

Aktuelni problemi visokog obrazovanja i nauke

Aktuelni problemi visokog obrazovanja i nauke, zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 13. aprila 2018. godine, Prvo izdanje

PIREDILA

Dr. Albina Abidović

IZDAVAČ:

EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT

049-590-605

www.eubd.edu.ba/

ZA IZDAVAČA

Akademik prof. dr Nedeljko Stanković

RECENZENTI:

Akademik prof. dr Zoran Milošević, Akademik prof. dr Nedeljko Stanković

Akademik prof. dr. Rudika Gmajnić, Prof. dr. Drago Tešanović

Prof. dr Anka Bulatović, Prof. dr. Edin Ramić

Prof. dr. Halid Žigić, Prof. dr. Radoslav Galić

Prof. dr. Mithat Tabaković, Prof. dr. Esed Karić

Prof. dr. Kemal Brkić, Prof. dr Mišo Kulić

Prof. dr Tešo Ristić, Prof. dr. Zvezdan Stojanović

Prof. dr. Ivan Balta, Prof. dr Nenad Avramović

Prof. dr Neđo Danilović, Prof. dr Velimir Dedić

Prof. dr Nevenka Nićin, Prof. dr Dragan Tančić

Prof. dr. Refik Čatić, Prof. dr. Husejn Musić

Prof. dr. Sanda Pribić, Doc. dr. Izet Banda

Doc. dr. Zijad Jagodić, Doc. dr Dobrila Regoje

Doc. dr Kojo Simić, Doc. dr. Albina Abidović

Doc. dr. Zlatko Kovačević, Doc. dr. Ilija Stojanović

Dizajn korica:

Mr Smiljana Bijelović

Priprema za štampu i štampa:

Markos, Banja Luka

Tiraž: 200

ISBN 978-99955-99-41-6

***AKTUELNI PROBLEMI VISOKOG
OBRAZOVANJA I NAUKE***

**ZBORNİK RADOVA SA MEĐUNARODNOG NAUČNOG SKUPA ODRŽANOG 13.
APRILA 2018. GODINE**

PIREDILA

Dr. Albina Abidović

TOM III

Evropski univerzitet Brčko distrikt
Brčko, 2018.

NAUČNI ODBOR:

1. Akademik prof. dr Zoran Milošević, Republika Srbija, predsjednik odbora,
2. Akademik prof. dr Nedeljko Stanković, Republika Austrija, zamjenik predsjednika odbora,
3. Akademik univ. prof. dr. dr. habil. Wolfgang Rohrbach, Republika Austrija,
4. Akademik prof. dr Branko Vučković, Republika Crna Gora,
5. Akademik prof. dr. Zdravko Ebling, Republika Hrvatska,
6. Akademik prof. dr. Rudika Gmajnić, Republika Hrvatska,
7. Akademik prof. dr Mladen Bodiroža, Bosna i Hercegovina,
8. Prof. dr Mirko Kulić, Republika Srbija,
9. Prof. dr Nedo Danilović, Republika Srbija,
10. Prof. dr. Vladimir Džatić, Ruska Federacija,
11. Prof. dr. Viktor Mischenko, Ruska Federacija,
12. Prof. dr. Kiril Shevchenko, Republika Bjelorusija,
13. Prof. dr. Aleksandar Anatoljevič Prigarin, Republika Ukrajina,
14. Prof. dr. Miroslav Daniš, Slovačka Republika,
15. Prof. dr. Antoni Mironović, Republika Poljska,
16. Prof. dr. Aleksios Panagopoulos, Kraljevina Grčka,
17. Prof. dr. Dževad Termiz, Bosna i Hercegovina,
18. Prof. dr. Danilo Kapaso, Republika Italija,
19. Prof. dr Zorka Grandov, Republika Srbija,
20. Prof. dr. Žarko Kostovski, Republika Makedonija,
21. Prof. dr Dragan Tančić, Republika Srbija,
22. Prof. dr. Marija Ovsenik, Republika Slovenija,

ORGANIZACIONI ODBOR:

1. Akademik prof. dr. Vesna Vučković,
2. Prof. dr Nevenka Nićin,
3. Prof. dr. Mithat Tabaković,
4. Prof. dr. Jasminka Sadadinović,
5. Prof. dr Drago Tešanović,
6. Prof. dr. Halid Žigić,
7. Prof. dr Anka Bulatović,
8. Prof. dr. Esed Karić,
9. Prof. dr. Edin Ramić,
10. Prof. dr. Adi Rifatbegović,
11. Prof. dr. Kemal Brkić,
12. Prof. dr. Sanda Pribić,
13. Doc. dr. Izet Banda,
14. Doc. dr. Zlatko Ercegović,
15. Doc. dr. Albina Abidović,
16. Dr Nebojša Potkonjak,
17. Mr Darko Stanković.

SADRŽAJ:

Akademik dr Miodrag N. Simović Prof. dr Dragan Jovašević Prof. dr Vladimir M. Simović	Osnovni pojmovi međunarodnog krivičnog prava	6
Prof. dr Dragan Jovašević Prof. dr Milena Simović Doc. dr Marina M. Simović	Sistem kazni u Republici Srpskoj	21
Dr. Najib Abdul Wahhab al Fili	Fiscal System In Medieval Times In The Arab Worlds	38
Dr. Nasiha Osmanović Dr. Premila	The Diversified Roles Of Microfinance In Developing A Nation With Respect To Entrepreneurs	43
prof. dr Drago Tešanović	Nastava gramatike i pravopisa u osnovnim školama	53
Prof. dr Braco Kovačević Doc. dr Irina Kovačević	Neoliberalna kriza obrazovanja	67
Prof. dr. Timi Ećimović	The Philosophy of Nature 2018 – Presentation for Learning	74
Prof. dr. Kemal Brkić Mr. Konatar Ljubiša Mr. Sandi Dizdarević	Obavještajne službe u borbi protiv terorizma	89
Doc. dr. Vladica Babić	Korupcija u visokom obrazovanju	100
Truly Busch, Doctor of Philosophy in Education, EIILM University	Empowering the youth of our generation	106
Prof. dr. Ferhat Čejvanović Mr Lidija Vučićević	Problemi u provedbi poreske politike u zemljama članicama Sporazuma CEFTA 2006 sa posebnim osvrtom na prikupljanje podataka za naučno-istraživačke svrhe	126
Prof. dr. Kadrija Hasanović	Identificiranje benzena i produkata razgradnje benzena u prisustvu ostalih zagađivača vazduha u području Tuzle	140
Doc. dr. Blanka Oršolić	Postojanje savjetodavnog i stručnog tijela za promicanje etičkih načela i vrijednosti u znanosti i visokom obrazovanju u BiH	151
Dr. Mirza Lišinić	Regije i politika regionalnog razvoja Republike Italije	164
Prof. dr. Pašaga Muratović Mr. Irma Salkić Eldar Aličić	Ispitivanje armiranog betona na čvrstoću i elastičnost	173
Prof. dr Milinko Ranićević	Sociološke determinante ponašanja potrošača	183
Dr Miloje Obradović Ivana Dragić	Znanje kao pokretački faktor ekonomskog napretka XXI veka	192
Doc. dr. Mešalić Lejla, Doc. dr. Munevera Osmić Mr. Divković Zdenka	Za i protiv IN VITRO fertilizacije	198
Doc. dr Ilija Stojanović Dr sci. Milena Mitrović	Efekti cjenovne konkurentnosti na turističke performanse u različitim ekonomskim uslovima	219
Prof. dr Slavko Simić Mr. sci. Branko Marković B. sci. Mara Cumbo	Problem definisanja paradigme kod studenata prava - interdisciplinarnost kao osnov izvrsnosti profesionalnih pravnika	232
Doc. dr Živanka Miladinović Bogavac	Aktuelni problemi u definisanju i regulativi medijskih sloboda i prava	245

Doc. dr Slavoljub Štrbo Mr Snežana Cico	Finansijsko upravljanje i kontrola u javnom sektoru	
Doc. dr Budimir Tojagić Prof. dr Miodrag Tojagić	Tehnologija obrazovanja u funkciji kompletnog predavača	268
Fuad Hasanović Prof. dr. Zvezdan Stojanović	Sigurnost djece prilikom korištenja društvenih mreža i svjesnost opasnosti	276
Mr. Admir Galijatović Prof. dr Nevenka Nićin Mr Žarko Mušicki	Menadžment informacionih sistema	286
Mr. sc. Asim Bojić, dipl. iur Mr. Malik Ikanović	Organi društva sa ograničenom odgovornošću u pravu entiteta Federacije Bosne i Hercegovine	298
Mr. Zlatko Fel	Utjecaj globalizacije unutar EU na visoko obrazovanje i znanost u Hrvatskoj	304
Mr Mladen Radulović	Problem trenda opadanja broja upisanih studenata u RS: razlozi i rješenja	314
Mr Mehmedalija Nuhić	Актуелни проблеми вјерског образовања	326
Antonija Huljev, mag. educ. philol. croat. et mag. paed.	Odgojne vrijednosti u romanima Ivane Brlić-Mažuranić: udžbenička analiza	339
Mr. sc. Lejla Mujanović Mr. sc. Emira Bošnjaković	Primjena oblika rada u nastavi maternjeg jezika na Univerzitetu i u osnovnoj školi	352
Mr Dragana Lazić Danijela Panić Ljiljana Mitrović	Formalna kontrola nasilja u osnovnim školama	361
Envera Halilčević, bacc.oec.	Ekonomski aspekti implementacije forenzičke revizije u sferi visokog obrazovanja	374
Farisa Bukvić	Pravni okvir za ostvarivanje prava studenata u Bosni i Hercegovini	384
Jura Golub	Subjekti prava	398
Aleksandar Đukić	Ishodi učenja i tržište rada u digitalnoj ekonomiji	407
Slađana Lolić Amela Petričević	Interakcijski odnosi u nastavi matematike na principima simedonije	421

OSNOVNI POJMOVI MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG PRAVA

Sažetak

Djelovanjem ad hoc vojnih i civilnih sudova (tribunala) i stupanjem na snagu Rimskog statuta stalnog Međunarodnog krivičnog suda u Hagu, sredinom 2002. godine, otpočela je nova stranica u suzbijanju najtežih protivpravnih djela kojima se krše pravila međunarodnog humanitarnog prava. Tako su stvoreni sistem međunarodnih krivičnih djela, osnovi krivične odgovornosti njihovih učinilaca i sistem sankcija, te posebni organi krivičnog pravosuđa i postupak utvrđivanja krivične odgovornosti i kažnjavanje učinilaca ovih krivičnih djela. To je međunarodno krivično pravo, kao nova, najmlađa grana kaznenog prava koja ima supranacionalni karakter. O osnovnim pojmovima i institutima ove grane prava govori se u ovom radu.

Ključne riječi: *humanitarno pravo, međunarodna pravila, odgovornost, sud, krivična sankcija.*

BASIC TERMS OF INTERNATIONAL CRIMINAL LAW

Abstract

With the action of ad hoc military and civil courts (tribunals) and the entry into force of the Rome Statute of the permanent International Criminal Court in The Hague in mid-2002, a new page in combating the most serious offenses that violate the rules of international humanitarian law has been launched. This created a system of international criminal offenses, the basis of the criminal responsibility of their perpetrators and the system of sanctions, and special criminal justice bodies and the procedure for establishing criminal responsibility and punishing those perpetrators of these crimes. That is an international criminal law, as the newest, youngest branch of criminal law with a supranational character. The basic concepts and institutes of this branch of law are discussed in this paper.

Key words: *humanitarian law, criminal offense, responsibility, court, criminal sanction.*

1. Pojam međunarodnog krivičnog prava

O pojmu i sadržini najmlađe grane kaznenog prava - međunarodnog krivičnog prava u pravnoj teoriji ne postoji jedinstveno shvatanje. Za njihovo određivanje od odlučujućeg je značaja rasprava o odnosu ove grane prava prema međunarodnom, ali i prema krivičnom pravu (Ambos, 2014: 78-97). Pri tome se različita shvatanja o međunarodnom krivičnom pravu međusobno ne isključuju, nego upravo nadopunjuju i svako od njih izražava osobenu komponentu složene strukture i sistema međunarodnog krivičnog prava⁴.

¹ sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i redovni profesor Pravnog fakulteta u Banjoj Luci, dopisni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, inostrani član Ruske akademije prirodnih nauka i redovni član Evropske akademije nauka i umjetnosti

² redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu

³ tužilac Tužilaštva Bosne i Hercegovine, vanredni profesor Fakulteta za bezbjednost i zaštitu Nezavisnog univerziteta u Banjoj Luci i Fakulteta pravnih nauka Univerziteta „Vitez“ u Travniku

⁴ Profilisanje međunarodnog krivičnog prava kao samostalne pravne discipline je uslovljeno sljedećim razlozima: 1) sintetičkim pristupom, 2) razrađivanjem pojmova međunarodnog krivičnog djela i opštih uslova primjene, 3) razvojem i

Uže shvatanje međunarodnog krivičnog prava

Najstarije je shvatanje međunarodnog krivičnog prava nastalo u 19. vijeku koje smatra da se pod ovim pojmom podrazumijeva skup pravila o prostornom važenju nacionalnog krivičnog zakonodavstva ili skup pravila o primjeni nacionalnog krivičnog zakona s obzirom na mjesto izvršenja krivičnog djela ili državljanstvo njegovog učinioca (Jescheck, 1972: 127). Dakle, ovakvo poimanje međunarodnog krivičnog prava je usmjereno ka pitanjima prostorne (teritorijalne) važnosti domaćeg krivičnog zakona (Degan, Pavišić, 2009: 3). Stoga je međunarodno ili globalno krivično pravo određivano na dva načina, i to (Jovašević, 2011: 13-15): 1) kao krivično pravo u smislu nacionalnog prava svake države koja na osnovu svog suvereniteta u svom zakonodavstvu propisuje kako će se postupati sa kaznenopravnim sadržajima koji se mogu odnositi i na neke elemente inostranosti ili 2) kao međunarodno pravo sadržano u ugovorima između država ili u drugim izvorima prava kojima se uređuju međudržavni odnosi kada se radi o nekim krivičnopravnim sadržajima (Horvatić, 2003: 40-41).

Nastalo prvobitno kao skup odredbi nacionalnih krivičnopravnih sistema koji su namijenjeni primjeni u predmetima sa inostranim obilježjem (Simović, Blagojević, 2007: 11), međunarodno krivično pravo se danas profilise kao pravo koje obuhvata norme međunarodnog, naddržavnog, ali i norme nacionalnog prava koje prije svega uređuju određene skupine krivičnih djela, a zatim i druga pitanja cjelokupnog područja krivičnog prava u vezi sa međunarodnim odnosima (Pavišić, 2006: 13). Ili, međunarodno krivično pravo obuhvata skup pravnih propisa koje direktno, neposredno primenjuju međunarodni krivični sudovi, odnosno sudska tijela koja su ustanovljena od strane više država ili od strane međunarodne organizacije. Nasuprot ovome pojmu, stoji krivično međunarodno pravo. To je skup nacionalnih pravnih propisa koji određuju principe prostornog važenja krivičnog zakona određene države (Degan, Pavišić, Beširević, 2011: 26).

Isto tako, međunarodno krivično pravo se određivalo i kao ukupnost krivičnopravnih normi koje su vezane za međunarodne odnose (Zlatarić, 1979: 24). Ili, međunarodno (globalno) krivično pravo je sveukupnost pravila međunarodnog prava koja su krivičnog karaktera i predviđaju određene djelatnosti kao međunarodne delikte (zločine), kao i posebne direktno primjenjive pravne posljedice koje su redovno rezervisane za krivično pravo (Petrović, Jovašević, 2010: 32-38). Nešto je šire shvatanje ove grane prava koje pored navedene sadržine obuhvata i pravila o pružanju međunarodne pravne pomoći u krivičnim stvarima (izdavanje krivaca, važenje presuda inostranih sudova) (Kohler, 1917: 16-19). Kako pojedine države u nedostatku međunarodnih propisa samostalno određuju važenje svojih krivičnih zakona u odnosu na djelo izvršeno u inostanstvu i u odnosu na strane državljanke kao učinioce krivičnih djela na svojoj teritoriji, to su se pojam i sadržina međunarodnog krivičnog prava adekvatno međunarodnom privatnom pravu ograničavali na rješavanje sukoba krivičnih zakona raznih država (Cryer, 2007: 78-92). Posmatrano na ovaj način međunarodno krivično pravo se sve više shvata kao univerzalna cjelina prava. Pri tome se internacionalizacija krivičnog prava opisuje kao kretanje kojim krivično pravo prelazi nacionalne granice i postepeno se oslobađa suvereniteta države.

Šire shvatanje međunarodnog krivičnog prava

univerzalizacijom koncepta ljudskih prava i 4) stvaranjem međunarodnih pravila postupanja i drugih pravila međunarodnog krivičnog prava u širem smislu riječi (Gilmore, 1998: 13-17).

Međunarodno krivično pravo (Petrović, Jovašević, 2010: 19-22) se može odrediti i na širi način. Prema ovom shvatanju, ono obuhvata skup pravila kojima neka država propisuje krivična djela s elementom inostranosti i krivične sankcije za ta djela, kao i pravila koja su međunarodnog porijekla. Pri tome, elemenat inostranosti označava činjenicu da se krivični predmet u jednoj državi nalazi u kontaktu sa nekim stranim pravim poretom. Prema ovom shvatanju, međunarodno krivično pravo oznava skup pravila nacionalnog krivičnog prava koje se odnosi na predmete sa inostranim elementom kao bitnim sastojkom koji krivično pravo vezuje uz najmanje dva nacionalna sistema krivičnog prava. Međunarodno krivično pravo se tako definiše kao skup međunarodnih pravila koja propisuju šta su to međunarodna krivična djela i na čemu države zasnivaju obavezu da gone i kažnjavaju bar neka od njih. Ono takođe uređuje i postupke za gonjenje i suđenje licima koja se terete za vršenje tih krivičnih djela (Kaseze, 2005: 17).

Osobeno shvatanje međunarodnog krivičnog prava definiše ovu granu prava kao skup pravila koja određuju uslove i pretpostavke pod kojima se države moraju uzajamno pomagati u sudskim predmetima da bi osigurale vršenje svoje kaznene vlasti u okviru međunarodne zajednice. Slično ovome je i shvatanje prema kome međunarodno krivično pravo označava pravila krivičnog prava koja država donosi na osnovu međunarodnih ugovora pri čemu u ovaj pojam ulaze i različiti oblici međunarodne krivičnopravne saradnje (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2007: 399). Takođe se međunarodno krivično pravo (Krivokapić, 1998: 253) određuje kao oblast međunarodnog javnog prava koja se djelimično naslanja na unutrašnje krivično pravo država, a bavi se pitanjima individualne krivične odgovornosti pojedinaca za izvršenje međunarodnih krivičnih djela. Ovo pravo čine norme kojima se definišu međunarodna krivična djela, utvrđuje nadležnost za gonjenje i kažnjavanje lica koja su ih izvršila, uređuju pravila postupka pred međunarodnim krivičnim sudom i dr. Sadržaj tako shvaćenog prava je nastao svojevrsnim i osebnim spajanjem relevantnih dijelova krivičnog i međunarodnog prava. Kompleksnost, mješovitost ili hibridnost ovog prava, s obzirom na njegove konstitutivne elemente, ipak ne znači da se ovde radi o „pukom spoju“, već se zbog specifičnosti međunarodnih odnosa normi iz tih grana prava i njihovim prilagođavanjem posebnim ciljevima međunarodnog krivičnog prava - ono smatra sistemom posebnih i samo njemu svojstvenih pravnih normi (Horvatić, 2003: 41).

Pojedini autori (Kambovski, 1998: 19) u posljednje vrijeme pojam međunarodnog krivičnog prava određuju na bazi tri osnovna segmenta kategorijalnog sistema. Tako se pod ovim pojmom podrazumijevaju: 1) međunarodni aspekti nacionalnog krivičnog prava, 2) krivični aspekti međunarodnog prava i 3) međunarodno krivično pravo *stricto sensu*⁵. Prvi segment se odnosi na granice represivne vlasti i jurisdikciju države, te rješavanje sukoba zakona među državama, a drugi segment određuje principe i pravila međunarodnog prava kojima se određuju prava i obaveze država u krivičnom gonjenju i kažnjavanju učinilaca krivičnih djela, te uzajamnu saradnju među državama na ovom planu. Treći segment ovog pojmovnog određivanja najmlađe grane kaznenog prava odnosi se na pojam i karakteristike međunarodnih krivičnih djela (shvaćenih u užem i u širem smislu). Tako shvaćeno međunarodno krivično pravo ima dvije značajne funkcije. To su: 1) da se primjenjuje univerzalno, nezavisno od mjesta izvršenja krivičnog djela, neposredno i direktno na njegovog učinioca bez obzira na njegovo svojstvo, državljanstvo i sl. i 2) koordinirajuća funkcija koja znači povezivanje i usklađivanje nacionalnih krivičnih zakonodavstava. Tako se savremeno međunarodno krivično pravo javlja kao pravo međunarodnih i nacionalnih organa krivičnog pravosuđa. Upravo ta sintetička koncepcija, kroz parcijalnu kodifikaciju krivičnog

⁵ Međunarodno krivično pravo *stricto sensu* označava pravo čije su normativne osnove u odredbama međunarodnog prava.

prava, dolazi do organizacije i djelovanja jedinstvenog međunarodnog krivičnog prava. (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2007: 401-402).

Tako se razlikuju tri oblika međunarodnog krivičnog prava (Cortens, Pradel, 2002: 1-7). To su: 1) pravo koje obuhvata tradicionalne (klasične) probleme u ostvarivanju krivičnog pravosuđa između dvije ili više država u slučaju da državljanin jedne države izvrši krivično djelo u inostranstvu (dakle, to su pitanja koja se odnose na ustanovljenje nacionalne jurisdikcije i primjene nacionalnog krivičnog prava), 2) pravo koje se odnosi na međunarodno krivično pravo koje uvodi međunarodna zajednica predvođena Organizacijom ujedinjenih nacija (sistem međunarodnog krivičnog pravosuđa) i 3) pravo koje se odnosi na određene geografske cjeline i međunarodnu saradnju između najmanje tri države. Stoga se ono naziva i regionalno krivično pravo.

U krivičnopravnoj teoriji se takođe sreću i drugačija tumačenja ovog pojma. Tako se međunarodno krivično pravo određuje kao skup propisa međunarodne zajednice država ili ugovora između pojedinih država kojima se radi zaštite međunarodnih odnosa (međunarodnog mira i bezbjednosti čovječanstva) određuju međunarodna krivična djela i sankcije prema njihovim učiniocima (Čejović, 2002: 51-52; Radovanović, 1975: 10). Ima i shvatanja prema kojima se pojam međunarodnog krivičnog prava ograničava na ukupnost normi međunarodnog prava kojima se određena ponašanja pojedinaca određuju kao međunarodna krivična djela (međunarodni zločini) i kojima se uređuju uslovi odgovornosti za njih nezavisno od nacionalnog prava (Zlatarić, Damaška, 1966: 160). Ovako shvaćeno međunarodno krivično pravo na današnjem stepenu razvoja predstavlja ključnu osnovu za postojanje posebne skupine međunarodnih krivičnih djela koja su bitni sastojak cjeline pravnog sistema (Jovašević, 2010: 17-19).

I konačno, zbog interesantnosti sadržine pojmovnog određenja međunarodnog krivičnog prava iznijećemo shvatanje prema kome ovu granu prava čini ukupnost pravila međunarodnog prava koja su vezana uz međunarodne odnose sa šest oznaka, i to (Pavišić, Gvozdanić, Veić, 2007: 399): a) teritorijalno važenje krivičnog zakona, b) pravila međunarodnog prava koja su osnov za nacionalne odredbe, c) nacionalne propise o kažnjavanju koji imaju „autorizaciju” međunarodnog prava, d) minimalni zajednički standardi krivičnog prava civilizovanih naroda, e) međunarodna saradnja i f) naddržavno (supranacionalno) međunarodno krivično pravo.

2. Nadnacionalni karakter međunarodnog krivičnog prava

Ako međunarodno krivično pravo shvatimo kao nadnacionalno, naddržavno ili supranacionalno pravo⁶, tada ga možemo odrediti kao skup pravnih propisa koje, ostvarujući interese cjelokupne međunarodne zajednice (čovječanstva), bez obzira na nacionalna krivična prava, važi za sve države i za sve pojedince bez obzira na njihovo državljanstvo i mjesto izvršenja krivičnog djela (Horvatić: 2003: 40-41). Smatra se, pri tome, da međunarodno krivično pravo (Zahar, Sluiter, 2008: 89-101) predstavlja nadnacionalno pravo koje međunarodna zajednica primjenjuje direktno, neposredno preko svojih sudova, pa se s razlogom postavlja u teoriji i pitanje da li se ono transformiše u nacionalno pravo (Zahar, Sluiter, 2008: 89-101). Ovo pitanje se posebno razmatra sa aspekta nastojanja da se zaštita osnovnih vrijednosti koja su zajedničke čitavom čovječanstvu povjeri međunarodnoj zajednici jer pojedine države ne mogu pružiti dovoljne garancije da će zaštititi te vrijednosti,

⁶ Iako se danas sve češće govori o međunarodnom krivičnom pravu kao nadnacionalnom pravu, prema nekim shvatanjima, ono ipak ne raspolaže izgrađenim sistemom međunarodnih krivičnih djela, niti posebnim mogućnostima da se izrečene krivične sankcije izvrše bez saradnje organa država članica. Kako, pri tome, izostaju i sredstva za njihovu primjenu, još uvijek se ne može govoriti o djelovanju međunarodnog krivičnog prava, nego se prije radi o pojavi koja se tek razvija (Mrvić, Petrović, 2005: 24),

posebno kada su u pitanju zločini koje pojedinci i čine upravo u ime svoje države (Novoselec, 2004: 478).

Tako se međunarodnim krivičnim pravom naziva skup pravila koja se odnose na gonjenje i kažnjavanje izvršilaca međunarodnih krivičnih djela (Dimitrijević, Račić, Đerić, Papić, Obradović, 1999: 13). To je izvedena disciplina koja je vezana djelimično za međunarodno javno, a djelimično i za unutrašnje krivično pravo (Radulović, 1995: 13). U pravnoj teoriji se može pronaći i definicija koja međunarodno krivično pravo određuje kao ukupnost krivičnopravnih normi vezanih za međunarodne odnose (Zlatarić, 1979: 24). Interesantna je, pri tome, definicija prema kojoj međunarodno krivično pravo obuhvata kako međunarodno pravne aspekte krivičnog prava, tako i krivičnopravne aspekte međunarodnog javnog prava (Stojanović, 2002: 3). Na taj način se međunarodno krivično pravo danas javlja kao osnov za postojanje posebne grupe međunarodnih krivičnih djela bez čije inkriminacije nema opstanka cjelokupnog stanovništva, niti svjetskog poretka (Schonke, Schroder, 1998: 63).

Iz ovakvog određenja pojma međunarodnog krivičnog prava proizilaze sljedeće karakteristike:

(1) ono se sastoji iz dvije grupe propisa. Prvu grupu sačinjavaju propisi kojima se određuju pojam i elementi međunarodnih krivičnih djela. Ovdje se opet razlikuju dvije vrste krivičnih djela. To su: a) takva ponašanja kojima se krše međunarodni ugovori, sporazumi i garancije i time narušava ili ugrožava mir među narodima i bezbjednost čovječanstva ili kojima se krše ratna pravila i običaji rata i vrše radnje upravljene protiv ratnih zarobljenika, ranjenika, bolesnika, brodolomnika i civilnog stanovništva ili, pak, kojima se uništavaju potpuno ili djelimično nacionalne, rasne, vjerske ili etničke grupe i b) ostala međunarodna krivična djela kojima se povrjeđuju ili ugrožavaju druge međunarodnim pravom zaštićene vrijednosti (djela vezana za opojne droge, prostituciju, trgovinu ljudima, pornografiju, prostituciju, otmicu vazduhoplova). Drugu grupu sačinjavaju propisi kojima se rješava sukob o prostornom važenju krivičnih zakona raznih država i ustanovljava pružanje međunarodne pravne pomoći u pogledu izručivanja učinilaca krivičnih djela državama na čijim su teritorijama izvršili krivična djela radi izricanja ili izvršenja krivičnih sankcija,

(2) izvor ovih propisa nalazi se u međunarodnim pravnim aktima. Ovdje se razlikuju akti međunarodne zajednice univerzalnog karaktera, koji su dakle donijeti u okviru ili pod okriljem Organizacije ujedinjenih nacija, zatim akti regionalnih organizacija ili tzv. regionalno krivično pravo (npr. Evropske unije ili Savjeta Evrope) ili pak ugovori zaključeni između dvije ili više država,

(3) radi se o pravnim propisima koji nemaju zakonski karakter, pa se za razliku od nacionalnog krivičnog prava koje je zakonsko pravo, ovdje ne radi o zakonskom pravu, iako je i u okviru međunarodnog krivičnog prava jedan od osnovnih principa upravo princip zakonitosti ili legaliteta krivičnog djela i kazne,

(4) propisi se odnose na materijalno i procesno pravo. U okviru ovih propisa nalaze se takvi koji samo djelimično uređuju određena pitanja ili institute međunarodnog krivičnog prava, ali se nalaze i propisi (kao što je Rimski statut Međunarodnog krivičnog suda) koji u cijelini uređuju oblast ove nove grane pozitivnog prava i

(5) neki od ovih propisa međunarodnog karaktera se neposredno primjenjuju na konkretne slučajeve izvršenja krivičnih djela i njihove učinioce kroz praksu Haškog tribunala, odnosno Tribunala za Ruandu, a neki se primjenjuju posredno, tek u slučaju i kada ih pojedine države unesu poslije ratifikacije u svoje nacionalno krivično zakonodavstvo (npr. Konvencija o pranju, traženju, zaplijeni i konfiskaciji prihoda stečenih kriminalom ili Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala).

Često se pod pojmom međunarodnog krivičnog prava podrazumijeva skup međunarodnih akata koji za države koje su ih prihvatile sadrži obavezu da predvide određena

ponašanja u svom krivičnom zakonodavstvu kao krivična djela (Schindler, 1998: 159-160). Prema ovim shvatanjima, razlikuju se dvije vrste međunarodnih krivičnih djela: a) djela u užem smislu i b) djela u širem smislu. Podjela međunarodnih krivičnih djela na djela u užem i u širem smislu je prvi put usvojena na 14. Kongresu Međunarodnog udruženja za krivično pravo koji je održan 1989. godine u Beču. Međunarodna krivična djela u užem smislu su, zapravo, krivična djela sadržana u presudama Njemačkog (1946. godine) i Tokijskog tribunala (1948. godine): zločin protiv mira, zločin protiv čovječnosti i ratni zločini. Za njih se još upotrebljava naziv „krivična djela po njemačkom ili tokijskom pravu“. U širem smislu međunarodna krivična djela su sva ponašanja koja međunarodna zajednica želi da suzbije na nacionalnom nivou, propisujući obavezu za države da ih inkriminišu kao krivična djela i propišu za njihove učinioce određenu vrstu i mjeru kazne. To su djela u vezi sa: opojnim drogama, trgovinom bijelim robljem, oružjem, nuklearnim materijama, pornografijom, prostitucijom, bezbjednošću vazdušnog ili broskog saobraćaja i sl. (Stojanović, 2000: 33).

Od međunarodnog krivičnog prava, koje je imalo za predmet rješavanje sukoba o prostornom važenju krivičnih zakona i regulisanje međunarodne pravne pomoći, ono danas postaje međunarodno krivično pravo koje ima za predmet određivanje međunarodnih krivičnih djela i krivičnih sankcija za njihove učinioce. Danas se u pravnoj teoriji sve više insistira da ispitivanju mogućnosti uvođenja, ne međudržavnog, nego međunarodnog krivičnog prava, ali kao naddržavnog sistema pravnih normi koje bi bile iznad nacionalnog krivičnog zakonodavstva. Na taj način bi se pružala djelotvornija i nezavisnija krivičnopravna zaštita, nego što je to slučaj sa nacionalnim pravnim sistemom. Tako bi sama međunarodna zajednica postala nosilac nove (nedržavne) međunarodne krivične vlasti. Ostvarenje ovih zahtjeva je u, prvom redu, uslovljeno rješavanjem brojnih pitanja na političkom, socijalnom i pravnom području. Zato se, kao prvo, postavlja i pitanje utvrđivanja polazne osnove za uspostavljanje novog sistema međunarodne krivičnopravne zaštite (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2007: 400).

S obzirom na tendencije prisutne posljednjih godina u oblasti međunarodnog prava uopšte, može se pretpostaviti dalje proširivanje sadržine ovako shvaćenog međunarodnog krivičnog prava. Tako se poslije stupanja na snagu Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda, 1. jula 2002. godine, može reći da je međunarodno krivično pravo sistem pravnih propisa utvrđenih ovim statutom kojima se određuju međunarodna krivična djela, osnovi krivične odgovornosti i kažnjivosti njihovih učinilaca i sistem krivičnih sankcija, postupak pred Međunarodnim krivičnim sudom, kao i pravnih propisa sadržanih u nacionalnom krivičnom zakonodavstvu kojima se određuju osnovi i uslovi pružanja međunarodne krivičnopravne pomoći (Jovašević, 2011: 275-276). To znači da danas međunarodno krivično pravo dobija sve više supranacionalnu dimenziju u smislu neposredne primjene međunarodnih normi na pojedine slučajeve izvršenja međunarodnih krivičnih djela. Takva afirmacija supranacionalne prirode ove grane prava se manifestuje, prije svega, kroz pojavu međunarodnih zločina - *delictum sui generis* koji se u formalnom smislu javljaju kao povrede zabrana sadržanih u međunarodnim konvencijama, a u materijalnom smislu kao povreda ili ugrožavanje opštih interesa međunarodne zajednice (Kambovski, 1998: 27-29).

Imajući u vidu da se u većini država u svijetu danas javlja veliki broj istih ili veoma sličnih krivičnih djela sa istim oblicima i vidovima ispoljavanja i rasponom propisanih sankcija, da je veliki broj instituta opšteg djela krivičnog prava vezan za krivično djelo, saučesništvo, sistem krivične odgovornosti i kažnjivosti, te sistem krivičnih sankcija u velikoj mjeri unificiran, u teoriji se postavilo i pitanje unifikacije krivičnog zakonodavstva. To bi dovelo do stvaranja takvog krivičnog prava koje bi bilo obavezno za sve ili bar najveći dio država i njihovih građana. Time bi se na osebjan način sprovela ideja o međunarodnom krivičnom pravu koje bi bilo jedinstveno i opšte primjenjivo za cijelokupnu ljudsku i društvenu zajednicu. U pravnoj teoriji (Kambovski, 2002: 62) se ističu dva osnovna razloga za sve prisutniji proces univerzalizacije krivičnopravnih rješenja i prihvatanja nužnosti

postojanja supranacionalnih, kogentnih normi i standarda ove grane prava. Kao prvi razlog se nametnuo porast, širenje i izuzetna dinamika novih oblika i vidova ispoljavanja kriminaliteta posebno organizovanog transnacionalnog kriminaliteta koji ne poznaje granice između država i kontinenata, te tako dobija međunarodnu dimenziju (Bavcon, 1997: 78-92). Drugi značajan razlog koji doprinosi tendenciji univerzalizacije krivičnog prava je podizanje na kvalitativno viši međunarodni nivo univerzalno priznatih, prirodnih i neotuđivih ljudskih sloboda i prava⁷ i obezbjeđenje njihove efikasne i kvalitetne zaštite (Blackburn, Polakiewicz, 2001: 117-132).

Ova koncepcija, međutim, na današnjem stepenu razvoja čovječanstva nije mogla biti sprovedena u život, prije svega, zbog razlika u društveno-ekonomskom i političkom uređenju i pravnim sistemima pojedinih država (iako su i tu učinjeni određeni pomaci npr. u pogledu izgradnje krivičnog prava Evropske unije ili evropskog krivičnog prava) (Delmas, 2001: 67-91), a osim toga i zbog razlika u shvatanjima, stepenu razvoja, tradicijama, kulturi, obimu, strukturi i dinamici kriminaliteta, te potrebama kriminalne politike i dr. (Gommien, 1996: 105-127; Harald, 2003: 89-101). Zbog toga se danas sve manje govori o jednom kompleksnom i sveobuhvatnom međunarodnom krivičnom pravu, a više se insistira na tome da određena društveno opasna djela koja imaju međunarodni karakter budu utvrđena kao kažnjiva djela u svim državama. Prema tome, unifikacija krivičnog zakonodavstva (Zahar, Sluiter: 89-101) u sadašnjim uslovima razvoja međunarodne zajednice još uvijek nije realna. Ali, to ne znači da se ne može i ne treba ostvarivati saradnja među državama na izgradnji izvjesnih opštih principa i opštih pravila, odnosno opštih i osnovnih instituta krivičnog prava. Pri tome, treba imati na umu da i danas (a naročito ranije) zakonodavstva nekih država (npr. Njemačke, Švajcarske, Švedske, Francuske ili Velike Britanije) imaju znatan uticaj na razvitak krivičnog zakonodavstva drugih država.

Na početku trećeg milenijuma međunarodno krivično pravo bilježi vrtoglav uspon (Huet, Koerlingt, 2002: 3-14). Takav njegov razvoj je posljedica sljedećih činilaca: 1) globalizacija svih ljudskih djelatnosti, te mobilnost ljudi i dobara, uz postepeno ukidanje granica između pojedinih država, posebno unutar Evrope, pospješuje vršenje krivičnih djelatnosti sa međunarodnim obilježjima. To nameće potrebu za sve većom međunarodnom saradnjom država i njihovih nadležnih organa u suzbijanju kriminaliteta, 2) internacionalizacija (Hirsch, 2005: 157-152) kriminalnih djelatnosti nametnula je uspostavljanje putem ugovora kompleksnih sistema uzajamne saradnje i pomoći država, kako na univerzalnom, tako i na regionalnim planu, a posebno u okviru Evropske unije (Ascensio, Decaux, Pellet, 2000: 921-922) i 3) uvećanje i usavršavanje svih vrsta i oblika prekograničnog kriminaliteta dovodi do jače i organizovanije saradnje država u njegovoj prevenciji, suzbijanju i kažnjavanju.

Sve to ukazuje na veliku važnost modela prema kome se međunarodno krivično pravo uključuje u nacionalna krivična zakonodavstva, a koji bitno određuje i područje, kao i djelotvornost njegove primjene. Tu se uočavaju dve koncepcije. To su (Pavišić, Grozdanić, Veić: 2007: 400-401): 1) koncepcija nadržavnog krivičnog prava ili koncepcija direktne, neposredne primjene međunarodnog krivičnog prava koja uključuje, osim cjeline materijalnog krivičnog prava (opšti i posebni dio) i odgovarajuće jurisdiksijsko (organizaciono) uređenje. Tu spadaju: međunarodni krivični kodeks, međunarodna pravila krivičnog postupka koja primjenjuje međunarodni krivični sud i pravila izvršnog krivičnog prava i 2) koncepcija pretežne primjene nacionalnog krivičnog zakonodavstva koje razvoj međunarodnog krivičnog prava vidi kao proces koji teče uporedo (paralelno) sa razvojem nacionalnog zakonodavstva, posebno putem konvencijskih pravila gdje nacionalni suverenitet u području krivičnog prava ne isključuje, nego naprotiv ostaje najvažniji oslonac, uz

⁷ Nerijetko se u pravnoj literaturi ističe da međunarodni izvori „prava o ljudskim pravima“ zapravo predstavljaju „treću dimenziju međunarodnog krivičnog prava“ (Pavišić, Grozdanić, Veić: 2007: 403).

istovremeno razvijanje međunarodne saradnje. Odredbe međunarodnog krivičnog prava se ne primjenjuju u ovom slučaju direktno i neposredno, već posredno unošenjem u nacionalne propise i primjenom od strane nacionalnih sudova.

3. Predmet međunarodnog krivičnog prava

Bez obzira na to koji se naziv upotrebljava za ovu granu prava, očigledno je da se radi o grani prava koja ima za cilj da odredi međunarodna krivična djela, sistem krivičnih sankcija za njihove učinioce, osnove i uslove krivične odgovornosti i kažnjivosti, kao i postupak za utvrđivanje odgovornosti i izricanje i izvršenje krivičnih sankcija od za to nadležnih organa krivičnog pravosuđa. Dakle, kao predmet međunarodnog krivičnog prava javljaju se dvije vrste pojmova i instituta. To su pojmovi: materijalnog i procesnog karaktera. U okviru materijalnih pojmova i instituta razlikuju se pojmovi: 1) opšteg i 2) posebnog dijela krivičnog prava.

Opšti dio međunarodnog krivičnog prava ima za predmet uređivanje: pojma i elemenata međunarodnog krivičnog djela, stadijuma u njegovom izvršenju, osnova koji isključuju postojanje djela, izvršenje više krivičnih djela od strane jednog lica i oblike saučesništva, osnove krivične odgovornosti (uračunljivost i vinost), kao i sistem krivičnih sankcija, te osnove isključenja krivične odgovornosti i prava na kažnjavanje. Posebni dio međunarodnog krivičnog prava određuje pojam, obilježja i karakteristike osnovnog, kvalifikovanog i privilegovanog oblika međunarodnih krivičnih djela, te sankcije za njihove učinioce.

Procesni dio međunarodnog krivičnog prava određuje osnivanje, sistem i organizaciju međunarodnog krivičnog pravosuđa (tužilaštvo i sud), arhitektoniku i tok postupka (prvostepenog i postupka po pravnim lijekovima), mjesto, ulogu i položaj pojedinih procesnih subjekata (stranaka i drugih učesnika) u preduzimanju procesnih radnji koje imaju za cilj rasvjetljavanje i razrješenje krivične stvari u potpunosti na zakonit i pravičan način.

Kada govorimo o međunarodnom krivičnom pravu (kao grani pozitivnog prava), treba reći da se pod ovim pojmom, pored navedenog, smatra i nauka međunarodnog krivičnog prava kao grana pravne nauke koja proučava sve navedene pojmove i institute koji zapravo predstavljaju predmet regulisanja i uređivanja međunarodnog krivičnog prava kao skupa pravnih propisa međunarodne zajednice. Ovo proučavanje ima za cilj da omogući njegovo bolje razumijevanje i pravilniju primjenu u konkretnim slučajevima u praksi, te da omogući njegovo dalje razvijanje i napredovanje u cilju povećanja efikasnosti postupanja.

4. Pravna priroda međunarodnog krivičnog prava

Međunarodno krivično pravo je nova grana prava⁸ koja nema tako dugu istoriju kao što ima krivično pravo, koje se javilo sa nastankom države i prava uopšte. Nastalo u okviru razvoja krivičnog prava, ali i u okviru međunarodnog javnog (u prvom redu međunarodnog ratnog – humanitarnog prava), međunarodno krivično pravo se sve izraženije izdvaja u posebnu oblast sa težnjom da preraste u samostalnu granu prava. Težnja za izdvajanjem ove oblasti krivičnog prava u posebnu cijelinu postaje sve očitija, a razlog tome se nalazi u naglom razvoju i širenju međunarodnih odnosa (Čejović, 2002: 51; Zlatarić, Damaška, 1966: 160-161). Upravo zato što je nastalo u okviru i pod okriljem krivičnog, ali i međunarodnog javnog prava (u prvom redu u okviru međunarodnog ratnog ili humanitarnog prava), a kako se bavi krivičnim djelima kao vrstom javnopravnih delikata, još uvijek u pravnoj teoriji nema

⁸ U pravnoj teoriji se mogu naći i takva shvatanja prema kojima se ovde radi o „pseudopravnoj“ disciplini. Negacija pravne prirode međunarodnog krivičnog prava se zasniva na činjenici da ovoj grani prava nedostaje elemenat prinude koji joj daje snagu prava.

jedinstvenog shvatanja u pogledu pravne prirode⁹ ove grane prava. Tako se u davanju odgovora na ovo pitanje razlikuju tri shvatanja¹⁰.

Prema prvom shvatanju, međunarodno krivično pravo nema pravnu samostalnost i subjektivitet kao grana prava, već predstavlja sastavni dio međunarodnog javnog prava. Istina, ove dvije grane prava su se dugo zajedno razvijale, ali se u okviru i pod okriljem međunarodnog javnog prava razvila posebna vrsta deliktne grane prava koje određuje krivična djela, sistem sankcija za njihove učinioce i odgovornost i kažnjivost za učinjena djela. Izvor ove grane prava se nalazi u međunarodnim pravnim aktima - ugovorima između pojedinih država ili konvencijama donijetim u okviru međunarodnih organizacija univerzalnog ili regionalnog karaktera.

Pošto ove konvencije i ugovori obavezuju samo one države koje su ih prihvatile (potpisale i ratifikovale), ne obavezuju i druge države koje ih nisu prihvatile, pa se ne može zaključiti da postoji jedinstvena osnova međunarodnog krivičnog prava. Stoga se, prema drugom shvatanju, međunarodno krivično pravo smatra sastavnim dijelom krivičnog (nacionalnog) prava. I prema ovom shvatanju ono nema pravnu samostalnost i subjektivitet kao grana prava. Naime, ova se grana prava uopšte ne može zamisliti bez opštih pojmova i instituta koji postoje u okviru krivičnog prava (pojam i elementi krivičnog djela, stadijumi u izvršenju krivičnog djela, osnovi isključenja krivičnog djela, pojam i elementi krivice, sistem krivičnih sankcija, osnovi gašenja krivične sankcije).

I, konačno, prema trećem shvatanju međunarodno krivično pravo predstavlja samostalnu, posebnu granu prava, koja se jasno razlikuje i od krivičnog i od međunarodnog javnog prava po nizu svojih karakteristika. Iako se, doduše, radi o mladoj grani prava (koja je nastala u okviru međunarodnog javnog prava na bazi postojanja određenih međunarodnih pravnih izvora i u okviru krivičnog prava, pa se može reći da ono predstavlja hibridnu ili eklektičku granu prava), ono ipak predstavlja posebnu, samostalnu granu prava¹¹, a ne samo sredstvo odvajanja jedne grane prava u okviru šire u smislu postojanja maloljetničkog, privrednog, vojnog ili službenog krivičnog prava. Sva ta odvajanja su učinjena iz čisto praktičnih, utilitarističkih razloga, dok se kod međunarodnog krivičnog prava radi o samostalnoj grani prava koja svoj predmet uređuje na sistematski način iz sljedećih razloga: 1) efikasna primjena pravnih normi zahtijeva određenu specijalizaciju i sistematizaciju pojmova i instituta u određenoj oblasti, 2) opšte je prihvaćeno da postoji i teorijski i praktični interes za produbljenim proučavanjem ove grane prava, 3) postoji dovoljno pravnih propisa iz ove oblasti, a naročito poslije stupanja na snagu Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda i statuta *ad hoc* tribunala koje čine zaokruženi sistem ove grane prava, 4) Rimski statut po prvi put predstavlja sistematizovani kodeks međunarodnog krivičnog prava sa propisima opšteg i posebnog materijalnog krivičnog prava i krivičnog procesnog prava i 5) ova grana prava je stekla „pravo građanstva“ kroz praksu Nirnberškog i Tokijskog vojnog suda, Haškog tribunala i Tribunala za Ruandu, te internacionalizovanih sudova, što znači da je ova grana

⁹ U pravnoj teoriji se čak mogu naći i takva shvatanja koja negiraju uopšte pravnu prirodu međunarodnog krivičnog prava. Ova se shvatanja baziraju na činjenici da ovom pravu nedostaje elemenat prinude koji „pravo“ i čini pravom (Radulović, 1999: 16-18).

¹⁰ U pravnoj teoriji je gotovo opšteprihvaćeno da međunarodno krivično pravo spada u oblast javnog prava (javnog deliktne grane prava). No, u francuskoj pravnoj teoriji se uočava tendencija da se ova grana prava svrsta u privatno pravo (Degan, Pavišić, 2005:15).

¹¹ Na samostalnu pravnu prirodu međunarodnog krivičnog prava danas upućuju i sve glasnjija isticanja neposredne primjene propisa međunarodnog krivičnog prava u konkretnim slučajevima, s jedne strane, odnosno potreba afirmacije i obezbjeđenja adekvatne i efikasne zaštite osnovnog korpusa prirodnih, univerzalnih ljudskih sloboda i prava, s druge strane. Ovakva shvatanja sve više nadmašuju ideju o apsolutnom suverenitetu države u određivanju granica svoje represivne vlasti, posebno u pogledu kažnjavanja učinilaca krivičnih djela. Tako, suverenitet države počinje da ustupa mjesto suverenitetu građana, pri čemu građani postaju nosioci suvereniteta „građanske države“.

prava doživjela svoje oživotvorenje kroz neposrednu primjenu propisa u praksi - kroz propisivanje, izricanje i izvršenje krivičnih sankcija za međunarodna krivična djela prema njihovim učiniocima.

5. Transnacionalno krivično pravo

Transnacionalno krivično pravo (Luban, O'Sullivan, Stewart, 2010: 3-7) je skup međunarodnih i nacionalnih pravnih propisa koja predviđaju krivična djela sa transnacionalnim obilježjem, sistem sankcija za njihove učinioce i postupak utvrđivanja krivične odgovornosti i kažnjivosti njihovih učinilaca. Takvo transnacionalno obilježje povezuje učinjeno krivično djelo sa najmanje dva nacionalna krivična prava (Degan, Pavišić, Beširević: 2011: 97-99). Na pojavu i razvoj ove grane prava utiču dva faktora. To su: 1) ogroman porast organizovanog transnacionalnog kriminaliteta i raširenost njegovih pojavnih oblika (trgovina ljudima, oružjem i opojnim drogama, pranje novca, korupcija itd.) i 2) velika mobilnost ljudi, dobara i novca koja ne poznaje granice između pojedinih država, pa ni između kontinenata. Tako se praktično između nacionalnog (internog) krivičnog prava i međunarodnog (nacionalnog) krivičnog prava pojavila nova grana prava koja u sebi objedinjuje elemente obe ove grane prava. Nastalo krajem 20. vijeka, posebno u okviru i na osnovu Konvencije UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (Palermo konvencije) iz 2001. godine, transnacionalno krivično pravo određuje njegov „transnacionalni elemenat“ koji može da se javi u tri oblika. To su: 1) nacionalni elemenat – krivično djelo je predviđeno u nacionalnom krivičnom zakonu, ali je njegov učinilac stranac, 2) internacionalni elemenat – mjesto preduzimanja radnje izvršenja ili mjesto nastupanja njegove posljedice se nalaze u inostranstvu i 3) nadnacionalni elemenat – međunarodno krivično djelo u užem smislu ili krivično djelo po nirnberškom ili tokijskom pravu (Currie, 2010: 12-15).

Predmet transnacionalnog krivičnog prava predstavlja transnacionalni kriminalitet. Ovaj pojam se prvi put pojavio u dokumentima OUN 1974. godine da bi dvije decenije kasnije on obuhvatao skup krivičnih djela koja se u izvršenju ili sprječavanju, odnosno ublažavanju posljedica direktno ili indirektno reflektuje na više od jedne države. Ovaj pojam je prvobitno obuhvatao sljedeće djelatnosti: 1) profesionalni kriminalitet (organizovani kriminalitet, kriminalitet bijelog okovratnika i korupciju), 2) krivična djela na štetu umjetničkih predmeta i kulturne baštine, 3) krivična djela povezana sa zloupotrebom opojnih droga i alkohola, 4) nasilje sa međunarodnim elementom i 5) kriminalitet povezan sa migracijama (Sheptycki, Wardak, 2004: 34-36).

Tako, transnacionalno krivično pravo, koje u oblast unutrašnjeg krivičnog prava unosi elemente međunarodnog prava, ima sljedeće karakteristike: 1) ono se odnosi na izuzetno teška krivična djela (transnacionalna krivična djela koja se vezuju za dva ili više pravnih poredaka) koja imaju posebnu važnost i za pojedine države (dakle, njihovo nacionalno pravo) i za međunarodnu zajednicu, 2) ovo pravo sa posebnom pažnjom proučava pitanje jurisdikcije za transnacionalna krivična djela u kom smislu dolazi do proširivanja oblika i načina međudržavne saradnje u suzbijanju i sprječavanju transnacionalnih krivičnih djela i uspostavljanje pojedinih oblika naddržavne saradnje posredstvom međunarodnih organa (Interpola, Europa i dr), 3) potreba stvaranja naddržavne politike suzbijanja ovih oblika kriminaliteta u kojoj posebno mjesto ima regionalna saradnja, 4) međunarodna saradnja više država u razmjeni informacija i 5) problem eksteritorijalne primjene krivičnog prava.

Dakle, i transnacionalno krivično pravo ima svoj izvor u propisima međunarodnog prava (kao i međunarodno krivično pravo). Ali, primjenjivost tih propisa ipak zavisi od volje pojedinih država da određene međunarodne dokumente potpišu i ratifikuju, te rješenja sadržana u ovim dokumentima implementiraju u svom nacionalnom krivičnom

zakonodavstvu. Za transnacionalna krivična djela postupak se vodi pred nacionalnim organima krivičnog pravosuđa (a ne pred međunarodnim krivičnim sudom), ali u tom postupku privođenja učinilaca krivičnih djela pred lice pravde veliku ulogu ima i regionalna i međudržavna saradnja, bilo neposredno između pojedinih zainteresovanih država ili posredstvom međunarodnih organa.

6. Evropsko krivično pravo

U okviru i pored međunarodnog (univerzalnog ili globalnog) krivičnog prava, u posljednje vrijeme se sve više izdvaja pojam evropsko krivično pravo (Pradel, 2002: 5). Ovaj je pojam u tijesnoj vezi sa procesom regionalizacije međunarodnog krivičnog prava¹² čime se otvara mogućnost fokusiranja na evropsko krivično pravo. Pojava ove vrste regionalnog prava (Delmas, Spencer, 2002: 89-102) zapravo je rezultat istorijskih, društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih kretanja u Evropi poslije Drugog svjetskog rata. To nije vremenski ograničeni pravni projekat, već projekat koji ima svoju budućnost. U njegovoj se osnovi nalazi regionalno krivično pravo, tj. pravo koje primjenjuje grupa država određenog regiona (najmanje tri države) koje su se dogovorile o primjeni opštih pravila materijalnog i procesnog krivičnog prava (Kareklas: 2009: 32).

„Evropsko krivično pravo“ (Kercohe, Weyembergh, 2002: 219-231) se uzima kao pojmovna oznaka više različitih sadržaja. Pri tome se svakako ovo pravo vezuje za evropski kontinent, pa se najopštije pod evropskim krivičnim pravom (Salzger, 2008: 76-89) podrazumijeva krivično pravo evropskog pravnog prostora (Pavišić, 2006: 34-39). To bi, dakle, bilo regionalno krivično pravo, kao što je npr. afričko, azijsko ili južnoameričko pravo. To ne znači da se ovdje može govoriti o sistemu evropskog krivičnog prava kao zasebnj granj prava, već je ovom pojmu bliže shvatanje o načelima, sličnostima i razlikama, odnosno o nacionalnim pravilima svih ili grupe evropskih država (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2007: 8-10).

Evropsko krivično pravo se definiše kao kolektivni termin za sve materijalne i proceduralne krivične standarde i prakse koji rezultiraju iz aktivnosti Evropske unije (evropsko krivično pravo u užem smislu) i Savjeta Evrope (evropsko krivično pravo u širem smislu) i ima za cilj da uskladi nacionalno krivično pravo u većem obimu (Kareklas, 2009: 33). Ovako shvaćeno evropsko krivično pravo se u teoriji zamjenjuje terminom „evropeizacija krivičnog prava“ (Satzger, 2001: 17-19). Zapravo evropsko krivično pravo na apstraktnom nivou izražava: 1) geografsku pripadnost nacionalnih krivičnopravnih sistema – ovdje se odgovarajućim metodama proučavaju njihove sličnosti i različitosti u manjem ili većem broju evropskih država. Tako shvaćeno evropsko krivično pravo se razlikuje od evropskog regionalnog krivičnog prava, tj. krivičnog prava u okviru Savjeta Evrope i Evropske unije. Sam razvoj nacionalnog krivičnog prava odražava se i na proces stvaranja „zajedničkog prava civilizovanog čovječanstva“ i 2) institucionalnu pripadnost regionalnih krivičnopravnih pravila – označava evropsko krivično pravo u okviru Savjeta Evrope i Evropske unije. Naime, i pored širokih ovlašćenja u pravnom regulisanju i odlučivanju koja pripadaju nacionalnim državama, neizbježna je i vezanost nacionalnih krivičnopravnih normi za međunarodne (i evropske) standarde i pravila na ovim područjima koja su od šireg i zajedničkog interesa. Tako, Savjet Evrope doprinosi usklađivanju krivičnog (materijalnog i procesnog) prava i mnogo efikasnijoj saradnji između država članica ove regionalne organizacije kroz prijedloge i zaključke o međunarodnim sporazumima, kao i kroz široke savjetodavne usluge. Garancije Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih

¹² O regionalizaciji krivičnog prava ne treba govoriti samo u kontekstu evropskog krivičnog prava. Ovakve tendencije su prisutne i u drugim krajevima svijeta. Tako npr. model Zakonika o krivičnom postupku za Iberijsku Ameriku odražava opšta načela južnoameričkog krivičnog procesnog prava.

sloboda i sudska praksa Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu postavili su takođe svjetski prihvaćene standarde o ljudskim pravima, naročito u pogledu njihove garancije pred organima krivičnog pravosuđa.

Zbog toga se evropsko krivično pravo određuje kao sistem povezanih pravila krivičnopravne prirode, koja su sadržana u odgovarajućim aktima Savjeta Evrope (Ivanda, 2001: 45-72; Matulović, 1996: 67-89). U okviru evropskog krivičnog prava po svom značaju i prirodi izdvajaju se propisi koji uređuju oblast međudržavne saradnje¹³ koja se ostvaruje na tri načina (Vervale, Đurđević, 2005: 855-882): 1) u širem području Savjeta Evrope i nekih vanevropskih država (npr. SAD), 2) u užem području Evropske unije i 3) na dvostranom ili višestranom nivou van tih područja. Takav vid međudržavne saradnje se ostvaruje u evropskom pravosudnom kaznenom prostoru (Herve, 2000: 101-123). Inače, ovaj se prostor u pravnoj literaturi naziva još i „područje male Evrope” (Misita, 2007: 643-682). Pod ovim pojmom se, zapravo, podrazumijeva prostor primjene prava u državama Evropske unije. No, pored ovako određenog pojma, u pravnoj teoriji se razlikuju i takva shvatanja koja razlikuju „područje velike Evrope“¹⁴. Ovaj pojam (Corstens, Pradel, 2002: 76-93) obuhvata područje primjene krivičnopravnih sistema država članica Savjeta Evrope ili čak područje primjene krivičnopravnih sistema država članica Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju. Ovo posljednje područje se još naziva i „Panevropsko područje“ (Pavišić: 2006: 16). Radi se, dakle, o propisima sa velikim stepenom međusobne povezanosti i usklađenosti. Oni su sadržani u konvencijama, direktivama, preporukama i drugim vrstama pravnih akata. U okviru ovih izvora evropskog krivičnog prava, razlikuju se dvije vrste. To su: a) glavni i b) sporedni izvori (Corstens, Pradel, 2002: 78-91).

Glavni izvori evropskog krivičnog prava jesu (Callies, 2002: 34-47): konvencije, sporazumi i protokoli. Oni se u potpunosti poklapaju sa izvorima međunarodnog javnog i međunarodnog krivičnog prava. Po svojoj prirodi to su konvencije - ugovori. U okviru glavnih izvora ove grane kaznenog prava, po svom značaju, prirodi, karakteristikama i domenu primjene posebno se izdvaja Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Kao posredni izvori evropskog krivičnog prava javljaju se odluke Evropskog suda za ljudska prava, preporuke, smjernice i druge vrste odluka različitih tijela i organa u okviru Savjeta Evrope. Pored njih, razlikuju se i pomoćni izvori evropskog krivičnog prava. Tu spadaju teorijski radovi iz oblasti evropske pravne nauke (doktrina) (Van Wingaert, Stessens, 1996: 109-127).

Kao osnovne karakteristike evropskog krivičnog prava smatraju se sljedeće (Hartley, 2004: 124-141):

(1) jedinstvenost – koja se ogleda na dva načina, i to kao: a) sve odredbe ove grane prava moraju biti u skladu sa osnovnim pravnim izvorom Savjeta Evrope – Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i b) iako se radi o velikom broju raznovrsnih pravnih propisa (tzv. pluralistički sistem), svi oni su usmjereni na međusobno približavanje pojedinih nacionalnih pravnih sistema i razvoj njihove međusobne saradnje. U njihovoj se osnovi nalazi solidarnost država u suprotstavljanju kriminalitetu svih vrsta, boja i oblika. Stoga se izvori evropskog krivičnog prava u pogledu primjene nalaze iznad nacionalnih pravnih propisa (Oppermann, 2005: 213-241).

¹³ U pravnoj teoriji danas preovlađuje shvatanje o internacionalizaciji dvije tendencije u savremenom krivičnom postupku. To su: 1) zaštita osnovnih prava i sloboda čovjeka i 2) efikasnost u suzbijanju vršenja krivičnih djela. Te tendencije zahtijevaju više od nacionalnih aktivnosti u okviru pojedinih država. Sve se to odrazilo i na norme evropskog krivičnog prava koje su krivičnoprocesne prirode i nastaju u različitim pravnim dokumentima Savjeta Evrope, ali i kroz judikaturu evropskih nadzornih institucija.

¹⁴ U pravnoj teoriji se mogu naći shvatanja prema kojima je pravosudna struktura Evropske unije sagrađena na tri nivoa. To su: 1) najniži nivo koji čine specijalizovani sudovi, 2) viši nivo koji čini Sud prve instance i 3) najviši nivo koga predstavlja Evropski sud pravde (Korošec, Bavcon, 2003: 202-207).

(2) različitost – nacionalni krivičnopravni sistemi pojedinih evropskih država su u velikoj mjeri različiti što u svakom slučaju uslovljava funkcionisanje i samog krivičnog prava Savjeta Evrope koje mora da uzima u obzir brojne različitosti sadržane u pojedinim nacionalnim sistemima. To je bio razlog da je u pojedinim evropskim pravnim aktima izričito unijeta klauzula koja ima za cilj da osigura minimalnu mjeru zajedništva, uz određivanje prostora za izuzetke i odstupanja u pojedinim nacionalnim sistemima. To se postiže sistemom rezervi koje pojedine države stavljaju uz međunarodne sporazume (Paust, 2003: 67-79),

(3) složenost evropskog krivičnog prava proizilazi iz složene i velike razlike u pojedinim pravnim sistemima. Ono, u prvom redu, obuhvata pravila međudržavne krivičnopravne saradnje, pravila o ljudskim pravima i *ius constituendum*, pravila krivičnog prava koja nastaju u Evropskoj uniji (Pradel, 2002: 214-242). To ukazuje da se složenost evropskog krivičnog prava javlja u više vidova, i to s obzirom: a) na donosioce pravnih propisa, b) na područje primjene i c) na ciljeve donošenja pojedinih propisa (ovi ciljevi mogu biti: ciljevi *Corpus iurisa*, zatim Evropski dokazni nalog, Evropski krivični ispis, itd). Na ovu složenost normi evropskog krivičnog prava posebno je ukazano poslije skupa u Tampereu gdje je dopuštena mogućnost paralelnog postojanja više vrsta izvora ove grane prava (Bavcon: 1997: 414-447) i

(4) zaštita ljudskih prava (Van Wingaert, 1993: 109-127) je osnovna vrijednost i najviša zajednička komponenta uređenja svih evropskih pravnih izvora (glavnih i sporednih), ali i vodilja koja se mora imati u vidu prilikom tumačenja pojedinih pravila i principa u postupcima pred evropskim i pojedinim nacionalnim krivičnim sudovima. U osnovi zaštite ljudskih prava nalazi se Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda koja je u većoj ili manjoj mjeri inkorporisana u ustavnopravne sisteme evropskih država (Matulović, 2001: 78-97).

U pravnoj teoriji (Kareklas: 2009: 34) se tako mogu pronaći shvatanja koja razlikuju četiri oblika krivičnog prava Evropske unije od čega tri poslednja spadaju u proces „evropeizacije krivičnog prava“ gdje krivično pravo pojedinih država ipak zadržava primarno svoj nacionalni, interni karakter, sa većim ili manjim uticajem Evropske unije. To su (Petrović, Jovašević: 46-48): 1) nadnacionalno krivično pravo na nivou Unije, 2) različiti uticaji koje pravo Evropske unije ima na nacionalno krivično zakonodavstvo država članica (kroz usklađivanje propisa, preporuke, asimilacije, obaveze lojalnosti), 3) usklađivanje nacionalnih krivičnih zakonodavstava kroz sredstva trećeg oslonca (stuba – prostor slobode, bezbjednosti i pravde) i 4) proceduralne i koordinativne (usklađujuće) mjere.

7. Zaključak

Paralelno sa razvojem međunarodnog ratnog (humanitarnog) prava u 19. vijeku, odnosno u okviru pojmova i instituta krivičnog prava polagano, ali sigurno stasava nova grana kaznenog prava – međunarodno krivično pravo. Ono ima dvojaku pravnu prirodu. Prvo, to je međunarodno pravo jer se izvor njegovih odredbi nalazi u univerzalnim i regionalnim međunarodnim dokumentima. Drugo, to je krivično pravo, doduše specifičnog karaktera, gdje se država odriče djelimično i ograničeno svog suvereniteta u oblasti krivičnopravne represije, koje utvrđuje sistem međunarodnih krivičnih djela, sistem krivičnih sankcija za njihove učinioce, osnove i uslove krivične odgovornosti i postupak pred međunarodnim sudskim organima za procesuiranje učinilaca ovih krivičnih djela.

Zbog ovakve prirode, karaktera, sadržine i značaja međunarodnog krivičnog prava, još uvijek u pravnoj teoriji ne postoji jedinstveno i opšteprihvaćeno shvatanje njegovog pojma, naziva i karakteristika. Tako se razlikuje uže i šire shvatanje međunarodnog krivičnog prava, a specifično je određenje transnacionalnog krivičnog prava koje je u značajnoj mjeri srodno, slično za ovom granom prava.

U posljednje vrijeme se sve više izdvaja u okviru i pored međunarodnog krivičnog prava i evropsko krivično pravo kao regionalno pravo koje predstavlja skup evropskih krivičnopравnih propisa. Ali, ni ovo pravo nema sveobuhvatno određenje, pojam, karakter i sadržinu, zavisno od ugla posmatranja i stanovišta pojedinih autora.

8. Literatura

- Ambos, K. (2014). *4 ed. Internationales Strafrecht*. München: C.H. Beck.
- Ascensio, H., Decaux, E., Pellet, A. (2000). *Droit international pénal*. Paris: A. Pedone.
- Bavcon, Lj. (1997). *Mednarodno kazensko pravo*. Ljubljana.
- Blackburn, R., Polakiewicz, J. (2001). *Fundamental Rights in Europe*. Oxford.
- Calliies, R. (2002). *Kommentar zu EU – Vertrag und EG – Vertrag*. Neuwiel.
- Cortens, G., Pradel, J. (2002). *European Criminal Law*. Hague.
- Cryer, R. (2007). *An Introduction to international criminal law and procedure*. Cambridge.
- Currie, R.J. (2010). *International and Transnational Criminal Law*. Toronto.
- Čejović, B. (2002). *Krivično pravo, Opšti deo*. Beograd.
- Degan, V. Đ., Pavišić, B. (2005). *Međunarodno kazeno pravo*. Rijeka.
- Degan, V. Đ., Pavišić, B., Beširević V. (2011). *Međunarodno i transnacionalno krivično pravo*. Beograd.
- Delmas, M. M. (2001). *Procedure penali d'Europa*, 2.ed., Padova: Cedam.
- Delmas, M.M., Spencer J.R. (2002). *European Criminal Procedures*. Cambridge.
- Dimitrijević, V., Račić, O., Đerić, V., Papić, T., Petrović, V., Obradović, S. (2007). *Osnovi međunarodnog javnog prava*. Beograd.
- Gilmore, W. (1998). *Crime sans frontières: International and European Legal Approaches*. Hume Papers on Public Policy, no. 1-2, vol. 6, Edinburgh.
- Gommien, D. (1996). *Kratak vodič kroz Europsku konvenciju o ljudskim pravima*. Zagreb.
- Harald, C. (2003). *Komentar Evropske konvencije o ljudskim pravima*. Sarajevo.
- Hartley, T.C. (2004). *Temelji prava Evropske zajednice*, Rijeka.
- Herve, A. (2000). *Droit international penal*, Paris.
- Hirsch, H.J. (2000). *Internacionalizacija kaznenog prava i kaznenopravne znanosti*. Zagreb, 1.
- Huet, A., Koerlingt, J. R. (2002). *Droit penal international*, Paris, 2002. godine.
- Horvatić, Ž. (2003). *Kazeno pravo, Opći dio*. Zagreb.
- Ivanda, S. (2001). *Schengenski sporazumi i unutarnja sigurnost*. Zagreb.
- Jescheck, H. H. (1972). *Lehrbuch des Strafrechts, Allgemeiner teil*. Berlin.
- Jovašević D. (2010). *Međunarodna krivična dela – odgovornost i kažnjivost*, Niš.
- Jovašević D. (2011). *Međunarodno krivično pravo*. Niš.
- Kambovski, V. (1998). *Međunarodno kazeno pravo*. Skoplje.
- Kambovski, V. (2002). *Kaznenopravnata reforma pred predizvicate na 21. vek*. Skoplje.
- Kareklas, S. E. (2009). *Priručnik za krivično pravo Evropske unije*. Beograd.
- Kaseze, A. (2005). *Međunarodno krivično pravo*. Beograd.
- Kerchove, G., Weyembergh, A. (2002). *L'espace pénal européen: enjeux et perspectives*. Bruxelles: Éditions de l'Université de Bruxelles.
- Kohler, J. (1917). *Internationales Strafrecht*. Stuttgart.
- Korošec, D., Bavcon, Lj. (2003). *Mednarodno kazensko pravo*. Ljubljana.

- Krivokapić, B. (1998). *Leksikon međunarodnog prava*. Beograd.
- Luban, D.J., O'Sullivan, J.R., Stewart, D.P. (2010). *International and Transnational Criminal Law*. New York.
- Matulović, M. (1996). *Ljudska prava: uvod u teoriju ljudskih prava*. Rijeka.
- Matulović, M., Pavišić, B. (2001). *Dokumenti Vijeća Europe*. Rijeka.
- Misita, N. (2007). *Osnovi prava Evropske unije*. Sarajevo.
- Mrvić, Petrović, N. (2005). *Krivično pravo*. Beograd.
- Novoselec, P. (2004). *Opći dio kaznenog prava*. Zagreb.
- Oppermann, T. (2005). *Europarecht*. Beck C. H.
- Paust J. (2003). *International Criminal Law: Cases and Materials*. Durham.
- Pavišić, B. (2006). *Kazneno pravo Vijeća Europe*. Zagreb.
- Pavišić, B., Grozdanić, V., Veić, P. (2007). *Komentar Kaznenog zakona*. Zagreb.
- Petrović, B., Jovašević, D. (2010). *Međunarodno krivično pravo*, Sarajevo.
- Petrović Mrvić, N. (2005). *Krivično pravo*. Beograd.
- Pradel, J. (2002). *Droit penal compare*. Paris.
- Radovanović, M. (1975). *Krivično pravo, Opšti deo*. Beograd.
- Radulović, D. (1999). *Međunarodno krivično pravo*. Podgorica.
- Satzger, H. (2001). *Die Europaisierung des Strafrechts*. München.
- Satzger, H. (2008). *Internationales und Europaisches Strafrecht*. Baden Baden.
- Schindler, S. (1998). *The Law of War Crimes: National and International Approaches*, Washington.
- Sheptycki J., Wardak A. (2004). *Transnational and Comparative Criminology*. London.
- Schonke, A., Schroder, N. (1998). *Strafgesetzbuch, 25. Auflage*, München.
- Simović, M., Blagojević, M. (2007). *Međunarodno krivično pravo*. Banja Luka.
- Stojanović, Z. (2000). *Krivično pravo, Opšti deo*. Beograd.
- Van Wingaert, C. (1993). *Criminal Procedure Systems in the European Community*. London.
- Van Wingaert, C., Stessens, G. (1996). *International criminal law: a collection of international and european instruments*, Hague.
- Vervale, A.E., Đurđević, Z. (2005). *Evropsko kazneno pravo i opća načela prava Unije*. Zagreb: Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, 2.
- Zahar, A., Sluiter, G. (2008). *International Criminal Law: a critical introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Zlatarić, B. (1979). *Međunarodno krivično pravo*. Zagreb.
- Zlatarić, B., Damaška, M. (1966). *Rječnik krivičnog prava i postupka*. Zagreb.

SISTEM KAZNI U REPUBLICI SRPSKOJ

Apstrakt

Kazne su najstarije, dugo jedina vrsta i danas najčešće propisivane vrste krivičnih sankcija prema učiniocima krivičnih djela u najvećem broju savremenih krivičnih zakonodavstava. Njihovom primjenom se krivično odgovornom učiniocu krivičnog djela za određeno vrijeme oduzimaju ili ograničavaju slobode i prava. U Republici Srpskoj je Krivičnim zakonikom iz jula 2017. godine propisano više vrsta i mjera kazni, kao i način njihovog odmjeravanja. O pojmu, elementima, karakteristikama, vrstama, svrsi i odmjeravanju kazni u Republici Srpskoj govori se u ovom radu.

Ključne riječi: *krivično djelo, krivične sankcije, kazne, sud, odmjeravanje.*

PENALTY SYSTEM IN REPUBLIC OF SRPSKA

Abstract

Penalties are the oldest, for a long period of time the only and today the most often prescribed type of criminal sanctions against perpetrators of crimes in most of the modern criminal legislations. Their application limits or deprives the rights and freedoms of the perpetrator of a criminal offense for a certain period. In Republic of Srpska, the Criminal Code passed in July 2017 prescribes several types and measures of penalties, as well as the way they are evaluated. The concept, elements, characteristics, types, purposes and sentences in Republika of Srpska are discussed in this paper.

Key words: *criminal offense, criminal sanctions, sentences, court, sentencing.*

1. Uopšte o pojmu kazne

Osnovna i najznačajnija vrsta krivične sankcije, dugo jedina sankcija koja je i danas propisana u posebnom dijelu Krivičnog zakonika Republike Srpske⁴ (KZ) za najveći broj krivičnih djela jeste kazna (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2007: 207-210). Ona daje pečat cjelokupnom krivičnom pravu, a često i naziv „kazneno pravo“. Upravo zbog svoje prirode, karakteristika, značaja i obima primjene ona je zaokupljala pažnju pravne teorije, pa se razlikuju: a) formalna, b) materijalna i c) mješovita shvatanja pojma kazne (Jovašević, 2016: 202-212). Određivanjem formalnog pojma kazne ističu se samo pravni elementi kazne, a zanemaruje njena sadržina (Selinšek, 2007: 256-258).

Kazna se određuje kao pravni fenomen, pravna pojava uređena zakonom, a ne kao realna društvena pojava. U formalnom smislu kazna je mjera oduzimanja ili ograničavanja prava i sloboda učiniocu krivičnog djela koju izriče sud u zakonom propisanom postupku. U materijalnom smislu kazna se određuje kao realna društvena pojava, odnosno kao mjera za zaštitu društva od kriminalitet, a koja treba da ostvari određeni cilj (svrhu), ali se zanemaruje da je ta pojava pravno uobličena, te da kao takva sadrži i pravne elemente. Pošto je kazna

¹ redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu

² zamjenik sekretara u Sekretarijatu za zakonodavstvo Vlade Republike Srpske i vanredni profesor na Fakultetu za bezbjednost i zaštitu Nezavisnog univerziteta u Banjoj Luci

³ sekretar Ombudsmena za djecu Republike Srpske i docent na Fakultetu pravnih nauka Univerziteta „Apeiron“ u Banjoj Luci

⁴ “Službeni glasnik Republike Srpske” broj 64/17.

zakonom propisana mjera društvene reakcije koju primjenjuju zakonom određeni državni organi protiv učinioaca krivičnog djela, ona se mora definisati na bazi jedinstva materijalno-formalnih obilježja.

To je najstarija i najvažnija vrsta krivične sankcije koja predstavlja oduzimanje ili ograničenje osnovnih sloboda i prava učiniocu krivičnog djela (Mrvić, Petrović, 2005: 135). U svojoj suštini kazna je prinudno oduzimanje ili ograničenje sloboda i prava, ali je istovremeno i moralna osuda, socijalno-etički prekor koji društvo upućuje učiniocu zbog izvršenog krivičnog djela (Grozđanić, Škorić, Martinović, 2013: 205-209).

Rijetka su danas krivična zakonodavstva koja izričito u zakonskom tekstu određuju pojam kazne. Tako postupa Krivični zakonik Ruske Federacije u členu 43, koji kaznu određuje kao mjeru državne prinude koja je izrečena odlukom suda i primjenjuje se prema licu koje je proglašeno krivično odgovornim za izvršeno krivično djelo, a sastoji se u lišavanju ili ograničavanju sloboda i prava tog lica. U tom smislu se kazna određuje kao prinudna mjera predviđena u zakonu koju izriče sud krivično odgovornom učiniocu krivičnog djela u cilju zaštite čovjeka i drugih osnovnih društvenih vrijednosti, a koja se sastoji u oduzimanju ili ograničavanju njegovih sloboda i prava.

Prema členu 43 KZ, svrha kažnjavanja je u okviru opšte svrhe krivičnih sankcija određena kao: a) sprječavanje učinioca da u buduće čini krivična djela i njegovo prevaspitanje (specijalna prevencija), b) uticaj na druge da ne čine krivična djela (opšta prevencija) i c) izražavanje društvene osude za krivično djelo, razvijanje i jačanje odgovornosti i svijesti kod građana o opasnosti i štetnosti krivičnih djela i opravdanosti kažnjavanja, te o neophodnosti poštovanja zakona (opšta prevencija). Zakonodavac polazi od shvatanja da je krajnji cilj kazne zaštita društva od kriminaliteta, a da je njen neposredni cilj sprječavanje učinioca da čini krivična djela (specijalna prevencija), a zatim i opšta prevencija.

2. Elementi kazne

2.1. Opšti elementi kazne

Kazna je prinudna mjera koja predstavlja zlo koje se nanosi učiniocu zbog izvršenja krivičnog djela. Prinudni, retributivni karakter kazne proizilazi iz sljedećih opštih karakteristika kazne (Petrović, Jovašević, Ferhatović, 2016: 77-82): a) temelj kazne je učinjeno krivično djelo - *nulla poena sine crimen*, b) kažnjava se učinilac koji je krivično odgovoran za krivično djelo - *nulla poena culpa* te, c) kazna mora biti srazmjerna težini učinjenog krivičnog djela, d) kazna mora biti srazmjerna krivičnoj odgovornosti učinioca, e) učinilac krivičnog djela ima pravo da bude kažnjen kao pripadnik društvene zajednice na osnovu njegove dužnosti učestvovanja u uspostavljanju krivičnim djelom narušenog pravnog poretka, f) kazna je negacija poremećnog stanja koje je izazvano krivičnim djelom i g) kazna je vezana za učinjeno krivično djelo i primjenjuje se upravo jer je takvo djelo učinjeno, pa ima opominjuće i zastrašujuće djelovanje jer zlo sadržano u kazni stiže svakog ko je zlo učinio svojim krivičnim djelom (Horvatić, 2013:156)

Iz navedenog opšteg pojma kazne proizlaze njeni osnovni (opšti ili apsolutni) elementi jer bez njih kazna ne može da postoji. To su:

1) kaznu određuje legalitet, ali i legitimitet njene primjene (Lazarević, 2005: 159). Ali, primjena kazne ne znači potpunu arbitrarnost organa koji je izriču i primjenjuju. Legitimnost upravo zahtijeva da se primjena ovih mjera svode na one slučajeve i na onu mjeru koja je nužna za ostvarivanje opšte svrhe primjene krivičnih sankcija. Ako se taj cilj može ostvariti primjenom neke druge krivične sankcije kod koje je prinudni (represivni) karakter zastupljen u manjoj mjeri, tada kažnjavanje gubi svoj legitimitet i pretvara se u odmazdu prema učiniocu zbog izvršenog krivičnog djela. Ona se primjenjuje protiv i mimo volje učinioca krivičnog djela kao odgovor društva na njegovu protivpravnu djelatnost. Sastoji se u oduzimanju ili ograničavanju sloboda i prava učiniocu krivičnog djela;

2) kazna ima određenu svrhu koja se želi postići njenim propisivanjem, izricanjem i izvršenjem (Jovašević, Mitrović, Ikanović, 2017: 267-273). To je, prvo, opšta svrha, koja je zajednička za sve krivične sankcije. Ona se ogleda u suzbijanju protivpravnih djela (krivičnih djela) kojima se povređuju ili ugrožavaju vrijednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom (član 41 stav 3 KZ). I drugo, kazna ima i posebnu svrhu (član 43 KZ), a to je: a) sprječavanje učinioca da u buduću čini krivična djela i njegovo prevaspitanje (specijalna prevencija), b) uticaj na druge da ne čine krivična djela (opšta prevencija) i c) izražavanje društvene osude za krivično djelo, razvijanje i jačanje odgovornosti i svijesti kod građana o opasnosti i štetnosti krivičnih djela i opravdanosti kažnjavanja, te o neophodnosti poštovanja zakona (opšta prevencija);

3) kazna mora da bude predviđena u zakonu prije nego što je krivično djelo učinjeno. Ovo je načelo zakonitosti koje je sadržano u članu 2 KZ prema kome se krivične sankcije propisuju samo zakonom, kao i da niko ne može biti kažnjen za krivično djelo koje prije nego što je izvršeno nije bilo zakonom propisano kao krivično djelo, niti mu se može izreći kazna koja nije bila propisana tim zakonom. To znači da kaznu ne može da propiše ni jedan drugi organ sem zakonodavnog, odnosno da kaznu izriče sud u granicama zakonom propisanim, na način i po postupku koji su zakonom određeni;

4) kazna se može izreći samo učiniocu krivičnog djela koji je krivično odgovoran za učinjeno djelo. To znači da postoje dvije pretpostavke za primjenu kazne: a) učinjeno ili pokušano krivično djelo i b) postojanje krivične odgovornosti na strani učinioca u vrijeme izvršenja djela. Dakle, kazna se ne može izreći licu koje nije učinilo krivično djelo ili nije dokazano da ga je učinilo, kao ni licu koje nije krivično odgovorno za učinjeno djelo;

5) kaznu izriče sud (sud opšte nadležnosti) u zakonom propisanom krivičnom postupku.

2.2. *Relativni elementi kazne*

Pored opštih elemenata koji karakterišu svaku kaznu (od najteže do najblaže), neke vrste kazni posjeduju posebne, specifične, „nestalne“ karakteristike koje čine relativne elemente kazne (Grozđanić, Škorić, Martinović, 2013: 206-209). To su: (1) kazna treba da je lična tako da pogađa samo učinioca krivičnog djela, a ne i druga, posebno njemu bliska lica koja nemaju nikakvu odgovornost za učinjeno krivično djelo. Međutim, koliko god se nastojalo na ispunjenju ovog zahtjeva, skoro svaka kazna posredno pogađa i druga lica (članove porodice, srodnike učinioca djela) (Radovanović, 1957: 238); (2) kazna treba da je humana što znači da ne smije da se sastoji u mučenju i nečovječnom postupanju prema učiniocu djela, već mu se njenom primjenom oduzimaju prava i slobode u mjeri koja odgovara prirodi i sadržini kazne; (3) kazna treba da bude moralna što znači da ne demoralizuje učinioca krivičnog djela, već naprotiv treba da djeluje u pravcu razvijanja i jačanja moralnih karakteristika ne samo učinioca djela, već i građana uopšte; (4) kazna treba da je srazmjerna prirodi i težini učinjenog krivičnog djela i stepenu krivične odgovornosti njegovog učinioca; (5) kazna treba da je djeljiva što znači da se može izricati u manjem ili većem iznosu, u zavisnosti od težine krivičnog djela, okolnosti pod kojima je ono izvršeno i krivične odgovornosti njegovog učinioca; (6) kazna treba da je opoziva što znači da se u slučaju nezakonitog ili nepravilnog izricanja može ukinuti ili opozvati; (7) kazna treba da je popravljiva što znači da se mogu otkloniti njene negativne, štetne posljedice za osuđeno lice

u slučaju nezakonitog ili nepravilnog izricanja i (8) kazna treba da je zamjenjiva što znači da se u zakonu propisana kazna ne mora obavezno i izreći učiniocu krivičnog djela, već se može zamijeniti blažom vrstom i mjerom kazne, odnosno alternativnom mjerom.

3. Sistem kazni

3.1. Vrste kazni

Sistem kazni (Jovašević, 2011: 327-331) je skup svih kazni sadržanih u krivičnom zakonodavstvu države, način njihovog propisivanja i izricanja, kao i njihov međusobni odnos. U cilju što efikasnije borbe protiv kriminaliteta, sva savremena krivična zakonodavstva predviđaju više vrsta kazni što je neophodno da bi mogla da se ostvari individualizacija u kažnjavanju, tj. da se svakom učiniocu zakonom za konkretno krivično djelo odmjeri kazna kojom se najbolje postiže svrha kažnjavanja. Prema tome, postojanje većeg broja kazni uslovljavaju dva faktora: a) potreba uspješne borbe protiv kriminaliteta i b) potreba prilagođavanja kazne učiniocu krivičnog djela radi ostvarenja njegove resocijalizacije.

Postoji više vrsta kazni koje se dijele prema različitim kriterijumima (Selinšek, 2007: 260-262): (1) s obzirom na samostalnost u izricanju, kazne se dijele na: a) glavne i b) sporedne. Glavne kazne se mogu izreći samostalno, a sporedne kazne se ne mogu izreći samostalno, već samo uz glavnu kaznu, (2) s obzirom na trajanje, kazne se dijele na: a) trajne i b) vremenske. Trajne kazne se izriču za cio život osuđenog, pa se nazivaju i doživotne kazne. Vremenske kazne se izriču za presudom suda određeno vrijeme, (3) s obzirom na dobra koja pogađa, kazne mogu da budu protiv: a) života, b) tjelesnog integriteta, c) slobode, d) imovine, e) građanskih prava i (4) s obzirom na način propisivanja, kazne se dijele na: a) alternativne i b) kumulativne. Kazne su alternativno propisane kada sud izriče samo jednu od više propisanih kazni u zakonu. Kumulativno su propisane kazne kada sud izriče sve propisane kazne učiniocu krivičnog djela (Radovanović, 1957: 245).

KZ u članu 42 predviđa da se prema učiniocima krivičnih djela mogu izreći sljedeće vrste kazni: a) kazna dugotrajnog zatvora, b) kazna zatvora (lišenje slobode), c) novčana kazna i d) zabrana upravljanja motornim vozilom. Glavne kazne su kazna dugotrajnog zatvora i kazna zatvora. Novčana kazna se može izreći i kao glavna i kao sporedna kazna. Zabrana upravljanja motornim vozilom se može izreći samo kao sporedna kazna, zajedno sa kaznom zatvora, novčanom kaznom ili uslovnom osudom. Ako je za jedno krivično djelo propisano više kazni, samo se jedna kazna može izreći kao glavna kazna. Za krivična djela koja su učinjena iz koristoljublja novčana kazna se može izreći kao sporedna kazna i kada nije propisana zakonom ili kada je propisano da će se učinilac kazniti kaznom zatvora ili novčanom kaznom, a sud kao glavnu kaznu izrekne kaznu zatvora.

Sistem kazni u Republici Srpskoj ima sljedeće karakteristike: a) postojanje malog broja kazni, b) zakonitost u izricanju kazni. Sud može izreći samo onu kaznu koja je zakonom predviđena za krivično djelo prije nego što je djelo izvršeno, osim u slučaju izricanja novčane kazne koja se može izreći: a) kada nije propisana za krivično djelo ako je ono učinjeno iz koristoljublja i b) kada je zakonom propisano da se učinilac može kazniti zatvorom ili novčanom kaznom, a sud kao glavnu kaznu izrekne kaznu zatvora. Za jedno krivično djelo može se izreći samo jedna glavna i jedna sporedna kazna.

3. 2. Kazna zatvora

Kazna lišenja slobode (kazna zatvora) se sastoji u oduzimanju slobode kretanja učiniocu krivičnog djela za u sudskoj presudi određeno vrijeme i njegovom smještanju u posebnu zavodsku, penitensijarnu ustanovu (Radovanović, 1957: 250). U pravnoj teoriji ima

shvatanja prema kojima postoje četiri forme oduzimanja slobode primjenom krivičnopravne prinude (Selinšek, 2007: 264-267). To su: a) kazna zatvora, b) kazna dugotrajnog zatvora, c) kazna kućnog zatvora i d) kazna maloljetničkog zatvora (Novoselec, 2004: 342-348). Prve dvije forme nisu različite vrste kazni zatvora, već se razlikuju samo po dužini trajanja. Prva forma ima redovnu primjenu, a druga je izuzetak. Treća forma je samo način izvršenja kratkotrajne kazne zatvora, dok je četvrta forma posebnog karaktera zbog lica prema kome se može izreći (Jovašević, 1999: 26-35; 2002: 177-198).

U svim savremenim kaznenim sistemima kazna lišenja slobode zauzima centralno mjesto (Petrović, Jovašević, Ferhatović: 2016: 88-97). Najveći broj krivičnih djela zaprijećen je ovom kaznom jer ona pruža najviše mogućnosti da se ostvari svrha kažnjavanja koja se sastoji u specijalnoj prevenciji - sprječavanju učinioca da ubuduće čini krivična djela i njegovo prevaspitanje sa ciljem ponovnog uključivanja u normalan društveni život (Vidović, 1981: 163-170). Kazna lišenja slobode je uvedena u krivično pravo na prijedlog Bekarije, i to prvo u francuskom Krivičnom zakoniku iz 1791. godine, odakle je prodrla u druga zakonodavstva. Zatvaranje koje je do tada primjenjivano imalo je karakter obezbjeđenja prisustva učinioca krivičnog djela - da bi se nad njim izvršila smrtna ili tjelesna kazna. U poređenju sa tjelesnim kaznama koje su se sastojale u mučenju i sakaćenju, što je ostavljalo trajne posljedice invaliditeta, uvođenje kazne lišenja slobode pod uticajem učenja klasične škole krivičnog prava predstavlja veliki napredak (Vranj, Bisić, 2010: 15).

Kazna zatvora (Jovašević, 2003: 497-509) je osnovna vrsta kazne koja je samostalno ili alternativno sa drugim kaznama propisana za sva krivična djela u posebnom dijelu KZ. Ona se može izreći samo kao glavna kazna. To je kazna protiv slobode. Ona se može izreći samo kada je zakonom propisana za određeno krivično djelo, i to u rasponu od tri mjeseca do 20 godina (član 46 KZ). Izriče se na pune godine i pune mjesece, a do šest mjeseci i na pune dane (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2007: 217-219). Kaznu zatvora u trajanju do šest mjeseci sud može izreći samo ako posebne okolnosti učinjenog krivičnog djela i učinioca pokazuju da se novčanom kaznom ne može postići svrha kažnjavanja ili da se novčana kazna ne može izvršiti, osim u dva slučaja: a) ako se radi o kazni supletornog zatvora kao zamjeni za neplaćenu novčanu kaznu i b) ako se radi o kazni zatvora u slučaju opozivanja uslovne osude.

3.2.1. Kućni zatvor

Izrečena kazna zatvora u trajanju do jedne godine može se izuzetno izvršiti i u prostorijama u kojima osuđeni stanuje (kućni zatvor) (Jovašević, 2016: 155-166). Znači, kućni zatvor (član 46 stav 5 KZ) nije samostalna vrsta kazne zatvora, već oblik, forma izvršenja kratke kazne zatvora u trajanju do jedne godine. Ova se kazna izriče: a) izuzetno, b) određenom licu - koji je staro ili iznemoglo, teško bolesno, invalidno lice, trudna žena, samohrani roditelj maloljetne djece, c) ako se može očekivati da će se na ovaj način postići svrha kažnjavanja i bez institucionalnog zatvaranja i d) ako se učinilac djela saglasi sa primjenom ove kazne. Ova se kazna ne može odrediti licu koje je osuđeno za krivično djelo protiv braka i porodice koji živi sa oštećenim u istom porodičnom domaćinstvu.

Pri određivanju ovog načina izvršenja kazne zatvora osuđeni ne smije napuštati prostore u kojima stanuje, osim u slučajevima koji su propisani zakonom. U slučaju da osuđeni prekrši zabranu napuštanja prostora stanovanja, sud može da odredi da se ostatak kazne zatvora izdrži u zavodskoj (penitencijarnoj) ustanovi. Ako ne postoje uslovi da se elektronskim ili telekomunikacionim sredstvima kontroliše izvršenje kućnog zatvora, sud može da odredi preduzimanje mjera kontrole i nadzora od strane policije u mjestu stanovanja osuđenog uz obavezu da mu se redovno dostavlja izvještaj o izvršenju kontrole i nadzora.

3.2.2. Kazna dugotrajnog zatvora

U državama koje su pod uticajem abolicionističkih ideja ukinule smrtnu kaznu, postavilo se pitanje kojim sredstvima se društvo - država može zaštititi od najopasnijih oblika protivpravnog, društveno opasnog i štetnog ponašanja pojedinaca i grupa u vidu krivičnih djela, posebno u slučajevima kada se radi o profesionalnim delinkventima ili delinkventima u povratu (multirecidivistima). Kao jedna od mjera za zamjenu smrtne kazne prihvaćena je kazna zatvora (lišenje slobode kretanja osuđenog lica za u presudi određeno vrijeme). Ova se kazna (Horvatić, 2003: 177 i 178) mogla izricati u različitom vremenskom trajanju, zavisno od sistema postojanja jedne ili više kazni zatvora. Za najteža krivična djela i najopasnije učinioce tih djela, sva savremena krivična zakonodavstva predviđaju: a) dugovremenu, dugotrajnu kaznu zatvora i b) kaznu doživotnog zatvora. Na ovaj se način može postići efikasna zaštita društva, odnosno društvenih vrijednosti od povređivanja ili ugrožavanja vršenjem krivičnih djela od strane posebno opasnih, profesionalnih delinkvenata. Uz to, paralelno sa uvođenjem dugovremenog ili doživotnog zatvora (robija, zatočenje i sl.), u teoriji se svrsishodnost ove najteže kazne dovodi u pitanje.

U krivičnom pravu Republike Srpske kazna dugotrajnog zatvora je posebna, samostalna vrsta kazne lišenja slobode u trajanju od 25 do 45 godina (član 45 KZ). Ona se može propisati samo za najteža krivična djela i najteže oblike teških krivičnih djela koja su učinjena sa umišljajem. Znači da je za propisivanje ove najteže kazne potrebno ispunjenje dva kumulativna uslova: a) da se radi o najtežem krivičnom djelu ili najtežem obliku teškog krivičnog djela i b) da se radi o krivičnom djelu koje je izvršeno sa umišljajem (čime je primjena ove kapitalne kazne isključena za nehatna krivična djela). Primjena ove kazne je isključena prema: a) licu koje u vrijeme izvršenja krivičnog djela nije navršilo 21 godinu života (mlade punoljetno lice) i b) trudnoj ženi.

Ova se kazna ne može propisati kao jedina kazna za određeno krivično djelo, već se uvijek alternativno propisuje sa kaznom zatvora. Kazna dugotrajnog zatvora se uvijek izriče na pune godine. U slučaju njenog izricanja, uslovni otpust, amnestija i pomilovanje se mogu dati pod posebnim uslovima - nakon izdržane dvije trećine izrečene kazne (Jovašević, Mitrović, Đukić, 2009: 283-311). Uvođenje ove kazne je uslovljena potreba da se popuni praznina nastala ukidanjem smrtne kazne. Ona ima niz prednosti u odnosu na kaznu doživotnog zatvora jer je njeno maksimalno trajanje uvijek potpuno izvjesno za osuđeno lice, a primjenom amnestije i pomilovanja se može i skratiti (Grozđanić, Škorić, Martinović, 2013: 209-213).

3.2.3. Uslovni otpust

Uslovni otpust (Pavlič, 1997: 75-82) se sastoji u otpuštanju osuđenog lica sa izdržavanja kazne zatvora prije nego što ju je u potpunosti izdržao pod uslovom da do isteka vremena za koje je izrečena kazna ne učini novo krivično djelo (Novoselec, 2004: 355-360). Ako takvo lice ne izvrši krivično djelo za vrijeme dok mu kazna teče, neće doći do opozivanja uslovnog otpusta (Horvatić, 181-182). U funkcionalnom smislu (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2013: 221-222) uslovni otpust je dio izrečene kazne zatvora jer utiče na njenu sadržinu budući da se institucionalni tretman u zavodskoj ustanovi zamjenjuje tretmanom na slobodi. To je poseban oblik izdržavanja „kazne lišenja slobode na slobodi“ (Turković et al., 2013: 87-90). Uslovni otpust (Radovanović, 1957: 293-295) predstavlja kriminalnopolitičku i penološku mjeru kojom se vrši dopunska individualizacija kazne i ostvaruje resocijalizacija osuđenog, uz njegovo lično i aktivno učešće, kada se s obzirom na postignute rezultate specijalno-preventivnog sadržaja može skratiti prethodno odmjereno vrijeme trajanja lišenja slobode. U teoriji se mogu naći shvatanja prema kojima je uslovni

otpust osnov za gašenje kazne ili zakonska smetnja za dalje i izvršenje kazne (Kurtović, 1995; 314). Novoselec smatra da ovo nije osnov za gašenje kazne jer postoji mogućnost njenog izvršenja u slučaju opoziva uslovnog otpusta, pa je čak teško i tvrditi da je uslovni otpust smetnja za dalje izvršenje kazne jer su neki oblici izvršenja kazne, kao mjere pomoći i nadzora, mogući i za vrijeme trajanja uslovnog otpusta (Novoselec, 2004: 356).

Uslovni otpust (Petrović, Jovašević, Ferhatović, 2016: 97-106) se može dati svakom licu koje izdržava: a) kaznu zatvora, b) kaznu dugotrajnog zatvora, c) kaznu maloljetničkog zatvora, d) vaspitnu mjeru upućivanja u vaspitnu ustanovu i e) vaspitnu mjeru upućivanja u vaspitno-popravni dom. Dva su uslova za davanje uslovnog otpusta kod izrečene kazne zatvora i kazne dugotrajnog zatvora (član 47 KZ). To su: a) formalni uslov – da je osuđeni izdržao dvije trećine izrečene kazne zatvora ili dugotrajnog zatvora, pri čemu se ovaj rok računa od dana kada je započeto izvršenje kazne, ali sa ograničenjem da se uslovni otpust ne može dati prije izvršenja najmanje tri mjeseca zatvora i b) materijalni uslov – da je osuđeni u toku izdržavanja kazne ispoljavao primjerno vladanje, zalaganje na radu i aktivno učestvovanje u procesu resocijalizacije, tako da se sa osnovom može očekivati da će se na slobodi dobro vladati, a naročito da do isteka vremena za koje je izrečena kazna neće izvršiti novo krivično djelo (Babić, Marković, 2008: 387-388).

Uslovni otpust odobrava komisija za uslovni otpust koju imenuje ministar pravde (Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srpske). Ova komisija pri ocjeni da li će odobriti uslovni otpust cijeni: a) ličnost osuđenog, b) njegov raniji život i osuđivanost, c) da li je protiv njega u toku drugi krivični postupak, d) njegov odnos prema izvršenom krivičnom djelu i žrtvi, e) njegovo ponašanje tokom izdržavanja kazne zatvora i stepen resocijalizacije, f) uspešnost primjene programa izvršavanja kazne zatvora i izvršavanja radnih obaveza, uzimajući u obzir njegovu radnu sposobnost, g) da li je došlo do promjene njegovog ponašanja nakon izvršenja krivičnog djela i h) druge okolnosti koje pokazuju da je prema njemu postignuta svrha kažnjavanja (Šuković, 1971: 46-61).

Uslovni otpust kod kazne maloljetničkog zatvora se daje u smislu člana 53 Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Republike Srpske⁵ ako su ispunjena dva uslova: a) da je maloljetnik izdržao najmanje trećinu izrečene kazne maloljetničkog zatvora, ali najmanje šest mjeseci i b) da je sud došao do uvjerenja da se na osnovu postignutog uspjeha u izvršenju izrečene kazne može opravdano očekivati da će se takvo lice na slobodi dobro ponašati (vladati) i da neće vršiti krivična djela. U ovom slučaju se osuđenom licu na uslovnom otpustu može izreći vaspitna mjera pojačanog nadzora, uz mogućnost primjene jedne ili više posebnih obaveza. Na sličan način se može dati i uslovni otpust kada je maloljetnom učiniocu krivičnog djela izrečena neka od zavodskih vaspitnih mjera (upućivanje u vaspitnu ustanovu i upućivanje u vaspitno-popravni dom). Dva su uslova za davanje uslovnog otpusta u ovom slučaju (član 43 Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Republike Srpske): a) ako je maloljetnik proveo u zavodskoj ustanovi najmanje šest mjeseci i b) ako se na osnovu uspjeha postignutog u toku vaspitanja može opravdano očekivati da maloljetnik ubuduće neće vršiti krivična djela i da će se u sredini u kojoj bude živio dobro ponašati. Za vrijeme uslovnog otpusta sud može da odluči da se maloljetniku izrekne mjera pojačanog nadzora, uz mogućnost primjene jedne ili više posebnih obaveza (Simović et al., 2010: 131-132).

Ako uslovni otpust ne bude opozvan, smatra se da je osuđeni izdržao u cijelosti izrečenu kaznu (Vranj, 2009: 99-107). No, ako uslovno otpušteni ne opravda ukazano povjerenje, dolazi do opozivanja uslovnog otpusta i njegovog ponovnog vraćanja u zavodsku ustanovu. Postoje dvije vrste opozivanja uslovnog otpusta. To su: a) obavezno i b) fakultativno opozivanje uslovnog otpusta (član

⁵ „Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 13/10 i 61/13.

48 KZ). O opozivanju uslovnog otpusta odlučuje sud. Do obaveznog opozivanja uslovnog otpusta dolazi ako su ispunjeni sljedeći uslovi: a) kada uslovno otpušteni za vrijeme dok se nalazi na uslovnom otpustu izvrši jedno ili više krivičnih djela ili kada mu se sudi za krivično djelo koje je učinio prije nego što je uslovno otpušten i b) da je za novo izvršeno ili novootkriveno krivično djelo izrečena kazna zatvora preko jedne godine (član 48 stav 1 KZ). Do fakultativnog opozivanja uslovnog otpusta dolazi ako su ispunjeni sljedeći uslovi: a) ako uslovno otpušteni za vrijeme trajanja uslovnog otpusta učini jedno ili više krivičnih djela ili mu se sudi za krivična djela koja je učinio prije nego što je uslovno otpušten i b) ako je za novo izvršeno ili novootkriveno krivično djelo izrečena kazna zatvora do jedne godine. Pri ocjeni da li će opozvati uslovni otpust sud naročito uzima u obzir: a) srodnost učinjenih krivičnih djela i njihov značaj, b) pobude iz kojih su djela učinjena i c) druge okolnosti koje ukazuju na opravdanost opozivanja uslovnog otpusta (član 48 stav 2 KZ).

Kada opozove uslovni otpust (Kurtović, 1995: 314-325), sud izriče kaznu primjenom pravila o odmjeravanju kazne za djela u sticaju, uzimajući ranije izrečenu kaznu kao već utvrđenu. Dio kazne koji je osuđeni izdržao po ranijoj osudi se uračunava u novu kaznu, a vrijeme koje je proveo na uslovnom otpustu se ne uračunava. Ako uslovno otpušteni bude osuđen na kaznu zatvora do jedne godine, a sud ne opozove uslovni otpust, tada se produžava uslovni otpust za vrijeme koje je osuđeni proveo na izdržavanju kazne zatvora. Pored opozivanja uslovnog otpusta od strane suda, Zakonik izuzetno dozvoljava mogućnost njegovog opozivanja odlukom Komisije za uslovni otpust pod uslovima koji su uređeni propisima o izvršenju krivičnih sankcija (član 48 stav 6 KZ).

4. Novčana kazna

Novčana kazna (Jovašević, 2010: 47-72) je jedina imovinska kazna (Radovanović, 1957: 256-258) kojom se učiniocu krivičnog djela utvrđuje obaveza da u određenom roku uplati presudom određeni novčani iznos u korist države. U slučaju neispunjenja ove obaveze, novčana kazna se zamjenjuje kaznom zatvora (Jovašević, 2001: 230-243). Izricanjem novčane kazne između učinioca krivičnog djela i države stvara se obligacioni odnos u kome se država pojavljuje kao povjerilac, a učinilac djela kao dužnik (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2007: 212-217). To je jedna od najstarijih vrsta kazni nastala u vrijeme pretvaranja privatne osvete u kompoziciju (otkupnina, umir, krvnina). To je dakle i kazna prošlosti i kazna budućnosti, koja se smatra najlakšom kaznom (Turković *et al.*, 1981. 60-64).

Novčana kazna (Vešović, 1985: 25-44) se može izreći kao glavna i sporedna kazna (član 44 stav 2 KZ). Kao glavna kazna, ona se može izreći kada je u KZ određena alternativno sa kaznom zatvora. Za krivična djela koja su učinjena iz koristoljublja novčana kazna kao sporedna kazna se može izreći: a) kada nije propisana zakonom i b) kada je zakonom propisano da će se učinilac kazniti zatvorom ili novčanom kaznom, a sud kao glavnu kaznu izrekne kaznu zatvora (član 44 stav 5 KZ). Novčana kazna se izriče u dva oblika. To su: a) u određenom iznosu i b) u dnevnim iznosima. Prilikom odmjeravanja novčane kazne sud je dužan da uzme u obzir sve okolnosti koje su vezane za krivično djelo i ličnost učinioca krivičnog djela, ali i okolnosti vezane za njegovo imovinsko stanje (Horvatić, 2003: 168-172).

4.1. Sistemi novčane kazne

Savremeno krivično zakonodavstvo poznaje dva osnovna sistema (metoda) utvrđivanja novčane kazne (Kokolj, 1985: 131-141): a) sistem određenih (fiksni) iznosa i b) sistem „dani – novčana kazna“ (poznatiji kao skandinavski sistem). Oba sistema poznaje i krivično zakonodavstvo Republike Srpske (Jovašević, 2002: 59-73). Sistem (metod ili model) određenih (fiksni) iznosa (Novoselec, 2004: 362-370) predstavlja klasičan način izricanja

novčane kazne u najvećem broju krivičnih zakonodavstava. Prema njemu, učiniocu krivičnog djela novčana kazna se izriče u tačno određenom novčanom iznosu koji je osuđeno lice dužno da uplati u određenom roku. Imovinsko stanje učinioca utiče na visinu odmjerene konkretne novčane kazne. Ovaj sistem poznaju zakonodavstva: Italije, Švajcarske, Holandije i Belgije⁶, Krivični zakonik Švedske iz 1931. godine i Krivični zakonik Danske iz 1939. godine (Grozđanić, Škorić, Martinović, 2013: 213-216).

Sistem (metod ili model) „dani – novčana kazna“ ili “dnevna novčana kazna“ se prvi put pojavio u prijedlogu Projekta reforme švedskog Krivičnog zakonika iz 1916. godine, a realizovan je u Krivičnom zakoniku Finske 1921. godine. Danas ga poznaju zakoni Njemačke, Austrije, Hrvatske, Španije i Portugalije. Izricanje novčane kazne po ovom sistemu obuhvata dvije faze. U prvoj fazi učiniocu krivičnog djela se utvrđuje određen broj dana - novčane kazne, pri čemu su od značaja težina izvršenog krivičnog djela i stepen krivične odgovornosti učinioca. U drugoj fazi utvrđuje se iznos jednog dana u novcu, gdje je odlučujuće imovinsko stanje učinioca. Tako se može dogoditi da učinioci istog krivičnog djela dobiju isti broj dana - novčane kazne, ali da novčani iznosi za jedan dan budu različito određeni. Varijanta ovog sistema je „sistem dnevnih globa“ iz Krivičnog zakonika Njemačke (član 40) gdje se novčana kazna izriče od pet do 360 dnevnih globa, a visinu globe utvrđuje sud prema ličnim i materijalnim prilikama učinioca. Sistem dani - novčana kazna ima određene prednosti. On pretpostavlja potpuno upoznavanje imovnog stanja učinioca. Zakoni koji poznaju ovaj sistem sadrže posebna pravila za utvrđivanje prihoda i materijalnih obaveza učinioca krivičnog djela. Ako imovnsko stanje nije adekvatno utvrđeno ili dođe do bitnijih promjena u ovom stanju u toku izvršenja kazne, nije neophodno da se mijenja odluka o novčanoj kazni u cjelini, već samo u dijelu koji se odnosi na utvrđivanje novčanog iznosa jednog dana - novčane kazne (Jovašević, 2003: 85-90).

Pored navedena dva sistema, pojedina krivična zakonodavstva poznaju još i (Petrović, Jovašević, Ferhatović, 2016:109-113): a) sistem prosječnih ličnih dohodaka (npr. Ruska Federacija) prema kome se novčana kazna izriče u zavisnosti od prosječnog dohotka u državi, federalnoj jedinici ili administrativnoj teritorijalnoj jedinici, odnosno u zavisnosti od prosječnog ličnog dohotka učinioca krivičnog djela, b) sistem proporcionalnog odmjerenja novčane kazne (npr. Italija, Španija, Finska, Švedska) gdje se novčana kazna izriče u određenoj proporciji (srazmjeri) prema vrijednosti učinjenog krivičnog djela (npr. visini pribavljene imovinske koristi ili pričinjene štete) i c) mješoviti sistem odmjerenja novčane kazne (sa primjesama dva ili više navedenih sistema).

4.2. Izricanje novčane kazne

Novčana kazna se u Republici Srpskoj izriče u određenom iznosu, a ako je moguće utvrditi prihode i rashode učinioca krivičnog djela (dakle, supsidijarno), izriče se novčana kazna u dnevnim iznosima (član 49 stav 1 KZ).

Novčana kazna u određenom iznosu (član 49 stav 2 KZ) je osnovni, primarni oblik novčane kazne koji sud izriče učiniocu krivičnog djela u određenom, fiksnom iznosu koji se kreće od 300 do 200.000 KM. Od ovog opšteg maksimuma postoji jedan izuzetak (Mrvić Petrović, 2005: 149-150) - kada se radi o krivičnom djelu koje je učinjeno iz koristoljublja, tada se novčana kazna može izreći u iznosu do dva miliona KM.

Novčana kazna u dnevnim iznosima (član 49 st. 3-5 KZ) je drugi, supsidijarni oblik novčane kazne koja se izriče ako je moguće utvrditi prihode i rashode učinioca. Ona se odmjera u dvije faze: a) prvo se utvrđuje broj dnevnih iznosa i b) zatim visina jednog dnevnog iznosa u novcu (Selinšek, 2007: 276-278). Do iznosa novčane kazne sud dolazi množenjem utvrđenog broja dnevnih iznosa sa utvrđenom vrijednošću jednog dnevnog

⁶ Prvo je uveden 1832. godine u Krivičnom zakoniku Portugalije, odakle se proširio u Krivični zakonik Finske iz 1910. godine,

iznosa. Broj dnevnih iznosa se kreće od deset do 360, odnosno do 1.500 dnevnih iznosa ako se radi o krivičnom djelu koje je izvršeno iz koristoljublja. Pri tome, sud određuje broj dnevnih iznosa imajući u vidu olakšavajuće i otežavajuće okolnosti izvršenog krivičnog djela i ličnosti njegovog učinioca, kao i svrhu kažnjavanja. U drugoj fazi sud visinu jednog dnevnog iznosa novčane kazne određuje tako što uzima u obzir visinu dnevnog dohotka učinioca krivičnog djela prema iznosu njegove tromjesečne neto plate i njegova druga primanja, kao i nužne rashode. Prilikom određivanja visine iznosa novčane kazne sud uzima u obzir podatke koji u trenutku izricanja kazne nisu stariji od šest mjeseci (kako bi se izrečena kazna zaštitila od ekonomskih i inflatornih kretanja). Ove podatke koji sudu nisu poznati, dostavlja sam učinilac krivičnog djela u roku koji odredi sud, a najkasnije do završetka glavnog pretresa u krivičnom postupku. Visina dnevnog iznosa novčane kazne se kreće od 30 do 1.000 KM. Kombinacijom ove dvije faze se individualizira ukupan iznos novčane kazne.

4.3. Izvršenje novčane kazne

Kod izricanja novčane kazne sud je dužan u presudi da odredi i rok njenog plaćanja koji ne može da bude kraći od 15 dana ni duži od tri mjeseca (član 50 stav 1 KZ). Rok se računa od dana pravnosnažnosti presude. U opravdanim slučajevima sud može da dozvoli isplatu novčane kazne u otplatama (ratama), ali je tada dužan da odredi broj rata, njihov iznos i rok isplate koji ne može da bude duži od jedne godine. Naplaćene novčane kazne predstavljaju prihod budžeta Republike Srpske.

Ako osuđeno lice ne plati novčanu kaznu u određenom roku u cijelosti ili djelimično, sud će narediti njeno prinudno izvršenje u zakonom propisanom postupku. Ako se pak novčana kazna ne može naplatiti ni prinudnim putem u roku od jedne godine, sud donosi odluku o zamjeni novčane kazne kaznom zatvora (supletomi zatvor) tako što će 50 KM, odnosno svaki započeti dnevni iznos novčane kazne zamijeniti jednim danom kazne zatvora, s tim da kazna zatvora u tom slučaju ne može biti duža od dvije godine (Grozđanić, Škorić, Martinović, 2013: 214-216). Ukoliko osuđeno lice isplati samo dio novčane kazne, ostatak se pretvara u kaznu zatvora, a ako osuđeni isplati i ostatak novčane kazne, tada se izvršenje kazne zatvora obustavlja. Ako osuđeni nema stalno prebivalište ili boravište u Bosni i Hercegovini, novčana kazna se naplaćuje bez odlaganja. U slučaju da se ne može obezbijediti naplata novčane kazne na ovaj način, sud je bez odlaganja zamjenjuje kaznom zatvora. Poslije smrti osuđenog lica, novčana kazna se ne izvršava.

5. Zabrana upravljanja motornim vozilom

Posljednja vrsta kazne u Republici Srpskoj je propisana u članu 51 KZ. To je zabrana upravljanja motornim vozilom (Novoselec, 2004: 429-433). Može se izreći samo kao sporedna kazna uz kaznu zatvora, novčanu kaznu ili uslovnu osudu. Ona se sastoji u zabrani učiniocu krivičnog djela da upravlja motornim vozilom određene vrste ili kategorije za određeno vrijeme. Izriče se učiniocu krivičnog djela ugrožavanja javnog saobraćaja, pri čemu se određuje i vrijeme njenog trajanja od šest mjeseci do pet godina (Pavišić, Grozđanić, Veić, 2007: 259-261). Ako se radi o učiniocu krivičnog djela gdje je usljed ugrožavanja javnog saobraćaja nastupila smrt jednog ili više lica, tada se ova kazna može izreći u trajanju od jedne do osam godina računajući od dana pravnosnažnosti odluke s tim da se vrijeme provedeno u zatvoru ne računava u njeno trajanje (Horvatić, 2003: 241-242).

Pri izricanju uslovne osude sud može odrediti da će se uslovna osuda opozvati ako osuđeni prekrši zabranu upravljanja motornim vozilom (Petrović, Jovašević, Ferhatović, 2016: 114-118). Ako je ova kazna izrečena licu koje ima stranu vozačku dozvolu, tada se zabrana odnosi na upravljanje motornim vozilom na teritoriji Republike Srpske (Selinšek, 2007: 316-318). Ako je osuđeni upravljao motornim vozilom za vrijeme trajanja izrečene kazne, sud

ovu kaznu zamjenjuje kaznom zatvora tako što će za svakih šest mjeseci zabrane upravljanja motornim vozilom odrediti jedan mjesec zatvora⁷. Ova kazna može da ima dvojaku sadržinu. To su: a) oduzimanje vozačke dozvole i b) zabrana izdavanja vozačke dozvole u periodu trajanja zabrane upravljanja motornim vozilom. Iako se radi o kazni koja se fakultativno izriče po nahodanju suda, moguće je i njeno obavezno izricanje u zakonom propisanim slučajevima.

6. Odmjeravanje kazne

Različiti su oblici i vidovi protivpravnog ponašanja pojedinaca i grupa kojima se povređuju ili ugrožavaju zaštićene društvene vrijednosti. Za učinioce ovih ponašanja zakoni svih država predviđaju krivične sankcije koje se temelje na načelu pravičnosti - da svaki učinilac krivičnog djela bude kažnjen za učinjeno djelo (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2007: 222-224). No, da bi sud u skladu sa zakonom određenim pravilima učiniocu krivičnog djela mogao da izrekne jednu ili više kazni ili drugih krivičnih sankcija - potrebno je da budu ispunjeni uslovi predviđeni odredbama KZ (Jovašević, 2002: 246-257). Ti uslovi se odnose na sistem pravila o odmjeravanju kazne koja treba da bude individualizirana konkretnom učiniocu konkretnog krivičnog djela i saobražena sa svrhom kažnjavanja (Novoselec, 2004: 399).

Odmjeravanjem kazne (Horvatić, 2003: 182-185) sud vrši individualizaciju kazne (Stajić, 1959: 31-50) na taj način što učiniocu krivičnog djela izriče kaznu koja po vrsti i visini pruža najveće izgleda za ostvarenje svrhe kažnjavanja, odnosno za ostvarenje zaštite društva i društvenih dobara, s jedne strane, odnosno za ostvarenje specijalne i generalne prevencije, s druge strane. Pravilnim i zakonitim odmjeravanjem kazne se ostvaruje i svrha (funkcija) krivičnog zakonodavstva. Pretpostavka za to je pronalaženje prave mjere u međusobnom odnosu i usklađivanju dva osnovna načela krivičnog prava: a) načela zakonitosti - kazna se mora odmjeriti samo u okviru zakonom propisanih granica i b) načela pravednosti i srazmjernosti (kazna mora biti prilagođena konkretnom krivičnom djelu i učiniocu) (Grozdanić, Škorić, Martinović, 2013: 225-228).

Odmjeravanje kazne je određivanje vrste i visine kazne koja se izriče učiniocu za krivično djelo. U pravnoj teoriji, ali i u inostranom krivičnom zakonodavstvu (npr. Hrvatske) se umjesto pojma „odmjeravanje kazne“ koristi pojam „izbor vrste i mjere kazne“. Taj izbor kazne može da bude dvojake vrste. To su: a) zakonski izbor i b) sudski izbor kazne (Jovašević, 2008: 151-153). Smatra se da je primarni zadatak suda da odmjeri kaznu tako da njome budu ostvarene sve svrhe kažnjavanja, odnosno da se njome: a) izravna krivična odgovornost učinioca, b) ostvari retribucija i c) ostvari specijalna i generalna prevencija. Kod odmjeravanja kazne (Mrvić Petrović, 2005: 151-153) se uzimaju u obzir okolnosti kako bi se učiniocu odredila kazna po vrsti i visini koja bi odgovarala težini učinjenog krivičnog djela i stepenu krivične odgovornosti njegovog učinioca, te da se njom ostvari svrha kažnjavanja. U određivanju kazne učiniocu za određeno krivično djelo mogu da učestvuju razni državni organi, pa se tako razlikuju: a) zakonsko, b) sudsko i c) administrativno (penitensijamo) odmjeravanje kazne. Međutim, u pravnoj teoriji se mogu naći i takva shvatanja koja razlikuju samo zakonsko i sudsko odmjeravanje kazne, pri čemu se ističe da samo sudsko odmjeravanje kazne predstavlja odmjeravanje kazne u pravom smislu riječi, dok zakonodavac samo vrši okvirno odmjeravanje kazne *in abstracto*.

Najznačajniji način odmjeravanja kazne u krivičnom pravu je sudsko odmjeravanje kazne (Petrović, Jovašević, 2008: 431- 454). To je odmjeravanje kazne učiniocu krivičnog djela koje vrši sud u konkretnom slučaju. Sud, pošto ustanovi da je određeno lice krivično odgovorno za izvršeno krivično djelo, pristupa odmjeravanju kazne. Zadatak je suda da iz pravnih odrednica u zakonskom opisu krivičnog djela prepozna i utvrdi podudarnost ljudskog ponašanja sa tim

⁷ Rješenje Okružnog suda u Banjoj Luci, 011-0- Pž. 06-000 788 od 1. avgusta 2006. godine.

opisom i da od propisanih kazni izabere upravo za to ponašanje potrebnu i odgovarajuću, vrstu i mjeru krivičnopravne prinude sadržane u kazni i time pravno oblikuje konkretno krivično djelo kao jedinstvo njegovog ostvarenog opisa i stvarno primijenjene kazne (Kokolj, Jovašević, 2011: 195-197). Zakonodavac propisuje mjerila kažnjavanja, a sud nastavlja njegovu djelatnost time što na svaki životni slučaj primjenjuje ta mjerila. Zadatak suda, dakle, nije sveden ili ograničen samo na posredničku ulogu između zakona i stvarnosti. Sud ne primjenjuje samo misaone tvorevine u apstraktnom zakonskom izrazu na stvarne događaje u životu, već i primjenom kazne doprinosi konačnom oblikovanju zakona (Horvatić, 2003: 183).

Zadatak suda se sastoji u utvrđivanju, odnosno dokazivanju (izvođenjem svih raspoloživih ličnih i materijalnih izvora dokaza u fazi dokaznog postupka na glavnom pretresu) da je jedno lice (optuženo lice kome je određeno krivično djelo optužnim aktom ovlaštenog tužioca stavljeno na teret) zaista i učinilo to krivično djelo, te da je za to djelo krivično odgovorno. To su dvije osnovne pretpostavke za odmjeravanje kazne. Tek poslije toga sud pristupa utvrđivanju svih ostalih okolnosti od značaja za odmjeravanje kazne (Selinšek, 2007: 284-287). Kakva je uloga suda u postupku odmjeravanja kazne učiniocu krivičnog djela, zavisi od prihvaćenog sistema zakonskog odmjeravanja kazne. Danas je sistem relativnog određivanja kazne opšteprihvaćen u krivičnom zakonodavstvu. Prednost ovog sistema je što omogućava sudu da igra aktivnu ulogu u odmjeravanju kazne u konkretnom slučaju.

Da bi sud u Republici Srpskoj što bolje ostvario svoju ulogu, KZ u članu 52 predviđa opšta pravila o odmjeravanju kazni. To je redovno odmjeravanje kazne. Pri ovom odmjeravanju kazne sud je dužan da poštuje sljedeća pravila: a) da odmjeri kaznu u granicama koje su zakonom propisane kazne za to krivično djelo, dakle u granicama posebnog minimuma i posebnog maksimuma propisane kazne, b) da ima u vidu svrhu kažnjavanja određenu u članu 43 KZ i c) da uzme u obzir sve olakšavajuće i otežavajuće okolnosti, od kojih neke kao tipične, zakon taksativno navodi, ali pri tome ostavlja slobodu sudu da uzme u obzir i druge okolnosti koje su od značaja za odmjeravanje kazne u konkretnom slučaju.

Prilikom odmjeravanja kazne pred sud se često postavlja problem antinomije svrhe kažnjavanja. Radi se o situacijama kada različite svrhe kažnjavanja zahtijevaju različitu vrstu i mjeru kazne prema učiniocu krivičnog djela u konkretnom slučaju, pa se sud nalazi u dilemi kojoj od ovih svrha kažnjavanja treba dati prednost. Ovaj je problem naročito izražen u slučajevima kada se kao svrha kažnjavanja (koja istina zakonom nije izričito predviđena) javi retribucija u smislu odmazde i zla prema učiniocu krivičnog djela, što često odgovara načelu pravednosti i srazmjernosti. Tada ovako postavljena svrha kazne treba da postavi gornji limit pri odmjeravanju kazne, pri čemu se uzima da određena kazna ostvaruje istovremeno i ciljeve generalne (opšte) prevencije. Pored redovnog odmjeravanja kazne, KZ u čl. 53-60 predviđa posebna (dopunska) pravila pomoću kojih sud izuzetno može da vrši odmjeravanje kazne sa ciljem da je individualizira i tako učini srazmjernom težini izvršenog djela i stepenu krivične odgovornosti njegovog učinioca.

7. Olakšavajuće i otežavajuće okolnosti

Pri redovnom ili uobičajenom odmjeravanju kazne učiniocu krivičnog djela sud u krivičnom postupku utvrđuje sve olakšavajuće i otežavajuće okolnosti kako bi u okviru zakonom propisane kazne odredio vrstu i mjeru kazne kojom se na najpotpuniji način može ostvariti svrha kažnjavanja (Radovanović, 1957: 263-266). Dakle, olakšavajuće i otežavajuće okolnosti su one koje se odnose na krivično djelo ili učinioca, ako utiču da kazna bude manja ili veća u granicama koje su zakonom propisane za učinjeno djelo (Jovašević, 2010: 129-145). To su okolnosti koje karakterišu konkretno krivično djelo i njegovog učinioca, a koje imaju

uticaj na izbor vrste i mjere kazne u konkretnom slučaju⁸. Okolnosti koje utiču da se učiniocu izrekne blaža kazna, u okviru posebnog minimuma i maksimuma, nazivaju se olakšavajućim, dok se okolnosti koje utiču da se izrekne strožija kazna nazivaju otežavajućim. Olakšavajućim i otežavajućim okolnostima vrši se individualizacija kazne, njeno saobražavanje i prilagođavanje težini krivičnog djela i stepenu krivične odgovornosti njegovog učinioca. Primjenom ovih okolnosti moguće je da se učiniocima istih djela izreknu različite kazne. One, dakle, imaju takav značaj da daju kriminalnopolitičku karakteristiku učinioca krivičnog djela (Petrović, Jovašević, 2005: 309-312).

Kod izvršenja krivičnog djela javlja se niz različitih okolnosti koje su vezane: a) za krivično djelo (objektivne okolnosti) i b) za učinioca krivičnog djela kao ljudsko i društveno biće (subjektivne okolnosti). Te okolnosti su različite po nastanku i dejstvu na odmjerenu kaznu (Mrvić Petrović, 2005: 152-154). Zbog te različitosti se i postavlja problem kako da se one zakonski regulišu da bi se onemogućila arbitrnost i zloupotreba njihove primjene, a da se ipak omogući sudu da ima aktivnu i stvaralačku ulogu u odmjerenju kazne na bazi procjene dejstva svih okolnosti konkretnog djela. Stoga, pojedina krivična zakonodavstva primjenjuju različita rješenja. To su: a) da se u zakonu taksativno navedu sve okolnosti koje sud mora uzeti u obzir kod odmjerenja kazne čime se obezbjeđuje zakonitost i sprječava proizvoljnost, ali se ograničava sloboda suda, tako da on ne može da uzme u obzir okolnost koja nije predviđena u zakonu bez obzira na njen stvarni uticaj u konkretnom slučaju, b) da se sudu daje sloboda tako što ga zakon ovlašćuje da uzme u obzir sve okolnosti jednog slučaja ne navodeći koje su to okolnosti pojedinačno, što znači da je sloboda suda došla do punog izražaja, ali je time stvorena mogućnost za veliku šarolikost i proizvoljnost i c) da se u zakonu taksativno nabroje okolnosti koje sud mora uzeti u obzir, uz isto vrijeme davanje ovlašćenja sudu da može uzeti u obzir i druge okolnosti ako smatra da su u konkretnom slučaju od značaja za pravilno odmjerenje kazne, pri čemu nije unaprijed određeno kakav značaj imaju ove okolnosti (Grozđanić, Škorić, Martinović, 2013: 225-229).

KZ olakšavajuće i otežavajuće okolnosti određuje u okviru opštih pravila o odmjerenju kazne kada u odredbi člana 52 nalaže sudu da učiniocu krivičnog djela odmjeri kaznu: 1) u granicama koje su zakonom propisane za izvršeno djelo, 2) imajući u vidu svrhu kažnjavanja. Svrha kažnjavanja je ideja vodilja za odmjerenje kazne. Primarni je zadatak suda da kaznu odmjeri tako da njome bude ostvarena svrha kažnjavanja. Kazna se mora odmjeriti tako da se njome izravna krivica i ostvari retribucija, ali istovremeno i da se ostvari generalna i specijalna prevencija (Novoselec, 2004: 399) i 3) uzimajući u obzir sve okolnosti koje utiču da kazna bude manja ili veća, a naročito: a) stepen krivične odgovornosti, b) pobude iz kojih je djelo učinjeno, c) jačinu ugrožavanja ili povrede zaštićenog dobra, d) okolnosti pod kojima je djelo učinjeno, e) raniji život učinioca, e) lične prilike učinioca, e) držanje učinioca poslije učinjenog krivičnog djela i f) druge okolnosti koje su od značaja za odmjerenje kazne. Pri odmjerenju novčane kazne sud posebno uzima u obzir imovinsko stanje učinioca. Okolnost koja je obilježje krivičnog djela ne može se uzeti u obzir kao otežavajuća, odnosno olakšavajuća okolnost (zabrana dvostrukog vrednovanja), osim u sljedećim slučajevima: a) ako prelazi mjeru koja je potrebna za postojanje krivičnog djela ili određenog oblika krivičnog djela i b) ako postoje dvije ili više ovakvih okolnosti, a samo je jedna od njih dovoljna za postojanje težeg, odnosno lakšeg oblika krivičnog djela (član 52 stav 2 KZ).

Pored navedenih okolnosti koje zavise od svoje prirode i značaja u konkretnom slučaju mogu da imaju karakter i olakšavajuće i otežavajuće okolnosti, Zakonik izuzetno predviđa još dvije okolnosti koje mogu da imaju samo karakter otežavajuće okolnosti. To su: a) činjenje krivičnog djela iz mržnje (član 52 stav 3 KZ), osim ako mržnja nije kvalifikatorna okolnost. Mržnja postoji u smislu člana 123 tačka 21 KZ ako je krivično djelo izvršeno u potpunosti ili djelimično zbog rasne, nacionalne ili etničke pripadnosti, jezika, vjerskog uvjerenja, boje kože, pola ili seksualnog opredjeljenja, zdravstvenog statusa ili rodnog

⁸ Presuda Vrhovnog suda Republike Srpske, Kž. 3/03 od 15. jula 2003. godine.

identiteta nekog lica i b) činjenje krivičnog djela u povratu. Pri tome će sud posebno uzeti u obzir da li je ranije učinjeno krivično djelo iste vrste kao i novo djelo, da li su oba djela učinjena iz istih pobuda i koliko je vremena proteklo od ranije osude, odnosno od izdržane ili oproštene kazne.

To znači da sud pri odmjeravanju kazne ima u vidu tri kriterijuma: a) granice propisane kazne, b) ostvarenje svrhe kažnjavanja i c) olakšavajuće i otežavajuće okolnosti. Sve olakšavajuće i otežavajuće okolnosti (Horvatić, 2003: 185-197) se mogu podijeliti zavisno od toga da li se odnose na krivično djelo ili njegovog učinioca - na objektivne i subjektivne okolnosti. Kao objektivna okolnost smatra se jačina ugrožavanja ili povrede zaštićenog dobra (dakle, obim i intenzitet prouzrokovane posljedice krivičnog djela). Kao subjektivne okolnosti smatraju se: stepen krivične odgovornosti, pobude iz kojih je djelo učinjeno, raniji život, lične prilike i držanje učinioca poslije učinjenog krivičnog djela. Okolnosti pod kojima je djelo učinjeno mogu da budu objektivne i subjektivne prirode. Ovakvo odmjeravanje kazne, s obzirom na karakteristike učinioca djela (subjektivna individualizacija) i odmjeravanje kazne u odnosu na karakteristike krivičnog djela (objektivna individualizacija), prerasta u jedinstvenu subjektivno - objektivnu individualizaciju kazne jer se samo na tako jedinstvenim osnovama (polazeći od propisane kazne u zakonu) može u potpunosti izrečenom kaznom ostvariti svrha kažnjavanja. U domaćem krivičnom pravu nisu iscrpno navedene sve otežavajuće i olakšavajuće okolnosti, već samo neke na koje Zakonik posebno ukazuje. Pored toga, ni jedna okolnost nije unaprijed označena kao otežavajuća ili olakšavajuća (osim mržnje i povrata), već svaka (zavisno od svoje sadržine i prirode u konkretnom slučaju) može da djeluje kao otežavajuća ili olakšavajuća kod odmjeravanja kazne. I najzad, sve okolnosti se uzimaju u cjelini i u odnosu na konkretno krivično djelo i konkretnog učinioca tog djela (Petrović, Jovašević, 2005: 311-314).

Pored taksativno navedenih tipičnih okolnosti koje mogu da imaju karakter olakšavajućih ili otežavajućih okolnosti kod odmjeravanja kazne, zakonodavac je obavezao sud da uzme u obzir i druge okolnosti koje su od značaja za odmjeravanje kazne, ne navodeći u čemu se one sastoje. Kod izvršenja pojedinih djela mogu se javiti subjektivne okolnosti koje imaju specifičan karakter i ne spadaju u navedene kategorije (starost, klimakterijum, senilnost, posebna stručnost, stepen obrazovanja, osjećajnost, bezosjećajnost, grubost). Uticaj ovih okolnosti može biti značajan kod izvršenja krivičnog djela, a time i za odmjeravanje kazne (Mrvić Petrović, 2005: 153-154).

Sve ove okolnosti sud uzima u razmatranje i cijeni njihov uticaj na kaznu koju treba da odmjeri i izrekne. Kod svakog izvršenog krivičnog djela pojavljuje se više okolnosti od kojih su neke olakšavajuće, a druge otežavajuće. Postupak suda kod ocjene dejstva ovih okolnosti može da bude: a) analitički i b) sintetički. Kod analitičkog metoda sud analizira svaku okolnost tako što, prvo, određuje njen karakter, tj. da li djeluje olakšavajuće ili otežavajuće (da li ide u korist ili na štetu učinioca djela), a potom određuje intenzitet njenog dejstva na povećanje ili sniženje propisane kazne. Prema sintetičkom metodu, pošto izvrši klasifikaciju okolnosti, sud ocjenjuje sveukupan uticaj olakšavajućih i otežavajućih okolnosti na visinu kazne. Sud u konkretnom slučaju može da primijeni jedan od navedenih metoda odmjeravanja kazne, ali može i da kombinuje njihovu primjenu prema svom nahođenju. Bitno je da uzme u obzir sve okolnosti konkretnog slučaja koje su bitne za odmjeravanje kazne i da pravilno ocijeni njihovo dejstvo na visinu kazne. Ocjena suda je slobodna, ali ona mora da bude realna, tj. da odgovara ukupnom dejstvu svih okolnosti. U obrazloženju presude sud navodi koje je okolnosti uzeo kao olakšavajuće, a koje kao otežavajuće i zašto.

KZ i poznaje i jednu fakultativnu otežavajuću okolnost pri odmjeravanju kazne. To je povrat. O pojmu povrata postoji više različitih shvatanja (Kokolj, Jovašević, 2011: 203 i 204). To su: a) u krivičnopravnom smislu povrat je ponovno izvršenje krivičnog djela od strane lica koje je već bilo pravnosnažno osuđeno za krivično djelo, b) u kriminološkom smislu povrat je ponovno izvršenje krivičnog djela od strane lica koje je ranije izvršilo krivično djelo bez obzira na to da li je

osuđeno za to djelo i c) u penološkom smislu povrat postoji kada lice ponovo dođe u zavodsku (kazneno-popravnu) ustanovu radi izvršenja izrečene kazne zatvora za djelo koje je učinilo poslije izdržane kazne za ranije učinjeno krivično djelo.

U teoriji se razlikuje više vrsta povrata (Mrvić Petrović, 2005: 156 i 157). To su: 1) s obzirom na prirodu učinjenih krivičnih djela, razlikuje se: a) opšti i b) specijalni povrat. Opšti povrat postoji kada učinilac poslije izrečene kazne za prethodno djelo ponovo izvrši bilo koje krivično djelo. Specijalni povrat postoji kada učinilac poslije izrečene kazne ponovo izvrši isto ili istorodno krivično djelo (to su djela koja imaju istu prirodu, koja su učinjena prema istom zaštitnom objektu ili koja su učinjena iz istih pobuda). Specijalni povrat predstavlja težu vrstu povrata, jer ukazuje na sklonost, specijalizaciju učinioca da vrši određena krivična djela, 2) s obzirom na vremenski razmak između izvršenih krivičnih djela, razlikuje se (Radovanović, 1957: 269 i 270): a) vremenski određeni i b) vremenski neodređen povrat. Vremenski određen povrat postoji kada je novo krivično djelo izvršeno u zakonom određenom roku (npr. pet godina) poslije izrečene ili izdržane kazne za ranije izvršeno djelo. Vremenski neodređen povrat postoji kada učinilac izvrši novo krivično djelo u bilo koje vrijeme poslije prethodno izrečene ili izdržane kazne, 3) s obzirom na broj ponovo izvršenih krivičnih djela, razlikuje se: a) običan (jednostruki) i b) višestruki povrat. Jednostruki povrat postoji kada lice poslije osude za jedno krivično djelo ponovo učini jedno krivično djelo, dok višestruki povrat postoji kada je lice dva puta pravnosnažno osuđivano poslije čega ponovo izvrši krivično djelo i 4) s obzirom da li je prethodno izdržana kazna, razlikuje se: a) pravi i b) prividni povrat. Pravi povrat postoji kada lice ponovo učini krivično djelo pošto je već izdržalo kaznu za ranije učinjeno djelo. To je povrat u krivičnopravnom smislu. Prividni povrat postoji kada lice učini novo krivično djelo poslije izrečene presude za ranije krivično djelo bez obzira na to da li je ova kazna izdržana (Petrović, Jovašević, Ferhatović, 2016: 135-138).

Dakle, za postojanje povrata je bitno ispunjenje dva uslova. To su: a) prethodna (ranija) osuđivanost lica i b) izvršenje novog krivičnog djela poslije osude. To znači da je usvojen krivičnopravni pojam povrata. Ovako shvaćen povrat predstavlja fakultativnu otežavajuću okolnost pri čemu sud posebno cijeni: a) da li je ranije djelo iste vrste kao i novo djelo, b) da li su sva djela učinjena iz istih pobuda i c) koliko je vremena proteklo od ranije osude, odnosno od izdržane ili oprostene kazne (Jovašević, 2002: 235).

8. Zaključak

Kao i brojna druga savremena krivična zakonodavstva, i novo zakonodavstvo Republike Srpske, usvojeno u julu 2017. godine, u sistemu mjera društvene reakcije prema učiniocima krivičnih djela poznaje različite vrste i mjere. Među njima se po svom značaju, sadržini, težini, uslovima izricanja i načinu izvršenja ističu kazne. To su prinudne mjere kojima se krivično odgovornom učiniocu krivičnog djela za određeno vrijeme oduzimaju ili ograničavaju slobode i prava koja inače uživa kao svaki građanin na osnovu Ustava Republike Srpske, zakona i drugih propisa i opštih akata.

Kazne su najstarije, najznačajnije i najčešće propisane krivične sankcije u posebnom dijelu KZ, iako nisu i najčešće izricane mjere (to su alternativne mjere - uslovna osuda). U cilju ostvarenja svrhe krivičnih sankcija - a to je zaštita najznačajnijih društvenih dobara i vrijednosti - krivično zakonodavstvo poznaje više vrsta kazni koje imaju dvojak cilj (svrhu): a) specijalnu i b) generalnu prevenciju. Postojanje više vrsta kazni i različitih uslova za njihovo izricanje predstavlja posljedicu različitih oblika i vidova ispoljavanja krivičnih djela, ličnosti njihovih učinilaca, kao i potrebe za individualizacijom kazne u skladu sa zahtjevima savremene kriminalne politike.

Da bi svaka izrečena kazna mogla sa ostvari zakonom proklamovanu svrhu, mora biti pravilno, zakonito i pravično odmjeren. To doprinose precizna pravila o: a) redovnom i b)

vanrednom odmjeraivanju kazne. U toj važnoj funkciji suda posebno mjesto imaju olakšavajuće i otežavajuće okolnosti, koje KZ izričito navodi, raspon propisanih kazni i svrha kažnjavanja.

9. Literatura

1. Babić, M., Marković, I. (2008). *Krivično pravo*. Banja Luka.
2. Галиакбарова, Р. Р. (2010). *Уголовное право Российской Федерации, общая часть*. Москва.
3. Grozdanić, V., Škorić, M., Martinović, I. (2013). *Kazneno pravo*. Rijeka.
4. Horvatić, Ž. (2003). *Kazneno pravo*. Zagreb.
5. Jovašević, D. (1999). *Izvršenje kazne zatvora prema novim zakonskim rješenjima*. Novi Sad.
6. Jovašević, D. (2001). *Novčana kazna u jugoslovenskom krivičnom pravu*. Podgorica.
7. Jovašević, D. (2002). *Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije*. Beograd.
8. Jovašević, D. (2002a). *Pojam i karakteristike kazne zatvora u jugoslovenskom pravu*. Niš.
9. Jovašević, D. (2002b). *Sistem imovinskih krivičnih sankcija u jugoslovenskom krivičnom pravu*. Beograd.
10. Jovašević, D. (2003). *Primena kazne zatvora kao sredstva državnog reagovanja protiv kriminala*. Beograd.
11. Jovašević, D. (2003a). *Krivičnopravni aspekti prevencije imovinskog kriminaliteta*. Beograd.
12. Jovašević, D. (2008). *Izbor vrste i mjere kazne u krivičnom postupku*. Banja Luka.
13. Jovašević, D. (2010). *Primena novčane kazne u krivičnom pravu Republike Srbije*. Niš.
14. Jovašević, D. (2010a). *Odmeravanje kazne u krivičnom pravu - olakšavajuće i otežavajuće okolnosti*. Beograd: Revija za kriminologiju i krivično pravo.
15. Jovašević, D. (2011). *Leksikon krivičnog prava*. Beograd.
16. Jovašević, D. (2016). *Krivično pravo*. Beograd.
17. Jovašević, D. (2016a). *Kućni zatvor u pravu Republike Srbije - zakonodavstvo, teorija, praksa*. Beograd.
18. Jovašević, D., Mitrović, LJ., Đukić, B. (2009). *Izvršenje kazne zatvora u Bosni i Hercegovini sa posebnim osvrtom na izvršenje u Republici Srpskoj*. Banja Luka.
19. Jovašević D., Mitrović LJ., Ikanović V. (2017), *Krivično pravo Republike Srpske*, Banja Luka.
20. Kokolj, M. (1985). *O nekim karakteristikama i perspektivama novčane kazne*. Mostar.
21. Kokolj, M., Jovašević, D. (2011). *Krivično pravo Republike Srpske*. Bijeljina.
22. Комиссарова, Б.С., Крыловой, Н.Е., Тяжковой. И.М. (2012). *Уголовное право Российской Федерации. Общая часть*. Москва.
23. Kurtović, A. (1995). *Ustrojstvo i pravna priroda uvjetnog otpusta*. Rijeka.
24. Lazarević, LJ. (2005). *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*. Beograd.
25. Mrvić Petrović, N. (2005). *Krivično pravo*. Beograd.
26. Novoselec, P. (2004). *Opći dio kaznenog prava*. Zagreb.
27. Pavišić, B., Grozdanić, V., Veić, P. (2007). *Komentar Kaznenog zakona*. Zagreb.
28. Pavlič, D. (1997). *Pogojni otpus v teoriji in praksi*. Ljubljana.
29. Petrović, B., Jovašević, D. (2005). *Krivično (kazneno) pravo Bosne i Hercegovine*. Sarajevo.
30. Petrović, B., Jovašević, D., Ferhatović, A. (2016). *Krivično pravo 2*. Sarajevo.
31. Petrović, B., Jovašević, D. (2008). *Značaj olakšavajućih i otežavajućih okolnosti pri odmjeraivanju kazne u krivičnom pravu*. Sarajevo.

32. Radovanović, M. (1957). *Krivično pravo*. Beograd.
33. Selinšek, Lj. (2007). *Kazensko pravo*. Ljubljana.
34. Stajić, A. (1959). *Pravni i stvarni osnovi odmjeraivanja kazne*. Sarajevo.
35. Simović, M. et al. (2010). *Komentar Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Republike Srpske*. Banja Luka.
36. Turković, K. et al. (2013). *Komentar Kaznenog zakona*. Zagreb.
37. Vešović, M. (1985). *Prilog rješavanju pitanja regulisanja novčane kazne u našem krivičnom zakonodavstvu*. Sarajevo.
38. Vidović, V. (1981). *Prilog razmatranju o pojmu i funkciji kazne lišenja slobode*. Banja Luka.
39. Vranj, V., Bisić, M. (2010). *Primjena propisa o izvršenju krivičnih sankcija*. Sarajevo.
40. Vranj, V. (2009). *Alternativne mjere i sankcije u krivičnom zakonodavstvu i praksi u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Pravni fakultet.
41. Šuković, M. (1971). *Uslovni otpust*. Beograd.

FISCAL SYSTEM IN MEDIEVAL TIMES IN THE ARAB WORLDS

Abstract

Modern researchers have experienced great difficulties in their attempts to define exactly which type of tax has been used in Medieval times in Middle East like, Kharaj and Jizya. Although scientific attempts have been made in the West, discussion and confusion has persisted so far despite researchers view. These theories can be divided into two general but contradictory theories. The first one is called Wellhausen's theory, that is the most famous and took place in Umayyad period after the great fiscal reforms of Nasr b. Sayyar, the Governor of Khurasan, after the year 121 H. Most of researchers have agreed with Wellhausens' theory and his view. It was Dennet who put forward a theory which refers Wellhausens' theory and explanation of use the Kharaj and Jizya interchangeably and considered them strictly synonymous. The researchers have taken a different approach since this study is primarily concerned with the legal and juridical basis of Islamic finance.

Keywords: *medieval taxes, fiscal policy, fiscal reforms, kharaj tax, jizya.*

1. Introduction

Modern researchers have experienced great difficulties in their attempts to define exactly which type of tax was meant by the ancients' references to kharaj and jizya. Although attempts have been made, especially in the West, dissension and confusion have persisted in spite of and, at times, because of, researches intending to unravel the meaning of each. These researches can be, approximately, divided into two general but contradictory theories. The first of these theories being Wellhausen's, often regarded as "the most authoritative" (1) in the field, especially in what can be termed as the "pre-Dennet period".

Wellhausen held that both kharaj and jizya meant simply "tribute" and that the differentiation into 'land-tax' and 'poll-tax' took place "in the late Umayyad period after the fiscal reforms of Nasr b. Sayyar, the Governor of Khurasan". (2) According to Wellhausen therefore, the Arabs, in their usage of terms, began to discriminate between the two only after the year 121H. (3) Thus for more than a century, Wellhausen believed, the Arabs used the two terms interchangeably in the sense of 'tribute', in money or kind, collected, on behalf of a community, by its own members regardless of the justice or otherwise of the native collectors. Such a tribute, moreover, lapsed immediately after the adoption of Islam by an individual or a community.

This resulted in a continued decrease in the taxes collected by the Arabs, as they were gathered from the diminishing numbers of the Ahl al- Dhimma (4) who retained their faith. In other place, however, Wellhausen argues in an apparent contradiction, that the tribute on the communities that had embraced Islam continued to be collected without loss, as when al-Hajaj decreed that taxes were to be collected from former Ahl al- Dhimma in Iraq. 'Umar b. 'Abd al-Aziz, however, abolished the collection of jizya from those who embraced Islam, but forbade the sale of kharaj land to Muslims, thereby retaining the land-tax regardless. In 121 H., Nasr b. Sayyar decreed that kharaj (the land-tax) was to be paid by Muslims and non-Muslims alike, whereas jizya was to be paid only by Ahl al- Dhimma (5).

¹ Dean Of Low College, Al Ghurair University, Dubai

2. Literature review

Most subsequent researchers have agreed with Wellhausen's conclusion, except for minor differences expressed by C. H. Becker, Grohmann, Henri Lammeens, etc. Becker, for instance, argued that Wellhausen's system was correct only as far as Egypt was concerned, where, over and above the collective tribute not dissimilar to the pre-Islamic, Byzantine system; a sum of two dinars was paid by every non-Muslim Egyptian. These two dinars were called *jizya*, even though it does not seem to have meant, strictly speaking, what it meant later. The first to modify the system was 'Abd al-Aziz b. Marwan who levied a *jizya* of one dinar on monks over and above the existing tribute. It is only after the census conducted by 'Ubayd Allah b. Al-Habab (101 AH.) that one comes across a system which fully distinguishes between *jizya* (as poll-tax) and *kharaj* (as land-tax) (6). Becker supported views pointing out the word *kharaj* did not occur in any of the papyri of the first century of the Islamic era (7).

Grohmann argued that the tax levied on monks in Egypt in 106 H. A supplementary poll-tax quite separate from the *jizya* tribute, and that word *kharaj* was used to refer to, 'land-tax' and 'taxes' in general (8). Lammens, on the other hand, believes that the distinction between *kharaj* and *jizya* dates back to an earlier period (9). Morimoto concludes that the difference in the views put forward by the above-mentioned researchers is merely as to the date when the distinction occurred (10).

It was Dennet, however, who put forward a theory which offers an innovative development on the standard views. He rejected Wellhausen's conclusion that, in the first century of the Islamic era, the terms *kharaj* and *jizya* were used interchangeably and considered strictly synonymous. He argues that even if the word used did not necessarily matter much, it is obvious, nonetheless, that the user meant something different by each (11). Dennet also rejected Wellhausen's conclusion that the 'collective tribute' remained undiminished regardless of the number of individuals who had embraced Islam, arguing that the taxes collected by the Arabs showed a decrease. The inherent contradiction in Wellhausen's argument was thus deftly and irrefutably exposed. A point which is reflected in both Becker and Wellhausen's theory is the view that the diminishing income represented a source of political unrest (12). Dennet also pointed out the absence of any evidence for a specific date of distinction in the usage of two terms, even though this was specifically stated by Wellhausen to have occurred in Khurasan in 121H., by Becker in Egypt in 107H., and by Grohmann about the middle of the second century (13).

Dennet also pointed out that, in the Islamic fiscal system, agreements and treaties concluded during the Islamic conquests differed from region to region and were rarely identical. Consequently, the fiscal arrangements which existed in one region do not necessarily, indeed were unlikely to, throw any light on the fiscal system in another. Thus Nasr b. Sayyar's regulations in Khurasan would only apply to that region and none other, whilst that which Iraqi jurists expound upon was deduced from the Iraqi situation and not to be applied to the situation in Egypt (14).

2.1. Fiscal System Medieval Time

Last but not the least, Dennet concluded that besides their special meaning of poll-tax and land-tax, *jizya* and *kharaj* had the general connotation of 'tax' and could, therefore, be used for either lands or individuals. Thus, for instance, the expression "kharaj Ru'usihim" should be

translated poll-tax, i.e. jizya, whereas “jizya al-Ard” should be translated land-tax, i.e. kharaj. Such usages abound in Abd Yusuf, al- Baladhuri, al- Ya’ qubi and Ibn ‘Abd al-Hakam (15).

Although Dennet’s conclusions present a remarkable development in the specific definition of the terms jizya and kharaj, they have not been spared criticism (16). Foremost amongst Dennet’s critics is the Japanese researcher, Morimoto, especially in the first half of his book *The Fiscal Administration of Egypt*. Morimoto’s argument depends primarily on casting doubt on strength of the evidence on which Dennet based his fiscal study of Egypt by questioning the reliability authorities like Ibn’ Abd al-Hakam, al- Ya’qubi and al-Balahuri on whom Dennet relies. Morimoto goes to great lengths to emphasis the point that no distinction existed between jizya and kharaj to warrant their reference to poll-tax and land-tax. Jizya, Morimoto argues, was used simply to mean tribute (17), at least during the first century of the Islamic era. Leone Caetani preceded Morimoto in throwing doubt on the reliability of the sources on which fiscal studies had previously depended. However, Dennet, who previously knew of Caetani’s arguments, did not regard them as admissible (18).

Khadduri too, criticised Dennet’s view that both jizya and kharaj were used in the general senses of ‘tax’. Khadduri believed kharaj alone to have been used in the general sense, as in the expressions ‘al-kharaj’ ala al-Ra’s’ or ‘ala al-Raqaba’. He adds that no jurist ever used jizya for land-tax in the general senses, as they did with kharaj. The only exception was Ibn ‘Abd al-Hakam, whose usage of jizya in such a context could be due to an Egyptian colloquialism! (19). To justify his view, Khadduri points out that jurist often called their books ‘Kitab al-Jizya’ i.e. those dealing with fiscal systems and tax regulations. The works of Abu Yusuf, Yahya b. Adam, and Qudama b. Ja’far are of this type. No one, however, had entitled his book ‘Kitab al-Jizya’; hence it seems probable that it was kharaj and not jizya referred particularly to, the genitive, as in Malik’s saying “As for the jizya of land, I know nothing of it” (Amma jizyat al-Ard, fa la ‘ilm li biha) (21). Even though what he was referring to is actually kharaj al-Ard, i.e. the land-tax.

2.2. *Jizya and Haraj*

The researcher believes, however, that the principal cause behind the confusion in the use of kharaj and jizya, over and above the temporal, developmental and linguistic factors already mentioned, is the absence of a clear and accurate distinction between two types of jizya, jizyat al Ra’s and jizyat al-jumla (i.e. the individual poll-tax and collaborative poll-tax) (22). The former lapsed when the individual or who had embraced Islam, while the latter was levied on the inhabitants of the village collectively or all the members of the community as a group or individuals. Thus, if some of the inhabitants of a village or some of the members of a community died or embraced Islam, the collective jizya did not diminish but was paid in fully by the others. This explains the meaning of ‘Umar b. ‘Abd al-Aziz’s instructions to Hayyan b. to collect the jizya of the Coptic dead from their living (23). An example of the individual poll-tax, on the other hand, is that of the tax levied in Iraq and approved by ‘Umar Ibn al-Khattab. However, this type of jizya lapsed when the individual died or became a Muslim, as argued earlier; al-Hajaj felt it necessary to re-impose it on converts to Islam.

Furthermore, both types of jizya, the individual (jizyat al-Ra’s) and the collective (jizyat al-jumla) had been levied, as the researcher had shown earlier, during the lifetime of the Prophet. He had sent people to Yemen with instructions to collect from every adult male.... or its equivalent (e.g. Mu’afir (clothes), since Yemen was a Muslim province. As for Jews who lived in Yemen, they paid the individual jizya, jizyat al-Ra’s. No muslims, however, in

Narjan ; it was, therefore, Dar al-Ahd. Consequently the jizya paid by Narjan was not the individual one but collective type (jizyat al-jumla) shared by the inhabitants in accordance with the stipulated agreement between them and the Prophet (24). Both types resulted in the individual or community granted peace and protection.

It is necessary to remember, however, that a noteworthy development i.e. the collective tax took place after ‘Umar had introduced the land tax (i.e. kharaj) on non-Muslims’ land gained by conquest but left to its original owners. In this way every adult male had to pay the individual poll-tax in addition to the land tax on the land. Hence many jurists called this type as jizya al unwiyya (forced poll tax) should not exceed the rules set by ‘Umar. This type of tax lapsed if the individual died, and if an individual had no heir, the land passed in to Muslims since it had originally been gained in battle (26). When jizya was levied on non-Muslims living in their own countries it concluded a treaty with the Muslims according to which they retain their faith, such jizya was called, by jurists, al- jizya al Sulhiyya (the treaty’s tax regulations). This type of jizya had no fix limit, but could be negotiated and agreed upon by the two parties as Ibn Rushd had pointed out that jizya could be subdivided as following:

- Collective Jizya: whether in cash, or with part of the produce of the land or all of it.
- Individual Jizya: a strict poll-tax paid by each individual but excluding land-taxes.
- Individual Jizya: a strict land tax paid by each individual- but, in this case, excluding the usual definition jizya as meaning as poll-tax.
- Individual Jizya: levied on individual but including a poll-tax as well as land tax. (28)

Al- jizya al- Sulhiyya caused the most confusion, as it was collective jizya in which no distinction was made between that collected from individuals and that levied on the land. As a result of the collective nature and its dual function, the sources sometimes refer to it as jizya and at other times as kharaj without meaning to exclude one at expense of the other. The reference in this case is to the collective tax stipulated in the treaty (sulh).

3. Conclusion

From the above discussion, it will be understood that the terms jizya and kharaj were not truly synonyms. There were times when the distinction became blurred, but this was due to development and changes in the Muslim world, for example, during the life time of ‘Umar, after the death of the Prophet. In the researcher’s investigation for the present thesis, he has preferred, therefore, to examine the earliest roots- i.e. the fiscal regulations operative during the Prophets lifetime when the foundations were laid for all later fiscal and tax regulations. He further drew attention to the nature of the different sub-divisions that existed during that period. The second period was characterised by the appearance of ijthad, i.e. personal endeavours at interpretation and can be traced back as far as ‘Umar’s reign. It is worth mentioning here that most of the fiscal regulations of ‘Umar’s reign are strictly observed by the two succeeding Caliphs, which proves their acceptance of the ijthad of ‘Umar and his learned jurists. He is strongly of the opinion that the study of the fiscal arrangements undertaken without reference to their basis in jurisprudence and ijthad caused most of the confusion and difficulties of interpretation that hitherto occurred. It needs emphasising that there is no contradiction between stressing the links of later fiscal regulations and their earliest roots, and acknowledging that such regulations were sentenced by Sassanids or Byzantine precedents. After all, both the factors of jizya and kharaj and the administrators of Bayt al-Mal (treasury) were members of the non-Muslim community (Ahl al-Dhimma) had prior experience of fiscal matters. Even their records were in their native tongues, and were not Arabised until the reign of Abd al-Malik b. Marwan. Moreover, such influences from

non-Muslim, were perfectly acceptable so long as they did not contradict or jeopardise any of the canonical rules. It is important to note that jurisprudence has always welcomed ijihad providing that such influences will not contradict any of the principles of jurisprudence. When this occurs then developments based upon them would be regarded as illicit as it has already shown in this study.

4. Literature

1. Kosei Morimoti, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period* (Dohosha, Japan: Dohosha Publisher, 1981) 35; SEI, 2:145.
2. Ibid, p.54.
3. Daniel Dennett, *Conversion and Poll-Tax in Erly Islamic Ear* (Harvard U.P, 1950); IE, 2nd Edition, 2:559, 4: 1031.
4. Ibid., *Conversion*, pp.2, 4; Majid Khadduri, *al-Harb Wa al- Shir'at al –Islam* (Beirut: al-Dar al-Muttahida li'l- Nasr, pp.253-4.
5. Dennett, *Conversion*, p.4; Khudduri, *Harab*, p.253.
6. Morimoto, *Fiscal*, p.55 as quoted from
7. Ibid.
8. Ibid, p.7; Morimoto, *Fiscal*, p.53.
9. Ibid, p.55.
10. Ibid; EI, 2nd edition, 2:559.
11. Dennett, *Conversion*, p.9.
12. Ibid.
13. Ibid, p.10.
14. Ibid, P.13.
15. Ibid, p.12; *The same term used in some papyri* (Grohmann, *Papyri*), 3:135.
16. Khadduri, *Harb*, pp.19, 20.
17. Morimoto, *Fiscal*, pp.19, 20.
18. Dennet, *Conversion*, pp.5, 7.
19. Khadduri, *Harb*, pp.255, 256.
20. Ibid, pp. 256, 257.
21. Sahnun, *al-Mudawwana al- Kubra li l-Imam Malik b. Anas al –Asbahi* (Beruit: Dar al-Fikr, n.d.) 386; Ibn Abd al-Hakam, *Futuh Misr wa Akhbaruha* (leiden: Brill Press, 1920) 155.
22. Ibid, p. 154.
23. Ibid.
24. Ibn Qayyim al- Jawziyya, *Zad al-Ma'ad fi Hady Khayr al-Shu'ayb and Abd al-Qadir al-Arna'ut* (Beirut: 1979) 3:643.
25. Ibn Rushd, *al- Muqaddimat al Mumahhidatli Bayan ma Iqtadar Mudawwana min al- Ahkam* (Beruit: Dar al-Fikr, n.d.) 1:395.
26. Ibn ‘Abd al-Hakam, *Futuh*, p.154.
27. Ibn Rushd, *Muqaddimat*, I: 394, 395.
28. Ibn Rushd, *Muqaddimat*, 1:395.

THE DIVERSIFIED ROLES OF MICROFINANCE IN DEVELOPING A NATION WITH RESPECT TO ENTREPRENEURS

Abstract

Microfinance is a type of banking service that is provided to unemployed or low-income individuals or groups who would otherwise have no other means of gaining financial services. In other words, Microfinance refers to a broad range of financial services, primarily credit, made available to people who don't have access to formal banking services. Micro finance through Self Help Group (SHG) has been recognized internationally as the modern tool to combat poverty and for rural development. Micro finance and SHGs are effective in reducing poverty, empowering women and creating awareness which finally results in sustainable development of the nation. The main aim of microfinance is to ensure overall development of the nation. In this paper the diversified roles played by Microfinance in promoting different aspects of nation's development is explained briefly.

Keywords: *Microfinance, inclusive growth, women empowerment, poverty alleviation, rural development, self help groups, employment opportunities.*

Objectives of the study:

1. To know the role played by microfinance in developing women entrepreneurs.
2. To analyze the impact of microfinance on poverty alleviation.
3. To analyze the role of Financial Institutions in Micro Finance.
4. To understand the other benefits of microfinance in developing the nation.

THE DIVERSIFIED ROLES OF MICROFINANCE IN DEVELOPING A NATION WITH RESPECT TO ENTREPRENEURS

Summary

The word micro is meant to be small but the impact of it on developing women entrepreneurs, reducing poverty and other benefits to the society is unmeasurable. Microfinance institutions have been identified to be the major component to economic development. Development practitioners and policy makers have as well identified efficient microfinance services as important for a variety of reasons; helping the poor manage their risks, build their assets, enhance their income earning capacity, be able to develop small enterprises to generate income, and these in turn will ensure improved life. Microfinance has also positive impacts on poverty alleviation and specific economic indicators such as nutrition status, women empowerment and children schooling.

Keywords: *Microfinance, inclusive growth, women empowerment, poverty alleviation, rural development, self help groups, employment opportunities*

¹ Al Ghurair University, Dubai, United Arab Emirates

1. Introduction

Microfinance is increasingly being considered as one of the most effective tools of reducing poverty. Microfinance has a significant role in bridging the gap between the formal financial institutions and the rural poor. The micro finance institutions accesses financial resources from the banks and other mainstream financial institutions and provide financial and support services to the poor.

History of microfinance:

The origin of microfinance in its current practical incarnation can be linked to several organizations founded in Bangladesh, especially the Grameen Bank, which is considered as the first modern microcredit institution. It was founded in 1983 by Muhammed Yunus. Yunus began the project in a small town called Jobra, using his own money to deliver small loans at low-interest rates to the rural poor for which he received Nobel Peace Prize.

The goal of Micro Finance Institutions (MFIs) should be:

- ❖ To improve the quality of life of the poor by providing access to financial and support services
- ❖ To mobilize resources in order to provide financial and support services to the poor, particularly women, for viable productive income generation enterprises enabling them to reduce their poverty;
- ❖ To create opportunities for self employment for the underprivileged;
- ❖ To train rural poor in simple skills and enable them to utilize the available resources and contribute to employment and income generation in rural areas.

Microfinance and inclusive growth:

Inclusive growth is a concept that advances equitable opportunities for economic participants during economic growth with benefits incurred by every section of the society. India's performance in recent years has been among the best in the world. Growth may be higher in the last two decades but inclusive growth or equitable development has been missing. Micro finance is a vital tool for financial inclusion which is a key to inclusive growth. RBI Governor Raghuram Rajan has reported that financial inclusion is necessary for sustainable growth. Such inclusive growth or equitable development could be achieved only with the help of Microfinance.

Microfinance and women empowerment:

The role of women in India's development is inevitable. Many organizations provide micro credit mainly for poor women. This is partly because women are more excluded from financial services and educational opportunities than men in rural India. Micro finance for the poor and women has received extensive recognition as a strategy for poverty reduction and for women's economic empowerment. There are good reasons to target women. Gender equality turns out to be good for everybody. The World Bank reports that societies that discriminate on the basis of gender have greater poverty, slower economic growth, weaker governance, and a lower standard of living. Women are poorer and more disadvantaged than men. The UNDP's Human Development Report, 1995 found that 70% of the 1.3 billion people living on less than \$1 a day are women. Every micro finance institution has stories of women who not only are better off economically as a result of access to financial services, but who are empowered as well. Simply getting cash into the hands of women (by way of

working capital) can lead to increased self-esteem, control and empowerment by helping them achieve greater economic independence and security, which in turns gives them the chance to contribute financially to their households and communities.

A majority of microfinance programs target women with the explicit goal of empowering them. There are varying underlying motivations for pursuing women empowerment. Some argue that women are amongst the poorest and the most vulnerable of the underprivileged and thus helping them should be a priority. Whereas, other believe that investing in women's capabilities empowers them to make choices which is a valuable goal in itself but it also contributes to greater economic growth and development. It has been well-documented that an increase in women's resources results in the well-being of the family, especially children. A more feminist point of view stresses that an increased access to financial services represent an opening/opportunity for greater empowerment. Such organizations explicitly perceive microfinance as a tool in the fight for the women's rights and independence. Finally, keeping up with the objective of financial viability, an increasing number of microfinance institutions prefer women members as they believe that they are better and more reliable borrowers.

In olden days women were restricted to take part in any social activities and not given roles in decision making in her family. The situation was even more worsening in rural and remote areas. Now the situation has been changed. She is given freedom to do what she wishes. In today's scenario more women are engaged in income generating activities. This is because of NGO and other financial institution came forward to provide microfinance to poor women. They believe that a woman is the small credit risk and often benefits the whole family. The main aim of microfinance is to empower women. This induced the researcher to focus more on the empowerment of rural women who participates in the microfinance.

2. Role of microfinance in women empowerment

Microfinance is a type of banking service which provides access to financial and non-financial services to low income or unemployed people. Microfinance is a powerful tool to self-empower the poor people especially women at world level and especially in developing countries. Microfinance activities can give them a means to climb out of poverty. From early 1970's women movement in number of countries increasing to alleviate poverty through microfinance programs. The problem of women less access to credit was given a particular concentration at First International Women Conference in Mexico in 1975. The evolution of microfinance is from Bangladesh since late 1970s and a very successful project. But in Pakistan, the movement of microfinance sector started from Agha Khan Rural Support Program (AKRSP) and Orangi Pilot Project (OPP). With the passage of time microfinance becomes NGO activity and five microfinance banks have been started under State Bank of Pakistan (SBP) ordinance. Microfinance services lead to women empowerment by positively influencing women's decision making power at household level and their overall socioeconomic status. By the end of 2000, microfinance services had reached over 79 million of the poorest of the world. As such microfinance has the potential to make a significant contribution to gender equality and promote sustainable livelihood and better working condition for women. (ILO Geneva) It has been well documented that an increase in women resources or better approach for credit facilities results in increased wellbeing of the family especially children. Presently, in most of the developing countries like India higher emphasis is being laid upon the development of women as an entrepreneurs and their active participation in the development process of their country. Women can be successful and better entrepreneurs if given the much needed conducive environment and provided with

enough resources most importantly the required amount of capital. The studies of rural women have proved their business excellence.

3. Importance of micro finance women empowerment

Increased well-being is access to savings and credit facilities and women's decision about what is being done with savings and credit strengthens women's say in economic decisions of the household. This enables women to increase expenditure on the well-being of themselves and their children. This is the main concern in the poverty alleviation paradigm. Women's control over decision-making is also seen as benefitting men through preventing leakage of household income to unproductive and harmful. Other welfare interventions are advocated in addition to micro-finance, typically nutrition, and health literacy campaigns to further decrease vulnerability and improve women's skills. In the financial self-sustainability and feminist empowerment paradigms, improved well-being is an assumed outcome from increasing women's economic activities and incomes.

Flexibility to women's needs and deciding the best ways of combining empowerment and sustainability objectives can only be achieved on the basis of extensive consultation with women, research on their needs, strategies and constraints, and a process of negotiation between women and development agencies.

Microfinance and poverty alleviation:

Microfinance plays a vital role in reducing poverty since it paves way for employment and empowerment which leads to economic development. Microfinance helps mitigate poverty by providing low-income individuals and groups, who typically do not qualify for traditional bank loans due to lack of collateral, with credit they can use to start or expand businesses. Poverty alleviation with microcredit is now well recognized all over the world. Microfinance became a buzzword in the credit markets as an effective tool for poverty reduction and socio-economic development. Microfinance is a proper tool to reduce income inequality, allowing citizens from lower socio-economical classes to participate in the economy. Moreover its involvement has shown to lead to a downward trend in income inequality.

Microfinance and poverty:

In developing economies and particularly in rural areas, many activities that would be classified in the developed world as financial are not monetized: that is, money is not used to carry them out. This is often the case when people need the services money can provide but do not have dispensable funds required for those services, forcing them to revert to other means of acquiring them. In their book *the poor and their money*.

Types of needs:

- Lifecycle Needs:
Such as weddings, funerals, childbirth, education, home building, widowhood and old age.
- Personal Emergencies:
Such as sickness, injury, unemployment, theft, harassment or death.
- Disasters:
Such as fires, floods, cyclones and man-made events like war or bulldozing of dwellings.

Investment Opportunities:

Expanding a business, buying land or equipment, improving housing, securing a job (which often requires paying a large bribe), etc.

People find creative and often collaborative ways to meet these needs, primarily through creating and exchanging different forms of non-cash value. Common substitutes for cash vary from country to country but typically include livestock, grains, jewelry and precious metals. As Marguerite Robinson describes in *The Micro finance Revolution*, she demonstrated that "micro finance could provide large-scale outreach profitably and in the micro finance began to develop as an industry. In the micro finance industry's objective is to satisfy the unmet demand on a much larger scale, and to play a role in reducing poverty. While much progress has been made in developing a viable, commercial micro finance sector in the last few decades, several issues remain that need to be addressed before the industry will be able to satisfy massive worldwide demand. The obstacles or challenges to building a sound commercial micro finance industry include:

- Inappropriate donor subsidies
- Poor regulation and supervision of deposit-taking micro finance institutions (MFIs)
- Few MFIs that meet the needs for savings, remittances or insurance
- Limited management capacity in MFIs
- Institutional inefficiencies
- Need for more dissemination and adoption of rural, agricultural micro finance methodologies

Microfinance is the proper tool to reduce income inequality, allowing citizens from lower socio-economical classes to participate in the economy. Moreover, its involvement has shown to lead to a downward trend in income inequality.

Ways in which poor people manage their money:

The basic problem that poor people face as money managers is to gather a 'usefully large' amount of money. Building a new home may involve saving and protecting diverse building materials for years until enough are available to proceed with construction. Children's schooling may be funded by buying chickens and raising them for sale as needed for expenses, uniforms, bribes, etc. Because all the value is accumulated before it is needed, this money management strategy is referred to as saving up.

Often, people don't have enough money when they face a need, so they borrow. A poor family might borrow from relatives to buy land, from a moneylender to buy rice, or from a microfinance institution to buy a sewing machine. Since these loans must be repaid by saving after the cost is incurred, Rutherford calls this 'saving down'. Rutherford's point is that microcredit is addressing only half the problem, and arguably the less important half: poor people borrow to help them save and accumulate assets. Microcredit institutions should fund their loans through savings accounts that help poor people manage their myriad risks.

Most needs are met through a mix of saving and credit. A benchmark impact assessment of Grameen Bank and two other large microfinance institutions in Bangladesh found that for every they were lending to clients to finance rural non-farm micro-enterprise, came from

other sources, mostly their clients' savings. This parallels the experience in the West, in which family businesses are funded mostly from savings, especially during start-up. Recent studies have also shown that informal methods of saving are unsafe those with no option but to save in the informal sector are almost bound to lose some money probably around one quarter of what they save there.

The work of Rutherford, Wright and others has caused practitioners to reconsider a key aspect of the microcredit paradigm: that poor people get out of poverty by borrowing, building microenterprises and increasing their income. The new paradigm places more attention on the effort of poor people to reduce their much vulnerability by keeping more of what they earn and building up their assets. While they need loans, they may find it as useful to borrow for consumption as for microenterprise. A safe, flexible place to save money and withdraw it when needed is also essential for managing household and family risk.

Role of microfinance and poverty alleviation:

1. Provide small loans to start a business.
2. Provides housing finance.
3. Inculcates habits of savings among the poor people.
4. Do not demand any security while granting loans.
5. Charges very low rate of interest.

Creating self-employment opportunities is one way of attacking poverty and solving the problems of unemployment. There are over 24 crore people below the poverty line in our country. The Scheme of Micro-finance has been found as an effective instrument for lifting the poor above the level of poverty by providing them increased self-employment opportunities and making them credit worthy. A basic effort of last decade, the microfinance objectives in India has reached at top point similar to Bangladesh. With some effort substantial progress can be made in taking to the next orbit of significance and sustainability. There is a need of Designing financially sustainable models and increase outreach and scale up operations for poor in India. People belong to villages are still unaware about banking policies and credit system. So NGO should communicate to them and share their view with villagers. Banks should convert and build up professional system into social banking system for poor. Government of India and state governments should also provide support for capacity building initiatives and ensure transparency and enhance credibility through disclosures.

4. Other benefits of microfinance

Microfinance and employment opportunities:

According to International Labor Organization (ILO), financial instruments complement policies that target the labor market. Decent employment and incomes depend critically on accessibility to the financial market; for this reason, microfinance can have a strong and positive impact on employment. Microcredit targets people who are often unemployed or otherwise excluded from the traditional banking system and who wish to start their own business. Studies show that microfinance significantly contributes to self-employment and job creation. Microfinance is a source of financial services for entrepreneurs and small businesses lacking access to banking and related services.

Microfinance and rural development:

People in rural areas often cannot get banking services. Also, banks generally do not provide very small loans because administrative costs are too high. Microfinance provides poor people with a way to build savings and work toward becoming part of a country's official financial system. By developing entrepreneurship skills and providing employment opportunities to those in the rural areas, microfinance consequently contributes to rural development also.

Microfinance and self-help groups:

In India, microfinance scene is dominated by Self Help Groups (SHGs) – Bank Linkage programme, aimed at providing a cost-effective mechanism for providing financial services to the “unreached poor”. Self help Groups and Microfinance are very closely linked in that the former is used as a medium to generate and distribute financial capability so as to help deprived people to move up the income ladder. The microfinance project intervention in terms of formation and stabilization of SHGs for extending credit support and promotion of thrift to promote viable economic activities.

Role of micro finance institutions:

The goal for MFIs should be:

- To improve the quality of life of the poor by providing access to financial and support services;
- To be a viable financial institution developing sustainable communities;
- To mobilize resources in order to provide financial and support services to the poor, particularly women, for viable productive income generation enterprises enabling them to reduce their poverty;
- To learn and evaluate what helps people to move out of poverty faster;
- To create opportunities for self-employment for the underprivileged;
- To train rural poor in simple skills and enable them to utilize the available resources and contribute to employment and income generation in rural areas.

5. Working method for micro finance institutions

The Grameen Bank of Bangladesh has developed a joint liability model that its MFIs are using suited for local conditions.

When choosing a village, the MFI conduct a comprehensive survey to brief the potential for operations and the local conditions in the village. The MFI are evaluating some key factors like village population, degree of poverty, road accessibility, political stability and safety. When a village has been selected, the MFI introduces its mission, methodology and the services they are offering.

After the informational presentation, interested women are gathered in group formations. They have to be in the age between 18 and 59. The women put them self together in groups of five to serve as guarantors for each other. Earlier experience has shown that a group of five persons is small enough to create group pressure between the members, enforcing them to be

loyal to each other. In case some of the group members are not able to repay the loan, then the group should be big enough to help with the payments. The company does not influence the selection of group members nor the decision regarding the income generation activity nor the loan amount they intend to take.

Then the group training begins, usually as a five day program. The purpose is to educate the members in the procedures of the financial products, delivery methods, calculation of interest rates, business development skills and how to sign their names. The groups meet weekly in the village centre where they can discuss about new loan applications, loan utilization, and community issues. The field staff of the MFIs conduct the meetings with rigid discipline in order to sustain the credit discipline of the group. All financial transactions are conducted during the meetings.

6. Suggestions

Microfinance is a relatively new segment of the market economy and that is why the institutions created in this segment have short experience in their activities, and their personnel is not sufficiently experienced and qualified. Taking this into consideration, the staff of these institutes are recommended to follow the internationally recognized principles of microfinance:

- Thorough examination of potential clients of the microfinance institution;
- Thorough estimation of business viability and also factors which can positively or negatively affect the results of work in specific conditions;
- Thorough registration of documents and contracts related to loan, insurance and other microfinance services;
- Keep in touch with client in combination with monitoring of the terms of paying a credit, interests payments and with the aim to find out potential and real problems;
- Setting of interest rates for microfinance services compatible with market ones;
- Quick reaction to any problems which can complicate the perspectives of getting back the credit issued.

7. Conclusion

In spite of the widespread applications of microfinance, in reality microfinance programs have not reached its full success. There are many challenges in practically implementing the microfinance programs. Lack of automation, inadequate infrastructure of MFIs, poor credit understanding of rural people and concern for profit by MFIs are some of them. Lack of awareness on the part of poor people and High cost of delivering credit are the two major obstacles preventing the success of microfinance programs.

8. Reference

1. Armendáriz, Beatriz; Morduch, Jonathan (2010) [2005]. The economics of microfinance (2nd ed.). Cambridge, Massachusetts: MIT Press. ISBN 9780262513982. Doi: https://mitpress.mit.edu/sites/default/files/titles/content/9780262513982_sch_0001.pdf
2. Cooper, Logan (2015). "Small Loans, Big Promises, Unknown Impact: An Examination of Microfinance". The Apollonian Revolt. Retrieved 31 July 2015. Doi: https://wikivisually.com/wiki/Micro_Finance
3. Hashemi, Syed, Sidney Schuler, and Ann Riley. Rural Credit Programs and Women's Empowerment in Bangladesh." World Development 24, no. 4 (1996): 635–53. Doi: <https://ideas.repec.org/a/eee/wdevel/v24y1996i4p635-653.html>
4. Jafree, Sara Rizvi; Ahmad, Khalil (December 2013). "Women microfinance users and their association with improvement in quality of life: evidence from Pakistan". Asian Women Research Institute of Asian Women (RIAW). 29 (4): 73–105. doi: <http://dx.doi.org/10.14431/aw.2013.12.29.4.73>
5. Khandker, Shahidur R. (1999). Fighting poverty with microcredit: experience in Bangladesh. Dhaka, Bangladesh: The University Press Ltd. p. 78. ISBN 9789840514687. <http://documents.worldbank.org/curated/en/549951468768619206/Fighting-poverty-with-microcredit-experience-in-Bangladesh>
6. Ledgerwood, Joanna; White, Victoria (2006). Transforming microfinance institutions providing full financial services to the poor. Washington, DC Stockholm: World Bank MicroFinance Network Sida. ISBN 9780821366158. https://catalyst.library.jhu.edu/catalog/bib_4050594
7. MacFarquhar, Neil (2010-04-13). "Banks Making Big Profits From Tiny Loans". The New York Times. <https://cfi-blog.org/2010/07>
8. Mayoux, Linda. From Vicious to Virtuous Circles? Gender and Micro-Enterprise Development. Occasional Paper No. 3. UNIFEM. United Nations Fourth World Conference on Women, 1995 [http://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/\(httpAuxPages\)/5901781754E7C91580256B67005B6AF7/\\$file/opb3.pdf](http://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/(httpAuxPages)/5901781754E7C91580256B67005B6AF7/$file/opb3.pdf)
9. Robinson, Marguerite S. (2001). The microfinance revolution. Washington, D.C. New York: World Bank Open Society Institute. ISBN 9780821345245. <http://documents.worldbank.org/curated/en/226941468049448875/pdf/232500v10REPLA18082134524501PUBLIC1.pdf>
10. Sapovadia, Vrajlal K. (19 March 2007). "Capacity building, pillar of micro finance". *Social Science Research Network*. doi: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.975088>
11. Sinclair, Hugh (2012). Confessions of a microfinance heretic: how microlending lost its way and betrayed the poor. San Francisco, California: Berrett-Koehler Publishers. ISBN 9781609945183. <https://www.bkconnection.com/books/title/confessions-of-a-microfinance-heretic>

12. Wright, Graham A. N.; Mutesasira, Leonard K. (2001). "The relative risks to the savings of poor people". *Small Enterprise Development*. Practical Action Publishing. 12 (3): 33–45. doi:10.3362/0957-1329.2001.031. (2nd ed.). Cambridge, Massachusetts: MIT Press. ISBN 9780262513982 doi: <http://dx.doi.org/10.3362/0957-1329.2001.031>.
13. Yunus, Muhammad; Moingeon, Bertrand; Lehmann-Ortega, Laurence (April 2010). "Building social business models: lessons from the Grameen experience". *Long Range Planning*. Elsevier. 43 (2–3): 308–325. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.lrp.2009.12.005>

НАСТАВА ГРАМАТИКЕ И ПРАВОПИСА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА

Апстракт

Узимајући у обзир чињеницу да настава граматики и правописа још увијек није теоријски и методички довољно истражена и уздигнута на виши ниво, као што је то учињено с обрадом умјетничког текста, долази до њеног тежећег усвајања од стране ученика у основним школама. Управо због лоше наставне грамаишке ученици се још увијек плаше овој наставној подручја. Овај рад је настао из потребе изучавања овој проблема, а на свјетлости дана износи проблеме из наставе правописа и грамаишке у основним школама, али даје и рјешења за његово лакше рјешавање и усвајање. Рад је настао дуготрајним радом у проучавајући језик, а интензивно грамаишку и правопис.

Кључне ријечи: *језик, грамаишка, правопис, настава – школа*

Abstract

Taking into account the fact that the teaching of grammar and spelling is still not theoretically and methodically sufficiently explored and elevated to a higher level, as is done with the processing of the artistic text, it comes to its more difficult adoption by pupils in elementary schools. Because of poor grammar, students are still scared of this teaching area. This work was created by the need to study this problem, and in the light of the day it presents problems from the teaching of grammar and grammar in elementary schools, but also provides solutions for its easier resolution and adoption. The work was created by many years of work in studying language, primarily grammar and spelling.

Keywords: *language, grammar, orthography, teaching - school*

1. Настава граматики и правописа

У првој половини 19. вијека, уз помоћ тадашњих врхунских филолога, као што су браћа Грим и аустријских власти које је представљао Јернеј Копитар, Вук Стефановић Караџић је реформисао српску ортографију и правопис, правећи велики рез између дотадашње славеносрпске културе и новог стандарда. Караџићева капитална дјела, међу којима се истичу прво издање “Српског рјечника” (1818), друго, знатно проширено (1852), те превод “Новога завјета” (1847), поставили су темеље за савремени стандардни српски језик, а знатно су утицала и на облик савременог стандардног хрватског језика, понајвише у фази тзв. хрватских вуковаца или младограматичара. Основна начела Караџићеве реформе се могу сажети у три тачке: 1. изједначавање народног и књижевног језика, 2. прекид са свим старијим облицима српске књижевности и писмености и ново утемељење стандардног језика без ослона на традицију; 3. чишћење језика од црквенославизама који не одговарају гласовној и грамаишкој структури српског језика (Тешановић, 2016.а). Граматика је грана лингвистике која утврђује законе језика, дијели се обично на фонетику (наука о гласовима), морфологију (наука о врстама ријечи) и синтаксу (наука о реченици). Правопис (ортографија) је систем правила која утврђују начин писања у једном језику (Лекић, 1993). Граматика је ријеч грчког поријекла а означава вјештину писања и говорења. Била је повезана са реториком и стилистиком (Тешановић, 2016.б).

¹ Европски универзитет Брчко дистрикт

граматика је скуп правила о језичким јединицама (о гласовима, о облицима, о ријечима, о реченицама и њиховим дијелвима), па нас учи и правилности језика (Станојлић, Поповић, 2005). Граматика као лингвистичка дисциплина констатује морфолошке и синтаксичке особености језичког система, уочава прмјене и освјетљава их (Миновић, 1968). Према Бугарском ријеч граматика има три главна значења: 1) дио структуре језика, тј. правила комбиновања језичких јединица – фонема у морфемама, морфема у ријечима, ријечи у реченицама; 2) лингвистичка дисциплина, тј. наука о граматици, она у свом ужем и традиционалном значењу обухвата морфологију и синтаксу, а у ширем још и фонологију и семантику – уколико је ријеч о законитостима комбиновања јединица на овим различитим језичким нивоима; и 3) књига у којој се описују или прописују поменуте комбинаторне могућности неког језика, и која према томе може бити научне или педагошке намјене. Ова три значења су повезана, али их ипак не треба бркати. Структура сваког језика великим дијелом је одређена граматичким односима који у њој постоје. Двије главне и најшире врсте граматичких односа чине тзв. синтагматски и парадигматски односи (Бугарски, 1996).

2. Проблеми наставе граматике и правописа

Настава граматике и правописа још увијек није теоријски и методички довољно истражена и уздигнута на виши ниво, као што је то учињено с обрадом умјетничког текста. Управо због лоше наставне граматике ученици се још увијек плаше овог наставног подручја. Настава граматике се изводи на традиционалан начин. Учитељ је предавач а ученици пасивни слушаоци (Лекић, 1993). С обзиром на велику потребу језичког образовања ученика, методика наставе граматике или методика наставе језика, још више добија на значају (Милатовић, 2011). За потпуно и трајно формирање ваљане оште писмености неопходно је у њу уградити језичке (граматичке и правописне) норме без којих се сви облици културе изражавања не могу ни замислити. Због околности да најмлађи ученик треба да усвоји граматичке законитости које су релативно апстрактне природе, пред учитељем стоји врло деликатан методички захтјев: како да то учини ефикасно, рационално и функционално да се часови не претворе у граматизирање, како се редовно догађало у традиционалној настави граматике и правописа. Језичка материја коју ученик треба да усвоји на самом почетку свог школовања довољно је сама по себи апстрактна и сувопарна, па застарјели метод у њеном усвајању може да је учини још мање привлачном, јер он неће показати потребно интересовање за језички феномен ако се овај посматра одвојено, ван језичке цјелине у којој се функционално реализује. Позната је чињеница да «научени» ученици ни у завршним разредима средње школе не познају и не препознавају елементарне језичке категорије које се остварују у свакодневном комуницирању. С друге стране, ваља имати на уму да познавање граматичких законитости на којима се заснива језички стандард није и довољан предуслов за цјеловиту и ефикасну писменост (Вилотијевић, 1993). Проучавање језика често постаје само себи циљ, удаљава се од своје праве функције и постаје формализам. Чак и у школским програмима настава граматике и правописа није још увијек ни теоријски, ни практично најбоље утемељена (Лекић, 1993).

Настава граматике мора бити заснована на извору језичког изражавања – било да је ријеч о књижевном дјелу или о свакодневном говору. Свођење граматике на сувопарна правила и њено учење изоловано од језичке праксе – води у граматизирање. Када год ученике затрпавамо гомилом дефиниција, правила и термина – то је знак да настава граматике није добра (Лекић, 1993), јер нема добре писмености без доброг познавања граматике и правописа. Основно правило је да настава граматике не смије бити изнад стварног језичког контекста, да усвајање граматичких норми не смије

постати само себи циљ, већ да се учењем првила ставља у службу човјекове опште културе, односно у службу његове праксе.

3. Методика рада у основним школама

У млађим разредима основне школе, углавном, настава граматике остаје на нивоу препознавања језичких појава, али не смијемо занемарити и усвајање правила и дефиниција. Усвајање граматичких законитости опет не значи подизање нивоа писмености: без истинске језичке праксе, без јединства методичких поступака и свих активности учења стављених у службу језиког истраживања нема праве наставе граматике и правописа. Настава граматике и језика се мора планирати и изводити као цјелина, а не као збир граматичких и правописних норми које треба механички усвојити – већ као норме стављене у функцију говорног комуницирања (Милатовић, 2011). Стара граматичка школа била је усмјерена ка вербализму, доминацији правила и дефиниција, ка бубалачком стилу. Главно је било научити дефиниције и правила, а није била тако битна језичка пракса. Нова методичко - граматичка струјања залажу се за стваралачко учење граматике ослобођене бубалачког стила и педагошког догматизма. Ипак, морамо схватити да не можемо стећи солидну језичку културу без доброг познавања граматике. Отуда потреба да наставу граматике ослободимо предавачко – бубалачког стила, механичког учења правила напамет, али да ипак обезбиједимо висок ниво писмености (Лекић, 1993).

Структура наставе граматике проистиче из структуре језика и из структуре лингвистике као науке о језику. Ту структуру методике наставе језика једино и можемо наћи у самом језику а не у неким изванјезичким дисциплинама, наукама и областима. Према томе, структурирање методике наставе језика проистиче из иманентне природе самог језика, из природе предметних садржаја. Дакле, предност се даје лингвометодичкој, а не педагошко-дидактичкој страни, јединству предметне науке и методике, а не готовој и парадигматској педагошко – дидактичкој рецептури. Структуру наставе језика чине следеће дисциплине: методика фонетике, методика лингвистике, методика грађења (творбе ријечи), методика морфологије, методика синтаксе, методика правописа (ортографије), методика интерпункције, диференцијалне (разликовне) граматике, методика билингвална методика, методика говорне културе на часовима језика (Милатовић, 2011).

Мотивисање је битан фактор у процесу увођења ученика у језик и језичку умјетност. Ученици се стално подстичу да обраћају пажњу на језик, односно на средства језичког изражавања. Јачање мотивације за језик постиже се на различите начине: јачањем мотивације за читање књига, вербалном мотивацијом, давањем подстицајних задатака, развијањем потребе за савлађивање сложених и тешких задатака, давањем задатака и откривањем путева сазнања који пружају задовољство, примјењивошћу одређених сазнања у свакодневном животу, развијањем самосвијести о љепоти и богатству властитог језика и сл. (Милатовић, 2011).

4. Предуслови за успјешно савладавање писменог израза

Готово у свим школама постоји феномен да су свеске ученика у нижим разредима уредне са читким и лијепим рукописом, док су свеске ученика виших разреда неуредне а писмо нечитко. То се објашњава тиме што учитељ полако диктира и контролише сав писмени рад ученика, а ученици не морају да журе при писању, а и знају да ће то учитељ све преконтролисати. Када ученик дође у више разреде, одједном треба да почне писати брзо, па слова постају нечитка, састав неуредан. Велики дио наставника

других предмета се не осврће на рукопис ученика, на правописне и граматичке грешке, али ни сви наставници матерњег језика не контролишу редовно писмене саставе из свог подручја, па отуда није ни чудно што ученици у вишим разредима пишу лошије него у нижим. Да би се то сузбило, потребно је још у првом разреду увести писање повлачењем, а не притиском, јер прелаз од писања притиском до четвртог разреда на писање повлачењем (брзо) у петом разреду захтијева стварање нових навика и одбацивање већ стечених, а није рационално стицати вјежбом у току четири године једну навику коју ће дијете силом прилика морати да избаци када дође у више разреде. Вјежбе усавршавања и писања треба проводити од почетка до краја школовања, и то тако да ученик задржавајући читљивост пише све брже и брже. То представља увођење основног писма повлачењем, а не притиском, а и систематско вјежбање. Вјежбање и усавршавање писма не би требало вршити на посебним часовима, већ на начин да ученик буде мотивисан садржајем, тј. сваком садржају треба уз његову специфичну функцију дати и функцију вјежбања у читком и брзом писању. Потребно би било и за наш језик изградити скалу за оцјењивање рукописа, као што их имају у неким западним земљама. Други важан предуслов за успјешно савладавање писменог израза је познавање правописа и основа граматике. Када год се пише о неписмености наших ученика, тада се обично цитирају баш те грешке, а из године у годину јављају се код истих ученика. Неке анкете указују да су правописне грешке готово увијек исте, али и да су оне велика сметња за даљи рад на описмењавању ученика. Трећи предуслов за савладавање писмености спада и познавање другог писма. Човјек који не зна да чита латиницу или ћирилицу, и који не може да се служи и једним и другим писмом, не може се сматрати писменим човјеком у пуном смислу те ријечи. Не научити ученике да без потешкоћа читају и пишу на оба писма знаћи онемогућити му дознавање свега онога што је писано другим писмом, а то је половина цјелокупне књижевне продукције у прошлости и данас, затим, то значи постављати препреке и за боље упознавање оних наших народа и подручја гдје се новине и остали информативни материјал штампа другим писмом. То доводи до слабијег сналажења када дође у средину гдје се пише другим писмом (натписи, обавијести, упозорења и сл.), а и до потешкоћа у писменом саобраћају међу људима који пишу различитим писмима. Поред тих посљедица, постоји још и она политичке нарави. Непознавање другог писма умањује не само способности бољег упознавања осталих народа наше земље, већ се у ученику може и нехотице створити утисак да је писмо обиљежје националности језика, па се аверзија према писму може пренијети и на људе који другим писмом пишу. Не би се могло рећи да је већи дио наставника који запоставља у школи друго писмо свјестан тога политичког и образовног значења другог писма. Не би се могло ни тврдити ни то да иза непажње према другом писму стоје непријатељске политичке тенденције појединих наставника.

Ниједан час граматике, било да је ријеч о обради, утврђивању или провјеравању, не смије проћи без тзв. методичког полазног текста. То је нека врста текстовне основе или текстовног полазишта који се обично ситуира на почетку часа када је ријеч о часу обраде новог градива. То је текст од којег се полази у процесу усвајања граматичких категорија. Методички полазни текст је вишеструко функционалан. Помаже да се о језику говори из непосредне језичке праксе а не из одређених апстрактних полазишта. Граматика ће у школи бити мање апстрактна и сведена на минимум граматизирања ако се више користе методички полазни текстови. Ти текстови жанровски могу бити веома различити. Углавном, то су књижевноумјетнички текстови, везани (цјеловити) или невезани (дати у форми садржински невезаних реченица). Али, веома функционално могу послужити и друге врсте текстова: научно – популарни текст, новински чланак, пословно писмо, расправа, ученички писмени задатак, тонски материјал, и све оно што

може бити подстицајно за усвајање одређених граматичких категорија. Методички полазни текстови могу бити исписани на плакату, наставном листићу, табли или на неки други начин. Пожељно је да текст буде цјеловит, а ако је истргнут из цјелине потребно је да је и она цјеловита као одломак. Понекад, свакако, морамо употријебити и тзв. неповезане и непотпуне исказе, међусобно неповезане реченице и ријечи. Битно је да се уклапају у одређени граматички контекст, да релевантно доказују и илуструју језичке појаве и правила. Методички полазни текстови морају бити кратки, примјерени узрасту ученика и што је најважније – морају бити засићени језичком појавом коју обрађујемо (Лекић, 1993). Текстовете за граматичке и правописне вјежбе треба тражити у дјечјој белетристици, у народној приповијетки и пјесми, у дјечјој популарно – поучној литератури, у писмима, у новинским чланцима и вијестима. Садржај текста мора имати високу васпитну вриједност, он треба да снажно дјелује на емоције ученика, да обогаћује ученике новим знањем не само из граматике и правописа, него и знањем о техници, о славној прошлости наших народа, о љепотама и богатствима наше земље и знањима из других области. Садржај текста мора бити приступачан схватањима ученика. У њима не смије бити појмова које ученици не разумију. У тексту мора бити довољан број језичких облика, које ученици упознају и оних које су већ упознали, али текст не смије бити презасићен тим облицима толико да би то кварило љепоту стила и језика. Осим цјеловитих прозних текстова могу послужити и загонетке, пословице, кратке дјечје пјесмице, бројалице и сл. и умјетничке слике или илустрације, на темељу којих се могу састављати потребни текстови. Иако су књижевни (умјетнички) текстови најпогоднији за сагледавање датих језичких појава, учитељев избор текста који представља смисаону језичко – стилску цјелину мора да обухвати и све остале важније видове језичке реализације, који су примјерени умјетничким изражајним могућностима. То су ауторизовани текстови из популарне литературе и дјечје штампе, занимљиви одломци из илустрованих енциклопедија за дјецу и сл., али и ученички писмени састави и језик у свакодневной говорној функцији – комуницирање људи у разним животним околностима: ученичко усмено изражавање, разговор у породици, у продавници или на улици, говор у појединим емисијама на радију или телевизији, итд. Јер, за свестрано и функционално усвајање реченица као основне говорне категорије потребно је њено сагледавање у најразличитијим облицима говорног комуницирања људи (Вилотијевић, 1993). Нова школа, у жељи да се ослободи класичног граматичког догматизма, бубања правила и дефиниција, изолованости граматике од живе језичке праксе, наставу граматике педагошки демократизује. Али, такав облик учења граматике унио је доста немара, на жалост можемо говорити и о запостављању учења граматике у настави. Сматра се да је довољно да ученик чита књиге па да буде писмен, што је само дио истине. Нема добре писмености без доброг познавања граматике и правописа. Између повике «вратимо се граматички», с једне, и ослобађања иченика од учења граматичких норми, с друге стране, настава граматике се нашла у незавидној ситуацији (Лекић, 1993).

5. Анализа и синтеза у обуци граматике и правописа

Успјех у обуци граматике зависи од избора пута и прикладних метода, којима треба ученицима објаснити неку језичку појаву. У ту сврху се обично полази од неког кратког цјеловитог текста, на којем посматрамо одређени језички облик и на темељу тог посматрања изводимо закључак, тј. граматичко или правописно правило. Пуг којим смо у овом случају ишли, зове се индуктиван или аналитичан. Има случајева када ученицима најприје кажемо неко граматичко правило, а затим разматрамо примјере који се односе на то правило, ту полазимо од општег ка појединачном, тј. дедуктивним

путем. Такав ће пут учитељ употријебити у оном случају кад мисли да за познавање неког облика није нужан индуктиван пут. Тим путем можемо поћи кад ученике упућујемо, како се стављањем показне замјенице овај, ова, ово испред неке именице може тачно одредити род те именице. Од градива зависи којим путем треба поћи при упознавању неког језичког облика. Кад иде дедуктивним путем, учитељ наговијести циљ. Каже правило и наводи примјере. Затим ученици вјежбају састављање својих примјера који се односе на то правило, траже примјере у неком тексту итд. У току обуке индукција се и дедукција међусобно измјењују. Тако, након што су на темељу индукције ученици схватили смисао неког облика, вјежбају се у налажењу тог облика у неком тексту или сами састављају примјере имајући на уму правило које су упознали. Према томе, вјежбајући се иду дедуктивним путем. Тако се индукција и дедукција међусобно допуњавају.

У савременим језичким уџбеницима а и непосредној наставној пракси све више се апстрактне лингвистичке појаве, појмови и односи међу језичким знацима графички приказују. При обради изговора гласова и мјеста њихове творбе користе се цртежи говорних органа. Разгранатост индоевропских и словенских језика представља се одговарајућим «језичким симболом», а распрострањеност народних говора (нарјечја) показује се на дијалекатској карти. Творбени елементи ријечи (коријен, основа, префикси, творбени и облички наставци) биљеже се рашчлањено, подвлаче, заокружују и сврставају у прегледне табеле. Употреба креда у боји спада у атрактиван и наметљив поступак, па може да одвраћа пажњу од језичке суштине. Односи између субјекта, предиката и објекта, прелазни, непрелазни и повратни глаголи могу се представљати сликовитим илустровањем одговарајућих реченица (Николић, 1992). Цртежи су погодни за представљање просторног значења приједлога и падежних облика, упућивачке улоге личних и придјевских замјеница, односа између простих реченица у сложеној, а и за разне врсте систематизовања језичких појмова. Чак и поједини правописни захтјеви могу да добију сликовит подсјетник (Николић, 1992).

Основно је правило да настава граматике не смије бити изнад стварног језичког контекста, да усвајање граматичких норми не смије постати само себи циљ, већ да се учењем правила ставља у службу човјекове опште културе, односно у службу његове праксе. У млађим разредима основне школе, углавном, настава граматике остаје на нивоу препознавања језичких појава, али не смијемо занемарити и усвајање правила и дефиниција. Усвајање граматичких законитости опет не значи познавање нивоа писмености: без истинске језичке праксе, без јединства методичких поступака и свих активности учења стављених у службу језичког изражавања нема праве наставе граматике и правописа.

Ученици постављају питање зашто се учи граматика. Кроз наставу граматике ученици усвајају одређене језичке законитости. Они који сумњају у сврсисходност учења граматике у основној и средњој школи кажу да ми добро говоримо наш матерњи језик, па према томе не треба учити нека посебна правила. То би требало препустити људима који уче наш језик као страни језик. Они морају да овладају језичким законитостима како би правилно говорили, како би се правилно изражавали на нашем језику. Али таква размишљања су погрешна. Учење граматике у школи има велики образовни, васпитни, интелектуални и психолошко-ментални значај. Граматика у процесу човјековог интелектуалног и психичког одрастања има веома подстицајну улогу. Граматика схваћена изоловано од живота нема никаквог смисла. Бубалачко учење одређених правила, дефиниција и формулација не води ничему. Сва језичка правила, цио језички систем као систем знакова, мора се схватити у функцији човјекских говорних и уопште изражајних вриједности, у функцији развоја његовог интелекта. Живимо у времену када се у средствима јавног информисања и

комуницирања посвећује довољно пажње језику и језичким нормама. Експанзија телевизије посебно је допринијела угрожавању језика. На телевизијским каналима све је више спикера, водитеља и репортера који слабо говоре, који још нису рашчистили с акцентима и елементарним нормама књижевног језика и лијепог говорења. У тој девалвацији говорних и језичких вриједности понајвише губе ученици. С једне стране, они у школи уче како треба говорити књижевним језиком, како треба поштовати норме књижевног изражавања, а с друге стране, подлијежу деструктивном утицају лошег језика и лошег говора с разних телевизијских канала. То је додатни мотив да се у школи настави граматике посвећује више пажње. Ученици рано овладају својим језиком, учећи од околине. Школа је обавезна да развија, усавршава, продубљује и систематизује та претходна знања. На тај начин стихијно и произвољно учење језика – граматике губи смисао пред школским системом учења, а тај систем је немогуће поставити без методике (Милатовић, 2011).

Грамматика се у основној школи не појављује као механички извод из «велике граматике», већ као «наука у малом о нашем језику и његовим особинама и законитостима», па би се при избору градива требало оријентисати на оно што је од општеобразовне вриједности, и то стога што је то градиво намијењено дјетету као будућем грађанину ове земље, а не као будућем студенту славистике. Настава граматике се мора планирати и изводити као цјелина, а не као збир граматичких и правописних норми које треба механички усвојити – већ као норме стављене у функцију говорног комуницирања.

Настава граматике има своју историју, своју традицију и требало би да се као свака друга наука непрестано развија - да се мијења њена садржина, схватања, терминологија, да изграђује своје методе и принципе, да се обогаћује методичким поступцима и облицима рада, да покреће сва актуелна питања у процесу учења граматике. Грамматика је у савременом животу вишеструко функционална и потребна: битна је карика у систему комуницирања, неопходна је са својим законитостима у усменом и писменом изражавању, предуслов је учењу страног језика, развија логичко мишљење и памћење, дисциплинује дух, подстиче развој одређених логичких операција. Савлађујући граматичке структуре ученик стиче способност генерализације и уопштавања, навикава се да поштује законитости језика и да их примјењује у практичном животу. Ученик мора да схвати одређене језичке норме, али још више мора да научи како те норме функционишу у језичкој пракси, у самом животу. Смисао наставе граматике је у томе да ученик препознаје и открива одређене језичке појаве, да их дефинише – да успоставља правило, а потом да види како то правило функционише у новим примјерима. Настава граматике не смије бити сама себи циљ, не смије бити формалистичка. Она развија код ученика језичку културу и тиме и човјекову књижевну културу и схватање језика уопште (Милатовић, 2011).

У основној школи правопис не раздвајамо од граматике, једино што у наставном процесу понекад стављамо тежиште на језичке законитости, а други пут на прописе о писању. У свим језицима нису граматика и правопис тако уско повезани, јер су у језицима с етимолошким правописом проблеми другачији и настава правописа чини посебно подручје, али у нашем језику, који има у основи фонетски правопис по начелу «пиши како говориш», ти проблеми су једноставнији, јер је граматика у неку руку и правопис. Вјежбањем оспособљавамо ученике да примјењују стечена знања, а дужим и правилно организованим вјежбама један дио тих знања и вјештина постаје навика.

Правописну основу чине правила за писање гласова, ријечи и знакова за раздвајање реченица и реченичних дијелова. Ова правила, узета заједно, представљају норму која се односи на писани језик и које би требало да се држе сви образовани

људи. Пожељно је да норма буде еластична и да се последије одређеног времена мијења, пратећи промјене које се дешавају у језику и друштву уопште. Препоручује се да се чине само мање измјене правописних правила, јер се није лако одрећи стечених навика у писању (Дешић, 2007).

6. Примјена правописних правила

Примјену правописних правила морамо стално контролисати, нарочито док је знање још свјеже. Будући да је тешко уклонити већ формирану навику, потребно је стално трагати за грешкама како бисмо на вријеме прекинули процес стварања погрешне навике. То чинимо сталним и систематским провјеравањем цјелокупног учениковог писменог изражавања. Заборављање исправљамо по систему «није – него», али увијек при томе освјежујемо и знање, правило, пропис. Тај систем је погодан јер је једноставан, прегледан и економичан, а тиме и успјешан. Чим утврдимо да већи дио ученика погрешно пише неку ријеч или не зна да правилно употреби неки од правописних знакова, приступамо отклањању грешака тако што таблу подијелимо окомитом цртом у два дијела и лијево горе напишемо «Није», а десно «Него». У први ступац препишемо грешке из ученичког текста и тражимо од оних који су погријешили да кажу у чему је грешка. Могу се послужити и Правописом, Правописним рјечником. Понављамо већ обрађено правило. Када то утврдимо, погрешно написану ријеч на табли прекрижимо изразитим цртама, а у ступац «него» пишемо ту ријеч или скуп ријечи правилно. Ученици то преписују у своје свеске. Ако је већи дио ученика уклонио грешку, више не разматрамо грешке фронтално, с цијелим разредом, већ задајемо групи ученика посебне домаће задатке, вјежбања, да би се ријешили грешака, ако су оне у свих ученика из групе углавном подједнаке. Ако се, међутим, један дио ученика успио ријешити једних грешака, а други других, или ако само неколицина ученика још гријешу, тада приступамо индивидуализованом облику наставе: за сваког ученика састављамо посебне задатке (наставни листићи), према томе у чему гријеше. Ти задаци се могу састојати у облику «није – него», а одговорима на питања, у испуњавању испуштених ријечи, у бирању правилног одговора између 3-4 задатка и сл. Након извршене вјежбе ученик враћа листић који наставник може дати касније другом ученику ако прави исте грешке.

Потребно је да учитељ у посебну свеску пише грешке у говору код својих ученика, посебно примјере из фонетике, посебно из морфологије, а посебно оне из подручја синтаксе, па и из творбе ријечи. Када их на тај начин сакупи више примјера из појединог подручја, генерализоваће их, па ће из подручја фонетике утврдити да се глас х на крају ријечи испушта, а у средини замјењује са в, итд. Из те грађе издвојиће најтипичније примјере и преписати их у «школску диференцијалну граматiku», тј. у посебну свеску у коју ће касније и други наставници уносити своја запажања, а на крају сваке групе примјера формулисаће правило које ће укратко показати разлику између тих појава у локалном говору и књижевном језику то ће бити основа за наставу матерњег језика и полазна претпоставка у наставном процесу, али диференцијална граматика није довољна, јер ученици треба да стекну увид у основе науке о језику као друштвеној појави и општим образовањем.

Правописом српскохрватског књижевног језика (1960) служили смо се преко 35 година. Тај период је довољан за стицање одређених навика у писању, али и за провјеру понуђених правописних рјешења. Правопис из 1960. је одиграо значајну улогу у унапређивању и стабилизовању правописне норме. Међутим, нека рјешења пракса није прихватила, па су се повеле расправе о појединим питањима и почели су се објављивати приручници са допунама и измјенама важећих правила (Дешић, 2007).

Школски правопис с правописним ријечником треба да имају сви ученици од четвртог разреда и даље. Наставник их мора у почетку чешће упућивати како се правописом треба служити, а у току цијелог школовања, подстицати да се њиме служе. Нарочито се од њих тражи да за писање писмених састава имају правопис увијек при руци, а када наставник исправља писмене радове ученика. Стављаће често крај грешака или на дну упозорење гдје треба у Правопису потражити правило или примјер. Осим тога ће, када год га овај запита како се пише ово или оно, упутити на Правопис, а неће му сам казати. Ако тако радимо, Правопис ће постати најчешћи и најпотребнији учеников приручник, а правописна ће писменост до завршетка основне школе бити толика да ће ученичко писмено изражавање, бар што се тиче правописа, бити писмено изражавање школовања човјека. Таква ће правописна писменост и процес стицања дјеловати са своје стране и на утврђивање основних знања из науке о језику, на целокупну језичку културу, а тиме и на подизање његовог општег образовања, јер ће ученик моћи увијек знати зашто се нека језичка појава баш тако пише па ће и у случајевима несигурности наћи по аналогiji правилан начин писања.

У ћирици се сваки глас пише само једним знаком, док у латиници гласови ц, љ и њ се биљеже са два знака. У српскохрватском књижевном језику и скупови гласова се у појединим ријечима пишу онако како се изговарају и то наш језик чини фонетским (Правопис, 1977).

Прве проблеме наставе граматике сусрећемо на релацији – настава граматике – савремена лингвистичка и граматичка сазнања. Научна сазнања увијек иду испред наставне теорије и праксе. Необично је када настава граматике много заостаје за савременим лингвистичко – граматичким токовима када постоји модерна и ваљана језичка теорија и наука и с друге стране, постоји архаична настава језика. Наставу граматике треба усклађивати са сазнањима модерне лингвистике, али некада је процес усклађивања веома спор, незграпан и непримјерен. Такође је непримјерено мијешати у настави различита језичка сазнања, разноврсне језичке теорије, лингвистичке интерпретације и лингвистичку терминологију. Некада се под модерношћу и иновацијама подразумијева само промјена термина – промјена форме, а не суштина. Методика наставе граматике мора бити опрезна пред тим мноштвом лингвистичких иновација, теорија језика може да застари, а методика не смије. Она мора постепено и с одређеним примјерима да прихвата ново како би избјегли брзоплетост и непоузданост. Промјене у настави граматике морамо схватити као процес, непрстано мијењање и усавршавање програмских садржаја и методичких поступака (Милатовић, 2011).

7. Задаци наставе граматике и правописа

Основни задаци наставе граматике и правописа су:

- Да ученик схвати језички систем,
- Ниједна језичка појава не смије бити узета изолована, ван одређеног контекста, већ једноставно у сарадњи са одређеним системом и његовим структурама,
- Развијање језичке свијести и језичког мишљења,
- Усвајање језичке свијести и језичког мишљења,
- Усвајање одређених граматичких и правописних норми,
- Упознавање са савременим књижевним језиком,
- Развијање говора и говорне културе,
- Свјесно овладавање богатством матерњег језика,
- Развијање логичког мишљења,
- Образовни и васпитни задаци,
- Научити ученике да правилно и лијепо говоре и пишу,

- Упознавање изражајних могућности и љепоте матерњег језика,
- Развијање способности апстрактног мишљења,
- Усвајање стандардног књижевног језика и правописа,
- Развијање љубави према матерњем језику (Лекић, 1993).

8. Модели методичке организације часа граматике и правописа

Учитељ мора да се определијели за методички приступ језичким питањима тако да се она савладавају превасходно у својој узорној али и разноврсној реализацији, што значи да ће их учавати, усвајати или утврђивати односно обнављати знања о њима тамо гдје се за то укаже потреба: у тексту, говору, писању и др. Према томе, још у фази планирања програмских садржаја који се односе на граматичку правопис ваља предвидјети наставни тренутак у коме ће се они и реализовати, али не као засебни часови, већ у чврстој спрези са осталим предметним подручјима, посебно са читањем и анализом текста и културом језичког изражавања на примјер, за трајно усвајање реченице није неопходна организација издвојених часова на којима ће се само о њој говорити, али је неопходно да она буде предмет разговора кад год затреба: док се посматра као цјелина или у елементима, као граматичка или стилска појава, у вези са интерпункцијским знацима који су значењске одреднице и сл. ако се такав приступ усвоји као трајно методичко опредјељење, онда је природно да се сва језичка питања везују за цјеловито и осмишљено језичко комуницирање које се најсвестраније испољава у току анализе текста и вјежбања различитих облика говора и писања. На примјер, кад год се плански приступи језичкој и стилској анализи погодног текста које може подстаћи и неки облик језичког изражавања, ваља предвидјети и остварење одговарајућег граматичког, односно правописног питања – такође се свакодневно практично остваривати један од основних методичких захтјева: да се настава матерњег језика (посебно лингвостилистичка питања) планира и реализује цјеловито, непрекидно и систематски, што је и најсигурнији пут до потпуног усвајања знања, умијења и навика из ове тако значајне наставне области. То се остварује симултано кроз неколико ученичких активности: свјесно и активно сагледа комуникативну функцију језика у његовом лингвистичком и стилистичком јединству; одређену језичку законитост усваја на узорним примјерима његове слојевите реализације; у језичка истраживања улази мотивисано, стваралачки и радознано, чиме се граматичке апстракције свде на најмању мјеру, а усвојена знања постају трајна и функционална (Вучковић, 1993).

Учитељ мора тачно да одреди у ком ће наставном тренутку и у вези са којим другим наставним питањима усвајати језичке појаве као обавезне програмске садржаје. Зато ће предвидјети неколико фаза:

- претходне припреме – подразумијевају темељно проучавање језичког питања и његову локализацију у склопу цјелокупне наставе матерњег језика. То значи да ће учитељ прије планирања одредити мјесто свим важнијим језичким садржајима и повезати их са конкретним контекстима у којима се они уочљиво стварају. Припреме меморају бити савјесно обављене да не би долазило до импровизације која може донијети непријатна изненађења. Дио учитељевих припрема односи се и на потребу да се и ученик на одговарајући начин припреми за одређена истраживања на часу;
- уочавање језичке појаве и образлагање њеног значења и функције – представља значајну фазу у приступу језичким питањима. Тај наставни задатак увелико ће бити олакшан ако учитељ има на уму два момента: за усвајање граматичких и правописних законитости ваља користити добро проучене текстове, и то нарочито ако је у анализи захваћен њихов језичко – стилски слој и дати ученицима потребна усмјерења за

откривање језичке појаве и евентуална самостална закључивања о њој на основу стеченог језичког искуства. Образложење значења и функције граматичке или правописне појаве треба да се врши кроз анализу што већег броја примјера из текста, а најузорније ваља записати на табли. Тек пошто утврди да већина ученика схвата суштину дате појаве, учитељ ће тражити да је самостално и образложе, чиме се избјегавају сувопарне и готове дефиниције које му се понекад брзоплето нуде;

- стваралачка примјена језичког правила – за ученика овог узраста много је важније да зна, на примјер, да описни придјев употреби кад год жели да истакне неку значајну особину предмета или бића које описује, него да напамет научи дефиницију којом се тај придјев одређује као врста ријечи. Тако се у току истраживања улази у стваралачку примјену језичког правила која започиње на часу а наставља се кроз ученичке самосталне активности (домаће задаће). Важно је да ученици на часу сами смишљају и записују у свеску реченице у којима се остварује граматичка или правописна појава у неопходној језичко – стилској правилности и јасноћи (Вучковић, 1993).

Модел методичке организације часа могу и морају бити различити. Коришћење само једног модела наставу граматике и правописа чини монотону. Основно је да у сваком моделу препознајемо одређене етапе рада, али и то да тај модел можемо стално преображавати. На основу конкретног језичког материјала учитељ може и сам да ствара одређени модел, а не да механички примјењује постојеће моделе (Лекић, 1993). Два модела према Лекићу су приказана у табели:

Модел методичке организације часа	
Први модел:	Други модел:
<ul style="list-style-type: none"> - разговор о тексту, - уочавање језичке појаве, - утврђивање садржаја и значења, - уопштавање – постављање правила, - провјера правила у новим примјерима, - језичка игра, - провјеравање усвојеног градива: <ul style="list-style-type: none"> а) контролни диктат б) изборни диктат - самостални и стваралачки рад ученика, <ul style="list-style-type: none"> а) наставни листови, - домаћи задатак. 	<ul style="list-style-type: none"> - припрема, - обрада новог градива, - вјежбање, - закључно понављање, - провјеравање (испитивање).

Усвајање знања о одређеној језичкој појави започиње вредновањем домаћих задатака и условљено је њиховом ваљаношћу у којој се огледа ниво усвојености такве појаве: ако су је ученици толико свјесни да је лако примјењују у различитим говорним ситуацијама, онда нема потребе да се на њој задржава њихова пажња читавог часа, већ се спонтано прелази на нека друга вјежбања – лексичка, синтаксичка, стилска и др. Тако се и на овај начин већина граматичких и правописних правила може трајно усвојити а да се то не чини на часовима који су искључиво посвећени тим питањима, тј. утврђивање већ усвојених знања треба увијек функционално повезивати са одговарајућим питањима из културе језичког изражавања, и то у оним облицима вјежбања који се природно намећу као методичка погодност. Повремено се могу организовати и тематска обнављања, а за то су најпогоднија вјежбања са наставним листићима и тестовима, као и различити облици диктата. Добро би било да учитељ у

посебну биљежницу уноси запажања о сваком ученику посебно. Поред података о ученику биљежи и нове појединости као што су:

- има потешкоћа са изговором африката,
- тешко се ослобађа локализама у говору,
- не влада најбоље реченицом,
- испољава несигурност у употреби великог слова,
- нема више проблема са писањем негације НЕ,
- и даље гријешу у писању рјечце ЛИ у упитним реченицама,
- још увијек није сигуран у састављању развијенијих реченица,
- више не гријешу у писању слова Ј,
- није у потпуности савладао латиницу,
- неправилно акцентује – последица начина говора у породици. На основу тога ученик ће планирати одговарајућа вјежбања и уклањања из говора ученика (Вучковић, 1993).

9. Наставна средства у настави граматике и правописа

Наставна средства заузимају посебно мјесто у остваривању програмских садржаја из језика и правописа. Због њихове бројности и разноврсности ово предметно подручје може се поредити са букварском наставом. Јер, почев од незаобилазне школске табле па до респондера, наставу граматике и правописа чини читав низ помагала која доприносе да се апстрактне и често сувопарне језичке појаве приближе најмлађем ученику до опипљивости. многа од тих средстава користе се и у реализовању осталих предметних подручја, а то су: звучне читанке, магнетофони, наставни листићи и тестови, илустрације и др. Наставни листићи и тестови имају највећу прилагодљивост, јер их учитељ најчешће сам припрема, према потребама конкретног наставног тренутка. Наставни листићи су погодни за часове усвајања и утрђивања знања из језика, а тестови више одговарају обнављању и систематизацији већ стечених знања, умјења и навика. Могу се органозовати различити облици рада (групни, у паровима, индивидуални), што је често и наставна неопходност, нарочито при раду у комбинованом одјељењу, те се и због тога намећу као методичка погодност. С обзиром да су тестови сложеније структуре, врло је важно да се постигне разноврсност у формулацији питања и задатака. Неопходно је избјећи питања која увијек почињу упитним ријечима, јер није довољно да се пред ученика постави језички проблем, већ га треба на њега упутити подстицајно и усмјеривачки како би се покренула ученичка радозналост и воља за ставралачким приступом рјешавању постављених приступа. Зато, поред уобичајених зашто, како, који, и сл. треба користити и упућивачке ријечи: објасни, сјети се, образложи, докажи, сигурно знаш, недавно си учио, упореди, пронађи итд.

10. Настава ортографије

Настава ортографије је саставни дио наставе матерњег језика и књижевности од првог разреда до завршетка средње школе. Правописна проблематика интегрисана је у наставу матерњег језика у складу с интелектуалним могућностима ученика у појединим фазама школовања. Настава ортографије заснива се на овим начелима:

- изводи се на основу правописних правила, правописног рјечника и начела на којима је правопис изграђен,
- правописне појаве проучавају се у тијесној повезаности с наставом језика (наставом фонетике, граматике, лексикологије, ортоепије и стилистике),

- будући да се одређене правописне појаве заснивају на фонетичким особеностима матерњег језика, за успјешно савладавање тих правописних појава претпоставља се познавање гласовног састава и гласовних законитости (гласови Ч и Ћ, Џ и Ђ, алтернације ИЈЕ/ЈЕ, једначење сугласника, испадање сугласника),
- већ у почетној фази наставе разграничује се фонијска и графичка реализација језика. Уочавају се подударности и неподударности фонијске и графичке реализације,
- настава ортографије повезује се с наставом ортоепије. Говор претходи писању. У традиционалној настави матерњег језика ортоепија је била запостављена. Међутим, неке ортографске појаве успјешно се обрађују на ортоепској основи,
- усвајање правописне проблематике повезује се с наставом морфологије и синтаксе. Гласовне промјене које се остварују на границама префиксалног и коријенског морфема, на граници коријенског и с суфиксалног морфема могу се успјешно обрађивати уз претпоставку да ученици познају морфолошку структуру ријечи. Настава интерпункције тијесно је повезана с наставом синтаксе. Одређивање мјеста зареза у реченици заснива се на синтаксичкој анализи реченице,
- настава ортографије повезује се и с наставом стилистике. При уочавању стилски маркираних појава у тексту обраћа се пажња и на ортографска средства. Садржај наставе ортографије чине правописна правила, начела и примјери који потврђују, односно потпадају одређеном правилу. Зависно од садржаја одређују се и нивои усвајања правописних појава, облици усвајања и методички поступци. Крајњи циљ наставе ортографије је развијање правописних навика. Без изграђених навика не може се говорити о усвојености правописних правила. Ученици који умију изложити правописно правило или објаснити правописну појаву, а у писању гријеше, нису стекли правописну навику. Да би ученици усвојили правописне појаве на нивоу свјесне примјене и нивоу аутоматизације, наставни процес се мора организовати тако да ученике максимално интелектуално ангажује. Правописна правила усвајају се свјесно, а не механички.

11. Методички савјети за лакше усвајање граматике

Неопходно је поћи од претпоставке да језик добија своју праву функцију у одређеној врсти комуникације, било да је ријеч о књижевности или о говорној комуникацији. Зато и наставу граматике не можемо посматрати као нешто само за себе, изоловано од других наставних подручја, већ у њиховом непрестаном прожимању. Један од битних задатака наставе граматике је да, између осталог, успостави чврсту везу с наставом књижевности, односно са књижевним дјелом. Настава граматике помоћи ће нам да сазнамо како језик функционише у књижевном дјелу као умјетничкој творевини. Граматичко теоретисање и граматички вербализам једино можемо превазићи ако будемо непрестано повезивали језик и књижевност, језик и белетристику. Задатак је наставника да што више користи књижевне текстове у настави граматике. Када је ријеч о обради наставног градива из граматике, пожељно је да лингвометодички текст буде књижевни текст, да се покаже последице одређеног језичког вјежбања како тај језик функционише у књижевном дјелу. У току обраде књижевних дјела неопходно је оспособити и усмјеравати ученике да уочавају стилску функцију језика, да примијете како језик функционише у књижевноумјетничком тексту. Такође је неопходно повезивати наставу граматике с наставом говорне културе, с вјежбама усменог и писменог изражавања, с лексичким и синтаксичким вјежбама, с наставом богаћења рјечника. Дакле, непрестано у настави граматике морамо да мислимо о јединству језичког и умјетничког, о јединству језика и књижевне умјетности. Тако ће ученици схватити да настава граматике није досадно теоретисање

и бубалачко учење, већ да јој се може прићи с љубављу и симпатијама. Прожимање наставе свакодневног комуницирања, значи одржавање природног јединства између ових сродних подручја, с једне, и подстицање ученика да открију животворност и примјенљивост граматике, с друге стране (Милатовић, 2011). То је најлакши начин да ученици са лакоћом усвоје градиво из граматике.

Програмски садржаји из граматике и правописа се могу трајно, рационално и функционално усвојити само ако им се приђе на начин који захтијева савремена и модерна настава овог предмета. То значи да се посматрају непрекидно у различитим видовима њихове реализације, уз свестрано активирање ученика на самостална истраживања и закључивања, итд. Све то од учитеља захтијева изузетну методичку будност и додатне напоре, почев од планирања језичке грађе и уклапања у наставни контекст, преко усвајања њене слојевитости у систему комуницирања, до поузданог оспособљавања ученика за самостално служење језичким стандардом у говору и писању (Вучковић, 1993).

12. Закључак

СТИЦАЊЕ ГРАМАТИЧКОГ ЗНАЊА, због апстрактног градива, којим се граматика бави, један је од најтежих задатака који треба постићи у настави матерњег језика. Ученици теба да стекну онолико основних знања о законима језика и основних правописних навика, како је то приступачно у њиховом сјећању, да науче оно, што је најважније, да би могли своје мисли правилно језично обликовати говором и писмом и књижевним језиком и да их упозори на неправилности у њиховом говору.

Одређене потешкоће оптерећују изучавање граматике у школи, али те потешкоће могу се веома успјешно превазићи коришћењем веома ефикасних и функционалних методичких поступака и облика рада. Потешкоће су произишле из традиционалног начина изучавања граматике у школи, али и због недостатка савременијих методичких поступака.

13. Литература

- Бугарски, Р. (1996): Увод у општу лингвистику, Београд
Вилотијевић, М. (1993): *Дидактика*, Научна књига, Београд
Вучковић, М. (1993): *Методика наставе српског језика и књижевности*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд
Дешић, М. (2007): *Правопис српског језика*, Завод за уџбенике и наставна средства Источно Сарајево
Лекић, Ђ. (1993). Методика разредне наставе, Нова просвета Београд
Милатовић, В. (2011): Методика наставе српског језика и књижевности као научна и наставна дисциплина, Учитељски факултет Београд
Миновић, М. (1968): Увод у науку о језику, Сарајево, Завод за издавање уџбеника
Николић, М. (1992): Методика наставе српског језика и књижевности, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства
Правопис српскохрватског језика (1977): Матица српска Нови Сад
Станојчић, Ж., Поповић, Љ. (1995): Граматика српског језика, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства
Тешановић, Д. (2016.а): Методика наставе матерњег језика и књижевности, Брчко, Европски универзитет
Тешановић, Д. (2016.б): Увод у општу лингвистику, Брчко, Европски универзитет

NEOLIBERALNA KRIZA OBRAZOVANJA

Apstrakt

Neoliberalizam je ekonomska doktrina i ideologija koja favorizuje tržišnu, merkantilističku organizaciju društva čiji se cilj isključivo odnosi na proizvodnja profita, a ne na zadovoljavanje ljudskih potreba. Kao ekonomska ideologija koja štiti privatnu svojinu i profit, neoliberalizam se suprostavlja društvenim i univerzalnim vrijednostima. U tom smislu i insistira na obrazovanju koje nije orijentisano prema širenju i usvajanju kritičkih humanističkih znanja i vrijednosti, nego prema obrazovanju kao konkurentnoj robi stvaranja profitno korisnih vještina potrebnih tržištu znanja.

Ključne riječi: kriza obrazovanja, neoliberalizam, vještine, vrijednosti, znanje

NEOLIBERAL CRISIS OF EDUCATION

Abstract

Neoliberalism is an economic doctrine and ideology that favors a market-oriented, mercantilistic organization of society whose purpose is exclusively to produce profits, not to satisfy human needs. As an economic ideology that protects private property and profit, neoliberalism is opposed to social and universal values. In that sense, it insists on education that is not oriented towards the spread and adoption of critical humanistic knowledge and values, but rather towards education as a competitive commodity of creating profitable useful skills needed to the knowledge market.

Key words: education crisis, neoliberalism, skills, values, knowledge

1. Uvod

Neoliberalizam je snažna ekonomska ideologija koja utiče na sva područja organizovanja društva. Posljedice njegovog uticaja su razarajuće, što se vidi i na području obrazovanja. Pod uticajem neoliberalizma obrazovanje gubi humanističku, a sve više dobija pragmatičnu i komercijalnu dimenziju. Ono postaje neoliberalni instrument ostvarivanja profita.

2. Neoliberalizam i obrazovanje

Što je neoliberalizam, i kakav je njegov uticaj na obrazovanje?

Neoliberalizam je doktrina i ideologija „koja objašnjava prakse političke ekonomije, a koja tvrdi da čovekova dobrobit može biti najbolje unapređena dopuštanjem sloboda preduzetničkih aktivnosti pojedinaca i veština u sklopu institucionalnog okvira, koji karakteriše jaka prava privatne svojine, slobodno tržište i slobodna trgovina. Uloga države jeste da stvori i očuva institucionalni okvir saobrazan takvim praksama. Država, na primer, mora da garantuje kvalitet i integritet novca. Ona, takođe, da uspostavi one vojne,

¹ Univerzitet u Banja Luci

odbrambene, policijske i pravosudne strukture i funkcije neophodne za osiguranje prava privatne svojine i da garantuje, i silom ako je to neophodno, odgovarajuće funkcionisanje tržišta“.²

Kao što se vidi, sam pojam *neoliberalizma* se dovodi u vezu sa pravom privatne svojine kojeg štiti država.

Druga odredba definiše neoliberalizam na sličan način, kao „specifičnu ekonomsko-političko-pravnu i moralnu teoriju koja privatno dobro smatra bitnijim od bilo kog javnog dobra, odnosno od države“, a to privatno dobro mora država preko svog prava da ostvaruje, obezbijedi i garantuje. Uloga je države da na ekonomskom prostoru putem pravnih mehanizama uređuje okvir privatizacije, liberalizacije i stabilizacije privatnog dobra. Privatno dobro se smatra bitnijim od javnog dobra i države te, u tom pogledu, se i insistira na smanjenju socijalnih davanja „države blagostanja“.³

Neoliberalizam se mora posmatrati i kao *vrijednost*. Naime, zagovarajući individualističke ekonomske i egoistične vrijednosti privatnog vlasništva, neoliberalizam je u suprotnosti sa univerzalnim humanističkim vrijednostima.

U suštini neoliberalizma se nalaze dvije povezane komponente. Prije svega, *ekonomska doktrina*, u čijoj se osnovi nalaze privatizacija, liberalizacija, deregulacija i fiskalna i monetarna restrikcija a, s druge strane, i „*filozofija*“ koja ima za cilj „*negiranje univerzalnih vrijednosti*“. Doktrinarna pobjeda neoliberalizma zapravo je „u suprotnosti sa ostvarivanjem univerzalnih vrednosti, odnosno, sa interesom svih, interesom koji univerzalne vrednosti štite“.⁴

Mehanizmi preko kojih globalne finansijske institucije moći, kao što su Međunarodni monetarni fond Svjetska banka, uspješno provode neoliberalnu ideologiju su *Vašingtonski konsenzus* i *Program strukturalnog prilagođavanja*. Pomoću ovih imperativnih instrumenata globalne finansijske institucije moći neoliberalnog kapitalizma ucjenjuju i uslovljavaju države da ih prihvate kako bi dobile neophodne zajmove.

Na taj način dužničke države bespogovorno prihvataju surove mjere kao što su privatizacija, deregulacija, liberalizacija trgovine i tržišta kapitala, te finansijska restrikcija „javnog sektora“. U tom pogledu *privatizacija* podrazumijeva oslobađanje države od velikih troškova i njihovo prebacivanje ne samo na privatni sektor, nego i stanovništvo. Mjerama *deregulacije* se državi uskraćuje kontrola novca, odnosno monetarna i fiskalna suverenost. Mjere *liberalizacije trgovine i tržišta kapitala* omogućavaju razvijenim zemljama i njihovim tehnološki superiornim ekonomijama dominaciju nad nacionalnim ekonomijama. Liberalizacijom tržišta kapitala omogućava se slobodni protok kapitala, ukidanje uvoznih tarifa zaštite domaće proizvodnje, zatim ukidanje kontrole nad stranim investicijama, što omogućava dominaciju strane nad domaćom proizvodnjom. Osim toga, snižavanjem poreza na dohodak korporacija stavlja domaće kompanije u diskriminirajući podređeni položaj u odnosu na domaće kompanije. Kupovna moć potrošača počinje da opada a domaća ekonomija da se raspada. I, konačno, da navedemo još jednu veoma opasnu mjeru koja koči razvoj duhovnih područja, a ona se odnosi na *finansijsku restrikciju i redukovanje izdataka* za nauku, obrazovanje, socijalnu i zdravstvenu zaštitu.⁵

Tako se pokazuje da je neoliberalizam jedna surova predatorska ideologija koja favorizuje proizvodnju profita a guši i redukuje zadovoljavanje ljudskih potreba. Naravno, ne bogate manjine, već ogromne siromašne mase stanovništva.

² D. Harvi, *Kratka istorija neoliberalizma*, „Mediterran“, Novi Sad, 2012, str. 14-15.

³ B. Balj, *Neoliberalizam – redukovana praktična filozofija*, „IP Beograd“, Zrenjanin, 2013, str. 57-58.

⁴ V. Milutinović, *Neoliberalna bajka: kritika neoliberalne ideologije*, „Dosije studio“, Beograd, 2014, str. 13, 14.

⁵ V. Belo, *Programi strukturalnog prilagođavanja: kome oni donose „uspeh“*, u: *Globalizacija – argumenti protiv*, (Priredili Džeri Mander i Edvard Goldsmit), „CLIO“, Beograd, 2003, str. 275-276.

Prema mišljenju Džin Šaul, neoliberalizam se odnosi na „ekonomske i finansijske politike“ koje su se „počele da se sprovode radi beneficija koje je u posleratnom periodu radnička klasa ostvarivala u razvijenim kapitalističkim zemljama. To je značilo: ukidanje kejnzijanske države blagostanja i socijalne sigurnosne mreže (...), odustajanje od opredeljenja za punu zaposlenost i državnih subvencija industriji, fleksibilna tržišta rada uz istovremeno ukidanje sindikalnih i demokratskih prava kako bi se smanjile plate i različite pogodnosti, privatizaciju državnih preduzeća, poveravanje javnih usluga spoljnim izvršiocima, naplaćivanje javnih usluga gde god je to moguće i finansiranje javne infrastrukture iz privatnih izvora. U takozvanim zemljama u razvoju, pomoć i zajmovi uslovljavani su prihvatanjem i ovih i sličnih politika koje su postale poznate pod nazivom `Vašingtonski konsenzus`“.⁶

Dakle, da bi dužničke države dobile zajmove od moćnih finansijskih institucija - Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske banke – moraju prihvatiti tzv. *Program strukturalnog prilagodavanja i Vašingtonski konsenzus* a koje se odnose na liberalizaciju, deregulacij, privatizaciju i fiskalna ograničavanja.

Nametanjem ovih mjera neoliberalizam nameće ne samo ekonomsku strategiju, nego i političku ideologiju i „politički paket“ koji se često „spominje kao `Vašingtonski konsenzus`“ koji zapravo predstavlja ništa drugo nego „preovlađujuće gledište savezne uprave SAD i u Vašingtonu osnovnih globalnih ekonomskih institucija“. Naravno, cilj ove ekonomske doktrine i ideologije je otklanjanje barijera slobodnom kretanju roba i kapitala, te oslobađanje tržišta od bilo kakvog državnog uticaja, kako bi se profit nesmetano ostvarivao. Mjerama deregulacije se otklanjaju „suvišni“ propisi slobodnog kretanja roba, novca i usluga i uvode zakonske olakšice. Privatizacijom se državna svojina pretvara „u privatni sektor“. Konačno, mjerama brojnih fiskalnih restriktivnih ograničavanja, neoliberalizam zapravo provodi „strogu kontrolu državnih troškova s ciljem ograničavanja dugova javnog sektora i smanjivanja poreskih stopa“.⁷

Strogim nametanjem ovih mjera, neoliberalizam postaje ideologija neoeksploatacije, a neoliberalna država se pokazuje kao klasna država bogatih jer se nalazi u funkciji biznisa, a ne socijalne pravde. Ovakva država se zalaže za slobodno tržište i privatni biznis, privatno obrazovanje, slobodno organizovanje.

Neoliberalizam je doveo do globalne krize, kao i ogromnih društvenih i socijalnih problema.

Do ove krize i problema je došlo zato što je neoliberalizam „ideologija koja se realizuje u interesu bogatih i moćnih. Oni imaju ogromnu finansijsku (i ne samo finansijsku) moć uz pomoć koje oblikuju politički, medijski i (kvazi) naučni prostor, kako bi se vodila ekonomska politika i javno promovisale vrednosti koje njima odgovaraju. Zbog toga poslednjih godina uglavnom slušamo da je problem nastao jer ljudi ne žive u skladu sa realnim mogućnostima i da se mora ići na dalje *stezanje kaiša* i racionalizaciju radnih mesta (prevedeno sa orvelovskog novogovora: dalja otpuštanja zaposlenih). Mnogo manje se govori o problemu nejednakosti, odnosno neravnomerne i nepravedne raspodele i da rešenje treba tražiti na tom području“.⁸

Da bi realizovali svoje interese, neoliberali moraju da ih opravdaju, i zato im služe mnoge društvene institucije.

⁶ Dž. Šaul, *Poraziti neoliberalizam – marksistička internacionalistička perspektiva i program*, u: K. Berč i V. Mihnjenko, *Uspon i pad neoliberalizma – kraj jednog ekonomskog poretka?* „Zavod za udžbenike“, Beograd, 2012, str. 268.

⁷ J. A. Šolte, *Globalizacija: kritički uvod*, „CID“, Podgorica, 2009, str. 37-38.

⁸ J. B. Dušanić, *Neoliberalizam: rasprave u Akademiji ekonomskih nauka*, „Catena mundi“, Beograd, 2015, str. 140.

U tom pogledu, „zastupnici neoliberalnog puta sada zauzimaju uticajne položaje u obrazovanju (univerziteti i mnogobrojni `trustovi mozgova`), u medijima, na sastancima članova upravnih odbora u korporacijama i finansijskim institucijama, u ključnim državnim institucijama (ministarstva finansija, centralne banke), a takođe i u takvim međunarodnim institucijama kao što su Međunarodni monetarni fond (MMF), Svetska banka i Svetska trgovinska organizacija (STO), koje regulišu globalne finansije i trgovinu. Ukratko, neoliberalizam je, kao način diskursa, ostvario hegemoniju. On ima prožimajuće efekte na način mišljenja sve do tačke gde postaje inkorporisan u zdravorazumski način na koji mnogi od nas tumače, žive i razumeju svet”.⁹

Neoliberalni uspjeh detreminiran je ne samo instrumentalnom voljom i pritiskom moćnih država Zapada i njihovih institucija, nego i širokom umreženošću institucija širenja neoliberalizma kao hegemonije.

Neoliberalna doktrina ne bi bila uspješna da ne postoje „svete kongregacije globalizacije“. A, one su brojne. „Pre svega, ogromna većina profesora na ekonomskim odsecima... univerziteta. A na širem, svetskom nivou, to su poslovne škole i profesori koji u njima predaju. Njihovi diplomirani studenti, pak, sačinjavaju treću, mnogo angažovaniju strukturu za propagiranje vere kroz svakodnevnu industriju. Ali poslovne škole i konsultantske usluge su puki utilitaristički izrazi pokoravanja koje vera zahteva. Pravo srce Svete kongregacije kuca u odsecima za ekonomiju. Tamo se počev od sredine sedamdesetih, mogućnost drugačijeg mišljenja polako marginalizovala, čak i ukidala“.¹⁰

Tako je pod uticajem neoliberalne globalizacije došlo do krize *države blagostanja* jer, kao ideologija tržišnog fundamentalizma, neoliberalizam snažno odbacuje koncept države blagostanja.

Kako su za neoliberalizam temeljni elementi konstituisanja društva pojedinac i tržište, jasno je da se on zalaže za „potiskivanje granice države“ kako bi se obezbijedili privredni rast i bogatstvo. Neoliberalizam negira „mrtvu ruku“ države jer ona, onemogućava preduzetništvo i preduzetničku inicijativu. Prema mišljenju neoliberala, „vlada, bez obzira na to koliko ima dobre namere, neminovno štetno utiče na ljudsku delatnost“. Sama „*država dadilja*“ podstiče kulturu zavisnosti i potkopava slobodu koja se shvata kao sloboda izbora na tržištu. Veruje se u samopomoć, ličnu odgovornost i preduzetništvo. Ove ideje se snažno šire procesom globalizacije... koju neki smatraju neoliberalnom“. Tako se pokazuje da je neoliberalizam „savremeni oblik klasične političke ekonomije posvećen tržišnom individualizmu i minimalnoj ulozi države“.¹¹

Iako razara mnoge države i njihove ekonomije, neoliberalna globalizacija se još uvijek prihvata kao svojevrsna nužnost. Naravno, to ne bi bilo tako da ne postoji „orkestar“ kojem pripadaju ekonomisti, političari i naučnici koji dobro žive od neoliberalizma i zato ga zdušno propagiraju.

U svojoj destruktivnoj aktivnosti, neoliberalizam zahvata i – **obrazovanje**.

Pored mjera privatizacije, liberalizacije i deregulacije, neoliberalizam snažno zagovara i provođenje krutih mjera fiskalne i monetarne restrikcije, što se upravo negativno odražava na obrazovanje.

Pod neoliberalnim pritiskom razara se državno školstvo i njegov koncept opšteg obrazovanja. Na mjesto humanističkog obrazovanja, neoliberalizam nameće obrazovanje koje će suziti „vidike i poimanje, obeshrabrili slobodnu misao“, a osobe naučiti „da budu poslušni“. Korporativizacija univerziteta nametnula je „kulturu poslovne `produktivnosti`“, a stalno nametanje standardizovanih testova i drugih instrumenata, „pouzđano ubijaju volju za učenjem“ i „od studenata stvaraju materijal za lako oblikovanje i manipulaciju“. Na taj se

⁹ D. Harvi, *Kratka istorija neoliberalizma*, „Mediterran“, Novi Sad, 2012, str. 15-16.

¹⁰ Dž. R. Sol, *Propast globalizma i preoblikovanje sveta*, „Arhipelag“, Beograd, 2011, str. 351.

¹¹ E. Hejvud, *Politika*, „CLIO“, Beograd, 2004, str. 99-100, 789.

način napušta ideal Prosvjetiteljstva koji podrazumijeva obrazovanje koje će „omogućiti da sledi sopstveni put i razvoja kreativnosti i slobode misli“.¹²

Neoliberalno korporativno obrazovanje se suprostavlja idealima prosvjetiteljstva i humboltovskog humanistički orijentisanog obrazovanja koje razvija autonomnu svijest i kritički, humanistički odnos prema svijetu. Ono je sve više orijentisano prema interesima korporacija.

S obzirom da je neoliberalno utemeljeno obrazovanje određeno interesima korporativnog kapitala i njegovog biznisa, razumljivo je da to ima za posljedicu pad kvaliteta. Mnogi teoretičari govore o padu kvaliteta savremenog obrazovanja, a među njima je i Lindon Laruš, ističući: „Ako pogledamo na kvalitet obrazovanja u Evropi ili naročito u Severnoj Americi, ranije centru svetske ekonomske moći, to su po kvalitetu obrazovanja oni, kojima je danas manje od 35 godina, postali pripadnici skoro druge vrste u poređenju sa njihovim dedovima – recimo, sa onima koji su u Nemačkoj stekli klasično humanističko obrazovanje pre reforme Branta. Vi vidite cifre, vi vidite rezultate, vi vidite nepismenost univerzitetskih diplomaca, naročito u SAD. Mnogi diplomci univerziteta, moguće većina, ne bi položili ni maturalni ispit iz pismenosti u srednjim školama pre četrdeset godina“.¹³

S obzirom da je tržište mehanizam organizovanja svih segmenata društva, jasno je da obrazovni sistem i naučna istraživanja, postaju zavisna od korporacija koje naručuju i finansiraju određene istraživačke projekte. To je taj neoliberalni spoj Univerziteta i korporacija, odnosno biznisa. „Univerziteti imaju istraživače i naučnike, korporacije imaju novac“. I, to je zapravo neoliberalni, korporativni napad na obrazovni sistem koji u suštini predstavlja „napad na istoriju, kulturu i vrednosti same nacije“.¹⁴

¹² N. Čomski, *Jer mi tako kažemo*, „Službeni glasnik“, Beograd, 2016, str. 34-36. Govoreći šta se to „dešava obrazovanju“, Čomski ističe: „U posljednje vrijeme, naglasak je na ocjenjivanju i djece i nastavnika, pa se učenje svodi na pripreme za testove. A testiranja utiču kako na sudbinu učenika, tako i nastavnika... Nastavnici se ne rangiraju prema svojoj sposobnosti da pomognu djeci da ostvare svoje potencijale i istraže svoje kreativna interesovanja. Te stvari ne podliježu testovima. Nastavnik ne može da bude kreativan, maštovit niti da uzima u obzir različite potrebe učenika. Učenici, s druge strane, ne mogu da slijede svoja interesovanja, jer moraju da uče za sutrašnji kontrolni zadatak. A od rezultata testova zavisi i budućnost učenika i nastavnika“, ističe Čomski, i nastavlja: „Za početak, ne morate sve vrijeme ocjenjivati ljude... Oni ne moraju stalno bivati rangirani prema nekim vještačkim standardima. Sam sistem vrjednovanja je potpuno vještački. Nastavnici se ne rangiraju prema svojoj sposobnosti da pomognu djeci da ostvare svoje potencijale i istraže svoja kreativna interesovanja. Te stvari ne podliježu testovima... Vi rangirate, ali to je uglavnom besmisleno i samo po sebi štetno. Pretvara nas u osobe koje svoje živote posvećuju boljem rangiranju, umjesto da činimo stvari koje su vrijedne i važne“. Ovakav instrumenatni i neracionalni vid ocjenjivanja u osnovnoj školi je veoma razoran. Jer, kad djeca „stignu do trećeg razreda, stvara se podjela na glupe i pametne. Ako si svrstan među glupe, onda te škola tretira na potpuno drugačiji način nego kad si među pametnima. Zamislite šta to čini djeci. Ona to veoma ozbiljno shvataju, što je pogubno za njih, a pritom nema nikakve veze sa obrazovanjem“. Obrazovanje treba da bude u funkciji razvijanja ličnih potencijala i kreativnosti. „Možda nećete biti sjajni u školi, ali ćete biti odličan umjetnik. Šta je loše u tome? To je samo drugačiji način da živite ispunjenim životom, da oplemenite i sebe i one oko vas“. Tako se pokazuje da je ideja rangiranja veoma štetna jer je dio sistema koji treba da stvori tzv. „ekonomskog čovjeka“. U suštini, „to je neko ko racionalno kalkuliše kako da poboljša sopstveni status i svoje bogatstvo, ne obračunajući pažnju ni na šta drugo. Ko teži da gomila materijalna dobra, jer je to ono što može da se izmjeri. Ako ste dobri u tome, onda ste racionalna osoba koja donosi odluke na osnovu činjenica. Povećavate svoj 'ljudski kapital' koji možete da prodate na tržištu... O kakvom to čovjeku govorimo? Da li je to ljudsko biće koje želimo da stvorimo? Svi ti mehanizmi – testiranje, procjenjivanje, mjerenje, vrjednovanje – prisiljavaju ljude da razviju takve osobine... A takve ideje imaju svoje posljedice...“ N. Čomski, *Sistem vrjednovanja učenika i nastavnika vještački*; Dostupno na: <http://www.6yka.com/novost/87359/comski-sistem-vrjednovanja-ucenika-i-nastavnika-vjestacki>, (26.1.2018).

¹³ Cit. prema: V. A. Lisičkin, L. A. Šeljepin, *Globalna imperija zla: nova geopolitička raspodjela snaga*, „Udruženje sociologa“, Banja Luka, „Validus“, Beograd, 2014, str. 132.

¹⁴ M. Marlou, H-Dž. Robertson, *Homogenizacija školstva*, u: *Globalizacija – argumenti protiv*, (Priredili Džeri Mander i Edvard Goldsmit), „CLIO“, Beograd, 2003, str. 90, 96.

S obzirom da je neoliberalizam snažna ideologija koja nameće model komercijalizacije obrazovanja, treba napomenuti da se zbog potrebe za opstankom na tržištu i same obrazovne institucije okreću tržištu kako bi zaradile novac neophodan za opstanak.

Kako komercijalizacija daje mogućnost univerzitetima da zarade novac, „univerzitetski zvaničnici pozdravljaju potencijalne nove izvore koji im mogu pomoći da finansiraju program koji obećava ili da spreče nailazeći deficit. Oni željno istražuju priliku i računaju prihode koje će doneti“.¹⁵

Tako se pokazuje da se kriza obrazovanja pojavljuje ne samo kao posljedica neoliberalnog pritiska na obrazovne institucije, nego i kao posljedica njihovog prihvatanja neoliberalnog koncepta komercijalizacije obrazovanja.

3. Zaključak

Zagovarajući isključivo tržišno organizovanje društva, neoliberalizam zahvata i područje obrazovanja. Obrazovanje i obrazovne institucije moraju da se tržišno orijentišu i organizuju kako bi svojim uslugama ostvarivale određenu zaradu, profit i tako opravdavale razloge svoga postojanja. Takva profitabilno orijentisana tržišna orijentacija univerzitetskog obrazovanja, kao i obrazovanja u cjelini, uništava njegovu kritičku i humanističku dimenziju i misiju. Proizvedeći krizu obrazovanja, neoliberalizam proizvodi nacionalnu dezintegraciju i deidentitetizaciju.

4. Literatura

- Balj B., *Neoliberalizam – redukovana praktična filosofija*, „IP Beograd“, Zrenjanin, 2013.
- Berč K. i Mihnjenko V., *Uspon i pad neoliberalizma – kraj jednog ekonomskog poretka?* „Zavod za udžbenike“, Beograd, 2012.
- Bok D., *Univerzitet na tržištu: komercijalizacija visokog školstva*, „CLIO“, Beograd, 2005.
- Čomski N., *Jer mi tako kažemo*, „Službeni glasnik“, Beograd, 2016.
- Čomski N., *Sistem vrjednovanja učenika i nastavnika vještački*; Dostupno na: <http://www.6yka.com/novost/87359/comski-sistem-vrjednovanja-ucenika-i-nastavnika-vjestacki>
- Dušanić B. J., *Neoliberalizam: rasprave u Akademiji ekonomskih nauka*, „Catena mundi“, Beograd, 2015.
- *Globalizacija – argumenti protiv*, (Priredili Džeri Mander i Edvard Goldsmit), „CLIO“, Beograd, 2003.
- Harvi D., *Kratka istorija neoliberalizma*, „Mediterran“, Novi Sad, 2012.
- Hejvud E., *Politika*, „CLIO“, Beograd, 2004.
- Lisičkin A. V., Šeljepin A. L., *Globalna imperija zla: nova geopolitička raspodela snaga*, „Udruženje sociologa“, Banja Luka, „Validus“, Beograd, 2014.

¹⁵ D. Bok, *Univerzitet na tržištu: komercijalizacija visokog školstva*, „CLIO“, Beograd, 2005, str. 98.

- Milutinović V., *Neoliberalna bajka: kritika neoliberalne ideologije*, „Dosije studio“, Beograd, 2014.
- Sol R. Dž., *Propast globalizma i preoblikovanje sveta*, „Arhipelag“, Beograd, 2011.
- Šolte A. J., *Globalizacija: kritički uvod*, „CID“, Podgorica, 2009.

“THE PHILOSOPHY OF NATURE 2018 – PRESENTATION FOR LEARNING”²

The Abstract

The Philosophy is search for knowledge on the Universe, Nature, Life and is treasure of the Global Community of Humankind.

The philosophy of the higher education is a part of the upbringing and education system at present. The change needed is to introduce “The Universal Upbringing, Education and Lifelong Learning”.

The Universe and Nature according to the contemporary scientific research is basic environment and environment of the requisitely holistic Universe, Nature, star Sun and planet Earth systems to have longevity and prosperity.

The presentation is offering contemporary knowledge and understanding needed for survival, longevity and prosperity of humankind under the challenging changes in the Biosphere of the planet Earth.

Two monotheistic religions – Christianity and Islam and other polytheistic religions of the world of humans have made it possible for humankind to reach 21st century of our times.

In the history of the Homo sapiens religions were important modus vivendi and present difficult times are summary of results of the religious leadership, which should accept responsibilities for the present.

Unfortunately religions rules humankind by the religious principles and for many centuries supported religious approach without scientific knowledge and understanding of natural realities and present truth about humankind and Nature of the planet Earth.

The present biosphere is much more different as it was in medieval times, due to extreme global community of humankind pollution all three basic environments.

The present contemporary research is opening the treasure of the knowledge and understanding of the Nature, Universe, the star Sun and the planet Earth operational complexity principles of interconnectedness, interdependences, interaction, co-operation, synergies, anti-synergies, networking, swarm research etc.

With mentioned operational principles the world of human religions are actively in the opposition, because of the lack of knowledge and understanding of the present. It is and it was in the past just to mention Galileo, Copernicus, Leonardo Da Vinci and many more scientists of the past and present.

The present is summary of the past.

The Key Words: *Biosphere; Climate Change and Climate Change System; the Global Community of Humankind; Nature; Planet Earth requisitely holistic system; Requisitely holistic understanding; Survival, Longevity and Prosperity of Humankind; Sustainable Future; New sciences of networking and complexity; Universe; System Thinking; System Theory; Swarm research.*

¹ World Philosophical Forum, Office of the Rector Prof Dr Timi Ecimovic, Korte 124, SI – 6310 Izola – Isola, Slovenia

² The presentation is prepared using the book: »The Philosophy of Life 2017« Ecimovic T., 28th July 2017. ISBN 978-961-94057-7-2 (pdf) and paper book, which is author book for fifth nomination for the Nobel Prize in physics, 2018.

1. The Discussion:

The Nature by contemporary scientific research is much different as humans think of nature today. Some of important principles are as follows:

- Nature is always **in present time or the time being**.
- Nature is always **here or in this place**.
- Nature does not have the dimension of **time**.
- Nature does not **repeat**.
- Nature does not have **numbers, numerology and mathematics**.
- Nature has unified **values**.
- Nature is in **ceaseless operational movement**.
- Nature is always in **constant, permanent systemic operations as: Interconnectedness, interdependence, interaction, cooperation, synergies, anti-synergies, networking, complexity etc.,**
- **Evolution and evolvments, the only system of Nature, which is making life as it is, are always in direction of multidimensional ahead. It never stops and never returns.**
- Nature as system is always in “**living mode**”. There is no dilemma “**living nature**” or “**not living nature**”.
- Nature is always **successful**.
- Nature basic reason is **continuum**.
- Nature has countless **forms of matter, energy and information or instructions systems**.
- Nature’s main force is **evolution - evolving countless forms in size, looks, and reasons all with individual reason, responsibility and characteristics** as result of nature and environment qualities cooperation.
- **Nature is always in harmony with environment.**
- **Nature does not have more or less important contents.**
- **The main happenings in Nature are integration and disintegration (Big bangs) of matter, energy and information, etc.³**
- **Nature does not recognize the Global Community of Humankind as essential, especially or any kind of protected species. In case of disharmony of the humanity and nature within the biosphere of the planet Earth, there are operational systemic responses not in favor of the humankind, but willing to correct mistakes.**

Etc., more researchers and research more knowledge!

Introduction of Nature

Nature is in the large meaning from the view points of the natural sciences, environmental sciences, system thinking, operational research, complex problem solving, a case study research, new sciences of networking and complexity, synergies and anti-synergies, swarm research and holistic, or better: the requisitely holistic approach is the *Universe or Cosmos*.

³ More researchers more answered questions or contents.

Universe⁴ has been described as “the totality of all the things that exist; creation; the cosmos” and “the world or the Earth, as the scene of human activity” and “an area, province, or sphere, as of thought or activity, regarded as a distinct, comprehensive system”.

A part of the above description has something to do with our civilization’s heritage – culture, religions and believes. It is particularly seen at mentioning the creation.

We know it is hard to accept reality, but in science it has to be so.

Our research is about systems and we would like to challenge you with a small sentence about systems:

“The term system will here not mean mental picture about the considered part of reality, but rather mean a feature/event/process that is so complex in its components, relations and influences between them and their consequences that it is difficult to comprehend and even more difficult to control.”⁵

To us the universe has many definitions and descriptions, of which more will come with future experiences and research. We would like to mention some:

- The Universe system is the most complex system humankind could research.
- The Universe system is environment for Nature.
- The Universe system is totality of all things that exist or of everything.
- The Universe system and Nature operational system is unified for all activities in Nature.
- The Universe system is so immense that it is hard for humans to understand its immensity. We need new standards of research work to comprehend the Universe.

The Universe system, as environment for the nature or the ***basic environment***⁶ discussed for the nature from the quality and internal viewpoint, could have the following characteristics:

- The Universe system has no commencement and no end known to humankind.
- The Universe system contains all matter, energy, information, dimensions, integrations, disintegrations, light, rays, powers and forces, particles, transformations and other contents not yet known to humankind.
- The Universe system functions are systemic: interconnectedness, interdependences, interactions, co-operation, synergies, anti-synergies, networking and etc.
- The Universe system as the basic environment is environment for the ***continuum***⁷ of the nature with all happenings, transformations, integrations, disintegrations, dimensions, systemic relations and ceaseless systemic operations.
- The Universe system is ceaseless evolution of itself and Nature as it is an only content. The laws, rules, operations and living are unified and the same for the whole of Universe/Cosmos as well as for the requisitely holistic units and the planet Earth.

⁴ Universe at Webster 1986

⁵ It is teaching of Prof. Emeritus Dr., Dr. Matjaz Mulej from University of Maribor, Slovenia, EU.

⁶ The basic environment has been first discussed in »The Environment Theory of the Nature«, Ecimovic, 2009.

⁷ The ***Continuum*** is one of the pillars of Nature and one of its main reasons to exist.

The Universe system from the formal viewpoint could be seen as composition of the environments, larger and smaller *requisitely holistic units*⁸ - to us at present known as galaxies, star systems, planets and smaller celestial bodies of energy, matter and information.

Also atoms, particles and other small celestial bodies of matter, energy and information are a part of the Universe, Cosmos and Universal Nature.

Of course, it is up to us to see present dimension, which does not exclude other dimensions, which at present are not known.

The universe system is *basic environment*⁹ meaning that within it, the present nature is at home, and as such, it is a precondition for the nature to exist.

*The Environment Theory of Nature*¹⁰:

The environment theory of Nature takes environment as a precondition for anything.
»Basic environment« of Nature is the Universe or the Cosmos.

Within it Nature exists in countless forms, dimensions and contents as operational **interconnectedness, interdependence, interaction, co-operation, synergies, anti-synergies, networking and complexity and ceaseless systemic operations** of all matter, energy, information, dimensions, light, rays, powers, forces, particles and yet unknown contents of the Nature.

The beginning or end of the basic environment does not exist, but it is »**continuum**« of the Nature, which makes/holds/transforms etc., all contents.

The basic environment (the Universe or the Cosmos) should get proper description, which according to system thinking does not commence with beginning and end, but it exists as »**continuum**«.

At present, we have researching possibilities for exploring our neighborhood within the basic environment - the Universe or the Cosmos.

Our horizon is limited with our techniques and researching abilities/possibilities. For our understanding of the dimensions within the Universe, we are also limited by our scientific language – mathematics, which has not yet evolved for the needs of the Universe researching. That is why humans have discovered the theory of relativity, the big-bang theory, black holes, unified theory, strings, and many more thoughts that are brilliant applications of the researchers, but could not properly describe the basic environment or the Universe.

Let us put on records some definitions of the environments:

- The **basic environment** (the Universe or the Cosmos) it is environment within which Nature exists as **continuum** of all matter, energy, information, lights, rays, particles, dimensions, powers and forces, and yet unknown contents of the Nature. The basic environment (the Universe or the Cosmos) does not have the beginning or the end,

⁸ The term “requisitely holistic unit” term comes from the Mulej/Kaizer »Law of Requisite Holism« as its practical application within the natural sciences. As a description to help you, we may say; the requisitely holistic unit is the smallest but yet still understandable whole. In case of further reduction, the understanding is decreased.

⁹ Basic environment has been term introduced by the author the book: »Three Applications of the System Thinking«, Ecimovic, 2009.

¹⁰ »The Environment Theory of the Nature« was presented in the book »Three Applications of the System Thinking«, Ecimovic, 2009, and was the basis for his the Nobel Prize nomination, 2010.

but has countless forms of matter, energy, and information, transformations, dimensions, integrations and disintegrations and systems. It is a continuum, and it is a system or Nature.

- Second to the basic environment (the Universe or the Cosmos) are countless forms of matter, energy and information of larger and smaller dimensions as requisitely holistic units of the nature or: the requisitely holistic star systems, the requisitely holistic galaxy systems, and within them individual requisitely holistic star systems, such as our star Sun system with the requisitely holistic planets and the requisitely holistic planet Earth.
- The basic environment (the Universe or the Cosmos) as system makes possible the **interconnectedness, interdependence, interaction, co-operation, synergies, anti-synergies, networking and complexity etc.** of all matter, energy, information, rays, particles, dimensions, powers and forces and yet unknown contents of Nature. Consequently each and every system under observation, big and small bangs, visible or dark energy, black holes, galaxies, requisitely holistic star systems and all other forms of systems within it, have their contents and characteristics (individuality).
- The requisitely holistic star system environment is a particular requisitely holistic star system with its internal and external environments and systems.
- The requisitely holistic planetary system is a part of the requisitely holistic star system and it has its external and internal environments and systems.
- The requisitely holistic star Sun system is a part of the requisitely holistic Milky Way Galaxy system, which has beyond 100 billion of other requisitely holistic star/planets systems and countless meteorites and other forms/systems of matter, information, and energy. All of them are moving like a top and in circular movement around each other. According to **interconnectedness, interdependences, interactions, co-operation, synergies, anti-synergies, networking and complexity, etc.** The requisitely holistic star Sun system is moving like a top and with app 800 000 km/hour speed circling around the center of the Milky Way Galaxy system. The circular movement is the main physical characteristic of all larger and smaller forms of matter, energy and information within Nature.
- The requisitely holistic planet Earth system is one of eight planets, but only one of them with environmental characteristics allowing “the living Nature”¹¹. The requisitely holistic planet Earth contains its three basic environments (the planet Earth basic environments): the Land, the Water, and the Air environments.
- “The living Nature” within the requisitely holistic planet Earth’s natural system has countless living creatures/beings larger and smaller forms and systems, amongst which there it is the Homo sapiens’ civilization. All of them share the environment or the Biosphere, which is a tiny and thin part of the requisitely holistic planet Earth system’s surface, within the land, water, and air environments.
- The Homo sapiens’ civilization has its own human environment of different content and characteristics; but in the third millennium the urban environment prevails as its internal environment made by humans. Other forms include: rural or rustic areas; agriculture; forestry; transport means systems including roads, railways, airports and ports; industry; sports including sport facilities, etc.; military with barracks, armaments and other facilities; education with schools, universities, researching facilities, etc.; healthcare system with hospitals, researching and other facilities etc.;

¹¹ »Living nature« term is conditionally used, because people understanding are connected with living and nonliving nature. Actually it is only nature it is alive and ceaseless working system.

and etc. In 2008 in Europe (EU) 17 % of total area was sealed land or land taken from Nature and occupied by the Homo sapiens civilization.

- The living creatures' environment could be divided in internal and external environment. Typical internal environment (within the body) is cell liquid or blood as environment for blood cells etc., while the external one consists of family, local community, society, surrounding, water (bathing, drinking, etc.), air for breathing, etc. The living environment decides/allows whether any living creature/being is to be alive or not.¹²
- Human made system has internal and external environment – for instance the car has its combustion engine as a part of its internal environment, and roads as part of its external environment. Homo sapiens civilization's environment and natural environment are parts of the general natural environment within the biosphere of the requisitely holistic planet Earth.
- Also a number of other social creatures/beings have their living environment to mention some: bees, ants, termites etc. and a number of parasitic creatures have living environment within host living environment to mention some: microbes, viruses, endo - and exo - parasites etc.
- The living environment could have countless different forms. One of them is urban environment with Homo sapiens global community made of requisitely holistic units or environments – towns, cities and mega cities. Inhabitants could be described as Homo urbanus¹³ civilization and parallel Homo slumus¹⁴ civilization. Etc., more researchers and research more knowledge!

Please accept our discussion as an initial recording and other characteristics, contents, and possibilities could be worked out by others research.

The Information Theory of Nature:

The novelty of the information theory of the nature is research of the term “information”, which has been researched in connection with the system thinking, and the philosophy. The “information” was understood as a system of the abilities, quantities, qualities, relationships, instructions of each and every matter, energy, light, rays, powers, forces, particles, dimensions and yet unknown contents of Nature under prerequisite of **interconnectedness, interdependence, interaction, co-operation, synergies, anti-synergies, networking and complexity etc.**

Transformation of the matter and energy with their information is a simultaneous event according to the environmental qualities as major influence/co-player to the information. New transformation has its information in the same manner as the genetic code of living creatures/beings. It is a precondition of their continuum, and it is formed at the moment of transformation.

In living creatures it is according to prearranged (by the nature – evolution and life) genetic structure, and in the other parts of Nature the genetic structure is exchanged for abilities,

¹² In case of decrease of oxygen in breathing air below 8 %, all living creatures will cease to exist.

¹³ Homo urbanus are people who live within reasonably organized urban environment.

¹⁴ Homo slumus are people who live within mega and poly cities slums and barracks.

qualities, quantities and other characteristics of the environment, within which the transformation of matter and energy takes place.

By the continuum, the systemic process is upgrading all characteristics of Nature.

Taken from the “living nature” and genetic science we have to accept changes which happen only with successful transformation of the genetic code. Unsuccessful creatures/beings do not exist (it is one of the basic characteristics of the evolution and evolvments).

The first living creatures/beings the one-cell protozoans evolved and appeared in the water environment - primordial oceans.

They appeared, as a result of the water environment content, the nature powers and assisted by evolution possibilities of the environment.

That is why the biosphere had been operating for two billion years before the next generation of aerobic creatures/beings evolved.

In the meantime, other parts of the planet Earth were evolving environmental conditions suitable for more complex living creatures.

That is why complex creatures like the kingdom of animals and plants commenced only 700 million years ago. Moreover, Homo sapiens has “only” around 202000 (or 300,000 and more) years of history. That is why we are discussing the threat of the climate change system’s impact within the biosphere of the requisitely holistic planet Earth. It is a very dangerous option for extinction of the present living creatures/beings including the global civilization of humankind. This result could happen if significant changes within the quality of the environmental living conditions in the biosphere.

It happened before so it may happen again!

It is important to discuss the system – as a complex entity, rather than a mental picture in living creatures’ minds, from the viewpoint of the operational system content. Any system is in a stable mode as long as all of its internal systems are in a stable mode. Whenever external reasons or instability of internal system is moved/changed/impacted, or etc., the system as a complex entity begins to move. It is not possible to predict the direction of the system’s movement.

For instance, after “Big bang” (Hawking) had happened, being responsible for our part of the Universe, the transformation of matter energy and information resulted in the formation of the requisitely holistic Milky Way Galaxy, countless requisitely holistic star systems and our requisitely holistic star Sun system. From commencement of the Big bang the energy, matter and information transformation resulted in new transformed contents, and they have been simultaneously enriched with information of its abilities, and so on. We think a major part of the information is composed of characteristics of the environment within which various processes were and are going on. Of course, the environment characteristics have also been changing or transforming accordingly.

Finally, some 4.560.000.000 years ago the requisitely holistic star Sun system evolved its planetary systems including our planet Earth. Each part of the system has its own information

according to which the evolvments are possible. In our research, we think this possibility is opening the door for researching further contents of the Nature.

The question then arises as to what this “The Information Theory of the Nature” is. It is a system subsumed under a holistic unit of the natural system, including the requisitely holistic planet Earth. Nature exists as a system, whether we choose to interact with its mechanism or not.

Our civilization has assumed the prerogative to interpret it. There is thus, a dual interpretation of nature. Science understands it as it is, more or less, as a mechanism. Civilization sees nature in a different way. Both these interpretations do influence each other but not in the requisitely holistic manner. Let me provide a case of nanotechnologies. Nano researchers from Feynman onward and recently with improved microscope facilities have been researching the atoms. The conclusion is that atoms have self-organization ability. They do not see the nature properly, because they do not see the environmental influences. To know abilities of any atom the research should include temperature and some other characteristics of the environment (which is an important part of the information and transformation). Also the nuclear technologies have same characteristics.

If this thinking is applied to our environment then the Universe, and the Earth are holistic units and the biosphere is the living environment/sphere of the requisitely holistic planet Earth. The basic relations and operations amongst the nature of the requisitely holistic planet Earth content are interconnected, interdependent, interacting, co-operating, networking and have synergies, anti-synergies etc.

The Information theory of Nature was devised as the basic quality of Nature of a matter, energy, and information where the information is an integral part of the nature as are matter and energy. Evolution of matter and energy interconnects with evolution of information. All this should be within an *environment* and under the practice of interconnectedness, interdependence, interaction, cooperation, synergies, anti-synergies, networking, complexity etc.

The information theory of nature is a case study of system theory/thinking implementation, as a contribution towards humankind’s better understanding of the nature. Information should not be misconstrued. It does not mean the process of communication or transmission of messages or a collection of data, its storage/retrieval, or any other use of the word. “Information” as used in the Information Theory of the Nature deals with:

- Information as an integral part of basic environment;
- Information as an integral part of matter and energy;
- Information is not only as a part of the existing energy and matter, but also of the evolving ones, whether energy, whether matter whether requisitely holistic unites or contents of them;
- Information, matter, and energy do not exist if they are not integral parts of the system, environment, basic environment, Nature, universe, cosmos in any dimension;
- Information, energy and matter evolve within the interconnectedness, interdependences, interaction, co-operation, synergies, anti-synergies, networking, complexity etc. as ceaseless systemic operation practices of all levels of systems within the basic environment, and make evolution of Nature in case (requisitely holistic unit);
- Information as a part of »Information Theory of Nature« is the ability/quality of environment, matter, energy, information, dimensions, particles, rays or any form of

matter, energy or natural powers and forces, and yet unknown contents within the Universe, to make impact. This theory is a theoretical approach addressing the basic problems in understanding the Nature. It matches in the need for a holistic presentation of the nature.

The Information Theory of the Nature can explain any whole, part, unit, mezzo, micro or macro dimensions in an infinite cosmos. One can understand the evolved environment, evolution within environment, energy, matter, dimensions, rays, particles, natural powers, forces and not yet known contents of Nature regulated by interconnectedness, interdependencies, interaction, co-operation, synergies, anti-synergies, networking, complexity etc. as ceaseless systemic operations practices.

The rules do not exist but are the result of a particular case content. We may mention environmental characteristics of the case deciding on the rules – like liquid methane rivers and lakes on the planet Saturn moon – Titan.

Using this theory one can understand any processes like transformation of matter, energy and information within the environment under interconnectedness, interdependencies, interaction, co-operation, synergies, anti-synergies, networking, complexity etc. systemic principles up to the present.

The solution for a sustainable (development) future of humankind is in maintaining harmony between the nature, biosphere of the requisite holistic planet Earth and all users of it.

This is the answer for the future existence of our civilization. Systems theory, especially the dialectical system theory (Mulej) as a science of interconnectedness, interdependence methodology through interdisciplinary co-operation is the core of the future.

The Information Theory of Nature is a commencing point of Environmental Sciences to become a chapter at the beginning of the Book of Physics. It is seen and known when heard and understood, but not yet used in the scientific and research work as well as practice or applied research. This is due to the need for evolvement of the new part of the Mathematics as the scientific language of our civilization. The characteristics of the environment make evolvement within Nature possible.

Big bang theory provides answers to almost 99 % of theoretical approach to the beginning of the Universe. Figuratively expressed the environment changes our Universe into many other requisitely holistic Universes or one Universe of which our Universe is just a part.

Many more explanations could be elaborated from simple systems, such as combustion engine, human society, satellite, etc. to finally the largest known to us, The Universe, which could be explained by using system theory, system thinking, analysis and synthesis. The requisitely holistic planet Earth (as a part of the Universe), the requisitely holistic Milky Way Galaxy system, and the requisitely holistic Solar system present a requisitely holistic unit to hold living nature as it is in the case of Earth and the Universe of which we are a part. Understanding its reality is a treasure of Nature given to humanity as a path for continuum, survival, existence, longevity, prosperity and the sustainable future of humanity.

The Information Theory of the Nature is a missing part needed for the new frontiers of science movement towards a sustainable future of humankind. By evolvement of other contents, human society may have an option of a sustainable future and large explorations within the Nature.

It incorporates the past and present knowledge and opens an option for its confirmation and reintegration.

All big achievements such as: Theory of Relativity, Big Bang Theory, Unified Field Theory, Strings Theory, Theory of Everything, Particles research, Nano research, dimensions research, use of geometry and algebraic operations, reconfirmations of the present knowledge, and many more possibilities will be, hopefully, achievements in the future of humankind.

Humankind needs more knowledge and understanding for survival, longevity and prosperity.

Systemic operations of Nature:

Therefore, we have now: the basic environment; the basic requisitely holistic units; our home the biosphere of the requisitely holistic planet Earth, which is one of the countless celestial bodies in the Universe.

The system operations of the nature of the planet Earth are mirroring the system operations of Universal Nature or the Universe or Cosmos. With knowledge on the system operations on the Earth humanity is accumulating knowledge on the system operation in the Universe. It is like “One in all and all in One’s”, which is and was always an application to humankind. We are sure it is the same with nature (the swarm research).

System operations are a result of many different happenings in different requisitely holistic environments. In our research the operations are results of **interconnectedness, interdependence, interaction, co-operation, synergies, anti-synergies, networking, complexity, swarming etc.**, of all matter, energy, information, light, rays, powers, forces, particles, dimensions and yet unknown contents of the Nature.

Interconnectedness – link between numerous subjects, contents etc., to form pattern of the whole. It is the principle for connecting whatsoever. The systemic meaning is to link/connect two or more systems to one large system. For instance – the Universe is interconnectedness of countless larger and smaller systems linked to one.

Interdependence¹⁵ - dependence on each other or one another; mutual dependence – the nature and the Universe system are interdependent or mutually dependent; the Universe system and Milky Way Galaxy are interdependent; the star Sun system and Milky Way Galaxy are interdependent; star Sun system and planet Earth are interdependent, living nature and three basic environments on the Earth – land, air and water – are interdependent; human body and mind are interdependent; in our opinion, everything is interdependent.

Interaction – action on each other; reciprocal action or effect – in the nature everything is reciprocal and affects the environment, life and other nature, the universe system, etc. Within the requisitely holistic unit, everything is in interaction and the system as a whole interacts with the major system within which they are placed.

Co-operation - the act of co-operating; joint effort or operation; Ecology is a cooperation between organisms that is largely beneficial to all those participating – in the nature cooperation is an integral part of a complex relationship or integral part of system operations. According to our research, cooperation is closely connected with information, as described in the information theory of Nature.

¹⁵ From Webster 1986 / meaning.

Synergies and anti-synergies - are included to add for richness of the system working operations.

New sciences of networking and complexity – allow understanding of ceaseless action, movement works and operations of Nature evolution.

Swarm research - is very useful tool for research of countless members and actions of Nature.

Evolution and evolvments within Nature are the result of all matter, energy, and information's permanent interconnectedness, interdependence, interaction, co-operation, synergies, anti-synergies, networking, complexity etc. The nature is always in - "**present**", **now** and **here**.

Universal Nature and systemic operations are always successful, because if something is going wrong, it is not ready for "continuum" and disappears without a trace. The matter, energy and information enter into transformation systemic operation. It was also one of Charles Robert Darwin's observations – only successful beings exist in nature. Of course he was observing living beings in connection with evolution.

All interconnectedness, interdependence, interaction, co-operation, synergies, anti-synergies, networking, complexity etc., should be understood as part of systemic operations. The present understanding of Nature has been evolving on as long as the present Homo sapiens civilization has been a part of the biosphere. We think it is the time for a step forward. Then the understanding of nature will follow. The differentiation of the nature to the living nature and other parts, conditionally described as non-living nature, are the heritage of the humankind's thinking pattern, and need to be revised in the future.

Evolution and Evolvments:

Evolution was introduced to humankind in the XIX Century by Charles Robert Darwin (1809 – 1882), a British scientist. Even today due to lingual, cultural, children upbringing, humankind educational and religious reasons evolution has not been accepted by a majority of the people.

It is due to manipulation of few on account of all others.

The philosophy of life is in a very short sentence: "All living beings are successful".

In our research, the evolution is a universal principle, main power, pillar and leader of Nature operations. Evolution and evolvments are Nature's power allowing and supporting the continuum of Nature.

The **evolution** is a ceaseless working system making evolvments for a better tomorrow of Nature and the nature of the requisitely holistic unit under observation.

The evolution with evolvments is the only system of Nature and the nature of the planet Earth responsible for needed adjustments within the continuum of the planet Earth's existence.

Evolution uses interconnectedness, interdependences, interaction, cooperation, synergies, anti-synergies, networking, complexity etc., of existing contents of the planet Earth to allow possible continuum and existence of the planet.

Evolution is provider, maker, holder and guardian, allowing for harmony in Universal Nature and the nature of the planet Earth - the biosphere environments.

The evolution and evolvments make up one of the pillars of Nature.

Due to immeasurability of the basic environment, the Universe system as whole, humankind at present has no possibility to follow the evolution and evolvment of the universe system as a whole or its distant requisitely holistic parts.

Proper observations, thinking and researching of the evolution and evolvments on the requisitely holistic planet Earth could open new horizons for discovering universal knowledge.

There is the same evolution and evolvments in the nature of the planet Earth as in the Universe.

People of the global community of humankind can research evolution and evolvment of parts of the universe system known to us, along with the star Sun system including the planet Earth system.

Thinking issues such as culture, heritage, beliefs and religions of the past and present are used to predict the future and should be handled properly.

The evolution and evolvment of the nature could be described as ***“evolution and evolvments are always multidimensional from smallest to the largest part of Nature under research and has only one direction – ahead”***.

Nature and the nature of the requisitely holistic planet Earth is always now and here.

All systemic operations of the Universal Nature are as systemic operations present within the nature of the requisitely holistic planet Earth.

Universal Nature is always in “present” and has only one direction to evolve – multidimensional evolvment ahead. It could not be corrected or repeated¹⁶ whatsoever.

The nature of the requisitely holistic planet Earth and star Sun systems is mirroring the nature of the entire Universe or Cosmos – the Universal Nature.

The biosphere of the planet Earth is a small part and system of the nature evolved within the planet Earth: land, water and air environments.

The present generations of humans have to work on the universal upbringing, education and lifelong learning of current and upcoming generations.

¹⁶ With commencement of the »Information society« after 1990 and due to the use of the modern information technologies human has got wrong habit of pushing button and delete. In the nature, it does not exist. For instance in case of catastrophic accident with nuclear power production facility anywhere on the Earth, the present planet Earth could be changed into an unrecognizable form. In addition, this principle could be applied to synthetic chemical compounds, which never before have been there in the nature. The researchers, who have invented synthetic chemical compounds (today there are millions of them), did not know what such compound could cause within the natural environment. Proof of it is CFC's, whose free chlorine ion was destroying the ozone protection band around the planet Earth. In case of our civilization not noticing the destroying effect of CFC's in time, our today civilization and other living creatures would not be present. We think it is question of individual social responsibility of each and every one human within the global community of humankind.

It is the only way to serve the future generations with knowledge and the ability to learn and understand evolution and evolvments or other knowledge needed for survival, longevity and prosperity.

Continuum:

Putting the “continuum” in the centre of the Nature makes a huge difference in possibilities for research.

The continuum is a main reason and result of the environment and its content, i.e. Nature systemic relations and operations.

It is making Nature understandable, the living part more than the other part, which is less known to us. Continuum is the reason and force of the nature.

The commencement of the “living nature” within any requisitely holistic unit of Universal Nature, usually on planets with the adequate environment, is a result of the local environment.

As soon as life appears and has its own continuum, then there will be a new system that affects the quality of the planet under observation.

In the case of the planet Earth, because of its speed of evolution and evolvment, from appearance of the first anaerobic primordial protozoan – being 3.8 (4.3) billion years ago, it took the nature approximately 2 billion years for evolvment of the next generation of aerobic one cell organisms. Compared to the civilization of humankind, which is approximately 202,000 (300,000 or more) years old, it looks incompatible.

The reality is that continuum from commencement to the present was and is the only possible way.

The second case is about Big-bang.

When analysing happenings in the known star system, intergalactic space, and galactic spaces, it is where major catastrophic (to human thinking) events are transformation of the matter and energy. They happen exceptionally fast. It is hard to understand their reason as continuum. But they are.

However, it is continuum, because any transformation of the energy and matter is somehow the birth of a new commencement of the new system whatsoever.

With a philosophic approach, it is understandable because any system has its commencement, childhood, adult ages, old ages and end in whatever way.

Adding to it the continuum (as reason and purpose), makes difference from present thinking and makes big-bang as continuum of Nature.

Of course, a major novelty is the requisitely holistic approach¹⁷, which makes us able to understand reduction to units, which are capable of certain happenings.

We are suggesting requisitely holistic units at all levels of the Universe as a whole and as separate parts from smallest to largest.

Reductionism to the level of understand-ability has been known for a long time. In addition, Einstein confirmed usefulness of reduction to the level of keeping the topic understandable. That is also the corner stone of the requisitely holistic approach: understandable, but not oversimplified.

In this way we may describe the basic environment as the universe system as the whole.

As requisitely holistic units they are parts of the universe system, within which the galaxies, star systems, and planets are requisitely holistic units.

It is not a law on universe system but a step toward understanding of Nature.

¹⁷ »Requisite Holism« has been part of the Law of requisite holism (Mulej/Kajzer, University of Maribor, Slovenia) from the world of economics.

Let me present a contemporary explanation about Big-bangs.

Big – bang is a natural evolutionary systemic operations process of matter, energy and information transformation. It is an end or looks like destruction of a part of the Universe.

The next step is new commencement or integration of transformed parts of the Universe.

The big – bang of some 14 billion years ago is responsible for the establishment of the Milky Way Galaxy and the star Sun requisitely holistic system. Some 4.6 billion years ago the star Sun evolved its planetary system.

It was one of Nature's countless a matter, energy and information transformation or disintegration and integration as Nature's systemic operational processes happen.

Integration – in Webster (1986) - integration is an integrating or being integrated.

In our research integration is the process of integrating different smaller or larger systems of matter, energy and information into equal and a united system, which is also integrated to a higher level system or systems.

For instance Big-Bang is ending a part of the Universe. It is a fast process or disintegration of matter, energy and information, which is very fast (explosion).

After Big-Bang next step is beginning of the integration of a new system, which is a local integration of energy, matter and information.

It is a slow process of putting together a system or systems of matter, energy and information.

Big Bang is when the beginning is disintegration (fast process), which follow integration (slow process). It is disintegration and opposite integration.

For instance the integration of the human body is a long process or a whole life process, from birth to one's end of life.

For instance – the planet is the integration of many large and small different systems into a requisitely holistic unit – the planet and it is a whole life process.

And finally one more possibility - for instance – Universal Nature is integration and is a permanent continuity. Integration is always a slow process of putting together new systems.

Disintegration – in Webster (1986) - disintegration is to separate into the parts or fragments; break up; disunite; or to undergo or cause to undergo a nuclear transformation as a result of radioactive decay or a nuclear reaction.

Classical case of disintegration is Big-Bang (Hawking), the energy disintegrates and the matter, energy and information integrates. Disintegration is Big-Bang and integration is building new systems.

The whole disintegration and integration are spontaneous happenings, which follow Nature's evolutions, principles etc. (smaller or larger end and commencement of old and new systems). It includes energy, matter and information as part of the continuum.

In our research **integration and disintegration** are permanent processes within Universal Nature or Nature and the nature of the planet Earth.

Any curricula has to include knowledge needed for understanding of global community of humankind about basic conditions or statuses needed for the harmonious coexistence of humans, living creatures, biosphere, planet Earth and basics of the Universe.

As summary or the end of this presentation we are recommending introduction of the universal upbringing, education and lifelong learning to be a tool for survival, longevity and prosperity of our descendants.

Better knowledge and understanding of Nature is answer to “what people needs” to continue Homo sapiens civilization.

2. Literature

“The Philosophy of Life 2017”, Ecimovic T., ISBN 978-961-94057-7-2 (pdf) and paper book published as digital book on 28th July 2017 and “Bibliography” there with 101 references.

OBAVJEŠTAJNE SLUŽBE U BORBI PROTIV TERORIZMA

Sažetak

Savremene države kontinuirano sa manjim ili većim intenzitetom suočene su sa savremenim sigurnosnim prijetnjama. Takve prijetnje usmjerene su prema političkom suverenitetu, s ciljem da izazovu stanje straha, panike te da u krajnjoj instanci proizvedu nesagledive posljedice po opstanak države sa svim svojim elementima. Jedan od instrumenata putem kojih država osigurava svoju političku opstojnost, u sigurnosnom smislu, a koji se kroz istoriju čovječanstva pokazala vrlo učinkovitom je obavještajni rad putem specijaliziranih službi. Posebnost savremenih obavještajnih službi ogleda se u efikasnosti blagovremenog sprečavanja terorističkih djelatnosti. Savremene demokratske obavještajne službe predstavljaju potrebu i garanciju u blagovremenom dolasku do sigurnosno interesantnih informacija i osoba s terorističkim namjerama, temeljem kojeg daju vlastiti doprinos opstojnosti države.

Ključne riječi: obavještajna služba, terorizam, borba, država

Abstract

Contemporary states with continually lower or greater intensity are faced with modern security threats. Such threats are directed towards political sovereignty, with the aim of causing state of fear, panic, and ultimately producing incalculable consequences for the survival of the state with all its elements. One of the instruments through which the state secures its political survival, in a security sense, which has been shown through the history of humanity as a very effective intelligence work through specialized services. The specialty of modern intelligence services is reflected in the effectiveness of timely prevention of terrorist activities. All of the democratic intelligence services are a necessity and a guarantee of timely arrival to security-sensitive information and people with terrorist intentions, on the basis of which they contribute their own contribution to the state's survival.

Key words: intelligence, terrorism, struggle, state

1. Uvodna razmatranja

Snažno sredstvo svake države osobito u suočavanju sa savremenim sigurnosnim pošastima predstavljaju specijalizovane državne organizacije koje su u skladu sa zakonom ovlaštene za primjenu specifičnih metoda i sredstava. Cilj takvih specijalizovanih državnih organa je blagovremeni dolazak do informacija sigurnosnog karaktera. Takvi specijalizovani državni organi kroz istoriju razvoja čovječanstva i države predstavljale su preduvjet za opstojnost. Uz pomoć specifičnih metoda i sredstava sprovode obavještajne, kontraobavještajne, sigurnosne, subverzivne i druge aktivnosti. Njihov cilj je zaštita unutrašnje i spoljne sigurnosti, ali i realizacija strateških ciljeva sopstvene države i zaštita interesa same službe. S obzirom na veoma visoko postavljen cilj, ne čudi njihova važna uloga u borbi protiv terorizma koji već decenijama predstavlja jedan od najvažnijih izazova čovječanstva. U radu će se tretirati primarno uloga, i pozicija unutar cjelokupnog državnog

¹ Evropski univerzitet Brčko

² CKM Mostar

³ CKM Mostar

aparata koje obavještajne službe zauzimaju u odnosu na terorizam. Pored uloge, i pozicije kao posebnost biće obrađen uticaj rada obavještajnih službi na terorističke organizacije. Temeljem spoznaje o ulozi, poziciji i uticaju biće moguće utvrditi značaj obavještajne službe u ukupnom sigurnosnom sistemu jedne države u odnosu na mjere koje provodi u cilju sprečavanja terorističkih akcija. Veoma često djelatnost obavještajnih službi može se protumačiti kao pomaganje, omogućavanje logističke podrške unutar neke države s ciljem da izvrši određene promjene u političkom smislu unutar te države.

Ovakve djelatnosti ne predstavljaju novost jer prevashodno u geopolitičkoj šahovskoj igri strateški ciljevi za opstanak ekonomije i visokog životnog standarda predstavljaju prioritet. Takvi ciljevi, ponekad se jedino prema praktičnoj djelatnosti mogu osigurati promjenom u političkom sistemu neke zemlje, i tom kontekstu obavještajna djelatnost predstavlja samo instrument/sredstvo za realizaciju i osiguranje strateškog cilja države. Kao i većina pojmova unutar naučnog diskursa tako se i pojam obavještajne službe nalazi pred veoma bogatim i širokim elementima, pri čemu do danas ne postoji opće prihvaćena definicija obavještajne službe. Jedna od definicija obavještajnih službi je ona u kojoj se iste smatraju: „specijalizovane organizacije državnog aparata, koje specifičnim metodama i sredstvima, sprovode obavještajne, bezbjedonosne, subverzivne i druge djelatnosti, s ciljem zaštite unutrašnje i spoljne bezbjednosti i realizacije strateških ciljeva sopstvene države“.⁴

Značajnost i tajnovitost obavještajnog aparata ogleda se i kroz vertikalnu organizaciju prema kojoj u širem smislu svakom obavještajnom službom rukovodi politički vrh države. U savremenim demokratskim državama kao kontrolni mehanizam pored šefa države u rukovođenje i kontrolu uključene su i različite komisije koje djeluju kroz kako samu službu, tako i kroz parlamentarni nadzor. Sadržaj rada obavještajnih službi predstavlja veoma širok pojam djelatnosti, koji u većini slučajeva ostaje tajnovit za javnost. Takve djelatnosti dijele se na uže: obavještajnu i kontraobavještajnu i sigurnosnu, ali i čitav niz specifičnih odnosno klasičnih pojmova poput špijunaže, propagande, izazivanja kriza, subverzivnih djelatnosti. Svrha obavještajnih službi ogleda se u njihovim ovlaštenjima putem kojih organizovano, planski, sistematično u većini slučajeva kroz javne ali i tajne načine prikupljaju podatke o elementima ugrožavanja države. Veoma često takvi podaci predstavljaju tajnu druge države ili organizacije koja može biti od značaja za opstanak.

Terorizam kao najveća pošast savremenog društva predstavlja kontinuiranu prijetnju državi u većem ili manjem obimu što opet ovisi od niza drugih faktora. Širenju savremenog terorizma u pravilu prethodi čitav proces radikalizacije, pri čemu obavještajne službe imaju vrlo značajnu poziciju obzirom na metode i sredstva pomoću kojih dolaze do informacija. Značajnost obavještajnih službi ogleda se u „beskonačnosti“ odnosno mogućnosti prikupljanja informacija izvan vlastite zemlje, ali i u unutrašnjosti. Obično se takva djelatnost dijeli na obavještajnu i kontraobavještajnu. Prva ima za cilj dolaska do informacija a druga za otkrivanje stranih djelatnosti na unutrašnjem teritoriju. Međutim, veoma često kada je u pitanju savremeni terorizam obavještajne i kontraobavještajne djelatnosti se isprepliću. Koliki je značaj obavještajnih službi u odnosu na druge sigurnosne službe ogleda se i kroz prizmu „netransparentnosti“ čime se djelatnosti službe rijetko ili nikako ne objavljuju za javnost. Odnosom unutar sigurnosnog sistema jedne zemlje-obavještajne zajednice, obavještajna služba predstavlja ponekad jedini specijalizovani analitičko ofanzivni instrument temeljem čijih informacija se kreiraju srednjoročni i dugoročni politički pravci.

⁴ Savić, A. (2002). Osnovi državne bezbednosti, VŠUP, Beograd, 2000; Savić A., Delić M., Bajagić M.: Bezbednost sveta: od tajnosti do javnosti, Institut bezbednosti i Policijska akademija, Beograd, str. 10.

2. Predmet rada

Predmet rada čini fundamentalni opus koji se sastoji u djelatnosti obavještajnih službi u borbi protiv savremenih oblika terorizma. Pomoću takve djelatnosti dolazi se do fundamentalnih/specifičnih/povjerljivih informacija o djelatnosti terorističke grupe i njihove organizacije, ciljeva, meta, operativaca, čime se koordinirano sa drugim ovlaštenim organima ofanzivno usmjerava ka sprečavanju terorizma i njihovih ciljeva. Krajnji cilj u okviru predmeta rada može se definisati kao uticaj na terorističku grupu ili njihovu ideologiju, s ciljem potpune eliminacije. Takvom djelatnošću obavještajna služba dobija značajno mjesto u donošenju važnih političkih odluka i čini integralni dio aparata državne vlasti.

3. Problem istraživanja

Problem istraživanja prožima se kroz značaj i poziciju obavještajne službe u sistemu sigurnosti jedne zemlje u odnosu na proaktivnu djelatnost sprečavanja i suzbijanja terorizma. Ne umanjujući značaj i doprinos ostalih agencija za provođenje zakona, pozicija obavještajne službe omogućava proaktivno ali tajno djelovanje unutar i oko, po principu koncentričnih krugova terorističke grupe. Infiltracijom i stavljanjem pod nadzor članova terorističke grupe primjenom specifičnih metoda omogućava se blagovremeno spoznavanje namjera i u krajnjem ishodu sprečavanje terorističkih akata.

4. Cilj istraživanja

Primarni cilj istraživanja je potvrđivanje postojećih teorijskih paradigmi, kroz proučavanje značaja i uloge obavještajne službe u sistemu sigurnosti jedne zemlje. Utvrđivanjem pozicije specijalizovanih državnih službi za primjenu specifičnih metoda u borbi protiv terorizma utvrđuje se kauzalna veza između uloge, značaja i pravilne pozicije.

5. Hipoteze i zadaci

Generalna hipoteza: pozicioniranje obavještajne službe kao jedinog aparata sa specifičnim metodama rada, omogućava blagovremeno koncentrično djelovanje prema terorističkim grupama s ciljem efikasnog sprečavanja njihovih namjera.

Indikatori: postojeća naučna literatura temeljem koje će se utvrditi pozicija, i uloga obavještajne službe u sistemu sigurnosti.

Izvedbena hipoteza: obavještajne službe u sistemu sigurnosti svojim djelovanjem omogućavaju provođenje državne politike, temeljem koje se kreiraju i druge mjere za sprečavanje i suzbijanje terorizma.

Indikatori: zakonska rješenja, značajnost informacija i analitičkih proizvoda kroz obavještajni proces.

6. Metodi istraživanja

Metode istraživanje koje će se koristiti u radu su satkane u okviru teorijske odnosno kvalitativne paradigme. Osnovne metode istraživanja u radu su metod analize sadržaja, metod komparacije, metod sinteze i metod interpretacije. Temeljem aplikacije predviđenih metoda omogućit će se kvalitativno istraživanje s cilje utvrđivanja pozicije, uloge i značaja obavještajne službe u sigurnosnom sistemu.

7. Rezultati istraživanja

Obavještajne službe

Koliko su obavještajne službe značajne govori činjenica da njima rukovodi najuži politički vrh svake države. U njihovom djelovanju najčešće su uključeni šef države, savjet ministara, komisija i parlament. Sadržaj rada obavještajnih službi je širok pojam koji u sebi objedinjuje uže kao što su obavještajne i sigurnosne aktivnosti, ali i čitav niz specifičnih tj. klasičnih pojmova iz ove oblasti (špijunaža, propaganda, izazivanje kriza, subverzivna djelatnost).

Osnovna svrha obavještajne djelatnosti jedne države je organizovano i tajno prikupljanje podataka, odnosno dolaženje do specifičnih povjerljivih informacija o drugoj državi koje mogu biti od značaja za očuvanje postojećeg poretka vlasti ili njenu destabilizaciju. Krajnji cilj preduzimanja obavještajnih aktivnosti jeste uticaj na politiku druge vlade ili institucije kao jedan od metoda za realizaciju sopstvenih strateških i drugih interesa. Saznanja do kojih obavještajne službe dolaze koriste se za strategiju dugoročne politike prema nekoj zemlji, a krajnji cilj je ostvarivanje političkih, ekonomskih i ideoloških interesa. Takvim odnosom obavještajna služba dobija značajno mjesto u donošenju važnih političkih odluka i čini integralni dio aparata državne vlasti.

Obavještajna praksa i njeni nosioci u najužoj su vezi sa prioritetima nacionalne unutrašnje i spoljne politike. Ipak, kako naglašava Milašinović⁵, obavještajna služba ne donosi političke odluke niti je neposredno uključena u vođenje politike. Ona na osnovu obavještajnih podataka, analiza i procjena, izražuje svoj stav o određenim pitanjima, i u ustaljenoj formi iznosi ga nosiocima najviših političkih odluka, čime značajno utiče na donošenje i sprovođenje politike. Postoji opšta saglasnost da je djelatnost obavještajnih službi značajan činilac destabilizacije i faktor kriza i konflikata u mnogim zemljama i regionima kako u prošlosti tako i danas. Razlozi za ovu tvrdnju su u svijetu poznate tzv. špijunske afere, prevrati, krize i konflikti u pojedinim zemljama, koji su najvećim dijelom posljedica djelovanja moćnih obavještajnih centara, iza kojih stoje vlade pojedinih zemalja, koje su na spoljnom planu najčešće u interesu vrhova krupnog kapitala.

Primjenom tajnih metoda rada obavještajne službe u značajnoj mjeri učestvuju u ostvarivanju pojedinih ciljeva državne politike u odnosu na druge zemlje ili odgovarajuće entitete. Osim toga, one su neposredni i osnovni subjekti sprovođenja politike specijalnog rata, odnosno sukoba niskog intenziteta i tajnih akcija (*Covert Action*). Otuda proističe da su obavještajna djelatnost i obavještajna služba direktno vezane za globalnu politiku države, odnosno političke, ekonomske i vojne ciljeve i interese države i režima kome služe. U savremenim uslovima predmet rada obavještajnih službi ne može se precizno utvrditi. Jedan od razloga je to što obavještajne službe najrazvijenijih zemalja obavještajno pokrivaju čitave kontinente. Zbog toga se obavještajnim službama dodaju i neke atipične funkcije, koje u mnogim elementima odstupaju od njene opšte namjene u tradicionalnom smislu. Primjera radi, američkoj obavještajnoj službi (CIA), povjereno je da bude kontrolor i garant bliskoistočnog mirovnog procesa iz 1998. godine. Danas u epohi svakodnevnih globalnih prijetnji, kao posebnost u djelatnosti obavještajnih službi ističe se kontinuirana edukacija i specijalizacija njenih operativaca i ostalog osoblja. Pajević ističe da je obrazovanje i individualna obuka obuhvaća nastavne aktivnosti za pojedinačne pripadnike NATO-a koje omogućavaju stjecanje znanja, vještina i stavova za izvršavanje dodjeljenih dužnosti na temelju kojih se informacije mogu pravilno protumačiti i prosuđivati.⁶

⁵Milašinović R., Milašinović S.(2004). Uvod u teoriju konflikta, FCO, Beograd, str. 63-75.

⁶ Pajević, M.: Savremene obavještajne teorije, Mostar, 2013. str. 282.

Prema Abazoviću: „Pojam obavještajne službe u materijalnom smislu obuhvata obavještajnu djelatnost i ciljeve koji se tom djelatnošću ostvaruju, a pojam u formalnom organizacijskom smislu-organizaciju i sredstva kojima se obavještajna funkcija obavlja“.⁷ Isti autor ukazuje i na postojanje resorne obavještajne službe, koje su zapravo obavještajne organizacije jednoga državnog organa-ministarstva i rade za resor kome pripadaju.

Karakteristike i vrsta obavještajnih službi

Na osnovu saznanja i činjenica o dosadašnjem razvoju obavještajnih službi moguće je izdvojiti sljedeće opšte karakteristike obavještajnih službi:

- instrument u funkciji realizacije vitalnih interesa nosilaca vlasti,
- tajnost koja predstavlja osnov djelovanja obavještajnih službi,
- specijalizacija, profesionalizacija i timski rad obavještajnih službi,
- preventivnost se javlja kao osnovna funkcija,
- primjena specifičnih metoda i sredstava u sprovođenju obavještajnih i subverzivnih aktivnosti,
- korišćenje najnovih dostignuća nauke i tehnike.

Pored opštih karakteristika sigurno se mogu izdvojiti i još neke, kao što su: tendencija centralizacije rada i rukovođenja, protivurječnost etičkog karaktera, relativna samostalnost, sveobuhvatnost i nepristrasnost u radu i u posljednje vrijeme dodjeljivanje nekih atipičnih funkcija (posredovanje u Izraelsko-Palestinskom mirovnom sporazumu). S obzirom na to koliko su složene njihove funkcije a koliko raznovrsne karakteristike i uslovi u kojima djeluju, teško je napraviti poseban obrazac za razvrstavanje obavještajnih službi. Tako se može izvršiti podjela obavještajnih službi prema sljedećim kriterijima: Prema položaju u sigurnosno-obavještajnom sistemu obavještajna služba može biti:

- Autonomno centralna - predstavlja takvu vrstu obavještajne službe koja djeluje na sprovođenju obavještajne aktivnosti kao nezavisno tijelo državnog aparata u skladu sa dugoročnim potrebama i zakonom utvrđenim djelokrugom rada.
- Resorna - formira se i djeluje u okviru određenog ministarstva (resora), za čije potrebe planira, organizuje istražuje i prikuplja podatke od značaja za taj državni organ.

Prema ciljevima kojima se vodi, obavještajne službe mogu biti:

- Ofanzivne - organizuju i sprovode obavještajnu aktivnost na teritoriji protivnika ili teritoriji neke druge države, primjenom najraznovrsnijih obavještajnih metoda, snaga i sredstava.
- Defanzivne - realizuju obavještajne i kontraobavještajne aktivnosti na teritoriji sopstvene države, kao i u objektima svoje države koji se nalaze u inostranstvu. Osnovni zadatak defanzivne obavještajne službe jeste zaštita vitalnih interesa svoje društvene zajednice od djelovanja stranih obavještajnih službi i drugih protivurečnih struktura.⁸

Prema oblastima istraživanja, obavještajne službe mogu biti:

- Vojnoobavještajne - djeluju u okviru oružanih snaga i prikupljaju podatke prvenstveno od važnosti za vojsku i vojne potencijale, odnosno vojne prirode.
- Političke - zadužene za prikupljanje obavještajnih podataka pretežno političke prirode.
- Ekonomske - predstavljaju specijalizovanu obavještajnu organizaciju koja se bavi prikupljanjem obavještajnih podataka o privrednim tokovima, ekonomskom stanju privrednim i industrijskim resursima i planovima određene države.

⁷ Abazović, D.M.: Državna bezbjednost, uvod i temeljni pojmovi, Sarajevo, 2002. str. 203.

⁸ Savić A.: Osnovi državne bezbednosti, VŠUP, Beograd, 2000; Savić A., Delić M., Bajagić M.: isto. i Milošević M., Sistem državne bezbednosti, PA, Beograd, 2001, str. 167-174.

- Elektronske - počele su da se razvijaju u XX vijeku a njihova obavještajna aktivnost usmjerena je na prikupljanje podataka o neprijateljskim elektronskim sredstvima i sredstvima svih tehničkih i elektronskih vidova komunikacija i veza, hvatanje i dešifrovanje poruka i informacija protivnika.
- Naučno-tehnološke - predstavljaju posebnu granu obavještajne službe koja prati sva područja naučnih istraživanja, obrazovanje naučnih kadrova, pronalazaka inovacija, itd.

Prema subjektu kojem pripadaju, obavještajne službe mogu biti:

- Nacionalne (državne)
- Nadnacionalne –u suštini nisu obavještajne institucije u pravom smislu već predstavljaju institucionalizovani oblik saradnje obavještajnih službi, u kojoj obavezno dominira obavještajni faktor vodeće zemlje - članice, što je kod NATO slučaj sa obavještajnim službama SAD-a.
- Subnacionalne - nedržavne, obavještajne organizacije prema sistemu kojem pripadaju mogu biti obavještajne organizacije političkih partija ili pokreta i emigracije.

Organizaciona struktura obavještajne službe

U svojoj istoriji obavještajna služba je prošla kroz više faza razvoja, imajući stalnu tendenciju prerastanja od neorganizovane ka organizovanoj kategoriji, odnosno prerastanja od vještine i lukavstva u specijalizovanu društvenu djelatnost, uz moćnu potporu naučnog znanja i iskustva. Zbog obima i raznovrsnosti zadataka koji se postavljaju obavještajnim službama, složena je i njihova struktura, koja načelno u svom sastavu ima: rukovodeće i upravne organe, izvršne organe, agenturu, specijalne snage. Pod organizacionom strukturom obavještajnih službi podrazumijevamo njenu unutrašnju organizaciju, odnosno sistem uspostavljenih organizacionih jedinica, raspored poslova shodno utvrđenom djelokrugu rada i sistem veza između djelova organizacije.

Sve savremene obavještajne službe danas imaju sličnu organizacionu strukturu koja se realizuje na horizontalnom i vertikalnom nivou organizovanja. Po horizontalnom nivou organizovanja obavještajne službe vrše podjelu svih obavještajnih, odnosno kontraobavještajnih, subverzivnih i drugih poslova na problemske (linijske) cjeline, kao što su npr. sektori, direkcije, odjeljenja, uprave i slično. Organizacionu strukturu po vertikalnom nivou čine centrala obavještajne službe. Prvi i osnovni nivo, posmatrano sa aspekta rukovođenja i koordinacije, je centrala, odnosno sjedište obavještajne službe. Centrala, po etimološkom značenju, predstavlja dio organizacije iz kojeg se rukovodi radom cjelokupne službe, planira djelatnost, objedinjuju podaci, informiše politički vrh odnosno obavljaju sve funkcije značajne za cjelokupnu aktivnost: školovanje kadra, finansiranje, materijalna i tehnička podrška, saradnja sa drugim službama, itd. U centralama je potpuno zadovoljen horizontalni nivo organizovanja, odnosno kroz organizacionu strukturu su ispunjeni svi zahtjevi koje postavlja osnovna djelatnost. (jedinica za operativne poslove, jedinica za analitičke poslove, jedinica za tehničke poslove, jedinica za kadrovske poslove, jedinica za poslove veza i jedinica za dokumentaciju).⁹

Poseban pristup u primjeni vertikalnog organizovanja je centar obavještajne službe, koji je najčešće u funkciji teritorijalne specijalizacije. Sa aspekta faktora vremena i materijalnih izdataka neracionalno je izvoditi aktivnosti sa mjesta koje je stotinama kilometara udaljeno. Zbog toga savremene obavještajne službe formiraju centre, kao djelove svoje organizacije, sa svim funkcijama koje proističu iz osnovne djelatnosti. U centrima je dakle prisutan i horizontalni i vertikalni nivo organizovanja, kao u centrali, s tim što je obim

⁹ Savić A, Delić M, Bajagić M, isto, str. 15.

aktivnosti ograničen na određenu teritoriju (region u državi ili svijetu). Prema tome centar ima sve funkcije kao i centrala – koordinaciju potčinjenih finansiranje objedinjavanje podataka itd., međutim ne raspolaže funkcijama školovanja kadra i saradnje sa drugim službama, i razlikuje se po broju ljudi (što zavisi od ukupne brojnosti službe a kreće se od 50-200), ali i po tome što predstavlja osnovu djelovanja svake službe. Ako je u centralama odnos operativnog i neoperativnog sastava 30 prema 70 posto u centrima je taj odnos obrnut i shodno tome princip tajnosti se u potpunosti primenjuje kada je u pitanju ovaj nivo organizovanja. Podcentar obavještajne službe, su djelovi organizacije obavještajne službe koji mogu biti potčinjeni centrima ili direktno centrali, broje oko dvadesetak pripadnika i praktično su isključivo operativnog sastava, u koje je uključeno i osoblje za pripremu operativne tehnike. Takođe mogu da realizuju sve funkcije, ali je njihovo angažovanje najčešće za određenu problematiku (obavještajna ili subverzivna djelatnost) prema određenom geografskom prostoru ili državi, odnosno prisutna je linijska specijalizacija. Podcentri su takođe kamuflirani, kako u zemlji tako u inostranstvu (u ambasadama, filijalama transnacionalnih firmi itd.). Prema nekim podacima na svaka dva diplomatska predstavnika SAD-a u inostranstvu dolazi jedan obavještajac CIA, što govori o mogućnostima koje ove organizacije posjeduju. Obavještajni punktovi su manjeg sastava (3 do 5 ljudi), isključivo operativaca, usmjerenih prema jednoj problematici (liniji rada) i konkretnoj teritoriji. Lociraju se, duboko zakamuflirani, u sopstvenoj državi (objektima i institucijama od posebnog značaja, odnosno mjestima koja pružaju povoljne uslove za izvđenje aktivnosti). Tehničko osoblje se samo po potrebi uključuje u aktivnosti punkta i nije u njihovom stalnom sastavu. Punktovi mogu biti pod komandom centra, a njihov rad može biti direktno usmjeren iz centrale. Detaširani (ugrađeni) obavještajci, obavještajac je pojedinac koji može biti ugrađen u bilo koju instituciju u zemlji i inostranstvu i po pravilu izvršava specijalizovane obavještajne zadatke. Pred savremeni obavještajnim službama postavlja se veliki problem legendiranja detaširanog obavještajca. U tim situacijama se nameće potreba njegovog dubokog legendiranja odnosno prikrivanja njegove stvarne djelatnosti u odnosu na ostale pripadnike institucije u kojoj je ugrađen, što često predstavlja uzaludan trud, jer se obično radi o manjim sredinama gdje je nemoguće duže vremena održati konspirativnost. Ovako predstavljena organizacija obavještajne službe, odnosno obavještajnih aktivnosti, može se shvatiti kao organizacija u užem smislu riječi jer savremene obavještajne službe svojim aktivnostima obuhvataju i uključuju mnoge druge institucije i lica koja nisu, u formalnom smislu, dio njene organizacije, koja čine široku mrežu saradnika. U savremenim državama obavještajne aktivnosti organizovano sprovodi veliki broj obavještajnih i bezbjednosnih ustanova, koje zajedno čine bezbjednosno obavještajni sistem. Uspješna realizacija obavještajno-bezbjednosnih aktivnosti u ovako složenom sistemu ne može se ni zamisliti bez poštovanja određenih načela organizovanja obavještajnih službi koja su stvoreni tokom posljednje polovine XX vijeka: 1) načelo zakonitosti u radu, 2) načelo razgraničenja nadležnosti, 3) načelo koordinacije, 4) načelo integracije rezultata, 5) načelo odgovarajućeg rasporeda snaga, 6) načelo jedinstvene tehnologije rada.¹⁰ Zbog svog specifikuma djelovanja, kao posebna organizacijska cjelina svake obavještajne službe jesu centri za edukaciju i/ili centri i instituti u okviru kojih se provode brojna istraživanja. Temeljem dobijenih rezultata, pristupa se kako ističe Pajević individualnoj i kolektivnoj obuci. U individualnoj obuci često se koriste primjenjene vježbe za stjecanje i očuvanje vještina, znanja, i stavova potrebnih za izvršenje određenih zadataka. Kolektivna je obuka više usmjerena na uvježbavanje za misije, obuke pojedinca, strojovi i stožera.¹¹

¹⁰ Savić, A. Delic, M. i Bajagić, M.: isto, str. 11.

¹¹ Pajević, M.: Savremene obavještajne teorije, Mostar, 2013. str. 283..

Odnos terorizma i obavještajnih službi

Kada se opredjeljuju za terorizam, države to ne čine samo radi primjene nasilja i zastrašivanja već u svrhu ostvarivanja određenih spoljnopolitičkih interesa. Izazivanje i upravljanje društvenim krizama kao teorijski pojam nastaje 1980-ih godina, i proističe iz modifikovane spoljnopolitičke i vojne strategije Sjedinjenih Američkih Država poznatije kao doktrina "specijalnog rata" (*Special Warfare*), koja je sredinom 1980-ih, postala poznatija kao "sukob niskog intenziteta" (*Low Intensity Conflict*). Pojam upravljanje krizom (*Crisis menegment*), ušao je i u zvaničnu upotrebu u strategiji Sjeverno-atlantskog saveza na sjednici savjeta alijanse održanoj u Rimu novembra 1991. godine, čime je kao raniji metod tajnih operacija obavještajnih službi, prerastao u integralni dio strategije vojno-političke alijanse Zapada u cjelini. Dakle izazivanje i upravljanje društvenim krizama jedan je od najsloženijih poduhvata koje preduzimaju pojedine države prema zemljama u kojima žele da uspostave svoju dominaciju ili da ostvare strateški uticaj bez direktne upotrebe vojne sile. Sa stanovišta aktivnosti obavještajnih službi izazivanje i upravljanje društvenim krizama podrazumijeva kombinaciju svih subverzivnih sadržaja: psihološko-propagandna dejstva, korišćenje političke agenture, pomaganje opozicionih političkih subjekata, pojedinačnih akata nasilja (terorizma), prevratnička dejstva, itd. Izazivanje krize i njena eskalacija najčešće je vezana za neki objektivno postojeći ili nametnuti ekonomsko-politički, nacionalni ili vjerski problem, koji se vještački aktivira. Ova strategija se planira isključivo u okolnostima objektivnog postojanja uslova za njeno sprovođenje, odnosno postojanje realnih pretpostavki za nastanak kriza i socijalnih konflikata u određenoj državi. Zbog toga prva faza podrazumijeva detaljno izučavanje mogućnosti za izazivanje krize u određenoj državi, odnosno analizi postojanja prethodnih uslova. Druga faza se sastoji u neposrednim akcijama izazivanja i stvaranja kriznih situacija, njihovom širenju i zaoštavanju. Obavještajne službe se u tim okolnostima neposredno angažuju u širenju krize na institucije, grupe i pojedince angažovanjem sredstava mas medija i već ranije u njima stvorenim pozicijama. Tada najčešće dolazi do manifestacije krize kroz različite socijalne proteste, demonstracije i ulične nereda, prilikom kojih ilegalne grupe pokušavaju proturanjem dezinformacija i glasina, da mobilišu kako učesnike nereda tako i potencijalne pristalice. Međutim ključni moment manifestacije krize je svakako primjena nasilja. Iz prakse nam je poznato da je upravo terorizam kao oblik političkog nasilja najčešće koristi za radikalizaciju manifestovanje krize u nekoj državi i time dobijanje legitimiteta za otvoreno djelovanje prema toj državi ili stvaranje uslova za produbljivanje krize. Treća faza počinje javnim isticanjem zahtjeva od strane države koja proizvodi krizu, legalnim organima vlasti za smirivanjem i regulisanjem nereda i eventualnih socijalnih konflikata. Ovi zahtjevi se prvo pojavljuju kao mirovni prijedlozi, a potom se transformišu u nasilno nametanje programa za razrješavanje nastale krize. Krajnji cilj je uspostavljanje dominacije nad ekonomskim, političkim i svim društvenim procesima u toj zemlji, posredstvom provociranja najprije unutrašnjih oružanih konflikata (najčešće građanskog rata), a potom uvođenjem svojih tzv. mirovnih snaga radi uspostavljanja i kontrole mira.

Uloga obavještajnih službi u provođenju terorističkih akcija

Države u ostvarivanju svojih spoljno-političkih ciljeva još od davnina primjenjuju terorizam. Ranije su se kao izvršioци terorističkih aktivnosti pojavljivale razne kategorije pojedinaca: ličnosti od povjerenja, plaćenici do ucijenjenih ličnosti. Institucionalizacijom obavještajne djelatnosti i razvojem obavještajnih službi kao tajne organizacije države, organizaciju i izvođenje terorističkih aktivnosti državna rukovodstva povjeravaju njima. U prvoj fazi razvoja obavještajnih službi dok nije bila razvijena unutrašnja podjela rada, za

izvođenje terorističkih aktivnosti, angažovani su agenti obavještajnih službi, a češće saradnici iz razvijene obavještajne mreže službi. Daljim razvojem obavještajnih službi i proširivanjem njihovog djelokruga rada prvo na analitiku i procjene u okviru obavještajnih aktivnosti, 50-ih godina XX vijeka razvija se i unutrašnja organizacija i specijalizacija u okviru obavještajnih službi za angažovanje u subverzivnim aktivnosti. Države koje su se opredijelile za subverzivno djelovanje, a u okviru njega i terorizam, pored do tada klasične organizacije obavještajnih službi u iste su uključili i niz specijalista za određene subverzivne aktivnosti pa i cijele specijalne jedinice. Naravno, ove jedinice i aktivnosti obavještajnih službi pravdane su sopstvenom zaštitom. Mnogobrojni su primjeri terorističkog djelovanja obavještajnih službi u čemu svakako prednjače i one najveće kao što su CIA i KGB (FSB), ali ne zaostaju ni izraelski MOSAD, njemački BND ili albanski SIGURIMI. Terorističke aktivnosti obavještajnih službi države pravdaju sopstvenom zaštitom. Njihovi zadaci su ugrađeni u državna sigurnosnim doktrinarna dokumenta, a dejstva nazvana vojnim terminologijom. Pored primjera korišćenja terorizma u spoljno-političke svrhe od strane pojedinih zemalja bilo je i primjera korišćenja terorizma od strane obavještajnih službi na unutrašnjem planu (Ohrana u Rusiji). Ovdje se misli na učešće obavještajnih službi u sprovođenju isključivo terorističkih aktivnosti, prije svega zbog sticanja alibija za odgovor vlasti-države na terorizam.

Obavještajne službe svoje pripadnike neposredno najčešće angažuju na sprovođenju: pojedinačnih oblika nasilja, likvidacije političkih protivnika, otmice i specijalnih zadataka za koje je potrebno obučeno ljudstvo. Iz razmatranja se uočava da nakon otkrivanja umiješanosti državno rukovodstvo to nipošto ne priznaje. Jedan od poznatijih primjera učešća obavještajnih službi u terorističkim akcijama je čuvena afera "Lockerbie". Krajem 1988. godine Pan Amov avion bio je uništen bombom tokom leta iznad Lokerbija u Škotskoj i tom prilikom poginuli su svi u avionu. Istraga je pokazala umiješanost dvojice pripadnika obavještajnih službi iz Libije, što je izazvalo ogorčenost brojnih država. Tri godine nakon tog događaja SAD-a, Francuska i Ujedinjeno Kraljevstvo izdali su dokument o terorizmu u kojem stoji da "odgovornost država počinje kada god uzmu učešća u terorističkim akcijama, ili indirektno kroz pružanje utočišta, obezbjeđivanjem postrojenja, naoružavanje ili pružanje finansijske podrške, ili bilo kakvog oblika zaštite."¹² Kao potvrda teze da se većine velikih i moćnih obavještajnih službi bave terorističkim djelatnostima na direktan i/ili indirektan način dokazuje činjenica da u nauci niti u struci ne postoji opće prihvaćena definicija terorizma.

Edukacija pripadnika obavještajnih službi kroz zajedničke usvojene doktrine kao instrument za borbu protiv terorizma

Modly pravilno ističe da je tijekom obrazovnog procesa za kriminaliste, pa može se kazati i prihvatiti i obavještajce, treba sadržajima kriminalističke znanosti pripremiti kriminaliste za rad na suzbijanju kriminaliteta i za rukovođenje, ovisno o obrazovnoj razini. Navedeno mišljenje u potpunosti je prihvatljivo i primjenjivo u odnosu na pripadnike obavještajnih službi. Termin obrazovanje veoma je bitno iz još jednog aspekta, a to je da isto predstavlja sistemski proces. Sistemski proces koji prate različite društvene, političke, sigurnosne i druge procese, te koji znanja o takvim realitetima prenosi u sistem edukacije vlastitih operativaca. S tim u vezi, pod obrazovanjem operativaca obavještajne službe kao realnoj mogućnosti i predujeta za suprotstavljanje terorizmu može se definisati kao proces unutar ustanove, sa jasnim, planiranim sadržajem i koji je rezultat dobro osmišljenog plana u funkciji razvoja različitih kongitivnih sposobnosti, kao i stjecanje raznovrsnih znanja i

¹² Simeunović, D. (2009) Terorizam, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd

vještina, umjeća i navika.¹³ Da bi se bilo koja služba mogla suprotstaviti nekom fenomenu i boriti se sa istim, neophodno je prvenstveno proučavanje njegove fenomenologije, mreža, elemenata. Temeljem kongitivnih spoznaja o fenomenologiji moguće je prodrijeti u proučavanje same etiologije koje se prevashodno mogu riješiti preventivnim dobro osmišljenim planovima i politikama. Pajević u svojom istraživanju kvalitetno ukazuje da jedan od boljih i učinkovitih sistema upravljanja obrazbom i individualnom obukom predstavlja NATO sistem.¹⁴ Međutim, pored svojevrstne stručne naobrazbe koju je NATO sistem kvalitetno razvio, većina obavještajnih službi koristi i eksterne edukacije, putem različitih vrsta seminara koje provode mnoge međunarodne i domaće organizacije. S druge strane, kao bitnost obrazovnog procesa operativnih radnika obavještajnih službi jesu i rezultati različitih istraživanja koje provode akademske i druge naučne zajednice i pojedinci.

8. Zaključna razmatranja

U savremenim društveno-političkim sistemima, kao sredstvo države u ostvarivanju nacionalnih interesa, kako na polju bezbjednosti, tako i spoljno političkom, obavještajne službe dolaze do izražaja svojim specifičnim metodama djelovanja. Na polju sigurnosti one svojim obavještajnim aktivnostima ispunjavaju obimne zahtjeve savremene države u pogledu potreba za raznovrsnim podacima, jer je savremena država zainteresovana za sve značajnije događaje i zbivanja u svijetu, radi donošenja adekvatnih političkih odluka. Međutim, obavještajne službe se svojim subverzivnim djelovanjem pojavljuju se sve više i kao činilac destabilizacije. Njihovo najčešće tajno djelovanje dodatno mistifikuje njihov rad i to baca sjenku na njega. U godinama koje dolaze, sa otvaranjem novi terorističkih žarišta na svjetskoj mapi, nema sumnje da će rad obavještajnih službi dobijati na sve većem značaju. Kao osnovni preduvjet za uspješnu borbu protiv terorizma, bilo da se on provodi od strane neke države ili organizacije jeste kvalitetan sistem obrazovanja budućih obavještajnih kadrova. Samo obrazovan kadar može se suočiti sa svakim fenomenom, pa i terorizmom. Na kraju treba istaći da „samo nezalica mrzi nauku“ (Artem non odit nisi ignarust).

¹³ www.wikipedia.org/wiki/obrazovanje, pregled izvršen na dan 30.01.2018. godine

¹⁴ Pajević, M.: Savremene obavještajne teorije, Mostar, 2013. str. 284.

9. Literatura

1. Abazović, D.M. (2002). *Državna bezbjednost, uvod i temeljnih pojmovi*, Sarajevo
2. Đorđević O. (1989). *Leksikon bezbednosti*, Beograd, Privreda-publik
3. Hople G.W., Watson B.W. (red.). (1986). *The Military Intelligence Community*, Westview Press, London
4. Klar, R. (1972). *Špijuni gledaju s neba*, BIGZ, Beograd
5. Milašinović R. (1981). *Tajne paralele*, 4. jul, Beograd
6. Milašinović R., Milašinović S. (2004). *Uvod u teoriju konflikta*, FCO, Beograd
7. Milošević M. (2001). *Sistem državne bezbednosti*, PA, Beograd
8. Pajević, M. (2013). *Savremene obavještajne teorije*, Mostar
9. Savić A. (2000). *Osnovi državne bezbednosti*, VŠUP, Beograd
10. Savić A., Delić M., Bajagić M. (2002). *Bezbednost sveta: od tajnosti do javnosti*, Institut bezbednosti i Policijska akademija, Beograd
11. Simeunović, D. (2009). *Terorizam*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
12. www.wikipedia.org

KORUPCIJA U VISOKOM OBRAZOVANJU

Sažetak

Od sredine 1990-ih korupcija se duboko ukorijenila u mnogim društvima, te na područjima društvenog žvota stvara uvjerenje da bez korupcije društvo ne može funkcionisati. Sama etiologija i fenomenologija korupcije različita je od države do države, ali ona postoji u svim državama. Na ovakvu stvarnost nisu imuni osnovni sektori društva meću koje ubrajamo i obrazovanje. Imajući u vidu značaj obrazovanja za prosperitet društva, možemo reći da korupcija u obrazovnom sektoru predstavlja veliki izazov. Pored toga, ona utječe na efikasno i kvalitetno obrazovanje, na sigurnost, stabilnost društvenog razvoja i konkurentnost tržišta. U ekstremnim slučajevima korupcija doprinosi smanjenju povjerenja javnosti u obrazovne institucije i akademsku zajednicu.

Ključne riječi: Korupcija, visoko obrazovanje

Abstract

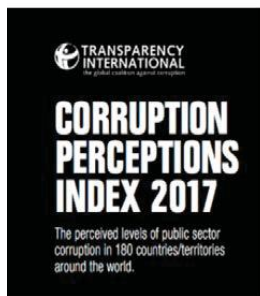
Since mid-1990s corruption has become deeply rooted in many societies and is creating the impression in all areas of social life that a society cannot function without corruption. The etiology and phenomenology of corruption varies among the states, but it exists in all states. The basic sectors of society, including education, are not immune to this fact. Knowing how education is important for the prosperity of society, we can say that corruption in the education sector represent a great challenge. Besides, it affects the efficiency and quality of education, security, stability of social development and competitiveness of the market. In extreme cases, corruption contributes to reducing public trust in institution of education and the academic community.

Key word: Corruption, university education.

1. Uvod

Index percepcije – pojam koji se svakodnevno spominje u Bosni I Hercegovini sa konotacijom na pojavne oblike korupcije i njihovo suzbijanje dobija samo na kvaliteti razvoja korupcije i novih pojava oblika. Nažalost, BiH svake godine pa tako i ove postaje rob korupcije, i trenutno se nalazi u tzv. stanju State Capture.

¹ Sveučilište / Univerzitet Vitez - Vitez

RANK	COUNTRY/TERRITORY	SCORE	RANK	COUNTRY/TERRITORY	SCORE	RANK	COUNTRY/TERRITORY	SCORE	RANK	COUNTRY/TERRITORY	SCORE	RANK	COUNTRY/TERRITORY	SCORE
1	New Zealand	89	71	Ecuador	21	37	Thailand	37	103	Russia	29	169	Guinea	9
2	Denmark	89	72	United Arab Emirates	21	38	Chad	37	104	Bangladesh	29	170	Congo	21
3	France	85	73	France	20	39	India	40	105	DRC	31	171	Democratic Republic of Congo	21
4	Norway	85	74	Uruguay	20	40	Morocco	40	106	Bahrain	38	172	Tajikistan	21
5	Switzerland	85	75	Czech Republic	19	41	Cote d'Ivoire	36	107	Kazakhstan	31	173	Kenya	28
6	Singapore	84	76	Bahrain	19	42	Spain	57	108	Mongolia	36	174	Liberia	26
7	Chile	84	77	Chile	67	43	Colombia	35	109	Lebanon	31	175	Chad	30
8	Canada	82	78	Bahrain	65	44	Kenya	36	110	Senegal	36	176	Burkina Faso	19
9	Luxembourg	82	79	Portugal	63	45	South Africa	54	111	Malawi	31	177	Angola	19
10	Netherlands	82	80	Denmark	63	46	Costa Rica	56	112	Guinea	27	178	Turkmenistan	19
11	United Kingdom	82	81	Spain	63	47	South Korea	56	113	Niger	30	179	Yemen	18
12	Germany	81	82	Spain	63	48	South Korea	56	114	Iran	30	180	Venezuela	18
13	Australia	77	83	Spain	63	49	South Africa	54	115	Myanmar	30	181	Korea (North)	17
14	Hong Kong	77	84	Spain	63	50	South Africa	54	116	Algeria	38	182	Equatorial Guinea	17
15	Iceland	77	85	Spain	63	51	South Africa	54	117	Algeria	38	183	Cameroon	25
16	Austria	75	86	Spain	63	52	South Africa	54	118	Algeria	38	184	Guinea Bissau	17
17	Belgium	75	87	Spain	63	53	South Africa	54	119	Algeria	38	185	Mali	17
18	United States	75	88	Spain	63	54	South Africa	54	120	Algeria	38	186	Maldives	23
19	Ireland	74	89	Spain	63	55	South Africa	54	121	Algeria	38	187	Timor-Leste	16
20	Japan	73	90	Spain	63	56	South Africa	54	122	Algeria	38	188	Yemen	16
21			91	Spain	63	57	South Africa	54	123	Algeria	38	189	Yemen	16
22			92	Spain	63	58	South Africa	54	124	Algeria	38	190	Yemen	16
23			93	Spain	63	59	South Africa	54	125	Algeria	38	191	Yemen	16
24			94	Spain	63	60	South Africa	54	126	Algeria	38	192	Yemen	16
25			95	Spain	63	61	South Africa	54	127	Algeria	38	193	Yemen	16
26			96	Spain	63	62	South Africa	54	128	Algeria	38	194	Yemen	16
27			97	Spain	63	63	South Africa	54	129	Algeria	38	195	Yemen	16
28			98	Spain	63	64	South Africa	54	130	Algeria	38	196	Yemen	16
29			99	Spain	63	65	South Africa	54	131	Algeria	38	197	Yemen	16
30			100	Spain	63	66	South Africa	54	132	Algeria	38	198	Yemen	16
31			101	Spain	63	67	South Africa	54	133	Algeria	38	199	Yemen	16
32			102	Spain	63	68	South Africa	54	134	Algeria	38	200	Yemen	16

This work from Transparency International, 2018 is licensed under CC BY ND 4.0

#cpi2017
www.transparency.org/cpi

Slika1. Index percepcije za 2017 godinu²

Navedeno stanje nije ništa drugo nego koordinirajuća aktivnost *grand corruption* i *petty corruption*, što je ustvari krupna i sitna kroupcija ujedinjena u borbi protiv normalnih ljudi. Stanje State Capture je već nekoliko godina prisutno u BiH, i oslobađanje BiH ili bilo koje druge države nije moguće bez ogromne transformacije, nereda i revolucije. Jedna agencija koj broji 28 uposlenika, nije u mogućnosti napraviti preokret iako na sve moguće načine pokušava probraziti svijest građana o ovoj pošasti. Jer korupcija je trenutno uzela toliko maha da više ju nije moguće zaustaviti. Pojedini Don Kihot-i pokušavaju da promijene stanje no nažalost u toj borbi se samozapaljuju i izgaraju kao leptiri na noćnoj lampi.

2. Korupcijski rizici u visokom obrazovanju

Da korupcija nije pojava koja obilazi obrazovanje, a posebno visoko obrazovanje tema je ovoga rada. Naime korupcija u visokom obrazovanju se ogelda kroz nekoliko istraživanja. Prema Vejnoviću³ “korupcija u obrazovanju predstavlja ozbiljnu prijetnju uspješnom ostvarivanju svih obrazovnih i edukacijskih ciljeva”, isto tako Vejnović navodi “ciljevi se ogledaju u poboljšanju resursa za obrazovanje, sveobuhvatnom pristupu obrazovanju (naročito za najugroženije grupe), poboljšanju kvalitete obrazovanja, te smanjenju socijalne nejednakosti. Prepoznavanje rizika u visokom obrazovanju, tj. Radnji koje dovode do koruptivnog ponašanja možemo prepoznati kao:

² https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017#resources
³ <http://www.itc.edu.ba/wp-content/uploads/2015/10/STUDIJA-KORUPCIJA-O-OBRAZOVANJU-za-print.pdf>
 str.10

- ocjenjivanje koje nije bazirano na zaslugama već na količini primljenog mita, nematerijalnim uslugama ili na osnovu rodbinskih veza,
- polaganje ispita pod lažnim imenom,
- pronevjera finansijskih sredstava namijenjenih za nastavne materijale, izgradnju institucija, itd.,
- primanje mita od proizvođača za odabir obrazovnog materijala, koji je obično niskog kvaliteta,
- ucjenjivanje učenika i studenata da bi kupili knjigu ili priručnik koje je napisao profesor,
- davanje privatnih časova studentima kojima se već predaje,
- korištenje imovine obrazovnih ustanova u privatne ili komercijalne svrhe,
- ucjenjivanje studenata da rade neplaćene poslove u korist administrativnog ili nastavnog osoblja,
- iskorištavanje i zlostavljanje učenika na različite načine (fizički, seksualno, itd.),
- angažiranje nastavnog osoblja i unapređivanje na osnovu primljenog mita ili u zamjenu za seksualne usluge,
- prodavanje ispitnih pitanja,
- izdavanje potvrda o radovima u postupku objave i vrednovanje istih kao relevantnog dokaza, tj. objavljenog rada ili lažiranje uslova za izbore i napredovanja/Izvještaji komisija,
- izdavačka djelatnost za napredovanje - gdje uredništvo fakulteta objavljuje svoje radove ili radove podobnih profesora kako bi imali uslove za izbor pri čemu se zanemaruje sama kvaliteta rada,
- “predavači duhovi” – zaračunavanje plaća za osoblje koje nije više, ili nikad nije bilo zaposleno, iz različitih razloga,
- visok stepen odsutnosti profesora,
- dobijanje dozvola za rad privatnih univerziteta ili škola nelegalnim putem,
- vještačko povećavanje broja studenata i učenika, u cilju dobijanja više sredstava,
- podmićivanje računovođa da ne bi otkrili pronevjere u korištenju povjerenih sredstava,
- pronevjera sredstava dobijenih od lokalnih organizacija i roditeljskih organizacija,
- alokacija sredstava pojedinim fakultetima u cilju dobijanja političke podrške, naročito u doba izbora, i
- direktni ili indirektni utjecaj na komisiju kako bi se osigurala akreditacija visokoškolskih ustanova.

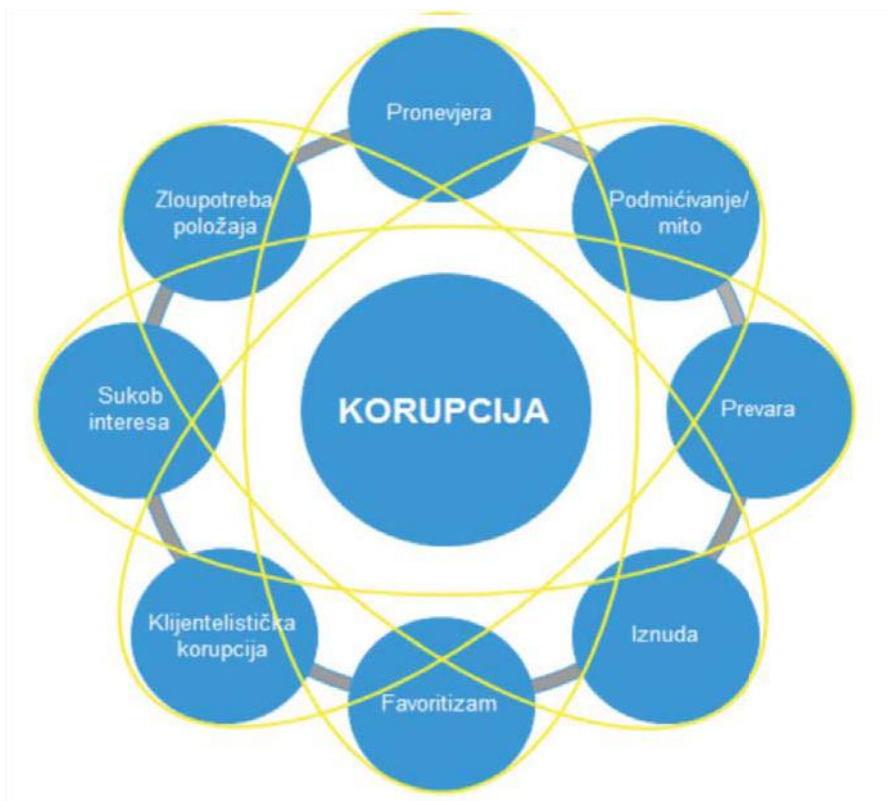
3. Najčešći korupcijski rizici u visokom obrazovanju

Iz ovih rizika je prepoznato da su najčešći oblici korupcije u visokom obrazovanju vezani za kaznena djela

- pronevjera;
- podmićivanje/mito;
- prijevara;
- Iznuda;

Kao i nečasno djelovanje kroz različite oblike koji nisu propisani kao kaznena djela:

- klijentelistička korupcija;
- sukob interesa;
- zloupotreba položaja;
- favorizam.

- Slika 1. Rezultati ankete prepoznatih rizika u korupciji

Prema Veladžiću⁴ koji kaže da je analizom iz studije prepoznato rizično ponašanje kod obaju čimbenika koji učestvuju u korupciji, pa stoga navodimo: “profesori i studenti smatraju da se rizik korupcije na visokoškolskim ustanovama i koruptivno ponašanje ne javlja usljed nekvaliteta zakona ili nedostatka antikoruptivnih odredbi, već usljed nepoštivanja zakona, malih kazni i slabe primjene mehanizama kontrole.”

4. Subjekti korupcije u visokom obrazovanju

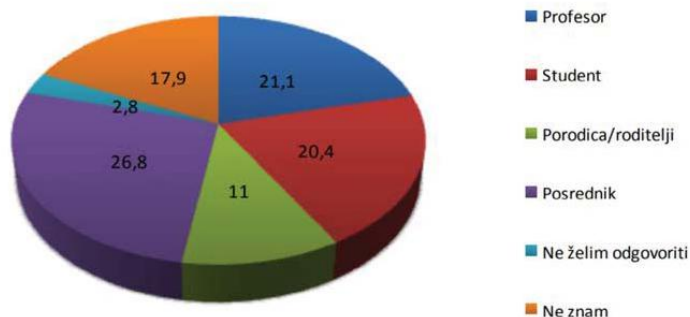
Lista subjekata u koruptivnom ponašanju na visokoškolskim ustanovama		
OSOBE unutar studija	INSTITUCIJE	OSOBE van studija
Student	Ministarstvo obrazovanja	Roditelj
Profesor	Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta	Rođak
Asistent	Centar za informiranje i priznavanje	

⁴ <http://www.itc.edu.ba/wp-content/uploads/2015/10/STUDIJA-KORUPCIJA-O-OBRAZOVANJU-za-print.pdf>
str.42

	dokumenata iz područja visokog obrazovanja	
Dekan	Fakultet	
Rektor	Univerzitet	

Tabela 1. Lista subjekata u koruptivnom ponašanju na visokoškolskim ustanovama

Po Vašem mišljenju ko je inicijator za korupciju na fakultetima/visokim školama?

Dijagram 1. Rezultati ankete ko je inicijator korupcije u visokom obrazovanju?⁵

5. Analiza anketnih pitanja vezanih za korupciju u visokom obrazovanju

Da li ste u protekle dvije godine čuli za slučajeve...	DA	NE	Ne znam
Da je osoba ostvarila čin upisa na fakultetu podmičući administrativnog radnika na fakultetu	35,8	36,3	27,9
Da je neko na nepošten način upisao fakultet jer mu je bliski srodnik na položaju	59,5	19,4	21,1
Da je osoba dala mito kako bi se zaposlila u ministarstvu obrazovanja	27,8	39,8	29,7
Da je neko, koga poznajete, dobio pod sumnjivim okolnostima posao na fakultetu/visokoj školi	23,5	43,9	33,2
Da neko sa sumnjivom diplomom radi kao profesor jer ima srodnika na položaju koji ga štiti	26,4	38,2	35,4
Da se neko nedolično ponaša na radnom mjestu, a i dalje radi na fakultetu/visokoj školi jer ima srodnika na položaju koji ga štiti	38,1	29,8	32,1
Da je neko platio kako bi mu se napisao završni rad/magistarsku/doktorsku tezu	49,0	34,8	16,2
Da je neko dao poklon pri činu odbrane završnog rada/magistarske/ doktorske teze	46,5	34,6	18,9
Da je neko položio ispit jer ima rodbinske veze sa profesorom	42,2	37,2	20,6
Da je osoba imala intimne odnose sa profesorom da bi položila ispit	25,2	52,2	22,6
Da je osoba imala intimne odnose sa profesorom kako bi se upisala na fakultet	20,2	59,2	20,6
Da je osoba imala intimne odnose sa profesorom da bi dobila posao na fakultetu	22,1	53,8	24,1

⁵ <http://www.itc.edu.ba/wp-content/uploads/2015/10/STUDIJA-KORUPCIJA-O-OBRAZOVANJU-za-print.pdf>
str.84

Tabela 2. Korupcija u visokom obrazovanju fikcija ili stvarnost?⁶

6. Preporuke

- Uvođenje transparentnog objavljivanja svih natječaja za prijem profesora, studenata i pratjećeg osoblja na svim visokoškolskim ustanovama
- Savjestan i transparentan rad inspekcijskih tijela
- Osnivanje antikoruptivnih tijela za visokoškolske ustanove kako neovisno kontrolno tijelo
- Osnivanje antikorupcijske komisije na nivou Univerziteta/Sveučilišta
- Depolitizacija upravnog odbora univerziteta
- Uvođenje efikasnog mehanizma e-prijave na svi Univerzitetima/Sveučilištima
- Usuglašavanje zakonskih i podzakonskih akata na svim razinama vlasti zajedno sa Univerzitetima/Sveučilištima
- Izvršiti sveobuhvatnu kontrolu diploma visokoškolskih ustanova

7. Zaključak

Prepoznavši preporuke koje su utemeljene još sveobuhvatnom Studijom o korupciji u visokom obrazovanju koju je provodio ITC u period 2015 godine, načinjeno je značajnih pomaka koji su vidljivi u pretnom uređenju visokoškolskih ustanova i zakonodavnom okviru. Sve ostale novine se polako uvode e-nastave i transparentnost svih aktivnosti na području visokoškolskih ustanova. Naravno ovu reformu visokog obrazovanje je neophodno nastaviti i što transparentnije promovirati borbu protiv korupcije u akademskoj zajednici.

⁶ <http://www.itc.edu.ba/wp-content/uploads/2015/10/STUDIJA-KORUPCIJA-O-OBRAZOVANJU-za-print.pdf>
str.84

EMPOWERING THE YOUTH OF OUR GENERATION
The Education in Europe – Mission Impossible
German School Systems

The presentation has been prepared by Dr. Dr. h. c. Truly Busch for the Sixth International Scientific Meeting devoted to “The Current Problems of Higher Education and Science” organized by “European University Brcko District” and “European University Kallos” Tuzla, B&H, on 13th April 2018.

The Abstract:

Education begins with the very first breath a new born child takes after he/she starts a long life journey in their new world.

KEYWORDS:

Education, School Systems, Different Levels, PISA (Program of International Student Assessment), School Reforms, Decline, Teaching Methods, Students, Teachers, International Competition, Public Schools vs Private Schools, Integration, Technology, Globalization, ENTREPRENEURIAL EDUCATION, Distance Learning, Life long learning, Selfevaluation of Students, Ethic and Moral Values, Parents. Society.

**THE GERMAN SCHOOL SYSTEM IN THE PAST, PRESENT AND
FUTURE**

Introduction

For many years German educational system was for good reasons considered as the best possible school system in the world. Germany has “produced“ lots of scientists, poets philosophers and other experts and the cradle of that success was “the good German school“. Other countries have tried to copy German educational systems and to adapt them to their needs but it did not always work. There has always been something special that made Germany look that successful. Germany itself was proud of that achievement, maybe too proud and simply oversaw the changes which were taking place all over the world. German governments and ministries in charge of education did not realize the impact of internet and the globalization upon the existing, traditional school systems. They were even very resistant to any changes and thought a change is a splash into their face, a harm to their “untouchable“ education. Only after PISA (Program for International Student Assessment) tests showed that something “was rotten in the education of Germany“. There came voices asking for explanations. At first these tests were graded down as inappropriate and not representative enough and later “a scapegoat“ was found in the large number of foreign (immigrant) children who do not understand the language and whose parents do not care enough about their education. Only much later the public realized that the true problem should be sought in

¹ PhD in Education

Doctor of Philosophy in EDUCATION, EILM University (India)

Doctor Honoris Causa in Philosophy, Angkor University (Cambodia)

both the school system and the society itself. Under their pressure politicians and responsible educational ministers started searching for reasons for the miserable situation in the school system in the organization of that system itself. New reforms are being underway. Much innovation has been imported from successful countries, new methods have been introduced and little success has been achieved.

It will take much time to improve or even change the existing “poverty“ in this system. New political, financial and economic situation is an extra burden and has a bad influence on the school system, too. Classes are filled to the top, teachers are badly paid, schools are old, there is no money for computers and other school and teaching material. Students see no chance to get a job after they finish school. Many of them quit school without any final school certificate. Those who stay at school go there “to kill“ the time and do not care much about the things their teachers “try to fill them with“. Traditional schools must change their face.

They must open and embrace alternatives. Students must be taken the way they are. Teachers and parents should not always talk about the “ good old days“. Students must be involved into decisions about the education. They are no objects any more. Teachers should not think for them, let alone decide about them.

Teachers must also bring some life into their classes. A human being is not only a piece of brain or meat. Where is the soul? Where are the values, the norms or the habits? Why are they out of most schools? That is what I am going to write about in this paper, to search for the reasons for such a bad situation and to mention possible alternatives to change it.

1. Criticism of the Present German Education System

The first thing that needs to be said about the German school system is that the discussion about its possible (and maybe necessary) modernization is a fairly old one. Over the last two decades politicians have repeatedly raised the issue of the obvious decline in the educational system and promised countermeasures, but to a little effect. It is only since the recent publication of the results of the internationally respected Pisa study that the topic has regained the status of a pressing concern in the political mind. The example of a generation of school children, who – to put it mildly – were simply not “up to international competition” has caused serious uproar amongst the German public. One is forced to admit that the public demands concerning a radical modernization of the German school system have some validity. The principal argument in support of this thesis is that, as critics have justly pointed out, German schools do not provide their pupils with an education that could compete with international standards. As one journalist cynically put it: German schools nowadays are no longer places where children gain knowledge as well as a basic perception of our culture, instead they are breeding grounds for illiteracy. Whilst German schools are very anxious to put special emphasis on the teaching of social behaviour in their curriculum, there are deficiencies in those fields of education which require from pupils the application of simple analytical skills. Indeed, there seems to be general confusion about what “a good education” is exactly supposed to be. Does it imply the reading of Greek mythology or should it rather concentrate on the development of practically relevant skills? The schools do not provide their staff with an adequate answer to this. As a consequence, teachers are forced to improvise.

Another good reason to believe that the German school system needs reforming is to be found in the fact that German pupils, compared to other nations, spend too little time in their classrooms. While in the United States (though it should not be regarded as a role model) and England, school children are used to a schedule that will keep them in school for the great

part of the day, children in Germany are left to occupy themselves alone after lunch time. Not only does this put an unfair strain on working mothers and fathers, it also confronts teachers with the unpleasant task of having to convey an unreasonably large amount of information in too little time. It should not be forgotten at this stage that the children, too, suffer from the fact the school system is unwilling to invest more time in their education. While in England school classes generally provide their pupils with a stable social environment, German children often complain about isolation. Apart from these two (rather practical) arguments, there is another very essential reason for believing that the German school system needs to be modernized. It may seem drastic, but the German public has lost faith in its educational system. Certainly, it may be argued that the mere faith in an institution neither makes it better nor worse. This reasonable attitude, however, fails to realize how much can be achieved by enthusiasm and real dedication. If the schools and the teachers really felt that they represented a functioning and adequate system, they would find ways to amend its minor flaws. But in reality the very opposite may be true. People are extremely disillusioned, dissatisfied with the school curriculum, and ashamed of the results of a test which casts a dark light on the interest Germany's educational system seems to take in its younger generation. Everybody feels it: it is time for a change.

The sensible conclusion we can come to is that the German school system does, indeed, need to be modernized. Not only does the education children receive at German schools fail to meet international standards, it does not satisfy any decent standards at all. If the German school system continues to invest as little time, money and dedication in its younger generation, schools will, indeed, be turned into "breeding grounds for illiteracy".

Although Germany has been rebuilt and reunited, the debate over the education system remains a source of division. There are numerous suggestions offered for improving the German education system, from the creation of all day schools to abolishing the tripartite system altogether. The debate is complex and shaped by political issues, such as the socio-economic differences between classes and the integration of immigrants into German society. The demographic differences were most apparent in the Hauptschule in Berlin, which consisted of high numbers of minorities, foreigners and individuals of lower socio-economic status, as well as at the private school in Munich, in which most students were German. On the other hand, the Gesamtschule enjoyed a high level of diversity and offered options for foreign students to help them graduate.

Still, the poor showing of the German education system in the OECD's PISA study may not be the result of any one factor. Many of Germany's schools are in need of better funding for bigger classrooms and better resources, from Hauptschulen in Berlin to private schools in Munich. Kindergartens are not freely available for all children, which may contribute to the class divisions seen in the three-tiered system. The transition to all-day schools, may produce higher results, as German students were originally found to spend significantly less time in the classroom than the OECD average. Finally, the central role of parents in the education of their children makes up a large part of the debate between comprehensive and traditional schools.

Addressing any of these issues may lead to higher PISA scores in the future, but the strong division of the country over education reform is unlikely to result in a complete restructuring of the system.

2. Changing the attitudes

“From the viewpoint of Progressive Education the current pedagogy makes no mistakes, it is a mistake in itself, a wrong answer to the existing problems.” (Gribble, David: Welche Reform braucht die Schule? Weinheim, Basel, p. 13

Despite its advanced development, especially in its primary sector, the school is not capable of addressing and solving the problems of the young generation.

Here are some most critical points concerning the regular school education:

- The public school system is not capable to properly react to the changes concerning the youth and the families.
- The public state schools support the early selection and thus preserve the existing social differences.
- The high pressure efforts for achieving good school grades leads to creating competition and is laming any solidarity within the classes.
- “Objective assessment” of subjective student work is not appropriate.
- The existing role acting between teachers and students prevents a required form of good interaction and relationship between teachers and students and even students themselves.
- Cutting the teaching times into periods of 45 minutes is against the individual and natural learning process.
- Compulsory learning does not allow nay healthy environment, and destroys he existing motivation.
- No individualization of learning process is possible

This leads to a disturbed atmosphere at schools and creates fear and lack of interest for school..

3. Integrating Diverse Areas of Knowledge With The New Paradigm

The ‘new vision for learning’ envisages perforce the concept of learning to learn (together). The UNESCO World Conference on Higher Education (1998) posits that institutions of higher learning must play a supportive role in identifying and addressing issues that affect the well being of communities. What are learning organisations? The education system must constantly aim at a synthesis of 'new' methods with 'new' issues that affect community well being.

- Give students opportunities to develop skills they need for their success
- Give them control of their learning with flexible timing, delivery and style
- Give them personal support and help when they need it
- Put them in touch with other learners
- Make learning an affordable and enjoyable part of everyday life
- Help build a learning society in which people and businesses are able to take control of their own destinies and build their futures.
- Encourage lifelong learning to raise business competitiveness
- Help students to improve their knowledge and skills, from basic literacy to advanced management techniques
- Help promote and support the habit of effective and purposeful lifelong learning for all students
- Provide a wide range of useful learning packages which given maximum flexibility for users, allowing them to learn where, when and how they want

- Encourage students to “own” their learning by making it relevant to their lives and personal aspirations
- Build learners’ confidence in their ability to manage their own learning through access to specialist support and interaction with other learners
- Put students in touch with other learners studying the same topics
- Give an easy access to support students’ need
- Offer learning materials that are relevant to the students own work interests and that actively involve them in practical examples and exercises
- Give them the chance to relate their learning to their own longer term ambitions

4. Reforms in the education of tomorrow

4.1 Elementary education

Extensive pedagogical reforms aim at a pupil-oriented approach to teaching which enhances the children’s self-initiative and self-confidence and promotes learning in a cross-disciplinary context. Since the 1990s, the introduction of and increase in foreign language teaching has gained in importance. All Länder have introduced foreign language teaching as early as Grundschule (primary school).

The transition from the day-care centres for children to the primary school is of particular importance. In June 2009 the Conference of Ministers of Youth and the Standing Conference agreed on a range of common approaches to this transition, which can serve as guidelines for action for the day-care centres and schools, educators, teachers and parents involved. Other focal points of the current debate are the introduction of fixed school opening times, the further development of flexible school entrance phases, requirements for procedures of regular language status observation and the development and expansion of schools offering all-day activities and care in the primary sector. Already at the level of primary school lifelong learning also is a concern.

Furthermore, the collaboration between school and parents is to be improved because parental support is of special importance for the learning success of primary pupils.

4.2 Secondary education

At the centre of the current debate are still measures for the further development and assurance of the quality of school education. In the course of this debate, the results of international comparative studies of pupil achievement receive particular attention. Special importance is attached to the introduction of educational standards binding for all Länder. In 2003 and 2004, the Standing Conference adopted Bildungsstandards (educational standards) for the Mittlerer Schulabschluss in the subjects German, mathematics, first foreign language (English/French), biology, chemistry and physics, as well as for the Hauptschulabschluss in the subjects German, mathematics and first foreign language (English/French). In October 2012 the Standing Conference, on the basis of a decision of October 2007, has resolved educational standards for the Allgemeine Hochschulreife (general higher education entrance qualification) in German and Mathematics and in follow-on courses in the foreign languages English and French.

The development of educational standards for the Allgemeine Hochschulreife in the natural science subjects biology, chemistry and physics is to be initiated in 2013. The educational standards are part of a comprehensive system of quality assurance, which also includes education reporting, comparative tests, school development and both internal and external evaluation. The introduction of centralised examinations at Land level and the measures for improving professionalism in teacher training are also to be viewed against this background. In December 2009 the Standing Conference underlined the importance of the school part of vocational education and training in a declaration on the future place of the vocational school in dual vocational education and training.

4.3 Tertiary sector

In May 2010, not least in response to public debate, the stakeholders in the Bologna Process analysed the situation at German higher education institutions and agreed to step up their cooperation in the interests of successful reforms. The discussions focused in particular on the development of mobility, the academic feasibility of the Bachelors' and Master's degrees, access to the Master's and admission to Master's courses of study, and the outlooks for graduates with a Bachelor's degree on the labour market.

The 2011 National Bologna Conference reported on developments since 2010 and noted that the successes of recent months included amended framework conditions, marked changes at the higher education institutions, and intensive and constructive dialogue between higher education institutions and policymakers, including at Länder level. In addition, significantly more attention was paid to the quality of teaching.

With the amendment of the *Ländergemeinsame Strukturvorgaben für die Akkreditierung von Bachelor- und Masterstudiengängen* (common structural guidelines for the accreditation of Bachelor's and Master's study courses) in February 2010 the Standing Conference responded extensively to the criticised implementation of the Bologna Process. Some Länder have adapted the Länder laws governing higher education correspondingly. All Länder have taken measures to ensure effective implementation. Higher education institutions have also adopted a range of directives and guidelines, and orientation frameworks to review study courses. With the Higher Education Pact 2020 the Federation and the Länder are creating a needs-based study provision and hence ensuring the quantitative expansion of higher education. From 2007 to 2010, with 185,000 first-year students, twice as many additional new students than previously expected enrolled in a higher education institution. In total around 327,000 additional study opportunities will be created in the second programme phase (2011 to 2015). The Federal Government alone is making just less than Euro 5 billion available for this.

In 2010 the Higher Education Pact 2020 was expanded by a third pillar. Through the Teaching Quality Pact the higher education institutions are receiving broad support to improve study conditions and teaching quality, matched to specific local needs. The pact promotes improved staffing at all levels and measures for training higher education staff in teaching, support and advisory tasks. New impetus is also to be provided for the continued development of teaching quality and the professionalisation of teaching. The Federation is making around Euro 2 billion available in total for the period from 2011 to 2020. A total of 186 higher education institutions from all 16 Länder are benefiting from this support, including 78 universities, 78 universities of applied sciences and 30 colleges of art and music.

5. Changes in children's behavior - Low moral values and ethics

There has been much complaint about deterioration of crucial ethic and moral values in children during the last decade. Children do not care enough about their behavior not only in their peer groups but also in their inter-actions with their parents, teachers and other persons. At solving problems they do not always choose the peaceful ways. Advice and well meant recommendations and support by others are not welcome and are often refused. They do not show enough respect to their teachers or other personell at their schools. Grades and learning is not that important. Most of their time they spend not with their friends and families but with their cell phones and other technical gadges. There are hardly any talks either with their teachers, their parents or their friends. Sport activities are losing their place in the ranking of children's hobbies. At home children possess their own room and are completely isolated. Parents (in most cases divorced) do not have enough time or interest for their children. Upbringing and raising do not take place. Parents rely on schools and schools expect the parents to care for the upbringing. Values can only be acquired not learned.

But moral and ethics are of high importance in determining the nature of a society or a culture. Morals and ethics are used as complimentary terms but they mean different in literal sense.

Morals define personal character and refer to the beliefs that a person practices when he interacts in personal and social relationships. The conduct exhibited by the person in personal-social behaviors gives a correct evaluation of his morals. Morals identify the way a person lives. Ethics are the codes or standards of conduct expected by the group to which the individual belongs.

In other words, ethics are the set of principals or the theory that decide a person's moral values. Ethics can also be defined as the manual defining the code of morals. The presence of qualities showing high ethics in a person is termed as morality. More commonly, people associate the term moral with the lesson learnt from a story or a fable.

Morals more strongly are based on social values of good and bad. Thus good morals can be distinguished from bad morals. It is correct to define them as the norms and the customs that guide the conduct and the way of life towards good, and beliefs are exhibited through acts of good and bad deeds.

Now ethics are the actions of a person in conscious and represent his free form of being not by seeing how they are performed, but seeking a judgment on whether the act is ethically right or wrong. Ethics and morals are conceptually different but lead to the same outcome of determining the social system and intend to promise a life of excellence for present and future generations.

A person with good morals is involved in good deeds and always knows it inside. A person doing bad deeds at the same time may always consider it right in adaptation to the society he lives but is actually having bad morals. If the ethical and moral values of a person have declined, he will never feel any shame or fear in performing a wrong deed or even a heinous crime as it is something appropriate by his morals and ethics. Most of the times, it is experiences and the way a person is brought up that decide his actions and hence his morality and ethics.

Social ethics and moral values have been deteriorating over time. As a result, the numbers of crimes like murders, thefts, gang rapes, kidnaps, molestation, incidents of snatch and run and illegal practices like terrorism, hoarding, drug abuse etc. have seen multifold increase in just few years.

Practicality and shrewdness have taken the shape of greed, jealousy, negative competition and temptation for easy money which is completely detrimental to a happy and healthy social life.

Humans have lost patience and have become selfish in their motives and hence ethics and morals have declined and lost value in their lives.

If we want to see a society that has a very low crime rate and where all humans can live safe, we have to look into the morals and the ethics that our sculptures and religious masters preach. We have to take the responsibility of making our society and in turn our earth a beautiful place where all humans can live a life of respect and dignity with no fears in their mind

6. Total Learning Situation: Learner's Autonomy and Learner's Contiguity

Learners' autonomy points to the learners' centric vision of education, its learners' centredness and the appropriate methods adopted to achieve it. More and more the concept of education has reached a point, where we enumerate more positively learner roles rather than teaching roles. This is the pedagogical shift that we envisage and posit emphatically in teaching – learning methods. The cultural shift that is taking place is that teaching is mediation; parallel texts and sub texts are entering the teaching – learner classification. These are parallel to the methods already adopted in classroom teaching, i.e. the popular but not sacrosanct notion of the lecture method.

The cultural shift referred to the above is part of the paradigmatic shift that is evolving into let us say new teaching-learning systems. It is the purpose of this discussion to examine such 'newness' to invest a philosophical basis to the concept of education. What are, who are, the mediators in the teaching/learning-process? What is the relevance of target groups here? Can education be subversive, i.e. can it break the barriers of school education, higher education and tertiary education, to apprehend contiguity and wholesome features.

The mediated form of instruction by way of study texts and technology aided instruction makes the educational experience lively, interactive and independent. Home - study for example, the opportunity to study at one's place and pace is part of the objectives of continuing and adult education, where a situation is opportunistically created in which those who have missed out are given a kind of flexibility to learn to one's advantage and benefit. The learner is then not an anachronistic idiot but the creator of an ambience, a cultural situation, where the learner is: 'A Teacher' and 'A Trainee'.

For too long the concept of education in many countries has remained in the morass of rigid stratification: the teacher 'teaches', the learner 'learns'. The teacher is omniscient, an intellectual glut and a powerful' (but of course superior!) disseminator of information. The student - learner relationship is thus construed chiefly and pedagogically as linear and not causal. That, there may be a cause-effect relationship between the teacher and the learner is glibly overlooked. This is the cause - effect relationship towards a pointer; towards 'new' teaching-learning modes, the roles are reversed, the teacher is a learner, the learner is a

teacher. The optimum use of technology aided instruction which is interactive, constantly shifting gears let us say, can achieve this.

Learning is then virtual and autodidactic; classrooms are then created at homes, in trains, in buses anywhere. The learner is a trainee because the learner has the flexibility and the right to 'Choose to learn' and 'learn to choose'.

The learner may be in a position to select specific, target-oriented courses, and relates them to professionally objectified goals ("Learning to choose"). If we are to design courses for laboratory technicians we are designing a 'professional' programme just as that of an MBA programme, or a Masters in Computer Applications programme which are very popular in this competitive world. In what we try to capture as a professionally competitive ethos, such a tag also becomes a misnomer in third world countries. Learner autonomy and academic freedom should express more independence and the freedom to choose, a housewife should be in a position to pursue a programme in creative writing and a journalist in environmental studies, but who will guide them, will it not be a question of autonomy and auto didacticism, that of learning for 'disinterested' purposes? The creative is energising but also self-fulfilling, jobs and professions come and go but the interest to learn and the acumen for it is perennial.

What about teaching, how can 'classroom' teaching be extended into creating and multiplying a larger number of them? Let us begin with evaluation, evaluation should be continuous, both formative and summative, evaluation should be innovative, there should be lab intensive work, extended contact etc. Tutorials should exercise maximum options such as group discussions, brainstorming sessions, quizzes, small group interactive sessions etc. The teacher then is also a coordinator and a manager. This mediating role of teaching can then perform wide-ranging functions from tutoring skills to administering, upbringing and managing.

However to make this education system more mass based, invigorating and fructuous professionally related academic programmes have also been introduced in the spheres of teacher training, higher education, food and nutrition, rural development, journalism and mass communication, health education, creative writing etc. This spirals into an educational ethos both vertically and horizontally where a varied and complex target group with different professional backgrounds and compatibility are taken into full cognisance.

In Germany now the vision of education must be constructively understood not as compartmentalisation (school education, college education, university education) but as a holistic means to achieve objectives of TLS (Total Learning Situation).

The ends to teaching and learning must also be creatively envisaged as expansive, changeable, and adaptable; shaped accordingly to the demands of interested learners whose thirst for knowledge is not assuaged.

7. Entrepreneurial education

Europe faces a number of challenges that can only be met if it has innovative, well-educated, and entrepreneurial citizens who, whatever their walk of life, have the spirit and inquisitiveness to think in new ways, and the courage to meet and adapt to the challenges facing them. Moreover, a dynamic economy, which is innovative and able to create the jobs that are needed, will require a greater number of young people who are willing and able to

become entrepreneurs, young people who will launch and successfully develop their own commercial or social ventures, or who will become innovators in the wider organisations in which they work. Because education is key to shaping young people's attitudes, skills and culture, it is vital that entrepreneurship education is addressed from an early age. Entrepreneurship education is essential not only to shape the mindsets of young people but also to provide the skills and knowledge that are central to developing an entrepreneurial culture.

According to the Key Competence Framework, the entrepreneurship key competence refers to an individual's ability to turn ideas into action. It includes creativity, innovation and risk taking, as well as the ability to plan and manage projects in order to achieve objectives. Developing mindsets, generic attributes and skills that are the foundations of entrepreneurship can be complemented by imparting more specific knowledge about business according to the level and type of education.

The European Commission has long supported and helped further the cause of entrepreneurship education. Within the education and training agenda, the strategic framework for European cooperation, Education and Training 2020 has, as its fourth long-term strategic objective, to enhance creativity and innovation, including entrepreneurship, at all levels of education and training.

Entrepreneurial education is a socially and pedagogically a very important topic. Democratization processes and the development of market-oriented economy in our society demand new and creative approaches. Many activities in all segments of our society are focused on education for democracy, respect of human rights and freedoms, tolerance, acceptance, suppression of violence and overcoming of conflicts. However, there is a disproportionally lesser focus on education for the new style of living which in its foundations has the entrepreneurial spirit. Educating new generations for job orientation, education for accuracy and preciseness in work in order to increase market competitiveness has in its very essence the entrepreneurial education. The human of the new age needs a new approach to life, self-esteem, constant inventiveness, persistence, a satisfaction in his work and his activities. All these features can be integrated into the concept of entrepreneurship. The entrepreneurship spirit, the strive for success in production and market competitiveness is one of the most valuable elements in the society today. Entrepreneurial education is applicable to all members of the society, regardless of age or affiliation of any kind. Education has the role and the power to influence the position of each individual, and thus of the society in its entirety. It can provide contribution and capacity building as well as the prosperity of the whole community.

Entrepreneurial education has a high pedagogical value, too. Pedagogy as a science about education, and its numeral disciplines states that the education is the solution for a successful transition to a democratic society with the market-oriented economy. The education is the sphere of human conscious and planned activity that can essentially contribute to the changing of awareness and developing of different, socially and personally acceptable skills, habits and concrete actions. Therefore, the educational at all levels of the educational system (family, peer groups, day-care center, school, means of mass communication, education at companies and in free time, in one word-permanent education or lifelong learning) should be systematically organized and planned for the purpose of securing entrepreneurial education. Entrepreneurial education must be assigned an important role and a firm place at all levels of the educational system

“The education for entrepreneurship requires a multidisciplinary and team work. It has pedagogical, psychological, sociological, economic, technological dimension, as well as an ecological and universal dimension.” (S. Kacapor, Pedagogical Basis for Entrepreneurship Education, TDP Sarajevo, 2011)

Many elements of this education have already found place in the curricula of most vocational schools in Germany, Other schools have not taken enough care of this challenging issue so far. Steps are being done though to meet this new approach with a more appropriate respect.

8. Distance education and lifelong learning

It has been said that the sum of humankind’s information doubled from the years 1750 to 1900; doubled again from 1900 to 1950; doubled again from 1950 to 1960; double again from 1960 to 1965. It is estimated that the total of humankind’s information has doubled every five years since, and that by the year 2020, information will double every 50 days. There is so much that could be taught that it is almost impossible to decide what should be taught.

The technology that has increased the flow of information started perhaps with the invention of alphabets and language, printing press and today a multitude of technologies including computers and the like. However, the trickle-down flow of new technology usually goes according to the following pattern: First it goes to the Military; Then to Medical Facilities; Then to Business; Then it is made into toys; Then to Education (but with no instructions).

The need for broad and varied learning opportunities to cope with social, economic, and technical changes is increasing. For many, lifelong learning seems to relate primarily to activities undertaken by retired adults. To others it means leading more productive lives. Mission statements of a number of educational institutions, primary, secondary and post-secondary schools have as one of their goals that students must be prepared with skills for lifelong learning.

Many definitions of lifelong learning seem to exist. For example:

- To teach students to become critical throughout their lives of what they learn and why they learn.
- Opening colleges and universities to the community for the study of both specialized occupational skills and liberal arts subjects.
- Assisting people to learn at any time in their lives, freely choosing from a variety of learning opportunities.

A definition adopted by UNESCO in 1976 says, "The term lifelong education and learning denotes an overall scheme aimed both at restructuring the existing education system and developing its potential in such a way that men and women are agents of their own education."

Business is also more aware of the need for workers to continue their education and learning throughout their lives. In industries such as information technology, certain knowledge and skills are only adequate for a short period of time.

9. Distance Education

Education in which teachers and learners are separated by time and distance has traditionally been referred to as distance education. As technologies have changed to become more learner centered and to provide learners more control over their learning, the term distance learning has been applied to the process. Once, typical distance learners were those individuals who

were unable to participate in face-to-face educational experiences because of geographic isolation or scheduling conflicts. Now, however, due to changes in technologies, anyone is a potential distance learner

Because new technologies such as personal computers, the Internet, and the World Wide Web are shaping distance learning, it is sometimes considered to be a new form of education. In reality, distance learning has existed for well over 100 years. Correspondence courses in Europe were the earliest form of distance learning, and correspondence study remained the norm for distance learning until the middle of this century, when instructional radio and television became popular. The development of distance learning has been marked by the adoption of increasingly sophisticated communications technologies as they have become available; spurred by the Internet and videoconferencing technology, distance learning has taken off. The appeal is clear: teachers and students can share text, graphics, audio, video, and virtual reality experiences despite physical separation, and they can do it in real time".

As the Internet and the Web have become more available and individuals have grown accustomed to using them as communications media, their use as instructional tools has become more widespread. For example, since 1995, electronic courses taught through the Web have grown into the thousands; in 1996, participation in web-based higher education courses was estimated at a million students. projected to be 3 million by 2000. For part-time adult students who are unable to attend conventional classes, Internet courses have clearly emerged as the technology-of-choice.

The use of the Internet and the Web as instructional tools is not confined to higher education. Many companies are turning to the Web as a vehicle to deliver training. In 1996, only a small percentage of the funds devoted to training was spent on web-based training, but that amount has increased more than 20 times by 2001.

Although the Internet and the Web have created awareness of distance learning as a form of education and are used increasingly as tools for distance learning, they are not the predominant distance learning technologies. That honor goes to live video instruction, which is the most popular and fastest growing distance education delivery mode in the United States. Furthermore, the live delivery of instruction to groups, not to individuals, remains the norm whether learners gather face to face or are linked by electronic means". Other media that remain popular for distance learning are electronic mail, bulletin board systems, telephone-based audioconferencing, videoconferencing, and telephone.

Many of the lessons learned from the application of older technologies will still apply to any newer technology. All technologies, whether old or new, should be judged on how they can be used to promote and enhance learning. The issue in distance learning is not the technology but the goals for student learning, including, how and where that learning should take place. Many of the misconceptions about distance learning revolve around its differences from and/or similarities to face-to-face instruction and its viability as an instructional tool. In many reviews of the distance education literature, it can be concluded that in the United States, the goal is "to offer to the distance student an experience as much like that of traditional, face-to-face instruction as possible, and that distance learning pedagogy should not differ from traditional teaching. On the other hand, it is suggested that rather than using technology to replicate traditional methods, the goal should be to use it to improve instruction. The characteristics required of distance learners also differ from those required of learners in traditional classrooms. Compared to most face-to-face learning environments, distance

learning requires students to be more focused and better time managers and to be able to work both independently and as group members. In many instances, distance learners must also learn how to learn in a technological environment.

Distance learning and traditional learning may differ, but the goal should be to achieve the same learning results with either. Using high-quality technology, providing training and practice in using the technology, helping learners prepare, and teaming up to combine synchronous and asynchronous instruction are all methods that can enhance distance learning. With the advent of new technologies such as the personal computer, the Internet, and the WWW, distance learning has entered a new era. Although there is no doubt that these technologies have given new life to distance learning, many of the old questions and issues still remain. The challenge is to use any technology or medium in ways that enhance and support learning and that respond to the needs of learners. When planning and implementing distance learning opportunities, the technology should be invisible and the emphasis should be on the learning.

10. Lifelong learning

Lifelong learning is an international movement. In many countries learning is increasingly recognized as a prime concern of those committed to enhancing the role of reason in national life. In nations as diverse as France, Denmark, China, and Tanzania, the first principle of educational theory and practice is that what we learn and what we become derive from the press of our entire social and cultural experience. A proper concern for distance education, therefore, must far transcend preoccupation with colleges and universities. It must embrace not only continuing education of the formal and informal kind, but also the whole environment, its institutions and relationships that actively and profoundly teach. "Education permanente" is the label UNESCO has given to this broader set of concerns (Gross, 1982, p.23), it might also be described simply as learning and growth that are lifelong and lifewide, supported by a congenial environment of institutions and goals

There is a general social agreement that lifelong learning including continuing education is increasingly assuming a key role in today's information and knowledge society.

In July 2004, the Federation and the Länder adopted a joint strategy for lifelong learning in Germany (Strategie für Lebenslanges Lernen in der Bundesrepublik Deutschland). The strategy is aimed at demonstrating how learning can be encouraged and supported for all citizens of all ages and at all stages in their lives; this takes place at different locations and teaching is offered in various forms. Lifelong learning includes all formal, non-formal and informal learning. The strategy is oriented around the various phases in a person's life, ranging from early childhood to old age, as well as around key elements for lifelong learning that represent main development focuses. Within this framework,

Realistic prospects are to be developed for the long-term that build on the existing educational structures, activities and experiences and define a structured framework for lifelong learning that is flexible and open for the necessary continuous further development.

Development focuses of this strategy are:

- inclusion of informal learning
- self-guidance

- development of competences
- networking
- modularization
- learning counselling
- new learning culture / popularization of learning

The relevance of these development focuses and how they form part of a strategy of lifelong learning is shown on the basis of the life phases of children, young people, young adults, adults and older people. Linking the life phases with development focuses simultaneously counteracts a separation of educational areas. Depending on their specialization in accordance with educational policy, the framework defined with this strategy paper should be completed by Federation and Länder.

The institutions involved have reached a general consensus with regard to the necessary reforms in continuing education. The main points are as follows:

- measures to improve the transparency of the continuing education market by developing
- local and regional centres for continuing education as well as the further development
- of the continuing education InfoWeb (www.iwwb.de)
- further development of quality assurance in continuing education through recognised
- testing agencies and suitable certification methods
- the modularisation of study courses and the award of credit points
- promotion of participation in continuing education and of continuing education institutions
- that align themselves with current supply and demand
- the enabling of continuing education times (learning-time accounts)
- the development of scientific and academic continuing education
- new financing instruments.

The need for broad and varied learning opportunities to cope with social, economic, and technical changes is increasing. For many, lifelong learning seems to relate primarily to activities undertaken by retired adults. To others it means leading more productive lives. Mission statements of a number of educational institutions, primary, secondary and post-secondary schools have as one of their goals that students must be prepared with skills for lifelong learning.

Many definitions of lifelong learning seem to exist. For example:

1. To teach students to become critical throughout their lives of what they learn and why they learn.
2. Opening colleges and universities to the community for the study of both specialized occupational skills and liberal arts subjects.
3. Assisting people to learn at any time in their lives, freely choosing from a variety of learning opportunities.

A definition adopted by UNESCO in 1976 says, "The term lifelong education and learning denotes an overall scheme aimed both at restructuring the existing education system and developing its potential in such a way that men and women are agents of their own education."

Lifelong learning is beginning to take precedence over lifelong education. This probably represents a general shift from thinking in terms of education to thinking in terms of

learning - a shift reflected in 1985 in UNESCO's focus "not on the right to be educated but on the right to learn"(Merriam, 1997, p. 14).

Business is also more aware of the need for workers to continue their education and learning throughout their lives. In industries such as information technology, certain knowledge and skills are only adequate for a short period of time.

11. New approaches

Some have expressed concerns that instruction via the Internet and Web may do little more than replicate traditional computer-based training systems based on behaviorist learning theories. In reality, however, one of the themes appearing in the literature on distance learning is the potential of current technologies to change the traditional teaching-learning transaction. The consensus is that the new technologies really do support the use of cognitive-based theories of learning. These theories, which include situated cognition, cognitive apprenticeship, constructivism, and the social development of knowledge, view learning as taking place when individuals interact purposefully with the environment and construct knowledge through these interactions. Web environments can be designed to be highly interactive; to require the completion of meaningful and authentic tasks; and to encourage reflection, collaboration, and multiple practice, all characteristics of constructivist learning theory

One myth that surrounds technology in Education is that information is synonymous with learning. Information is just that – information. Information is not learning or knowledge. Information can only lead to awareness, which can then lead to choice. Choice then can lead to learning or a change in knowledge attitudes or skills. . Selecting the needed information out of the complexity will be a challenge for educators from now on.

Another myth surrounding distance learning is related to learner preferences. Do students really want to engage in distance learning? No clear-cut answer to this question emerges from the literature. Based on their review of the research, Schlosser and Anderson (1994) concluded that, even though learners appreciated the flexibility and convenience offered by distance learning, they preferred the traditional classroom. In their study comparing distance education to traditional instruction, Klesius, Homan, and Thompson (1997) found that the convenience of distance learning overcame lack of teacher accessibility and that the learners (who were primarily elementary teachers) "accept [ed] and in many cases prefer[red] convenience of access over having a face-to-face instructor" (p. 216).

It has been suggested that providers of distance learning are currently faced with two conflicting pressures: students do not really want to learn at a distance, but they are increasingly demanding to be allowed to engage in distance learning. "This dilemma is reflected in the comments of the following distance learner: "[I liked] the flexibility of the course. This is essential to someone of my age, in my point in my life, in my career. Although I would likely have signed up for the traditional face-to-face version, at this point in my life I'd have had to withdraw and perhaps never to take it again," (Edelson 1998, p. 11). Because learners are motivated by more than just their personal preferences, they want to be able to supplement and/or replace conventional learning experiences and will engage in distance learning opportunities.

12. Technology and Education

With the advent of new technologies such as the personal computer, the Internet, and the World Wide Web, distance learning has entered a new era. Although there is no doubt that these technologies have given new life to learning, many of the old questions and issues still remain. The challenge is to use any technology or medium in ways that enhance and support learning and that respond to the needs of learners. When planning and implementing learning opportunities, the technology should be invisible and the emphasis should be on the learning. What information is of most worth, in the final analysis, that which is retained for potential application. Education that is organized only by content or facts and by inclusion of contemporary problems allow students and teachers to be swept along by contemporary events, to respond to current fads, to the latest quick solutions – all of which may turn out to be obsolete or useless in a short time.

Perhaps we can refer to the distance between growing complexity of information and our capacity to cope with it as the “human gap”. Clearly, one human endeavor has been to develop additions to knowledge and improvements in action to deal with a complexity which for most of history, derived primarily from natural phenomenon. The essential difference today is that contemporary complexity is caused predominately by human activities. It is a human gap because it is a dichotomy between a growing complexity of our own making and a lagging development of our own capacities. And it is not only our capacity to cope which is in question but also our ability or willingness to perceive, understand and take action on present issues as well as to foresee, avert and take responsibility for future ones. With the advent of new technologies such as the personal computer, the Internet, and the WWW, distance learning has entered a new era. Although there is no doubt that these technologies have given new life to distance learning, many of the old questions and issues still remain. The challenge is to use any technology or medium in ways that enhance and support learning and that respond to the needs of learners. When planning and implementing distance learning opportunities, the technology should be invisible and the emphasis should be on the learning. New didactic possibilities for computer aided teaching

New didactic possibilities that appear due to the introduction of computer aided teaching by no means can be sneezed at. Notwithstanding common opinion that such additional tools are best for teaching young children (for whom any animated elements play usually the role of decoration, making a computer lesson more attractive and helping to overcome boredom), they prove to be extremely useful in academic teaching of even very complicated and highly advanced issues. The basic usage of animated sequences, samples of sounds and video clips in the delivery of scientific and technical essence is obvious. Thanks to those facilities it is possible to present to students even complex, dynamical processes with all the exactness and faithfulness to their physical original. In such a way an academic teacher can very efficiently pass to students contents, which can be expressed adequately, neither in static handbook description, nor even the best static pictures. Computer animation, together with simulation model of the considered phenomenon or process, enables student even to conduct individual research and experiments. It lets him/her discover some phenomena and regularities in the way similar to that provided by well-equipped didactic laboratory, but in a cheaper and safer manner. Of course, that computer simulation cannot and should not completely replace exercises in a well-equipped laboratory or an industrial training, but it can be treated as a very convenient and efficient means of introduction to these forms of education.

It is obvious that for people without even a minimal practice in the use of computer technique as a didactics-aiding tool, the use of the described above, advanced technique of computer animation, including the generation of three-dimensional pictures, simulation, synthetic digital sound etc., may be - at least at the beginning - too difficult. It does not mean, however, that those people cannot also significantly enrich and give variety to their didactic process, directed to students via the Internet. Not always is it necessary to use sophisticated forms of simulation of complex systems in order to achieve significant advantages of computer animation in computer-aided teaching (especially when computer networks are used). Sometimes it happens that very simple dynamic forms of presented didactic materials prove to be surprisingly effective. In further paragraphs I will try to present some suggestions based on my own practical experience (I deal with the technique of computer-aided teaching since early seventies). Many times did I observe that significant improvements of teaching process might have been achieved through quite elementary manipulations concerning some polishing up of an adequate form of computer delivery. It proves not that difficult if one only wants to do it!

Even a sequential (not simultaneous) computer presentation of specific information may have a positive influence on the process of acquiring knowledge by students. Properly constructed teaching computer program ought to influence the sequence and way of acquiring knowledge by students. This aim can be attained through the displaying on a computer screen a sequence of some carefully selected sections of the text, section after section, enforcing at the same time student's active relation to the studied text. Such an active relation may be achieved, for example, as follows: a student has to answer simple control questions rather often and the next part of the text is displayed only on condition that questions concerning the current part have been answered correctly. In this way student is not allowed to simply rewind the screens of the computer lesson thoughtlessly. Moreover, he is forced to make the immediate use of the acquired knowledge, as answering the computer-formulated questions requires his rethinking of the text just read. Thanks to this simple manipulation, a selected part of information passes the area of consciousness of the student at least twice: for the first time - when he/she reads the text and for the second time - when he/she reads the question and thinks over the answer. At that time it ought to be possible to peep at the instructive text, for the aim of this sort of control is not to check how well the student remembers the text (the time for that will come later, in the final test at the end of the lesson), but if he/she understands the studied issues correctly and is able to use them. Moreover, while formulating answers to the questions, student actively uses the newly acquired knowledge. Psychological researches in turn prove explicitly, that the active use of knowledge is conducive to its acquiring and recording much more than passive reading of the text, even if repeated many times.

The activation of a student in virtual teaching process may be also based on other principle. Student may be given the opportunity to choose some options of the following part of the lesson (e.g. he/she can choose to go to the subsequent part of the studied material, to receive additional explanations of the issues already presented, or to see the examples illustrating practical usage of presented information). Such a selection may be done in two ways; student may consciously choose suitable options with the adequately defined buttons, but also it may be the program itself with its internal decisive system, which selects the most suitable technique of the continuation of the lesson, based on the results that student achieves while answering the tests. In that case, students with good results would be led through the following sections as quickly as possible (without unnecessary explanations), whereas those who needed additional explanation would get it from the program automatically. The

program would differentiate between students, who hadn't been able to master the material (they will get additional explanation), and those who understand the material but do not know how to apply it (they will get a series of tasks and their solutions, so that they can understand the methodology of how to apply the acquired knowledge). An expertly applying this technique teacher can consciously lead student's attention from one detail to another, enforcing an adequate run of student's thoughts during his/her study. This in turn will prevent student from avoiding the important, but difficult (or boring...) details and will counteract superficial recording of accidentally selected parts of the text - which unfortunately often happens when students (especially those less talented or less experienced) individually read traditional (printed) handbooks. It is worth noticing that such an applied by computer (on a specific example) "learning how to learn" can also significantly help student in his/her further study of different subjects, using traditional (printed) sources of information.

The possibilities to increase the effectiveness of acquiring of presented knowledge through the little animation are not limited only to the (described above) opportunity to form a sequence of the text sections (or systematically displayed - with an adequate comment - subsequent parts of a complex multi-element picture). Thanks to inclusion into one entity (also through an adequate animation) both a text and a picture of a real technical object or its scheme, one can often much more effectively and clearly explain the principles of work of a specific technical system or secrets of a complicated technology, than it is possible with a static text (like in a book) or only a picture (e.g. on a large-scale illustration). The easiest idea, that comes to one's mind, is to present the elements of the description first in the picture, in order to show the location of a specific element, and than to move the description to the place, where it can be incorporated into a created at the same time textual description of the considered issue. Authors of future educational programs, after getting familiar with that technique and realizing all its possibilities and limitations, will most probably develop more complex ideas.

It is worth mentioning also that computer animation may be applied as a tool aiding a didactic process in teaching highly advanced issues and very abstractive subjects. One can easily imagine e.g. animated mathematical formula, the elements of which appear, move, increase in size and change color, everything accompanied by an adequate commentary. It may well make it easier to follow the process of introducing of the specific mathematical formula, to visualize the proof of a theorem, or simply to make it easier to understand physical meaning of a complicated formula. In technical sciences, where mathematical formula (or any other formula, e.g. chemical structural one) are used to explain certain rules for engineering activities - such manipulations, making students better understand a practical sense of some specific formal records, are especially important as an element of education.

It is also worth mentioning once again an important, but often-neglected fact: an attractive form of presentation usually makes students positively motivated, which has crucial meaning in achieving the above mentioned didactic effects. Achieving such desired results with the use of computer technique, especially networks technique, is undoubtedly easier and more effective than the use of only traditional means of teaching and learning.

13. Conclusions

"Are the German students stupid?" is the question we asked in the introduction to this paper. Answers to this drastically phrased question, which came from the results of "PISA" study, so-called. "PISA shock", we tried to find through the underlying processing of all relevant educational factors, both from the past and from existing, contemporary conditions and

thereby gained the impression that asking this question is inappropriate and unjustified. The situation in the educational systems of all countries must not be considered separately. First of all, we have to look at all the social and political factors that influence the quality of education. Emphasized materialization of society, neglecting the basic cultural and social norms of society and placing the results (success) to the fore lead to problems that schools alone can not tackle.

The financial and economic crisis further complicates a successful countering of the growing problems of school education. Classes are overcrowded, teachers are not motivated, school buildings from the last century, the students do not see prospects, parents do not have time for children, education is left to the schools that are not ready. Traditional schools are still trying to "inject" as many facts to students as possible, thereby neglecting other values that are essential for proper and healthy development of students as individuals. Attempts of the alternative schools to draw attention to this issue are still just "attempts".

Alternative schools are too expensive for "normal" citizens and remain a privilege of the wealthy individual citizens. The state and politicians have realized that the educational situation is chaotic and they race each other to offer solutions that will once again lead the German education and German schools in the place they had been guaranteed for decades, if not for centuries. Most countries have seen a real role model for their school systems in the German education and had always been trying to follow the system and adapt to its conditions. The foundations of the current system in the German education are unfortunately quite caved in and they need to be not only repaired but in most cases rebuilt. This process is laborious in Germany due to the fact that the education system is under the jurisdiction of individual republics (Bundesland), so there are fifteen different systems of education.

The opinion which prevails is that the salvation will come from the so-called Gesamtschule - schools that are whole-day schools and that do not conduct a qualitative selection of students after the fourth grade. Here all the students are able to move together in the fifth grade and the classification would occur only within certain subjects (mathematics and foreign languages). In these schools, students would obtain the final certificate of elementary (nine-year) school and real (ten-year) as well as the gymnasium with a degree (twelve-year school). Students would stay until 4 o'clock in the afternoon at school and in the afternoon they would receive the necessary individual assistance for studying from the teachers. There the students would have the possibility of practicing sport and other activities, and schools would even organize healthy nutrition for the students. The introduction of these schools has been discussed for years, and some have already been established, but still mostly work according to traditional methods and the desired results have not yet been realized. Germans somewhat enviously look at schools from Finland, Japan, Canada and even Slovenia, which left Germany far behind on the most recent PISA tests, but the Germans have a special "justification" for their poor results. German departments and classes have been jammed by the children of migration that lack adequate knowledge of the German language and whose parents do not find their children's education to be so important. The above mentioned countries do not face these problems and so it is easier for them to achieve the desired results. These assumptions are only partly true. The problem lies in the German educational and social system which should be adapted to existing conditions. The process will be difficult and long but it is achievable, of course, if sufficiently supported. German school has been an example to all schools of the world for centuries, pedagogues such as Comenius, Ratke, Pestalozzi, Humboldt are mentioned in every educational textbook of the entire planet. As a Fulbright scholar, the author of this work represented a German school in the United States in 1992. In Seattle he taught German at one High School. His American colleagues persistently begged him to tell them more about the German education system, because their goal was to get closer to that, at the time world's most recognized school system of education. Internet

and globalization have begun to make an impact on education and Germany, while watching this development with a lot of scepticism, simply lost the leading position it held for years. Errors have been recognized, but are difficult to correct at this point. While the world is introducing alternatives to traditional schools and universities, Germany continues to "preserve" tradition. The times when knowledge was acquired only in schools with "plastered walls" belongs to history, and Germany seems to have trouble realizing this on time.

Now the results of PISA and other studies are being questioned and we are trying to display them as inaccurate and one-sided. German teachers in the majority still believe that the German school is the best in the world, and that German students do not need to "hide" behind any other students, anywhere. The author of this paper has tried to present his experience and opinion on the level of knowledge in German schools, the quality of teaching, the relationship between the participants in the educational system, the relationship of the society towards school and vice versa, the teacher education, and the relationship between "head and soul" in educational system in this extensive work, and in doing that he has always tried to support his subjective opinion by stating objective facts.

For this work the author has used extensive international literature in the field of pedagogy, psychology, sociology, history and linguistics. Great help was found in numerous articles, criticism, reports and similar publications on the Internet. His forty years' experience in English and German language and his experience as the Head of the Department of Modern Languages in German schools, and being the parent of three children who were educated in Germany, was invaluable.

14. Reference:

- Adorno, T.W. Theorie der Halbbildung, Suhrkamp Frankfurt am Mein 2006
Dalin,P. Schule auf dem Weg in das 21. Jahrhundert, Neuwid 1997
Fuhr,CH. German Education System, Verlag Bonn Inter Nationes,1997
Gross,R. (1982) Invitation for lifelong learning, Chicago, IL: Publishing Company
Holt,J. How Children Learn, Dell,New York 1970
Kacapor. S. Pedagogija, Sarajevo.2002
Klemm, U. Lernen ohne Schule, Neu-Ulm,2001
Kilian,C. Why Teach Online EDUCOM Review 32, No 4 (July-August 1977)
Stern. B. Schule, nein danke! Baltmannsweiler,1993

**PROBLEMI U PROVEDBI PORESKE POLITIKE U ZEMLJAMA ČLANICAMA
SPORAZUMA CEFTA 2006 SA POSEBNIM OSVRTOM NA PRIKUPLJANJE
PODATAKA ZA NAUČNO-ISTRAŽIVAČKE SVRHE**

Sažetak

Oporezivanje je zasada jedini poznati praktični način ubiranja sredstava za finansiranje javnih rashoda za dobra. Oporezivanje se sprovodi poreskim sistemom, koji ujedno predstavlja jedan od osnovnih elemenata makroekonomskog sistema, čiji je zadatak prikupljanje dovoljnog iznosa javnih prihoda za pokriće javnih rashoda, kao i brojnih ekstrasfiskalnih ciljeva (ekonomski ciljevi, socijalni, politički, zdravstveni, kulturni, demografski, cilj zaštite životne sredine i ostali ciljevi). Ujedno su poreski sistemi osnovni instrument u mobilizaciji domaćih resursa koji su nužni za ekonomski razvoj, rast i stabilnost.

Mjerama poreske politike proizvode se mikroekonomski i makroekonomski efekti koji utiču na odluke i izbor obveznika-proizvođača i potrošača. Makroekonomski efekti javljaju se kao posljedica mjera poreske politike na nivo, strukturu i rast bruto društvenog proizvoda. Efekti oporezivanja manifestuju se i u evaziji i prevaljivanju poreza.

Alokativni efekti ili efekti usmjeravanja potiču se putem određene visine poreza, tako da se utiče na cijene i promjenu stukture proizvedenih dobara i uloženi proizvodnih faktora.

Posebno treba istaći da postoje veliki problemi prikupljanja podataka o efektima provedbe poreske politike, tj. načinu prikupljanja poreza i efektima provedbe poreske politike u jednoj zemlji i komparacije više zemalja. Poseban problem je prikupljanja podataka o efektima realizacije poreske politike u svrhu naučno-istraživačkog rada, jer isti nisu prikupljeni po jedinstvenoj metodologiji, a samim tim je otežana obrada i prezentacija efekata poreske politike.

Ključne riječi: *Problemi, poreski sistem, poreska politika, efekti*

Abstract

Taxation is the only known practical method for collecting funds for financing public expenditures for now. Taxation is implemented by tax system, which is also one of the basic elements of macroeconomic system, that has a task to raise sufficient amount of public revenues for covering public expenditures, as well as numerous extrafiscal goals (economic, social, political, health, cultural, demographic, environmental and many other goals). At the same time, tax systems are a basic instrument in the mobilization of domestic resources which is necessary for economic development, growth and stability. Measures of tax policy produce microeconomic and macroeconomic effects influencing the decision and choice of taxpayers- producer and consumer. Macroeconomic effects come as a result of tax policy measures on the level, structure and growth of gross social product. The effects of taxation are also manifested in tax evasion and overdue. Alokative effects or routing effects are achieved through a certain amount of tax so that it affects the prices and the change in the structure of the produced goods and invested production factors. In particular, it is important to point out that there are major problems in collecting data on the effects of tax policy

¹ vanredni profesor, e-mail: ferhat.cejvanovic@gmail.com

² doktorant Ekonomskog fakulteta Evropskog univerziteta, e-mail: lidjavucicevic55@gmail.com

implementation, ie the method of tax collection and the effects of tax policy implementation in one country and comparisons of several countries. A special problem is the data collection about the effects of tax policy implementation for the purpose of research work, since they are not collected by a single methodology, and thus processing and presentation of the effects of tax policy are hampered.

Key words: *Problems, tax system, tax policy, effects*

Uvod

Svaka država posredno ili neposredno utiče na distribuciju svojih resursa. Pri tome, kreatorima ekonomske politike na raspolaganju stoje dva glavna instrumenta – monetarna i fiskalna politika. Fiskalna (poreska) politika je poluga ekonomske politike koja predstavlja upotrebu državne potrošnje i oporezivanje kao instrumenta za promicanje održivog i snažnijeg ekonomskog rasta i kao mjeru smanjenja siromaštva.

Kao pretpostavka povećanja proizvodnje i zaposlenosti, od posebnog značaja je i uticaj poreske politike na stvaranje stimulativnog poslovnog ambijenta za direktne strane investicije. Poreska konkurentnost predstavlja jednu od najbitnijih odrednica ukupne konkurentnosti zemlje. Njome se države međusobno takmiče u privlačenju stranih direktnih investicija, što presudno utječe na privredni i ukupan ekonomski rast

Porez predstavlja instrument javnih prihoda kojim država, uključujući i niže oblike političko-teritorijalne zajednice, od subjekta pod njenom poreskom vlašću prinudno uzima novčana sredstva, bez neposredne protivusluge, u svrhu pokrivanja svojih finansijskih potreba i postizanja drugih, prvenstveno ekonomskih i socijalnih ciljeva.³

Prema ekonomskoj teoriji, poreska politika je veoma značajan instrument koji stoji na raspolaganju vlastima pri vođenju makroekonomske politike i stvaranju uslova za rast privrednih aktivnosti. Poreska politika utiče na mijenjanje relativnih cijena u ekonomiji i ponašanje privrednih subjekata. Na taj način, poreskom politikom se stvaraju željeni makroekonomski uslovi za privređivanje i vrši se presudan uticaj na kreiranje programiranih makroekonomskih indikatora.

1. Efikasnost poreske politike kroz poreski sistem

Efikasni poreski sistemi predstavljaju osnovni instrument poreske politike u mobilizaciji domaćih resursa ekonomskog razvoja jedne države i oslonac na sopstvene snage, dobar menadžment, ekonomski rast i stabilnost, što je od posebnog značaja za zemlje u razvoju. Poreska uprava se nalazi u središtu procesa izgradnje poreskih kapaciteta. Razmjena praktičnih iskustava, te izgradnja i održavanje veza između poreskih uprava čine osnov za efikasniju saradnju. Postoji potreba da se podigne kolektivni standard poreskih uprava, što je od velike važnosti za cjelokupnu zajednicu poreskih uprava, čiji se prioriteti i okolnosti razlikuju od jedne zemlje do druge. Širom svijeta, poreski obveznici (građani i preduzeća) zahtjevaju veću i kvalitetniju uslugu poreskih uprava, kao što su: poboljšanje e-usluge, korištenje informacija treće strane (od poslodavaca, finansijskih institucija, itd.) i unaprijed popunjene poreske prijave, informacije dostupne na web stranici i putem „call“ centra.⁴

Kada su u pitanju osnovni preduslovi značajnijeg privlačenja stranog kapitala u funkcionisanju i stabilnost pravnog sistema jesu i stabilni i konkurentni poreski sistemi,

³ Popović Dejan, *Nauka o porezima i poresko pravo*, 1997, Beograd, Savremena administracija, str. 35.

⁴ Nacrt prijedloga projekta "Sporazum o saradnji poreskih uprava BiH i Švedske poreske agencije (STA) za period april 2017-decembar 2020" od 10.02.2017.

zatim postojanje nezavisnih i efikasnih državnih institucija, zakonodavstva na principima slobodne tržišne ekonomije, kao i razvijene poreske infrastrukture i dr. Prema tome, poreska konkurentnost predstavlja, samo jedan od elemenata ukupnog privrednog ambijenta koji utiče na privredni rast i priliv investicija.

Poreski sistem predstavlja jedan od osnovnih elemenata makroekonomskog sistema,⁵ čiji primarni fiskalni cilj je prikupljanje dovoljnog iznosa javnih prihoda za pokriće javnih rashoda, kao i brojnih ekstrasfiskalnih ciljeva (ekonomski ciljevi, socijalni, politički, zdravstveni, kulturni, demografski, cilj zaštite životne sredine i ostali ciljevi).

Gledano istorijski prvi ekonomista koji je istakao poreska načela je Adam Smith i njegova podjela na četiri poreska kanona:⁶

- 1) Svaki građanin je dužan državi plaćati porez i to prema svojim ekonomskim sposobnostima;
- 2) Obaveza plaćanja poreza mora biti regulisana zakonom, što znači da nije proizvoljna i da je poznata poreskom obvezniku;
- 3) Porez se naplaćuje onda kada je to najpovoljnije za poreskog obveznika i
- 4) Troškovi ubiranja poreza trebaju biti što niži, kako bi teret poreskih obveznika bio podnošljiviji, a prihod države što veći.

Adolph Wagner poreska načela dijeli u četiri grupe:⁷

- 1) Finansijsko-političko načelo (izdašnost i elastičnost poreza);
- 2) Ekonomsko-političko načelo (izbor poreskog izvora i oblika);
- 3) Socijalno-političko načelo (opštost i ravnomjernost poreza) i
- 4) Poreko-tehničko načelo (određenost poreza, jeftinoća ubiranja poreza i minimiziranje tzv "mrtvog tereta" odnosno oporizivanje viška na tržištu)

Zanimljiva su još i načela nobelovaca Josepha Stiglitz:⁸

- 1) Ekonomski efikasan,
- 2) Jednostavan za primjenu,
- 3) Fleksibilan,
- 4) Politički prihvatljiv i
- 5) Pravedan.

Na planu pojedinačnog obveznika, princip umjerenosti oporezivanja podrazumijeva utvrđivanje tzv. *relativnog* poreskog limita, odnosno takvog nivoa poreskog opterećenja pri kojem bi dalje povećanje poreza prouzrokovalo poremećaje u privredi, kroz smanjenja akumulativne sposobnosti preduzeća, iščezavanja ekonomskih podsticaja, pokretanje ili pospješivanje inflacije troškova, povećanje poreske evazije i drugo, odnosno poremećaje čiji bi efekti prevladali pozitivne efekte javnih rashoda finansiranih ovim marginalnim povećanjem poreza.⁹

⁵ Raičević Božidar, Randelović Saša, Tekuća privredna kretanja, ekonomska politika i strukturne promene u Srbiji 2007/2008, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2008, str. 71.

⁶ Smith Adam, Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva naroda, 1776. (prevod)

⁷ Wagner Adolph, Finanzwissenschaft, III izd., F:C: Winter, Laipzig, 1883, str. 207.

⁸ Stiglitz E. Joseph, Economic of the Public Sektor, W.W. Norton, New York, 1986, (prevod Stiglitz Joseph, Ekonomija javnog sektora, Ekonomski fakultet, Beograd, 2004, str. 464.)

⁹ Grujić-Kalkan Miroslava, Poreski sistem republike Srpske u svjetlu približavanja Evropskoj uniji, doktorska disertacija, 2011, Univerzitet Singidunum Beograd, str. 36.

U tom kontekstu, potrebno je posebno imati u vidu da se sa povećanjem poreskih stopa povećavaju razmjere ne efikasnosti u alokaciji resursa. Saznanje da previsoke poreske stope posebno nepovoljno utiču na alokaciju resursa, da defavorizuju radne napore i stimulišu ekspanziju sive ekonomije i uticali su na opredeljenje da bi ovakve poreske stope trebalo snižavati, te su našla ishodište u brojnim poreskim reformama.

2. Harmonizacija poreske politike

O harmonizaciji u oporezivanju se govori vrlo često, a sama riječ harmonizacija upotrebljava se u smislu zajedništva, jedinstva i povezivanja. Na harmonizaciju zemlje različito gledaju. Praksa je pokazala da problem harmonizacije poreza u okviru poreske politike nije nimalo jednostavan, te da je njegovo rješavanje osjetljiv politički zadatak. Problem harmonizacije povezan je s rješavanjem brojnih i raznovrsnih praktičnih problema. Da li harmonizacija tj. usklađivanje znači potpuno usklađivanje, što će značiti da sve zemlje imaju iste poreske sisteme, iste poreske oblike, istu poresku strukturu, ili harmonizacija znači izraz poreskog sistema koji djeluje skladno, u smislu da formira cijelinu, ali svi dijelovi nisu jednaki? Pitanje je zapravo koliko trebaju biti velike razlike u porezima među različitim fiskalnim sistemima.¹⁰

Harmonizacija je termin koji znači usklađivanje Fiskalne (poreske) politike. Javila se iz potrebe da se određene vrste fiskalnih oblika dvaju fiskalnih sistema međusobno ujednače i usklade, kao i uslovi fiskalnog zahvata među različitim fiskalnim sistemima.

Harmonizacija, s druge strane, ne znači potpuno brisanje razlika u poreskim sistemima ni ostvarivanje istovjetnosti pojedinih poreza i mjera poreske politike tako da ih unificira, već se traži da se porezi i mjere poreske politike usklade, na takav način da sistem oporezivanja ne bude kočnica već da pridonese ostvarenju ciljeva integracije i omogći slobodnije kretanje ljudi, kapitala, roba i usluga. Mjere fiskalne harmonizacije podrazumijevaju postupak uklanjanja fiskalnih prepreka i neusklađenosti poreskih sistema u međunarodnim zajednicama u cilju jačanja unutar ekonomskih prostora. Među poreskim sistemima država postoje mnoge značajne razlike. Harmonizacija poreske politike je alternativni pristup fiskalnom federalizmu.

Temeljni razlog za poresko usklađivanje je u poreskoj trgovini i jedinstvenom tržištu.¹¹ No, jedan od razloga posljedica postojanja rizika u sistemima oporezivanja je i povećan obim izbjegavanja plaćanja poreza, poreska utaja. Glavna posljedica takvog izbjegavanja poreza je smanjenje državnih prihoda, što znači veći teret za ostale poreske obveznike ili potrošnju stanovništva nižih slojeva, ili kombinaciju i jednog i drugog.

Problemi i ciljevi harmonizaciju fiskalne politike nisu identični u svim državama. Problemi vezani uz harmonizaciju fiskalne politike u pojedinim zemljama potiču iz decentralizacije u podijeli nadležnosti i izvora finansiranja između središnjih i federalnih jedinica. Koncept fiskalne harmonizacije u državama mora biti fleksibilan da ne ne dovodi u pitanje osnove decentralizacije odnosa i samostalnosti nižih nivoa vlasti. Smatra se da svaka država najbolje poznaje preferencije svojih građana i kako najbolje voditi računa o njima.

S druge strane, postoji mišljenje da je harmonizacija fiskalne politike zapravo štetna i nepoželjna. Harmonizacijom fiskalne politike se smanjuje prostor za djelovanje nacionalnih ekonomskih politika, a međunarodni ugovori polaze od pretpostavke da postoji tendencija povećanja poreskih stopa. Takođe, došlo bi do gubitka blagostanja, jer bi Evropska unija ili

¹⁰ Harmonizacija se može koristiti za ograničavanje poreskih stopa. Tako na primjer, porezi u EU ne prelaze 25%

¹¹ Šimović Jure, Šimović Hrvoje, Fiskalni sustav i fiskalne politika Europske unije, 2006, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, str. 91.

neka druga institucija zamijenila istorijske fiskalne sisteme, koji su posljedica društvene, političke i kulturne tradicije koji su uticali na dosadašnju ekonomsku sliku.

Poreska harmonizacija (ili poresko usklađivanje) predstavlja koordinaciju poreskih sistema država članica Evropske unije radi izbjegavanja nacionalnih poreskih mjera koje mogu negativno uticati na funkcionisanje zajedničkog tržišta, tj. na slobodno kretanje roba, usluga i kapitala, te koje mogu narušiti konkurenciju.

U Evropskoj uniji (samim tim i članicama Sporazuma CEFTA 2006) teži se harmonizaciji poreskih sistema radi postizanja sljedećih ciljeva:¹²

- Uvođenje zajedničkih politika;
- Osnivanje zajedničkog tržišta i uklapanje fiskalnih prepreka koje remete konkurenciju na zajedničkom tržištu;
- Osiguravanje ekonomske neutralnosti fiskalnih sistema zemalja članica u pogledu geografske alokacije resursa i poštovanja načela nediskriminacije poreskih subjekata;
- Postupno međunarodno približavanje ekonomskih politika zemalja članica;
- Omogućavanje finansiranja EU vlastitim sredstvima;
- Učiniti harmonizaciju fiskalnih sistema članica EU instrumentom ubrzanja procesa integrisanja i međuzavisnosti nacionalnih privreda.

Ugovorom o EU utvrđene su pravne norme koje se odnose na poreze, a do danas se nisu mijenjale. Prema njima, svaka država članica ima pravo zadržati vlastiti poreski sistem, pa čak i uvoditi i nove poreske oblike, uz obavezu da neke njihove dijelove (poresku stopu, osnovicu i sl.) uskladi sa odlukama tijela Evropske unije.¹³ Evropska unija donijela je nekoliko posebnih smjernica (direktiva) o harmonizaciji pojedinih poreza, te je postignut određeni minimum usklađivanja poreskih sistema. Tako je postignuta djelimična harmonizacija direktnih poreza, a najdalje se otišlo u harmonizaciji sistema indirektnih poreza tj. PDV-a i akciza.

Osnovni instrument harmonizacije poreza su smjernice. One su svojevrsan vodič kojeg bi se zemlje članice trebale pridržavati u izgradnji i reformama svojih poreskih sistema. Tiha harmonizacija je harmonizacija tj. usklađivanje poreskog sistema kandidata za članstvo u EU. Po načelu supsidijarnosti središnji nivo vlasti EU treba donositi odluke, samo ako ciljeve koje njima žele postići može bolje i efikasnije ostvariti od samih zemalja članica. U suprotnom, odluke treba prepustiti nižim nivoima vlasti. Velike razlike u razvijenosti zemalja, socijalni razlozi, i drugo, predstavljaju osnovne prepreke ka harmonizaciji poreskih sistema.

Da bi se provela kvalitetna harmonizacije poreske politike neophodno je izvršiti reformu poreske politike i poreskog sistema jedne ili više zemalja. Poreske reforme zemalja znače raskid sa starim poreskim rješenjima i zaokret ka savremenim tržišnim poreskim strukturama.¹⁴ Manje problema se javlja kod indirektnih poreza (porez na dodatu vrijednost, akcize), dok je reforma direktnih poreza (porez na dohodak fizičkih lica, porez na dobit pravnih lica) znatno složenija.

Poreske reforme su procesi gdje je neophodno prilagoditi poreske sisteme novim ekonomskim prilikama i izvršiti usaglašavanje sa rješenjima iz najrazvijenijih zemalja. Međutim, pri koncipiranju novog poreskog sistema, pored konsultovanja propisa iz zemalja

¹² Kesner-Škreb Marina, Porezna harmonizacija, 2007, Zagreb, Financijska teorija i praksa 31, str. 305.

¹³ Kesner-Škreb Marina, Porezna harmonizacija, 2007, Zagreb, Financijska teorija i praksa 31, str. 307.

¹⁴ Đurović-Todorović Jadranka, Poreska reforma kao predušlov pristupanja EU, 2005, Časopis ekonomske teme 1-2,

Ekonomski fakultet Niš, str. 233-239.

EU, neophodno je uzeti u obzir specifičnosti svake zemlje. To se, prije svega, odnosi na makroekonomske, monetarne i mikroekonomske karakteristike svake zemlje, njene istorijske i kulturološke osobnosti, kao i mogućnosti za implementaciju poreskih propisa, u smislu kadrovskih i tehničkih potencijala poreske uprave.

Poreske reforme uslovljavaju određeni razlozi, kao što su: smanjenje fiskalnog opterećenja, povećanje pravičnosti u raspodjeli fiskalnog tereta, usklađivanje poreskog sa ekonomskim sistemom, harmonizacija poreskih struktura u cilju jačanja međunarodnih ekonomskih integracija, itd.

Zbog navedenih razloga, promjene u poreskim sistemima su vršene često, što uslovljava neizvjesnost kod poreskih obveznika i pospiješuje upotrebu poreske evazije.

Poreska evazija prisutna je većoj ili manjoj mjeri u svim poreskim sistemima. Uspješno suprostavljanje izbjegavanju plaćanja poreza pravi i prvi je izazov za poresku vlast i administraciju. Ako se država uspješno suprostavlja ovoj pojavi, koristi se reflektuju na državni budžet, a time i na sve građane, dok izvjesni pojedinci gube izvor brzog i lakog bogaćenja.

Efikasno i pravedno prikupljanje javnih prihoda neophodnih za alimentiranje predviđenih javnih rashoda, kao osnovni cilj poreskog sistema, kroz reformu poreskog sistema neophodno je ispunjavanje sledećih zahtjeva:

- Izdašnost (dovoljnost) poreskih prihoda, što će omogućiti nesmetano pokriće državnih rashoda, bez upotrebe dodatnih izvora finansiranja,
- Transparentnost, koja znači jasnost poreskih zakona sa minimalnim korišćenjem diskrecionih ovlašćenja poreske vlasti i bez čestih promjena,
- Umjerenost poreskog opterećenja, koja ima brojne prednosti u odnosu na visoko poresko opterećenje koje rezultira u poreskoj evaziji,
- Efikasnost, što znači da poreski sistem treba da omogući minimiziranje distorzivnih efekata koji porezi izazivaju u proizvodnji, potrošnji i ostvarenim prihodima,
- Pravednost, koja se postiže upotrebom progresivnog oporezivanja dohotka fizičkih lica i uvođenjem akciza na luksuzne proizvode, na prihodovnoj strani, i putem transfera sa socijalnim namjenama na rashodovnoj strani,
- Usklađenost poreskih propisa sa međunarodnim poreskim pravilima, radi stvaranja ekonomskih integracija.

Svakako treba naglasiti da reforma poreske administracije predstavlja ključnu tačku za uspjeh poreske reforme u cjelini. Izgradnja efikasne poreske administracije podrazumijeva, ne samo rad na unaprijeđenju efikasnosti neposredne primjene poreskih propisa već i:¹⁵

- Obrazovanje i upućivanje poreskih obveznika u razloge zbog kojih plaćaju poreze i podizanje njihove poreske vlasti;
- Pružanje profesionalne pomoći, posebno velikim poreskim obveznicima, ali i svima koji žele da plate porez, a imaju problema u razumijevanju propisa;
- Snižavanje administrativnih troškova naplate poreza, ali i troškova plaćanja poreza koji terete poreske obveznike kroz pojednostavljenje administrativnih procedura.

Na kraju, službenici poreske administracije moraju biti profesionalno osposobljeni i obučeni za rad u poreskoj administraciji s jasno izgrađenim sistemom i politikom sankcija.¹⁶

¹⁵ Raičević Božidar, Nenadić Jelena, Srbija i Crna Gora o izvodljivosti-poreski aspekti, 2005, Beograd, tematski časopis Ekonomist br.1.str.158.

¹⁶ Đurović-Todorović, Jadranka. 2005. *Poreska reforma kao preduslov pristupanja EU*, 2005, Ekonomski fakultet Niš, Časopis Ekonomske teme br.1-2, str. 233-239.

Novokreirani poreski sistem treba da karakteriše *neutralnost* odnosno da ispoljava neutralna dejstva, kako bi poreski teret bio pravično raspoređen. Savremena fiskalna teorija smatra neutralnu poresku politiku superiornijom u odnosu na aktivnu politiku selektivnih poreskih olakšica i diferenciranih poreskih stopa, iz razloga koji su vezani za koncept tzv. *Pareto optimalnosti* u alokaciji ekonomskih resursa. *Pareto optimum* se definiše kao takva alokacija resursa pri kojoj nikakvo pomjeranje činilaca ne može poboljšati položaj jedne grupe lica, a da se pri tome ne ugrožava položaj druge grupe lica i to u tolikoj mjeri da je ukupan neto efekat negativan.

Česte reforme u oblasti oporezivanja ukazuju na traganje za adekvatnim rješenjem, koje zavisi od kriterijuma važnosti odnosno da li je važnija pravičnost ili ekonomska efikasnost i međunarodna konkurentnost.

BiH je složena država koja se sastoji od Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH), Republike Srpske (RS) i Brčko Distrikta (BD), te postoje različite poreske uprave sa nadležnošću upravljanja porezima. Porezi u BiH se sastoje od poreza, akciza i doprinosa za socijalno osiguranje na nivou države (na primjer: porez na dodatu vrijednost (PDV), akcize i carine sve su pod UIO- upravom za indirektno oporezivanje) i na nivou entiteta (na primjer: porez na dobit, porez na dohodak građana, doprinosi za socijalno osiguranje i porez na nekretnine).¹⁷

3. Prioriteti poreske politike u Bosni i Hercegovini kao članici Sporazuma CEFTA 2006

U proteklom periodu započeta je opsežna poreska reforma u BiH koja je rezultirala uvođenjem poreza na dodatu vrijednost (PDV) 2006. godine i poreza na dohodak 2009. godine. PDV sistem je zamijenio porez na promet koji je često dovodio do višestrukog oporezivanja iste dodate vrijednosti, što je opterećivalo nesmetano funkcionisanje privrede. Osim toga, porez na promet se plaća u konačnoj potrošnji pa su lakše i češće utaje poreza. Izmjenama Zakona o doprinosima i Pravilnika o načinu obračunavanja i uplate doprinosa iz 2008. godine, stekli su se uslovi da se plate ne mogu isplaćivati bez uplate poreza i doprinosa, već se ne mogu isplaćivati ni obaveze po osnovu plata za naredni mjesec koje su dospjele za plaćanje, a da prije toga nisu izmirene obaveze po osnovu neto plata, poreza na dohodak i doprinosa za prethodni mjesec¹⁸.

Analizom makroekonomskih pokazatelja može se konstatovati da je u BiH nužna poreska reforma koja bi značajno rasteretila privredu. S obzirom da se radi o dubokoj krizi i veoma lošem stanju ekonomije, rješenja malih koraka i simbolička unaprjeđenja poreskog sistema neće, niti mogu donijeti željeni rezultat. Pošto u ukupnom opterećenju rada najviše učestvuju doprinosi, procjena je da je smanjenje stopa doprinosa za socijalno osiguranje najpogodniji način da se smanji fiskalno opterećanje rada.

Da bi fiskalno rasterećenje rada pozitivno uticalo na privredni rast, neophodno je da se značajan dio fiskalnog rasterećenja zadrži u preduzećima, tj. da se većim dijelom ne upotrijebi za povećanje neto zarada, iako i to nije loše jer će se povećati privatna potrošnja i po tom osnovu prihodi od PDV-a. Kako će se fiskalno rasterećenje rada raspodijeliti između zaposlenih i poslodavaca zavisi od stope nezaposlenosti, snage sindikata, ponašanja države koja se pojavljuje u svojstvu regulatora, ali u najvećoj mjeri zavisi od poslodavaca. Imajući u

¹⁷ Nacrt prijedloga projekta "Sporazum o saradnji poreskih uprava BiH i Švedske poreske agencije (STA) za period april 2017-decembar 2020" od 10.02.2017.

¹⁸ Federalni zavod za programiranje razvoja, Poreska reforma u funkciji investicija i zapošljavanja, 2011, str. 14.

vidu visoku stopu nezaposlenosti i relativno slabe sindikate u privatnom sektoru privrede, očekuje se da bi značajan dio fiskalnog rasterećenja ostao na raspolaganju preduzećima.

Postavlja se, međutim, pitanje: da li bi efekti fiskalnog rasterećenja bili makroekonomski relevantni, odnosno da li bi značajno uticali na rast privrede i povećanje zaposlenosti? Ekonomska teorija i praktična iskustva govore da je odgovor potvrđan, jer bi značajnije rasterećenje privrede na prvom mjestu poboljšalo likvidnost firmi i doprinjelo opstanku postojećih, a potom kroz rast akumulacije i investicija doprinjelo bi i privrednom rastu i novom zapošljavanju. Šta bi ovakvo rasterećenje značilo za platežnu sposobnost privrede u situaciji kada poslodavci teško dobijaju kredite od banaka (ako i ih i dobiju, kamatne stope su visoke), ne treba mnogo komentarisati. Isto tako, privreda BiH bi postala znatno konkurentnija u poreskom smislu na međunarodnom tržištu što bi povećalo izvoz (smanjuje se cijena koštanja domaćih proizvoda). Značajnije rasterećenje privrede pozitivno bi uticalo i na direktne strane investicije s obzirom da se troškovi poslovanja u BiH značajno smanjuju.

Budući da, prema ekonomskoj teoriji, porezi građana (porez na nepokretnu imovinu, porez na dobitke od igara na sreću, porez na finansijske transakcije, porez na usluge registracije automobila, porez na luksuzne automobile, porez na telekomunikacijske usluge korištenja mobilne mreže, porez na neobrađeno poljoprivredno zemljište, porez na nekorištene preduzetničke nekretnine, porez na neizgrađeno građevinsko zemljište) ne opterećuju privredu, akcize i PDV (takođe, ne opterećuju privredu) predstavljaju porez na potrošnju i ne obračunavaju se prilikom izvoza, njihovo se povećanje nameće kao logičan izbor¹⁹.

Vrlo značajan dio ukupne reforme je poreska reforma. Poreske reforme zemalja u članicama Sporazuma CEFTA 2006 znače raskid sa starim poreskim riješenjima i zaokret ka savremenim tržišnim poreskim strukturama.²⁰ Manje problema se javlja kod indirektnih poreza (porez na dodatu vrijednost, akcize), dok je reforma direktnih poreza (porez na dohodak fizičkih lica, porez na dobit pravnih lica) znatno složenija. Pozitivna studija o izvodljivosti je prvi korak ka reformi poreskog sistema, gdje se treba dati ocjena o stanju u javnim finansijama.

Ono na čemu treba insistirati je postizanje veće fiskalne transparentnosti, poboljšanje kontrole javnih rashoda, uvođenje modernijih budžetskih pravila i uspostava boljeg opšteg okvira cijelokupne poreske politike. Nastavak reformi u oblasti poreskog sistema označen je kao dalji razvoj poreske administracije radi boljeg prikupljanja javnih prihoda i borbe protiv različitih oblika protiv poreske evazije. Makroekonomska stabilnost BiH, između ostalog, podrazumijeva održiv ekonomski rast kojem značajno doprinosi kreiranje i sprovođenje politike indirektnih poreza kao podrška funkcionisanju jedinstvenog ekonomskog prostora u BiH, omogućavanja ispunjavanja obaveza BiH prema EU i prema drugim međunarodnim organizacijama, te integrisanje BiH u evropske i globalne tokove.

Ostvarenje ovog cilja zahtijeva uspostavu modernog poreskog sistema i usklađivanje propisa u oblasti indirektnih poreza sa propisima EU, njihovu dosljednu provedbu u cilju efikasnije naplate poreskih prihoda.

¹⁹ Federalni zavod za programiranje razvoja, Poreska reforma u funkciji investicija i zapošljavanja, 2011, str. 21.

²⁰ Đurović-Todorović Jadranka, Poreska reforma kao preduslov pristupanja EU, 2005, Časopis ekonomske teme 1-

2, Ekonomski fakultet Niš, str. 233-239.

Neophodno je efikasno provođenje poreske reforme i obezbjeđivanje funkcionisanja modernog sistema indirektnih poreza kroz dosljedno poštivanje poreskih propisa, uspostavu partnerskog i zaštitničkog odnosa sa poslovnom zajednicom u BiH u oblasti indirektnih poreza, i obezbjeđivanje visokog stepena porezne discipline obveznika indirektnih poreza. Kreiranje politike indirektnih poreza zahtijeva kontinuirano analiziranje trendova u oblasti indirektnih poreza i praćenje kretanja privrednih tokova u BiH, prilagođavanje propisa potrebama i mogućnostima kao i njihovo usklađivanje sa EU propisima, uticaj na poreznu svijest obveznika indirektnih poreza, stvaranje kvalitetnog zakonskog okvira koji će obezbijediti uvjete za implementaciju efikasnog sistema indirektnog oporezivanja.

Izmjena porezne politike u procesu restrukturiranja ima izvanredan značaj. Njena suština se sastoji u smanjenju marginalnih kamatnih stopa na zarađeni dohodak i prebacivanje naglaska u poreznom sistemu na poreze na potrošnju, uz istovremenu harmonizaciju poreznog sistema i poreznih stopa sa zemljama glavnim trgovinskim partnerima. Ova harmonizacija logična je posljedica globalizacije privrednog života u svijetu i formiranja glavnih monetarnih blokova. Koliko je trend smanjenja marginalnih poreznih stopa snažan pokazuje i podatak da u jednom uzorku od 85 zemalja svjetske privrede krajem prošlog stoljeća nijedna nije povećala porezne stope, dok ih je većina smanjila. Osim privrednog restrukturiranja u užem smislu riječi, monetarno-bankarsko restrukturiranje je također paralelan proces. Ovaj zadatak u praktičnom jeziku može se izraziti kao ostvarenje stabilne i konvertibilne valute koja je neophodna kako za odvijanje normalnog procesa privređivanja u zemlji tako i za privlačenje stranog kapitala. Postojeći ekonomski problemi ukazuju na nesumnjivu potrebu za promjenama. Međutim, za krupnije promjene još uvijek ne postoji potreban stepen međunacionalnog i međuentitetskog povjerenja i saradnje u Bosni i Hercegovini. Elementarno znanje iz makroekonomske teorije pokazuje da je u uvjetima nesavršenog tržišta ili nepotpunih informacija neophodna intervencija vlade kako bi se povećala efikasnost tržišta. S tim u vezi potrebno je voditi računa o sljedećim činjenicama iz kojih proizilaze i određene preporuke vođenja makroekonomske i poreske politike. Ono što je neophodno da makroekonomske politike trebaju u najvećoj mjeri biti usklađene s politikama koje je ponudila međunarodna zajednica. Usmjeravanje na stvaranje pretpostavki za samoodrživ i ujednačen ekonomski razvoj i smanjenje siromaštva govori o racionalno izraženoj misiji stvaranja pretpostavki za zaključenje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, i u konačnici za učlanjenje u EU (prvobitno projekirano na 2009., potom protegnuto na 2014. godinu), u ime čega je uputno:

a) I eksplicite i implicate aplicirati na ujednačavanje jedinstvenog ekonomskog prostora u Bosni i Hercegovini, što bi omogućilo unifikaciju i stabilizaciju vanjskotrgovinske politike kao temeljne pretpostavke ekonomskog rasta;

b) Kroz partnerski odnos, kao definiran poželjan odnos domaćih vlasti i onoga što u Bosni i Hercegovini se naziva međunarodna zajednica, uključiti i odgovornost međunarodne zajednice za efektivno zadržanu ključnu ulogu u kreiranju makroekonomske politike zemlje. Ovakav zahtjev deriviran je iz dosadašnjeg intenziteta neposrednog međunarodnog utjecaja na prilike u Bosni i Hercegovini, koji je, nesumnjivo, bez presedana u savremenoj povijesti. Ovo izgleda još opravdanije ako se zna da su svi programi rekonstrukcije bili implementirani putem međunarodne zajednice, često i bez informiranja domaćih vlada (osim u slučajevima davanja garancija o zaduženjima).

c) Uključivanje u sve relevantne međunarodne institucije i regionalne institucije, time će biti otvoren pristup svjetskom tržištu kapitala, i stvaranje uvjeta za povećavanje stranih direktnih investicija.

Kao prioriteti nameću se:

- Unapređenje odnos ai sardnje unutar članica Sporazuma CEFTA 2006 u cilju podizanja konkurentnosti u regiji,

- ubrzavanje primjene i razrade bilateralnih sporazuma o slobodnoj trgovini sa državama JIE.²¹

Makroekonomske i poreske politike potrebno je uskladiti u i procesu prilagođavanja evropskim integracijama, što počinje s implementacijom zakona koji su već doneseni na nivou BiH (Zakon o konkurenciji i intelektualnom vlasništvu, Zakon o zaštiti potrošača, Zakon o statistici itd.).

Posebno se nameće potreba fiskalne reforme u Bosni i Hercegovini. Štaviše, u prioritetu daljnjih ekonomskih reformi stoji komplementarno-izgradnja fiskalnih kapaciteta i institucionalne reforme, što proizlazi iz nedovoljno identificiranih troškova za zdravstvo, vojsku i obrazovanje, odnosno nejasno (u nekim situacijama i pogrešno) usmjeravane raspodjele sredstava, te neartikuliranih mehanizama socijalne zaštite. Za ovo je, naročito neophodno postizanje srednjoročne održivosti, neophodan intenzivniji proces strukturalnog prilagođavanja, za šta već postoje značajne pretpostavke: započete reforme poreznog sistema, penzijskog i zdravstvenog osiguranja, te konstituirane politike izvršenja budžeta i izvršenja vanjske revizije. U tom kontekstu restriktivna porezna politika koincidira s okvirima zdravih budžetskih institucija i racionalnijeg i odgovornijeg pozicioniranja javne administracije.

Bosna i Hercegovina je skoro potpuno liberalizirala svoje tržište, politike liberalizacije trgovine, čiji porast između ostalog stimulira proizvodnju u zemlji s obzirom na referencijalne trgovinske aranžmane, otvaraju osjetljivo pitanje ekstremnog protekcionizma. Ipak, BiH mora nastaviti s liberalnim pristupom vanjskotrgovinskoj razmjeni, uz:

a) Potrebu za balansiranjem troškova i prinosa od uvoznih carinskih stopa, čime bi se izbjeglo podpiranje napora domaćih proizvođača da pokrenu izvoz;

b) Sofisticiran pristup, koji promovira stimuliranje domaćih preduzeća, stvaranje institucionalne i regulatorne podloge, kao što su:

- sistemi legislative za proizvode,
- sistemi ocjenjivanja usklađenosti i
- sistemi nadzora nad tržištem, koji olakšavaju izvoz na inostrana tržišta,
- zaštitu od dampainga,
- zaštitu od uvoza roba lošeg kvaliteta i
- nelegalnih transakcija.

Sprečavanje dampinškog uvoza subvencioniranih poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda, kao i proizvoda koji se prodaju po nižim cijenama od cijena u zemlji izvoznici, a čiji je motiv osvajanje bosanskohercegovačkog tržišta, moguće je postići uvođenjem dampinške marže, koja ima isti efekt kao carine, a svrha joj je da ukloni štetno djelovanje dampinškog uvoza.

²¹ Hodžić Kadrija, Kvazi makroekonomska stabilnost – Zapreka ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine; Pregled-časopis za društvena pitanja, 2006, broj 4, str. 47.

Ovo je opet uvjetovano prvenstvenim zadatkom o izgradnji koherentnog sistema legislative na nivou BiH.²²

4. Problemi prikupljanje podataka o efektima porekse politike u svrhu naučno-istraživačkog rada

Rasprava o poreskoj politici s razlogom se bazira na njenim samim efektima. U procjenama poreske politike razlikuju se njezini kratkoročni i dugoročni efekti.²³

Na primjer, gledajući kratkoročno, smanjenje poreza može stimulisati ukupnu tražnju povećanjem potrošnje. Nasuprot tome, dugoročni uticaj smanjenog poreza će djelovati stimulatивно – podstićaće ljude da rade više, da više štede, a i proširiće proizvodne kapacitete.²⁴

Da bi dostigli željene efekte u fiskalnoj-poreskoj politici, moraju se savladati dva vremenska problema. Prvi je problem kada preuzeti potrebne promjene u javnom trošenju i oporezivanju u cilju stabilizacije privrede. Drugi je prag između odluke da se preduzmu promjene u trošenju ili oporezivanju i efekti od tih promjena po ekonomiju.²⁵

Prvi problem je utvrđivanje kada je privreda sazrela za recesiju ili je tu negdje pri inflaciji. Ovaj problem postoji jer privreda teži fluktuiranju iz godine u godinu na neobičan i prilično nepredvidiv način. A onda, teško je odlučiti da li to znači manju fluktuaciju i recesiju, na primjer, nagoveštaj o blagom padu ekonomske aktivnosti rezultirao bi nadolazećom inflatornom spiralom. Teoretski, kreatori poreske politike bi tada trebalo da preduzmu antirecesione mjere (povećanje potrošnje ili rezanje poreza) kada privredne aktivnosti počinju da opadaju. Drugi problem je predviđanje kada će javno trošenje ili oporezivanje doživjeti promjene i dostići svoj maksimalni efekat u ekonomiji. Relativno malo se zna o vremenskom pragu izmjenu javne akcije i njenih efekata. Dakle, prag može da se izmjeni od jednog do drugog perioda. Kreatori poreske politike mogu da povećaju poreze ako želi da poveća potrošnju, ali tako bi se umanjila privatna potrošnja još više. Mada, povećanje poreza u vrijeme visoke nezaposlenosti nije politički prihvatljivo. Dakle, primjerenije je da tokom perioda nezaposlenosti javni sektor drži novac u rukama ukoliko želi da povećava trošenje ili da smanji poreze. Šta onda da radi? Vjerovatnije je da će utrošiti više nego što će ubrati kroz poreze, dakle ući će u deficit.²⁶

Rješavanjem problema koji su prisutni u poreskoj politici postiže se efikasnija, djelotvornija, odgovornija i transparentnija javna uprava, koja će biti orijentisna ka građanima i spremna da odgovori svim evropskim zahtjevima. U tom kontekstu reforma javne uprave uokvirena je dokumentima:²⁷

1) Strategijom reforme i

²² Kadrija Hodžić (2006); Kvazi makroekonomska stabilnost – Zapreka ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine;

Pregled-časopis za društvena pitanja, broj 4, str. 49-50.

²³ Marija Vuković (2015); Fiskalna politika kao instrument stabilizacije-teorijsko-metodološki pristup, škola biznisa

naučnostručni časopis, str. 50.

²⁴ Marija Vuković (2015); Fiskalna politika kao instrument stabilizacije-teorijsko-metodološki pristup, škola biznisa

naučnostručni časopis, str. 50.

²⁵ W.L. Petersen, Principles of economics – Macro, Waite library Dept. of Applied economics, Minnesota, 1995.

²⁶ J.S. Bailey, Public sector economics, Palgrave, New York, 2002.

²⁷ Centar za politike i upravljanje (CPU-Centre for Policy and Governance) E-registri i e-uprava kao instrument za

efikasnost i transparentnost, avgust 2015, Sarajevo info@cpu.org.ba, www.cpu.org.ba

2) Akcionim planom za njeno provođenje.

Ovi dokumenti su usvojeni od strane Vlade: Federacije BiH, Republike Srpske i Brčko Distrikta BiH i Vijeća ministara BiH. Strategija reforme javne uprave sprovodi se u šest oblasti:

- 1) Izrada politika i koordinacijski kapaciteti,
- 2) javne finansije,
- 3) Institucionalne komunikacije,
- 4) Informacione tehnologije,
- 5) Upravni postupak i
- 6) Upravljanje ljudskim resursima, jednako i istovremeno na sva četiri nivoa upravne vlasti (BiH, Federacija BiH, Republike Srpske i Brčko Distrik BiH).

Ključne potrebe institucija u BiH su veći stepen efikasnosti institucija, smanjenje administracije i korupcije unutar institucija, a e –uprava je alat koji bi zadovoljio navedene potrebe.²⁸

Država stiže svoje prihode u obliku poreza, doprinosa, carina, taksa, naknada i javnog duga. Sve su to tekući prihodi države osim javnog duga, koji je tekući, ali i izvanredni prihod. Država može sticati svoje prihode još i na temelju vlasništva nad kapitalom, prodajom imovine, emisijske dobiti i slično. Treba uzeti u obzir da svaka zemlja ima različit sastav javnih prihoda, pa stoga i klasifikacije neće uvek biti iste. Na osnovu ove konstatacije lako je uočiti koji si sve problemi u prikupljanju podataka o efektima provedbe poreske politike, tj. načinu prikupljanja poreza i efektima provedbe poreske politike u jednoj zemlji i komparacije više zemalja.

Poseban problem predstavlja i poreska evazija, tj. izbjegavanje plaćanja poreza. Poreska evazija dovodi do toga da samo dio privrede snosi ogroman teret, ali se preduzimanjem određenih mjera nastoji iskorjeniti ovaj problem. Cijela navedena situacija je u velikoj mjeri uticala na sporiji rast privatnog sektora u BiH i zemljama članicama Sporazuma CEFTA 2006.

Na osnovu rečenog, veliki problem je prikupljanje podataka o efektima realizacije poreske politike u svrhu naočno-istraživačkog rada, jer isti nisu prikupljeni po jedinstvenoj metodologiji, a samim tim je otežana obrada i prezentacija efekata poreske politike.

5. Zaključak

Savremeni ekonomski procesi stavljaju ekonomski razvoj u prvi plan i to sa posebnim akcentom na efikasnosti implementacije kvaliteta poreske politike i poreskog sistema. Izgradnja efikasne poreske administracije podrazumijeva ne samo rad na unapređenju efikasne neposredne primjene poreskih propisa i njihovu harmonizaciju, već i edukaciju poreskih obveznika, pružanje profesionalne pomoći, pojednostavljenje administrativnih procedura i snižavanje troškova.

Adekvatna poreska politika i efikasan poreski sistem je centralna karika u ostvarivanju ekonomskog rasta i makroekonomske stabilnosti, pogotovo za BiH i zemlje članice

²⁸ Centar za politike i upravljanje (CPU-Centre for Policy and Governance) E-registri i e-uprava kao instrument za efikasnost i transparentnost, avgust 2015, Sarajevo info@cpu.org.ba, www.cpu.org.ba

Sporazuma CEFTA 2006 i obezbjeđuje priliv nedostatka kapitala za ubrzanje privrednog rasta kroz strana ulaganja. Promjena načina razmišljanja i kreiranja poreske politike biće dobar izazov za poresku administraciju BiH i svim članicama Sporazuma CEFTA 2006 i ponašanje prema poreskim obveznicima.

U procesu reforme poreske politike i kompletnog poreskog sistema, postavljaju se nezaobilazni zahtjevi koji se odnose na izdašnost, transparentnost, efikasnost, pravednost i usklađenost poreskih propisa sa međunarodnim poreskim pravilima, tj. sa harmonizovanom poreskom politikom. Proces reforme i harmonizacije poreske politike se odvija u pravcu iznalaženja modela poreske umjerenosti, uvažavajući principe harmonizacije i usklađivanja poreskih sistema, istovremeno ne zanemarujući specifičnosti ekonomija jedne države i članica Sporazuma CEFTA 2006, ali pronalazak rješenja za omogućavanje održivosti i razvoja vlastitih ekonomija i ostvarivanja makroekonomske stabilnosti.

Prisutni su problemi u prikupljanju podataka o efektima provedbe poreske politike, tj. načinu prikupljanja poreza i efektima provedbe poreske politike u jednoj zemlji i komparacije više zemalja. S tim u vezi je i problem prikupljanja podataka o efektima realizacije poreske politike u svrhu naočno-istraživačkog rada, jer isti nisu prikupljeni po jedinstvenoj metodologiji, a samim tim je otežana obrada i prezentacija efekata poreske politike.

6. Literatura

1. Bailey J.S., Public sector economics, Palgrave, New York, 2002
2. Đurović-Todorović Jadranka, Poreska reforma kao predušlov pristupanja EU, 2005, Ekonomski fakultet Niš, Časopis Ekonomske teme br.1-2,
3. Grujić-Kalkan Miroslava, Poreski sistem republike Srpske u svjetlu približavanja Evropskoj uniji, doktorska disertacija, 2011, Univerzitet Singidunum Beograd
4. Kesner-Škreb Marina, Porezna harmonizacija, 2007, Zagreb, Financijska teorija i praksa
5. Hodžić Kadrija, Kvazi makroekonomska stabilnost – Zapreka ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine, 2006, Pregled-časopis za društvena pitanja, broj 4,
6. Petersen W.L., Principles of economics – Macro, Waite library Dept. of Applied economics, Minnesota, 1995.
7. Popović Dejan, Nauka o porezima i poresko pravo, 1997, Beograd, Savremena administracija
8. Raičević Božidar, Poreski sistem i poreska politika u privrednoj reformi, 1993, Beograd, Institut društvenih nauka-Centar za ekonomska istraživanja,
9. Raičević Božidar, Nenadić Jelena, Srbija i Crna Gora o izvodljivosti-poreski aspekti, 2005, Beograd, tematski časopis Ekonomist br. 1
10. Raičević Božidar, Ranđelović Saša, Tekuća privredna kretanja, ekonomska politika i strukturne promene u Srbiji 2007/2008, Ekonomski fakultet Beograd, 2008, Beograd,
11. Smith Adam, Istraživanje o prirodi i uzrocima bogastva naroda, 1776. (prevod)
12. Stiglitz E. Joseph, Economic of the Public Sektor, W.W. Norton, New York, 1986, (prevod Stiglitz Joseph, Ekonomija javnog sektora, Ekonomski fakultet, Beograd, 2004)
13. Šimović Jure, Šimović Hrvoje, Fiskalni sustav i fiskalne politika Europske unije, 2006, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet
14. Vuković Marija, Fiskalna politika kao instrument stabilizacije-teorijsko-metodološki pristup,

škola biznisa naučnostručni časopis,2015, Novi Sad
15. Wagner Adolph,Finanzwiessenschaft, III izd., F:C: Winter, Laipzig, 1883

Ostali izvori:

1. Centar za politike i upravljanje (CPU-Centre for Policy and Governance) E-registri i e-uprava kao instrument za efikasnost i transparentnost, avgust 2015,Sarajevo info@cpu.org.ba, www.cpu.org.ba
2. Federalni zavod za programiranje razvoja, Poreska reforma u funkciji investicija i zapošljavanja, 2011
3. Nacrt prijedloga projekta “Sporazum o saradnji poreskih uprava BiH i Švedske poreske agencije (STA) za period april 2017-decembar 2020” od 10.02.2017.

**IDENTIFICIRANJE BENZENA I PRODUKATA RAZGRADNJE
BENZENA U PRISUSTVU OSTALIH ZAGAĐIVAČA VAZDUHA U
PODRJUČU TUZLE (NAUČNI RAD)****Sažetak**

U ovom radu istražen je hemijski proces transformacije benzena korištenjem komore za istraživanje hemijskih procesa u atmosferi (Ekološka komora). Uticaj temperature vazduha, sunčevih zraka su ispitani u prisustvu ostalih zagađivača koji su pronađeni u atmosferi Tuzle.

Fokus je bio posebno na foto razgradnji benzena u prisustvu zagađivača NH_3 i N_2O , jer su ovi zagađivači često prisutni u vazduhu na području Tuzle. Takođe je u ovom radu posebna pažnja usmjerena na aromatske spojeve kao zagađivače, posmatrano sa ekološke tačke gledišta. Ispitivanja su vršena korištenjem poznatih, utvrđenih i široko rasprostranjenih, eksperimentalnih metoda adsorpcije, plinske hromatografije, a nakon toga savremene kombinovane metode gasne hromatografije-masene spektrometrije (GC/MS).

Spojevi su identifikirani korištenjem dvije paralelne baze podataka spektara masa poznatih hemijskih spojeva. Uporedba masenog spektra analiziranih uzoraka sa masenim spektrom istih spojeva uzetih iz baze podataka je potvrdila pouzdanost rezultata.

Ključne riječi: *Identifikacija, Benzen, Vazduh, Aromatski spojevi, Zagađivači*

**IDENTIFICATION OF BENZENE AND PRODUCTS DEGRADATION
OF BENZENE IN PRESENCE OF OTHER AIR POLLUTANTS IN TUZLA
AREA****Abstract**

Chemical process of benzene transformation was investigated, using chamber for research of chemical process in atmosphere (Environmental chamber). Influence of the air temperature and solar radiation has been examined in presence of other pollutants found in the atmosphere of Tuzla. Especially the focus was on the degradation of benzene in the presence of pollutants NH_3 and N_2O , because those pollutants are often found in the air of Tuzla. Also in these research special treatment was focused on aromatic compounds, as pollutants, observed from ecological view. The problem was solved by using established and widely used experimental methods of absorption, gas chromatography, and very sensitive coupled method of gas chromatography-mass spectrometry (GC/MS).

The compounds were identified by using two parallel data-bases of mass spectrums of known chemical compounds.

Comparison of mass spectrum of the analysed samples with the mass spectrum of the standard compounds from database, the reliability of results has proven.

Key words: *Identification, Benzene, Air, Aromatic compounds, pollutants*

¹ Fakultet zdravstvenih nauka (FZN)

EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT (EU BD) u Brčkom i Tuzli

1. Uvod (introduction)

Mnogi od nas smatraju zemljinu atmosferu, odnosno komponente u njoj: kiseonik, azot, ugljen dioksid, vodenu paru, metan i ostale gasova koje sadrži kao relativno stalnu, neuništivu smješu gasova. Međutim, emisije polutanata antropogenog porijekla mogu vidljivo promijeniti njene osobine, u lokalnom i globalnom opsegu.

U urbanim oblastima sa gustom naseljenošću, uz prisutnu industriju i saobraćaj, prisutna je velika promjena u sastavu atmosfere i njen nepovoljni uticaj na sve vidove životne sredine. Osim toga, emitovani gasovi antropogenog porijekla dovode do oštećenja ozonskog omotača zemljine atmosfere sa nepovoljnim posljedicama koje su već prisutne. Oštećenje ozonskog omotača iznad zemljinih polova (Arktik i Antarktik) koje se širi prema Ekvatoru već ima nepovoljne posljedice i posljedice koje će još više doći do izražaja u budućnosti. Poplave, suše, uragani samo su vidljive posljedice poremećaja u atmosferi kao posljedice velike emisije polutanata (1).

Prema literaturnim podacima **u zapadnim zemljama sve više** pažnje se poklanja mjerenjima "ljetnog smoga" čiji sastav ovisi o fotohemijskim reakcijama. U gotovo svim zapadnim zemljama prate se nivoi azotnih oksida i ozona u atmosferi. Takođe je nastavljeno s kontinuiranim praćenjem amonijaka, te s određivanjem sitnih lebdećih čestica PM₁₀ i PM_{2,5} **aerodinamičkog prečnika 10 i 2,5 μm koje vrlo nepovoljno utiču na zdravlje ljudi, jer udisanjem mogu doprijeti duboko** u organizam čovjeka, a na sebe mogu vezati vrlo štetne tvari kao što su benzen i policiklični aromatski ugljeno vodici (PAU) s većim brojem prstenova koji imaju jako izraženo mutageno ili kancerogeno djelovanje, te se smatraju izrazito toksičnim kancerogenim spojevima kojih bi nivo koncentracija u vazduhu trebao biti vrlo nizak.

Veliki broj spojeva, gasova, te različitih čestica mogu se pojaviti u vazduhu kao polutanti. Polutanti koji se često pojavljuju u vazduhu urbanih sredina, a posebno u području Lukavca i Tuzle, i koji se najčešće emituju zajedno u atmosferu su: SO₂, čađ (dim), CO, C_xH_y, NO_x, NH₃ i čvrste čestice, kao i specifični polutanti koje emituje industrija. Najznačajniji emiter benzena je koksno-hemijska industrija i motorna vozila. Tako se očekuju koncentracije ovoga spoja i njegovih homologa u urbanim sredinama koje su 5-20 puta veće nego u neurbanim sredinama. Pored direktnog nepovoljnog uticaja na životnu sredinu, benzen preko fotolitičkog ciklusa, dovodi i do nastanka troposferskog ozona (2,3). Zbog toga je i predmet ovog istraživanja bila problematika procesa transformacije benzena pod utjecajem sunčeve radijacije i prisutnih drugih polutanata, identificiranje produkata i međuprodukata reakcija u atmosferi i uticaja pojedinih parametara okoline na ove procese (4–9).

Do sada nije dovoljno istraženo do kog stupnja se benzen razgrađuje kad se nađe u vazduhu i kako reaguje sa drugim prisutnim spojevima. Nije dovoljno poznat ni uticaj intenziteta sunčevog zračenja, temperature, prisutnih drugih spojeva i čestica (npr: NH₃, NO_x i dr.) u vazduhu, na brzinu ovih procesa, kao ni hemijski sastav i struktura, tako nastalih produkata. To je predmet istraživanja koja su prezentovana u ovome radu.

2. Eksperimentalni dio

2.1. Metodologija rada

Metodologija rada, primijenjena kod ovih istraživanja, se temelji na simuliranju uslova u vazduhu, odnosno realnoj atmosferi, korišćenjem reakcione komore (Environmental chamber), volumena **4,6875 m³**, poznatih karakteristika(9). Praćenje reakcionih procesa pod uticajem solarne radijacije poznatih koncentracija benzena, relativne vlažnosti i prisustva drugih polutanata. Obrada dobijenih podataka i njihova prezentacija tabelarno, grafički, hemijskim reakcionim jednačinama i odgovarajućim hromatogramima i masenim spektrima.

2.2. Materijal i metoda istraživanja

Za izvođenje eksperimenata bilo je potrebno izvršiti čišćenje komore. U tu svrhu u komoru je dovođen prečišćen vazduh iz boce pod pritiskom u vremenu 15-20 min. Između boce i unutrašnjosti komore priključena je kombinirana kolona (molekularna sita i aktivni ugljen), koja služi za eventualno dodatno prečišćenje vazduha iz boce. Nakon toga, na komori su zatvarani svi otvori, a priključivan je vanjski sistem za prečišćavanje vazduha. On se sastojao od pumpe i tri kolone sa različitim adsorbentima. U prvoj koloni, priključenoj neposredno uz komoru, nalazio se silikagel, u drugoj su bila molekularna sita 13x i u trećoj aktivni ugljen. Na treću kolonu bila je priključena pumpa, koja je zrak iz komore prisisavala kroz ove kolone, a zatim ga tjerala kroz teflonsku cijev ponovo u komoru. Po završetku čišćenja zraka u komori, vršeno je pranje vanjskih površina komore. Na taj način komora je bila pripremljena za rad. Ovaj postupak pripreme komore vršen je za svaki novi eksperiment, s tim što je čišćenje spolja rađeno svakog jutra.

Metode koje su korištene pri analizi ovih polutanata su od onih koje preporučuje svjetska zdravstvena organizacija, WHO (3) : spektrofotohemijske metode, metode adsorpcije, gasne hromatografije sa plameno-ionizirajućim detektorom i kombinovane metode gasne hromatografije-masene spektrometrije (GC-MS). Metoda spektrometrije masa korišćena je za identifikaciju nastalih spojeva, koji nastaju u transformacionim procesima u komori. Spojevi su identificiraju na osnovu eksperimentalno dobijenih, gasni hromatogrami - maseni spektri, tj. molekulskih i karakterističnih fragmentnih iona, te njihovom usporedbom sa dvjema različitim bazama poznatih spektara, kao i putem poznatih e-mail adresa (web stranica).

2.3. Pribor i hemikalije

U eksperimentalnom dijelu istraživanja korišten je slijedeći pribor i hemikalije:

1. Pribor

- Reakciona komora od stakla, sa teflonskim tefloniziranim priključcima, (Tvornica stakla, Pančevo),
- Luksmetar, PLM 4, (Elektromehanika, Ljubljana),
- Higrometar, DH I, (Dalmacija, Dugi Rat),
- Plinomjer, (IKOM, Zagreb - J.B. ROMBACH Karlsruhe),
- Pumpa, (VIBRA, Maribor),
- Gasni hromatograf, VARIAN 3400, sa integratorom, 4290,(U.S.A.),
- Kolona gasnog kromatografa analitička, punjena CROMOSORB-om kao čvrstim nosačem preko koga je nanesen KARBOWAX-20M, DB-5, 3m x 0,2 mm i.d.
- Mikrošprice,(HC, RENO),
- Instrument: (VARIAN SATURN II GC/MS).

2. Hemikalije

- Benzen, p.a. (Zorka, Šabac),
- Karbon disulfid,(BDH,U.K.Engl.),
- Aktivni ugalj, (KHK, Lukavac),
- Silikagel, (Kemika, Zagreb),
- Molekularna sita 13x, (HAK, Tuzla),
- Apsorpciona otopina za NO_x okside,
- Konc. NH₃, p.a., (Zorka, Šabac) ,
- Gasovi u bocama pod pritiskom:
N₂O, L 'AIR LIQUIDE, Paris,
- N₂, Argon i čisti vazduh,(Tehnički
gasovi),Lukavac.

Osim navedenog, korišten je i standardni laboratorijski pribor od stakla, drveta, plastike i metala.

2.4. Realizacija eksperimenata

Za istraživanje fotohemijskih procesa transformacije (razgradnje) benzena i uzimanje uzoraka izabran je uži centar grada Tuzle (Tehnološki fakultet). Prostorna orijentacija reakcione komore je takva, da je sa svih strana izložena sunčevoj svjetlosti u toku dana (slike 2.1. i 2.2.). Koncentracija prosječnih sadržaja NH₃ i NO_x, utvrđene su na mjernom mjestu smještenom u užem području Lukavca..

Za uzimanja uzoraka, tj. adsorpcija benzena i produkata transformacije benzena iz vazduha reakcione komore koristili smo aktivni ugalj (kolone za uzimanje uzorka). Desorpcija adsorbovanog benzena i produkata njegove transformacije u cilju njihovog određivanja, izvedena je s ugljendisulfidom kao otapalom. Iz ovako dobijene otopine određivan je benzen. Sadržaj benzena određivan je nakon djelovanja solarnog zračenja poslije prvog, a potom i nakon djelovanja solarnog zračenja, poslije drugog dana.

Preko određivanja sadržaja benzena i novonastalih spojeva kontrolisan je procenat razgradnje benzena u reakcionoj komori u ovisnosti o navedenim parametrima (sunčeva radijacija, temperatura i vremenske prilike, pri stalnoj relativnoj vlažnosti od, 50% ± 5%).

Equipment And Chemicals

In the experimental part of the study used the following equipment and chemicals:

Equipment

Reakciona komora od glass, with connections, (glass factory, Pancevo)

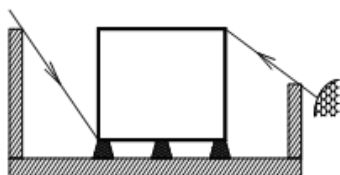
- Luksmetar, PLM 4, (Elektromehanika, Ljubljana)
- DHI (Dalmacija, Dugi Rat)
- Gas, for gas flow (anyone, Zagreb-JB Rombach Karlsruhe),
- Pump, (vibe, Maribor),
- Varian 3400, with the integrator, 4290, (USA)
- Mikrošprice (HC, Reno)
- SPEKOL 11, JENA, Carl Zeis, UV-VIS,
- The instrument (Varian Saturn II GC / MS) type column: capillary,
- active phase of DB-5, the length of the column (30m x 0.2 mm id).

Chemicals

- Benzene and (Zorka, Sabac), 99.78% purity, density, 20 ° C = 0.879 g / mL
- Karbondisulfid (BDH, UKEngl.), 99.00% purity, density, 20 ° C = 1.264 g / mL
- Active coal (GIKIL Lukavac)
- Silica gel (Kemika, Zagreb), purity 75%, blue, mixed in grains,
- The molecular sieve 13x (HAK, Tuzla),

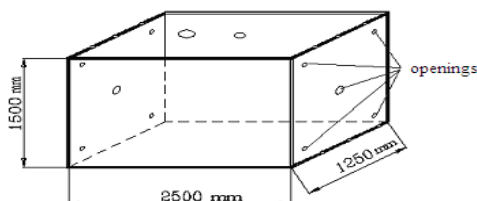
- absorption solution for NOx oxides² (Preparation of solution is given in a footnote ..)
- Conc. NH₃, and (Zorka, Sabac), the purity of 25-26% ± 1%, = 0.77 g / L, 0.817 79to
- gases in cylinders under pressure: N₂O, L'Air Liquide, Paris, = 1.997 g / L
- N₂, Argon, and clean air (technical gases), Lukavac, purity 99.999%.

In addition, used a standard laboratory equipment made of glass, wood, plastics and metals.

Slika 2. 1 Položaj komore prema suncu
istraživanje

Picture 2.1 Position of the chamber towards
exam chamb the sun

Slika 2. 2 Šematski prikaz komore za

Picture 2.2 Shematic overview of the
(Environmental chamber)

U staklenu cjevčicu za uzorkovanje unutrašnjeg promjera 3-4 Ø stavljeno je oko 0,100 g aktivnog uglja između slojeva staklene vune. Prosisavanjem vazduha kroz ovu cjevčicu u određenom vremenskom periodu benzen je absorbovan.

Nakon uzorkovanja, ugalj je potom bio prenesen u epruvetu sa poznatim sadržajem CS₂ za desorpciju benzena iz dobivenog rastvora, nakon polusatnog stajanja uz mućkanje, uzimano je za analizu nešto uzorka. Metodom gasne hromatografije, uz plameno jonizacioni detektor, određivan je sadržaj benzena u vazduhu. Kao gas nosač korišten je azot, čiji je protok kroz kolonu bio 16,2 mL/min. Temperatura kolone je bila 60°C, injektora 250°C, detektora 300°C.

Identifikacija benzena na hromatogramu vršena je na osnovu njegovog retencionog vremena, određenog za standardni rastvor benzena u CS₂. Pri navedenim uslovima za sistem, uz kolonu pripremljenu od CROMOSORBA-a kao čvrstog nosača preko koga je nanesen CARBOWAX-20 M kao selektivna tečnost, utvrđeno je da retenciono vrijeme za benzen iznosi 2,41- 2,45 minuta.

Podaci sa dobivenog hromatograma za uzorak i hromatograma za standardni rastvor benzena u CS₂ (0,1 µL/mL) su korišteni za proračun koncentracije benzena u uzetoj zapremini uzorka.

Iz tog podatka i poznate ukupne zapremine desorpcionog rastvora, uz zabilježen podatak o zapremini vazduha iz koje je benzen adsorbovan, vršen je proračun koncentracije benzena u m³ vazduha, odnosno ukupnoj zapremini komore.

² 4Absorption solution for NOx oxide is prepared by dissolving the anhydride 5 g. sulfaniline acid or 5.5 g. sulfaniline acid monohydrate in something, (200 mL) water containing 140 mL of glacial acetic acid. Gradually heated to melting. The cooled mixture add 20 ml of 0.1% of the basic solution - naphthylamine and 10 mL of acetone, all water to dilute to 1 L. The solution will be stable for several months, if kept well closed in a dark bottle in the fridge. Before using temperauru solution adjusted to room.

$$C_B = \frac{C \cdot n_1 R}{nk} \left(\frac{mg}{m^3} \right)$$

Za proračun koncentracije benzena može se koristiti izraz u kojem je:

C_B - koncentracija benzena, mg/m^3 ,

c - koncentracija standardne otopine,

n_1 - broj elektrostatskih jedinica uzorka,

n - broj elektrostatskih jedinica standarda,

k - koeficijent desorpcije benzena,

R - razrjeđenje,

V - zapremina vazduha iz koje je benzen adsorbovan, m^3 .

Na osnovu određenih koncentracija benzena u reakcionoj komori prvog i, poslije djelovanja solarnog zračenja, drugog dana, kontrolirana je koncentracija i praćen procenat transformacije benzena u ovisnosti o navedenim parametrima. Na slikama 3.1 i 3.2 prikazani su uslovi eksperimentalnog rada za izvršene serije eksperimenata. U tabeli 3.1 su navedeni podaci dnevne i kumulativne razgradnje benzena uz prisustvo amonijaka i azot suboksida. Na slikama 3.1 i 3.2 su dati grafički prikazi hromatograma analiziranih uzoraka. Orginalni hromatogrami istih uzoraka, 9 i 11 su dati u Prilozima.

Identifikacija benzena na hromatogramu vršena je na osnovu njegovog retencionog vremena, određenog za standardni rastvor benzena u rastvoru CS_2 . Pri navedenim uslovima, retenciono vrijeme za benzen iznosi 2,41- 2,45 minuta. Iz tog podatka i poznate ukupne zapremine desorpcionog rastvora, uz zabilježen podatak o zapremini vazduha iz koje je benzen adsorbovan, vršen je proračun koncentracije benzena u m^3 vazduha, odnosno ukupnoj zapremini komore. Podaci sa dobivenog hromatograma za uzorak i hromatograma za standardni rastvor benzena u CS_2 ($0,1 \mu L/mL$) su korišteni za proračun koncentracije benzena u uzetoj zapremini uzorka.

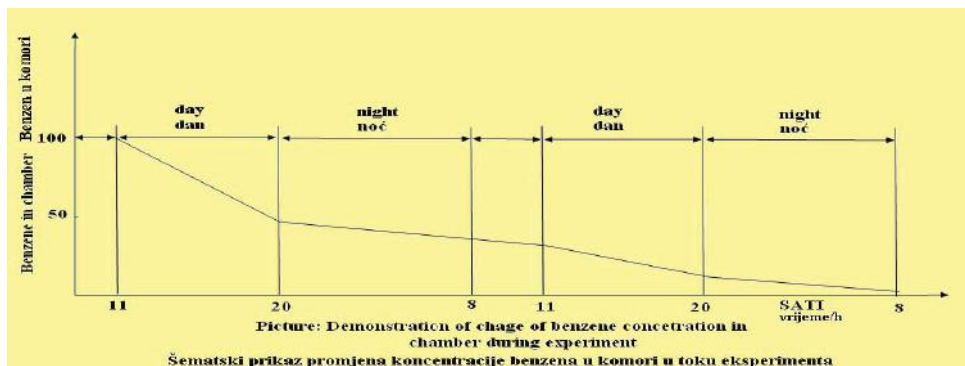
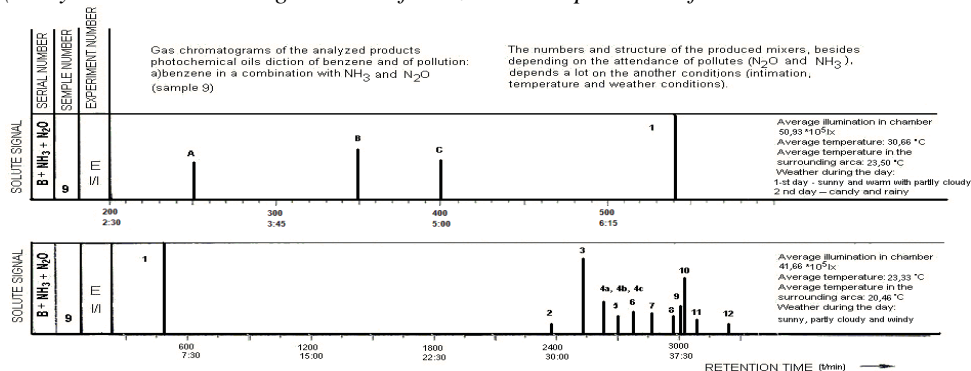

Table 3.1 Dnevna i kumulativna razgradnja benzene uz prisustvo amonijaka i azotnog suboksida

Exp.	Day	Illumination (lx *10 ⁵)	Temperature, T / °C		Degradation R / %	
			in chamber	in environ.	daily	cumulative
I	A	50,93	30,66	23,50	33,05	80,04
	B	41,66	23,33	20,46	46,99	
II	A	23,40	16,13	13,36	28,40	57,48
	B	1,26	5,10	4,66	29,08	
III	A	45,90	21,03	11,23	13,30	90,97
	B	2,90	11,35	8,00	77,67	
IV	A	27,50	9,62	4,32	51,73	82,32
	B	26,76	13,00	7,36	30,59	
V	A	46,55	12,33	6,83	45,83	79,42
	B	28,10	10,30	6,20	33,59	

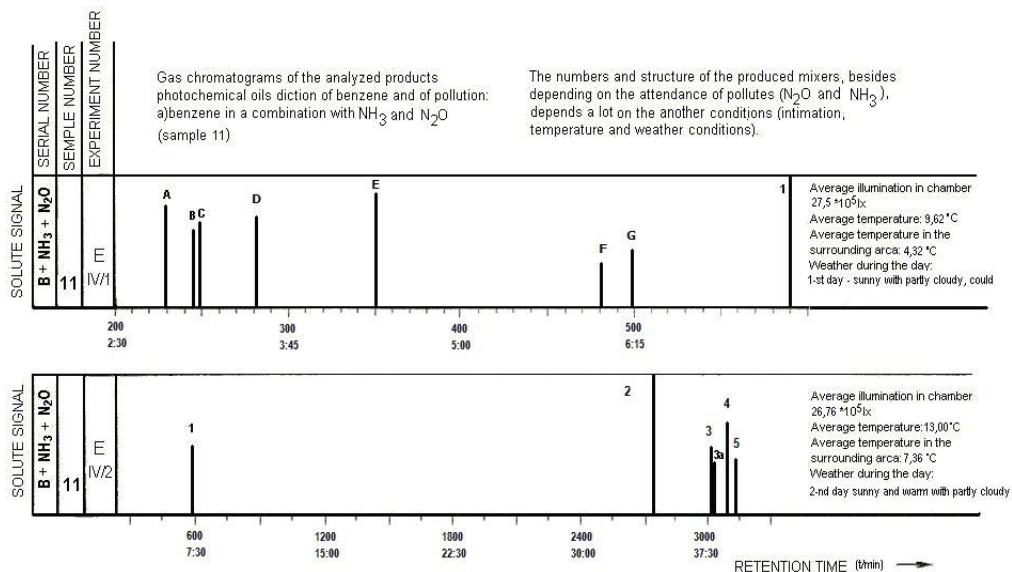
(Daily and cumulative degradation of benzene in the presence of ammonia and nitrous oxide)

Slika 3.1. Hromatogram uzorka 9 pri navedenim uslovima u otapalu CS₂ (benzen u smjesi sa NH₃ i N₂O)

(analiziran instrumentom: VARIJAN SATURN II (GC/MS))

Picture 3.1. Chromatograms with experimental conditions for sample 9, in CS₂ soluti (benzene in a combination with NH₃ and N₂O).

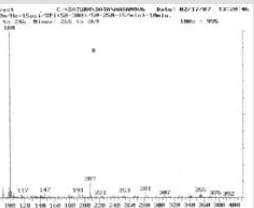
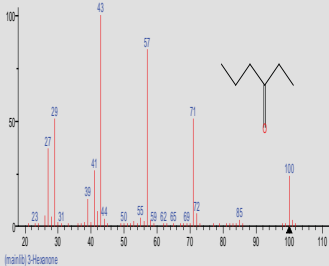
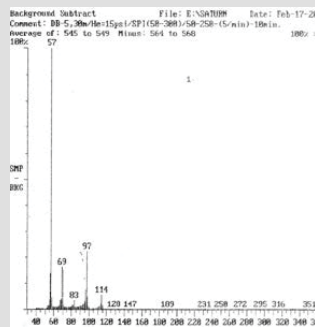
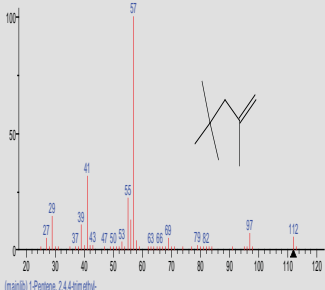
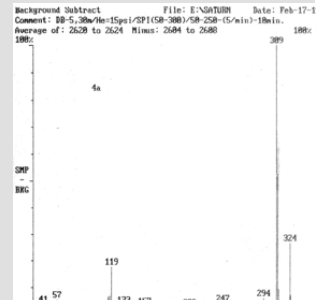
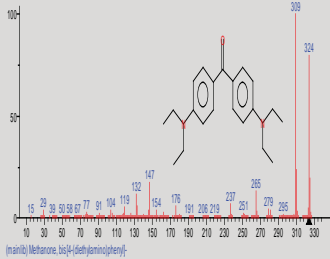

Slika 3. 2 hromatograma uzorka 11 pri navedenim uslovima u otapalu CS_2 (benzen u smjesi s NH_3 i N_2O (analiziran instrumentom: (Varijan saturn II (GC/MS))

Picture 3.2. Chromatograms with experimental conditions for sample 11. in CS_2 solution. (benzene in a combination with NH_3 and N_2O) of compound formula Mol. Weight CAS # no. Name, weight, and spektrar **Table 3.2.** Identification of compounds sample

Tabela 3.1 Dnevna i kumulativna razgradnja benzena uz prisustvo amonijaka i azotnog suboksida

Sample component. the gas. chromat. e.	Skenirani originalni maseni spektri Scanned original mass spectra	of compound formula formula spoja	Mol. masa Mol. Weight	CAS # no. CAS# br.	Ime, maseni spektr i strukturne formule predpostavljeneh i pouzdano identificiranih spojeva Name, weight, and spektrar superiors andreliably identified compounds
9 Exp. IV/2 A		$\text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}$	100	591-78-6	A 2- heksanon

11 Exp I/2 B		C ₆ H ₁₂ O 100	589-38-3	<p>B 3- heksanon</p>
9 Exp IV/2 1		C ₈ H ₁₆	112 4259-00-1	<p>1 1 - penten-2,4,4-trimetil</p>
9 Exp IV/2 4a		C ₂₁ H ₂₈ 8 N ₂ O	324 90-93-7 90-93-7	<p>4a Bis[4-(dietilamino)fenil]metanone</p>

4. Diskusija i zaključci

Iz navedenih rezultata eksperimenata S-2 i S-3, slijedi zaključak da prisustvo drugih polutanata u zraku (NH₃, N₂O) u velikoj mjeri onemogućava razgradnju benzena, a značajno utiče i doprinosi nastanku većeg broja "novih" spojeva.

Rezultati ovog eksperimentalnog rada imaju (mogu imati) značajnu praktičnu primjenu kod određivanja benzena i razgradnje benzena, uz navedene uslove. Osobit značaj, rezultati ovog rada imaju za područje Lukavca i Tuzle, zbog uvjeta koji približno odgovaraju uvjetima (koncentracije N₂O, NH₃ i benzena, a relativna vlažnost u Lukavcu iznosi približno 50%) korištenim u simuliranim izvedenim eksperimentima.

U eksperimentima S-3, "novi" spojevi su identificirani drugog dana eksperimenta (tabela br.3.2)

Problem hemijske transformacije benzena i njegovih homologa u atmosferi se ispituje od pedesetih godina prošlog stoljeća, a na području Lukavca tek od 1989.god. za period januar – juni 1989. godine. Prosječan i maksimalan sadržaj benzena u zraku Lukavca za period, januar – juni 1989. godine, bio je $38 \mu\text{g}/\text{m}^3$ C₆H₆. U januaru je izmjerena i uopšte najveća njegova koncentracija u vazduhu ($144,360 \mu\text{g}/\text{m}^3$). Prosječan sadžaj benzena za sve mjesece, iznosio je $19,66 \mu\text{g}/\text{m}^3$ (6)

Prisustvo drugih polutanata u zraku u velikoj mjeri smanjuje razgradnju benzna za prvi dan eksperimenta. Utvrđeno je:

- da je u čistom vazduhu razgrađivano prosječno, dnevno: 51,7 % prisutnog benzena,
- u zraku sa prisutnim NH₃ procenat razgradnje benzena iznosio je u prosjeku za prvi dan 36,73%,
- u zraku sa prisutnim N₂O procenat razgrađenog benzena iznosio je u prosjeku za prvi dan eksperimenta 39,09 %.

U toku drugog dana eksperimenata u čistom vazduhu, procenat prosječno razgrađenog benzena iznosio je 13,4%,

- u zraku sa prisutnim NH₃ razgradnja benzena je mnogo niža i iznosila je 1,33% (10 puta manje nego u čistom zraku),
- u zraku sa prisutnim N₂O razgradnja benzena je iznosila 2,23%.

Razgradnja N₂O i NH₃ promatrana kroz nastajanje NO + NO₂, je direktno proporcionalna intenzitetu osvijetljenosti komore i temperaturi (9) . Za drugi dan eksperimenta ovisnost je obrnuta. Amonijak (NH₃) je u svim eksperimentima S-3 bio potpuno transformisan u nove forme-spojeve (6-9, 11) .

(11-13) Na temelju rezultata eksperimenata može se zaključiti da je intenzitet osvijetljenosti-sunčeva radijacija, značajan, ako ne i najznačajniji činilac fotokemijskih reakcija koje se odvijaju u atmosferi (12-18).

S povećanjem intenziteta osvijetljenosti razgradnja benzena raste, a s povećanjem temperature razgradnja benzena se smanjuje ($r_1 = 0,8793$) (6).

Neke od poznatijih svjetskih kompanija i organizacija koje se bava zaštitom životne okoline od emisije benzena su: Agencija za toksične supstance i registar oboljenja – ATSDR (Agency for toxic substances and Disease Rgistry-ATSDR). Agencija za zaštitu životne sredine - EPA (Environmental Protection Agency), bavi se proizvodnjom opreme za mjerenje određenih polutanata u vazduhu i opreme koja služi za otklanjanje ili umanjeње njihove koncentraci (18,19).

5. Literatura

- [1] Calvert, J.G., Pure and Appl. Chem., Vol. 69, No 1, pp 1-12, 1997.
- [2] <http://hr.wikipedia.org/wiki/Benzen>
- [3] WHO Regional office for Europe, Copenhagen, 1987, Air quality guidelines for Europe, European Series No 23, 45-54.
- [4] Behnke, W., Hollander, W., Koch, W., Nolting, F., and Zetzsch, C, Amos. Environ., 2022, 1113-1120, 1988.
- [5] Đuković, J.; Hemija atmosphere, Beograd 2001.
- [6] Kovčalića, B.M.: Fotohemijsko razlaganje benzena u prisustvu N₂O i drugih polutanata u vazduhu tuzlanskog bazena, (doktorska disertacija), Tehnološki fakultet, Tuzla 1990.
- [7] Winer, M., Graham, A. et.al.: Environ. Sci. Technol., Vol 10, 461-511, 1980.
- [8] Goldstein, B.D.: Journal of the Air poll. Contr. Ass., vol 36 (4), 367-70, 1986.
- [9] Hasanović K, Snježana Marić S. , Jovan Đuković J., Azr Jaganjac A., Identificiranje benzena i produkata fotohemijske razgradnje benzena u zraku tuzlanskog bazena, 20th Congress of Chemists and Technologists of Macedonia , Ohrid, 2009.
- [10] Ivanović, M.: Zaštita atmosfere, 12 (1), 19-24, 1984.
- [11] Popov, V.A., et al: Fiz. Atmos. 1976, 2, 148-52 (Russ.) C.A. No 12, 90:91950q, 1979.
- [12] Hasanović K., Istraživanje fotokemijske razgradnje benzena u području Lukavca, Magistarski rad, Prirodno-matematički fakultet Sarajevo, 2007.
- [13] Hasanović, K.: Jaganjac, A.: "Techniques technologies education management" ("TTEM"), Vol.3, No.1 2008, Sarajevo
- [14] Altschuler, A.P.; Bull. WHO 1969, 40(4), 616-23 (Eng.) C.A. No 12, 53228c, 1969.
- [15] <http://webbook.nist.gov/cgi/cbook.cgi?Spec=C34042825&Index=0&Type=Mass&Large=on>
- [16] Tuhtar, D.: Zagađenje zraka i vode, "Svjetlost" Sarajevo, 1990.
- [17] Cox, R.A.: Stud. Environ. Sci. 1982, (Air Pollut. Nitrogen oxides), 249-61, 369 (Eng.) C.A. No 12, 98:94851b, 1983.
- [18] Bruckmann, P.: Cycles of organic gases in the atmosphere, Proceedings of the Second European Symposium, Physico-chemical Behaviour of Atmospheric Pollutants, Varese, 1981, 336-348, Ed. B. Versino and H. Ott.
- [19] <http://nlquery.epa.gov/epasearch/epasearch/notice.html>
- [20] Identificiranje i disperzija benzena i produkata benzena i policikličkih ugljikovodika metodom GC – MS u zraku tuzlanskog bazena (doktorska disertacija), Prirodno matematički fakultet, Sarajevo 2011.

POSTOJANJE SAVJETODAVNOG I STRUČNOG TIJELA ZA PROMICANJE ETIČKIH NAČELA I VRIJEDNOSTI U ZNANOSTI I VISOKOM OBRAZOVANJU U BIH

Sažetak

Znanstveno-istraživački rad treba biti temeljen na izvrsnosti i etičkim načelima, integriran s obrazovnim procesom na svim razinama. Istraživačka etika bavi se utvrđivanjem i primjenom etičkih principa ili vrijednosti na području znanosti i istraživanja. Istraživački integritet predstavlja način ponašanja znanstvenika i istraživača prema odgovarajućim etičkim i profesionalnim standardima. To znači da nastavnici, znanstvenici, studenti i suradnici trebaju poštivati zakonske i moralne norme u svom radu. Moralno neprihvatljivo ponašanje predstavlja svaki oblik lažiranja znanstvenih rezultata, plagiranje radova i ideja i drugih oblika ponašanja koju su definirana kao moralno neprihvatljiva ponašanja u znanstvenom i istraživačkom radu.

U cilju obrazovanja i osposobljavanja novih generacija znanstvenika i istraživača, sposobnih za rad u svim sferama istraživačkog prostora, Etička tijela kao najviša savjetodavna i stručna tijela trebaju promicati etička načela i vrijednosti u znanosti i visokom obrazovanju, u poslovnim odnosima i u odnosima prema javnosti, te u primjeni suvremenih tehnologija i u zaštiti okoliša. Temeljni principi njihovog rada trebaju biti: legalnost, stručnost, neovisnost, nepristranost i javnost.

Ključne riječi: *znanstveno-istraživački rad, istraživačka etika, etička načela, integritet istraživanja, savjetodavna i stručna tijela.*

Abstract

Scientific-research work should be based on excellence and ethical principles, integrated with the educational process at all levels. Research ethics is concerned with the identification and application of ethical principles or values in the field of science and research. Research integrity represents the behavior of scientists and researchers according to appropriate ethical and professional standards. This means that teachers, scientists, students and associates should respect the legal and moral standards in their work. Morally unacceptable behavior is any form of lying of scientific results, plagiarism of works and ideas and other forms of behavior that are defined as morally unacceptable behaviors in scientific and research work.

In order to educate and train new generations of scientists and researchers capable of working in all spheres of research space, Ethical Bodies as the highest advisory and expert body should promote ethical principles and values in science and higher education, in business relations and in public relations, and in the application of modern technology and environmental protection. The fundamental principles of their work should be: legality, expertise, independence, impartiality and the public

Keywords: *scientific research, research ethics, ethical principles, research integrity*

¹ Evropski univerzitet Brčko

1. Uvod

Etički izazovi s kojima se susreću znanost i složeni odnosi između znanosti i društva istaknuli su potrebu podizanja svijesti o odgovornosti znanstvenika. U tom pogledu potrebno je obrazovanje o istraživačkoj etici ojačati kako bi se osiguralo povjerenje u znanstvena istraživanja. U osnovi, istraživački prekršaji nisu uobičajeni događaji, različiti su i nisu vezani za određeni tip društva. Stoga se može očekivati da znanstvene ustanove nisu pripremljene i ne znaju kako se nositi s prekršajima i neetičnim ponašanjem u znanosti.²

Razlike između pojedinih europskih država, u odnosu prema kršenju etičkih načela i nepoštivanju etičkih standarda u znanstvenom radu i visokom obrazovanju, prvenstveno se očituju u njihovu sprečavanju, rješavanju i sankcioniranju, a ne samo u njihovom dijagnostificiranju.³ Napori u smislu odgovaranja na znanstvene prekršaje i širenja odgovornog ponašanja u istraživanju poduzimaju se u nekoliko zemalja u svijetu.⁴

Razvoj visokog obrazovanja je od iznimno velikog značaja za kulturni, društveni i ekonomski razvoj zemlje. Ima značajan utjecaj u jačanju uprave, razvoju istraživačkih generacija sticanju novih znanja, a time i sveukupni razvoj obrazovnih sustava.

Cilj ovoga rada je utvrditi postoje li savjetodavna i stručna tijela za promicanje etičkih načela i vrijednosti u znanosti i visokom obrazovanju u BiH. Ukratko će biti prikazana zakonska regulative visokog obrazovanja na svim razinama vlasti u BiH u dijelu nadležnosti za donošenje etičkih kodeksa, kao i odrednice etičkih kodeksa javnih Sveučilišta/Univerziteta u BiH u pogledu promicanja etike i postojanja i nadležnosti etičkih tijela.

Prikazane su preporuka međunarodnih institucija koje se duže vrijeme bave pitanjima etike istraživanja i integriteta istraživanja u cilju bržeg i jasnijeg iznalaženja najboljih rješenja i praksi.

Na kraju rada ukazuje se na potrebu uspostave savjetodavnog i stručnog tijela za promicanje etičkih načela i vrijednosti u znanosti i visokom obrazovanju u BiH, odnosno na potrebu da visokoškolske ustanove na ulože više napora i da na prigodan način educiraju mlade članove akademske zajednice, doktorande i poslijedoktorande, asistente, znanstvene suradnike i predavače o etici istraživanja i integritetu istraživanja.

2. Etika u znansti i visokom obrazovanju

S ubrzanim razvojem znanosti, etika u znanosti postaje sve važnije područje, budući da se pojavljuju novi etički izazovi i otvara niz ozbiljnih etičkih pitanja. Da bi se razumjela ova etička pitanja potrebno je uspostaviti odgovarajuća etička i moralna načela u znanosti i pridržavati se istih. Pojam etike u znanosti “usko je povezan uz pitanje odgovornog istraživačkog ponašanja (responsible conduct of research – RCR). Ovo područje pokriva niz pitanja od konflikta interesa, autorstva, suradnje u znanosti do raznih oblika prevare i manipulacije podacima istraživanja i pitanja vezanih uz adekvatan pristup prikupljanju i obradi podataka”.⁵ Ovaj pojam obuhvata sve oblike znanstvenih istraživanja i znanstveno-istraživačkih i stručnih radova. “Ured za znanstveno-tehnološku politiku SAD-a (US Office of Science and Technology Policy) definirao je prekršaje u istraživanju kao “lažiranje, falsificiranje ili plagijat u predlaganju, izvođenju ili pregledavanju istraživanja ili izvještavanju o rezultatima istraživanja”⁶. “Općenito se smatra da izvrsna znanost proizlazi iz

² Ašperger S., Etika u znanosti-znanstvenici bez savjesti, Mišljenja i komentari, Kem.Ind. 55 (1) 29-32 (2006), str.1.

³ Mreža europskih ureda za znanstvenu čestitost www.enrio.eu (Priopćenje za medije, 2017)

⁴ Ašperger S. op.cit., str.1.

⁵ Borovečki i Z. Lacković, Etika u znanosti, Priručnik: Odgovorno ponašanje u znanosti: odabrani međunarodni i hrvatski dokumenti, Sveučilište u Zagrebu Medicinski fakultet, Medicinska naklada, 2008., str. 12.

⁶ Preuzeto iz Ašperger S., Etika u znanosti – znanstvenici bez savjest, op.cit., str. 29.

izvršne etike, a loša znanost iz loše etike.”⁷“Društvene norme i važnost djelatnosti od znanstvenika iziskuju potpunu predanost i poštenje u istraživanju i pisanju radova.”⁸ Znanstveno-istraživačke aktivnosti se temelje na „povjerenju u to da su rezultati koje objavljuju drugi znanstvenici dobiveni objektivno, tj. na ispravan način i pošteno, uzimajući u prvom redu u obzir činjenice“.⁹ U raspravi o etici u znanosti, S. L. Rovner je istaknula vrlo važan i konkretan razlog, navodeći da “ono što objavite i iznesete zaista može utjecati na rad i djelovanje drugih ljudi”. Zato je etička odgovornost znanstvenika od presudne važnosti.¹⁰ Iz tog razloga edukacije mladih članova akademske zajednice doktoranada i poslijedoktoranada, asistenata i viših asistenata, znanstvenih suradnika i predavača, kao i samih studenata dobiva na sve većoj važnosti. „Određen dio neetičnog ponašanja mladih članova znanstvene zajednice proizlazi i iz nepoznavanja dobrih praksi, odnosno ponašanja u sustavu znanosti. Iako nepoznavanje pravila i normi nije relevantna obrana niti bi to trebala biti, potpuno je legitimno tražiti da svaka znanstvena institucija i pojedinci koji s mladim znanstvenicima rade, kao i sustav u cjelini aktivnije djeluju na educiranju i informiranju onih koji su u sustav tek ušli“.¹¹

2.1. Neetične prakse u znanosti i visokom obrazovanju

Uzevši u obzir javno dostupne slučajeve, kao i različite popise aktivnosti koje se smatraju ili se mogu smatrati neetičnim praksama u znanosti i visokom obrazovanju dolazi se do sedam distinktivnih primjera neetičnog ponašanja u sustavu znanosti i visokog obrazovanja.¹² Riječ je o: korupciji u obrazovanju, plagiranju, autoplagiranju, odnosno dvostrukom ili višestrukum publiciranju, nepotizmu, klijentelizmu, sukobu interesa, „tezgarenju“ i sukobu privrženosti, te monopolu nad disciplinom. Ekstremni slučajevi neodgovornog ponašanja znanstvenika su lažiranje (izmišljanje) znanstvenih rezultata, falsifikati i plagijati su rijetki, premda se mogu naći u prestižnim svjetskim ustanovama.¹³

Lažiranje (izmišljanje) ili fabriciranje podataka jest takvo ponašanje u kojem istraživač u potpunosti izmisli dijelove ili cijelo istraživanje koje prezentira javnosti. Podaci su u tome slučaju u potpunosti izmišljeni, nije provedeno nikakvo istraživanje kojim se oni dobiveni.

Falsificiranje je mijenjanje podataka tijekom ili na kraju istraživanja kako bi oni što vjernije odgovarali određenoj znanstvenoj hipotezi koju su istraživači postavili u svom radu i koju žele potvrditi ili opovrgnuti.

Plagiranje (plagijat) je uzimanje i predstavljanje tuđih ideja ili tuđeg rada, u cijelini ili dijelovima, bez navođenja izvornog autorstva ili izvornika, odnosno protuzakonito prisvajanje tuđih intelektualnih tvorevina i znanstvenih rezultata i njihovo prikazivanje kao

⁷ Preuzeto iz S. Ašperger, *Etika u znanosti – znanstvenici bez savjest*, op.cit., str. 31.

⁸ Baždarić K., Pupovac V., Bilić Zulle L., Petrovečki M., *Plagiranje kao povreda znanstvene i akademske čestitosti, medicina 2009*, Vol. 45, No. 2 h, str. 109.

⁹ S. Ašperger, *Etika u znanosti - znanstvenici bez savjest*, op.cit., str. 1.

¹⁰ S. Ašperger, *ibid.*, str. 1.

¹¹ Čepo D., *Političko-pravni mehanizmi sprečavanja neetičnih praksi u hrvatskoj znanosti i visokom obrazovanju: mapiranje problema i mogućih rješenja*, op.cit., str.15.

¹² Čepo D., *Političko-pravni mehanizmi sprečavanja neetičnih praksi u hrvatskoj znanosti i visokom obrazovanju: mapiranje problema i mogućih rješenja*, *ibid.* str.4. Radi se o distinktivnim primjerima neetičnog ponašanja koje prema autoru valja uzeti u obzir prilikom mapiranja stanja u hrvatskom sustavu znanosti i visokog obrazovanja.

¹³ S. Ašperger, *Etika u znanosti - znanstvenici bez savjest*, op.cit., str. 1.

vlastitih¹⁴. Jedan je od najčešćih oblika neetičnoga djelovanja u znanosti i visokom obrazovanju.

Autoplagiranje je institut „koji je „rijetko prepoznat u etičkim aktima znanstvenih organizacija (Hoffman i Miošić, 2017a; Hoffman i Miošić, 2017b). Iako neki tvrde da nije moguće krasti od samog sebe (Löwer, cit. prema Bešker, 2017), ovdje je riječ o lažnom prikazivanju obima znanstvene aktivnosti, odnosno vlastite znanstvene produktivnosti (Hoffman i Miošić, 2017b), kako bi si pojedinac time priskrbio određenu korist.“¹⁵ Autor rada je obvezan da kod prerade izvornog rada navede da se radi o ranije objavljenom radu, u suprotnom se radi o autoplagiranju.

3. Zakonska regulativa visokog obrazovanja u BiH i nadležnost za donošenje etičkih kodeksa

Sektor visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini je uspostavljen na tri razine vlasti. Relevantna pitanja u punoj su nadležnosti 10 županija u Federaciji BiH, Republike Srpske i Brčko distrikta.

Prema Okvirnom zakonu o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini utemeljene su dvije institucije, čiji je zadatak podrška sistemu visokog obrazovanja u BiH: Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta i Centar za informiranje i priznavanje dokumenata iz područja/oblasti visokog obrazovanja. Ministarstvo civilnih poslova BiH je upravna organizacija koja ima nadležnost da koordinira obrazovne politike unutar zemlje i na međunarodnoj razini.

Prema Okvirnom zakonu o visokom obrazovanju u BiH odgovornost za akademska pitanja u visokoškolskoj ustanovi ima senat, kao najviše akademsko tijelo koje čine predstavnici akademskog osoblja i studenata. Senat visokoškolske ustanove odlučuje o svim akademskim pitanjima, a između ostalog donosi opće akte sukladno zakonu i statutu visokoškolske ustanove.¹⁶

Zakoni o visokom obrazovanju u deset kantona Federacije BiH propisuju da odgovornost za akademska pitanja u visokoškolskoj ustanovi ima senat kao najviše akademsko tijelo koje čine predstavnici akademskog osoblja i studenata. Senat visokoškolske ustanove odlučuje o svim akademskim pitanjima te između ostalog donosi etički kodeks u skladu sa zakonom i statutom visokoškolske ustanove.¹⁷

Prema Zakonu o visokom obrazovanju u Republici Srpskoj senat veleučilišne ustanove odlučuje o akademskim pitanjima na prijedlog stručnih tijela fakulteta, odnosno drugih organizacijskih jedinica, kao i drugih organa veleučilišne ustanove.¹⁸ Akademsko osoblje veleučilišne ustanove ima pravo da objavlju je rezultate svog istraživačkog rada, sukladno pravilima koje veleučilišna ustanova ima u svezi sa rabljenjem prava na intelektualnu svojinu, poštujući prava autora, veleučilišne ustanove i trećih osoba.¹⁹

¹⁴ Članak 23. Stavak 2. Kodeks profesionalne etike Univerziteta u Banjoj Luci, Broj: 02/04-3.1144-6-1/17 od 27.04.2017. godine.

¹⁵ Čepo D., Političko-pravni mehanizmi sprečavanja neetičnih praksi u hrvatskoj znanosti i visokom obrazovanju: mapiranje problema i mogućih rješenja, op.cit, str.6.

¹⁶ Članak 16. stavak 2. alineja 3. Okvirnog zakona o visokom obrazovanju u BiH („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, broj:59/07 i 59/09).

¹⁷ Primjer Čl. 98. St. (1) t. e) Zakona o visokom obrazovanju Unsko-sanskog kantona („Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona“ broj 8/09).

¹⁸ Članak 65. stavak (1) Zakona o visokom obrazovanju u Republici Srpsko („Službeni glasnik Republike Srpske“ broj 73/10).

¹⁹ Članak 75. Zakona o visokom obrazovanju u Republici Srpsko („Službeni glasnik Republike Srpske broj73/10).

Zakon o visokom obrazovanju u Brčko distriktu BiH propisuje da je senat visokoškolske ustanove nadležan za donošenje etičkog kodeka, kojim se utvrđuju etička načela u visokom obrazovanju, objavljivanju znanstvenih rezultata, odnosu prema intelektualnoj svojini, odnosima između nastavnika i suradnika i drugih uposlenih i studenata.²⁰

4. Etički kodeksi na javnim sveučilištima/univerzitetima u BiH

Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH propisuje da akademsko osoblje visokoškolskih ustanova ima pravo objavljivati rezultate svojega istraživačkog rada, sukladno pravilima sveučilišta u svezi s uživanjem prava na intelektualnu imovinu u korist sveučilišta i poštujući prava trećih osoba²¹. Etičkim kodeksima javnih sveučilišta na različite načine utvrđuju se etička načela u visokom obrazovanju, objavljivanje znanstvenih rezultata, odnos prema intelektualnom vlasništvu, korištenje ljudi i životinja u znanstvenom istraživanju i u umjetničkom radu, odnosima između nastavnika, i suradnika, drugih uposlenika i studenata, odnosu prema javnosti i sredstvima javnog informiranja i uopće o nastupanju ustanove, nastavnika, suradnika i studenata u pravnom prometu.

Prema tome, sustav etike u znanosti i visokom obrazovanju u BiH čini razgranata mreže etičkih tijela čiji su mandati ograničeni samo na njihove matične institucije, a koja postupaju po unutarnjima pravilnicima tih institucija - etičkim aktima visokoškolskih ustanova. Uprkos normiranosti područja i propisanim procedurama postupanja, informacije o konkretnim postupanjima etičkih tijela najčešće su javno nedostupne.

*Etički kodeks Sveučilišta u Mostaru*²² je skup načela iz područja morala i profesionalne etike kao smjernica za profesionalni rad i javno djelovanje svih članova sveučilišne zajednice. Kodeks sadrži moralna načela i načela profesionalne etike kojima se u svom profesionalnom i javnom djelovanju trebaju ravnati nastavnici, znanstvenici, umjetnici i drugi zaposleni Sveučilišta u Mostaru. Dijeli se na: temeljna načela u odnosu na moralno opravdano i moralno neprihvatljivo

ponašanje; etička pravila u nastavnome i znanstveno-umjetničkom procesu te odredbe o sastavu i postupku pred tijelima koja daju svoje mišljenje o ostvarivanju načela i pravila Etičkog kodeksa te o usklađenosti ponašanja osoba na koje se on odnosi. Svaki oblik plagiranja i krivotvorenja smatra se povredom ovoga Kodeksa. Etička tijela Sveučilišta su Etičko vijeće i Etička povjerenstva. Postupak pred Etičkim povjerenstvom sastavnice pokreće se podnošenjem zahtjeva zainteresirane strane za davanje mišljenja o sukladnosti određenog djelovanja ili ponašanja s načelima i pravilima Etičkog kodeksa. Na temelju zahtjeva i drugih primljenih podataka Etičko povjerenstvo donosi svoje mišljenje i podnosi ga podnositelju zahtjeva. Primjerak mišljenja dostavlja se i Etičkom vijeću.

Etičko vijeće ima savjetodavnu ulogu koja se odnosi na etičnost ponašanja i praksi na Sveučilišti; prikuplja obavijesti i izučava razvoj etičkih standarda u svijetu; prati i proučava praksu etičkih povjerenstava, te odlučuje o pokretanju postupka pred njima, potom organizira rasprave, sastanke i skupove posvećene tumačenju, primjeni i unapređenju etičkih standarda na Sveučilištu i dr.

²⁰ Članak 53. stavak (1) točka d) Zakona o visokom obrazovanju u Brčko distriktu („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“ broj 30/09).

²¹ Članak 26. Okvirnog zakona o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovine.

²² Senat Sveučilišta u Mostaru, Etički kodeks Sveučilišta u Mostaru, Ur. Broj: 01-2376/14 od 16. prosinca 2016. god.

*Etički kodeks Univerziteta u Sarajevu*²³ sadržava moralna načela i načela profesionalne etike kojima se u svom javnom i profesionalnom djelovanju trebaju voditi nastavnici, znanstvenici, umjetnici i svi zaposlenici Univerziteta u Sarajevu i njegovih organizacionih jedinica – fakulteta, akademija, instituta, centara. Svrha Kodeksa je popularizacija vrijednosti specifičnih i direktno vezanih za univerzitetsku djelatnost u širem smislu, zatim podrška promociji etičkog ponašanja i moralnih vrijednosti sadržanih u ovom kodeksu koji predstavljaju obavezu za sve članice Univerziteta i Univerzitet kao zajednicu u cjelini. Kodeksom su propisana načela moralno opravdanog ponašanja na Univerzitetu; neprihvatljiva ponašanja; etička pravila u nastavnom, znanstvenom i umjetničkom radu. Prema ovim posljednim nisu dozvoljena istraživanja koja mogu rezultirati nepotrebnim i neprihvatljivim rizikom ili dovesti do psihičkog i fizičkog povređivanja ljudi, povreda životinja ili okoline, a koje je bilo moguće izbjeći, kao ni podržavanja, podsticanja na činjenje i neprijavlivanje takvih aktivnosti koje provode drugi članovi akademske zajednice. Nadalje, izmišljanje rezultata u znanstvenom i istraživačkom radu je neprihvatljivo (fabrikacija rezultata). Prema Kodeksu pod izmišljanjem podrazumijevamo svako namjerno predstavljanje, širenje i objavljivanje navodnih rezultata znanstvenog i istraživačkog rada uprkos saznanjima o tome da znanstveni rad i istraživanje na koje se poziva u stvarnosti nije provedeno. U znanstvenom i istraživačkom radu neprihvatljivo je svako krivotvorenje (falsifikacija). Krivotvorenje uključuje svako djelovanje kojim se suprotno načelima znanstvenog poštenja manipulira objektom, opremom ili postupkom istraživanja sa svrhom da se namjerno podese ili neargumentovano i tendenciozno protumače rezultati znanstvenog istraživanja. Svaki oblik plagiranja radova i ideja smatra se povredom Etičkog kodeksa. Svi članovi akademske zajednice koji sudjeluju u znanstvenoistraživačkom i umjetničkom radu moraju jamčiti za izvornost objavljenih znanstvenih radova i umjetničkih djela, autorstvo koje im se pripisuje, te tačnost i poštenje u prikazivanju i navođenju informacija o porijeklu ideja i navoda kojima su se u radu koristili.

Savjetodavna tijela za tumačenje i provedbu Etičkog kodeksa su Etički odbro i Etički savjet.

Etički odbori članica donose mišljenja o načelnim pitanjima kao i o usklađenosti ponašanja u konkretnim slučajevima s načelima i odredbama Etičkog kodeksa. Postupak pred etičkim odborom članice pokreće se podnošenjem zahtjeva zainteresirane strane za davanje mišljenja o usklađenosti određenog djelovanja ili ponašanja s načelima i pravilima Etičkog kodeksa. Na temelju zahtjeva i drugih primljenih podataka etički odbor članice donosi svoje mišljenje i podnosi ga podnositelju zahtjeva. Primjerak mišljenja dostavlja se i Etičkom savjetu Univerziteta. Mišljenja etičkih odbora članica su javna.

Etički savjet Univerziteta je tijelo koje osniva Senat radi jedinstvenog tumačenja Etičkog kodeksa, koordiniranja djelovanja etičkih odbora članica, te radi usmjeravanja djelovanja Univerziteta na unapređenju etičkih standarda. Etički savjet organizira okrugle stolove, rasprave, naučne skupove o temama u vezi sa primjenom i unapređenjem etičkih standarda na Univerzitetu.

*Etički akti Univerziteta u Tuzli su Kodeks nastavničke etike*²⁴ i *Kodeks studenata Univerziteta u Tuzli*.²⁵

Kodeks nastavničke etike propisuje moralna i etička načela kojih se moraju pridržavati univerzitetski nastavnici, suradnici, znanstvenici i istraživači koji obavljaju znanstveno-nastavnu ili umjetničko-nastavnu i znanstveno-istraživačku djelatnost u JU Univerzitet u

²³ Senat Univerziteta u Sarajevu, Etički kodeks Univerziteta u Sarajevu, Broj: 01-38-1696-1/12 od 27.06. 2012. god.

²⁴ Senat Univerziteta u Tuzli, Kodeks nastavničke etike, Broj: 03-38-535/01 od 12.02.2001. godine

²⁵ Senat Univerziteta u Tuzli, Etički kodeks studenata Univerziteta u Tuzli, Broj: 03-2771-2.1/13 od 03.04.2013. god.

Tuzli. Prema Kodeksu čestitost, pravednost, humanost i uljudnost, uzajamno potpomaganje, kao temelji moralne filozofije, čine bit nastavničke etike. Pitanje odgovornog istraživačkog ponašanja raznih oblika prevare i manipulacije podacima istraživanja i pitanja vezanih uz adekvatan pristup prikupljanju i obradi podataka nisu propisana ovim Kodeksom.

Kodeks studenata Univerziteta u Tuzli je skup normi ponašanja koje su dužni poštivati svi student Univerziteta u Tuzli. Etički kodeks za studente proizlazi iz Statuta Univerziteta, Etičkog kodeksa nastavnika Univerziteta i predstavlja primjenu općih normi etičnosti i profesionalnosti na posebnu domenu studentskih prava i obaveza. Neetično ponašanje ili akademsko nepoštovanje prema Kodeksu, ugrožava kvalitet nastavne i znanstvene djelatnosti Univerziteta i obezvrjeđuje njegova istinska dostignuća. Povredu ovog Etičkog kodeksa pored ostalog predstavlja plagiranje i krivotvorenje radova ili dijelova radova drugih osoba te iznošenje ideja drugih osoba kao vlastitih, bez znanja autora ili navođenja izvora; neovlašteni pristup, krađa ili uništavanje intelektualnog vlasništva. Univerzitet i Unija studenata imaju obavezu osigurati nužne uvjete kako bi svi student bili upoznati sa sadržajem Etičkog kodeksa za studente. Za sve ostale odredbe koje nisu definirane ovim Etičkim kodeksom studenata važe Statut Univerziteta zakon i drugi opći akti.

Statut Univerziteta propisuje²⁶ da je Etički komitet stalno tijelo Senata, koje ima i sljedeće nadležnosti: prati primjenu/poštivanje načela utvrđenih Etičkim kodeksom; provodi postupke za utvrđivanje postojanja povrede nekog od načela iz Kodeksa; izriče odgovarajuće mjere (osobna opomena ili javna opomena), nakon što utvrdi da je učinjena povreda nekog od etičkih načela iz Kodeksa; podnosi prijedloge Rektorima za izricanje drugih sankcija/mjera, ukoliko povreda načela sadržanih u Kodeksu, istovremeno, predstavlja i povredu radne obaveze; razmatra sadržaj i suštinu Kodeksa koji je u primjeni i, u skladu sa utvrđenim potrebama, predlaže njegove izmjene i dopune.

*Kodeksom profesionalne etike Univerziteta u Banjoj Luci*²⁷ utvrđuju se moralna načela i načela profesionalne etike u nastavnom, umjetničkom i znanstvenoistraživačkom radu, u cilju zaštite dostojanstva profesije, unapređenja moralnih vrijednosti i podizanja svijesti o odgovornosti svih članova akademske zajednice Univerziteta u Banjoj Luci. Kodeks se primjenjuje u profesionalnom i javnom djelovanju svih članova akademske zajednice Univerziteta, i to: nastavnog, znanstvenoistraživačkog i umjetničkog osoblja, studenata i administrativnog osoblja Univerziteta. Kodeks čini sedam tematskih cjelina: osnovna načela u odnosu na moralno prihvatljivo i moralno neprihvatljivo ponašanje na Univerzitetu; etička pravila u nastavnom, znanstvenoistraživačkom i umjetničkom radu na Univerzitetu; organi i tijela za provođenje Kodeksa na Univerzitetu; postupak pred Etičkim komitetom; mjere za povredu Kodeksa; evidencija o izrečenim mjerama i prijelazne i završne odredbe.

Sva tijela Univerziteta dužna su u oviru svoje nadležnosti starati se o provođenju Kodeksa i unapređenju etičkih standarda na Univerzitetu. U postupku utvrđivanja povreda Kodeksa i razvoja etičkih standarda, učestvuju dekan/direktor organizacione jedinice, vijeća, Senat Univerziteta i Komitet za etička pitanja Univerziteta u Banjoj Luci. Etički komitet između ostalog, nadležan je da odlučuje o zatjevima za utvrđivanje povreda Kodeksa i daje mišljenje o usklađenosti određenog ponašanja ili djelovanja člana akademske zajednice Univerziteta s odredbama Kodeksa; prati razvoj etičkih standarda u zemlji i inozemstvu; predlaže Senatu Univerziteta izmjene i dopune Kodeksa; inicira i organizira javne rasprave i skupove posvećene primjeni i unapređenju etičkih standarda u visokom obrazovanju. Postupak pred Etičkim komitetom pokreće se podnošenjem zahtjeva za utvrđivanje povreda osnovnih etičkih načela i etičkih pravila određenih Kodeksom. Zahtjev može podnijeti bilo

²⁶ Čl.114. Statuta JU Univerzitet u Tuzli, Broj: 03-730-1/17 Tuzla, 03.02.2017. godine

²⁷ Senat Univerziteta u Banjoj Luci, Kodeks profesionalne etike Univerziteta u Banjoj Luci, Broj: 02/04-3.1144-6-1/17 od 27.04.2017. godine.

koje tijelo Univerziteta ili organizaciona jedinica, zaposleni ili student, kada osnovano sumnja da je došlo po povrede odredbi Kodeksa. Etički komitet daje mišljenje u pisanom obliku u i dostavlja ga rektoru Univerziteta. Rektor donosi odluku. Odlukom se zahtjev može odbiti ili osoba protiv koje je zahtjev podnesen proglašava se odgovornom i izriče joj se odgovarajuća mjera za povredu Kodeksa.

5. Otkrivanje i prevencija neetičkih praksi u znanosti i visokom obrazovanju

Koji su najučinkovitiji načini prevencije i suzbijanja neetičkih praksi i kako prepoznati potencijalne plagijate, na koji način otkriti lažiranje podataka, jedno je od najvažnijih pitanja s kojima se danas susreću sustavi visokog obrazovanja.

Plagiranje je u današnje vrijeme relativno jednostavno otkriti, obzirom da postoji niz programskih-softverskih rješenja koji provjeravaju autentičnost teksta. Otežavajuća okolnost u ovim sustavima je što teško otkrivaju plagiranje tekstova objavljenih na stranim jezicima.

Prema pisanju medija, Sveučilišta u Sarajevu i Banjoj Luci najavili su odlučnu borbu protiv plagiranja na svojim fakultetima, i to nabavkom softvera koji će provjeravati vjerodostojnost znanstvenih radova studenata, suradnika i profesora.²⁸ Ako uprave sveučilišta u BiH prepoznaju mogućnost računalnog programa Ephorus²⁹ „masovno plagiranje znanstvenih radova moglo bi kod nas postati prošlost. Općepoznata je činjenica da studenti obilato korist mogućnosti interneta te da su u radovima koje i jedni i drugi potpisuju nalazi uglavnom tuđa „pamet“, odnosno prepisati sadržaj drugih autora.³⁰

Pored programskih rješenja otkriće plagiranja „temelji na spremnosti sviju onih koji rad čitaju i u njega sumnjaju da aktivno djeluju na potvrdi ili otklanjaju svojih sumnji. Težina te moralne obveze velika je jer u velikom broju slučajeva oni „ne mogu očekivati gotovo nikakvu potporu akademske pa ni šire ... zajednice, dok su im neugodne posljedice zbog „izdaje“ neminovne“ (Rumboldt, 2017: 128).³¹ Međutim, podudarnost može biti namjerna ili slučajna nastaje kao posljedica slabe pismenosti i znanja autora.

Prema mišljenje profesorice Lamije Tanović sa Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu je da softver može pomoći, ali ne kao najraniji odgoj o tome koliko je pogrešno prepisivati. „Prepisavanje je kod nas masovna pojava od osnovne i srednje škole pa do fakulteta gdje se koriste razne tehnike, a to je krađa tuđeg, uzimanje tuđeg“, kaže. Prava mjera za sprečavanje plagiranja, dodaje, bila bi da se u obrazovni sistem, od najranije mladosti, govori o tome, da bi, kada ljudi postanu zreli istraživači, to postalo dio njihovog profesionalnog morala.³²

Stoga treba uspostaviti sustavnu edukaciju o etički dozvoljenim i nedozvoljenim praksama kako bi se spriječilo kršenja etičkih standarda zbog neznanja ili nedostatka izobrazbe u sklopu samih studijskih programa. U cilju prevencije neetičkih praksi, etičke kodekse bi trebalo usaglasiti sa međunarodno priznatim standardima, koji proizlaze sa najviše razine spoznaje o znanstvenoj i istraživačkoj etici.

Etička tijela kao najviša savjetodavna i stručna tijela trebaju promicati etička načela i vrijednosti u znanosti i visokom obrazovanju, u poslovnim odnosima i u odnosima prema

²⁸ Maglajlija V. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/softver-za-otkrivanje-plagijata-uskoro-na-bh-fakultetima>, objavljeno 26. lipnja 2017 godine.

²⁹ Program Ephorus je svjetski lider u pružanju usluga prevencije neovlaštenog korištenja tuđih pisanih radova-plagijarizma.

³⁰ Jazvić D., <https://www.vecernji.ba/uvode-program-za-otkrivanje-plagijata-na-fakultetima-u-bih-136871>

³¹ Čepo D., Političko-pravni mehanizmi sprečavanja neetičkih praksi u hrvatskoj znanosti i visokom obrazovanju: mapiranje problema i mogućih rješenja, op.cit, str.6.

³² Maglajlija Vedrana <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/softver-za-otkrivanje-plagijata-uskoro-na-bh-fakultetima>, objavljeno 26. lipnja 2017 godine.

javnosti, te u primjeni suvremenih tehnologija i u zaštiti okoliša. Temeljni principi njihovog rada trebaju biti: legalnost, stručnost, neovisnost, nepristranost i javnost.

6. Etika istraživanja i integritet istraživanja na razini Europske unije

Pouzdanost i vjerodostojnost istraživanja i znanosti unutar Europskog istraživačkog područja (ERA) ne ovise samo o njegovoj izvrsnosti i produktivnosti već i o svijesti svih njenih članova o najvišim standardima etike u istraživanju i opredijeljenosti za odgovorno provođenje istraživanja. Europska znanstvena zaklada (ESF) i ALLEA (Sve europske akademske zajednice)³³ dosljedno navode: "Očekuje se da će znanost povećati bazu znanja čovječanstva, dati odgovore na globalne izazove i voditi odluke koje oblikuju naša društva. Istraživači i vođe diljem svijeta trebaju osigurati da znanost bude vjerodostojna prema našem najboljem znanju" (ESF / ALLEA, 2011). Ti će ciljevi biti unaprijeđeni u novoj europskoj mreži istraživačke etike i integriteta istraživanja (ENERI) okupljanjem ključnih sudionika uključenih u istraživačku etiku integritet istraživanja.³⁴ ESF i ALLEA razvile su „Europski kodeks ponašanja za istraživački integritet”.³⁵ U Europskoj povelji za istraživače postavljene su osnove etičkih praksi i temeljna načela istraživača i povezanih organizacija kako bi u svojem radnom okružju mogli odgovorno djelovati. Povelja se obraća svim istraživačima u Europskoj Uniji na svim stupnjevima njihovih karijera i pokriva sva područja istraživanja u javnom i privatnom sektoru, bez obzira na narav zaduženja ili zaposlenja, pravnog statusa poslodavca ili vrstu organizacije ili institucije u kojoj se rad odvija. Prema Povelji istraživači bi se trebali pridržavati priznatih etičkih praksi i temeljnih etičkih načela koja se primjenjuju u njihovim disciplinama, kao i etičkih standarda kakvi su dokumentirani u nacionalnim, sektornim ili institucionalnim Etičkim kodeksim. Istraživači bi trebali uložiti sve moguće napore da osiguraju da njihovo istraživanje bude relevantno za društvo i da ne dupliciraju već provedena istraživanja. Moraju izbjegavati plagiranje bilo koje vrste i pridržavati se načela intelektualnog vlasništva i vlasništva nad zajedničkim podacima u slučaju da se istraživanje provodi u suradnji sa supervizorima i/ili drugim istraživačima.

Vijeće o istraživačkom integritetu³⁶ na 3431. sastanku, održanom 1. prosinca 2015, podsjećajući na preporuku Komisije o Europskoj povelji za istraživače; poštovanje temeljnih etičkih načela i integriteta u djelatnostima istraživanja i inovacija EU-a, kako je navedeno u djelatnostima obuhvaćenima programom Obzor 2020³⁷; poštovanje akademske slobode i slobode znanstvenog istraživanja, kao što stoji u Povelji Europske unije o temeljnim pravima i Europski kodeks ponašanja za istraživački integritet, donijelo je zaključke o istraživačkom integritetu.

1. Istraživački integritet se smatra temeljem visokokvalitetnih istraživanja te preduvjetom za postizanje izvrsnosti u istraživanjima i inovacijama u Europi i šire.

³³ Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, članica Akademije All European Academies. (ALLEA.)

³⁴ ENERI (Europska mreža etike istraživanja i integritet istraživanja) započela je s radom u rujnu 2016. i radići će do kolovoza 2019. godine. Projekt se financira iz programa Horizon2020. Ovu istraživačku mrežu pokrenule su Europska mreža istraživačkih udruženja (ENRIO) i Europska mreža istraživačke etike (EUREC) u suradnji sa stručnjacima za etiku akademskog istraživanja (RE) i odgovornim u istraživanjima inovacija (RRI) praktičarima u obrazovanju i istraživačkoj etici, te stručnjacima za e-komunikaciju i dizajn baze podataka. Partneri i istraživači ENERI-a čvrsto su povezani s drugim relevantnim projektima financiranim od strane Europske komisije, kao što su SATORI, ETHICSWEB ili PRINTEGER. ENERI okuplja ključne sudionike uključene u istraživačku etiku i integritet istraživanja.

³⁵ Europski kodeks ponašanja za istraživački integritet (ESF i ALLEA, 2011.), dostupan na http://www.esf.org/fileadmin/Public_documents/Publications/Code_Conduct_ResearchIntegrity.pdf

³⁶ Vijeće Europske unije, Glavno tajništvo Vijeća Istraživački integritet - zaključci Vijeća (doneseni 1. prosinca 2015.), <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14853-2015-INIT/hr/pdf>

³⁷ Uredba (EU) br. 1291/2013 Europskog parlamenta i Vijeća od 11. prosinca 2013. o osnivanju Okvirnog programa za istraživanja i inovacije Obzor 2020. (2014. – 2020.).

- Naglašava važnost istraživanja i inovacija temeljenih na akademskoj slobodi i integritetu kao osnovnog elementa pouzdane baze znanja iz koje proizlaze društveno-gospodarski razvoj i napredak kao i poboljšanje životnog standarda, zdravlja i dobrobiti građana;
2. U cijelom svijetu došlo do porasta znanstvenih rezultata i njihove distribucije te u takvom kontekstu ističe važnost dobre prakse u svim fazama ciklusa istraživanja i inovacija;
 3. Prepoznaje se važnost otvorene znanosti kao mehanizma za osnaživanje istraživačkog integriteta koji istodobno doprinosi otvorenoj znanosti;
 4. Priznaje da se integritet i u javnim i u privatnim istraživanjima može narušiti nesavjesnim ponašanjem u istraživanjima te prepoznaje da nesavjesno ponašanje u istraživanjima, uključujući upitne istraživačke prakse, može prouzročiti znatan negativan gospodarski učinak i troškove i za javni i za privatni sektor;
 5. Iako poštuje akademsku slobodu, smatra da primarnu odgovornost za istraživački integritet imaju sami istraživači dok sveobuhvatna odgovornost istovremeno postoji na institucijskoj razini; slijedom toga, poziva na poticanje institucijske kulture istraživačkog integriteta kako bi se, uglavnom jasnim institucijskim pravilima, izradili postupci i smjernice kao i omogućilo osposobljavanje i mentorstvo temeljeno na razmjeni najboljih praksi, u klimi u kojoj se odgovorno ponašanje očekuje na razini pojedinca i institucije;
 6. Naglašava da su potrebne mjere za sprječavanje i rješavanje nesavjesnog ponašanja u istraživanjima, uključujući upitne istraživačke prakse; poziva istraživačke organizacije i države članice da pronađu prikladne putove za ispitivanje navodnog nesavjesnog ponašanja prema istraživačima te, gdje je potrebno, institucijama u kojima se nesavjesno ponašanje u istraživanjima događa; te ističe ulogu koju obrazovanje, osposobljavanje i cjeloživotno učenje u različitim fazama karijere istraživača mogu imati u tom pogledu
 7. Slaže se da je vrijedno i korisno promovirati istraživački integritet i na razini pojedinca i na institucijskoj razini te smatra da bi se istraživanja na razini EU-a i država članica trebala temeljiti na načelima popisanim u „Europskom kodeksu ponašanja za istraživački integritet”
 8. Naglašava potrebu za provedbom načelâ istraživačkog integriteta kao jamstva visokokvalitetnih istraživanja u Europi pri čemu se izbjegava dodatno administrativno opterećenje; u tom pogledu priznaje napore znanstvene zajednice, među ostalim dionika europskog istraživačkog prostora (EIP) i drugih međunarodnih organizacija, kao i relevantnih nacionalnih tijela, u potpori provedbi postojećih načela i kodeksa;
 9. Pozdravlja Komisijinu primjenu gore spomenutog „Europskog kodeksa ponašanja za istraživački integritet” u programu Obzor 2020. te poziva na dosljednu primjenu kodeksa u istraživanjima koje financira eu;
 10. Poziva države članice i Komisiju na promoviranje postojećih mreža za istraživački integritet poput Europske mreže ureda za istraživački integritet (ENRIO);
 11. Poziva države članice, u suradnji s Komisijom, da pojačaju napore za uzajamno učenje, među ostalim i unutar okvira Odbora za europski istraživački prostor i inovacije (ERAC) kao i instrumenta za političku podršku programa Obzor 2020.; **POTIČE** razmjenu najboljih praksi u području istraživačkog integriteta poput djelatnosti povezanih s obrazovanjem, uključujući doktorske programe i relevantne programe cjeloživotnog osposobljavanja kao i promoviranja institucijskih promjena;
 12. Poziva države članice, financijere istraživanja i istraživačku zajednicu da zajedno istraže načine za umanjivanje poticaja za nesavjesno ponašanje u istraživanjima, usmjeravajući pažnju na pozitivne poticaje za promicanje kvalitete istraživanja te da

na temelju njih razviju smjernice za traženje rješenja za nesavjesno ponašanje u istraživanjima;

13. Poziva sve uključene čimbenike, među njima pojedinačne istraživače, istraživačku zajednicu, istraživačke organizacije i organizacije koje financiraju istraživanja, sveučilišta, nadležna tijela javne uprave i urednike znanstvenih časopisa da definiraju i provedu politike promoviranja istraživačkog integriteta te sprječavanja i rješavanja nesavjesnog ponašanja u istraživanjima uključujući upitne istraživačke prakse.

7. Zaključak

Kroz obrazovni i znanstveno-istraživački rad Sveučilišta su osnovni pokretači ukupnog društvenog, ekonomskog, kulturnog i socijalnog razvoja, ne samo na području regije u kojoj djeluje, nego i na državnoj i međunarodnoj razini. Prvenstveno znanstvenici, a potom istraživačke ustanove, visokoškolske ustanove i strukovna udruženja moraju imati glavnu odgovornost za očuvanje etike i integriteta istraživanja.

Sustav etike u znanosti i visokom obrazovanju na javnim sveučilištima u BiH sastoji se od *etičkih tijela* koja djeluju na razini sveučilišta. Pritom imaju mandat za postupanje samo u okviru svojih organizacija, a postupaju po vlastitim etičkim kodeksima. Svi Kodeksi posebno promiče načela znanstvene čestitosti u BiH. Kao etičke prekršaje propisuju plagiranje, pod kojim se smatra svako prepisivanje riječi i rezultata drugih autora i prikazivanje kao svojih. Preuzimanje ideja i zamisli također se smatra plagiranjem. Krivotvorenjem se smatra zloupotreba rezultata istraživanja te mijenjanje i naknadna manipulacija izvornim podacima i njihovo neutemeljeno ispuštanje iz analize.

Javno su nedostupni podaci o broju otkrivenih i procesuiranih etičkih prekršaja. Uspostavljena etička tijela - etički odbori kao najviših savjetodavna i stručna tijela za promicanje etičkih načela i vrijednosti u znanosti i visokom obrazovanju, trebaju doprinjeti razvoju etike. Osim odbora, visokoškolske i znanstvene ustanove trebaju održavati seminare, ili edukacije druge vrste, kako bi se studentima pojasnilo i približilo etično ponašanje. Ovo iz razloga što je svrha Etičkih kodeksa utvrditi očekivane odnose zasnovane na odgovornosti i poštenju. Ne samo da se izrijekom nabrajati što nije dopušteno, a da se etički prekršaji ne sankcioniraju. Nije dovoljno usredotočiti se na to da se definiraju etički prekršaji, kako ih otkriti, razviti računalne sustave za otkrivanje istraživanja.

Trebaju se poduzeti odgovarajuće mjere kako bi se imali odgovori na znanstvene prekršaje. U današnjoj, kompjutorskoj eri lako je otkriti podudarnost tekstova. Aktivnosti prvenstveno trebaju biti usmjerene, na edukaciju mladih članova akademske zajednice na etično ponašanje i poštivanje integriteta istraživanja. Upoznati ih s najčešćim oblicima neetičnoga djelovanja u sustavu znanosti i visokog obrazovanja. Poticati njihovo stvaralaštvo i kreativnost, čime će se spriječiti i demotivirati potencijalne neetične prakse u budućnosti. Na taj način će se problem riješavati sami od sebe. Usvajanje dobre prakse i preporuka međunarodnih institucija koje se duže vrijeme bave pitanjima etike istraživanja i integriteta istraživanja dovelo bi do bržeg i jasnijeg iznalaženja najboljih rješenja i praksi.

U ostvarenju ovoga cilja, ovaj bi članak trebao potaknuti rasprave **za promicanje etičkih načela i uspostavu najviših etičkih vrijednosti u znanosti i visokom obrazovanju u BiH**

8. Literatura:

1. ALLEA (ALL European Academies), Ethics Education in Science, September 2013
http://eneri.eu/wpcontent/uploads/2017/02/Statement_Ethics_Edu_web_final_2013_10_10.df
2. A. Borovečki i Z. Lacković, Etika u znanosti, Priručnik: Odgovorno ponašanje u znanosti: odabrani međunarodni i hrvatski dokumenti, Sveučilište u Zagrebu Medicinski fakultet, Medicinska naklada, 2008.
3. Baždarić K., Pupovac V., Bilić Zulle L., Petrovečki M., Plagiranje kao povreda znanstvene i akademske čestitosti, medicina 2009, Vol. 45, No. 2
[p://hrcak.srce.hr/medicina](http://hrcak.srce.hr/medicina)
4. Čepo D., Političko-pravni mehanizmi sprečavanja neetičnih praksi u hrvatskoj znanosti i visokom obrazovanju: mapiranje problema i mogućih rješenja, Katedra za sociologiju, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, rujan 2017.
http://oz.goo.hr/wp-content/uploads/2017/10/2017_OZ_Neeticne-prakse-u-znanosti-i-obrazovanju.pdfENERI (European Network of Research Ethics and Research Integrity) <http://www.eurecnet.org/eneri/>
5. Etički kodeks odbora za etiku u znanosti i visokom obrazovanju (pročišćeni tekst) -
<https://www.azvo.hr/hr/odbor-za-etiku>
6. Hoffmann D., Miošid N., (Samo)regulacija etike u znanosti i visokom obrazovanju u Hrvatskoj Zagreb, travanj 2017. – GONG,
http://gong.hr/media/uploads/etika_u_zvo_paper_final.pdf
kao aktivan član Mreže europskih ureda za znanstvenu čestitost (ENRIO, www.enrio.eu),
7. Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovine („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, broj:59/07 i 59/09)
8. Obzor Z., Etika i istraživački integritet u Obzor 2020. projektima,
http://www.obzor2020.hr/userfiles/4_Koporc_Etika%20u%20O2020..pdf
9. S. Ašperger, Etika u znanosti – znanstvenici bez savjest, Mišljenja i komentari, Kem. Ind. 55 (1) 29–32 (2006), Original na engleskom jeziku, Croat. Chem. Acta 78 : 4 (2005) A23–A26 file:///C:/Users/User/Downloads/29.pdf
10. Sveučilište u Splitu, <http://www.unist.hr/novosti/znanost-i-tehnologija/radionica-eticka-pitanja-odgovorno-istrazivanje-i-istrazivacki-integritet-u-msca-i-obzor-2020-projektima-95966>
11. Senat Sveučilišta u Mostaru, Etički kodeks Sveučilišta u Mostaru, Ur. Broj: 01-2376/14 od 16. prosinca 2016. godine
12. Senat Univerziteta u Sarajevu, Etički kodeks Univerziteta u Sarajevu, Broj: 01-38-1696-1/12 od 27.06. 2012. godine
13. Senat Univerziteta u Tuzli, Etički kodeks studenata Univerziteta u Tuzli, Broj: 03-2771-2.1/13 od 03.04.2013. godine
14. Senat Univerziteta u Tuzli, Kodeks nastavničke etike, Broj: 03-38-535/01 od 12.02.2001. godine
15. Senat Univerziteta u Tuzli, Statut JU Univerzitet u Tuzli, Broj: 03-730-1/17 Tuzla, 03.02.2017. godine
16. Senat Univerziteta u Banjoj Luci, Kodeks profesionalne etike Univerziteta u Banjoj Luci, Broj: 02/04-3.1144-6-1/17 od 27.04.2017. godine
17. The European Code of Conduct for Research Integrity, http://www.allea.org/wp-content/uploads/2015/07/Code_Conduct_ResearchIntegrity.pdf

18. Vijeće Europske unije, Glavno tajništvo Vijeća Istraživački integritet - zaključci Vijeća (doneseni 1. prosinca 2015.), <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14853-2015-INIT/hr/pdf>
19. Zakon o visokom obrazovanju („Službeni glasnik Republike Srpske“ broj 73/10, 104/11, 84/12, 108/13)
20. Zakon o visokom obrazovanju u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“ broj 30/09)
21. Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju (Narodne novine, broj 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07 – Odluka USRH, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15- Odluka USRH)
22. Zakon o visokom obrazovanju u Republici Srpskoj („Službeni glasnik Republike Srpske broj 73/10)
23. Zakon o visokom obrazovanju u Unsko-sanskom kantonu („Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona“ broj 8/09)
24. Zakona o visokom obrazovanju Županije Posavske („Narodne novine Županije Posavske“ broj 1/10)
25. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/softver-za-otkrivanje-plagijata-uskoro-na-bh-fakultetima>
26. <https://www.vecernji.ba/uvode-program-za-otkrivanje-plagijata-na-fakultetima-u-bih-136871>

**REGIJE I POLITIKA REGIONALNOG RAZVOJA REPUBLIKE
ITALIJE****Sažetak**

Regionalna država javlja se kao poseban oblik državnog uređenja poslije Drugog svjetskog rata, najprije u Italiji 1948. godine, a zatim i u Španiji 1978. godine. Regionalizacija koja je u njima izvršena bila je izazvana specifičnostima etničkog, kulturnog, jezičkog i historijskog karaktera. Regionalna država, smatra se tako u teorijama državnog uređenja, omogućava prevazilaženje mana kako unitarnih, tako i federalnih država: one, na jednoj strani reduciraju mogućnosti koncentracije vlasti, te, na drugoj strani otklanjaju kompliciranost i neefikasnost kao važna obilježja federalnih država. Predmet ovog rada je postojeće ustrojstvo sistema lokalne samouprave u Italiji, te mogućnost njegove reforme u kontekstu savremenih globalizacijskih procesa. U Republici Italiji, zemlji članici Evropske unije i jednoj od najbogatijih zemalja na svijetu, postoje velike razlike između bogatog sjevera i siromašnog juga zemlje, te snažne centrifugalne i centripetalne tendencije. Centrifugalne tendencije se manifestuju u težnji za regionalizacijom zemlje, uz jačanje fiskalnog i upravnog kapaciteta regija kao osnovnih jedinica regionalne samouprave. Centripetalne tendencije izražene su u otporu ka regionalizaciji. U dijelu italijanske političke elite prisutan je strah kako bi regionalizacija zemlje mogla dovesti do jačanja secesionističkih tendencija, posebno u sjevernim dijelovima zemlje. Članak pokušava predstaviti moguće pravce odvijanja reformskih procesa u jačanju kapaciteta lokalne i regionalne samouprave u Republici Italiji.

Ključne riječi: *Italija, regionalna država, reforma, lokalna i regionalna samouprava*

**REGIONS AND REGIONAL DEVELOPMENT POLICY OF THE
REPUBLIC OF ITALY****Summary**

The regional state appears as a special form of state organization after the Second World War, first in Italy in 1948 and then in Spain in 1978. The regionalization that was carried out was motivated by the specifics of ethnic, cultural, linguistic and historical character. The regional state, considered in theories of state-building, allows to overcome the flaws of both unitary and federal states: one that reduces the potential for concentration of power on one side and, on the other hand, eliminates complicity and inefficiency as important features of federal states. The subject of this paper is the existing organization of the local self-government system in Italy and the possibility of its reform in the context of contemporary globalization processes. In the Republic of Italy, a member state of the European Union and one of the richest countries in the world, there are great differences between the rich North and the poor South of the country, as well as strong centrifugal and centripetal tendencies. Centrifugal tendencies are manifested in the aspirations for regionalization of the country, with the strengthening of the fiscal and administrative capacity of the regions as basic units of regional self-government. Centripetal tendencies are expressed in resistance to regionalization. In the Italian political elite there is a fear that regionalization of the country could lead to the strengthening of secessionist tendencies, especially in the northern parts of the country. The article attempts to present the possible directions of the reform process in strengthening the capacities of local and regional self-government in the Republic of Italy.

Keywords: *Italy, regional state, reform, local and regional self-government*

¹ Doktor političkih nauka iz oblasti sigurnosnih i mirovnih studija email: mlišinovic@yahoo.com

1. Uvod

Savremena država prolazi kroz snažne transformacijske procese u smislu svog institucionalnog redizajniranja. Javlja se potreba da se državne institucije prilagode promijenjenim okolnostima kako unutar same države, tako i u njenoj okolini. Pri tom, savremena država se treba jasno odrediti prema dva različita, ali međusobno paralelna i komplementarna procesa: globalizaciji i lokalizaciji. Općenito je zapaženo da je globalizacija praćena istodobnim kretanjem u suprotnom smjeru. Govori se o lokalizaciji u odnosu na državu, u smislu da neki poslovi prelaze s centralnog državnog aparata na podržavne teritorijalne jedinice, regije, lokalnu upravu i samoupravu, odnosno vodoravno na nedržavne organizacije i druge nositelje. Lokalizacija se danas shvaća i kao naglašavanje položaja pojedinaca, njegovih prava i sloboda, te njegove autonomije nasuprot organiziranim društvenim kolektivima. U informacijskoj teoriji je skovan pojam glocalizacije. Prema Klariću, „taj termin označava prožimanje globalnog i lokalnog, njihovu nužnu interferenciju, odnosno preklapanje. U tom smislu glocalnost odražava lokalnost u globalnom kontekstu.“ (Klarić. M., 2005., Lokalna samouprava u Italiji prema novom modelu, Zbornik radova Pravnog fakulteta Split, god.42., str. 165-184, 2005:167.)

Danas su gotovo sve države, izuzev onih minijaturnih, pokrivene mrežom teritorijalnih jedinica, od opština do onih federalnog tipa. Razlog njihovog postojanja je, prije svega, potreba za raspodjelom funkcija prilagođenih prostoru koji obuhvata jedinice različite kategorije, ali i neophodnost da se obezbijedi participacija građana u vršenju vlasti na svim nivoima teritorijalne organizacije. Prema tradicionalnoj podjeli, dva osnovna tipa državnog uređenja su unitarna država, gdje državna vlast ima jedinstvenog nosioca i federacija, gdje je državna vlast raspoređena na više centara. Međutim, sa pojavom regionalne države kao tertium genus, svojevrsnim među-oblikom između dva klasična, javlja se potreba uvođenja tročlane klasifikacije državnog uređenja. Regionalna država kao treći oblik državnog uređenja, smatra Perović, „javlja se kao nešto između unitarno uređene države i federacije. Ako je unitarno uređenje jednostavno i racionalno, ako obezbjeđuje unutrašnje jedinstvo dijelova, ono može da znači koncentraciju vlasti u centru, bez odgovarajućeg učešća područnih jedinica u njenom vršenju. Na drugoj strani, ako federalno uređenje obezbjeđuje izvjestan stepen autonomije dijelova zemlje, ono je često veoma skupo, komplikovano i neefikasno, a može da vodi i sukobima federalnih jedinica i slabljenju državne zajednice.“ (Perović B., 2010., Ustavno ustrojstvo regionalne države u Španiji, Međunarodni problemi, vol. 62., br.3., str. 483-530., 2010:490.)

Regionalna država označava maksimalno prihvatljiv stepen decentralizacije vlasti koji stoji na samoj granici sa federalizacijom države. Prema Komšiću argumenti u prilog decentralizaciji vlasti su: „1. participacija u političkom životu, 2. otvorenost institucija, bliskost sa ljudima i uvećanje demokratske odgovornosti, 3. legitimnost vlasti i 4. sloboda, podjela vlasti i stvaranje mreže kontrola i ravnoteža. (Komšić 2007:6.)

Pojam „regija“ potiče od latinske riječi regio, što znači „predio, kraj, pokrajina, područje.“ (Anić, Klaić i Domović, 2001:1219.), na osnovu čega mnogi autori regiju smatraju administrativnom, privrednom i prostornom jedinicom, koju naseljava određena društvena grupa. Pejanović definiše regije kao „zaokružene geografske, historijske, kulturne i privredne cjeline, unutar kojih se vrše javni poslovi ili dio javnih poslova, i to u slijedećim obastima: prostornog planiranja, zdravstvene zaštite, razvoj saobraćajne i privredne infrastrukture, zaštite čovjekove okoline i u obastima upravljanja prirodnim resursima“. (Osmanković J., Pejanović M., 2006:83.)

Kada je riječ o poimanju regije u evropskoj zakonskoj regulativi, Evropska povelja o regionalizaciji iz 1988. godine definisala je „regiju kao područje koje predstavlja jasno zatvorenu geografsku cjelinu, ili zbir sličnih područja gdje živi stanovništvo koje posjeduje određene zajedničke elemente (na primjer: jezik, kultura, historijska tradicija, zajednički privredni, transportni i drugi elementi) i koje želi sačuvati svoje zajedničke specifičnosti radi unapređenja svog kulturnog, socijalnog i privrednog napretka.“ (Ibidem)

Svijest o posebnom regionalnom identitetu često dovodi do regionalizma kao političkog fenomena koji se u Evropi manifestira u različitim oblicima regionalnih pokreta i stranaka. Regionalizam se na evropskom konitentu pojavljuje krajem XVIII stoljeća u Francuskoj. U svom izvornom obliku predstavljao je pokret otpora koji je zastupao ideju decentralizacije vlasti s ciljem očuvanja fizičkog, prirodnog, kulturnog i istorijskog identiteta starih francuskih provincija. Kao politološki pojam regionalizam izražava sistem vrijednosti i političku dinamiku koja se odnosi na organizaciju političkog sistema. Regionale autonomije Zgodić smatra i oblikom „političkog samoupravljanja građana, koji, izmaknuti ispod etatističkog kišobrana, sada se samoorganiziraju i u regijama upravljaju sami sobom u skladu sa svojim vitalnim potrebama i neposrednim interesima. One su, zapravo, i izraz demokratskog postignuća u pravnom ograničavanju potencijalne rekonstitucije totalne politike – državne panpolitike i (van)pravnog ugrožavanja autonomije civilnog društva što se izvodi u formalnom i(ili) neformalnom aranžmanu etatističke moći.“ (Zgodić, 2015:283-284.)

Državnu organizaciju regionalnih država odlikuje složenost, jer ona treba da istovremeno sadrži mehanizme koji će omogućiti ispoljavanje razlika, zatim mehanizme koji će, kroz usmjeravanje i koordiniranje smanjivati efekte razlika i mehanizme koji će obezbjediti integritet cijelog državnog i društvenog organizma. Ova načela se konkretizuju i definišu Ustavom ili zakonima regionalno uređenih država. Pajvančić ističe da „opšti okvir koji definiše status regija u ustavnom sistemu čine: regionalni princip organizacije država, podjela vlasti između različitih nivoa organizacije države, ustanovljavanje regija aktima najviše pravne snage, pravo regija na samoorganizovanje, različitost tipova i oblika regionalnog uređenja, posebna ustavna zaštita statusa regija i prava na regionalnu samoupravu.“ (Pajvančić 2009:5.)

Regionalna država javlja se kao poseban oblik državnog uređenja poslije Drugog svjetskog rata, najprije u Italiji 1948. godine, a zatim i u Španiji 1978. godine. Regionalizacija koja je u njima izvršena bila je izazvana specifičnostima etničkog, kulturnog, jezičkog i istorijskog karaktera. Razlozi opredjeljenja za regionalnu državu u procesu demokratske tranzicije u Italiji i Španiji, smatra Komšić, vrlo su kompleksni: „Suočavajući se sa poraznim konsekvencama fašističke centralizacije u Italiji, kao i sa teškim vremenom frankističkog autoritarizma u Španiji, liberalizacija i demokratizacija ovih društava uhvatile su se u koštac sa negativnim naslijeđem unitarizacije države i centralistički forsirane „izgradnje nacije“.“ (Komšić, 2007:18)

Zgodić ukazuje da u mnogim državama funkcionišu regionalne teritorijalne autonomije, ali samo se Italija i Španija tretiraju kao države koje praktikuju model regionalne države. Regionalna država je na djelu, ističe Zgodić, „onda kada regioni po svom ustavno – pravnom statusu stoje iznad jedinica lokalne samouprave i ispod federalnih jedinica i kada preko svojih izabranih predstavnika sudjeluju u oblikovanju i vršenju centralne državne vlasti – sudjeluju u oblikovanju i djelatnostima državnog parlamenta i preko njega odlučuju o ustavu i zakonima države. S takvim položajem regiona, regionalna država, smatra se tako u teorijama državnog uređenja, omogućava prevazilaženje mana kako unitarnih, tako i federalnih država:

one, na jednoj strani reduciraju mogućnosti koncentracije vlasti, te, na drugoj strani otklanjaju kompliciranost i neefikasnost kao važna obilježja federalnih država.“ (Zgodić, 2015:285.)

2. Upravno-politički okvir italijanskog sistema lokalne samouprave

Italija je po svom ustrojstvu unitarna država, a italijanski upravni sistem je tradicionalno izrazito centraliziran. To je na neki način i logično, jer je Italija, uz Njemačku, posljednja od velikih evropskih država koja je uspjela prevladati feudalne partikularizme i stvoriti jedinstvenu nacionalnu državu. Taj se proces ujedinjenja italijanskog etničkog prostora odvijao u odnosu na ostale evropske nacije relativno kasno, tokom sredine XIX stoljeća. Zbog toga je italijanska politička elita tradicionalno podozriva prema zahtjevima koji se mogu čuti iz različitih italijanskih regija, a posebno onih sa sjevera zemlje, o potrebi političke i upravne decentralizacije. Tokom 90-tih godina XX stoljeća, italijanski upravni sistem je, slično kao u ostalim industrijsko - razvijenim zemljama, bio zahvaćen korjenitim reformama. Razlozi su slični onima koji su uvjetovali potrebu za reformom i u drugim zemljama. To je prvenstveno fiskalni deficit izazvan globalizacijskim procesima koji su doveli do stagnacije privrednog rasta, te preveliki izdaci u javnom sektoru izazvani trajnim porastom broja djelatnosti koje je država preuzela obavljati. Reforme su bile nužne i zbog potrebe vraćanja povjerenja građana u upravne i političke institucije, a posebno u Vladu Italije.

Puno više nego u drugim državama, u Italiji su, prema Klariću, „ upravne reforme tekle istovremeno sa zahtjevom za ustavnim reformama. Kao razlog navodila se potreba za stvaranjem institucija koje će osigurati stabilnost, ojačati demokratski proces, te osigurati kvalitetniju implementaciju odluka donesenih od strane političkih tijela. Sastavni dio tih sistemskih i dubokih institucijanalnih promjena je jačanje uloge regionalnih jedinica u okviru italijanskog upravnog sistema.“ (Klarić, 2005:169.) Sistem uprave u Italiji danas je ustrojen u četiri nivoa: centralna državna uprava, regije kao jedinice lokalne samouprave u trećem stepenu, provincije koje su ustrojene kao jedinice lokalne samouprave u drugom stepenu, te gradske i seoske općine kao jedinice lokalne samouprave u prvom stepenu. Većina poslova koji su u nadležnosti organa državne uprave koordinira se na nivou provincija. Kako postoji snažno izraženo nezadovoljstvo postojećim modelom, posebno od strane regija, javljaju se zahtjevi za ustavnim transformacijom postojećeg upravno-političkog sistema u klasični federalni sistem. Ipak, ustavne reforme su daleko od svog vršetka zbog nedostatka opšte podrške u svim dijelovima zemlje. Ustavna rasprava o federalizaciji obilježena je i neslaganjima o osnovnim institucionalnim pitanjima vezanim za podjelu vlasti među različitim nivoima lokalne samouprave. Dok se regionalne vlasti zalažu za uspostavu federacije i podjelu vlasti između federacije i federalnih jedinica, niži lokalni nivoi zalažu se za jasnu i nedvosmisleno podjelu vlasti na tri nivoa.

3. Postojeći sistem lokalne samouprave

Teritorijalno upravni sistem u Italiji uključuje četiri nivoa vlasti: centralnu državnu upravu, 20 regija, 103 provincije i preko 8100 gradova i opština. Ustavom iz 1948. godine Italija je podijeljena na regije, a okviru svake regije nalazi se više provincija. Ustavom su također određene regionalne nadležnosti o kojima odlučuje demokratski izabrano regionalno zakonodavno tijelo i regionalni organ.

Regije u Italiji su: Abruzzo, Val d' Aosta, Puglia, Basilicata, Calabria, Campania, Emilia-Romagna, Furlania – Julijska Venecija, Lazio, Liguria, Lombardia, Marche, Molise, Piemonte, Sardinia, Sicilia, Trentino-Alto-Adige, Toscana, Umbria i Veneto.

Osmanković navodi da „radi otklanjanja separatističkih ambicija „povjesnih regija“ Ustav određuje pet regija sa posebnim statusom, koje su već imale takav položaj, dodjeljujući im sada posebne oblike i uvjete autonomije.“ (Osmanković J., Pejanović M., 2006:86.) Sicilija i Sardinija, dva velika ostrva, dobijaju poseban status zbog jakog pokreta za autonomiju, djelimično i separatističkog na Siciliji. Val d' Aosta (pogranična sjeverozapadna Italija) dobija status regije kako bi se zaštitila frankofonska manjina (pravo na jezik, obrazovanje, funkcionisanje kulturnih institucija), a Trentino-Alto-Adige (pogranična sjeveroistočna Italija) kako bi se zaštitila germanofona manjina, kao što je određeno sporazumom Gruber-De-Gasperi. Poseban status 1963. godine dobila je i regija Furlania – Julijska Venecija (pogranična sjeveroistočna Italija), kako bi se umanjili separatistički zahtjevi i etničke tenzije.

Italijanske regije imaju zakonodavnu i izvršnu vlast, pored ostalog i za slijedeća područja: policija, zdravstvo, opće dobro, gradnja, stručna edukacija, razvoj gradova, turizam, infrastruktura u interesu regija, poljoprivreda i šumarstvo. Državnu vlast na nivou regije predstavlja superprefekt koji ima sjedište u glavnom gradu svake regije. Na nivou provincije centralnu vlast predstavlja prefekt koji ima sjedište u glavnom gradu svake provincije. Superprefekt ima pravo suspendovati akte regionalnog vijeća za koje utvrdi da su u suprotnosti s nacionalnim interesima, može raspustiti regionalno zakonodavno vijeće i raspisati nove izbore. Konačnu riječ o ustavnim pitanjima ima Ustavni sud Italije, a Parlament u pitanjima o nacionalnom interesu. Osnovni je problem ovog političkog ustrojstva u tome što ustavne odredbe o regionalnom ustroju Italije nisu u cjelosti zaživjele. Centralna državna vlast je zadržala snažna ovlašćenja u odnosu na organe regionalne i lokalne samouprave. Italijanski parlament postavlja zakonodavne okvire za svako područje odgovornosti prepušteno odlučivanju regionalnih skupština. Regionalni propisi koji se donose u regionalnim predstavničkim tijelima moraju biti usklađeni s načelima postavljenim od strane talijanskog parlamenta. Centralna državna vlast može staviti veto na primjenu regionalnih propisa kad smatra da su ova načela prekršena. Klarić ističe: „Sukobi nadležnosti između središnje državne vlasti i regionalnih jedinica stalno su bili rješavani u prilog tijela središnje državne vlasti. Ovakav je pristup potvrđen i od strane talijanskog ustavnog suda.“ (Klarić 2005:171.)

Centralna državna uprava u Italiji zadržava čvrst nadzor nad provincijalnim i gradskim vladama putem upravnog nadzora i raspodjelom materijalnih sredstava kojim raspolaže. Pored toga, kontrola i uticaj se ostvaruje i osnivanjem novih vladinih agencija zaduženih za provođenje određenih vladinih programa i djelatnosti, realizacijom posebnih programa kojima se osiguravaju sredstva za finansiranje određenih društvenih djelatnosti, te finansiranjem velikih infrastrukturnih projekata.

Jedna od osnovnih slabosti u postojećem sistemu lokalne samouprave je visoka rascjepkanost. U Italiji postoji više od 8100 gradskih i seoskih općina, a veliki broj malih općina koncentrisan je uglavnom u sjevernim regijama. Ove općine imaju visok nivo troškova i nude niži nivo javnih usluga, nego veće jedinice lokalne samouprave. Ipak, postoji snažan otpor prema bilo kakvim pokušajima strukturalnih reformi.

Sve donedavno regije nisu imale nikakvu poresku autonomiju i bile su finansirane od strane centralne državne vlasti. Troškovi vezani za pružanje zdravstvene zaštite predstavljali su najveći udio njihovih javnih rashoda. Ključna uloga regija u oblasti zdravstva je zadržana sve do danas, pa tako one diktiraju opću razvojnu politiku na ovom području. Iz strukture prihoda i rashoda po različitim nivoima vlasti može se jasno vidjeti intenzitet decentralizacije u Italiji. Italijanski upravni sistem u svojoj je osnovi i dalje centraliziran. Reforme na području lokalne

samouprave započele su sa jačanjem porezne autonomije na lokalnom nivou početkom 90-ih godina XX stoljeća. Proces je započeo uvođenjem „općinskog poreza na imovinu“. Slijedeći korak je bio uvođenje direktnog poreza kojim su se oporezivale sve poslove aktivnosti. Regionalnim vlastima je omogućeno da sudjeluju u oporezivanju goriva, što je omogućilo bogatijim regijama na sjeveru Italije da pokriju sve rashode iz svojih vlastitih poreza.

U pogledu upravne decentralizacije „najznačajnije je promjene unio Zakon br. 59. iz 1997. godine, te Uredba sa zakonskom snagom br: 11998 (nazvana i Bassanijjeva uredba) koja je uvela suštinske promjene u upravno ustrojstvo Italije. Tako je središnja državna vlast prepustila čitav niz upravnih poslova regionalnim vlastima, provincijama i općinama, u skladu sa načelom subsidiarnosti.“ (Ibidem, str. 174.) Puna provedba ovih propisa zapela je zbog snažnog otpora od strane birokrata u središnjoj državnoj upravi, koji su vrlo teško prihvatili navedene reforme. Pored toga, regionalne su se vlasti udružile u traženju snažnijih ovlaštenja u odnosu na svoje niže lokalne jedinice.

Jedinice lokalne samouprave u središnjim i sjevernim djelovima su u svom funkcionisanju puno uspješnije nego one na jugu Italije. Ove razlike u funkcionisanju jedinica lokalne samouprave, te njihovoj percepciji od strane građana odražavaju se i na shvatanja vezana uz procese decentralizacije. Dok u razvijenim dijelovima Italije građani permanentno traže društvene promjene vezane za brojna područja društvene djelatnosti, u južnim su dijelovima mnogo skeptičniji i ne očekuju od navedenih reformskih procesa neke značajne rezultate.

Zaključno, može se konstatovati da je italijanski teritorijalni upravni sistem visoko centraliziran, te treba duboke promjene koje bi osnažile ulogu regionalnih vlasti. Ova je tendencija karakteristična za mnoge razvijene zemlje, te zemlje u razvoju. Nesklad u odnosima regija i centralne državne vlasti u Italiji, prvenstveno je motivisan ekonomskim, a donekle i istorijskih razlozima. Ne treba zanemariti ni okolnost da uz suprotstavljene interese centralne državne vlasti i regija postoji i napetost u odnosima između regija i općina. Uz to nije podjednak stav o regionalizmu i mogućoj federalizaciji u sjevernim i južnim dijelovima zemlje.

4. Italija i Španija: Komparativna analiza organizovanja regionalne države

Bez obzira što se pokazala više nego uspješnom u prevazilaženju istorijskih i političkih protivrječnosti, regionalna država do danas nije stekla veći broj pristalica. Italija i Španija, odnosno njihove političke elite, su, uzimajući u obzir etničke, geografske, ekonomske i istorijsko-institucionalne faktore, odstupile od postojećih rješenja državnog uređenja i stvorile države podijeljene na regije, što je omogućilo rješenje za najveći broj njihovih državotvornih pitanja, ali i stvorilo pretpostavke za brži privredni razvoj i usavršavanje demokratije. Sličnosti između ove dvije države su uočljive na prvi pogled. Obje su mediteranske zemlje sa specifičnim južnjačkim mentalitetom i običajima svog stanovništva, spadaju u tzv. „Zakašnjele nacije“ jer se njihove nacionalne države javljaju tek u drugoj polovini XIX stoljeća, obje su iskusile vladavinu autoritarnog režima i obje su nakon završetka perioda diktature odlučno raskinule sa prošlošću i, poučene prethodnim iskustvom, postale zagovornici demokratije na starom kontinentu. U dostizanju svojih ideala, one su krenule novim putem. Jake unionističke tendencije, smatra Perović, „više nisu bile održive, prevenstveno zbog privrednog jačanja periferija ali i jačanja nacionalnih pokreta. Unitarna država, čak i sa velikim stepenom autonomije i lokalne samouprave, nije mogla biti uzeta u razmatranje jer bi nezadovoljstvo perifernih nacionalizama samo odvelo u veću političku

nestabilnost. Federacija bi sa druge strane bila preveliki ustupak čak i za nacionalnosti čiji je identitet decenijama ugušivan od strane fašista i frankovaca.“ (Perović, 2010:516.)

Ideja regionalizma došla je do izražaja u Italiji 1948. godine, kada je Ustavom ustanovljeno 20 regija, kao posebne autonomne organizacije, sa znatnim stepenom samostalnosti. Zbog brojnih specifičnosti italijanskog društva, pored 15 regija sa redovnim statusom uvedeno je i 5 njih sa posebnim statusom (2 velika ostrva i 3 pogranična regiona sa mješovitim sastavom stanovništva). Stepenu autonomije pet regija sa posebnim statusom veći je nego kod ostalih. U Italiji je tako više nego u Španiji izražena asimetrija u organizaciji regija i stepenu nadležnosti koje su im povjerene. Aktivnosti regija su pod stalnim nadzorom centralnih organa. Regije predstavljaju izborne jedinice za izbor u gornji dom Pralamenta – Senat. Dok je u Italiji regionalna podjela propisana Ustavom, u Španiji su ove autonomne zajednice organizovane na inicijativu lokalnog stanovništva. Formalno, i u Italiji i u Španiji je Ustavom proklamovano unitarno uređenje, samo se ustavne formulacije donekle razlikuju.

U obje regionalne države nadležnosti regija se znatno razlikuju od nadležnosti jedinica lokalne samouprave i u načelu se približavaju nadležnostima federalnih jedinica. Nadležnosti regija prilagođene su njihovom značaju u sistemu, čime se država rasterećuje nadležnosti čije obavljanje, bez opasnosti po državno jedinstvo, može povjeriti prvoj nižoj stepenici u organizaciji vlasti. U pogledu organizacije regionalne vlasti, primjetne su velike sličnosti u Italiji i Španiji. Svuda postoji izabrano političko tijelo kao najviši organ regije, izvršni kolegijalni organ i inokosni predsjednik kao spona između državnih i regionalnih organa. Na regionalnom nivou postoji poseban organ centralne vlasti, Vladin komesar u Italiji (superprefekt), odnosno delegat Vlade u Španiji. On rukovodi radom državnih organa i istovremeno vrši neposredan nadzor nad radom regionalnih organa.

Izbor predstavnika regija od strane regionalnih skupština otvara mogućnost eventualnog uticanja tih skupština na donošenje odluka u državnom parlamentu i time doprinosi jačanju regija kao sastavnih činilaca državne organizacije. Zastupljenost regija u Senatu, u obje zemlje nije paritetna, već je u zavisnosti od broja stanovnika regije.

Ne može se osporiti da se regionalna država kao oblik državnog uređenja, za ove dvije zemlje, do sada pokazala uspješnom. Nijedan drugi model teritorijalne organizacije ne bi mogao u dovoljnoj mjeri da zadovolji različite potrebe i interese svih građana, nacionalnosti, društvenih grupa i ekonomskih subjekata. Iako nezadovoljstva postoje, ona se vezuju prije svega za ekstremnu desnicu, separatističke grupacije ili terorističke organizacije aktivne u Španiji. Istovremeno, decentralizacija u obje zemlje nije okončana. Ona je proces koji je decenijama oblikovao proces i strukturu Italije i Španije tako da se regionalne države danas bitno razlikuju u odnosu na početke ovog procesa.

Za samo nekoliko decenija Italija i Španija su prevalile ogroman put od tradicionalističke autokratije do pluralizma i demokratije, dosegavši visoke standarde građanskih prava i opšte jednakosti, javnih sloboda i brige o zdravlju, obrazovanju i kulturi. Perović ističe da građani Italije i Španije „uglavnom osjećaju neku vrstu kolektivnog ponosa na odvijanje sopstvenog preobražaja, bez obzira na nimalo ugodan kontinuitet sa prethodnom istorijom. Kao i ostali demokratski procesi koji se odvijaju u ovih zemljama i proces decentralizacije vlasti dostigao je značajan stepen narodne podrške i uveliko prevazilazi praksu unutrašnjih konflikata.“ (Ibidem, str. 519.)

5. Zaključak

U Republici Italiji, zemlji članici Evropske unije i jednoj od najbogatijih zemalja na svijetu, postoje velike razlike između bogatog sjevera i siromašnog juga zemlje, te snažne centrifugalne i centripetalne tendencije. Centrifugalne tendencije se manifestuju u težnji za daljnom regionalizacijom zemlje, uz jačanje fiskalnog i upravnog kapaciteta regija kao osnovnih jedinica regionalne samouprave. Regijama se u odnosu na centralnu državnu vlast želi dati snažnija institucionalna autonomija. Ova nastojanja prerastaju u tendenciju prema federalizaciji Italije, a dolaze prvenstveno iz bogatijih sjevernih regija. Centripetalne tendencije izražene su u otporu ka regionalizaciji, koji dolazi iz južnih dijelova Italije. Daljnji protivnici regionalizacije Italije su provincije i općine, gdje postoji izražen strah od gubitka dijela njihovih dosadašnjih ovlašćenja. Osim toga, postoji strah u dijelu italijanske političke elite kako bi regionalizacija zemlje mogla dovesti do jačanja secesionističkih tendencija, posebno u sjevernim dijelovima zemlje. Stoga se predlažu kompromisni modeli, kakav je sistem „varijabilne geometrije“ kao pokušaj da se zadovolje interesi i pobornika i protivnika regionalizacije.

Italija je danas dobrim dijelom centralizirana država, sa snažnim instrumentima pritiska Vlade na rad jedinica lokalne samouprave. Na međunarodnoj sceni pitanje decentralizacije motivisano je prvenstveno etničkim i jezičkim razlozima, te savremenim globalizacijskim procesima, jačanja regija uz istovremeno slabljenje uloge države. U Italiji dolazi do nesklada u odnosima regija i centralne državne vlasti, koji je u prvom redu motivisan ekonomskim, a donekle i istorijskim razlozima. Ipak sve je značajniji i argument globalizacije, jer sjeverne italijanske regije pokazuju snažan interes za transgraničnom saradnjom i povezivanjem. U tom smislu za očekivati je daljnji pritisak prema regionalizaciji Italije, što bi u budućnosti moglo pozitivno uticati na politiku regionalnog razvoja Republike Italije.

6. Literatura

1. Anić Š., Klaić N. i Domović Ž., 2001, Rječnik stranih riječi, EVRO, Beograd,
2. Klarić, Mirko, 2005, Lokalna samouprava u Italiji prema novom modelu, Zbornik radova Pravnog fakulteta Split, god. 42 (str. 165-184), Split,
3. Komšić, Jovan, 2007, Principi evropskog regionalizma, Asocijacija multietničkih gradova jugoistočne Evrope – Philia, Novi Sad,
4. Nohlen, Dieter, 2001., Politološki rječnik – DRŽAVA I POLITIKA, PAN LIBER, Osijek – Zagreb – Split,
5. Osmanković, Jasmina i Pejanović, Mirko, 2006, Euroregije i Bosna i Hercegovina, Fakultet političkih nauka Sarajevo – Centar za lokalnu i regionalnu samoupravu Sarajevo,
6. Pajvančić, Marijana, 2009, Ustavni okvir regionalne države – primer Srbije, Centar za regionalizam Novi Sad,
7. Perović, Bojana, 2010, Ustavno ustrojstvo regionalne države u Španiji, Međunarodni problemi, vol.62, br.3. str:489-530.,
8. Sadiković, Elmir, 2010/2011, Fenomen regionalizma i regionalizacija Evrope, Fakultet političkih nauka- Godišnjak, 2010/2011, Sarajevo,
9. Sadiković, Elmir, 2012., Federalizam u Evropi, Sarajevski žurnal za društvena pitanja (jesen/zima 2012), VOL. 1, BROJ 1., Sarajevo,
10. Samardžić, Slobodan, 1998., Evropska unija kao model nadnacionalne političke zajednice, Institut za evropske studije, Fondacija Friedrich Ebert, Beograd,
11. Zgodić, Esad, 2015., O državama – KNJIGA 1, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo,
12. Zgodić, Esad, 2015., O državama – KNJIGA 2, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

ISPITIVANJE ARMIRANOG BETONA NA ČVRSTOĆU I ELASTIČNOST

Apstrakt

Prilikom ispitivanja armiranog betona izloženog određenim naprezanjima dobivamo ponašanje betona. Rezultati ispitivanja će potvrditi zavisnost karakteristika i strukture betona. Te karakteristike će igrati važnu ulogu u formiranju elemenata pa i kompletne konstrukcije.

Ključne riječi: *ispitivanje, napon, naprezanje, armirani beton*

Summary

When examining the reinforced concrete exposed to certain stress, we get the behavior of concrete. The test results will confirm the dependence of the characteristics and structure of the concrete. These characteristics will play an important role in the formation of elements and even of complete construction.

Keywords: *examination, tension, stress, reinforced concrete*

1. Uvod

Kako bismo došli do karakteristika očvrsljih betona, moramo prvo sagledati svježu betonsku masu, masu u očvršćavajućem stanju, pa tek onda očvrslji beton. U ovom dijelu rada ću opisivati postupak odabira metoda i vrsta ispitivanja i način njihove primjene, kao i instrumente koji će se koristiti i na koji način. U sustav ovog dijela sadržaja spomenuti ću i beton, kao dvokomponentni sistem i obratiti pažnju na komponente od kojih se sastoji beton.

Na svojstva očvrsljih betona utiču mnogobrojni faktori. U zavisnosti od komponenti betona, agregata, cementa, vode i aditiva, kao i postupka izrade elemenata, odnosa između komponenti, uslova eksploatacije i sličnih uslova, ovisi i svojstva očvrsljih betona. Sve navedene karakteristike pripadaju grupi fizičko-mehaničkih svojstava očvrsljih betona⁴. Svojstva betona su u direktnom odnosu sa njegovim fizičko-mehaničkim svojstvima. S obzirom na okolnosti i poznavanje betonskog sustava, baviti ću se betonima imenovanim kao „normalni betoni“⁵.

2. Ispitivanje čvrstoće betona pri pritisku

Ispitivanje se vrši nad svježom betonskom masom i nad očvrsljim betonima, za svaki od slučajeva vrijede pravila po kojima se ispituju.

¹ Evropski univerzitet „Brčko Distrikt“, www.eubd.edu.ba
Evropski univerzitet „Kallos“ Tuzla, www.eukallos.edu.ba

² dipl.ing.grad., Tuzlanski odred b.b. Lukavac;

³ dipl.ing.grad., Slatina 10, Tuzla

⁴ Očvrslji beton (hardened concrete, Festbeton) je beton koji je u čvrstom stanju i koji je postigao određenu čvrstoću.

⁵ Normalni beton je mješavina od cementa i dodatnih materijala-pijeska i šljunka. Nema šupljine i najčešće ima veliku čvrstoću na pritisak.

Prvi korak u ispitivanju tijela na čvrstoću pri pritisku, jeste postavljanje probnog tijela između dva dijela prese, zatim se izloži zadanom opterećenju. Prva vrijednost zadanog opterećenja je nulta vrijednost (minimalna), dok je krajnja vrijednost, vrijednost loma probnog tijela (maksimalna vrijednost).

Vrijednost sile opterećenja kada dolazi do loma tijela je zapravo tražena čvrstoća betona.

Vrijednost sile opterećenja se daje u Mpa i mora biti strogo tačna.

Kod ispitivanja probnih tijela pomoću prese, uzimaju se 3 uzorka na ispitivanje i njihove vrijednosti, naravno ako želimo dobiti marku betona i ako je potrebno izdavanje certifikata. Međutim ako se tijelo ispituje u probne svrhe, broj uzoraka može biti neograničen, u zavisnosti koliko ispitanik želi.

Cjelokupni ili pojedinačni rezultati ispitivanih tijela moraju zadovoljavati propise koji se u tom vremenu koriste i koji su mjerodavni, inače druga svrha ispitivanja betonskih tijela ne važi.

Ako se radi o probnom tijelu oblika kocke (što je gotovo u svim slučajevima isto), veličina stranica treba da iznosi $a=200$ mm.

Svaka marka betona imaju svoju karakterističnu vrijednost čvrstoće pri pritisku i posjeduje karakteristike za dobivenu vrijednost.

S obzirom da je glavni cilj ispitivanja čvrstoće betona, dobivanje marke betona, posvetiti ću malo pažnje upravo markama betona i njihovim karakteristikama.

Marka betona

Marka betona se kraće označava sa oznakom MB. Ona predstavlja uslovnu čvrstoću betona, isključivo pri pritisku i izražava se u Mpa. Vrijednost Mpa se dobiva ispitivanjem betonskih kocki tačno određenih dimenzija, 20 cm i ispitivanje traje 28 dana, kada konačno dobivamo karakterističnu čvrstoću.

Za armirano-betonske i betonske konstrukcije, marke koje se dobivaju su: MB 10, MB 15, MB 20, MB 25, MB 30, MB 35, MB 40, MB 45, MB 50, MB 55 i MB 60. Najmanja vrijednost čvrstoće na pritisak i marka betona koja se poistovjećuje toj vrijednosti je marka betona MB 15.

Pojam marke betona, ne označava samo klasu u koju beton pripada, nego i svojstva koje ga čine pripadnosti baš toj klasi, ta svojstva su: otpornost na dejstvo mraza, vodonepropustljivost i dr. Pod pojmom vrsta betona, podrazumijeva se beton jedne iste klase, ali različitog strukturalnog sastava.

Pojam partija betona, odnosi se na količinu iste klase betona, ali i iste vrste, za koju pravila pripreme ugrađivanja svježeg betona se odnosi na sve betone te klase u jednakim uslovima. Partija podrazumijeva i svojstvi pripadnosti betona ugrađenih u iste konstrukcijske elemente ili u više različitih elemenata, ali u jednom objektu.

Marku betona upravo karakteriše broj uzoraka betona i njegova količina, kako bi se dokazala određena marka betona MB.

Tabela 1. Konverzije marke betona MB u klasu betona C i obratno

Marka betona prema BAB B7	Klasa betona prema EUROCODE 2 i EN 206	Čvrstoća pri pritisku nakon 28 dana [N/mm ²]	
		Cilindar Ø 15 cm / 30 cm	Kocka ivice 15 cm
MB 15	C 12/15	12	15
MB 20	C 16/20	16	20
MB 25	C 20/25	20	25
MB 30	C 25/30	25	30
MB 35	C 30/37	30	37
MB 40	C 30/37	30	37
MB 45	C 35/45	35	45
MB 50	C 40/50	40	50
MB 55	C 45/55	45	55
MB 60	C 50/60	50	60

Količinski sastav partije betona ne treba da premaši opskrbu betona za ugrađivanje u vremenskom roku dužem od mjesec dana. Broj uzoraka koji se odnosi na jednu partiju betona ne može biti manji od 3, niti veći od 30.

Kod dokazivanja marke betona, svaki skup treba da ima po 3 rezultata (uzorka), također mora i da ispuni sljedeća dva uslova:

$$m_3 \geq MB + k_1$$

$$x_1 \geq MB - k_2$$

Za uhodanu proizvodnju: $k_1 = k_2 = 3 \text{ MPa}$,

Za neuhodanu proizvodnju: $k_1 = 4 \text{ MPa}$,

$k_2 = 2 \text{ MPa}$.

Rezultati ispitivanja moraju da ispune i ova dva sljedeća uslova:

$$S_{n0} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{n_0} (f_{k,27} - f_{k,i})^2}{n_0}}$$

$$m_n \geq MB + 1,2 \cdot S_{n0} \quad (\text{MPa})$$

$$x_1 \geq MB - 4 \quad (\text{MPa})$$

Ispitivanje čvrstoće betona na zatezanje

Kod ispitivanja očvrstlih betona na čvrstoću na zatezanje, razlikujemo više vrsta ovog ispitivanja:

- čvrstoća pri čistom zatezanju,
- čvrstoća pri zatezanju cijepanjem i
- čvrstoća pri zatezanju savijanjem.

Prvi oblik ispitivanja, čvrstoća pri čistom zatezanju, kod nas nije upotrebljiv u potpunosti, zato što još nije standardizovan. Međutim preostala dva su upotrebljiva i standardizovana.

Čvrstoća betona na direktno zatezanju se najviše koristi u laboratorijama i institutskim radovima, gdje je utvrđena zavisnost čvrstoće na pritisak i čvrstoće na zatezanje. Pretpostavlja se da su vrijednosti ova dva načina ispitivanja ista i da su ispitivanja zbog toga u odnosu.

Upotrebom linijskog pritiska ostvaruje se čvrstoća betona na zatezanje, cijepanjem. Pritisak se vrši na ivice kocke i prouzrokuje deformaciju cijepanja.

Tijela koja se ispituju mogu da budu oblika kocke, cilindra i valjka. Vrijednost opterećenja, koje se nanosi putem podmetača, na površinu tijela kreće se od minimalnih do maksimalnih vrijednosti, dok ne dođe do cijepanja probnog tijela.

Kod čvrstoće betona na zatezanje pri savijanju koriste se probna tijela isključivo oblika prizme. Za ispitivanje koristi se ukupno 3 probna tijela, čije ivice imaju dimenzije 115x15 cm. Nakon postavljanja probnog tijela na dva oslonca, slijedi nanošenje opterećenja, dok ne dođe do deformacije savijanja.

Ispitivanje modula elastičnosti

Ispitivanje modula elastičnosti zasniva se na procesu određivanja i mjerenja vrijednosti koje nastaju kada se tijelo podvrgne kratkotrajnim opterećenjima. Kao rezultat ovog ispitivanja dobivama vrijednosti deformacije koje su izazvane kratkotrajnim opterećenjem.

Pošto je glavni uslov za dobivene vrijednosti deformacija, u cilju dobivanja modula elastičnosti, kratkotrajna opterećenja, u sljedećim podnaslovima biti će riječi i o istim.

Modul elastičnosti

Kako bismo mogli shvatiti ispitivanje modula elastičnosti, potrebno je bilo prvo da objasnimo kakve su to deformacije pod uticajem kratkotrajnih opterećenja.

Deformacije koje su od značaja prilikom ispitivanja su elastične deformacije, one su karakteristične zato što nastaju tek nakon prestanka dejstva opterećenja.

Karakteristične vrijednosti koje su potrebne da bi se odredio modul elastičnosti su napon i deformacija. Na osnovu ovog odnosa napona i deformacija formiraju se radni dijagrami ove zavisnosti. Opterećenje i modul elastičnosti su dati u MPa.

Deformacije koje nastaju, prate se i u stanju dejstva opterećenja na probna tijela, ali i pri prestanku dejstva istog opterećenja. U toku procesa i nakon završetka istog, na osnovu odnosa među činiocima procesa, dobiti ćemo vrijednosti modula elastičnosti u raznim stanjima u toku vremena.

Postupak dobivanja modula elastičnosti je sljedeći:

- Uzimaju se standardne 3 kocke, kao probna tijela, koje su napravljene od iste vrste betona oblika prizme. Nakon izabranih kocki određuje se čvrstoća pri pritisku i uzima se srednja vrijednost čvrstoće betona.
- Na dvije strane probnog tijela postavljaju se ekstenzometri⁶, koji pokazuju vrijednosti trenutne deformacije na tijelu.
- Nakon postavljanja ekstenzometara, tijelo se postavlja u presu i nanosi se aksijalno opterećenje u određenoj vrijednosti koje želimo, a nakon toga tijelo rasteretimo od istog opterećenja. Pri ovom postupku nanošenja i rasterećenja tijela od opterećenja zapisuju se sve vrijednosti. Postupak se ponavlja još jednom.
- Vrijednost u MPa se očitava na ekstenzometrima, koji daju vrijednosti trenutne deformacije. Deformacija se čita na svakom ekstenzometru posebno i kao konačni rezultat uzima se srednja vrijednost deformacije.
- Nakon prikupljanja vrijednosti, empirijskim formulama dobivamo vrijednosti modula elastičnosti.
- U izvještaju o konačnim rezultatima, pored vrijednosti modula elastičnosti, navodimo i podatke o datumu betoniranja, oznaci probnog tijela, starosti betona i broju ciklusa opterećenja-rasterećenja tijela.
- Ovim postupkom proces ispitivanja modula elastičnosti je završen.

Slika 1. Priprema uzoraka za ispitivanje modula elastičnosti

⁶ Ekstenzometri su uređaji koji pokazuju vrijednost trenutne deformacije na tijelu.

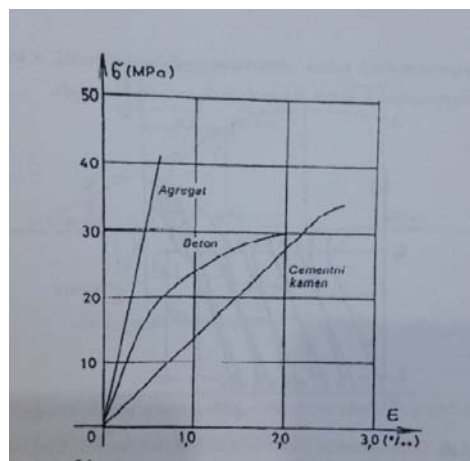
Deformacija betona pod uticajem kratkotrajnih opterećenja

Pod uticajem kratkotrajnih opterećenja, cementni kamen i agregat se nalaze u linearnoj zavisnosti.

Beton se ispituje na način izloženosti kontaktne površine cementnog kamena i agregata (odnosno mikroprslina, pri srazmjerno niskim nivoima naprežanja).

Kao rezultat ovih ispitivanja formiraju se radni dijagrami koji pokazuju vrijednosti i stanje dobivenog modula elastičnosti.

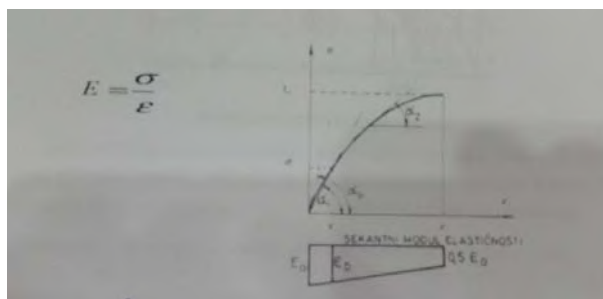
Dijagram je zasnovan na odnosu između Poasonovog koeficijenta i vrijednosti opterećenja.

Dijagram 1. Odnos napon-deformacija za agregat, cementni kamen i beton

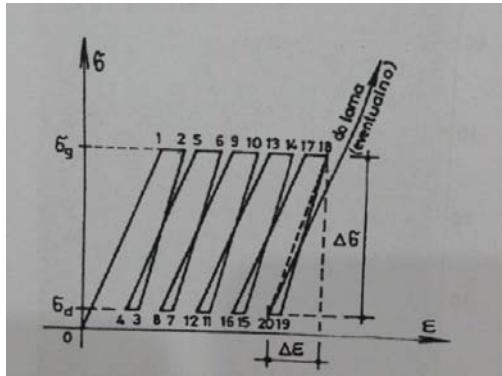
Najvažniji dijagram kod ispitivanja modula elastičnosti, jeste onaj koji prikazuje odnos između napona i deformacija prouzrokovanim uticajem kratkotrajnih opterećenja.

U svrhu ispitivanja rađeno je i eksperimentalno određivanje modula elastičnosti.

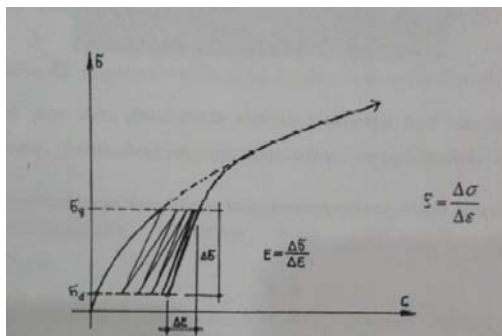

Dijagram 2. Opšte šeme režima ispitivanja modula elastičnosti betona

Kod eksperimentalnog načina određivanja modula elastičnosti, u korist dobivanja konačnog rezultata, ispitivanje se vrši dok ne dođe do loma probnog tijela.

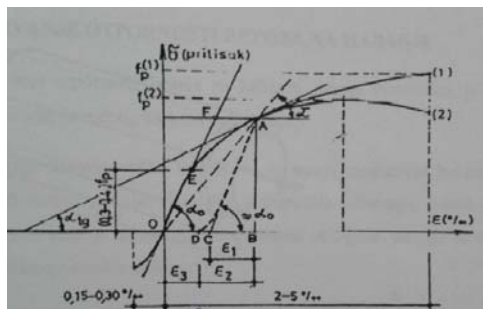
Dijagram 3. Eksperimentalno određivanje modula elastičnosti do loma betona

Dijagram 4. Dijagram modula elastičnosti

Razlikujemo dva stanja i vrste betona:

- betoni većih čvrstoća (režim direktnog opterećenja napona 0,5 (plus-minus) 0,3 MPa/s),
- betoni manjih čvrstoća (režim direktnog povećanja dilatacija).

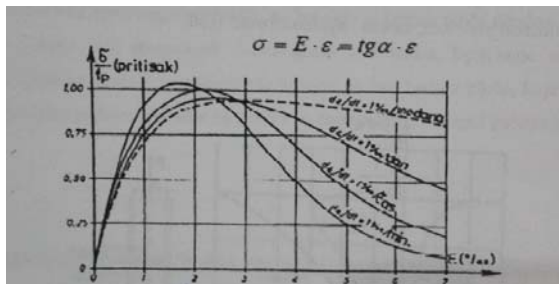

Dijagram 5. Odnos napona i deformacija

Kod dijagrama napona i deformacija, razlikujemo tangenti modul elastičnosti⁷ i sekantni modul elastičnosti⁸, kao i područje radnih napona.

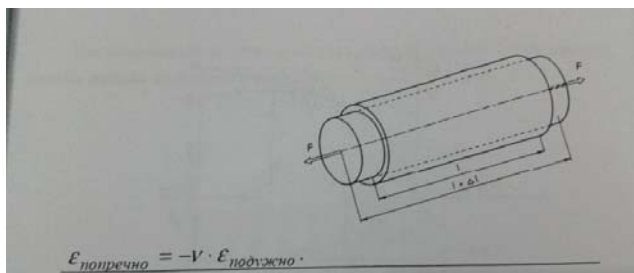
⁷ Tangentni modul elastičnosti (Eulerov izraz za kritičnu silu izvijanja) izveden je uz pretpostavku da je $E = \text{const.}$, tj. da je naprezanje razmjerno deformaciji.

$$\sigma = E \cdot \varepsilon = \operatorname{tg} \alpha \cdot \varepsilon$$

Dijagram 6. Područje modula i radnih napona

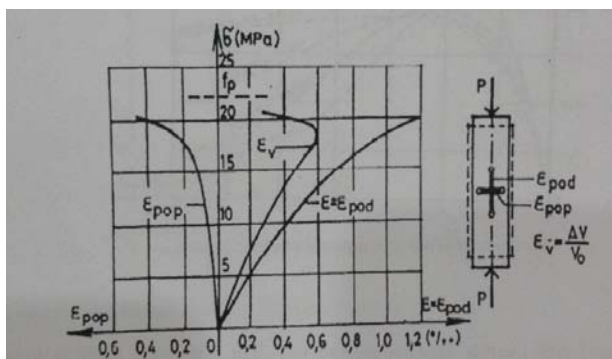
Kod ispitivanja modula elastičnosti, kao iz radnih dijagrama, uočljivo je područje linearne zavisnosti napona i dilatacije, kao i odnos poprečnih i podužnih dilatacija. Ovaj odnos među vrijednostima je konstantan.

Slika 2. Mjerenje podužnih i poprečnih deformacija

Vrijednosti Poasonovog koeficijenta, upravo u tom području iznosi 0,15-0,25.

Razlikujemo vrijednosti Poasonovog koeficijenta u određenom području u toku vremena i vrijednosti pred lom, tada ta vrijednost iznosi 0,50.

Dijagram 7. Poasonov koeficijent i poprečni presjek

⁸ Sekantni modul elastičnosti određuje deformaciju betona pod opterećenjem, koristi se sekantni modul elastičnosti između naprezanja.

Prilikom rješavanja problema u praksi, kao i praktičnih problema, za određivanje modula elastičnosti koristi se i matematička zavisnost koja je određena u Pravilniku.

Ispitivanje otpornosti betona na habanje

Ispitivanje otpornosti betona na habanje, prema Pravilniku, je isto kao i kada bi ispitivali otpornost prirodnog kamena na habanje.

Što bolje karakteristike betona, to je manja mogućnost habanja betona. Habanje nastaje usljed vodne abrazije ili raznih mehaničkih oštećenja. Beton se ošteti na svojoj površinskoj zoni koja je najviše izložena štetnim uticajima, pa ako se deformacija nastavi, dolazi i do uništenja ostalih slojeva.

Najčešći građevinski betonski elementi kod kojih dolazi do deformacije habanja su: betonske ploče, ivičnjaci, betonski kolovozi, betoni izgrađeni u pretočna polja hidrocentrala i sl.

Kao i kod ostalih ispitivanja i ovdje se uzimaju probna tijela, najčešće probne kocke sa ivicama

7,1 cm i brusnom površinom 50 cm².

Aparatura za ispitivanje otpornosti na habanje je brusna ploča obodne brzine koja je konstantna i koja ima mogućnost zaustavljanja u trenutku. Ispitivanje se zasniva na postavljanju tijela na ploču i nanošenje sile pritiska na istu brusnu ploču, koja je prethodno posuta korundnim prahom. Rezultat se dobiva na osnovu broja obrtaja i gubitka mase.

Ispitivanje čvrstoće pri pritisku na betonima u objektima

Betonska tijela koja se koriste kao probna tijela pri ispitivanjima najčešće su oblika cilindra i izvađena su iz betonskih objekata, elemenata.

Tijela moraju biti preciznih dimenzija, bez odstupanja od paralelnosti i obrazovanju pravih uglova. Pored tijela oblika cilindra, mogu se koristiti i druga tijela drugih oblika, ali da dimenzije i oblik budu u skladu sa Pravilnikom o izgledu i dimenzijama tijela.

Iz betonskih elemenata ili iz objekata vade se jezgra koja se poslije oblikuju po potrebi dimenzija i oblika probnih tijela za ispitivanje. Probna tijela se zatim izlažu procesima ispitivanja, za dobivanje željenih karakteristika, ispitivanja na čvrstoću betonskog probnog tijela.

Nakon izvršenih ispitivanja radi se izvještaj. Izvještaj mora da ima sljedeći sadržaj: naziv konstrukcije, oznaku konstruktivnih elemenata iz kojih su izvađeni uzorci, oznake uzorka, način ugrađivanja betona, šematski prikaz mjesta u konstrukciji gdje je izvađen beton.

Nakon gotovog izvještaja radi se ocjena kvaliteta po standardu koji je zastupljen i mjerodavan u trenutku ocjenjivanja.

Ispitivanje se uglavnom radi sa metodama bez razaranja, zato je pouzdanost ocjene kvaliteta betona na čvrstoću izuzetno niska. Iz ovog razloga razvijeno je više vrsta metoda, kako bi se pokušala ukloniti bilo kakva prepreka pri izvršenju ukupnog procesa i dobio konačan rezultat.

Neke od popularnijih metoda bez razaranja su: sklerometar (Schmidtov čekić), ultrazvuk i pulaut (pullout) test, o čemu je bilo govora u prethodnom tekstu.

Neke od ispitivanja karakteristika postojanosti betona

Da bi se izvršio proces ispitivanja upijanja vode betona, beton mora biti starosti 28 ili 90 dana, ipak više prednosti se daje betonima starosti 90 dana.

Uzorci betona se ispituju na upijanje vode u sredinama koje su po prirodi vlažne i u vještačkim uslovima sredine, odnosno osušenim sredinama. Ispitivanje se vrši na različitim uzorcima i svi se ispituju na pojavu upijanja vode.

Uzorci koji se ispituju, s obzirom na uvjete okoline, moraju biti podjeljeni u grupe: 3 uzorka za ispitivanje u prirodno vlažnoj sredini i 3 uzorka u osušenoj sredini.

3. Zaključak

Poznavanje svih karakteristika tijela koje se ispituje, od velikog je značaja za građevinska ispitivanja, na temu karakteristika i vrsta i metoda ispitivanja. Detaljno ispitivanje i istraživanje osobina betona, u svrhu poznavanja ponašanja betonskog tijela.

Istraživanja su rađena u svrhu otkrivanja karakteristika očvrsljih betona, kako bi se osiguralo pravilno konstruisanje i spriječili negativne posljedice na objekat.

Ispitivanje karakteristika očvrsljih betona saznajemo sva moguća stanja betona i potrebne informacije o strukturi betona, kao i višekomponentnog sistema koji će biti sastavni dio jedne konstrukcije. Ne i suviše komplikovanog sastava, ali i izuzetno funkcionalna i osmišljena.

U suštini rad je započeo veoma bitno izlaganje svih osnovnih dijelova, objasnio karakteristike sastavnih komponenti, zatim izdašno opisivanje postupaka i metoda ispitivanja i naglasio važnost dobvanih podataka-rezultata, koji će biti od velikog značaja u svim sljedećim istraživanjima.

4. Literatura

1. Prof.dr. Mihailo Muravljov, dipl.inž., i Branislav Vojinović, dipl.inž., *Metode ispitivanja reoloških karakteristika očvrsllog betona*;
2. Termiz Dževad, *Metodologija društvenih nauka*, TDK Šahimpašić, Sarajevo, 2003.
3. Igor Gukov, *Betonska konstrukcija I*, Zagreb, 2010. Godine.
4. Doc.dr. Merima Šahinagić-Isović i Asis. Marko Čečez, *Osobine očvrsljih betona-predavanja*, 13.112012. godine.
5. Prof.dr. Stanko Brčić, *Betonske konstrukcije I*, Novi Pazar, 2014/2015
6. Nada Mitrović, dipl.inž., *Osobine komponenti i njihov uticaj na osobine očvrsljih betona*;
7. Prof.dr. Mihailo Muravljov, dipl.inž., *Fizičko – mehanička svojstva očvrsljih betona*;
8. Prof.dr. Mihailo Muravljov, dipl.inž., *Neke posebne osobine betona*;
9. Eduard Mail, dipl.inž., Milenko Rebić, dipl.inž., mr. Anrej Zajc, dipl.inž., i Jadran Korla, dipl.inž., *Vrste i metode ispitivanja karakteristika očvrsljih betona*;
10. Prof.dr. Milorad Ivković, doc.dr. Mirko Ačić, doc.dr. Aleksandar Pakvor i doc.dr. Života Perišić, *Reološke osobine očvrsllog betona*;
11. Savez građevinskih inženjera i tehničara SR Srbije, *Tehnologija betona*, Beograd, Kneza Miloša 7a/II, Cavtat, 1982. godine, kao i autori koji su dali doprinos u određenim podnaslovima.

SOCIOLOŠKE DETERMINANTE PONAŠANJA POTROŠAČA

Sažetak

Ponašanje potrošača može se definirati kao proces donošenja odluka i djelovanja pojedinih potrošača prilikom kupovanja i korištenja proizvoda. Precizno i kontinuirano praćenje procesa kupovine, identificiranje faktora u tom procesu i razlikovanje između posebnih vrsta odluka u kupovini su od velikog značaja za uspjeh svakog preduzeća. Ponašanje potrošača je onaj završni čin koji obilježava uspjeh ili neuspjeh marketing programa preduzeća. Takođe mjerodavna definicija pod ponašanjem potrošača podrazumijeva "aktivnosti koje ljudi preduzimaju u pribavljanju, korištenju i raspolaganju proizvodima i uslugama".

Ključne riječi: *ponašanje potrošača, sociološke determinante, kupovina, faktori, proizvodi, usluge.*

Abstract

Consumer behavior can be defined as the process of making decisions and actions of individual consumers when buying and using the product. Accurate and continuous tracking of the purchasing process, identifying factors in the process, and distinguishing between specific types of purchasing decisions are of great importance for the success of each enterprise. Consumer behavior is the final act that marks the success or failure of the company's marketing programs. Also, the relevant definition under consumer behavior implies "activities that people undertake in the acquisition, use and disposal of products and services."

Key words: *consumer behavior, sociological determinants, purchasing, factors, products, services.*

1. Uvod

Naučna disciplina ponašanja potrošača pokriva mnoga područja. Ponašanje potrošača je neprekidan proces i odslikava bazičnu marketinšku koncepciju, po kojoj preduzeća postoje da bi zadovoljavala potrebe i želje potrošača. Zadovoljstvo potrošača je krajnjiji ishod uspješnosti marketinških strategija.

Ono što specifično karakteriše ponašanje potrošača kao naučnu disciplinu jesu:

- > Uopštavanje i konceptualizacija;
- > Kontrolisana opservacija;
- > Orijentacija na predviđanje;
- > Traženje uzročno - posljedičnih veza i odnosa;
- > Težnja za eksplicitnim objašnjenjima događaja i ponašanja, kao i zaključivanje.¹

Svaki kupac reagira na podražaje iz okruženja i marketinga koji utječu na njegovu svijest i na donošenje odluke o kupovini. Tvrtka koja spozna kako će potrošači reagirati na različite karakteristike proizvoda, cijene, propagandne poruke itd, imat će ogromnu prednost pred svojim konkurentima. Zbog toga marketeri ulažu mnogo energije u istraživanje odnosa između marketinških poticaja i reakcije potrošača.

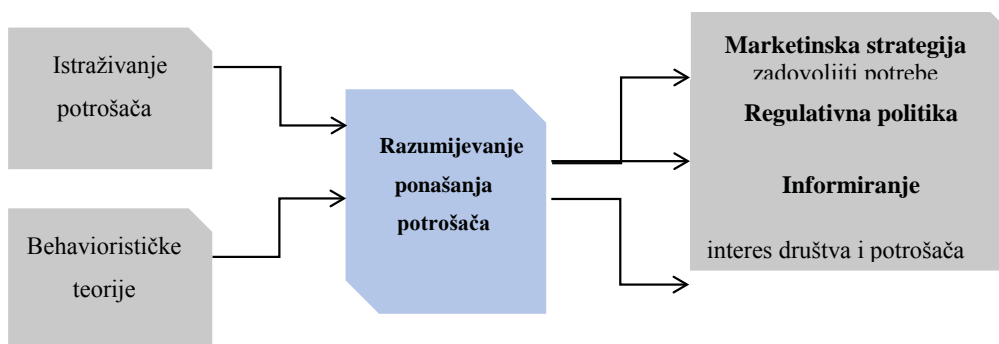
U osnovi, ponašanje potrošača ima tri temeljna cilja:

¹ Živković R., *Ponašanje potrošača*, Univerzitet Sinigidum, Beograd, str. 41.

- > razumijevanje i predviđanje ponašanja potrošača;
- > donošenje regulativne politike u cilju zaštite potrošača u društvu;
- > otkrivanje uzrok – efekt relacije koja uvjetuje informiranje potrošača i obrazovanju mladih.

Svaka marketinška strategija treba polaziti od potpunog razumijevanja ponašanja potrošača, Svaka marketinška strategija treba polaziti od potpunog razumijevanja ponašanja potrošača, kako bi ostvarila zadane ciljeve. Promatrajući odnos između marketinga i ponašanja potrošača, dolazi se do sljedeće definicije "marketing predstavlja ljudsku aktivnost usmjerenu na zadovoljavanje potreba i želja preko ljudskih procesa razmjene".

Što će se nuditi, po kojoj cijeni, pod kojim uvjetima, kojim kanalima distribucije će se distribuirati i kako komunicirati, ovisit će o specifičnosti ciljanog segmenta potrošača, njihovih motiva i želja te ostalih determinanti u procesu odlučivanja. To dovodi do zaključka da je proces odlučivanja potrošača od većeg interesa za proizvođače i trgovce, nego za same potrošače.

Slika 1. : Funkcije ponašanja potrošača

Izvor: Hawkins, D. I. , Best, J. R. , Coney, A. K. , *Consumer Behavior*, Ricard D. IRWIN, Inc, 1995, str. 4

1.1. Opšti profil potrošača

Primjenom određenih kriterijuma, ponašanje potrošača u kupovini moguće je klasifikovati u nekoliko grupa:

- > Lojalni (stalni) potrošači grupa potrošača koja je lojalna marki proizvoda (kriterijum: navika i iskustvo u kupovini);
- > Racionalna grupa (kriterijum: analiza faktora kupovine);
- > Impulsivna grupa (kriterijum: fizička i estetska svojstva proizvoda);
- > Emocionalne grupe (kriterijum: simboli, status i imidž)

Novijim istraživanjima, na osnovu stavova, demografskih karakteristika i stila života potrošača, potrošači se razvrstavaju u sljedeće profile: neaktivni, aktivni, društveni, tradicionalni, pedantni, racionalni i nestabilni (promenljivi).

Grupu neaktivnih potrošača čini kategorija starijih ljudi koja ne voli da kupuje, ali insistira na dobroj usluzi.

Kategoriju aktivnih potrošača čine ljudi koji uživaju u kupovini i traže kvalitete i modne proizvode. Regrutuju se iz tzv. "srednje klase".

Društveni potrošači su vjerni prodavnici i traže uobičajeni kvalitet proizvoda i usluge.

Tradicionalisti kupuju kada je za to vrijeme, poredeći cijenu, kvalitet, uslove kupovine, rok isporuke itd.

Pedantni potrošači najčešće kupuju na osnovu kataloga i prospekata.

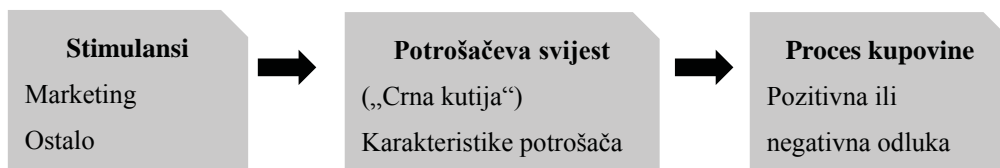
Racionalni potrošači upoređuju cijene različitih marki proizvoda.

Nestabilni potrošači ne pokazuju poseban interes za kupovinu, insistiraju na raznovrsnost proizvoda i pripadaju obično grupi mlađih ljudi.

1.2. Faktori koji utiču na ponašanje potrošača

Ponašanje kupaca nije jednostavno. U procesu kupovine, i prije nje, mnogi su uticaji na psihi kupca da bi se ostvario određeni odraz na konačnu kupovnu odluku. Odluka o kupovini je nešto što sazrijeva i evoluiru u glavi potrošača i vrlo često sam proizvod i nije motiv koji ga pokreće. Veliki je broj varijabli koje se moraju uzeti u obzir. Da bi se lakše razumijeli procesi, faktori i okolnosti oko ponašanja kupaca, odnosno potrošača u kupovini, uobičajeno je da se cijeli proces prikaže kao jedinstven model.

Pojednostavljeni model ponašanja kupaca (potrošača), primjenom metode "crna kutija", imao bi izgled, kako je prikazano na slici 3:

Slika 2. : Pojednostavljeni prikaz modela ponašanja potrošača

Izvor: Kostadinović G. , Ilievaska M. , *Faktori koji utiču na ponašanje potrošača*, (Anali međunarodne konferencije mladih lidera), 1. izd. , stručni rad, 2010, str. 561

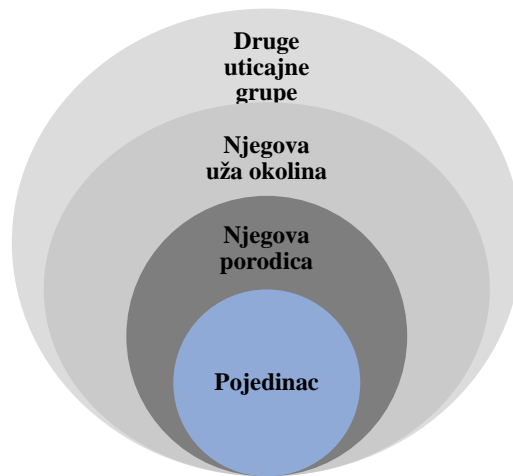
Varijable koje su relevantne za proces koji se odvija u okviru područja "crne kutije", odnosno svijesti potrošača, jesu sljedeće:

- > varijable ličnosti: osjetljivost na informacije, sposobnost percepcije, emocije, predispozicija za kupovinu i sl;
- > varijable koje se tiču elemenata marketing - miksa: kvalitet proizvoda i usluge, cijena, svojstvenost, raspoloživost, mogućnost servisiranja i sl;
- > ostale varijable: finansijski status, specifični i nespecifični razlozi za kupovinu i sl.

Na ponašanje kupca, odnosno potrošača, u procesu kupovine proizvoda, na različit način utiču marketing - stimulansi, odnosno cijena, prodajni personal i ostali elementi iz marketing - miks kompleksa. Stepenn senzibiliteta je različit, zavisno o kom se elementu miksa radi.

S druge strane, u ekonomskoj teoriji kupac se posmatra kao "ekonomsko biće" koje se racionalno ponaša u troškovima za proizvode i primljenim vrijednostima od proizvoda.

Kada bi kupac bio samo "ekonomsko biće" onda bi njegovo ponašanje bilo lahko predvidjeti, jer bi ga na akciju podsticala samo ekonomska racionalnost. Međutim, potrošač ima i svoje individualne potrebe i podsticaje, kao što njegovo ponašanje može biti i pod uticajem porodice, društvene klase ili drugih grupa sa kojima je povezan po prirodi profesije.

Slika 3. : Okolina pojedinca, donosioca odluke

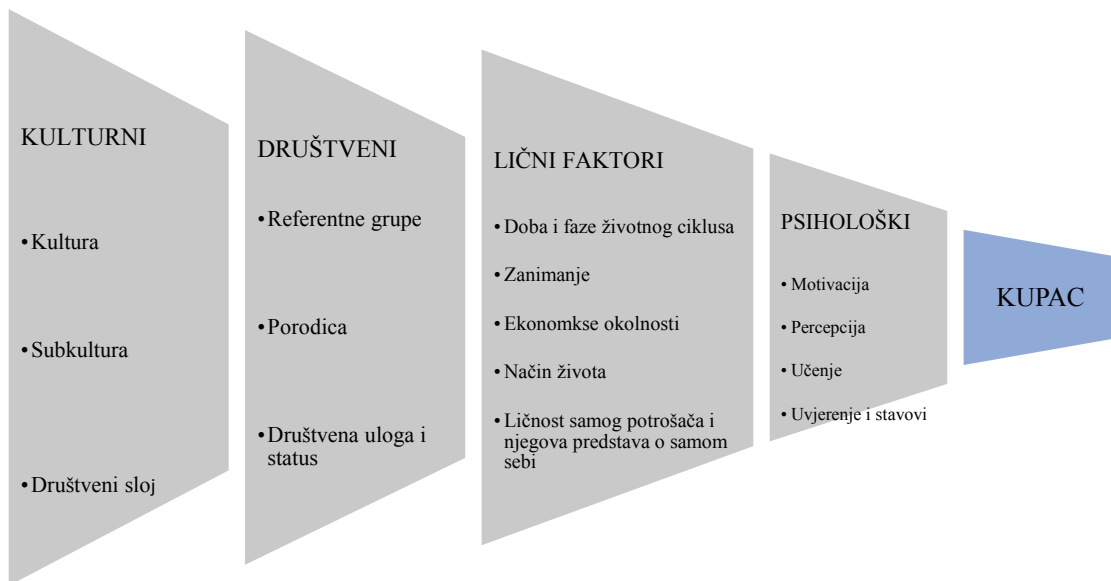
Izvor: Kostadinović G. , Ilievska M. , *Faktori koji utiču na ponašanje potrošača*, (Anali međunarodne konferencije mladih lidera), 1. izd. , stručni rad, 2010, str. 562.

Evidentno je da se ponašanje potrošača u procesu kupovine ne može objašnjavati isključivo ekonomskim faktorima. U savremenoj literaturi, koja tretira ovu problematiku, širokoj lepezi spoljnih faktora koji utiču na ponašanje kupaca pridodati su faktori sociološkog i psihološkog karaktera. Većina autora u prvi plan ističe značaj bihevoriističkih nauka, prvenstveno psihologije, da bi se došlo do saznanja zašto se kupci u procesu kupovine ponašaju onako kako se ponašaju.

Ponašanje potrošača je pod uticajem velikog broja faktora, međusobno povezanih. U literaturi iz oblasti marketinga, autori različito grupišu ove faktore.

Prema Kotleru , na potrošača utiču četiri glavna faktora:

- Kulturni faktori, koji najviše i najobuhvatnije utiču na ponašanje potrošača, pri čemu se misli na samu kulturu, kao temeljnu odrednicu želja i ponašanja neke osobe, subkulturu i društveni sloj;
- Društveni faktori, kao što su referentne grupe, porodica, društvena uloga i status;
- Lični faktori, u prvom redu starosno doba i faze životnog ciklusa, zanimanje, ekonomske okolnosti, način života, ličnost samog potrošača i njegova predstava o samom sebi;
- Psihološki faktori, od kojih su glavni motivacija, percepcija, učenje, uvjerenja i stavovi.

Slika 4. : Model faktora uticaja na ponašanje kupaca

Prema Vasiljevu, ekonomski, sociološki i individualni psihološki faktori ostvaruju najveći uticaj na karakteristike finalnih potrošača i industrijskih kupaca, ali i na karakteristike ponude preduzeća koja je reprezentovana dimenzijom proizvoda, visinom prodajnih cijena, kanalima prodaje i fizičke distribucije i promotivnim miksom.

1.2.1. Ekonomski faktori

Težište istraživanja ekonomskih teorija je na racionalnom ponašanju potrošača koji se pri odabiru proizvoda rukovode ekonomskim motivima i razlozima. Ekonomski faktori koji utiču na ekonomski racionalno ponašanje potrošača, kao i na osnovne determinante stvarne i potencijalne tražnje na tržištu, jesu²:

- > raspoloživi dohodak i cijena;
- > necjenovni faktori (kvalitet, dizajn, pakovanje, promocijai dr.);
- > raspoloživost vremenom, mjestom i informacijama

Objašnjenje ekonomske teorije je orijentisano više na proizvod nego na potrošača, dok je predmet ispitivanja osnova pojedinačne tražnje. Potrošač se tretira kao dobro informisana osoba koja poznaje alternative i rukovodi se parametrima kao što su cijena i količina.

Savremeni ekonomisti ističu da su potrošači ti koji određuju, u okviru raspoloživog dohotka, šta će i koliko kupovati. Upravo tako šalju signale proizvođačima šta i koliko proizvoditi. Preduzeća "oslušuju" šta tržište traži i stvaraju tražene proizvode, tehnologijom koja najmanje košta.

S druge strane, smanjenje tražnje za određenim proizvodima ili uslugama zbog porasta cijena posljedica je djelovanja efekta supstitucije (ogleda se u preusmeravanju potražnje na sličan ili srodan proizvod ili uslugu, ako dođe do porasta cijena pri datom dohotku) i efekta dohotka (ogleda se u smanjenju tražene količine zbog pada kupovne moći izazvane smanjenjem dohotka). Racionalni izbor je takvo ponašanje kada jedna osoba u skupu elemenata bira onaj u odnosu na koji ne postoji drugi, poželjniji. Međutim, pretpostavke o racionalnom ponašanju potrošača, uz istovremeno zanemarivanje ličnih karakteristika pojedinaca, ne mogu objasniti razlike u kupovnom ponašanju različitih osoba. Ako se sklonost racionalnom ponašanju

² Ranilović, M. *Ponašanje potrošača*, Banja Luka, 2014., str. 32

prihvati kao pitanje univerzalne ljudske prirode, ostaje i dalje otvoreno pitanje: da li svi ljudi imaju iste informacije u momentu donošenja odluka i, da li je interpretacija tih informacija isključivo logički problem ili zavisi i od ljudskih sklonosti i drugih okolnosti koje nisu logičke prirode? Standardna ekonomska teorija ostavlja van okvira ekonomskog razmatranja pitanja koja se tiču formiranja ljudskih želja i preferencija, kao da oni ne zavise od ekonomskog položaja čovjeka. Ona prikazuje čoveka isključivo kao apstraktnog kupca, u apstraktnom prostoru opšte razmjene. Zakonitost njegovog ponašanja razmatra se isključivo sa stanovišta njegove slobode izbora, dok se sociološka i psihološka determiniranost formiranja njegovih potreba i izvora njegove kupovne moći ignoriše.

1.2.2. Sociološki faktori

U savremenoj literaturi koja tretira problematiku ponašanja potrošača, autori su saglasni da bi ekonomisti trebalo da odbace usko i pojednostavljeno viđenje čovjekove motivacije i racionalnosti i da obrate pažnju na radove koji se pojavljuju u drugim naučnim disciplinama koje se bave čovjekovim ponašanjem. Autori su saglasni u konstataciji da je ponašanje potrošača u svakom slučaju refleksija određenih društvenih odnosa i procesa. Postojeće društveno okruženje nudi pojedincu različite tipove i načine života, a samim tim i široku skalu ubjeđivanja, orijentisanosti i motiva ponašanja. Društveno okruženje određuje okvirne vrijednosti, vjerovanja i stavove pojedinaca koji se stiču i nadgrađuju kroz funkcionisanje samih pojedinaca u okviru određenih grupa, i dovode do zajedničkih modela ponašanja u potrošnji. Uticaj kulturnih vjerovanja, vrijednosti i običaja je veoma zapažen u procesu odlučivanja, kupovine i korišćenju proizvoda i usluga u različitim kulturnim okruženjima. Proučavanje kulture je posebno značajno u međunarodnom marketingu, kada se domaće preduzeće sreće s različitim kulturama koje utiču na ponašanje potrošača na inostranim tržištima. Iz tog razloga, preduzeće koje planira nastup na inostranom tržištu posebno bi trebala da ima u vidu nekoliko osnovnih elemenata kulture:

- > navike, običaje i rituale;
- > religiju;
- > odnos prema materijalnim stvarima;
- > estetski nazori (tiču se estetskih karakteristika proizvoda, pakovanja, naziva proizvoda, logotipom, simbolom i dr.)
- > ideologiju;
- > norme i moralne vrijednosti.

Svaka kultura se sastoji od manjih subkultura (podkultura, mikrokultura) koje predstavljaju užu ili širu grupu unutar veće i složenije kulture (makrokulture), i odlikuju ih specifične vrijednosti, običaji i navike ljudi u potrošnji. Valja reći da utvrđivanje kriterijuma za definisanje subkultura predstavlja osnovu tržišne segmentacije, izbora ciljnog tržišta i pozicioniranja proizvoda i usluga.

Kulturne vrijednosti pokazuju visoku prilagodljivost koja upućuje na sposobnost određene kulturne sredine da se suoči s novim izazovima i vlastitim mogućnostima. Kultura je veoma prilagodljiva promjenama zbog razvoja inovacija, tehnologije, promjena u okruženju, i slično. Iz navedenoga proizlazi da je kultura u stalnom procesu evoluiranja, pri čemu se formiraju i razmjenjuju kulturne vrijednosti kroz društvene interakcije i postojeće mreže komunikacija.

1.2.3. Psihološki faktori

Psihološka nauka je dala širok teorijski okvir za istraživanje ponašanja potrošača i drugih problema u vezi s marketingom, kao što su oglašavanje, psihološke karakteristike

propagandne poruke, ponašanje prodavca, racionalnost i iracionalnost faktora potražnje i proizvodnje, itd. Međutim, psihologija je orijentisana na analizu pojedinca i njegovog ponašanja, i ne zalazi dovoljno u njihove međusobne odnose. Da bi potpuno razumjeli ponašanje potrošača, neophodno je uzeti u obzir psihološke determinante koje djeluju na potrošače.

Na ponašanje potrošača utiču sljedeći najsnažniji psihološki faktori:

- > motivacija;
- > percepcija;
- > proces učenja;
- > karakteristike učenja;
- > uvjerenja i stavovi.

Kao osnovni psihološki procesi, u prvi plan se ističu motivacija i percepcija. Motivacija je "mentalno stanje ličnosti, odnosno nevidljiva unutrašnja snaga koja organizuje ljudsku energiju i usmjerava je ka izabranom cilju". Motivacija funkcioniše samo kada postoji identifikacija sa ciljevima.

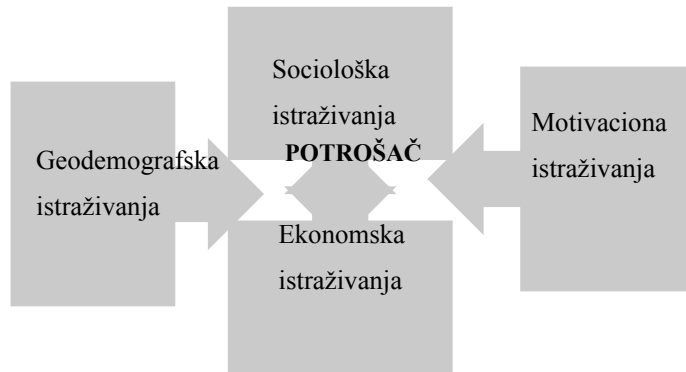
To znači da motivacija bez identifikacije ciljeva ne može da se pokrene. Najčešće se motivacija vezuje za još jedan pojam, a to su potrebe. S tim u vezi, potrebe i ciljevi su nerazdvojni elementi procesa motivacije. Ukupan motivacioni proces nastaje kao stanje tenzije, podstaknute potrebom koja vrši pritisak na kupca da se angažuje na što boljem zadovoljenju potreba. Uvjerenja i stavovi, kao i ličnost potrošača, imaju veliku praktičnu vrijednost u plasmanu roba i usluga.

Marketing - menadžeri moraju biti svjesni činjenice da ličnost potrošača upravlja izabranim ponašanjima u različitim situacijama za postizanje cilja. Savremeni proizvodi se često shvataju kao simboli ličnih karakteristika i ciljeva. Tako, potrošači preferiraju izbor marke proizvoda za koji vjeruju da najviše odgovara njihovom statusu, izgledu, pripadnosti društvenom sloju, ili su više skloni da kvalitet proizvoda stave na prvo mjesto prilikom izbora.

2. Istraživanje potrošača

Potrošači treba da budu u centru marketing istraživanja, jer informacije o njihovom ponašanju u različitim situacijama u kupovini i korištenju proizvoda i usluga omogućuju realnu osnovu planiranja marketing strategija u preduzećima. Ponašanje potrošača na tržištu je stimulirano i motivirano brojnim ekonomskim, demografskim, sociološkim, psihološkim, političkim i drugim faktorima i razlozima koje je skoro nemoguće u potpunosti kontrolisati, pa je zbog toga potrebno da preduzeće istraživanjem spozna i utvrdi glavne motive i druge faktore koje utiču na ponašanje i da tome prilagodi marketing strategije i akcije. Ključni način na koji preduzeća uče o potrošačima je u utvrđivanju činjenica (prikupljanje i analiza podataka) o njihovim prošlim i sadašnjim kupovinama i stepenu u kojem su zadovoljni izborom i kvalitetom proizvoda usluga.³

³ Živković R. . , *Ponašanje potrošača*, Univerzitet Sinigidum, Beograd, str. 55.

Slika 6. : Potrošač u fokusu marketing istraživanja

Izvor: Živković R. , *Ponašanje potrošača*, Univerzitet Sinigidum, Beograd, str. 55.

Ovi podaci imaju dugoročan uticaj na marketing aktivnosti preduzeća. Pored pribavljanja ovih podataka, preduzeće ima zadatak da utvrdi i razloge zbog kojih se potrošači opredjeljuju ili ne opredjeljuju za kupovinu njegovih proizvoda ili usluga, odnosno šta hvale ili zamjeraju u vezi s tim.

Za prikupljanje takvih podataka i informacija koriste se motivaciona istraživanja koja u zadovoljavajućoj mjeri mogu da objasne ponašanje potrošača prilikom kupovine proizvoda i usluga u različitim situacijama na tržištu. Ova vrsta istraživanja je orijentisana ka upoznavanju psihologije potrošača, kao i načina na koji se motivišu u procesu kupovine na tržištu. Dobro izvršeno motivaciono istraživanje može nam pomoći da saznamo sklonosti potrošača, njihove stavove, vjerovanja i ubjeđenja.

Time se, pored eksternih (ekonomskih, socioloških i dr.) uticaja, sagledavaju i (psihološki) faktori koji opredjeljuju ponašanje potrošača u kupovini proizvoda i usluga.

Marketing istraživanja, posebnom metodologijom prikupljanja i analiziranja relevantnih informacija, povezuju preduzeće sa kupcima, odnosno potrošačima proizvoda i usluga na tržištu. U razvijenom konkurentskom okruženju informacije o potrošačima su kritična karika efektivnog i efikasnog upravljanja savremenim preduzećem.

Marketing istraživanja omogućuje da se identifikuju osnovna pitanja na koja treba odgovoriti da bi se podmirile potrebe građana kao potrošača, privrede i društva.

Značaj marketing istraživanja vrlo često prevazilazi potrebe marketing menadžera i od koristi je za sve menadžere preduzeća. U tom smislu ističu se sljedeće tri funkcije marketing istraživanja:

1. Skeniranje šansi i opasnosti u okruženju;
2. Procjena rizika budućih marketing programa;
3. Sprovođenje i praćenje (monitoring) aktuelnih marketing progama⁴

Marketing istraživanja ne garantuju uspjeh poslovne akcije ni ispravnost odluke koju treba da donese menadžment preduzeća, ali značajno doprinosi smanjenju rizika koji uvijek postoji kog donošenja upravljačkih odluka koje se odnose na tražnju proizvodima i uslugama preduzeća.

Razlozi istraživanja ponašanja potrošača su višestruki. Istraživanje nam pomaže da bolje shvatimo i analiziramo odluke o kupovini i da postanemo svjesniji kvaliteta proizvoda.

U suštini, istraživanje ponašanja potrošača obezbjeđuje tri vrste informacija. Prije svega rezultati istraživanja pomažu nosisocima poslovne politike na svim nivoima da se lakše

⁴ Russle W. , *Marketing Management*, Prentice Hall, Upper saddle River, New Jersey, 2000. , str. 77-78.

orijentisju na prave probleme i tako postignu efektivnost i efikasnost u marketing naporima. Drugo, istraživanjem se pribavljaju brojne činjenice o veličini i strukturi tržišnih segmenata, demografskim karakteristikama potrošača, stilu života, zadovoljstvu ponudom, potrošnji, motivaciji i sl. I treće, na rezultatima istraživanja zasnovane su mnoge teorije koje su postale esencijalne u formulisanju marketing strategija i akcija.

3. Zaključak

Svrha istraživanja potrošača je da predviđa i adekvatno odgovori ponudom na ispoljeno ponašanje potrošača. Potcjenivanje i precjenivanje tržišne tražnje uglavnom rezultira poslovnim promašajem preduzeća. Da bi se otklonili i riješili ovi problemi potrebno je pristupiti istraživanju stavova i namjera potrošača.

Definisanje problema i ciljeva istraživanja su najteži korak u procesu istraživanja. Na primjer, menadžeri lanaca diskontnih prodavnica na malo su odlučili da sprovedu istraživanje kako bi provjerili da li je loša privredna propaganda uzrokovala pad prodaje.

Menadžere su zbunili rezultati koji su pokazali da trenutno oglašavanje dolazi do izabranih segmenata sa odgovarajućom porukom. Ispostavilo se da lanac prodavnica nije isporučivao ono što je potrošačima bilo obećano. Pažljivim definisanjem problema izbjegli bi se troškovi istraživanja djelotvornosti promocije. Istraživanje realnog problema trebalo je da obuhvati reakciju potrošača na proizvode, usluge i cijene koje se nude u prodavnicama tog trgovačkog lanca. Proizlazi da su osnovni ciljevi istraživanja potrošača sljedeći:

- > Da se predvidi ponašanje potrošača na osnovu saznanja kojima se raspolaže;
- > Da se razumije i objasni to ponašanje kako bi se unaprijedila teorijska saznanja iz ove oblasti.

Anticipiranje trendova u ponašanju potrošača obezbjeđuje ključne strategijske prednosti. Prije svih, ako preduzeće, prvo otkrije određenu tržišnu potrebu, onda će i biti šansi da to tržište opsluži. Druga prednost je u tome što može da kreira određenu tržišnu šansu kontrolišući latentne potrebe potrošača. I treća, anticipiranje trendova u potrebama i željama potrošača i njihovo adekvatno zadovoljavanje stvara pozitivnu sliku i mišljenje o preduzeću u javnosti kao spremnom da uvijek izade u susret potrošačima. Istraživanja potrošača omogućava:

- > Kreiranje dodatnih vrijednosti za potrošače;
- > Kreiranje različite ponude različitih ciljnih segmenata;
- > Razvoj integralnog kvaliteta;
- > Unapređenje opšte i interne infrastrukture;
- > Kreiranje kriznog menadžmenta;
- > Uvažavanje održivosti razvoja.

4. Literatura

1. Kesić T. , „*Ponašanje potrošača*“, Zagreb 1999
2. Maričić R. , „*Ponašanje potrošača*“, Beograd, 2011
3. Ranilović, M. *Ponašanje potrošača*, Banja Luka, 2014.
4. Russle W. , „*Marketing Managment*“, Prentice Hall, Upper saddle River, New Jersey, 2000.
5. Solomon M. R. , *Consumer Behavior; Buying; Having and Being*, Prentice Hall, Upper saddle River, New Jersey, 2000, str. 68-69.
6. Živković R. , „*Ponašanje potrošača*“, Univerzitet Sinigidum, Beograd, 2011

ZNANJE KAO POKRETAČKI FAKTOR EKONOMSKOG NAPRETKA XXI VEKA

Sažetak

S kraja XX stoleća, u kontekstu mondijalizacije koja se odvija na neoliberalističkoj doktrini, nastaje nova ekonomija koja je, demontiravši tradicionalni ekonomski sistem, redefinisala karakter i značaj faktora proizvodnje. Sintagma „nova ekonomija“ označava ekonomske pojave i procese koji u svom središtu imaju neopipljiv kapital kao ključni resurs. To se prevashodno odnosi na znanje koje biva promovisano u najznačajniji proizvodni resurs i koje, sledstveno tome, opredeljuje konkurentsku sposobnost organizacije na tržištu. Znanje kao osnovni resurs privređivanja, uz svoj stvaralački potencijal, postaje zamajac razvoja savremene privrede, koja postaje sve više dematerijalizovana i društva u celini.

Ključne reči: *Ekonomija znanja, intelektualni kapital, akademski sistem*

Abstract

At the end of the twentieth century, in the context of the mondialization that unfolds in the neoliberalist doctrine, a new economy emerges which, dismantling the traditional economic system, redefined the character and importance of the factors of production. The "new economy" syntagm denotes economic phenomena and processes based on intangible capital as a key resource. This relates primarily to knowledge which is considered the most significant production resource and, consequently, as such determines the competitive ability of the organization on the market. Knowledge, as the most relevant business resource, along with its creative potential, becomes the main driving force behind the development the modern economy, which is becoming increasingly dematerialized, and society as a whole.

Key words: *Knowledge economy, Intellectual capital, Academic system*

Poslednjih nekoliko stoleća obeležili su suštinski ekonomski preobražaji, pri čemu je svaki od njih po naosob proizveo značajne implikacije na samu prirodu društvene zajednice. Industrijska revolucija imala je transformativnu ulogu kada je reč o ekonomskim prilikama. Naime, ona je suštinski redefinisala osnovne ekonomske postulate time što je prevela ekonomiju sa agrikulture na industriju i time nepovratno, konceptualno i istorijski, izmenila kako ekonomski tako i društveni okvir.

Mnoge ekonomske zakonitosti time su izmenile svoj značaj i sadržaj, a znanje i inovativnost postale su glavne determinante koje, u današnje vreme, opredeljuju poziciju države u ambijentu globalne konkurentnosti. To je razlog zašto su obrazovanje, istraživanje i tehnološki razvoj dobili novu konotaciju i strateški značaj kada je posredi ekonomski rast savremene države. Sve navedeno trasiralo je put za prelazak sa tradicionalne privrede u „privredu zasnovanu na znanju“ ili „privredu vođenju znanjem“, koju OECD na, čini se nedovoljno vešt način, operišući suviše opštom terminologijom, definiše kao privredu koja se direktno zasniva na proizvodnji, distribuciji i korišćenju znanja i informacija.³

¹ Dr Miloje Obradović, Predsednik Komisije za zaštitu konkurencije Republike Srbije.

² LL.M. Ivana Dragić, doktorand Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, samostalni savetnik u Komisiji za zaštitu konkurencije.

³ OECD (1996), *The Knowledge-Based Economy*, STI Outlook, Paris, 7.

Ekonomija znanja⁴- materijalizacija Bekonove ideologeme *Znanje je moć*

“Nova ekonomija favorizuje nevidljivo – ideje, informacije i povezanosti”

J.Palmer, I. Richards.

Premda se ekonomiji znanja neretko pristupa kao metafori kojoj nedostaju precizne konture i pojmovni sadržaj, što ne treba da čudi s obzirom na odsustvo koherentne definicije, pod ovim konceptom se u doktrinarnom diskursu uobičajeno podrazumeva korpus proizvodnje i usluga zasnovanih na znanju, odnosno aktivnosti koje intenzivno doprinose tehničkom i naučnom napretku.

Determinišuća karakteristika ekonomije znanja jeste poglavito oslanjanje na intelektualne kapacitete umesto na fizičke impute i prirodne resurse. Razlog tome treba videti u naizgled paradoksalnom statusu znanja kao robe, budući da se zalihe znanja ne umanjuju ukoliko se prenose drugima; dakle, deljenjem se znanje umnožava i time se opire podvođenju pod klasičan tržišni, razmenski odnos „ili/ili“, već se tu radi o situaciji „i/i“.⁵

Drucker smatra da je znanje postalo osnovni proizvodni faktor i da je u tom smislu sasvim potisnulo u drugi plan kako kapital tako i rad.⁶ Ono se danas smatra najkomercijalnijim virtuelnim produktom savremene globalizacije.⁷

Kontinuiran i nezadrživ pohod tehnološkog napretka izvršio je reviziju ekonomske suštine i logike, a time i problematizovao postojeće procese saznanja ekonomske stvarnosti. *Romer* je svojom Teorijom rasta ili Endogenom teorijom rasta 80tih godina XX veka pružio poglavit doprinos afirmisanju modela koji insistira na presudnoj ulozi znanja i ideja u kontekstu ekonomskog rasta.⁸ Govoreći o nužnosti akumulacije znanja na svim nivoima kao pretpostavci ekonomskog rasta, on je svet podvajao na dva dela: ideje i fizičke objekte. Smatrao je da su ovi poslednji oskudni i podložni zakonu opadajućih prihoda, što ih diskvalifikuje kao nosioce ekonomskog rasta. S druge strane ljudska bića su snabdevena gotovo beskrajnom sposobnošću za rekonfigurisanje fizičkih objekata, kreirajući nove recepte za njihovu upotrebu, čime stvaraju nove prilike za uvećanje profita i u konačnici utiču na ekonomski rast.

U tom smislu, *Romer* smatra da ukoliko države kane podstaći ekonomski rast, njihove ekonomske politike moraju biti zasnovane na dva postulata, i to:

1. ohrabriti ulaganje u istraživanje u razvitak novih ideja, a ne u akumulaciju fizičkog kapitala, i
2. subvencionisati akumulaciju ukupnog ljudskog kapitala na nivou države.

Dakle, on je pozvao subjekte makroekonomske politike da primarno stimuliraju investiranja u ljudski kapital (veštine, znanje, ideje, kreativnost i sposobnosti zaposlenih). Između znanja i

⁴ Smatra se da je tvorac sintagme “ekonomija znanja” Peter Drucker, austrijski pisac, te da ju je prvi put upotrebio u svom delu iz 1969. godine *The Age of Discontinuity*.

⁵ Bralić Ž, “Društvo znanja i moderni menadžment”, *Andragoške studije*, Beograd 2016, 32.

⁶ Drucker P.M., “From capitalism to knowledge society” u D. Neef (ed.) *The Knowledge Economy*, (Woburn MA: Butterworth) 1998, 15.

⁷ Lolić S., “Koncept znanja u novoj ekonomiji- ekonomiji znanja”, *Poslovne studije*, 2011, 142.

⁸ Za više videti: Romer P.M., “Increasing Returns and Long-Run Growth”, *The Journal of Political Economy*, Vol. 94, No. 5., 1986, 1002-1037; Romer P.M., “Human capital and growth: Theory and evidence,” *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, Elsevier, vol. 32(1), 1989, 251-286; Romer P.M., “The Origins of Endogenous Growth.” *Journal of Economic Perspectives*, 8(1), 1994, 3-22.

investicija postoji očigledna sprega utoliko što investicije mogu uvećati znanje, koje zauzvrat može ubrzati realizaciju novih investicija, čime rast postaje, prema endogenoj teoriji rasta, neograničen.⁹

Okosnicu Teorije rasta čini ukazivanje na distinkciju između nove tehnologije i znanja, s jedne i ostalih ekonomskih dobara (kapitala, rada, prirodnih resursa) s druge strane. Tu demarkacionu liniju treba videti u neograničenosti, nepotrošnosti znanja kao faktora proizvodnje koji ostvaruje ekonomska dobra i dohodak u većini privrednih delatnosti.

Promovisanje uloge znanja kao ključne u smislu održivog ekonomskog rasta vodilo je ka zanemarivanju konzervativnih proizvodnih metoda zasnovanih na obilnom korišćenju prirodnih resursa i radne snage. Međutim, osim navedenog, takav trend proizveo je značajne implikacije i na sam način na koji se ekonomija razvija. Radi se o evolutivnom sistemu koji podrazumeva da se, kako mikro ponašanje ekonomskih činilaca tako i ukupan ekonomski razvoj, mogu ilustrovati povlačenjem analogije sa biološkom evolucijom. Pojedinačni činioци ne maksimiziraju svoju korisnost u neprestanoj kalkulaciji alternativa, već se oslanjaju na matrice ponašanja koje su se prethodno pokazale kao uspešne, sve dok se ne pokaže suprotno a potom isprobavaju i crpe mogućnosti koje deriviraju iz njihovog vlastitog iskustva. Rezultat toga, smešten u ekonomske koordinate, generiše ekonomski sistem koji se neprestano razvija i unapređuje.¹⁰

1. Značaj intelektualnog kapitala

“U modernim kompanijama između 70-80% rada zahteva intelekt. Osnovno sredstvo proizvodnje je malo, sivo i teži oko 1,3 kg. To je ljudski mozak”

J.Ridderstale, K.A.Nordstrom.

Prema Stewart-u, pod intelektualnim kapitalom bi trebalo podrazumevati “sumu svega što svi u kompaniji znaju, a što joj daje konkurentsku prednost na tržištu”.¹¹

U najopštijem smislu, intelektualni kapital bi trebalo posmatrati kao organizacioni kapacitet nekog društvenog organizma da pribavlja i koristi informacije, proveri okruženje, identifikuje nove izazove i pretnje, te da na njih odgovori na kreativan način; premda je izvesno da organizacije neretko oskudevaju u veštinama analiziranja i valorizacije akumuliranih informacija.¹²

Intelektualni kapital, kao složena ekonomska kategorija, zapravo obuhvata sve činioce poslovanja koji nisu eksplicitno izraženi u tradicionalnim finansijskim izveštajima, ali stvaraju dodatnu vrednost u organizaciji i značajno utiču na dugoročnu profitabilnost i konkurentnost preduzeća. Međutim, na žalost, još uvek se najčešće posmatra kao trošak firme, a ne kao investicija u razvojni potencijal.¹³

Iako se čini da među ekonomskim analitičarima ne postoji uniformno pojmovno određenje intelektualnog kapitala, zajednički imenitelj svim pokušajima da se pronikne u njegovu suštinu je svakako zapažanje da se nova vrednost i konkurentna prednost javljaju kao

⁹ Borozan Đ., *Makroekonomija*, Ekonomski fakultet u Osijeku, 2006, 432.

¹⁰ Cortright J., *21st. Century Economic Strategy: Prospering in a Knowledge-based Economy*, 2002, 5.

¹¹ Stewart, T. A. *Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations*, Doubleday / Currency, 1997, 9.

¹² Inić B., Kukrika M., “Kako biti konkurentan na globalnom tržištu”, *Kvalitet, Poslovna politika*, br. 9-10, Beograd 2003, 99.

¹³ Sundać D., Švast N., *Intelektualni kapital- temeljni čimbenik konkurentnosti preduzeća*, Zagreb 2009, 35.

neposredni rezultat pospešivanja dinamike protoka znanja unutar organizacije, usled čega dolazi do transformisanja tog znanja u vrednost čiji su manifestni oblici relacioni kapital, ljudski kapital i strukturni (organizacioni) kapital, odnosno pretvaranja znanja i apstraktnih dobara u izvore bogatstva.

Ljudski kapital (eng. Human Capital-HC) uključuje znanja i kompetencije zaposlenih, odnosno ono što ponesu sa sobom pošto napuste firmu. Tu ubrajamo i najbolje prakse kao i svu interno generisanu ali i stečenu intelektualnu svojinu.

Organizacioni kapital (eng. Organizational Capital-OC) podrazumeva kolektivnu nadgradnju iznad ličnih sposobnosti zaposlenih, znanje koje ostaje u firmi.

Naposletku, relacioni kapital (eng. Relational Capital-RC) obuhvata sve poslovne veze preduzeća sa značajnim eksternim činiocima, poput kupaca i dobavljača, uključujući i reputaciju preduzeća, imidž brenda, kanale prodaje i sl.

Intelektualni kapital se dakle javlja kao derivat sinergijske veze među njegovim sastavnim elementima.

Veoma je značajno ukazati i na neophodnost razlikovanja pojma intelektualnog kapitala sa jedne i intelektualne svojine sa druge strane. Naime, ovaj poslednji je konzumiran pojmom intelektualnog kapitala; reč je o celokupnom materijalizovanom, kodifikovanom znanju organizacije, dakle o jednom od segmenata intelektualnog kapitala koji, prema aktuelnim računovodstvenim popisima mora biti vidljiv u finansijskim izveštajima.

Trend globalizacije međunarodnog poslovanja učinio je da značaj upravljanja intelektualnim kapitalom raste. Naime, intelektualni kapital prepoznat je kao strateška operativna performansa organizacije, budući da za razliku od opipljive imovine čija se vrednost krnji tokom upotrebe, pravilnom upotrebom ovog resursa vrednost organizacije se uvećava.

2. Akademijski sistem kao činilac ekonomskog rasta

Daj čoveku jednu ribu, i nahranićeš ga jedan dan, a nauči ga da peca, nahranićeš ga za ceo život- kineska poslovica

Sa slabljenjem uloge korporativnih entiteta kao privilegovanog formata u smislu akumuliranja i eksploatacije tehnoloških znanja, akademski sistem promovisan je u osnovnu determinantu ekonomskog rasta. Takvo određenje vodilo je ka potrebi preispitivanja održivosti ovog koncepta odnosno benefita koji uistinu iz njega proizlaze.

U stručnoj literaturi aktuelizovano je pitanje: da li se, sa stanovišta ekonomske efikasnosti, može smatrati razumnim alokacija resursa u akademski sistem, a sve sa ciljem unapređenja ekonomskih performansi. Međutim, empirijska ispitivanja ekonomskog rasta pokazala su, na način koji ne ostavlja prostora za drugačija tumačenja, da kvalitet stečenog obrazovanja meren naučenim kognitivnim veštinama, sasvim opravdano i na drastičan način menja konzervativno poimanje uloge obrazovnog/akademske sistema u procesu ekonomskog razvoja jednog društva, budući da svako unapređenje kvantuma znanja može imati refleksiju u uvećanju bruto domaćeg proizvoda.

Na tragu ovog promišljanja, korisno je ukazati na makroekonomsku perspektivu dugoročnog ekonomskog rasta, a polazeći od uticaja obrazovanja na ekonomsku produktivnost. U tom smislu, moguće je razlikovati najmanje tri mehanizma posredstvom kojih obrazovanje može uticati na ekonomski rast. Najpre, zahvaljujući obrazovanju, uvećava se ljudski kapital inherentan radnoj snazi, što opet za derivat ima unapređenje produktivnosti rada, a sve navedeno konačno vodi ka višem ravnotežnom nivou proizvodnje. Drugo, obrazovanje na

nedvosmislen način stimuliše inovativne kapacitete privrede, a saznanja o novim tehnologijama, proizvodima i procesima promovišu ekonomski rast. Naposljetku, obrazovanje može olakšati širenje i prenošenje znanja potrebnih za razumevanje i obradu novih informacija kao i uspešno implementiranje novih tehnologija osmišljenih od strane drugih, što iznova promovise ekonomski rast.¹⁴

Razume se, na ovom mestu imamo na umu funkcionalno obrazovanje, koje je jedino kadro da pospeši produktivnost i da generiše mnoge društvene koristi, a koje polazi od premise prema kojoj obrazovanje predstavlja nacionalni intelektualni kapital.

Evropa danas, budući da se nalazi u reformskom momentumu, koketira sa različitim paradigrama ekonomskog poslovanja. Međutim, ono što je *conditio sine qua non* njenog ekonomskog pravca jeste stvaranje tzv. “društva znanja”. Naime, sasvim je izvesno da će budući ekonomski rast i socijalna zaštita zavisiti od znanja, informacija i visoko sofisticirane veštine koje odlučujuće utiču na razvoj poslovnog i javnog sektora. U tom slučaju će više radnih mesta zahtijevati višu školsku kvalifikaciju.

3. Zaključak

Premda se ishod budućih ekonomskih kretanja ne može sa sigurnošću i apodiktički predvideti u jednom naučnom članku, ono na šta je ovaj rad pokušao da ukaže jeste korelativni odnos znanja, obrazovanja i ekonomije u projekcijama društvenog razvoja. Pronansirana uloga znanja, kao istinski fenomen današnjice, učinila je da se ono afirmiše kao generator korporativnog razvoja i dugoročne konkurentnosti na tržištu, odnosno kao izvor podmirivanja dinamično rastuće potrošačke tražnje.

Usled toga, kao glavni izazovi ekonomije XXI stoleća javljaju se definisanje, artikulisanje, merenje, unapređenje i valorizacija znanja i njegovog ekonomski relevantnog pojavnog oblika, intelektualnog kapitala. Moderne države usvojile su koncept prema kojem je jedini pouzdan način uvećanja nacionalnog bogatstva onaj koji to čini posredstvom razvijanja intelektualnog kapitala. Takvo promišljanje posledica je napuštanja konzervativne ekonomske misli te prihvatanja nove ekonomije znanja kao jedinog referentnog kursa ekonomskog rasta.

4. Bibliografija

[1] Borozan, Đ. (2006), *Makroekonomija*, Ekonomski fakultet u Osijeku.

[2] Bralić, Ž. (2016), “Društvo znanja i moderni menadžment”, *Andragoške studije*, Beograd.

[3] Cortright, J (2002), *21st. Century Economic Strategy: Prospering in a Knowledge-based Economy*.

[4] Drucker, P.M. (1986), “Increasing Returns and Long-Run Growth”, *The Journal of Political Economy*, Vol. 94, No. 5.

¹⁴ Za više videti: Hanushek, Eric A. и Woessmann, Ludger, *The Role of Education Quality for Economic Growth* (February 1, 2007). World Bank Policy Research Working Paper No. 4122.

- [5] Drucker, P.M. (1989), "Human capital and growth: Theory and evidence," *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, Elsevier, vol. 32(1).
- [6] Drucker, P.M. (1994), "The Origins of Endogenous Growth." *Journal of Economic Perspectives*, 8(1).
- [7] Drucker, P.M. (1998), "From capitalism to knowledge society" u D. Neef (ed.) *The Knowledge Economy*, (Woburn MA: Butterworth).
- [8] Hanushek, Eric A., Woessmann, Ludger, (2007), *The Role of Education Quality for Economic Growth* (February 1, 2007) World Bank Policy Research Working Paper No. 4122.
- [9] Inić, B., Kukrika, M. (2003), "Kako biti konkurentan na globalnom tržištu", *Kvalitet, Poslovna politika*, br. 9-10, Beograd.
- [10] Lolić, S. (2011), "Koncept znanja u novoj ekonomiji- ekonomiji znanja", *Poslovne studije*, Banja Luka.
- [11] OECD (1996), *The knowledge-based economy*, Organization for economic co-operation and development, Paris.
- [12] Stewart, T. A. (1997), *Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations*, Doubleday / Currency.
- [13] Sundać, D., Švast, N. (2009), *Intelektualni kapital- temeljni čimbenik konkurentnosti preduzeća*.

ZA I PROTIV IN VITRO FERTILIZACIJE

Abstrakt

In vitro oplodnja (engl. in-vitro fertilisation - IVF) je postupak medicinski potpomognute oplodnje kojim su jajne stanice oplodene spermijima izvan materice, odnosno in vitro. Parovi koji svoj infertilitet pokušaju liječiti ovim postupkom trebaju biti što bolje upoznati sa istim. Naravno, kao i svako liječenje, proces vantjelesne oplodnje može trajati duži vremenski period. Parovi trebaju imati na umu da će možda biti potrebno nekoliko pokušaja kako bi liječenje uspjelo. Cilj ovog rada je bolje i detaljnije se upoznati sa samim postupkom in vitro fertilizacije i načinom na koji se može sprovesti, te na osnovu statističkih podataka prikazati uspješnost metode koja iz dana u dan raste, i koja ovisi o nizu faktora. Također obrazložiti sve prednosti in vitro fertilizacije, ponoviti i obrazložiti činjenicu da je trudnoća koja je rezultat vantjelesne oplodnje jednaka trudnoći nastaloj prirodnim putem, ali i ukazati na negativne strane ovakvog zahvata.

Ključne riječi: infertilitet, in vitro fertilizacija, medicinski potpomognuta oplodnja

FOR AND AGAINST IN VITRO FERTILIZATION

Abstract

In vitro fertilisation is medical procedure assisted reproductive technology (ART), in which is manually combined an egg and sperm in a laboratory dish, outside of the uterus, and then transferred to the uterus. Couples who are trying to treat their infertility with this procedure, should be as much informed as possible. Like any other treatment, procedure can last for a long period of time. For positive result, couples should know that treatment may need to be performed few times. Goal of this essay is getting familiar with in vitro fertilisation procedure itself and the way of doing it, and based on statistic data to present success rate of this method, that is taking hold, and that depends from several factors. Also to explain all advantages of in vitro fertilisation, restate and re explain that in vitro fertilisation pregnancy is equal to pregnancy naturally conceived, but also to show negative facts of this kind of procedure.

Keywords: infertility, in vitro fertilization, assisted reproductive technology

¹ Dr.sc. Mešalić Lejla assistant professor, Faculty of Medicine, University of Tuzla associate professor University of Vitez, B&H

² 2Dr.sc. Osmić Munevera, assistant professor, Faculty of Medicine, University of Tuzla; Evropski Univerzitet Brčko Brčko distrikt Evropski Univerzitet Kallos Tuzla

³ 3Master of Pharmacy Divković Zdenka, Faculty of Pharmacy University of Tuzla B&H

1. Uvod

In vitro oplodnja (engl. *in-vitro fertilisation* - IVF) postupak je kojim su jajne stanice oplodene spermijima izvan maternice, odnosno in vitro. To je jedan od najpoznatijih postupaka medicinski potpomognute oplodnje. Ovom postupku liječenja neplodnosti pribjegava se kada su ostale metode potpomognute oplodnje bezuspješne. Liječenje uključuje kontroliranje ovulacije hormonima, vađenje (punkciju) jajnih stanica iz jajnika žene i ostavljanje spermija da oplode jajnu stanicu u tekućem mediju (1). Oplodena jajna stanica (zigota) se tada vraća (transferira) u matericu pacijentice s namjerom da se postigne trudnoća. Danas se pojam *in vitro* koristi da označi biološku proceduru koja se odvija izvan organizma u kojem bi se normalno odvijala, da se razlikuje od *in vivo procedure*, gdje tkivo ostaje unutar živog organizma gdje se normalno nalazi. Kolokvijalni izraz za djecu začetu IVF-om je “bebe iz epruvete”.

Definisanje ključnih pojmova

In vitro

Pojam *in vitro* se sa latinskog jezika prevodi kao „unutar stakla“. Odnosi se na eksperimentalne biološke studije koje se sprovode koristeći komponente organizma koje su bile izolovane iz njihovog uobičajenog biološkog konteksta, da bi se omogućila detaljnija ili podesnija analiza nego što bi bilo moguće sa cijelim organizmom. Ti eksperimenti se obično nazivaju „eksperimentima u epruveti“.

Fertilizacija ili oplodnja je proces spajanja muške i ženske spolne ćelije. Do oplodnje dolazi u najširem tzv. ampularnom dijelu jajovoda.

Infertilitet (sterilitet) je medicinsko stanje u kome par koji želi potomstvo, nakon godinu dana redovitih seksualnih odnosa, nije uspio da prirodnim putem ostvari začecje (2). Sterilitet sam po sebi ne ugrožava zdravlje osobe, zbog čega se i ne definiše kao bolest, već kao medicinsko stanje. Međutim, kod velikog broja ljudi, činjenica da ih sterilitet spriječava da se ostvare kao roditelji, ima značajnih uticaja na psihičke, pa i socijalne probleme. Sterilitet je danas u porastu i zahvata 15% do 18% parova reproduktivne dobi. Zbog toga, sve razvijene zemlje ovom problemu posvećuju veliku pažnju. Razvoj medicine u oblasti liječenja steriliteta i vantjelesne oplodnje omogućava da čak 80% parova ostvare svoj cilj i postanu roditelji. Procenat steriliteta kod muškaraca je danas gotovo jednak kao i kod žena.

Uzroci steriliteta i faktori rizika za pojavu steriliteta su brojni: od godina starosti, preko poremećaja u menstrualnom ciklusu i ovulaciji, neprolaznost jajovoda, slabija funkcija jajnika, slaba pokretljivost spermatozoida, sistemske bolesti, infekcije, povrede, ali i stres, gojaznost, psihološki i psihički problemi (2).

Liječenje steriliteta

Prvi korak u liječenju steriliteta je *postavljanje dijagnoze* (3). Greška je započinjati terapiju prije završetka kompletnog ispitivanja oba partnera. Obavezno je uraditi dijagnostiku i muškarca i žene zbog sve većeg procenta obostranog steriliteta. Osnovni pregledi kod oba partnera su: mikrobiološka ispitivanja, ispitivanje hormonskog statusa, genetička ispitivanja, histopatološka ispitivanja-biopsija, dijagnostika neplodnosti kod žena, dijagnostika neplodnosti kod muškaraca (spermogram, spermokultura, hormonski status, varikocoella).

2. Razvoj medicinski pomognute oplodnje i ivf

Uspješnost metoda medicinski pomognute oplodnje (MPO) znatno je porasla od svojih početaka. Početni rezultati vantjelesne oplodnje bili su razočaravajući. Nakon više godina potpunog neuspjeha, prva je trudnoća bila izvanmaterična. Stopa uspjeha, odnosno

broj trudnoća po postupku, bila je na početku vrlo niska. Poboljšana je uvođenjem kontrolirane stimulacije jajnika kojom se umjesto jedne jajne stanice prosječno proizvede njih desetak. Tek godine 1978. rođenjem prvog IVF djeteta, ta je metoda pobudila veliki interes širom svijeta. U najpoznatijim medicinskim centrima započelo je tiho i trajno natjecanje. Redom se i sporo u stručnoj literaturi prijavljuju daljnji uspjesi-Australija (1980), SAD (1981), Francuska (1981), Njemačka (1982), Austrija (1982) i Hrvatska (1983). U prvih pet godina IVF se primjenjuje u sve više parova s tubarnom neplodnošću žena, ali rezultati su slabi (1 do 5% po ciklusu).

Uspješnost IVF-a se danas povećala i do 10 puta. Osim prirodnog ciklusa sve se više primjenjuje pripremna stimulacija ovulacije. Metodom ICSI (1992) liječe se dotada potpuno neplodni muškarci, a zamrzavanje zametaka (1983) znatno pridonosi kumulativnom uspjehu. Naizgled čudno, ali zamrzavanje zametaka i jajnih ćelija bilježe gotovo istodobni početak, kao i prvi uspjeh (4).

Jednostavnija i šire prihvaćena krioprezervacija embrija brže se razvija i postaje današnji „zlatni standard”. Zamrzavanje oocita duže vrijeme ostaje na „eksperimentalnoj” razini. Ta metoda dobiva snažan poticaj za napredak otkada se u zapadnim zemljama budi ponovni interes za nju. Razlozi su darivanje oocita, očuvanje plodnosti onkoloških bolesnica i „socijalno zamrzavanje“ vlastitih jajnih ćelija.

Širina i mogućnosti današnjih metoda MPO-a toliko su tehnološki napredovale da je njihova primjena potaknula novi val etičkih dvojbi i protivljenja. Ipak, stručne udruge i dalje upozoravaju da MPO ne smije davati sigurnost uspjeha onima koji, odgađajući rađanje, vjeruju u bezgranične mogućnosti manipuliranja plodnošću. Do danas je liječenjem IVF/ICSI metodama rođeno 6 do 7 miliona djece. Djeca se ne razlikuju od prirodno začete, imaju isti psihomotorni razvoj. I druga je generacija bez zamjerki i oštećenja.

Prva beba iz epruvete

Louise Brown je ušla u povijest 25. jula 1978. kao prva beba do čijeg je začeca došlo umjetnom oplodnjom (Slika 1). Postupak oplodnje bio je rezultat 12 godina istraživanja skupine znanstvenika na čelu s dr. Robertom Edwardsom i dr. Patrickom Steptoom. Zbog toga je mala Louise stekla nadimak „beba iz epruvete“. Ono što je 1978. godine bilo revolucionarno danas je sasvim normalna pojava te postoji velik broj žena koje se podvrgavaju postupku umjetne oplodnje ne bi li imale djecu. I Louiseini roditelji su se još jednom podvrgli istom postupku, što je rezultiralo rađanjem Louiseine mlađe sestre Natalie (5).

Natalie Brown je 1999. napisala novu stranicu medicinske znanosti rađanjem vlastite kćeri. Time su, barem djelimično, oboreni argumenti protivnika umjetne oplodnje koji su tvrdili da će djeca začeta na tako neprirodan način biti izložena nepoznatim genetičkim i drugim poremećajima. Louise je također prirodno začela i rodila Cameron John Mullinder.

DATE: July 25, 1978 PLACE: Oldham, Lancs.

THE TEST-TUBE BABY

The miracle makers..

Patrick Steptoe

THE TEST-TUBE team of gynaecologist Patrick Steptoe and physiologist Robert Edwards got together in the mid-60s.

Dr. Edwards had succeeded in fertilising the eggs of hamsters in his Chester laboratory.

But when he sought human ovaries, the medical profession didn't want to know. "They thought I was barmy," he said.

But up in Oldham, one gynaecologist wanted to help... Mr. Steptoe.

That is why for years he has often driven from Oldham to Cambridge with a rabbit as his passenger.

Inside the rabbit's warm womb were eggs taken from women undergoing operations.

Dr. Edwards, 66, has always been sure that it was only a matter of time before their partnership was crowned with success.

Story

Mr. Steptoe 65 retired last month from his job as a senior consultant at Oldham General Hospital.

But he kept on with what had become his life's work, and yesterday he sat alongside Dr. Edwards as they proudly told their story.

Robert Edwards

'They said we must be barmy'

It was four years ago that Professor Douglas Bates started, in L.M.A., that three test-tube babies were "ready" to an eagerly waiting world.

But in Leeds, the man who claimed to have beaten them both to it kept his story silent.

He refused to elaborate—and since then he has turned his back on fame and buried himself in his routine work as a gynaecologist at St. James Infirmary.

And the two families have just their first baby—but the Games' ninth.

KEN TOSSELL

A doctor who said STOP!

The world's first test-tube baby might have been born nearly five years ago in America. But a doctor purposely stopped the experiment by operating the test tube, which destroyed the embryo.

Now the test-tube embryo, 10-year-old Ruth Del Zio, is suing the doctor and a hospital for \$300,000.

The doctor, gynaecologist Raymond Wamie, admits he stopped the experiment because he was not convinced about it and because Mrs. Del Zio's life could have been in danger.

In the court case, now being tried in New York, Mrs. Del Zio, who is married and already has a child by a previous marriage, has said she was disappointed when she heard of the destruction of her test-tube child.

She could not have a baby because of the experiment in case her fallopian tubes were blocked.

Eggs were removed from her ovaries and handed over to her husband who carried them to hospital.

There, world fertility expert Dr. Landrum Shettles fertilised them with sperm from her husband, claiming the embryo came in.

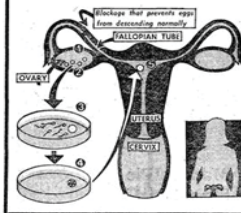
Dr. Del Zio's womb a few days later was empty. The next day the experiment was stopped.

The Del Zio claim Dr. Wamie made when the experiment because he was jealous of Dr. Shettles.

But lawyers for Dr. Wamie have said that medical knowledge of the experiment five years ago were so un-sophisticated that the result might have been a "monster birth".

Mr. Steptoe replied: "We've made history."

Mrs. DEL ZIO

HOW THEY WORKED WONDERS

The eggs are picked from the ovary with a needle, then placed in a glass dish. Sperm is added—and the baby is conceived. For the next three to six days the fertilised egg grows in a mixture of blood serum and nutrients. Then, after the mother has received hormone treatment to prepare her womb, the egg is put back—and the woman is pregnant.

THE Brown baby will have a rival nine days away from each other, when she is taken out in her pram along Bristol's Howell Drive—and a neighbour for a glimse when she starts to toddle.

For Hazel Gane's new baby has seen here with his mum, was born the day as the Browns'.

And the two families have just their first baby—but the Games' ninth.

HISTORIC BIRTH FILMED

THE birth of Lesley Brown's little miracle is likely to be seen throughout the world... on film.

A government camera crew was on hand to capture the magic moment for medical posterity.

The film, suggested by Mr. Steptoe, will not be shown for at least a month.

Lesley's husband John went, said with delight the moment his daughter arrived.

He sang, his arms around his wife, kissed and then danced a jig of joy.

"It's fantastic, it's fantastic," he yelled at the medical team who had cradled the birth.

It will be a joy to see the baby's arrival, it's a joy to see the baby's arrival, it's a joy to see the baby's arrival.

Mr. Steptoe, who will probably call her daughter Lesley, as a tribute to Mrs. Steptoe, was also the "old film" who have made up the "old film" who have made up the "old film".

Mr. Steptoe replied: "We've made history."

SARAH STIDDER

Cautious welcome from the churchmen

RELIGIOUS leaders throughout the world gave a mixed welcome to the test-tube baby. The Auxiliary Bishop of Liverpool, the Reverend Monsignor who is also President of the Roman Catholic Social Welfare Commission, said: "In these cases science can support the loving and natural union of the couple to procreate their life."

"It is naive to presume too much, either retroactively or in the future, of the test-tube baby. But a grave expression of concern is warranted."

But a Vatican spokesman said the Roman Catholic Church had not changed its stance against the form of artificial insemination.

A senior official said: "Pope Pius XII said artificial fertilisation of any kind violated the law of nature and was contrary to the teaching of the Church of England's House of Social Responsibility, said: "The development represents interference with natural processes, but should not be feared on that account."

Monday thinker Asiatullah Yikhanov said that if a glaucous couple the baby would be legitimate in the eyes of the Islamic law.

"The conception of the baby outside the womb has not violated any religious law," he said.

Mrs. DEL ZIO

Slika 1. Članak novina o prvoj bebi iz epruvete, iz 1978. god.

U Zagrebu, 7. septembra 1983 je, Robert Veriga, prvo hrvatsko "dijete iz epruvete" rođeno primjenom vantjelesne oplodnje (IVF). Hrvatska je te godine bila sedma zemlja u svijetu u kojoj je uspješno izveden postupak umjetne oplodnje, tada potpuno nove metode u liječenju bračne neplodnosti, koja se smatra jednim od velikim medicinskih i znanstvenih događaja 20. stoljeća. Sva istraživanja pokazala su kako su to normalna djeca po svim osobinama. Jedini su hendikep, kojega danas ima sve manje, višeploidne trudnoće koje nose rizik prijevremenog poroda, a onda i nisku porođajnu težinu i nedozrelost bebe.

3. Indikacije za in vitro fertilizaciju

Plodnost čovjeka manja je nego u drugih vrsta. Također je ona u blagom, ali trajnom opadanju, posebno u razvijenome svijetu. Rođenjem sedam milijarditog stanovnika svijeta, te se tvrdnje čine paradoksalnim, ali su nedvojbeno istinite.

Fekunditet je kapacitet parova da ostvari trudnoću i djecu. On se najčešće izražava u jedinici vremena, uglavnom jedan mjesec (ciklus). Ovisan je o brojnim biološkim zbivanjima –

spermatogenezi, oogenezi, transportu gameta, oplodnji, implantaciji i normalnom razvoju zametka i fetusa. Iako ti principi ovise o genetičkim predispozicijama, reprodukcijске mogućnosti mogu mijenjati okolinski i socijalni uvjeti (6).

Fertilnost je prosječan broj žive djece koje žena rodi u svojoj reprodukcijскоj dobi (15-45 godine). Fertilnost manja od dva umanjuje demografsku ravnotežu. Većina zapadnih zemalja bilježi fertilnost između 1,3 i 2. Na umanjenu plodnost upućuje i neprestani porast liječenja medicinski pomognutom oplodnjom od 10%. U svijetu je samo 2010. godine obavljeno oko milion postupaka vantjelesne oplodnje.

Plodnost se smanjuje starenjem žene i muškarca. Različita je fiziologija gametogeneze, jer se djevojčica rađa s konačnim brojem jajnih ćelija, a muškarac proizvodi spermije do starosti. Od sredine intrauterinog života folikuli i oocite neprestano propadaju bez ovisnosti o gonadotropinima ili uz ovisnost o njima. Pred menarhu ih ima 300.000, a nakon 35. godine života samo 25.000. Danas postoje istraživanja koja upućuju na mogućnost postnatalne regeneracije oocite, ali za to se još čekaju čvršći dokazi.

Svaki menstrualni ciklus odabere iz pričuve dvadesetak antralnih folikula. Od njih će samo jedan ovulirati, dok ostali prelaze u atreziju. Ako žena ima 400 do 450 ovulacija u životu, tada se za svaku utroši oko 650 folikula. Obavlja se probir optimalnih folikula bez obzira na ciklus i ovisnost o FSH. Kada je rezerva folikula u jajnicima drastično smanjena, probir za ovulaciju postaje težji i problematičnog je uspjeha. Oocite su sve suboptimalne, nekompetentne zbog aneuploidije. Učestalost aneuploidnih oocita u mlađoj dobi je 22 do 24%. Između 35. i 39. godine života ta je učestalost i viša od 50%, a nakon 40-te godine 90% oocita je hromosomski abnormalno. To je glavni razlog za sve učestaliju neplodnost žena starenjem, visoki rizik od spontanijh pobačaja i slab uspjeh liječenja.

Oocite su sve suboptimalne, nekompetentne zbog aneuploidije. Učestalost aneuploidnih oocita u mlađoj dobi je 22 do 24%. Između 35. i 39. godine života ta je učestalost i viša od 50%, a nakon 40-te godine 90% oocita je hromosomski abnormalno. To je glavni razlog za sve učestaliju neplodnost žena starenjem, visoki rizik od spontanijh pobačaja i slab uspjeh liječenja.

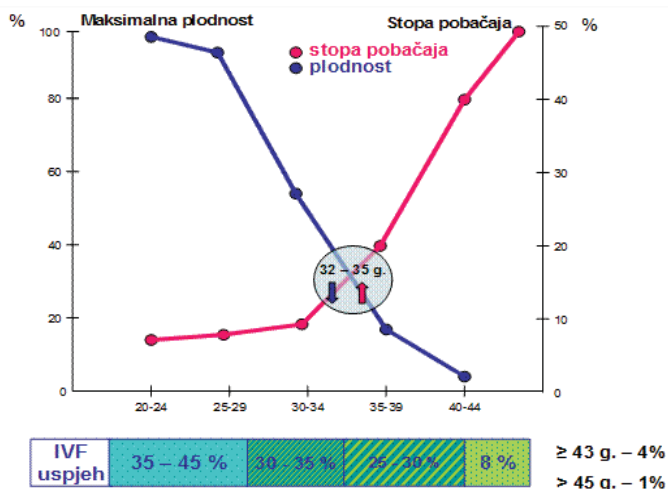
Životna dob žene jedan od najvažnijih razloga zbog kojih se neplodnim parovima predlaže IVF. Naime, mnoge studije su pokazale da uspjeh vantjelesne oplodnje u značajnoj mjeri zavisi od starosti žene, tj. što je žena mlađa šanse za trudnoću su veće. Starenjem žene učestalost spontanijh pobačaja raste sa 7 do 8% na 50 do 70% u žena nakon 40. godine. Između 20 i 40% svih ranih spontanijh pobačaja se ne prepozna, što se naziva okultnim ili supkliničkim kompletnim pobačajem (6).

Uspješnost vantjelesne oplodnje iz dana u dan raste tako da je u nekim centrima dostigla i preko 40%, s druge strane postupak je postao pristupačniji većem broju parova jer je broj centara koji se bave ovom djelatnošću svakim danom sve veći.

Neprohodnost jajovoda je takođe jedan od razloga zašto se predlaže IVF. Svaki mjesec, kada se događa ovulacija, jedna se jajna ćelija oslobađa iz jajnika u jajovod gdje može doći do njene oplodnje. Oplodena ili neoplođena jajna ćelija putuje jajovodom do materice. Kod nekih žena postoji mogućnost da je samo jedan jajovod začepljen, pa može doći do oplodnje. Moguće je i da jajovod nije blokiran u potpunosti nego samo djelimično, što može izazvati vanmateričnu trudnoću, koja opet može izazvati ne samo mnoge komplikacije prilikom prekidanja takve trudnoće, nego i komplikacije s ponovnim začećem. Oštećenje stijenke

jajovoda ili potpuno neprohodni jajovodi onemogućuju na mehanički način ostvarenje kontakta između muške i ženske spolne ćelije (7).

Tubarni faktor ženske neplodnosti sastoji se u nemogućnosti jajovoda da svojom kontrakcijom prenesu ženske spolne ćelije (oocite) u šupljinu materice, kao i spermatozoide iz materice prema jajniku, čime je onemogućena oplodnja koja se dešava u ampularnom dijelu jajovoda. Razlozi za to su višestruki, npr. upale, ranije tubarne trudnoće, raniji operativni zahvati, endometrioza.

Slika 2. Uspješnost IVF-a u odnosu na dob žene

Endometrioza je naziv za stanje koje karakterizira nalaz i rast tkiva endometrija (unutarnji sloj materice) izvan materične šupljine. Nalaz endometrija u miometriju naziva se adenomioza (nekad lat. *endometriosis interna*). Takav "ektopičan" endometrij ima iste histološke značajke kao i normalan endometrij. Normalan endometrij u materici se tokom menstrualnog ciklusa odljušti i izlazi iz vagine kao menstrualna krv. Kod endometrioze, ektopično tkivo reaguje na hormonske promjene kao i normalan endometrij. Tako odljuštene ćelije i krv obično ne mogu izaći iz tijela i uzrokuju razne promjene kao što su: unutarnje krvarenje, upala, bol, ožiljci ili neki drugi simptomi na organima koji nisu dio ženskog spolnog sistema (mokraćni sistem, probavni sistem, centralni nervni sistem) (8).

Sindrom policističnih jajnika (PCOSy, engl. polycystic ovary syndrome) je skup simptoma kojeg karakteriziraju jajnici (povećani ili normalne veličine) s brojnim folikularnim (vodenim) cistama, poremećaji menstrualnog ciklusa (produženi ciklusi ili potpuno izostali ciklusi), pojačana dlakavost, pretilost, akne, poremećena tolerancija glukoze, smanjena otpornost ciljnih organa na inzulin (inzulinska rezistencija). Svi ovi simptomi ne moraju biti prisutni da bi se postavila dijagnoza. U ovom slučaju se IVF primjenjuje samo onda kada je ustanovljeno da je spermogram muškaraca odgovarajući (9).

Oslabljeni imuni odgovor organizma je rijetko razlog ženske neplodnosti. Imunološki sistem žene može, kako žensku tako i mušku, spolnu ćeliju prepoznati kao strano tijelo, pa ih organizam pokušava odstraniti svojim odbrambenim mehanizmom.

IVF se primjenjuje i u slučaju kada postoji *subfertilitet muškarca*. Subfertilitet je stanje smanjenje plodnosti, da li zbog smanjenog broja spermatozoida ili je njihov broj dovoljan, ali oni brzo izumiru ili su sa defektom.

Ovom načinu liječenja se pribjegava onda kada su *jednostavniji postupci liječenja i potpomognute oplodnje bile neuspješne*, kao npr. IUI. IUI (*Intrauterine Insemination*) ili intrauterina inseminacija je unošenje sjemena u matericu u slučaju malo smanjene plodnosti muškarca zbog smanjenog ukupnog broja spermija ili nešto manjeg broja pokretnih spermija, nepovoljne kvalitete sluzi grlića materice, prisustva anti-spermatozoidnih antitijela ili u slučaju nepoznatog uzroka neplodnosti. Sjeme se može unositi i u jajovod, pa je riječ o intratubarnoj inseminaciji (ITI - *Intratubal Insemination*).

Neplodnost nepoznatog uzroka se takođe liječi postupkom IVF.

4. Postupak *in vitro* fertilizacije

Cjelokupni postupak IVF nikako ne garantuje trudnoću, kao što ni svaki spolni odnos ne rezultira trudnoćom. Tako je ponekad potrebno proći kroz program vantjelesne oplodnje i nekoliko puta da bi se postigao krajnji cilj – trudnoća i rođenje živog i zdravog djeteta. Naravno, uspješnost ove metode je uslovljena i nekim faktorima, koji nisu vezani za laboratoriju i tim koji izvodi postupak, nego i oni koji se vezani za neplodni par. Generalno, uspješnost postupka se kreće od 25 - 40%, s tim da ona pada na ispod 10% kod žena starijih od 40 godina(10).

Cijelokupni postupak se odvija u 9 faza:

- I faza - pripremna faza,
- II faza – zaštita jajnih ćelija,
- III faza – stimulacija sazrijevanja jajnih ćelija,
- IV faza – završno sazrijevanje jajne ćelije,
- Va faza – aspiracija jajnih ćelija,
- Vb faza – uzimanje uzoraka i njena obrada,
- VI faza – laboratorijska faza,
- VII faza – embriotransfer,
- VIII faza – utvrđivanje trudnoće i
- IX faza – ultrazvučni pregled.

I faza - Pripremna faza

Pripremna faza zasniva se na razgovoru s ordinirajućim doktorom i laboratorijskoj obradi. Podrazumijevaz različite aktivnosti koje se sprovede prije samog postupka a koje imaju tijesne veze sa ishodom i konačnim ciljem – trudnoćom.

Tu spadaju osnovne mikrobiološke, serološke i hormonske pretrage, od kojih zavisi da li neki par uopšte može biti stavljen u program vantjelesne oplodnje. Rezultati hormonskih pretraga su između ostalog važni i za određivanje doze lijekova koji se koriste u postupku.

Ultrazvučni pregled materišta 3D/4D tehnikom omogućuje nam kvalitetan uvid u stanje materične šupljine koje nije moguće standardnim crno-bijelim aparatima. Ukoliko se nađu neke nepravilnosti materišta kao što su: anomalije materice, pregrade, polipi ili submukozni miomi one se trebaju hirurški (histeroskopski) zbrinuti čime se eliminišu njihovi nepovoljni uticaji na ugnježđenje i razvoj zametka, odnosno na uspjeh postupka.

Osim nepravilnosti samog materišta, ultrazvučnim pregledom moguće je otkriti i druge poremećaje kao što su endometrioza, miomi ili začepljeni i prošireni jajovodi o kojih neki moraju biti hiruški riješeni kao što je npr, začepljeni jajovod ispunjen tečnošću (lat. hydrosalpinx). Ciste na jajnicima veličine do 4 cm u pravilu se ne operišu, kao ni miomi koji ne komprimiraju materišta.

Razgovor sa parom takođe spada u pripremnu fazu postupka kojim se želi postići bolji kontakt između osoblja i para u postupku, te izgradnju međusobnog povjerenja koje jeneophodno da bi se kroz cijeli postupak prošlo i ostvario željeni cilj. Cijeli postupak je prilično komplikovan tako je logično da će u nekim momentima biti potrebe za dodatna pojašnjenja.

II faza – Zaštita jajnih ćelija

Ova faza počinje sa početkom menstrualnog krvarenja uzimanjem kontracepcijskih pilula (Microgynon ili Logest) da bi kontrolisali funkciju bez dogovora s doktorom. Ovaj ciklus se inače naziva i vještački, a dodatno doprinosi boljoj reakciji jajnika na lijekove koji stimulišu njihov rad. Osim toga na ovaj način se sprječava stvaranje cisti na jajnicima kao i polipa na sluznici materice.

Tokom vještačkog ciklusa koji neposredno prethodi stimulaciji i intervenciji, posebno će biti određen dan kad treba početi uzimati lijek iz grupe agonista GnRH, koji utiču na centre u hipofizi koji dovode do potpunog smirivanja funkcije jajnika. Početak davanja injekcija je 15 dana prije početka stimulacije. Najčešće korišteni preparati su Dipherelin i Decapeptyl a primjenjuju se u obliku injekcija koje se daju potkožno. Mjesto aplikacije je nadlaktica ili donja polovica prednjeg trbušnog zida. Injekcije se primaju u isto doba dana (granica tolerancije je sat ili dva). Injekcije se mogu primati od strane liječnika ili čak davati sami sebi.

Završetak tog dijela terapije je na samom kraju stimulacije jer se u stvari na taj način jajnici „čuvaju“ da ne bi došlo do nekontrolisane ovulacije. Nus-pojave vezane za ovaj dio terapije su vrlo rijetke blage.

III faza – Stimulacija sazrijevanja jajnih ćelija

Žena se rodi sa oko 200 000 jajnih ćelija u svakom jajniku koje su stvorene u trećem mjesecu razvoja u materici i nakon toga one se više nikad ne stvaraju. U pubertetu počinje njihov razvoj i sazrijevanje, tako da se svakog mjeseca u jednom od jajnika razvija po jedna koja nakon ovulacije biva izbačena u trbušnu šupljinu a potom aspirirana (usisana) u jajovod u kome dolazi do oplodnje ako je u tom periodu bio seksualni odnos i ako su muške polne ćelije – spermatozoidi dospjeli do tog mjesta. Ako ne dođe do oplodnje 15 dana poslije javlja se menstruacija. U svakom prirodnom (ne stimuliranom) ciklusu počne sazrijevati i rasti oko 20 jajnih ćelija, od kojih dozrije samo jedna a ostale propadaju. U postupku vanjtjelesne oplodnje se pobuđuje razvoj većeg broja jajnih ćelija kako bi se stopa uspješnosti povećala pa se u tu svrhu sprovodi tzv. kontrolisana hiperstimulacija ovulacije kojom se postiže da jajnici proizvedu veći broj jajnih ćelija. Na taj način se ostvaruje mogućnost većeg broja zametaka (embrija) što na razne načine povećava mogućnost začeća.

Stimulacija jajnika vrši se sintetskim preparatima gonadotropinima (FSH -hormoni koji pospješuju rad jajnika) i to: Merional, Menopur i Gonal F, koji se i kod nas i u svijetu najviše

koriste u ove svrhe. Doza ovih preparata je individualna a u velikoj mjeri zavisi od indeksa tjelesne težine, starosti pacijentice, o hormonskom statusu i ultrazvučnoj slici ovarija. Tako utvrđena doza lijeka koja se kreće od 2-5 ampula dnevno, počinje se primati od 15-og dana terapije dekapeptilom. U to vrijeme javi se i menstruacija nakon prekida uzimanja mikroginona. Prije početka stimulacije uobičajeno je da se napravi ultrazvučni pregled kako bi se izvršio uvid u stanje i izgled materice i ovarija. Sljedeći ultrazvučni pregled (koji inače nazivamo „folikulometrija“ jer je njegov osnovni cilj mjerenje rasta folikula) je ponovo za 7 dana, pa za dva kada se obično nazire kraj i pravi plan za punkciju. Stimulacija ovulacije prosječno traje 11-13 dana mada nekad može biti i dan dva duža što sve zavisi od odgovora jajnika koji nije uvijek onakav kakav očekujemo na osnovu početne procjene.

Reakcija jajnika na stimulaciju se prati transvaginalnim ultrazvučnim pregledom kojim se prati izgled i veličina jajnika i sluznice materice. Tokom sazrijevanja, jajne ćelije se razvijaju unutar folikula -mjehurića ispunjenih tekućinom koji postepeno rastu od veličine 7-8 mm do veličine 20-22 mm što se ultrazvukom može vrlo dobro pratiti i ocijeniti. Uporedo s tim posmatra se i debljina i izgled endometrija –sluznice materice koja uz broj i veličinu folikula daje sliku o efikasnosti ordinirane doze lijekova za stimulaciju ovulacije. U nekim slučajevima određuje se i estradiol kada odgovor jajnika nije odgovorajući radi eventualne korekcije visine doze lijeka.

Za vrijeme stimulacije nema nikakvog razloga mijenjati uobičajeni način života, tj. moguće je normalno obavljati poslovne, porodične i druge obaveze. Tokom stimulacije mogu nastati i izvjesni manji ili veći problemi koji ponekad mogu zahtijevati odustajanje i prekid terapije. Najčešće su smetnje blage a manifestuju se: mučninom, proljevom, osjećajem punoće u stomaku, preosjetljivošću dojki, promjenom raspoloženja, glavoboljom i umorom.

IV faza – Završno sazrijevanje jajne ćelije

Kada se na osnovu ultrazvučnog pregleda procijeni da su se stekli uslovi za punkciju folikula i aspiraciju jajnih ćelija (tj. kada su folikuli postigli kritičnu veličinu oko 20 mm u prečniku), daje se injekcija za njihovo završno sazrijevanje. Taj preparat sadrži humani menopauzalni gonadotropin (Pregnyl ili Horiomon) koji se daju u jednokratnoj dozi (1-2 ampule).

Ova injekcija koja se inače zove i „stop injekcija“ jer izaziva konačno dozrijevanje jajnih ćelija u periodu od 36 h, tako da se aspiracija mora izvršiti u periodu 34-37 h poslije.

Va faza – Aspiracija jajnih ćelija

Da bi dobili jajne ćelije koje će poslije biti oplodene u laboratoriji one se moraju „izvaditi“ iz jajnika a to se vrši intervencijom koja se naziva punkcija i aspiracija.

Važan preduslov za uspješnu punkciju jest potpuno prazan mokraćni mjehur. Intervencija se obavlja u kratkotrajnoj opštoj anesteziji, te je potrebno 6 h prije dogovorenog termina ništa ne jesti i ne piti. Period koji će žena provesti u snu ovisi o broju punktiranih folikula i rijetko prelazi deset minuta. Specijalnom punkcijskom iglom, koja je sistemom katetera povezana s posudama za skupljanje usisanog sadržaja, probada se vaginalni zid i ulazi u jajnik. Nakon punkcije svakog folikula slijedi usisavanje tekućine u kojoj se nalaze i jajne ćelije. Posude za skupljanje aspiriranog sadržaja ispunjene su specijalnim medijem, zagrijanim na temperaturu tijela koju održavaju grijači tako da se imitiraju prirodni uslovi u kojima je jajna ćelija sposobna za oplodnju. Prispjeli materijal analizira embriolog u laboratoriji pod mikroskopom, te saopštava broj dobivenih jajnih ćelija i njihov kvalitet.

Nakon intervencije i dobivanja svih informacija kao što su broj punktiranih folikula, broj dobivenih jajnih ćelija i njihov kvalitet, potrebno je započeti terapiju sa kapsulama *Utrogestana* (3x2) koje se uzimaju oralno ili vaginalno. Terapija se primjenjuje sve do testa na trudnoću ili pojave menstrualnog krvarenja.

Ovaj korak punkcije folikula i aspiracije jajnih ćelija u postupku IVF može završiti neuspjehom i zahtijevati odustajanje od postupka. Najčešći razlozi za neuspjeh u dobivanju jajnih ćelija su:

- kad se prirodna ovulacija desi prije punkcije;
- kada nije došlo do sazrijevanja jajnih ćelija;
- kad se ne nađu jajne ćelije u folikularnoj tečnosti;
- kad je otežan ili onemogućen pristup jajniku zbog priraslica.

Vb faza – Uzimanje uzoraka i njena obrada

Da bi oplodili dobivene jajne ćelije moramo imati i muške spolne ćelije koje se dobijaju iz ejakulata partnera. Ejakulat se dobiva masturbacijom na dan punkcije folikula i aspiracije oocita u vrijeme kad se radi punkcija.

VI faza – Laboratorijska faza

Ovo je najkritičnija faza cijelog IVF postupka. Inače, postoje dvije osnovne vrste vantjelesne oplodnje:

- Klasični - IVF
- Mikroinjekcija – ICSI.

U ovoj fazi se partneri odlučuju kojim postupkom žele da vrše način vantjelsene oplodnje.

Klasičan postupak vantjelesne oplodnje (IVF)

Postupak započinje stimulacijom funkcije jajnika koja rezultira stvaranjem većeg broja folikula. Kad one dostignu odgovarajuću veličinu i zrelost vrši se njihova aspiracija (usisavanje) pod kontrolom ultrazvuka a potom se u laboratoriji vrši njihova obrada i procjena kvaliteta. Po ocjeni biologa odaberu se samo zrele, koje se zatim u posebnom mediju i u strogo kontrolisanim laboratorijskim uslovima dovode u kontakt sa spermom partnera koja je takođe „obrađena“ sa ciljem da se odstrane nepokretni i slabo pokretni spermiji (100000 na jednu jajnu ćeliju). To u pravilu (ne i uvijek!) rezultira oplodnjom i stvaranjem jednog ili više zametaka. Postupak dalje podrazumijeva kontrolu razvoja zametka (ili zametaka) i na kraju, njegovo ili njihovo vraćanje u matericu, nakon čega se očekuje rezultat.

Laboratorijska faza postupka

Važno je znati da se postupak vantjelesne oplodnje provodi u strogo kontrolisanim uslovima koji imitiraju uslove u kojima se vrši prirodna oplodnja, ne samo u pogledu temperature i koncentracije CO₂, nego i u pogledu specijalnih medija u kojima se cijeli postupak odvija. Sav laboratorijski materijal, pa i rukavice s kojima se radi su od posebnog materijala koji nije embriotoksičan (nije štetan za embrije). Nakon oplodnje embrioni se drže u inkubatoru, na temperaturi 37°C sa koncentracijom CO₂-5%. Svaka promjena temperature ili koncentracije CO₂ može se negativno odraziti na proces oplodnje, pa se njihovo vađenje iz inkubatora radi

ocjene kvaliteta vrši u tačno određenim vremenskim intervalima. Da bi znali da li je došlo do oplodnje i razvoja embrija, potrebno je da prođe najmanje 12 h, pa se prvi preliminarni rezultati dobijaju obično idući dan u jutarnjim satima. A potom se određuje termin kad se planira embriotransfer (10).

Embriotransfer ili vraćanje embrija u matericu se može obaviti najranije dvadeset i četiri sata poslije intervencije, mada je u praksi uobičajeno da se radi nakon 48 h. U izvjesnim situacijama ovaj se period produžava na 72 h, o čemu odlučuje biolog na osnovu procjene rasta i kvaliteta embrija, pa čak i na više dana (najviše 5 -kultivacija do blastociste).

Treba imati na umu da uvijek postoji rizik da se dobiju jajne ćelije koje nisu takvog kvaliteta da bi se oplodile. Takve jajne ćelije nazivamo degenerisanim i puno su češće kod pacijentica starijih od četrdeset godina. Dalje, ženska i muška polna ćelija ne moraju se obavezno spojiti. To se ponekad događa kod klasičnog postupka a izuzetno rijetko kod mikroinjekcije, jer se tu, kako je već rečeno, spermatozoid direktno ubacuje u unutrašnjost jajne ćelije. Posljednja mogućnost jeste da se ćelije zametka nepravilno podijele i da dođe do zastoja u daljnjim diobama, što je također uslovljeno kvalitetom i starošću jajnih ćelija (karakteristično je za starije pacijentice). U svim tim slučajevima postupak se obustavlja, a pacijentici i njenom partneru pruža se objašnjenje i upute za eventualni sljedeći pokušaj.

VII faza – Embriotransfer

Embriotransfer označava postupak kojim se jedan ili više embrija ubacuje u materičte specijalnim kateterom. Ako je nakon oplodnje došlo do razvoja jednog zametka, onda je situacija jasna te će taj zametak biti vraćen u materičte. Međutim, u svim ostalim situacijama procjenjuje se ne samo broj nego i kvalitet zametaka, kao i ostali faktori kao što su starost pacijentice, uzrok i dužina neplodnosti, broj ranijih postupaka i drugo.

Praksa je da se u matericu vraća jedan ili dva embrija, a maksimalno tri, s tim da se teži ka vraćanju jednog a da se ostali zamrzavaju. Ako imamo više embriona dobrog kvalitetamožemo sačekati do petog dana (kultivacija do blastociste) te u tom slučaju vraćamo jedan a ostale zamrzavamo. Važno je istaći da vraćanje dva ili više embrija povećava šanse za trudnoću s tim da je izvjestan rast šanse i za višeploidnu trudnoću koja spada u visokorizične čiji je ishod znatno nepovoljniji od jednoploidne.

Nakon odluke o broju embrija koji će biti vraćeni biolog na osnovu posebnih kriterija odabire najkvalitetnije te ih u komori pod kontrolom mikroskopa i u specijalnom mediju sprema u kateter koji potom predaje ginekologu. Sama intervencija nije bolna i za pacijenticu je ista kao i ginekološki pregled sa spekulomom. Embrio se u matericu ubacuje atraumatski. Kada se kateter plasira do dna materice biolog pritiskom na klip šprice ubacuje embrije u materičte. Nakon toga kateter se nježno i polako izvlači iz materice i predaje biologu na pregled tj. da provjeri da slučajno embrioni nisu ostali u kateteru. S druge strane, ginekolog napravi ultrazvučni pregled kojim se mogu uočiti mala bijela polja koja u stvari predstavljaju mjehuriće vazduha koji u kateteru odvajaju embrione.

Žena u čiju matericu se vraća oplodjena jajna ćelija ne mora se posebno pripremati za ovaj korak. Ali se preporučuju manje obilni obroci hrane i pića, što više opuštanja i izbjegavanje stresa.

Embriofrizing

Mogućnost zamrzavanja određenog broja zametaka nudi šansu za trudnoću u novom postupku bez stimulacije. Naime, kvalitetni embriji se mogu zamrznuti, te u tom stanju čuvati duži niz godina. Zamrzavanje se vrši metodom vitifikacije koja ne oštećuje zametak, te nema razlika između djece začete prirodnim putem. Raspored embrija u „cjevčice“ je individualan i zavisi od njihovog broja i kvaliteta, što znači da ih u jednoj cjevčici može biti jedan ili dva, a eventualno i više o čemu odlučuje par na osnovu informacija embriologa i ginekologa.

Ako ne dođe do trudnoće moguće je vraćanje odmrznutog embrija već za dva mjeseca u postupku koji se zasniva na imitiranju prirodnog ciklusa koji se provodi sa lijekom koji se naziva Estrofem i pije se 2 puta dnevno 8 do 10 dana kada se napravi prvi ultrazvučni pregled. Ako se ustanovi odgovarajući rast i debljina endometrija uključuje se drugi lijek – Utrogestan kapsule i određuje termin embriotransfera u zavisnosti od starosti zamrznutih embrija. To u stvari znači da je za embriotransfer odmrznutih embrija potreban samo jedan a rjeđe dva ultrazvučna pregleda. Vraćanje odmrznutih embrija je moguće i kod para koji je imao uspješan postupak pa žele i drugu bebū.

VIII faza – Utvrđivanje trudnoće

Petnaest dana poslije embriotransfera treba napraviti test za dokazivanje trudnoće, koji se zasniva na analizi beta subjedinice horionskog gonadotropina (β HCG) u krvi trudnice.

Naime, to je hormon specifičan za trudnoću koji se može naći u krvi žene samo ako je ona trudna, čak i prije izostanka menstruacije. Moguće, ali i manje preporučljivo, je da urade test na trudnoću putem analize prve jutarnje mokraće. U tom slučaju treba znati da su ti testovi manje osjetljivi i da je moguće da budu negativni i kod trudnih žena, pa ako nije došlo do krvarenja test ponoviti za dan-dva. Iako se pojavilo krvarenje moguće je da se radi o trudnoći pa se u takvim situacijama ipak treba uraditi β HCG. Pozitivan test predstavlja dokaz takozvane biohemijske trudnoće. To još uvijek nije prava trudnoća, ali ipak ima razloga za radovanje, jer skok hormona je jedan od glavnih pokazatelja trudnoće. Definitivna potvrda postojanja trudnoće vrši se ultrazvučnim pregledom koji se obično radi za 7 dana. Negativan test, posebno ako se krvarenje nije pojavilo, još uvijek ne znači da postupak nije uspio, iako su mogućnosti povoljnog ishoda male. U takvoj situaciji treba nastaviti terapiju Utrogestanom i ponoviti test za 3-4 dana. Ako je rezultat ponovo negativan, terapija se obustavlja. Najnepovoljnija varijanta je ako krvarenje nastupi prije termina određenog za test. U tom slučaju s terapijom treba prestati i obavijestiti liječnika. Ponekad krvarenje može biti i jače, te praćeno bolovima.

IX faza – Ultrazvučni pregled

Ultrazvučnim pregledom definitivno dokazujemo postojanje trudnoće, te se može vidjeti da li se trudnoća nalazi u materici (u rijetkim situacijama trudnoća može biti i izvan materice). Osim toga, možemo utvrditi i postojanje višeploidne trudnoće, kao i znakove vitalnosti ploda (rad srca, žumanjčana vreća, tonus gestacijske vrećice i sl.).

5. Lijekovi u postupku vantjelesne oplodnje

Lijekovi koji su potrebni za postupak vantjelesne oplodnje su:

1. Oralna kontracepcija: *Microgynon* tbl (2 pakovanja)
2. GnRH agonist (28-30 ampula) *Decapeptyl* amp 0,1 ili *Dipherelyn* amp 0,1
3. Folikulostimularajući hormon (FSH) (30-40 amp) *Menopur*, *Merional*, *Gonal F*, *Fostimona* 75ij
4. Horionski gonodotropin (HCG) (2 amp) *Pregnyl* ili *Horiomon* amp a 5000ij
5. Oralni progestagen *Utrogestan* cps 0,1 (4 pakovanja)
6. Prevencija mikrotrombofilije:
 - a. *Folacin* tbl 5 mg
 - b. *Aspirin* tbl 0,1 mg (11).

6. Kontraindikacije

Pušenje duhana umanjuje plodnost u žena i muškaraca. Usporedbom s nepušačima rizik je od neplodnosti uz pušenje 60% viši. Mjesečni fekunditet kod para koji puši tek je 8%, što je tri puta manje nego kod mladog para nepušača. Duhan je jedan od najsnažnijih pokretača epigenetskih učinaka na gamete. To dokazuje i metaanaliza 21 istraživanja o štetnom učinku pušenja na uspjeh vantjelesne oplodnje – IVF-a. Ta studija jasno pokazuje da je kod para koji puši uspjeh IVF-a 50% slabiji, a učestalost spontanog pobačaja i tubarnih trudnoća višestruko uvećana.

Kada se uspoređuje stopa trudnoća nakon IVF/ICSI metode u nepušača, prijašnjih i sadašnjih pušača, i tada se bilježe znatne razlike u uspjehu čak i do 33 %.

U svijetu duhan puši 15 do 35% trudnica. Višekratno je dokazano da pušenje za 20 do 30% povećava rizik spontanog pobačaja i usporenog rasta fetusa. Dvostruko je viši rizik od abnormalnosti posteljice, disfunkcije pluća u djeteta, kongenitalnih anomalija i povišen je perinatalni mortalitet.

Prekomjerna upotreba alkohola također ima nepovoljne učinke na sazrijevanje oocite i mehanizme metilacije. Kod muškarca alkohol oštećuje spermatogenezu, reducira pokretljivost i morfološka obilježja spermija. U obje gamete povećava učestalost aneuploidija.

Alkoholizam, više od 8 pića u sedmici, kod žena je povezan s anovulacijama i endometriozom. Alkoholizam umanjuje plodnost muškarca i žena za 20 do 30%. Alkohol i pušenje imaju sinergistički učinak za umanjenu plodnost.

Pretjerana upotreba kofeina negativno utiče na plodnost. Više od 2 do 3 šoljice kafe na dan (> 300 mg) kod žena produžava vrijeme do željene trudnoće. Kofeinizam za 50% povećava rizik od tubarne neplodnosti i endometrioze, a znatno su češći rani spontani pobačaji.

Neželjeni efekti

Rizici i moguće komplikacije

Hormonska stimulacija

Kao rezultat previše izražene reakcije jajnika na lijekove kojima se stimuliše ovulacija mogu se javiti i mnogo ozbiljnije komplikacije.

Iako se zbog pretjeranog odgovora jajnika na stimulaciju postupak izuzetno rijetko obustavlja dobro je znati nešto više o toj pojavi koja se medicinskim riječnikom naziva hiperstimulacija. Neke pacijentice pokazuju sklonost ka stvaranju većeg broja folikula na uobičajenu dozu stimulatora koje obično prolaze u okviru blage ili srednje hiperstimulacije. Međutim, u otprilike od 1 do 1,5% pacijentica reakcija jajnika je izrazito burna, što se najčešće događa ili pri kraju stimulacije ili u periodu nakon embriotransfera. U prvom slučaju se odustaje od "stop injekcije", a ponekad i od same punkcije.

Nešto je složenija varijanta kada do pretjeranog rasta folikula dođe nakon embriotransfera, jer u jajnicima i poslije intervencije ostaje još mnogo manjih folikula. To se obično događa u prvih 7 do 14 dana. Cistični jajnici u tom slučaju izazivaju niz nelagodnosti kako zbog pritiska koji vrše na okolinu, tako i zbog prisustva slobodne tekućine u trbušnoj šupljini. Pacijentice se žale na slabost, nesvjesticu, mučninu, nagon na povraćanje, bolove u predjelu zdjelice, oticanje trbuha i plitko disanje. Smanjena količina mokraće je signal poremećaja unutrašnje ravnoteže, što je indikacija za bolničko liječenje. Srećom, čak i kod najdramatičnijih slika hiperstimulacije, stanje se uz odgovarajuću terapiju, popravlja za nekoliko dana (izuzetno za nekoliko sedmica). Važno je znati da ovaj, ponekad dramatičan poremećaj, ne ugrožava trudnoću, niti ostavlja bilo kakve trajne zdravstvene posljedice. Zbog mogućnosti pojave ovih ozbiljnih komplikacija, veoma je važno pratiti odgovor na terapiju jer svaki od ovih slučajeva može zahtijevati i hospitalizaciju .

Ako jajnici ne odgovaraju na stimulaciju, ili postoji veliki rizik od razvoja jakog sindroma hiperstimulacije jajnika, liječnik može savjetovati da je najbolje prekinuti hormonsku stimulaciju. Ponekad su moguće blaže nuspojave liječenja: valovi vrućine, glavobolja, nadutost, bolovi u abdomenu, ovarijske ciste - najčešće ne zahtijevaju liječenje.

Aspiracija jajnih stanica

Ozljede unutarnjih organa ili struktura crijeva, krvnih žila, mokraćnog sistema mogu nastati od punkcije iglom. Rizik je veći kod žena koje imaju neobične anatomske strukture, posebno zbog priraslica nakon prethodnih operacija.

Jako krvarenje se može javiti zbog ozljede iglom, obično se odmah prepoznaje i zbrine. Ponekad je potrebna transfuzija krvi i krvnih pripravaka (prilikom transfuzije krvi su u iznimno rijetkim slučajevima moguće infekcije virusima HIV-a, hepatitisa...)

Blaga krvarenja ili hematomi poslije zahvata obično ne zahtijevaju daljnje liječenje.

Jako rijetko, nedovoljna opskrba krvlju može nastati zbog ozljede ili začepljenja krvnih žila te može iznimno dovesti do propadanja tkiva (npr. kože) ili organa (npr. crijeva), čak i nakon dužeg vremena poslije zahvata.

Iznimno rijetko može se prenijeti infekcija zbog kontaminacije patogenim bakterijama tokom aspiracije jajnih ćelija ili embriotransfera. Mikroorganizmi mogu ući u cirkulaciju krvi (bakterijemija) ili čak uzrokovati sepsu. Takve komplikacije mogu zahtjevati liječenje u jedinici intenzivnog liječenja i mogu u nekim okolnostima ugrožavati život. Lokalne infekcije mogu dovesti do formiranja apscesa jajnika. Iznimno rijetko takve upale mogu zahtjevati velike hirurške zahvate i odstranjenje materice i jajnika.

Vrlo rijetko se tokom embriotransfera mogu prenijeti infekcije u matericu.

Izvanmaterična trudnoća (u jajovodu) se ponekad javlja i obično zahtjeva operativno odstranjenje (laparoskopija). Rizik za izvanmateričnu trudnoću je malo veći nakon metoda potpomognute oplodnje nego kod spontanog zanošenja.

Vrlo rijetko se mogu javiti grčevi i bolovi u abdomenu koji najčešće spontano prestanu ili uz lijekove protiv bolova.

Ovisno o broju zametaka koji su vraćeni u matericu, postoji veći rizik od višeplođnih trudnoća. U tim slučajevima su češće komplikacije trudnoće koje zahtjevaju duži nadzor i/ili hospitalizaciju. Kod višeplođnih trudnoća (blizanci, trojke) češći je prijevremeni porod, fetalni morbiditet i mortalitet. Jednoplodna trudnoća nakon metoda potpomognute oplodnje (IVF, ICSI) ne nosi veći rizik nego nakon spontanog zanošenja. Međutim, učestalost spontanih pobačaja je povećana. Povećana učestalost kongenitalnih malformacija ili genetskih grešaka nije znanstveno dokazana.

Opšti rizici povezani sa medicinskim tretmanom

Uz specifične rizike povezane s metodama medicinski potpomognute oplodnje, postoje i opšti rizici koji su povezani s bilo kojim medicinskim tretmanom:

-Vrlo rijetko javljaju se mučnina i povraćanje usljed primjene lijekova protiv boli (opioida). Smetnje disanja i opasnost izlivanja želučanog sadržaja u pluća s razvojem upale pluća i eventualnim trajnim oštećenjem plućnog tkiva je posebno izražena, kada se ne poštuju zabrana jela, pića i pušenja u vezi s anestezijom.

-Ponekad modrice na i/ili oko mjesta uvođenja kanila, katetera ili poremećaj osjeta usljed ozljede kožnih živaca. One su većinom bezazlene i nakon određenog vremena prolaze same od sebe, odnosno lako se liječe.

-Oštećenja kože i mekih tkiva (apscesi, odumiranje tkiva, nadražaj živaca i krvnih žila) kao posljedica uboda injekcija, koja se dobro liječe. Mogu ipak za posljedicu imati dugotrajne smetnje (ožiljci, bolovi, smetnje osjeta).

-Rijetko lakše alergijske reakcije (reakcije preosjetljivosti) na anestetike i druge lijekove koje se izražavaju npr. poput nagona na povraćanje, svrbeža, kožnog osipa i u većini slučajeva prolaze same od sebe, odnosno lako se liječe.

-Vrlo rijetko teške alergijske reakcije s otokom sluznice grkljana, zatajivanjem srca i krvotoka, smetnjama disanja i grčevima, koje zahtijevaju intenzivno medicinsko liječenje, a mogu dovesti i do trajnih posljedica (npr. oštećenja mozga, zatajivanje bubrega).

-Izuzetno rijetko stvaranje krvnih ugrušaka (tromba) ili začepljenje krvnih žila njihovim širenjem (npr. plućna embolija, moždana kap) s posljedičnim smetnjama prokrvljenosti i

oštećenjima organa. U slučaju korištenja lijekova koji utiču na zgrušavanje krvi (tromboprolifaksa) može nastupiti pojačano krvarenje (npr. krvni podljevci) (12).

7. Sociološki i etički stavovi o in vitro oplodnji

Nova medicinska dostignuća u reproduktivnoj medicini nerijetko izazivaju žestoke rasprave, kako sa sociološkog, tako i s etičkog gledišta. Kontroverzne teme zaokupljaju pozornost medija i javnosti. U današnjem razvijenom svijetu postoji medicinska tehnologija i metodologija kojom se gotovo svakom paru može pomoći u postizanju trudnoće, bez obzira na medicinski problem.

Odluka o pristanku na spomenute metode uglavnom je osobna odluka neplodnih parova koji jedini mogu odlučiti žele li iskoristiti dostignuća znanosti ili ne. Kad god se govori o umjetnoj oplodnji, govori se i o velikom broju pravnih ili drugih problema, koji pak moraju biti regulisani od strane zakonodavstva pojedine države.

Neka od mnogih pitanja o kojima se danas raspravlja uključuju i vječna pitanja na koja nema odgovora: kada počinje život? Koja su prava embrija? Mnogi smatraju da istraživanja na embrijima ne smiju biti dopuštena, budući da je svaki embrij „potencijalno ljudsko biće“. U Njemačkoj je npr. zabranjeno svako istraživanje na embrijima. Vjerojatno će uvijek postojati dva sukobljena pogleda na nova dostignuća u potpomognutoj i umjetnoj oplodnji. S jedne strane su ljudi koji se žestoko suprotstavljaju toj tehnologiji budući da, po njihovom mišljenju, omogućava manipuliranje prirodom. S druge su pak strane ljudi koji tehnologiju smatraju ljudskim napretkom koji čovjeku omogućuje svladavanje prepreka koje je postavila priroda.

Osnovni je problem medicinski potpomognute oplodnje u tome što ona prebacuje čin oplodnje izvan područja ljudskog djelovanja (agere) i postavlja ga na područje činjenja (facere). Drugim riječima rađanje više nije samo ljudski čin već postaje i tehnički čin. Čini se da to nameće nekoliko pitanja: problem smisla, problem etike i problem prava ili zakonodavstva.

Ono što etički stvara problem u ovom je slučaju toliko raspravljana priroda ili narav proizvoda, odnosno embrija koji je doslovno proizvod tehnika potpomognute oplodnje. Taj se problem najbolje vidi izražen pitanjem: Ko je ili šta je embrij? Od odgovora na to pitanje ovisi onda i odgovor o dozvoljenosti ili nedozvoljenosti potpomognute oplodnje općenito ili o dozvoljenosti pod određenim i različitim okolnostima!

Neopravdanost potpomognute oplodnje tada nije samo zbog njezinih nedozvoljenih posljedica, kao što je prevelika smrtnost proizvedenih embrija koji se zamrzavaju, tako da se s njima može manipulirati, ali ih i prodavati i s njima trgovati. I kad bi se ta otežavajuća okolnost uklonila, nedozvoljenost potpomognute oplodnje, gledajući kroz sociološke i etičke stavove, i dalje ostaje jer nijedan čovjek zbog svoje lične naravi ne zaslužuje takvo umjetno rađanje kao da je samo obična stvar. S tim u vezi i gledajući kroz tu prizmu rađanje svih ostalih bića na Zemlji kao nešto sasvim posebno i prirodno koje ima dostojanstvo i transcendentnu usmjerenost, samo se stvari mogu proizvoditi, njima se služiti i na njih se može polagati pravo posjedovanja. To se nikada ne može odnositi na osobe koje su uvijek i bitno različite od stvari - kažu ova pravila.

Ko smatra da proizvod začeca nije ništa drugo nego biološki materijal, doduše ljudske vrste, ali kojemu ljudsku narav i dostojanstvo još ne znamo i ne dugujemo, tehnika potpomognute

oplodnje je opravdana jer se pomoću nje proizvodi nešto što poslije postaje čovjek. U tom slučaju, kao i u mnogim drugim slučajevima velikih vrijednosti koje se takvima smatraju po općem uvjerenju, ili zbog intenzivnog osobnog interesa, moguće je onda i žrtvovati koji primjerak da bi se postigao bolji ili veći rezultat. Etičko se pitanje u tom slučaju pretvara u pravno ili zakonodavno kako ta važna praksa ne bi izmakla kontroli društva. Etika je time eliminirana. I sami pojmovi koji se upotrebljavaju kao što su »sigurno«, »učinkovito« i »svrsishodno« nisu etički i moralni termini.

Odluka o pristanku na spomenute metode uglavnom je lična odluka neplodnih parova koji jedini mogu odlučiti žele li iskoristiti dostignuća znanosti ili ne. Kad god se govori o umjetnoj oplodnji, govori se i o velikom broju pravnih ili drugih problema, koji uprkos svemu moraju biti regulirani od strane zakonodavstva pojedine države.

Stavovi monoteističkih religija o in vitro oplodnji

Stav Pravoslavne Crkve

Postoje dva načina vantjelesne oplodnje: homologno i heterologno. Homologna oplodnja podrazumijeva vještačko oplođenje žene određenom tehnikom, koristeći spermiju zakonitog muža. U ovom slučaju prirodna oplodnja je nemoguća usljed različitih medicinskih uzroka (impotencija muškarca i sl.). Ovaj metod nema etičkih problema, jer brak u svojoj suštini zadovoljava prirodnu želju za djecom.

Drugačija je situacija sa heterolognom oplodnjom tj. oplodnjom udate žene spermom nepoznatog davaoca. Kod ovog načina pojedini pravoslavni etičari smatraju da dijete nije začeto na prirodan način.

Dakle, prvi način vantjelesne oplodnje je prihvatljiv za Pravoslavnu Crkvu, dok drugi način dovodi u pitanje vjernost supružnika kao uslov postojanja jednog hrišćanskog braka. U slučaju da nema drugog načina da supružnici imaju djecu, može se usvojiti dijete, što Crkva smatra hrišćanskim gestom.

Kao nerješiv problem vantjelesne oplodnje je pitanje sudbine ljudskih embriona: rezervnih, suvišnih i neupotrijebljenih. Iako je rok sprovođenja fundamentalnih istraživanja ograničen na 14 dana od strane međunarodne naučne javnosti neprihvatljivo je uništavanje suvišnih embriona, jer predstavljaju nosioce ljudskog života. Alternativna kombinacija bi bila modifikacija vantjelesne oplodnje korištenjem jedne jajne ćelije ili implikacijom svih embriona u matericu.

Stav Islama

Iako Islam nema centralni autoritet koji bi dopustio ili zabranio medicinski potpomognutu oplodnju, već se za religijsko učenje oslanja na fatve imama, liječenje neplodnosti smatra se dužnošću, a smatra se da fetus dobiva dušu 40 do 120 dana nakon oplodnje.

U slučaju postojanja potrebe, dozvoljeno je bračnom paru radi dobivanja potomstva, podvrgnuti se postupku homologne biomedicinski potpomognute oplodnje koji podrazumijeva korištenje vlastitih spolnih ćelija bračnih drugova, bez obzira da li se radi o unutar tjelesnoj ili vantjelesnoj homolognoj oplodnji.

Zabranjeno je primijeniti postupak heterologne biomedicinski potpomognute oplodnje koji podrazumijeva korištenje vlastitih spolnih ćelija jednog bračnog druga i spolne ćelije trećeg lica, darivatelja ili darivateljke, bez obzira da li se radi o unutar tjelesnoj ili vantjelesnoj heterolognoj oplodnji.

Islam ne odobrava vantjelesnu oplodnju jajne ćelije supruge sjemenom ćelijom njenog muža, a zatim unijeti oplođenu jajnu ćeliju u matericu žene koja dobrovoljno nosi i rađa dijete ovom bračnom paru (surogat majčinstvo).

Takođe je zabranjeno osobama koje ne žive u zakonitoj bračnoj vezi podvrgnuti se postupku medicinski potpomognute oplodnje radi dobivanja potomstva.

Stav Katoličke Crkve

Prema crkvenom naučavanju ne postoji „pravo na dijete“ pod svaku cijenu, već postoji pravodjeteta, da se rodi kao plod bračnog čina svojih roditelja te pravo da ga se prizna kao osobu od trenutka njegovog začeća. Taj život nije ni očev ni majčin, nego život novog ljudskog bića. Smatra se da nikada ne bi postao čovjekom, ako to nije od prvog trenutka začeća. Da je embrij novo, jedinstveno i neponovljivo ljudsko biće, nije samosrednjovjekovno mišljenje Crkve kako se to obično u javnosti smatra. Sama medicina, sama biologija dokazuje da u trenutku spajanja muške i ženske spolne ćelije nastaje zigota koja je zaseban i jedinstven individuum, ćelija od 46 hromosoma (broj hromosoma koji pripada ljudskoj vrsti). Dakle, ako ta oplođena jajna ćelija ili zigota već u trenutku oplodnje nije čovjek nikada to neće postati.

Katolička crkva je 1987. godine izdala dokument u kojem je obrazložila svoj stav o umjetnoj oplodnji. U tom dokumentu, nazvanom *Donum Vitae* (Dar života), stajalo je kako se moralno prihvatljivom može smatrati svaku metodu liječenja koja paru omogućava da do začeća dođe putem bračnog čina. S druge strane, navodi se u dokumentu, svaki medicinski postupak koji zamjenjuje bračni čin moralno je neispravan.

Među teže razloge protivljenja Crkve spadaju: eksperimentisanje, zamrzavanje i usmrćivanje ljudskih embrija tokom postupka, trgovina embrijima te njihovo korištenje u kozmetičke svrhe. Osim toga umjetna oplodnja uspostavlja vlast tehnike nad početkom ljudskog života, umjesto da do začeća dolazi spolnim putem u braku.

Crkva nije protiv djece rođene umjetnom oplodnjom, niti pravi razliku između njih i onih rođenih prirodnim putem. Sva su ta djeca, bez razlike, dar Božji. Ali postupak medicinski potpomognute oplodnje ostaje moralno i stručno neprihvatljiv. Ako se dijete začne kao rezultat tehničkog, medicinskog ili biološkog zahvata time mu se narušavaju prava i dostojanstvo. Papa Ivan Pavao II smatrao je da je nedopustivo dolazak djeteta na svijet podvrći kontroli, gospodarenju i tehničkoj uspješnosti. Postupak kojim se izvan tijela bračnih drugova dobiva dijete znači suradnju trećih osoba o čijoj „volji“, upućenosti i sposobnosti ovisi život djeteta. Taj je život dakle povjeren moći liječnika i biologa te se time uspostavlja gospodarenje tehnike nad sudbinom ljudske osobe.

Stav judeizma

Stav judeizma prema medicinski potpomognutoj oplodnji potiče iz Božje zapovijedi „idite i množite se“. Izrael kao religiozna država financira postupke medicinski potpomognute

oplodnje do rođenja dva djeteta, bez obzira na broj potrebnih postupaka. IVF i zamrzavanje zametaka je dozvoljeno.

8. Uspješnost ivf

Nije uvijek lako objasniti uspjeh ili neuspjeh IVF-a. Ono uglavnom ovisi o individualnim faktorima kao npr. dobi, dobroj reakciji na stimulaciju folikula, broju transferiranih embrija i kvaliteti embrija.

U slučaju neuspjeha i kod zajedničke odluke za ponovnu terapiju treba s liječnikom napraviti analizu zadnjeg pokušaja i kod prisutnosti faktora stresa razgovarati s psihologom. Analiziraju se pojedini parametri, kao npr. dob, sposobnost prihvatanja, razvoj dobrih ili manje dobrih embrija, i individualno se priprema nova stimulacija. Nije uvijek moguće postići bitnu promjenu parametara ali je moguće uz egzaktnu analizu prethodnog pokušaja ostvariti poboljšanje.

Klinička stopa trudnoća ovisi o vrsti indikacije. U slučaju steriliteta ili hipofertiliteta jajovoda i kod neplodnosti nerazjašnjenih uzroka rezultati su gotovo isti. Kod IVF/ICSI nakon TESE nešto su slabiji. Pojedina istraživanja potvrđuju da je stopa trudnoća nakon uzimanja spermija iz testisa manja, dok drugi znanstvenici spominju da ne postoje razlike.

Stopa trudnoće se povećava povećanjem broja transferiranih embrija. Vjerojatnost implantiranja jednog embrija 2. ili 3. dana iznosi 12-15%. Više od 30% embrija koji su se do tad normalno razvijali pokazuje genetske defekte, što za rezultat ima relativno nisku stopu implantacije. Dodatni negativni aspekt kod transfera embrija 2. i 3. dana je asinhronija između razvoja embrija i razvoja sluznice. Embrij u stadiju blastociste 5. tj. 6. dana prirodno je već tako izabran, da stopa hromosomskih smetnji iznosi još samo 13% a uz to je sinkronizacija između embrionalnog razvoja i sluznice slična, kao što je to slučaj kod prirodnog začeća. U tom je slučaju stopa implantacije 30-50% po embriju.

Klinička stopa trudnoće do četvrtog se pokušaja ne mijenja bitno. Znanstvene su analize pokazale da su pacijentice koje nisu zatrudnile nakon 4 transfera embrija u daljnjim pokušajima imale manje šanse. To je zbog toga što najplodniji parovi načelno brzo zatrudne, dok su još do danas neobjašnjeni uzroci odgovorni za to što se pojedine pacijente usprkos transferu lijepih embrija nakon 4 pokušaja mora svrstati u manje plodne i kod kojih su stope trudnoće niže. Tako se radi selekcija koja je određena stepenom fertiliteta. Treba ipak napomenuti da žene nakon pokušaja i promjene životne situacije, odnosno nakon psihološkog savjetovanja ili promjene stimulacije ili jednostavno okoline, ipak mogu zatrudnjeti. Svakako je ustanovljeno da tzv. "umor jajovoda" znanstveno ne možemo smatrati razlogom ponovljenih neuspjeha.

Klinička stopa trudnoće raste tretmanom s agonistima. S jedne se strane povećava broj dobivenih jajnih ćelija a time i broj embrija. S povećanim brojem embrija moguća je i kultura do blastocista tako da se može izvršiti izbor najboljih blastocista za transfer.

Stopa trudnoće prema broju dobivenih jajnih ćelija takođe varira. S povećanim brojem jajnih ćelija moguć je izbor najboljih embrija te se može izvršiti transfer blastocista, a višak embrija u svim stadijima može se zamrznuti. Od broja velikih folikula vidljivih na ultrazvuku takođe varira klinička stopa trudnoće. Kad se kod punkcije folikula pokušavaju, iz po mogućnosti svih folikula, dobiti jajne ćelije, onda je i broj embrija koji iz toga rezultiraju veći a time i

stopa trudnoća, pa je moguća kultura blastocista. Sa stopom oplodnje povećava se i klinička stopa trudnoće, što je u neposrednoj vezi sa kvalitetom ukupnih jajnih ćelija pa tako i brojem embrija koji iz toga rezultiraju.

Kod IVF-a dolazi kod oko 15% trudnoća do *spontanog pobačaja* dok kod normalne populacije taj udio iznosi 14%. To ima veze s karakteristikama IVF pacijenata. Prosječna dob za trudnoću kod IVF pacijentica iznosi 34 godine, nasuprot dobi od 27 godina kod normalne populacije. Stopa spontanog pobačaja povećava se s godinama (35% nakon 40. godine života). Proporcionalni udio žena s endometriozom kod IVF pacijentica veći je nego kod opće populacije. Drugim riječima: ako su dob i patologija identični, onda je stopa pobačaja kod IVF-a ista kao i kod prirodne oplodnje.

9. Zaključak

In vitro fertilizacija (IVF) je postupak liječenja infertiliteta, kako muškog tako i ženskog. Primjenjuje se uglavnom kada ne postoji jednostavniji način liječenja.

Postupak se odvija u 9 faza, u kojima dolazi do oplodjenja jajne ćelije muškim spolnim ćelijama izvan materice, tj. *in vitro*. Tačnije, hormonima se kontrolira ovulacija, zatim se vrši punkcija jajnih ćelija i onda se u tekućem mediju (*in vitro*) ostave zajedno sa spermijima, da ju oplode. Oplodena jajna ćelija ili više njih se potom vraćaju u matericu, s ciljem postignuća trudnoće.

Uspjeh ili neuspjeh IVF postupka se teško objašnjava, ali se može reći da ono ipak ovisi o individualnim faktorima kao npr. dobi, dobroj reakciji na stimulaciju folikula, broju transferiranih embrija, kvalitet embrija.

U slučaju neuspjeha, prije ponavljanja terapije potrebno je razgovarati sa liječnikom, te napraviti analizu posljednjeg pokušaja kako bi se eventualno uočio razlog neuspjeha. Pored navedenih faktori koji utiču na (ne) uspjeh IVF-a, vrlo je poznato da stres i druga psihološka stanja, te cigarete i alkohol imaju negativan uticaj na postupak.

1978. godine začeta i rođena je „prva beba iz epruvete“ i do danas je rođeno preko 5 miliona beba. Ovaj podatak nam dovoljno govori o uspješnosti metode kao i napredovanju tehnologije sprovođenja ovog postupka.

Naravno, djeca začeta IVF postupkom mogu posjedovati neke anomalije, hromosomske ili drugog porijekla. Međutim, učestalost istih nije veća nego kod djece začete prirodnim putem. Veliki problem predstavljao je nastanak višepodne trudnoće, koja za sobom povlači veću vjerovatnoću različitih anomalija ploda. Ali i ovaj problem je velikim dijelom riješen, tako da se od 2009.godina najčešće vrši transfer samo jednog embrija, čime je smanjena učestalost rađanja trojki na ispod 1% i dvojki na ispod 20% u istoj godini.

Rezultati IVF postupka koji su se dobijeni u posljednjih par godina zadovoljili su svako legalno i moralno pitanje, te je postupak socijalno prihvaćen.

Međutim, na području BiH, postoji ogromno nepovjerenje pacijenata prema velikoj grupi liječnika zbog ranijih loših iskustava pacijentica. Pacijenti se liječe van granica BiH, što naravno smanjuje stopu uspješnosti IVF-a u našoj zemlji. S druge strane, ukoliko nismo u potpunosti sigurni da želimo raditi ovaj postupak i ne vjerujemo liječniku, postoji velika

vjerovatnoća da nećemo savjesno pristupiti cijeloj terapiji što na kraju rezultira opet neuspjehom.

Još jedan problem u našoj zemlji je taj što se o ovoj metodi ne priča mnogo, pa pacijenti nisu dovoljno upućeni u izvođenje postupka i samim tim ne prihvataju ovaj tip liječenja.

U 2017. godini se u Federaciji BiH prvi put zakonski uređuje oblast liječenja neplodnosti, prijedlogom Nacrta Zakona o liječenju neplodnosti biomedicinski potpomognutom oplodnjom. Nadamo se da će se donijeti Zakon o liječenju neplodnosti po uzoru na zemlje EU i u skladu sa propisima zemalja EU.

10. Literatura

1. Ginekološka ordinacija
Dr.Veber:*Ovulacija*.URL:<http://www.drveber.com/trudnoca/ovulacija/>, [26.11.2015.]
2. Specijalna ginekološka bolnica Beograd – Centar za vantjelesnu oplodnju: *O sterilitetu*. URL:<http://www.bolnicabeograd.co.rs/o-sterilitetu>, [26.11.2015.]
3. Specijalna ginekološka bolnica Beograd – Centar za vantjelesnu oplodnju:*Dijagnostika steriliteta*.URL:<http://www.bolnicabeograd.co.rs/dijagnostika-steriliteta>, [26.11.2015.]
4. Poliklinika IVF – Poliklinika za ginekologiju, porodništvo i reprodukcijску medicinu:*Uspješnost medicinski pomognute oplodnje*.URL:<http://www.ivf.hr/index.php/hr/neplodnost-i-ivf/90-uspjesnost-medicinski-pomognute-oplodnje>, [10.12.2015.]
5. Telegraf, 26.06.2013.:*Prva beba iz epruvete proslavila 35.rodjendan !* URL:<http://www.telegraf.rs/zivot-i-stil/791275-prva-beba-iz-epruvete-proslavila-35-rodjendan-video>, [13.12. 2015.]
6. Poliklinika IVF – Poliklinika za ginekologiju, porodništvo i reprodukcijску medicinu:*Plodnost i neplodnost čovjeka*.URL:<http://www.ivf.hr/index.php/hr/neplodnost-i-ivf/85-plodnostineplodnostčovjeka>, [20.11.2015.]
7. Dr.Vesna Harni, Poliklinika Harni Ginekološka poliklinika dr.med. Vesna Harni *Oštećenje jajovoda*. 22.06.2014., URL:<http://www.poliklinika-harni.hr/Default.aspx?sifraStranica=132>, [15.12.2015.]
8. Dr. Senad Sarić:*Dijagnostika i liječenje bračne neplodnosti*. Poliklinika „Abor Vitae“ dr.Šarić, URL:<http://www.poliklinika-saric.com/fr/download/IVF.pdf>, [15.12.2015.]
9. Pliva zdravlje : *Sindrom policističnih jajnika. Priručnik bolesti*URL:<http://www.plivazdravlje.hr/bolest-clanak/bolest/526/sindrom-policisticnih-jajnika-pcos.html>, [17.12.2015.]
10. UKC Maribor– Odsjek za reproduktivnu medicinu i ginekološku endokrinologiju, *IVF – ISCI postupak – Upute pacijentima* URL:http://www.ivf-mb.com/images/knjizica_cro.pdf, [17.12.2015.]
11. Dr. Trina Pagano: *Infertility & Reproduction Health Center: GIFT and ZIFT*, WebMD, 28.07.2014., URL:<http://www.webmd.com/infertility-and-reproduction/gift-and-zift>, [17.12.2015.]
12. Prof.dr.Adem Balić, *Vantjelesna oplodnja – Uputstvo za pacijente*, PZU Zavod za humanu reprodukciju „Dr.Balić“, Odsjek za reproduktivnu medicinu, URL:http://www.drbalic.ba/objavljeni_radovi/vantjelesna_oplodnja.pdf, [17.12.2015.]

EFEKTI CJENOVNE KONKURETNOSTI NA TURISTIČKE PERFORMANSE U RAZLIČITIM EKONOMSKIM USLOVIMA

Rezime

Turistička industrija postaje veoma relevantan dio ekonomskog razvoja u pojedinim zemljama. Poboljšanje konkurentnosti destinacija postaje veoma važna misija za zemlje koje su fokusirane na turizam. Razumijevanje relevantnih faktora koji dovode do boljih performansi turizma je od velikog značaja za povećanje ekonomskih koristi koje stvara turistička industrija. Kako bi se ojačala ukupna turistička konkurentnost, cjenovnu konkurentnost neki naučnici smatraju kao podsticajni faktor za poboljšanje turističkih performansi. S obzirom na visoku zavisnost nekih zemalja od prihoda od turizma, nestabilni ekonomski uslovi na globalnom tržištu postaju veoma važno pitanje. Stoga, predviđanje nivoa ekonomskog rasta i uticaja takvog rasta treba pažljivo analizirati prilikom kreiranja turističkih politika i strategija. Naša studija je fokusirana na razumijevanje i objašnjavanje kako različiti ekonomski uslovi utiču na uslovne efekte cjenovne konkurentnosti na performanse turizma. U tu svrhu smo sproveli analizu moderacije kako bismo proučili uslovne efekte cjenovne konkurentnosti na performanse turizma pod različitim nivoima ekonomskog rasta. Ova studija otkriva veoma interesantne empirijske nalaze koji mogu biti iznenađujući i suprotstavljeni konvencionalnoj mudrosti o ulozi konkurentnosti cijena u postizanju boljih turističkih performansi. Uopšteno govoreći, ako očekujete da ćete pronaći pozitivan efekat cjenovne konkurentnosti na performanse turizma, bićete vrlo razočarani. Ova studija je takođe otkrila da ekonomska kriza predstavlja moderatora u odnosu na efekte cjenovne konkurentnosti na turističke performanse. Rezultati pokazuju da postoji izraženiji negativan efekat cjenovne konkurentnosti na učinak turizma sa produblivanjem ekonomske krize na određenim destinacijama. Posebno zanimljivi rezultati naglašavaju da cjenovna konkurentnost nema značajan efekat za zemlje orijentisane i zavisne od turističke industrije. Ovi rezultati pokazuju da zemlje u periodu ekonomske krize trebaju izbjegavati smanjenje cijena kao osnovu njihove turističke strategije kako bi zaštitile i poboljšale svoje turističke performanse.

Ključne riječi: *cjenovna konkurentnost, turističke performanse, ekonomski rast, moderacija*

Abstract

Tourism industry is becoming highly relevant part of economic development for some countries. Improving destination competitiveness becomes a very important mission for tourism focused countries. Understanding relevant factors leading to better tourism performance is of great importance for increasing the economic benefits from the tourism industry. In order to strengthen destination's overall tourism competitiveness, price competitiveness is perceived by some scholars as an incentive factor for improving tourism performance. Taking into consideration high dependence of some countries from tourism revenues, unstable economic conditions on the global market are becoming a very important issue. Thus, predicting the level of economic growth and the impact of such growth should be carefully analyzed when creating tourism policies and strategies. Our study is focused to understand and clarify how different economic conditions influence potential effects of price

¹ Evropski univerzitet Brčko disrikt, Bijeljinska 72-74, 76100 Brčko, Bosna and Hercegovina

² Samostalni preduzetnik - konsultant

competitiveness on tourism performance. For that purpose we conducted moderation analysis in order to study conditional effects of price competitiveness on tourism performance under different levels of economic growth. This study reveals very interesting empirical findings which can be surprising and opposed to a conventional wisdom on the role of price competitiveness in achieving better tourism performance. Generally speaking, if you expect to find positive effect of price competitiveness on tourism performance, you will be very disappointed. This study also revealed that economic crisis appears to be a moderator in relation to the effects of price competitiveness on tourism performance. The findings indicate there is a more pronounced negative effect of price competitiveness on tourism performance with deepening the economic crisis in particular destinations. Especially interesting finding emphasize that price competitiveness has no significant effect for countries oriented and dependent on tourism industry. These results indicate that countries in period of economic crisis should avoid price cuts within their tourism strategy in order to protect and improve their tourism performance.

Keywords: *price competitiveness, tourism performance, economic growth, moderation*

1. Uvod

Posljednjih godina doprinos putovanja i turizma BDP-u kao udio u BDP-u je veći od 50% u nekoliko malih ostrvskih zemalja kao što su Maldivi, Antiqua i Barbuda ili Sejšeli. Stoga je veoma važno za zemlje koje imaju tendenciju da budu turistički orijentisane što bolje razumiju faktore koji utiču na performanse turizma. Razumijevanje ovih faktora je od velikog značaja za povećanje ekonomskih koristi od turističke industrije. Neki naučnici stavljaju fokus na cjenovnu konkurentnost kao jedan od vodećih faktora za postizanje boljeg turističkog učinka.

Imajući u vidu visoku zavisnost pojedinih zemalja od turističkih prihoda, nestabilni ekonomski uslovi na globalnom tržištu postaju veoma važno pitanje. Assaf i Josiassen (2012) osvrću se na efekte slabljenja svjetske ekonomije na međunarodnu turističku industriju. Ova dva autora podsjećaju nas na efekte globalne ekonomske krize koja je dovela do komplikovanih tržišnih uslova sa povećanjem konkurentnosti između različitih zemalja. Prema ovim autorima, zemlje orijentisane ka turističkoj industriji nastoje da poboljšaju turističke performanse od kojih je smanjivanje troškova jedan od napora koje ove zemlje ulažu kako bi se promovisale prema međunarodnim turistima. Imajući u vidu navedeno, postavlja se pitanje: *Pod kojim ekonomskim uslovima cjenovna konkurentnost dovedi do promjena turističkih performansi, i kakvi su efekti?*

2. Pregled literature

U literaturi postoji široko prihvaćeno mišljenje da je turistička industrija veoma važna grana privrede. Prema Dritsakis-u (2012, p.801) "turističke aktivnosti se smatraju izvorom ekonomskog rasta širom svijeta". Slično mišljenje imaju Milne i Ateljević (2001, p. 370) koji tvrde da se "ne može poricati da je turizam važna svjetska ekonomska snaga". Stoga, ekonomske fluktuacije treba uzeti u obzir prilikom donošenja strateških odluka vezanih za turističku industriju. Ritchie *et al.* (2010), analizirajući uticaj nedavne ekonomske krize u Sjevernoj Americi, utvrdili su različite efekte krize za turizam u različitim zemljama. Otkriveno je da je turizam u Kanadi i Sjedinjenim Državama direktno pogođen posljednjom ekonomskom krizom, dok je turizam u Meksiku pogođen direktnije i u mnogo većoj mjeri zbog pandemije svinjskog gripa i vremenskih uslova nego kao posljedica ekonomskih kriza. Uzimajući u obzir uticaj prihoda međunarodnih turista na turističku industriju, Wang (2009) poziva kreatore politike da poboljšaju svoje razumijevanje kako krizni događaji utiču

na na bezbjednost, bilo da je to domaći ili međunarodni, negativno utječe na turističku potražnju, dok je uticaj finansijske krize na turističku potražnju manje značajan. On ukazuje da je uticaj finansijske krize u Aziji bio relativno blag, dok je svaki efekat na bezbjednost, bilo da odnosi na domaći ili međunarodni nivo, negativno utiče te da je uticaj finansijske krize na turističku potražnju manje značajan. Prideaux (1999) je takođe dao svoj osvrt na azijsku finansijsku krizu u kontekstu turizma. Ovaj autor osporava da je kriza imala preveliki uticaj na turizam u Istočnoj Aziji i zaključuje da je turistička industrija mnogo otpornija na krize nego što se to ranije pretpostavljalo.

Ritchie i Crouch (2003, p.2) proglasili su da "ono što čini turističku destinaciju zaista konkurentnom je njena sposobnost da poveća turističku potrošnju, sve više privlači turiste, pružajući im zadovoljavajuća, nezaboravna iskustva i to na profitabilan način ... ". U vezi sa navedenom izjavom Mazanec *et al.* (2007) ukazuju na odustvo saglasnosti o sveobuhvatnoj interpretaciji turističke konkurentnosti. Prema njima, fokus na cijene je prva i ispravna interpretacija koncepta konkurentnosti u turističkoj industriji. Forsyth and Dwyer (2009) takođe vjeruju da je cjenovna konkurentnost osnovna komponenta ukupne turističke konkurentnosti zemlje ili destinacije. Oni tvrde da cijene određuju o tome da li i gdje otputovati. Assaf and Josiassen (2012) smatraju da je boj turista jako povezan sa cjenovnom konkurentnošću određene destinacije. Sinclair (1998) stavlja fokus na potencijal zemalja u razvoju da ostvare korist od povećanja trošenja na turizam i ukazuje na osjetljivost u slučaju pogoršanja cjenovne konkurentnosti. Za naše istraživanje teorijsko stajalište koje je istakao Croes (2011) se čini vrlo interesantnim. On se zapitao kako objasniti prisustvo visokih cijena koje postoje u razvijenim zemljama i zrelijim turističkim zemljama i u isto vrijeme postizanje odličnih turističkih performansi. Sumirajući navedeno, a sa ciljem da pružimo odgovor na naše ostraživačko pitanje, postavljena je prva hipoteza:

H₁: Odnos između cjenovne konkurentnosti i turističkih performansi biće značajno drugačiji pri promjenama nivoa ekonomskog rasta.

Prema Dritsakis-u (2012), turistički prihodi imaju veći uticaj na BDP u sedam mediteranskih zemalja koje su predmet njegove empirijske analize ukazujući tako na odnose između razvoja turizma i BDP-a za ove zemlje. Međutim, Sequeira and Campos (2005) zaključuju da turizam ne može računati sa većim stopama rasta u zemljama koje su specijalizovane u turizmu. Njihovi empirijski nalazi pokazuju da varijable povezane sa turizmom nisu značajno povezane sa ekonomskim rastom, a čak i kada postoji značaj, efekat je često negativan. U kontekstu globalnog tržišta, Craigwell (2007) upozorava da su male ostrvske države u razvoju cjenovno nekonkurentne i da gube na globalnom turističkom tržištu. Istovremeno, ovaj autor pokazuje važnost cjenovne konkurentnosti kao jedne od najvažnijih dimenzija u ukupnoj konkurentnosti u turizmu. Tako da ćemo postaviti sljedeću hipotezu:

H₂: Odnos između cjenovne konkurentnosti i turističkih performansi biće značajno drugačiji kada pri promjenama nivoa ekonomskog rasta ujedno raste nivo doprinosa turističke industrije u ekonomiji.

Dwyer i Kim (2003) posebno daju karakter cjenovnoj konkurentnosti. Prema njima, cjenovna konkurentnost utiče na tokove posjetilaca. Takođe naglašavaju važnost cjenovnih i necjenovnih faktora za konkurentnost destinacije. Dakle, destinacije treba da posmatraju svoju cjenovnu konkurentnost u odnosu na alternativne lokacije. Istovremeno, Dwyer i Kim (2003) smatraju da je destinacijska konkurentnost povezana sa odredišnom sposobnošću da isporučuje robu i usluge koje bolje funkcionišu od drugih destinacija. U vezi sa gore navedenim, moguće je povući paralele sa stavovima koje je izrazio Croes (2011). Ovaj autor

veruje da visoke cijene imaju vlastitu korist za turističke performanse. Prema njegovim riječima, visoke cijene mogu biti znak dobre kvalitete turističkog proizvoda i privlačiti turiste sa većom potrošnjom. Sa druge strane, Lee *et al.* (1996) smatraju da su pojedina tržišta više cjenovno senzitivna nego druga. According to Edwards (1995), price competitiveness of selected countries in the Asian Pacific region, especially in relative cost can be shown to be linked to a fall in market share in travel from every origin country and vice versa. Buhalis (2000) pruža primjer u kojem upoređuje turizam u Japanu koji je mnogo skuplji nego turizam u Indoneziji zbog razlika u dvije ekonomije objašnjavajući to i sa mikro i makro faktorima.

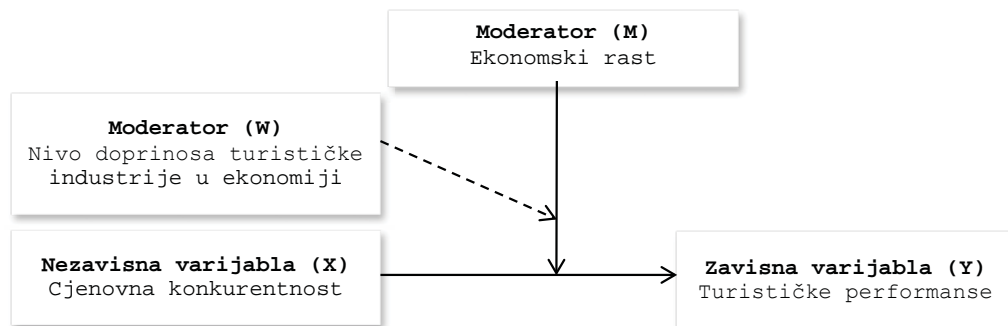
3. Metodologija

Ova studija je fokusirana na analizu trenutačnog shvatanja uloge cjenovne konkurentnosti u odnosu na performanse turizma. Naša namjera je ne samo da utvrdimo pojedinačne efekte cjenovne konkurentnosti na performanse turizma već i da ovaj odnos uspostavimo u kontekstu različitih ekonomskih uslova u kojima se ova interakcija sprovodi. Koristili smo model moderacije za analizu uslovnih efekata cjenovne konkurentnosti, što je naša nezavisna varijabla (X), na performanse turizma, što je naša zavisna varijabla (Y), pod različitim uslovima ekonomskog rasta, što je naša varijabla moderator (M). Ovaj opšti model moderacije može se predstaviti jednačinom:

$$Y = a + b_1X + b_2M + b_3(X*M)$$

Sa Johnson-Neyman tehnikom analizirali smo uslovni efekat X na Y pri različitim vrijednostima moderatora (M). Ova tehnika omogućila je identifikaciju raspona vrijednosti moderatora u kojoj nezavisna varijabla ima statistički značajan uticaj na zavisnu varijablu.

Nadalje, proširili smo opšti model analizom na koji način doprinos turističke industrije u ekonomiji utiče na odnos određen opštim modelom. Dodatno smo koristili trosmjerni model moderacije, poznat i kao Model 3 moderacije, uz uvođenje dodatnog moderatora (W). U tom smislu, naš konceptualni dijagram empirijskog istraživanja medijatorske analize predstavljen je na sljedeći način:

Stepen doprinosa turističke industrije u ekonomiji, kao naš W moderator, iskorišćen je kako bi se istražilo kako različiti nivoi doprinosa turističke industrije u ekonomiji utiču na odnose unutar opšteg modela moderacije. Fokus je na ispitivanju uslovnog efekta X na Y kod vrijednosti moderatora M i W. Ovaj trodimenzionalni model moderiranja može se predstaviti na sljedeći način:

$$Y = a + b_1X + b_2M + b_3(X*M) + b_4(W) + b_5(X*W) + b_6(M*W) + b_7(X*M*W)$$

Naš istraživački uzorak zasnovan je na $N = 215$ zemalja u vremenskom intervalu od 2000. do 2016. godine. Konačan broj opservacija za pojedinačne analize zavisio je od dostupnosti uporedivih podataka istraživačkih varijabli u istraživačkom modelu. Iz utvrđenog istraživačkog modela možemo identifikovati nekoliko istraživačkih varijabli:

(X): *Cjenovna konkurentnost - Pc*, (The World Economic Forum, The Travel & Tourism Competitiveness Report)

(Y): Turističke performanse:

- *Broj dolazaka međunarodnih turista - Itna* (International tourism, number of arrivals: World Tourism Organization, Yearbook of Tourism Statistics, Compendium of Tourism Statistics and data files)
- *Primici od dolazaka međunarodnih turista - Itrc* (International tourism, receipts in current US\$: World Tourism Organization, Yearbook of Tourism Statistics, Compendium of Tourism Statistics and data files)

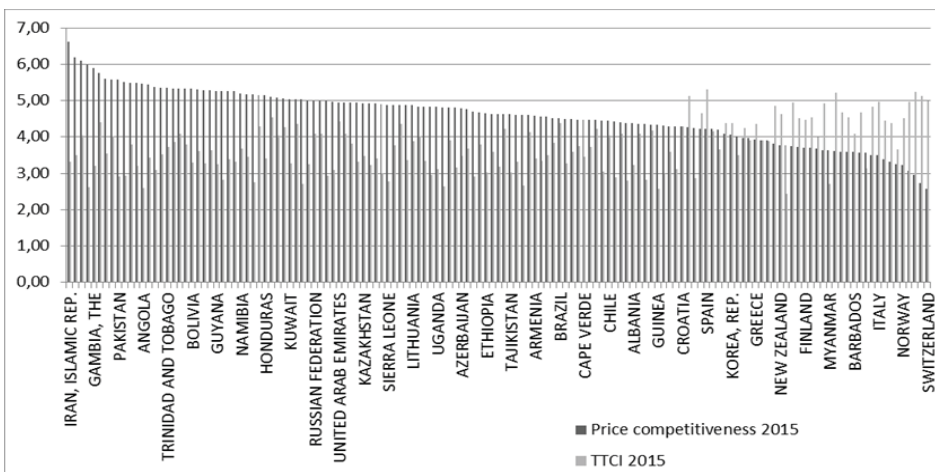
(M): *Ekonomski rast – GDPpcg*: (GDP per capita growth, annual %, World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files)

(W): *Nivo doprinosa turističke industrije u ekonomiji - Itre*: (Level of contribution of tourism industry in economy: International tourism, receipts, % of total export, World Tourism Organization, Yearbook of Tourism Statistics, Compendium of Tourism Statistics and data files)

4. Empirijski rezultati

Na osnovu ukupnog uzorka $N = 2746$ za period od 2000. do 2015. godine, utvrdili smo da je srednja vrijednost BDP po glavi stanovnika $\mu = 2,34$. Ova vrijednost se koristi kao referentna mjera pri određivanju intervala ekonomskog rasta koji je identifikovan kao moderator (M) gdje nezavisna varijabla (X) ima značajne efekte na zavisnu varijablu (Y).

Za indikator primici od dolazaka međunarodnih turista, našli smo srednju vrijednost $\mu = 16,28$ na osnovu $N = 2539$ posmatranja. Ovaj indikator, identifikovan kao W varijabla, koristi se kao naš drugi moderator kako bi objasnio kako nivo doprinosa turističke industrije u ekonomiji utiče na odnos konkurentnosti cijena na turističke performanse u različitim ekonomskim uslovima. Prosječna vrijednost ove varijable predstavlja one zemlje koje imaju prosječni nivo turizma u privredi i ovavrijednost će se kao referentna mjera u okviru modela trosmjernje moderacije.

Dijagram koji pokazuje vrijednost cjenovne konkurentnosti i indeks turističke konkurentnosti jasno pokazuje suprotne trendove dva indikatora. U 2015. godini, Iran je bio veoma konkurentan u smislu cjenovne konkurentnosti, ali je u isto vrijeme bio vrlo nizak u ukupnoj konkurentnosti u turizmu. Nasuprot tome, Švajcarska je nisko kategorizovana u cjenovnoj konkurentnosti, ali postiže mnogo bolje vrijednosti za TTCI indikator. Korišćenjem cjenovne konkurentnosti i TTCI indikatora, a na osnovu N = 141 opservacija, pronašli smo Pearsonovu korelaciju $r = -.497^{**}$. Ovo otkriće otvara zanimljivo pitanje o efektu cjenovne konkurentnosti kao moderatora između ukupne konkurentnosti turizma i performansi turizma.

4.1. Moderacija efekata cjenovne konkurentnosti na broj dolazaka međunarodnih turista

Na osnovu N = 114 opservacija nismo našli statistički značajan efekat opšteg modela, jer je $F(3,110) = 2,38$, $p = 0,07$, $R^2 = .10$. Analizom rasta BDP-a po glavi stanovnika kao pojedinačne varijable unutar modela, utvrdili smo da nema statistički značaj sa rezultatom $b = -305059$, $t(110) = -57$, $p = .57$. Varijabla cjenovna konkurentnost ne pokazuje statističku značajnost u predviđanju unutar modela, a rezultat je $b = -4193840$, $t(110) = -1,64$, $p = .10$. Međutim, interakcija prethodnih dve varijable kao pojedinačna varijable u modelu pokazuje statistički značajan efekat sa rezultatom $b = 2766175$, $t(110) = 2.64$, $p < .05$. U tom smislu postavimo jednačinu opšteg modela:

$$Itma = constant + 2766175(GDPpcg * Pc)$$

Statistički značajan efekat nezavisne na zavisnu varijablu se postiže samo za ispod-prosječne vrijednosti moderatora sa $b = -10455656$, $t(110) = -2.46$, $p < .05$. Za prosječne i veće vrijednosti moderatora nema statistički značajnog efekta promjene vrijednosti nezavisne na zavisnu varijablu. Na nivou prosečne moderatorske vrijednosti od 2,34%, kao referentne vrijednosti za uzorak, rezultati su $b = -4193840$, $t(110) = -1,64$, $p = .10$, dok rezultat za nadprosječnu moderatorsku vrijednosti iznosi $b = 2067975$, $t(110) = .83$, $p = .41$.

Uslovni efekat X na Y pri vrijednosti moderatora (M)

GDPpcg	Effect	se	t	p	LLCI	ULCI
-8,807	-28556861	10700755	-2,669	,009	-49763280	-7350442
-8,110	-26628458	9988304,7	-2,666	,009	-46422966	-6833951
-7,413	-24700056	9278512,1	-2,662	,009	-43087919	-6312193

-6,716	-22771654	8572037,5	-2,657	,009	-39759447	-5783860
-6,019	-20843251	7869774,6	-2,649	,009	-36439323	-5247180
-5,322	-18914849	7172960,6	-2,637	,010	-33129996	-4699702
-4,625	-16986447	6483352,5	-2,620	,010	-29834950	-4137943
-3,928	-15058044	5803519,8	-2,595	,011	-26559277	-3556812
-3,230	-13129642	5137344,5	-2,556	,012	-23310669	-2948614
-2,533	-11201239	4490908,6	-2,494	,014	-20101181	-2301298
-1,836	-9272837	3874106,1	-2,394	,018	-16950418	-1595256
-1,139	-7344435	3303576,9	-2,223	,028	-13891359	-797510,2
-,542	-5693331	2872853,8	-1,982	,050	-11386662	,000
-,442	-5416032	2807673,1	-1,929	,056	-10980190	148125,60
,255	-3487630	2432472,2	-1,434	,154	-8308227	1332966,7
,952	-1559228	2239486,4	-,696	,488	-5997371	2878915,9
1,650	369174,75	2275557,7	,162	,871	-4140454	4878803,3
2,347	2297577,1	2530911,2	,908	,366	-2718103	7313257,2
3,044	4225979,5	2949126,2	1,433	,155	-1618506	10070465
3,741	6154381,9	3471838,8	1,773	,079	-725998,9	13034763
4,400	7978437,5	4025918,0	1,982	,050	,000	15956875
4,438	8082784,2	4058875,4	1,991	,049	39032,936	16126536
5,135	10011187	4686124,1	2,136	,035	724373,56	19298000

Analizom uslovnih efekata nezavisne varijable na zavisnu varijablu u odnosu na vrijednost moderatora otkrili smo da je statistička značajnost postignuta u dva intervala u kojima možemo potvrditi našu H_1 hipotezu. Prvi interval, u kojem se ostvaruje statistički značajan efekat nezavine na zavisnu varijablu je između nivoa - 6,47 i 1,8% BDP po glavi stanovnika. U ovom intervalu postoji negativan efekat cenovne konkurentnosti na broj dolazaka turista u zemlju, koji ima tendenciju smanjivanja negativnog uticaja cjenovne konkurentnosti na dolaske turista smanjenjem negativnog ekonomskog rasta. Stoga, u uslovima negativnog ekonomskog rasta postoji statistički značajan negativan efekat cjenovne konkurentnosti na broj dolazaka turista, pri čemu se negativan efekat smanjuje ulaskom u pozitivnu zonu ekonomskog rasta. Na nivou ekonomskog rasta od -6,47% BDP po glavi stanovnika rezultat je $b = -28556861$, $t(110) = -67$, $p < .05$. U ovom intervalu, statistički značajan efekat odnosi se samo na rast od 1.8% BDP po glavi stanovnika, pri čemu je rezultat $b = -5693331$, $t(110) = -1.98$, $p = .05$. Drugi interval u kojem postoji statistički značajan uticaj nezavisne na zavisnu varijablu je na nivou od 6,74% i iznad BDP po glavi stanovnika gdje su efekti $b = 7978438$, $t(110) = 1,98$, $p = 0,05$. Iznad nivoa od 6,74% ekonomskog rasta zabilježen je porast pozitivnog utjecaja cjenovne konkurentnosti na broj dolazaka turista.

Uključivanjem W moderatora u trosmjerni model moderacije našli smo rezultat $F(7,90) = 1.56$, $p = .16$, $R^2 = .13$. Ovaj rezultat ukazuje na odsustvo statistički značajnog efekta modela u predviđanju varijanse zavisne varijable. U okviru modela smo pronašli statistički značajan efekat za dvije varijable. Prva varijabla predstavlja interakciju cjenovne konkurentnosti i BDP po glavi stanovnika ($GDPpcg*Pc$) sa rezultatom $b = 2411125$, $t(90) = 2.42$, $p < .05$ dok je druga varijabla sa značajnim efektom varijabla *Itre* koja se odnosi na nivo doprinosa turističke industrije u ekonomiji sa rezultatom $b = -160849$, $t(90) = -2.28$, $p < .05$. Na osnovu ovih nalaza postavimo jednačinu modela trosmjerne moderacije:

$$Itra = constant + 2411125(GDPpcg*Pc) - 160849(Itre)$$

Dalje u empirijskoj analizi utvrdili smo uticaj cjenovne konkurentnosti na broj dolazaka turista na vrijednost dva različita moderatora; rast BDP-a po glavi stanovnika i doprinos turističke industrije u ekonomiji. Iz tabele je vidljivo da samo za one zemlje sa prosečnim doprinosom turističke industrije u ekonomiji, u uslovima niskog ekonomskog rasta, može se očekivati negativan statistički efekat cjenovne konkurentnosti na broj dolazaka turista. Postoji

negativan efekat cjenovne konkurentnosti na broj dolazaka turista u slučaju nadprosječnog doprinosa turističke industrije u uslovima nadprosječnog ekonomskog rasta. Slična situacija se očekuje u zemljama sa prosečnom doprinosom turističke industrije u uslovima ekonomskog rasta. Tako se hipoteza H_2 može potvrditi samo za zemlje sa prosečnim stepenom doprinosa turističke industrije u ekonomiji kada su te zemlje ispod prosječnog ekonomskog rasta. Međutim, ne treba zaboraviti postojanje negativnog efekta.

Doprinos turističke industrije u ekonomiji $W=I_{tre}$	Ekonomski rast $M=GDP_{pcg}$	Rezultati	Cjenovna konkurentnost predviđa broj dolazaka turista (da/ne) i smjer
Nizak	Nizak	$b=-12040056,$ $t(90)=-1.86, p=.07$	Ne
Nizak	Prosječan	$b=-4607323,$ $t(90)=-1.12, p=.27$	Ne
Nizak	Visok	$b=2825411,$ $t(90)=.62, p=.54$	Ne
Prosječan	Nizak	$b=-10340717,$ $t(90)=-2.36, p<.05$	Da, negativno
Prosječan	Prosječan	$b=-4940910,$ $t(90)=-1.84, p=.07$	Ne
Prosječan	Visok	$b=458897,$ $t(90)=0.20, p=.84$	Ne
Visok	Nizak	$b=-8609737,$ $t(90)=-1.68, p=.10$	Ne
Visok	Prosječan	$b=-5280708,$ $t(90)=-1.42, p=.16$	Ne
Visok	Visok	$b=-1951679,$ $t(90)=-.50, p=.62$	Ne

4.2. Moderacija efekata cjenovne konkurentnosti na primitke od dolazaka međunarodnih turista

Based on $N=108$ observations we found a statistically significant effect of the general model with the result $F(3,104)=6.89, p<.05, R^2=.07$, although the model is capable to explain only 7% of variances in the dependent variable. In addition, GDP_{pcg} as a single variable in the model has no statistically significant effect and the result is $b=80223531, t(104)=.10, p=.92$. On the other hand, price competitiveness as a variable has a statistically significant effect on the result with the effect $b=-7.8E+009, t(104)=-2.92, p<.05$. By analysing the interaction of the previous two variables in the general model, we have found that there is a statistically significant effect with the result $b=3,86 E+009, t(104)=3.08, p<.05$. From the above, the equation of the general model can be set as: Na osnovu $N = 108$ opservacija smo našli statistički značajan efekat opšteg modela sa rezultatom $F(3.104) = 6.89, p <.05, R^2 = .07$, iako je model sposoban objasniti samo 7% varijacija zavisne varijable. Pored toga, GDP_{pcg} kao jedna varijabla u modelu nema statistički značajan efekat i rezultat je $b = 80223531, t(104) = .10, p = .92$. Sa druge strane, konkurentnost cijena kao varijabla ima statistički značajan uticaj na rezultat sa efektom $b = -7,8E + 009, t(104) = - 2,92, p <.05$. Analizom interakcije prethodne dvije varijable u opštem modelu utvrdili smo da postoji statistički značajan efekat sa rezultatom $b = 3,86 E + 009, t(104) = 3.08, p <.05$. Iz navedenog, jednačina opšteg modela može se odrediti:

$$I_{tre} = constant - 7,8E+009(Pc) + 3,86E+009(GDP_{pcg}*Pc)$$

From more detailed analysis we found that significant effect of the IV on the DV is occurs in conditions of average economic growth for determined reference value of 2.34% GDP p/c and for below average economic growth, while this effect is missing at higher values of the moderator. For the lower values of the moderator, the result is $b=-1,6E+010$, $t(104)=-4.53$, $p<.05$, while the result for an average level of economic growth is $b= -7,8E+009$, $t(104)=-2,92$, $p<.05$. At a higher level of economic growth above average, the result is $b=797487018$, $t(104)=.20$, $p=.85$. Iz detaljnije analize smo utvrdili da se značajan efekat nezavisne na zavisnu varijablu dolazi u uslovima prosječnog ekonomskog rasta za utvrđenu referentnu vrijednost od 2,34% BDP po glavi stanovnika i za ispod prosječni ekonomski rast, dok taj efekat nedostaje kod viših vrijednosti moderatora. Za niže vrijednosti moderatora rezultat je $b = -1,6E + 010$, $t(104) = - 4,53$, $p <0,05$, dok je rezultat za prosječni nivo ekonomskog rasta $b = -7,8E +009$, $t(104) = -2,92$, $p <0,05$. Na višem nivou ekonomskog rasta rezultat je $b = 797487018$, $t(104) = .20$, $p = .85$.

Uslovni efekat X na Y pri vrijednosti moderatora (M)

GDPpcg	Effect	se	t	p	LLCI	ULCI
-8,803	-4,2E+010	1,10E+010	-3,789	,000	-6,4E+010	-2,0E+010
-8,120	-3,9E+010	1,02E+010	-3,838	,000	-5,9E+010	-1,9E+010
-7,438	-3,6E+010	9,37E+009	-3,894	,000	-5,5E+010	-1,8E+010
-6,755	-3,4E+010	8,55E+009	-3,958	,000	-5,1E+010	-1,7E+010
-6,072	-3,1E+010	7,74E+009	-4,030	,000	-4,7E+010	-1,6E+010
-5,390	-2,9E+010	6,95E+009	-4,114	,000	-4,2E+010	-1,5E+010
-4,707	-2,6E+010	6,16E+009	-4,208	,000	-3,8E+010	-1,4E+010
-4,024	-2,3E+010	5,40E+009	-4,311	,000	-3,4E+010	-1,3E+010
-3,342	-2,1E+010	4,68E+009	-4,418	,000	-3,0E+010	-1,1E+010
-2,659	-1,8E+010	4,00E+009	-4,505	,000	-2,6E+010	-1,0E+010
-1,976	-1,5E+010	3,41E+009	-4,518	,000	-2,2E+010	-8,6E+009
-1,294	-1,3E+010	2,94E+009	-4,334	,000	-1,9E+010	-6,9E+009
-,611	-1,0E+010	2,68E+009	-3,777	,000	-1,5E+010	-4,8E+009
,072	-7,5E+009	2,68E+009	-2,799	,006	-1,3E+010	-2,2E+009
,556	-5,6E+009	2,83E+009	-1,983	,050	-1,1E+010	,000
,754	-4,9E+009	2,93E+009	-1,655	,101	-1,1E+010	960979222
1,437	-2,2E+009	3,39E+009	-,654	,514	-8,9E+009	4,50E+009
2,120	416089804	3,98E+009	,104	,917	-7,5E+009	8,31E+009
2,802	3,05E+009	4,66E+009	,655	,514	-6,2E+009	1,23E+010
3,485	5,69E+009	5,38E+009	1,057	,293	-5,0E+009	1,64E+010
4,168	8,32E+009	6,14E+009	1,355	,178	-3,9E+009	2,05E+010
4,851	1,10E+010	6,92E+009	1,583	,116	-2,8E+009	2,47E+010

Sa Johnson-Neyman tehnikom pronašli smo statistički značajan uticaj cjenovne konkurentnosti na prihode iz međunarodnog turizma u intervalu negativnog ekonomskog rasta od -6,46%, gdje je rezultat $b = -4,2E + 010$, $t(104) = - 3,79$, $p <.05$ do nivoa ekonomskog rasta od 2,9% sa rezultatom $b = -5,6E + 009$, $t(104) = - 1,98$, $p = 0,05$. Iz nalaza evidentno je da postoji negativan efekat cjenovne konkurentnosti na ukupne prihode od dolazaka turista u zemlju s tendencijom smanjenja ovih negativnih efekata povećanjem ekonomskog rasta. Tako možemo potvrditi našu H_1 hipotezu samo u intervalu od 6,46% i 2,9% BDP po glavi stanovnika.

U slučaju trosmjernog modela moderacije našli smo statistički značajan rezultat $F(7,95) = 2.92$, $p <.05$, $R^2 = .08$. U okviru modela postoje samo dvije varijable sa statistički značajnim efektom. Prva varijabla je cjenovna konkurentnost sa rezultatom $b = -7.6E + 009$, $t(95) = - 2.79$, $p <.05$. Druga varijabla sa značajnim efektom u trosmjernom modelu je interakcija cjenovne konkurentnosti i rasta BDP po glavi stanovnika sa rezultatom $b = 3.06E + 009$, $t(95) = 2.82$, $p <.05$. Prema ovim nalazima naša jednačina modela je:

$$Itrc = constant - 7,6E+009 (Pc) + 3,06E+009(GDPpcg*Pc)$$

Postoje tri situacije u kojima postoji statistički značajan efekat između cjenovne konkurentnosti i prihoda od međunarodnog turizma. Za one zemlje sa niskim nivoom turističke industrije u ekonomiji, cjenovna konkurentnost negativno predviđa prihode međunarodnog turizma u uslovima iznad prosječnog ekonomskog rasta. Ovaj negativni efekat se smanjuje sa ekonomskim rastom, ali statistički efekat nedostaje. Samo u slučaju prosječnog ekonomskog rasta oko 2,34% BDP po glavi stanovnika postoji negativno predviđanje zavisne varijable sa marginalnim statističkim značajom. Za one zemlje koje imaju prosječan doprinos turizma u ekonomiji (16,28% ukupnog izvoza), statistička značajnost se javlja u slučaju ispod prosječnog i prosječnog ekonomskog rasta. Za ove zemlje statistički negativni efekat cjenovne konkurentnosti na prihode međunarodnog turizma opada sa tendencijom povećanog ekonomskog rasta. Na osnovu ovih nalaza, možemo potvrditi H_2 hipotezu samo za zemlje sa prosječnim stepenom doprinosa turističke industrije u ekonomiji, kada te zemlje postignu ispod prosječni i prosječni ekonomski rast. Sa povećanjem ekonomskog rasta od ispodprosječne vrijednosti do prosječnog referentnog nivoa, za navedene zemlje negativni nivo cjenovne konkurentnosti u prognozama prihoda od međunarodnog turizma opada.

Doprinos turističke industrije u ekonomiji $W=Itrc$	Ekonomski rast $M=GDPpcg$	Rezultati	Cjenovna konkurentnost predviđa primitike od dolazaka turista (da/ne) i smjer
Nizak	Nizak	$b=-1,9E+010$, $t(95)=-3.44$, $p<.05$	Da, negativno
Nizak	Prosječan	$b=-8,3E+009$, $t(95)=-1.91$, $p=.06$	Ne
Nizak	Visok	$b=2,58E+009$, $t(95)=.32$, $p=.75$	Ne
Prosječan	Nizak	$b=-1,5E+010$, $t(95)=-4.10$, $p<.05$	Da, negativno
Prosječan	Prosječan	$b=-7,6E+009$, $t(95)=-2.79$, $p<.05$	Da, negativno
Prosječan	Visok	$b=-7,4E+008$, $t(95)=-0.20$, $p=.85$	Ne
Visok	Nizak	$b=-9,7E+009$, $t(95)=-1.87$, $p=.06$	Ne
Visok	Prosječan	$b=-6,9E+009$, $t(95)=-1.56$, $p=.12$	Ne
Visok	Visok	$b=-4,1E+009$, $t(95)=-.78$, $p=.44$	Ne

5. Diskusija

Empirijski nalazi iz ove studije iznenađuju i protive se konvencionalnoj mudrosti o konkurentnosti u turizmu. Uopšteno govoreći, nalaz implicira negativan efekat cjenovne konkurentnosti na izabrane varijable turističkih performansi, što je u suprotnosti sa hipotezom koju iznose Forsyth i Dwyer (2009). Rezultati se ne slažu sa stavovima Dwyer-a i Kim-a (2003) koji se raspravljaju o uticaju cjenovne konkurentnosti na broj posjetilaca. Nalazi pokazuju veoma ograničen uticaj cjenovne konkurentnosti na dolaske turista. Utvrđeno je da je statistički negativan efekat samo kod turističkih orijentisanih zemalja na nivou prosjeka u uslovima ispod-prosječnog ekonomskog rasta.

Nalazi su takođe otkrili negativne efekte cjenovne konkurencije na prihode iz međunarodnog turizma. Ovaj empirijski nalaz je delimično u skladu sa mišljenjem koje je izrazio Craigwell (2007) koji smatra da je turističkoj destinaciji moguće više zarađivati putem viših cijena. Uzimajući u obzir nivo ekonomskog rasta kao našu varijablu moderacije, mogli bismo identifikovati nekoliko slučajeva koji podržavaju tezu Craigwell-a (2007). Iz naše studije utvrdili smo da niže cijene negativno utiču na prihode međunarodnog turizma za zemlje na niskom nivou orijentacije ka turizmu u slučaju nepovoljnog ekonomskog rasta, kao i za zemlje na koje su prosječno orijentisane na turizam u uslovima ispod prosječnog i prosječnog ekonomskog rasta.

Za obe zavisne varijable u našoj studiji, uključujući i broj dolazaka turista i prihode međunarodnog turizma, postoji ograničen interval ekonomskog rasta u kojem se pojavljuje statistička značajnost. To je interval negativnog ekonomskog rasta ili ograničenog pozitivnog ekonomskog rasta. To ukazuje na postojanje ograničenih efekata cjenovne konkurentnosti na odabrane varijable turističkih performansi u periodu ekonomske krize. Posebno je interesantno što smanjenjem negativnog ekonomskog rasta i približavanjem "pozitivnoj nuli" došlo je do smanjenja negativnog uticaja cjenovne konkurentnosti na odabrane varijable turističkih performansi. Stoga, zemlje u dubljjoj ekonomskoj krizi imaju izraženiji negativan efekat cjenovne konkurentnosti na dolazak turista i njihovu potrošnju. To podrazumeva veoma značajan zaključak; niže cijene u zemljama koje su u dubokoj recesiji ne doprinose povećanju turističkih performansi, one nameću čak potpuno suprotan efekat. Ovi nalazi potvrđuju zaključke Alegrea i Sarda (2015) koji su ukazali na strategiju tur operatora za odmor na Balearskim ostrvima, koji su reagovali koristeći tržišne strategije, a ne cijene u periodu ekonomske krize.

Imajući u vidu šta je Blake *et al.* (2006) iznose o neujednačenom uticaju ekonomske krize, uz rezultate naših empirijskih istraživanja možemo potvrditi njihovu tezu. Što se tiče orijentacije i zavisnosti ekonomije određene države prema turizmu, efekti cjenovne konkurentnosti na performanse turizma su takođe različiti. Ono što je privuklo našu pažnju je nedostatak statističkog značaja efekta cenovne konkurentnosti na turističke performanse za one zemlje koje u velikoj mjeri zavise od turizma. Efekat cjenovne konkurencije za ove zemlje je odsutan, bez obzira na nivo ekonomskog rasta. Indicije da cjenovna konkurentnost ima suprotan efekat u odnosu na ukupnu konkurentnost se može pronaći u rezultatima bazne deskriptivne statistike. Iz ovih nalaza je jasno da zemlje koje su cjenovno konkurentnije, odnosno imaju relativno niže cijene, su ujedno manje konkurentne u turističkoj industriji.

High prices that occur in developed countries or more mature tourist destinations with simultaneous appearance of high tourism performance, indicated by Croes (2011), could be explained only by other factors. These factors could be divided into macro and micro factors. A significant number of micro factors affecting the improvement of tourist performance are explained in Ateljevic (2007) and Ateljevic (2009) who argues that the development and management of small tourism firms are shaped by factors related to the business owner–manager, nature of the tourism activity, its locality and other aspects. Visoke cijene koje se javljaju u razvijenim zemljama ili zrelijim turističkim destinacijama koje imaju ujedno visoke turističke performanse, o čemu govori i Croes (2011), ukazuju na činjenicu da se turističke performanse mogu objasniti drugim faktorima izuzev cijene. Ovi faktori se mogu podeliti na makro i mikro faktore. Takođe se slažemo sa Milne *et al.* (2004) o značaju informacionih i komunikacionih tehnologija za promociju turističke ponude. Makro faktori imaju poseban značaj za turističke performanse. Ovi faktori su ujedno i preduslovi za konkurentnost u turizmu, kao i ograničenja za poboljšanje turističkog učinka. Među ovim makro faktorima, ističemo one koje su već pomenuli Franke *et al.* (1991), kao što su klima, moral, državna

vlast ili Assaf i Josiassen (2012) koji su se fokusirali na široko rasprostranjeno pitanje sigurnosti i ili elementarne nepogode koje pominju Blake *et al.* (2006). Vjerujemo da turista prilikom donošenja odluke o tome gdje putovati, ne donosi svoje odluke isključivo na analizi cjenovne konkurentnosti.

Imajući u vidu naše empirijske nalaze, možemo se složiti sa Dwyer-om i Kim-om (2003) koji naglašavaju kvalitet proizvoda, bez koje je cjenovna konkurentnost besmislen pokazatelj. Štaviše, naš nalaz implicira mogućnost potvrđivanja stavova koje je izrazio Croes (2011), što čini paralelu između konkurentnosti turizma i visokokvalitetnog proizvoda, što omogućava još veće cijene za privlačenje turista. Ovi turisti očekuju jedinstvena osećanja (romantika, avantura, opuštanje) i nezaboravno iskustvo. Neki autori su već istakli ovu temu, uključujući Dwyer-a i Kim-a (2003) kao i Buhalis-a (2000), koji su razgovarali o jedinstvenom egzotičnom ekskluzivnom brendu destinacija koji pružaju „životno iskustvo“ što dozvoljava ovim destinacijama da promoviraju premijske cijene.

What tourists expect is unique feelings (romance, adventure, relaxation) and a memory of a unique experience. Some authors have already pointed out this topic including Dwyer and Kim (2003) and Buhalis (2000) who discussed on unique-exotic-exclusive brand of destinations promoted as “one-in-a-life-time” experience which allows these destinations to promote premium prices. Ova "statusna područja", kojaje spomenuo Gilbert (1990), su u poziciji da budu konkurentni privlačeći veći broj turista i istovremeno im naplaćujući više cijene. Očigledan primjer koji navodi Buhalis (2000) je Venecija u Italiji, gdje turista može osjetiti jedinstveno iskustvo i stoga je spreman da plati višu cijenu.

6. Zaključak

Ova studija otkriva veoma interesantne empirijske nalaze koji mogu biti iznenađujući i suprotstavljeni konvencionalnoj mudrosti o ulozi konkurentnosti cijena u postizanju boljih turističkih performansi. Ako očekujete pozitivan efekat cjenovne konkurentnosti na performanse turizma, bićete vrlo razočarani. Nalazi pokazuju da postoji izraženiji negativan efekat cjenovne konkurentnosti na učinak turizma sa produblјivanjem ekonomske krize na određenim destinacijama. Posebno zanimljivi nalazi naglašavaju da cjenovna konkurentnost nema značajan efekat za zemlje orijentisane i zavisne od turističke industrije.

Ulaskom u zonu negativnog rasta i produblјivanja ekonomske krize na određenoj destinaciji, postoji izraženiji negativan efekat cjenovne konkurentnosti na turističke performanse, kako na broj turističkih dolazaka tako i prihode od međunarodnog turizma. Ovo zapravo pokazuje da zemlje u ekonomskoj krizi trebaju izbjeći smanjenje cijena kao osnove njihove turističke strategije kako bi podstakle dolazak turista i obim njihove potrošnje. Stoga, neki drugi faktori su mnogu uticajni na turističke performanse u odnosu na cjenovnu konkurentnost. Među tim faktorima bi trebalo posebnu pažnju posvetiti na kreiranju dobrog i adekvatno promovisanog turističkog proizvoda koji je sposoban da proizvede jedinstveno iskustvo za turistu, uz obezbjeđenje posvoljnih političkih i bezbjedonosnih uslova.

7. Reference

- Assaf, A. G., & Josiassen, A. (2012). Identifying and ranking the determinants of tourism performance: A global investigation. *Journal of Travel Research*, 51(4), 388-399.
- Ateljevic, J. (2007). Small tourism firms and management practices in New Zealand: the Centre Stage Macro Region. *Tourism Management*, 28(1), 307-316.

- Ateljevic, J. (2009). Tourism entrepreneurship and regional development: example from New Zealand. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 15(3), 282-308.
- Blake, A., Sinclair, M. T., & Soria, J. A. C. (2006). Tourism productivity: evidence from the United Kingdom. *Annals of Tourism Research*, 33(4), 1099-1120.
- Buhalis, D. (2000). Marketing the competitive destination of the future. *Tourism management*, 21(1), 97-116.
- Craigwell, R. (2007). *Tourism competitiveness in small island developing states* (No. 2007/19). Research paper, UNU-WIDER, United Nations University (UNU).
- Croes, R. (2011). Measuring and explaining competitiveness in the context of small island destinations. *Journal of Travel Research*, 50(4), 431-442.
- Dritsakis, N. (2012). Tourism development and economic growth in seven Mediterranean countries: A panel data approach. *Tourism Economics*, 18(4), 801-816.
- Dwyer, L., & Kim, C. (2003). Destination competitiveness: determinants and indicators. *Current issues in tourism*, 6(5), 369-414.
- Dwyer, L., Forsyth, P., & Rao, P. (2000). The price competitiveness of travel and tourism: a comparison of 19 destinations. *Tourism management*, 21(1), 9-22.
- Edwards, A. (1995). Asia-Pac travel forecasts to 2005. Research Report, *Economist Intelligence Unit*, London.
- Forsyth, P., & Dwyer, L. A. R. R. Y. (2009). Tourism price competitiveness. In *The Travel and Tourism Competitiveness Report, Managing in a Time of Turbulence*, World Economic Forum, Geneva (pp. 77-90).
- Franke, R.H., Hofstede, G. and Bond, M. (1991). Cultural roots of economic performance: A research note. *Strategic Management Journal* 12, 165– 73
- Gilbert, D., 1990, Strategic marketing planning for national tourism, *The Tourist Review*, No.1, pp.18-27.
- Lee, C.K., Var, T. and Blain, T. (1996). Determinants of inbound tourism expenditures. *Annals of Tourism Research* 23 (3), 5
- Mazanec, J. A., Wöber, K., & Zins, A. H. (2007). Tourism destination competitiveness: from definition to explanation?. *Journal of Travel Research*, 46(1), 86-95.
- Milne, S., & Ateljevic, I. (2001). Tourism, economic development and the global-local nexus: theory embracing complexity. *Tourism geographies*, 3(4), 369-393.
- Milne, S., Mason, D., Roberts, E., Nodder, C., Ateljevic, J., & Cameron, A. (2004). NZ accommodation providers & ICT: Impacts on labour use & demand. *Wellington, New Zealand: Department of Labour. Retrieved, 12, 2011.*
- Prideaux, B. (1999). Tourism perspectives of the Asian financial crisis: Lessons for the future. *Current issues in Tourism*, 2(4), 279-293.
- Ritchie, J. B., Amaya Molinar, C. M., & Frechtling, D. C. (2010). Impacts of the world recession and economic crisis on tourism: North America. *Journal of Travel Research*, 49(1), 5-15.
- Ritchie, J. R. B., and Crouch, G. (2003). *The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective*. Wallingford, UK: CABI Publishing
- Sequeira, T. N., & Campos, C. (2005). International tourism and economic growth: A panel data approach.
- Sinclair, M. T. (1998). Tourism and economic development: A survey. *The journal of development studies*, 34(5), 1-51.
- Wang, Y. S. (2009). The impact of crisis events and macroeconomic activity on Taiwan's international inbound tourism demand. *Tourism Management*, 30(1), 75-82.

PROBLEM DEFINISANJA PARADIGME KOD STUDENATA PRAVA - INTERDISCIPLINARNOST KAO OSNOV IZVRSNOSTI PROFESIONALNIH PRAVNIKA

Sažetak

Ovaj rad se bavi stanjem obučenosti tek svršenih pravnika za rješavanje problema u praksi. Uvodni dio rada elaborira odnose domaće i međunarodne prakse u školstvu budućih pravnika. Empirijski se vršilo ispitivanje postavljene hipoteze, da pravnici sa tek završenim fakultetom nisu osposobljeni za snalaženje u novoj poslovnoj praksi. Postavljena hipoteza u ovome radu se ispitala sa grupom pitanja koji su bazirana na kvalitativno ispitivanje većeg broja pravnika koji rade u privredi u vezi sa ovim pitanjem. U radu je primjenjena metoda anketiranja sa unaprijed pripremljenim anketnim upitnikom sa zatvorenim, otvorenim i pitanjima intenziteta (Likerovom skalom). Vršeno je primarno ispitivanje pravnika različitih životnih doba i iskustva sa prostora Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije. Svi dobijeni rezultati u oblasti obrazovanja profesionalnih pravnika su prikazani grafički, tabelarno i urađena je sistematizacija i deskripcija nalaza. Na kraju istraživači u ovome empirijskom radu potvrđuju postavljenu hipotezu i zaključuju da nastavni programi i kurikulumi na pravnim fakultetima značajno zaostaju za potrebama pravne struke u praksi.

Ključne riječi: *znanje, kompetencije, pravo, spor, kompleksnosti*

THE PROBLEM OF INTERDISCIPLINARITY AS THE BASIS OF EXCELLENCE OF PROFESSIONAL LAWYERS

Abstract

This paper deals with the state of law training, which has just been completed by the Faculty of Law, to solve problems in practice. The introductory part elaborates the relations between domestic and international practice in the education of future lawyers. Empirically, the hypothesis which was examined is that lawyers with a newly-completed faculty were not trained to find new business practices. The hypothesis in this paper was examined with a group of questions that are based on the qualitative examination of a number of lawyers working in the economy on this issue. In this paper, the method of interviewing with a pre-prepared questionnaire with closed, open and intensity questions (Liker scale) was applied. Primary examinations of lawyers of different periods of life and experience from the territory of Croatia, Bosnia and Herzegovina and Serbia have been carried out. All obtained results in the field of education of professional lawyers are presented graphic, tabular and systematization and descriptor of the findings was done. In the end, the researchers in this empirical work confirm the hypothesis and conclude that teaching programs and curricula at law schools significantly lag behind the needs of the legal profession in practice.

Key words: *knowledge, competence, law, dispute, complexity*

¹ International Controller Verain - ICV Association Bosnia and Herzegovina, bono@blic.net

² Prointer ITSS, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, markovic_m_b@yahoo.com

³ Air Serbia, Serbia, cumbomara@gmail.com

Uvod

Uloga pravnika kako onih koji su zaposleni u privrednim organizacijama, tako i onih koji ih kao profesionalni pravni zastupnici – advokati i/ili medijatori menja se i evoluirala kako se menjaju potrebe biznisa, odnosno, kako se menja poslovno okruženje, organizacija i tehnologija. Kako pravni modeli uvek sa izvesnim zakašnjenjem prate privrednu realnost, odnosno, kako su posledica pokušaja regulisanja novih oblasti koji se prvo pojavljuju kroz industrijsku praksu pojavljuje se jaz u realnim potrebama u smislu razumevanja suštine problema koji se pokušava regulisati i urediti, te znanja neophodnih da bi pravno zastupao privredni subjekat koji posluje u tek uređenoj oblasti i/ili u nedovoljno regulisanoj oblasti. Visoko školske institucije i stručne komore trude se da prate tehnološki razvoj i da u skladu sa istim prilagode svoje programe studija na način da kurikulumi odgovaraju realnim potrebama struke. Ipak, u praksi se pokazuje da je stepen fleksibilnosti i spremnosti visokoškolskih institucija da se prilagođavaju rapidno promenljivoj poslovnom okruženju daleko ispod realnih potreba biznisa te se kao posledica ovakvog stava stručnog kadra ali i univerziteta u realnosti povećava jaz između znanja koje sa sobom sa univerziteta ponesu tek svršeni pravnici i nivoa znanja i veština koje su potrebni za zastupanje ili savetovanje klijenta u praksi. Ovaj jaz je vidljiv i u oblasti krivičnog prava, ali je najlakše uočljiv na primeru privrednog prava. Naime, postoji više studija koje analizirajući privrednu praksu pravnika zaposlenih u privredi pokazuju promenu uloge koju poslodavci dodeljuju kao primarni zadatak pravnika zaposlenim u privredi (engl. in-house). Pravnici zaposleni u privredni sve više su angažovani na analitičkim poslovima, poređenju privredne prakse, benchmarking zadacima, te se fokus njihovih primarnih zadataka koje obavljaju u firmi pomera sa nekoga ko je bio savetnik opšteg tipa, preko nekoga ko je bio uključen u procenu i upravljanja rizicima na nekoga ko postaje strateški partner i/ili ključni član biznis developer tima na nekoga ko je zadužen da biznis omogući, odnosno, osmisli i uredi nepostojeću regulativu, odnosno, radni okvir u kojem će se kretati poslovanje firme.⁴

Svi pravnici zaposleni u firmama danas, pored dosadašnjih znanja i veština, iz oblasti prava, moraju posedovati i veštine za upravljanje promenama, te znati i biti sposobni za upravljanje kompletnim pravnim i poslovnim ekosistemom, u smislu njegove izgradnje i prilagođavanja potrebama poslovanja. Za ovo je neophodno da mladi pravnici budu opremljeni znanjima, veštinama, te osposobljeni za rad sa biznis development alatima i trenirani u oblasti pisanja SOP-ova i primene standarda i najbolje prakse. Navedeno najbolje ilustruju reči Jeffrey W. Carr, iz FMC Technologies, Hjuston baziranoj kompaniji koja proizvodi opremu za naftne bušotine: „Osnovni problem ogleda se u tome da pravni fakulteti proizvode radnu snagu koja nije sposobna da bude savetnik biznisu, odnosno, proizvode ljude koji su pravnici u smislu da imaju diplomu pravnog fakulteta ali nisu sposobni da pruže pravne usluge u praksi.“⁵ Slično potvrđuje i praksa pravnog trenera Scott B. Connolly, koji napominje da se na pravnim fakultetima na primer ne uči poslovna praksa vezana za meržove, spajanja, preuzimanja, te druge transakcije jedne firme prema drugoj. Navedeno potvrđuje činjenicom da kada tek svršene pravnicima postavi pitanje šta je potrebno da bi se uradio merž dve kompanije obično kao odgovor obično dobije ćutanje.

⁴ Chris Fowler, David Gribble, Andrew Jacobs, Howard McKay, Laura Melsa, Steve Roberts, Amanda Saunders, What skills will in-house lawyers need for 2020?, BT Legal, Thomson Reuters, Practical law, 14.02.2018, dostupno na mreži: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-004-7095?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true&bhcp=1](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-004-7095?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true&bhcp=1)

⁵ Jeffrey W. Carr, What They Don't Teach Law Students: Lawyering, DAVID SEGAL, NOV. 19, 2011, članak Business Day, 14.02.2018, dostupno na mreži: <http://www.nytimes.com/2011/11/20/business/after-law-school-associates-learn-to-be-lawyers.html>

1. Pritisak evoluirajućeg pravnog i poslovnog okruženja

Promena pravnog okvira na globalnom nivou koja je započela sa Legal Services Act 2007, UK, dovela je do demokratizacije tržišta pravnog zastupanja na način da je omogućila pravno zastupanje i davanje pravnih saveta od strane ne pravnika, uglavnom inženjerskog ekspertskog kadra, koji je po prirodi posla bolje od pravnika upućen u privredne, a posebno industrijske probleme iz prakse, što omogućava i dublje uvide u probleme te iznalaženje kreativnih rešenja. Organizacije kao što su Radiant Law, Axiom, Obelisk, Halebury and New Galaxy (alternativni pružaoci pravnih usluga, kojima je omogućeno poslovanje navedenim zakonodavnim rešenjem) koriste tehnologiju kako bi svojim klijentima isporučili dodatnu vrednost u oblastima kako što je upravljanje workflow management, analiza trendova, priprema i izrada konačnih pravnih dokumenta ali i prateće dokumentacije proizvoda i usluga kao što su uputstva, tehnička i projektna dokumentacija i standardni ugovori u vezi sa proizvodima i uslugama na kojima poslovanje počiva.

Dodatni pritisak na advokate svakako predstavlja mogućnost da velike firme (KPMG, Deloitte, Ernst & Young, PwC) koje su se primarno bavile pružanjem knjigovodstvenih, računovodstvenih i revizorskih usluga uđu i na tržište pravnih usluga te počnu da pružaju ove usluge kao oblik dodatne vrednosti uz postojeće usluge koje pružaju, naročito ako se uzme da zahvaljujući svojoj međunarodnoj rasprostranjenosti primarnog biznisa imaju veličinu, mogućnost adaptivnog skaliranja prema potrebama klijenta (skalabilnost pravne usluge), mogućnost da se koriste sopstvenim globalnim istraživanjima tržišta, široke baze klijenata i ekspertskih znanja (veštaka i eksperata) kojima garantuju poznavanje bilo kojeg problema bez obzira na kompleksnost istog ili nivo stručnog znanja za dubinske uvide neophodne za definisanje pravne strategije i sledstveno zastupanje kako bi se omogućio tržišni uspeh klijenta.

U smislu pritiska koji dolazi iz privrednog okruženja treba navesti i činjenicu da prema istraživanju koje je 2010 godine sproveo American Lawyer čak 47% firmi ne želi da na računu koji dobija od pravnih firmi vidi imena saradnika koji imaju samo godinu ili dve godine iskustva, odnosno, koji prema njihovom mišljenju nemaju ni dovoljno iskustva, ni dovoljno znanja da pružaju usluge koje im se naplaćuju.

Još od 2008 pojedini pravni fakulteti u svetu, prevaskodno u SAD, GB, i EU, pometili su rastući jaz između znanja tek svršenih studenata prava i znanja neophodnih za pravnu praksu pa su svoju obuku proširili na način da prošire programe i pruže praktičan trening u simuliranim okruženjima, ali je ovo dalo vrlo malo rezultata u praksi jer su se navedeni fakulteti držali postojećih silobusa a ne najnovije prakse, posebno ne one koja se tek pojavila pa je broj primera mali, a upravo je to praksa koja proširuje potrebno znanje i veštine i koja definiše pravce u kojima bi se trebala i morala kretati obuka pravnika na fakultetima. Ipak ima i protivljenja u okviru samih akademskih krugova ovakvoj praksi. Oni koji zastupaju status quo u vezi sa obukom pravnika kao argument iznose da je pogrešno učiti pravnu praksu na fakultetima jer je pravno kao domen podeljno u veliki broj međusobno izolovanih niša, a znanja potrebna za specijalizaciju u nekoj od njih zahtevaju godine rada i učenja, pa je nerealno očekivati ih na nivou osnovnih studija. Da se akademska i praksa iz realnosti drastično razlikuju govori i činjenica da se na svetskom nivou većina stručnih i „naučnih“ radova objavljenih u stručnim i naučnim časopisima bavi istoriskim a ne pitanjima iz moderne prakse, na šta je između ostalih u svojim javnim istupanjima ukazivao i John G. Roberts Jr. sudija vrhovnog suda SAD.

U svojoj knjizi *Perspectives on Legal Education: Contemporary Responses to the Lord Upjohn Lecture*, Chris Ashford navodi sedeće: „Iako uopšteno gledano na našim fakultetima proizvodimo dovoljno advokata, ne proizvodimo dovoljno onih pravnika koji su u potpunosti

spremni da se nose sa problemima dvadesetprvog veka. Takođe, komunikacione sposobnosti tek svršenih pravnika nisu dovoljne za adekvatnu komunikaciju sa potrebama klijenata, pa se postavlja pitanje efikasnosti i kredibiliteta radnog okvira za edukaciju pravnika koji dovodi do ovakvih nedostataka.⁶ Prema navodima autora postoji pet oblasti u kojima su tek svršeni pravници u zaostatku sa neophodnim znanjima i veštinama:

- 1) Nedostatak osnovnog pravnog znanja iz oblasti poslovanja, posebno tehničkih znanja na kojima se zasniva poslovanje klijenta
- 2) Nesposobnost da iskoriste tehničke impute koje im obezbeđuju klijenti (u vezi sa sporovima koje za njih vode)
- 3) Nedostatak veština iz oblasti upravljanja projektima
- 4) Etički i regulatorni okvir pravne prakse relevantan za poslovanje klijenta
- 5) Nesposobnost da pravno zastupanje vode kao nezavisan uslužni biznis sposoban da odgovori potrebama klijenta

Ovo se posebno može videti iz prakse koju odeljenja za ljudske resurse imaju kada su u pitanju oglasi za zapošljavanje. Iako bi neko rekao da ovo nije primarno pravna oblast sve veći broj žalbi i tužbi prema poslodavcima, te narušavanje poslovnog ugleda kompanije i pravne posledice istog svako bi trebali biti predmet pravne prakse. U ovom domenu jasno je uočljiva nedostatak tek svršenih pravnika da preduprede neki događaj ili radnju, odnosno deluju preventivno i time svojem klijentu obezbede neprekidno i glatko poslovanje. Umesto preventivnog delovanja najčešća je praksa odgovora na problem kad on postane javan, odnosno, kad je firma već pretrpila neku štetu u smislu ugleda i kad je tužena. Na primer, pravnici bi morali da imaju osnovna znanja o tome kako psihologije utiče na ljudsko ponašanje, a ovo nije oblast koja se uobičajeno izučava na pravnim fakultetima.⁷ Naime, organizacije su prinuđene da usled sve surovije tržišne utakmice traže profesionalce koji su kvalifikovani da daju adekvatne sugestije i na taj način spreče eskalaciju problema. Ako je problem koji će eskalirati pravne prirode, onda je prema logici stvari, u potpunosti logično da će se od pravnika očekivati da imaju ovakva znanja i veštine kako bi preventivno rešavali navedene probleme. Iako, je ovo logika koja vodi većinu menadžera, ona još nije svojstvena i pravicima, koji u većini slučajeva smatraju da problem postaje njihov, onda kada eskalira, odnosno, nemaju ni znanja, a reklo bi se ni volju, da deluju preventivno, što je sa stanovišta poslodavca nedopustivo. U ovom smislu sistem školovanja pravnika pokazuje još jedan od nedostataka jer je usled specijalizacije u domenu prava propustio da buduće pravnike osposobi za neophodna znanja i veštine koje se zahtevaju na tržištu rada. Naime, nedostatak empatije i emocionalne inteligencije kod advokata u praksi se uglavnom iskazuje na način da advokati u većini slučajeva pristupaju problemu kao slagalici koju pokušavaju da reše primenom logike i pravnog okvira ne vezujući problem u dovoljnoj meri za osobe koje su u isti uključene, odnosno, izbegavajući svaku socijalnu ili emocionalnu dimenziju problema.⁸ U slučajevima kada je sve više samozaposlenih i firmi koje imaju samo jednog zaposlenog, što je posledica specijalizacije na tržištu intelektualnih usluga i pojave kolaboracionih i poslovnih platformi, ovakav pristup značajno sužava mogućnost prakse za emocionalno neosetljive pravne zastupnike. Ovaj jaz postaje sve veći pa mnogi pravници sa dugogodišnjim

⁶ Chris Ashford, Nigel Duncan, Jessica Guth, Perspectives on Legal Education: Contemporary Responses to the Lord Upjohn, pp. 91-92, ISBN: 978-1-138-81258-1, 2006, New York,

⁷ Kim Elsesser, The Real Problem With Diversity Programs: Too Many Lawyers, Jan 5, 2016, članak Forbs, 14.02.2018, dostupno na mreži: <https://www.forbes.com/sites/kimelsesser/2016/01/05/the-real-problem-with-diversity-programs-too-many-lawyers/#1aec37140872>

⁸ John L. B., Virginia O. F., Empathy training for Lawyers and law students, 14.02.2018, dostupno na mreži: <http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/swulr13&div=22&id=&page=>

praksom danas pronalaze načine da se dodatno obrazuju i u ovoj oblasti jer to postaje dominantan zahtev tržišta.

2. Ključne kompetencije koje tržište zahteva od pravnika

Moderno poslovno okruženje razlikuje se od onog koje je u ranijem period poslužilo kao osnova za definisanje kurikuluma pravnih fakulteta. Kako se tržište menja, tako se menjaju i ključne kompetencije i veštine kojima moraju ovladati pravници kako bi uspešno zastupali svoje klijente. U ovom smislu razmotrićemo promene ključnih kompetencija koje se traže na tržištu pravnih usluga. U predhodnim decenijama osnovni neophodni set veština i ključnih znanja za advokate i pravnike uopšteno je izgledao na sledeći način⁹:

- Analitičnost, sposobnost analize problema
- Posvećenost detaljima
- Logičko rasuđivanje
- Uverljivost
- Izraženo mišljenje
- Sposobnost pismenog izražavanja
- Poznavanje prava
- Sposobnosti u sudnici, prepisci i pisanju regulativnog okvira za potrebe klijenta
- Integritet

Prema navodima L21 portala ovo više nije dovoljan set znanja i veština za pravnike u privredi, već se isti proširuju na sledeći način:

- Sposobnost timskog rada i kolaboracije naročito sa onima koji predstavljaju izvore ne pravnog znanja vezanog za neki specifični problem koji se pokušava rešiti
- Emocijalna inteligencija
- Poznavanje ekonomije
- Projekt menadžment
- Tehnička znanja, kao i tehnički background, neophodan da se razumeju tehnički problem, ali i sposobnost da se koriste modern tehnologije i alati u pravnoj praksi. Činjenica je da nivo tehničke kompetencije postao osnovna kompetencija ta pravnike.
- Upravljanje vremenom i vremenski definisanim obavezama

Ključna znanja i veštine se pod pritiskom tržišta menjaju na način takođe prikazan potonjim tabelom.

KLASIČNA ZANANJA I VEŠTINE	VEŠTINE KOJE ĆE BITI NEOPHODNE PRAVNICIMA U VREMENSKOM OKVIRU 2020 I POTONJEM
Biti jedinstveni izvor pravnih usluga i prakse za potrebe poslovanja	Upravljanje ekosistemom sa više pružaoca pravne pomoći, više stručnih, veštačkih i ekspertske znanja iz oblasti tehnologije.
Pružati pravne usluge biznisu	Postati poslovni partner, strategije i neko ko omogućuje da se stvari dese (da se poslovanje omogući). Izgradnja veza unutar ekosistema kako bi se omogućilo pružanje usluga duboke upućenosti (visokostručnih uvida) u vezi poslovanja, pravnog aspekta poslovanja i/ili radnog okvira za korištene I

⁹ Jordan Furlong, Core competence: 6 new skills now required of lawyers, 04.07.2018, članak, 14.02.2018, dostupno na mreži: <https://www.law21.ca/2008/07/core-competence-6-new-skills-now-required-of-lawyers/>

	nadolazeće tehnologije
Davanje pravnih saveta	Sposobnost obučavanja kolega, te samopomoć u smislu izgradnje veština upravljanja znanjem i metaznanja
Pripremanje i pregovaranje u vezi transakcija i ugovora.	Postati neko ko brzo omogućuje dizajn specifičnih ugovora zasnovanih na procesnom dizajnu i neko ko kreativno koristi tehnologiju na način da podržava poslovne prioritete.
Upravlja rizicima u vezi sa klauzulama ugovora.	Upravlja rizicima holistički na nivou sektora ili procesa. Pronalazi i kreira vrednost i štiti poslovnu reputaciju.

Tabela 1: Pregleda znanja i veština neophodnih pravnicima za uspešan rad u privredi

I u ranijem periodu postojali su predlozi da se postojeći trening sistem preuredi i osavremeni u smeru boljeg osposobljavanja budućih pravnika, na nači da se uvede više praktičnih aktivnosti kroz koje bi se stekla praksa odnosno povećao broj kvalifikovanih pravnih radnji kroz koje tokom školovanja porđu svršeni studenti, ali su svi ovi predlozi imali manu u tome što su poskupljivali ionako visoke školarine što je uticalo na to da školovanje ne bude dostupno za siromašnije porodice i studente, pa je ovakva vrsta treninga pre predstavljala barijeru nego pomoć u toku studija, poseno ako se uzme u obzir cena po kojoj se dobijajo neki sadržaj na koji bi se studenti koncentrisali relativno mali procenat vremena tokom studija.¹⁰ Kao posebno važna veština u budućnosti ogleda se mogućnost da svršeni pravници mogu sitnetizovati činjenice iz različitih domena u jedinstvenu logičku celinu jer ovo prestavlja kritičnu veštinu zastupanja u oblasti multidomenskog poslovanja koja je sve zastupljenija u praksi.¹¹

3. Etička pitanja vezana za kompetencije

Koji nivo tehničkih kompetencija se očekuje od pravnika, posebno advokata kada se susreću sa slučajevima koji zahtevaju određeni nivo znanja i veština iz tehničkog domena – prestavlja osnovno pitanje koje se postavlja pred privrednike koji angažuju pravnike u vezi sa problemima koji ih muče. Većina velikih privrednih subjekata izabrala je strategiju razvoja sopstvenog jezgra pravnog znanja i ima interne pravne timove koji usko saraduju sa tehničkim i ekonomskim ekspertima unutar organizacije. Ipak, u određenim slučajevima iz prakse zahtevaju se specijalizovana pravna znanja i onda su predstavnici biznisa iznova suočeni sa navedenim pitanjem. Naime, pravnici koje bi angažovali moraju zadovoljiti određeni nivo tehničkog znanja neophodan da uopšte razumeju problem i sugestije koje bi dolazile od internog tehničkog tima. Ovakav scenario u praksi, iako sve češći, prestavlja frustrirajući proces jer je u većini slučajeva biznis usled nepostojanja adekvatnog pravnog kadra koji bi zadovoljio navedene potrebe biznisa primoran da saraduje sa raspoloživim kadrom koji često nema ni osnovne kopetencije vam oblasti prava, i što je problematičnije neshvata ili ne želi da prizna navedeni problem pa se u praksi dešavaju nedopustivi propusti u smislu zastupanja klijenta. Suočene sa navedenim problemom pojedine stručne udruge pravnika odlučile su se da za najznačajnije oblasti tehničkih kompetencija propišu minimalne standarde poznavanja i familijarnosti sa tehnologijom koju pravnici moraju poštovati. Tako je New York County Lawyers Association's Committee on Professional Ethics, sa središetom

¹⁰ Ka Shing Cheung, Discuss the pros and cons of the current system of training of barristers and solicitors, Marked by teachers, 14.02.2018, dostupno na mreži: <http://www.markedbyteachers.com/as-and-a-level/law/discuss-the-pros-and-cons-of-the-current-system-of-training-of-barristers-and-solicitors.html#>

¹¹ Thinking about Law School, LSAC, 14.02.2018, Dostupno na mreži: <https://www.lsac.org/jd/thinking-about-law-school/lawyers-skills>

na Mehentnu, kao obavezu na teritoriji navedenog dela grada propisao minimalne tehničke kompetencije u postupanju pravnika sa elektronskom dokumentacijom klijenta. Ova obaveza kao etički i pravni standard obavezuje pravike da su upoznati i familijarni sa tipovima podataka, merama zaštite podataka, merama zaštićene komunikacije, eDiscovery pravnom tehnologijom, te drugim povezanim tehnologijama kao deo bezbednosnog arazmana sa klijentom.¹² Slično navedenom danas pravila profesionalne etike zahtevaju od pravnika da se u tehnologiju razumeju dovoljno da mogu da shvate inpute koji im daje industrija, te za korišćenje tehnoloških alata, kao što je primena veštačke inteligencije u pravnom domenu, kako bi na adekvatan način mogli da odgovore na potrebe biznisa, odnosno, da ispune očekivanja istog u smislu minimalnog nivoa znanja i veština neophodnog za davanje pravnih saveta ili zastupanje. Ipak, važno je napomenuti da danas svega mali broj studenata uopšte ima mogućnosti da ovladaju nephodnim tehničkim znanjima u okviru osnovnih studija, posebno jer se na istim ne insistira na obaveznom korišćenju svih novih tehnologija, pa posledično i njihova sposobnost da zahvaljujući činjenici da koriste najnovije i najefikasnije tehnologije omogućava bolje korišćenje raspoloživog vremena i samim tim mogućnost da se u okviru istog primene adekvatnija pravna rešenja što je osnovni interes klijenta ali dugoročno gledano i pravnog zastupnika.¹³ U ovom kontekstu važno je napomenuti da razumevanje oboga pravnog okvira i dostupne tehnologije predstavlja tačku na kojoj se pravnici osposobljavaju za duboke tehnološke uvide neophodne kako bi se valjano i adekvatno formulisala pravna strategija sposobna da rezultira na adekvatan način, odnosno, onako kako od nje biznis očekuje.

4. Istraživanje – rezultati i rasprava rezultata

Da bi stekli utisak kako navedene probleme vide pravnici kod nas sprovedi smo primarno istraživanje. Anketnim upitnikom je bilo obuhvaćeno ukupno 21 pitanje. Ispitivanje je provedeno na uzorku od 46 pravnika različitih životnih doba i iskustva. Upitnik je od ispitanika tražio da na predefinisana pitanja odgovore jednim od ponuđenih odgovora. Za izvestan broj pitanja u kojima se tražilo da ispitanici pokažu koliko se slažu sa navodima iz pitanja primenjivana je Likertova skala. Nakon prikupljanja odgovora svi upitnici su obrađeni statističkim alatima pri čemu se došlo do zanimljivih rezultata.

Na postavljeno pitanje, *da li ispitanik smatra da je u predhodnom obrazovanju osposobljen/a za radne zadatke, u smislu vođenja sporova, realnih postupaka, davanja saveta ili drugih neformalnih oblika pomoći (konsultacija) iz oblasti privrednog prava, kada se predmet spora/pitanja u najvećoj meri odnosi na ono što je delatnost privrednog subjekta*, dobijena je sledeća raspodela odgovora:

Da li ste u predhodnom obrazovanju osposobljeni za radne zadatke, u smislu vođenja sporova, realnih postupaka, davanja saveta ili drugih neformalnih oblika pomoći (konsultacija) iz oblasti privrednog prava, kada se predmet spora/pitanja u najvećoj meri odnosi na ono što je delatnost privrednog subjekta?	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent

¹² Should lawyers take on cases requiring technical knowledge if they don't have that knowledge?, eDisclosure Information Project, Posted on June 7, 2017, članak, 14.02.2018, dostupno na mreži: <https://chrisdale.wordpress.com/2017/06/07/should-lawyers-take-on-cases-requiring-technical-knowledge-if-they-dont-have-that-knowledge/>

¹³ Monica Goyal, Do Lawyers and Law Students Have the Technical Skills to Meet the Needs of Future Legal Jobs?, June 29 th 2017, članak Slaw, 14.02.2018, dostupno na mreži: <http://www.slw.ca/2017/06/29/do-lawyers-and-law-students-have-the-technical-skills-to-meet-the-needs-of-future-legal-jobs/>

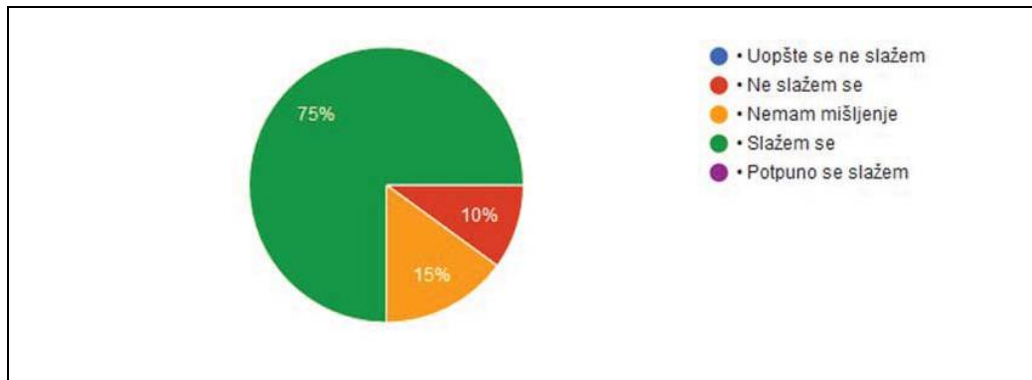
Valid	Da, u potpunosti	0	0,00	0,00	0,00
	Razumem pravnu porblematiku iz ove oblasti, ne i sve tehničke detalje i za njih očekujem pomoć inženjerskog i/ili menadžerskog kadra	30	65,00	65,00	65,00
	Razumem suštinu problema sa kojima se u praksi suočavam, ali ne i logiku i argumente koji se koriste – kao pravnik uglavnom logički i pravno uobličavam tekst koji dobijem od naših inženjera na kojima je sav posao u vezi sa tehničkom argumentacijom, dokazivanjem i rešenjima, ne smatram da je neophodno da pravnici poznaju druge domene, kada je potrebno pozivamo veštake	5	10,00	10,00	75,00
	Smatram da jako slabo poznajem probleme iz prakse i da u postupcima predstavljam jedinstveno mesto komunikacije između tehničkih kadrova koji učestvuju u sporu, te u skladu sa dobijenim informacijama, pripremam finalni odgovor, koji pravno uobličavam i potkrepljujem relevantnom pravnom argumentacijom (i formalno i materijalno)	7	15,00	15,00	90,00
	Znam ono što mislim da treba da znam i što je moj posao, ne upuštam se u problem preko toga, te svoj odgovor zasnivam isključivo na pravnoj argumentaciji	5	10,00	10,00	100,00
	Total	47	100,00	100,00	100,00
Mis sing	System	0	0,00	0,00	0,00
Total		47	100,0	100,00	100,0

Tabela 2: *Osposobljenost pravnika za obavljanje radnih zadataka u privredi*

Evidentno je iz date table 2. da je većina ispitanika, odnosno njih 65% saglasna da razumiju uglavnom pravnu porblematiku, ali ne i sve tehničke detalje, te da im je neophodna pomoć inženjerskog i/ili menadžerskog kadra da bi istu razumeli. Analiza je pokazala da 10% ispitanika razumiju suštinu sa kojom se u praksi suočavaju, ali ne i logiku i argumente koji se koriste – kao pravnik uglavnom logički i pravno uobličavam tekst koji dobijem od naših inženjera na kojima je sav posao u vezi sa tehničkom argumentacijom, dokazivanjem i rešenjima, ne smatram da je neophodno da pravnici poznaju druge domene, kada je potrebno pozivamo veštake. 15% ispitanika navodi da jako slabo poznaju probleme iz prakse i da u postupcima predstavljaju jedinstveno mesto komunikacije između tehničkih kadrova koji učestvuju u sporu, te u skladu sa dobijenim informacijama, pripremaju finalni odgovor, koji pravno uobličavaju i potkrepljuju sa relevantnom pravnom argumentacijom (i formalno i materijalno). Evidentno je da je 10% ispitanika navelo da znaju ono što misle da treba da znaju i što je njihov posao, te se ne upuštaju u problem preko toga, svoj odgovor zasnivaju isključivo na pravnoj argumentaciji. Niti jedan od ispitanika nije potvrdno odgovorio **da je u predhodnom obrazovanju osposobljen/a za radne zadatke, u smislu vođenja sporova, realnih postupaka, davanja saveta ili drugih neformalnih oblika pomoći (konsultacija) iz oblasti privrednog prava, kada se predmet spora/pitanja u najvećoj meri odnosi na ono što je delatnost privrednog subjekta.**

U nastavku se sa narednim pitanjem ispitivao, odnosno obrazlagao subjektivan osećaj sigurnosti prouzrokovan visokom kompleksnošću problema sa kojima se mladi pravnik suočava - Kao pravni savetnik u procesima koji podrazumevaju ekspertska znanja koja se u

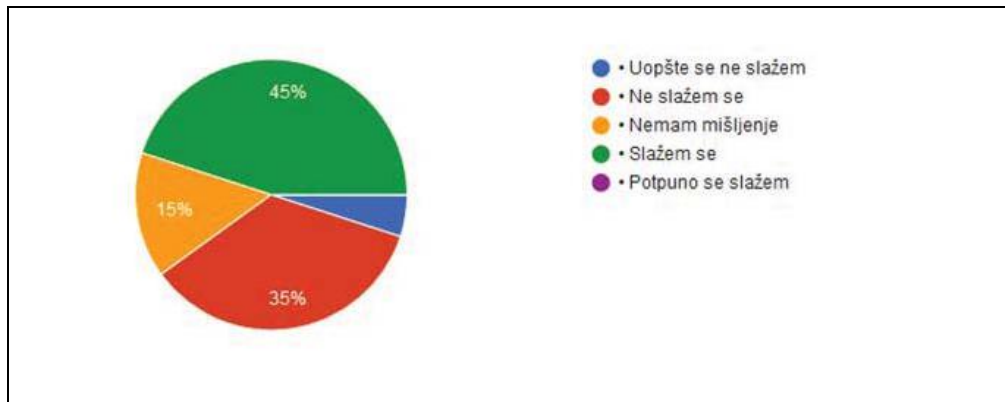
praksi koriste na dnevnom nivou mladi tek svršeni pravnici se često osećaju poput pacjenata kojem se obraća specijalista, ispitanici su imali sledeću raspodelu ponuđenih odgovora:

Grafikon 1: Ekspertska znanja

Evidentno je iz datog prikaza da je 75% ispitanika saglasno *da u funkciji pravnog savetnika u procesima koji podrazumevaju ekspertska znanja koja se u praksi koriste na dnevnom nivou mladi tek svršeni pravnici se često osećaju poput pacjenata kojem se obraća specijalista.*

Na pitanje kojim se razmatrala specifičnost pojava intelektualne svojine koji sve češće dolazi u fokus pravnih sporova - *da li smatrate da ste u prethodnom obrazovanju dovoljno osposobljeni da se brinete o poslovnom interesu klijenta /poslodavca u vezi sa intelektualnom svojinom, odnosno da li ste i u kojoj meri osposobljeni da ga savetujete i vodite sporove u vezi sa istom,* ispitanici su imali sledeću raspodelu ponuđenih odgovora:

Grafikon 2: Ekspertska znanja

Iz Grafikona 2. vidimo da 35% ispitanika smatra *da u prethodnom obrazovanju nisu dovoljno osposobljeni da se brinu o poslovnom interesu klijenta /poslodavca u vezi sa intelektualnom svojinom, odnosno da ga savetuju i vode sporove u vezi sa istom problematikom.* Sa ovom konsatatacijom je apsolutno saglasno i njih 5%. Analiza pokazuje da 15% nema stav po ovome pitanju, dok njih 45% smatra *da su u obrazovanju dovoljno osposobljeni da se brinu o poslovnom interesu klijenta /poslodavca u vezi sa intelektualnom svojinom, da ga savetuju i vode sporove u vezi sa istom problematikom.*

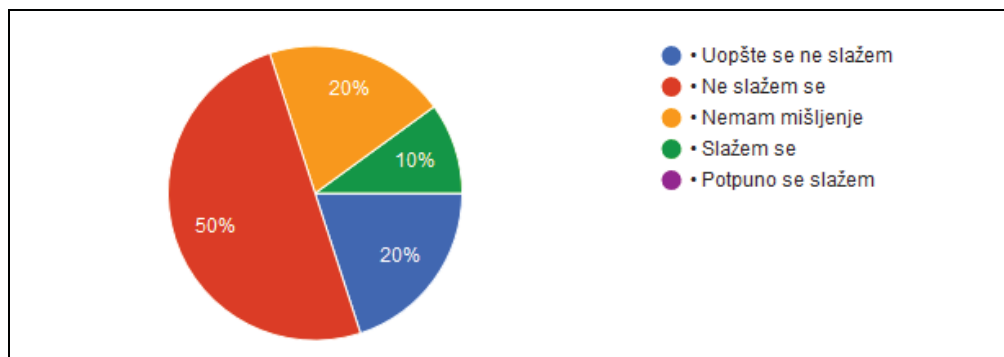
Na pitanje koje se odnosilo na poznavanje tehnika kopiranja intelektualne svojine koje se nalaze u sivoj zoni i nisu decidno definisana zakonodavstvom - **da li razumete pojmove reversnog inženjeringa, odnosno, uslove kada je isti dozvoljen, a kada zabranjen i kako se dokazuje zloupotreba**, ispitanici su odgovorili na sledeći način

- Siguran sam da u dovoljnoj meri razumem navedene pojmove i tehnike, te da ih u praksi mogu prepoznati i voditi procese u vezi sa istim, odgovorilo je % ispitanika;
- Razumem koncept reinženjeringa i opšte koncepte zaštite industrijskog dizajna, te pravne mere za zaštu istog, mislim da mogu da razumem ove probleme, ali uvek za ovakve slučajeve tražim odgovarajući nivo stručne pomoći u vidu inženjerskih ekspertskih znanja, odgovorilo je 25% ispitanika;
- Teoretski znam o čemu se radi, u smislu konceptualnog poznavanja metoda, ali u praksi ne razumem konkretne zahteve koji se red mene postavljaju, odgovorilo je 40%
- Ovo je tehničko, a ne pravno pitanje, ni na nivou obaveštenosti ne znam kako bi vodio pravni postupak ili savetovao klijenta u vezi sa ovim pitanjima, odgovorilo je 30% ispitanika.

Upitani **ko bi po njihovom mišljenju trebao da dokazuje zloupotrebu neke od metoda reversnog inženjeringa, u smislu indirektnog kopiranja proizvoda, i na koji način**, ispitanici su odgovorili:

- Inženjeri, korištenjem matematičkih i simulacionih metoda, odgovorilo je 0% ispitanika,
- Pravnici, pozivajući se na ekspertsku znanja iz oblasti, odgovorilo je 60% ispitanika,
- Pravnici, pozivajući se na očitu sličnost dva proizvoda ili usluge, te vremenski sled događaja, odgovorilo je 10% ispitanika,
- Inženjeri, provođenjem eksperimenta u kontrolisanim uslovima (eksperimentom se dokazuje da je moguće na osnovu izvornog idzajna i odgovarajuće metodologije dobiti novi dizajn, koji se pojavio na tržištu a direktna je posledica zloupotrebe osnovnog dizajna, odgovorilo je 30% ispitanika

Na pitanje - **da li smatrate da ste u prethodnom obrazovanju dovoljno osposobljeni da se brinete o poslovnom interesu klijenta /poslodavca u vezi sa industrijskom špijunažom, odnosno da li ste i u kojoj meri osposobljeni da ga savetujete i vodite sporove u vezi sa istom**, ispitanici su dali sledeću raspodelu odgovora:

Grafikon 3: Osposobljenost pravnika za brigu o interesu klijenta

Analiza rezultata grafikon 3. nam pokazuje da kumulativno posmatrano 70% ispitanika ne smatra **da su u prethodnom obrazovanju dovoljno osposobljeni da se brinu o poslovnom**

interesu klijenta /poslodavca u vezi sa industrijskom špijunažom, odnosno osposobljeni da ga savetuju i vode sporove u vezi sa istom.

Na pitanje - *da li ste se u osnovnom obrazovanju sretali i da li imate dovoljno iskustva sa pitanjima ekstrateritorijalnosti u smislu obrade podataka u oblaku, imate li jasno razvijenu metodologiju kako pristupiti ovakvim problemima u praksi ili se svakom ovakvom problemu pristupa pojedinačno bez definisanog metodološkog okvira*, ispitanici su odgovorili na sledeći način:

- Nisam se sretao sa pitanjima koja uređuju pravni okvir u vezi sa obradom i prezentacijom podataka u oblaku – nisam upoznat sa ovim pitanjem, odgovorilo je 60% ispitanika,
- Znam da je ovo značajan pravni problem u okviru pružanja nekih internet usluga pa savetujem klijenta da svoje podatke i aplikacije uvek drži u privatnom cloud rešenju koje se hostuje u nacionalnim granicama, odgovorilo je 20 % ispitanika,
- Znam da je ovo značajan problem, za koje nemamo jasnog rešenja i strategije, pa korisniku uvek predlažem da se pravno ogradi kroz EULA ugovor sa krajnjim korisnikom, odgovorilo je 10% ispitanika,
- Znam da problem postoji ali iz iskustva znam da nacionalni pravni sistem u smislu procesiranja ovakvih pitanja nije dorastao, pa svesno prihvatamo rizik neregulisanog poslovanja, odgovorilo je takođe 10% ispitanika.

Na pitanje - *da li smatrate da ste u prethodnom obrazovanju dovoljno upoznati i osposobljeni za vođenje postupaka koji podrazumevaju visoku kompleksnost sistema, odnosno, verujete li da u svojim pravnim radnjama na dovoljan i adekvatan način primenjujete tehnike simplifikacije*, ispitanici su odgovorili na sledeći način:

Grafikon 4: *Osposobljenost pravnika za brigu o klijentu*

Evidentno je iz grafičkog prikaza 4. da većina, odnosno 90% ispitanika smatra ***da u prethodnom obrazovanju nisu dovoljno upoznati i osposobljeni za vođenje postupaka koji podrazumevaju visoku kompleksnost sistema, odnosno, verujete li da u svojim pravnim radnjama na dovoljan i adekvatan način primenjujete tehnike simplifikacije***

Analizirajući navedene rezultate, posebno u svetlu kontrolnih pitanja kojima se proveravala postavljena hipoteza u radu, sa sigurnošću se može potvrditi ***da pravnici sa tek završenim fakultetom nisu osposobljeni za snalaženje u novoj poslovnoj praksi***. To nas upućuje i na logičku konzistentnost gore navedenih odgovora, jer se dolazi do sledećih preliminarnih zaključaka:

<p>1. Većina mladih pravnikā po završetku studija sudari se sa zidom realnosti u kojem shvataju da praksa sadrži veliki broj problema koji nisu u dovoljnoj meri obrađeni na studijama.</p>
<p>2. Problemi iz prakse uveliko prevezilaze poznate pravne probleme jer postoji veliki jaz između onoga što je uređeni pravni domen i potpuno neuređene realnosti koja je posledica brzog tehnološkog razvoja.</p>
<p>3. Oblast pravne neuređenosti koja je direktno vezana za nove tehnologije eksponencijalno raste, a školski sistem značajno kasni sa kurikulumima za diplomirane pravnike, pa tek svršeni studenti dolaze sa nedovoljnim znanjima iz pojedinih oblasti ali i sa preubedenjem da neko drugi umesto njih – neko sa ekspertskim znanjima treba da im pomogne u rešavanju regulativnih i pravnih problema iz oblasti koje zahtevaju ekspertska znanja.</p>

5. Zaključak

Kako nastavni programi i kurikulumi na pravnim fakultetima značajno zaostaju za potrebama pravne struke, autori ovoga rada smatraju da je potrebno jasno definisati one oblasti u kojima je izražen nedostatak stručnih i specijalističkih znanja, te definisati, realne potrebe pravne prakse i dopuniti i proširiti nastavne programe u onim oblastima u kojima je izraženo nepoklapanje između prakse i postojećih nastavnih programa. Takođe, treba razmotriti koji je to nivo baznog znanja iz tehničkih i matematičkih disciplina, te drugih naslonjenih disciplina od značaja sa kojima se studenti prava moraju upoznati kako bi bili funkcionalno osposobljeni za snalaženje u novoj poslovnoj praksi koja naglo evoluirā. Promene u obrazovanju pravnikā su neophodne i one moraju ići u pravcu kretanja ekonomije, privrede, odnosno tehnike i tehnologije, jer su upravo ove oblasti one koje se najbrže menjaju i samim tim povlače potrebu za dodatnom regulacijom, te se u njima i koncentriše sve veći deo prakse.

6. Literatura:

1. Chris Fowler, David Gribble, Andrew Jacobs, Howard McKay, Laura Melsa, Steve Roberts, Amanda Saunders, What skills will in-house lawyers need for 2020?, BT Legal, Thomson Reuters, Practical law, 14.02.2018, dostupno na mreži: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-004-7095?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true&bhcp=1](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-004-7095?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true&bhcp=1)
2. Jeffrey W. Carr, What They Don't Teach Law Students: Lawyering, DAVID SEGAL, NOV. 19, 2011, članak Business Day, 14.02.2018, dostupno na mreži: <http://www.nytimes.com/2011/11/20/business/after-law-school-associates-learn-to-be-lawyers.html>
3. Chris Ashford, Nigel Duncan, Jessica Guth, Perspectives on Legal Education: Contemporary Responses to the Lord Upjohn, pp. 91-92, ISBN: 978-1-138-81258-1, 2006, New York,
4. Kim Elsesser, The Real Problem With Diversity Programs: Too Many Lawyers, Jan 5, 2016, članak Forbs, 14.02.2018, dostupno na mreži:

<https://www.forbes.com/sites/kimelsesser/2016/01/05/the-real-problem-with-diversity-programs-too-many-lawyers/#1aec37140872>

5. John L. B., Virginia O. F., Empathy training for Lawyers and law students, 14.02.2018, dostupno na mreži:
<http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/swulr13&div=22&id=&page=>
6. Jordan Furlong, Core competence: 6 new skills now required of lawyers, 04.07.2018, članak, 14.02.2018, dostupno na mreži: <https://www.law21.ca/2008/07/core-competence-6-new-skills-now-required-of-lawyers/>
7. Ka Shing Cheung, Discuss the pros and cons of the current system of training of barristers and solicitors, Marked by teachers, 14.02.2018, dostupno na mreži:
<http://www.markedbyteachers.com/as-and-a-level/law/discuss-the-pros-and-cons-of-the-current-system-of-training-of-barristers-and-solicitors.html#>
8. Thinking about Law School, LSAC, 14.02.2018, Dostupno na mreži:
<https://www.lsac.org/jd/thinking-about-law-school/lawyers-skills>
9. Should lawyers take on cases requiring technical knowledge if they don't have that knowledge?, eDisclosure Information Project, Posted on June 7, 2017, članak, 14.02.2018, dostupno na mreži: <https://chrisdale.wordpress.com/2017/06/07/should-lawyers-take-on-cases-requiring-technical-knowledge-if-they-dont-have-that-knowledge/>
10. Monica Goyal, Do Lawyers and Law Students Have the Technical Skills to Meet the Needs of Future Legal Jobs?, June 29 th 2017, članak Slaw, 14.02.2018, dostupno na mreži:
<http://www.slaw.ca/2017/06/29/do-lawyers-and-law-students-have-the-technical-skills-to-meet-the-needs-of-future-legal-jobs/>

АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ У ДЕФИНИСАЊУ И РЕГУЛАТИВИ МЕДИЈСКИХ СЛОБОДА И ПРАВА

Апстракт

У правној држави не сме се заборавити значајна улога медија. Уједињене нације, Савет Европe, Европска унија, Организација за европску безбедност и сарадњу, а од судова Европски суд за људска права су у својим документима потврдили ову круцијалну улогу медија у друштвеном животној човека. Уставно правни основ делатности медија јесу одређене уставне слободе и то : слобода изражавања, слобода медија и слобода информисања. Слобода изражавања је најопштија врста слободе у области медијској права, која као цивилизацијско достигнуће представља услов највише људској друштва. Као посебан облик слободе изражавања јавља се право на информисање. Само кроз обезбеђење ових медијских слобода и права обезбеђује се „формирање јавног мњења” и успостављање демократије, владавине права и остваривања осталих прокламованих људских права и слобода.

Кључне речи: медијске слободе, слобода изражавања, слобода информисања, медијско право, медији

Abstract

The important role of the media must not be forgotten in a legal state. The United Nations, the Council of Europe, the European Union, the Organization for Security and Co-operation in Europe, and the European Court of Human Rights in their documents confirmed this crucial role of the media in the social life of man. The constitutional legal basis of the activity of the media are certain constitutional freedoms: freedom of expression, freedom of the media and freedom of information. Freedom of expression is the most common type of freedom in the field of media law, which, as a civilization achievement, is a condition for the advancement of human society. As a special form of freedom of expression, there is the right to information. Only through the provision of these media freedoms and rights is provided "formation of public opinion" and the presumption of democracy, the rule of law and the enjoyment of other proclaimed human rights and freedoms.

1. Теоријско одређење медија и медијских слобода и права

Да би дошли до успешног одређења медијских слобода и права, неопходно је претходно утврдити појам медија. Реч „медиј” потиче од латинске речи „*medium*” и означава средину у којој се неко или нешто налази, подручје у коме се нешто збива, услове под којима се нешто догађа, којим се преноси комуникација (говор, штампа, радио, телевизија...)²

Медиј је помоћно средство, посредник у изражавању између даваоца и примаоца информације. Постоји више врста медија, али се они могу разврстати на: штампане, радио и телевизијски програм, интернет и друга електронска јавна гласила, као и друга

¹ Poslovni i pravni fakultet Univerziteta Union Nikola Tesla u Beogradu

²Преузето из речника: <http://staznaci.com/medij>

средства која уз помоћ речи, звука и слике шаљу поруке у вези идеја, информација и мишљења неодређеном броју корисника.³

У важећем законском тексту који уређује јавно информисање и медије усвојена је дефиниција да је медиј „средство јавног обавештавања која речима, сликом, односно звуком преноси уреднички обликоване информације, идеје и мишљења и друге садржаје намењене јавној дистрибуцији и неодређеном броју корисника”.⁴

Из ове законске дефиниције произилазе следеће карактеристике медија:

- 1) Медиј је средство јавног обавештавања
- 2) Путем медија се преносе уреднички обликоване информације, идеје, мишљења и други садржаји (речима, сликом односно звуком)
- 3) Садржај који се преноси путем медија је намењен јавној дистрибуцији и неодређеном броју корисника.

Да би се ближе одредио појам медија, у законском тексту се наводи :., *Под медијем се у смислу овог закона посебно подразумевају:*

- дневне и периодичне новине,
- сервис новинске агенције,
- радио-програма и телевизијски програма
- електронски издања тих медија,

*и самостална електронска издања (уређивачки обликовани интернет странице или интернет портали), који су регистровани, у складу са овим законом”.*⁵

Уз наведено, у законском тексту, кроз навођење њихових општих облика дата је и нумерација облика који не представљају видове медија. Сходно томе, медиј није: књига, филм, носач аудио и аудио-визуелног садржаја, научни и стручни часопис намењен првенствено информисању или образовању одређене професионалне групе, остале штампане публикације, каталог који садржи искључиво обавештења, огласе, рекламе и информације намењене тржишту билтен и сличне публикације намењене интерном информисању, електронска публикација државних органа и организација, установа, јавних предузећа и привредних друштава, предузетника и њихових удружења, службено гласило, штампана ствар, попут летака, плаката и сличних средстава јавног обавештавања, друга публикација у смислу прописа којим се уређује издаваштво, као и интернет претраживачи и агрегати.

Имајући у виду велику присутност и улогу Интернета као глобалне комуникационе мреже и у пољу слободне размене информација у законском тексту је наведено да се под медијима не подразумевају: платформе, попут интернет форума, друштвених мрежа и других платформи које омогућавају слободну размену информација, идеја и мишљења својих чланова, нити било коју другу самосталну електронску публикацију, попут блогова, веб презентација и сличних електронских презентација, осим ако нису регистровани у Регистру медија.⁶

³ Преузето из речника: <http://velikirecnik.com/2016/06/11/medijum/>

⁴ Закон о јавном информисању и медијима ("Сл. Гласник РС", бр. 83/2014, 58/2015 и 12/2016), члан 29 став 1

⁵ Закон о јавном информисању и медијима ("Сл. Гласник РС", бр. 83/2014, 58/2015 и 12/2016), члан 29 став 2

⁶ Закон о јавном информисању и медијима ("Сл. Гласник РС", бр. 83/2014, 58/2015 и 12/2016), члан 30

Мада се реч „медиј” често користи у множини, у члану 31 Закона о јавном информисању и медијима је одређено да се једним медијем сматрају :

1. свака новина са посебним називом,
2. сва издања једних новина које излазе под истим називом,
3. сваки појединачни радио или телевизијски програм, без обзира на начин дистрибуције
4. сваки сервис новинске агенције која се посебно дистрибуира
5. самостално електронско издање.⁷

Издавач медија може бити свако физичко и правно лице, уз услов да морају бити регистровани код надлежног органа Републике Србије за обављање делатности. Уколико је реч о правном лицу као издавачу медија, њега непосредно или посредно, не може оснивати Република, аутономна покрајина и јединица локалне самоуправе, као и установе, предузеће и друго правно лице које је у целини или делу у државној својини, односно које су у целини или делом финансира из јавних прихода, осим у случајевима :

- 1) формирања јавних сервиса на националном и покрајинском нивоу, или
- 2) омогућавања националним саветима националних мањина да оснивају установе и привредна друштва ради остваривања права на јавно информисање на језику националне мањине, односно фондације ради остваривања општекорисног циља унапређења јавног информисања на језику националне мањине.

Кроз савремене видове комуникације, медији нису пуки преносилац информација, већ је њихова улога много значајнија. Контролисањем и управљањем информацијама и начином њихове презентације, медији су главни ствараоци у креирању доминантног мишљења о неком значајном друштвеном питању (политичком, економском, правном, и сл). Имајући у виду њихову растућу моћ и утицај на целокупан друштвени живот, јавља се и питање медијских слобода.

Слобода медија у Европској унији представља основно право које се односи на све државе чланице Европске уније и њених грађана, као што је дефинисано у Повели о основним правима и Европској конвенцији о људским правима . Истовремено ова слобода представља и један од основа демократског друштва.

Штавише, инсистирање на овој слободи и потенцирање као основног права је транспарентно у оквиру процеса проширења ЕУ, где се гарантовање медијске слободе назива се кључним индикатором спремности земље да постане део ЕУ.

У теорији је присутно становиште да садржину слободе медија чине три саставна дела слободе а то су право да се дистрибуирају информације без ограничења и цензуре, право да се дође до информације без забрана и најзад права која се тичу самог јавног гласила и унутрашњих односа у медијима.⁸

Неспорно је да се слобода медија односи на право изражавања вредносних судова и права изношења чињеница. У пракси се „слободе медија” односи на одсуство државног уплитања у рад медија и њихове ставове. С тим у вези „ медијски плурализам” се схвата у смислу недостатка приватне контроле над медијима, што значи избегавање концентрисаног приватног власништва медија.⁹

⁷ Закон о јавном информисању и медијима ("Сл. Гласник РС", бр. 83/2014, 58/2015 и 12/2016), члан 31

⁸ П Димитријевић, Ј Вучковић, Основи медијског права, Ниш, Свен, 2011, стр31

⁹ "Евројска суседска политика и прејевори о проширењу".

Слобода медија као основно људско право представља главну платформу за обезбеђивање слободе изражавања и слободе информисања.

2. Дефинисање слободе изражавања у међународним и регионалним организацијама

Доминантна слобода на којој се заснивају сви правни стандарди који се могу сврстати у медијско право јесте слобода изражавања. Како се у теорији наводи право на слободу изражавања сигурно је „једно од најдрагоценијих права у индексу кодифицираних права и слобода, које је одавно престало бити ексклузивна повластица владајућих елита и постало универзално људско и грађанско (политичко) право од животног значаја како за сваког појединца, тако и за друштво у целини.”¹⁰

Ова слобода се заснива на слободи мишљења, слободи добијања или или саопштавања информација и идеја без мешања државних власти и без обзира на границе.

Једна од дефиниција слободе изражавања у теорији гласи: „слобода да се изрази мисао, било да се ради о идејама, знањима, вредностима, веровањима, било да се то чини помоћу речи, писма или слике, или помоћу свих осталих савремених средстава репродукције и дифузије мисли и речи, било да се ради о штампаној грађи или модерним средствима, која нам пружа информатика, било да је реч о књизи или штампи, што је много уобичајеније или о садашњим или будућим аудио визуелним средствима”.¹¹

Не постоји једна универзална, дефиниција слободе изражавања, из разлога што се ширина овог права се различито одређује, како од државе до државе, тако и унутар самих међународних организација. Државе се опредељују за различит обим и садржај овог права у националним законодавствима у зависности од културних, историјских, религиозних, политичких и многих других различитости”.¹²

И ако се различито одређује садржина ове слободе, њен оквир омеђан је правима и слободама других. Слобода изражавања не може се схватити као апсолутна слобода. Шта више, слобода изражавања се правно уређује тако што се утврђује чиме је ограничена, односно њен међузависан однос са другим слободама и правима са којима је у колизији а који такође уживају уставну заштиту. Слободе и права са којима слобода изражавања може доћи у колизију су право на приватност, право на правично суђење, право на слободу савести и вероисповести и заштита вредности које ова права штите, као на пример: част, углед, људско достојанство, морал, државна безбедност и сл.

Слобода изражавања као једну од најважнијих слобода и права, како на глобалном, тако и на националном плану, која обухвата слободу мишљења и слободу примања и преношења информација и идеја без обзира на границе, гарантују својим документима међународне институције, пре свега Уједињене нације, Савет Европе, Европска унија,

¹⁰ В. Алабурић, Слобода изражавања у пракси европског суда за људска права, Народне новине, Загреб, 2002, стр 1

¹¹ Remon Polen, Истине и слободе-Оглед о сподоби изражавања, АГОРА, Београд, 2001, стр 5.

¹² Ј. Сурчулија, „Регулаторни изазови слободе изражавања на интернету”, Слобода изражавања на интернету, Центар за развој интернета, 2010.

Организација за европску безбедност и сарадњу, а од судова Европски суд за људска права.

Универзална декларација о људским правима, донета од Генералне скупштине Уједињених Нација 10.12.1948. године у члану 19. предвиђа „да свако има право на слободу мишљења и изражавања, што подразумева право да не буде узнемираван због свог мишљења, као и право да прими, тражи и шири обавештења и идеје, било којим средствима и без обзира на границе”.¹³

Међународни пакт о грађанским и политичким правима, донет од Генералне скупштине Организације Уједињених нација 16.12.1966.године, у члану 18. гарантује слободу мисли:

„Нико не може бити узнемираван због свог мишљења”, а у члану 19. право на слободу изражавања: „Свако лице има право на слободу изражавања”. Ово право без обзира на границе, подразумева слободу изналажења, примања и ширења информација и идеја свих врста, у усменом, писменом, штампаном или уметничком облику, или на било који начин по слободном избору”.

Овај пакт предвиђа посебно дужности, одговорности и услове ограничења. Следствено томе, ограничења морају бити изричито одређена законом, а потребна су из разлога:

- 1) Поштовања права или угледа других лица
- 2) Заштите државне безбедности, јавног реда, јавног здравља и морала.”¹⁴

У теорији долази до честог мешања права на слободу мисли и слободу изражавања. Овај документ је значајан јер по први пут указује на разлику слободе мишљења (регулисана чланом 18) и слободе изражавања (регулисана чланом 19). Разлика је у могућностима ограничавања. Док се слобода изражавања може ограничити другим правима (поштовање права или угледа других лица, заштите државне безбедности, јавног реда, јавног здравља и морала), слобода мисли остаје неповредива и не подлеже никаквом ограничавању. Сходно томе, право на мишљење је апсолутно право, не може бити ограничено, док право на слободу изражавања може бити подвргнуто извесним ограничењима.

Слобода изражавања у медијима у оквиру Уједињених нација у 21 веку све више модификује своје постојање као слобода изражавања на интернету. С тим у вези известилац Уједињених нација за слободу изражавања је препоручио државама чланицама да би „онлајн изражавање могло да буде вођено међународним стандардима и гарантовано истом заштитом као и било које друге форме изражавања”.¹⁵

Конвенција за заштиту људских права и основних слобода, донета од стране Скупштине Савета Европе 4.11.1950. године, коју је потписало и ратификовало 47 држава и има регионалну, а не глобалну примену такође јемчи слободу изражавања. Ова конвенција у члану 10 гарантује слободу изражавања свим лицима, не само

¹³ *Универзална декларација о људским правима*, <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/> (члан 19)

¹⁴ *Међународни пакт о грађанским и политичким правима*, (члан 19) <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>

¹⁵ Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Mr. Abid Hussain, submitted in accordance with Commission resolution 2001 /47, Commission on Human Rights, fifty-eight session, Economic and Social Council, E/CN.4/2002/75, 30.01.2002, 19, p 70

држављанима државе потписница. Члан 10 Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода гласи: „Свако има право на слободу изражавања. То право обухвата слободу мишљења, слободу добијања или саопштавања информација и идеја без мешања државних власти и без обзира на границе”.

Истим чланом предвиђена су и ограничења ове слободе: „Пошто остваривање ових слобода повлачи за собом дужности и одговорности, оно може бити подвргнуто одређеним формалностима, условима, ограничењима, санкцијама које су прописане законом и које су неопходне у демократском друштву”¹⁶.

Ограничења слободе изражавања која предвиђа ова Конвенција су:

1. интерес националне безбедности, територијалног интегритета или јавне безбедности,
2. спречавања нереда и криминала,
3. заштите здравља или морала,
4. заштите угледа или права других,
5. спречавања откривања поверљивих информација и
6. очувања ауторитета и непристрасности судства.

Као што се може закључити, у оквиру Конвенције за заштиту људских права и основних слобода, слобода изражавања није призната као апсолутно право, што значи да се може ограничити ако постоје друга конкурентна основна права или легитимни циљеви неопходни за демократско друштво, који морају бити пропорционални постизању конкурентног циља.

Ова конвенција се сврстава у ред најзначајнијих механизма за заштиту људских права у оквиру међународних организација због два разлога. Први је установљивање Европске комисије за људска права и Европског суда за људска права. Други је што се први пут омогућује појединцу да се обрати једном међународном суду, ако сматра да му је неко право повређено.

Европски суд за људска права надлежан је у случајевима повреде права на слободу изражавања у складу са чланом 10. Европске конвенције о људским правима, и то од момента када су исцрпљена сва правна средства пред домаћим судовима, у периоду од 6 месеци када је донета последња одлука на националном нивоу. Овај суд је од свог оснивања 1959. године остварио завидну праксу која се тиче члана 10. Европске конвенције о људским правима. Па се са правом може рећи да се Европски суд за људска права сматра најмеродавнијим телом за одређивање права на слободу изражавања.¹⁷

Основно становниште Европског суда за људска права у вези са чланом 10. је први пут изречено у чувеној пресуди *Handyside против Велике Британије*, а поновљено у многим каснијим одлукама, које гласи: „слобода изражавања чини једну од основних основа демократског друштва, једну од основних претпоставки за његов напредак и развој сваког појединца”¹⁸. У свом раду Европски суд за људска права је тумачио слободу изражавања прилично широко. На пример, утврђено је да се члан 10. став 1-

¹⁶ Европске конвенције о људским правима, http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdf (члан 10)

¹⁷ Media and Democracy, Council of Europe Publishing, Strasbourg 1998, 35-57

¹⁸ Handyside против Велике Британије, представка бр. 5493/72 од 7. децембра 1976. године

„свако има право на слободу изражавања” односи на свакога, било физичко или правно лице”, што значи да и правна и физичка лица могу да траже заштиту од овог права.¹⁹

Право на слободу изражавања укључује не само право на изношење мишљења и примања информација и идеја, већ и њихово преношење. „изражавање” укључује било какво комуницирање као и изречене или написане речи. Заштита члана 10. става 1, такође обухвата и изражавање без обзира на медијум којим се комуницира.

3. Дефинисање слободе информисања у међународним и регионалним организацијама

Право на јавно информисање је изведено из права на слободу изражавања мишљења и представља њен посебан облик. Ово право је од суштинског значаја за контролу рада органа власти од стране грађана и предуслов транспарентности рада и поступања носиоца јавне власти. Дакле, слобода информисања подразумева право грађана да примају различите информације, те на основу тих информација без икаквих притисака од стране власти формирају свој став.

Слобода јавног информисања обухвата:

1. слободу прикупљања, објављивања и примања информација,
4. слободу формирања и изражавања идеја и мишљења,
5. слободи штампања и дистрибуције новина
6. слободу производње, пружања и објављивања аудио и аудио-визуелних медијских услуга, слободу ширења информација и идеја преко интернета и других платформи, и
7. слободу издавања медија и обављања делатности јавног информисања.²⁰

Као посебан аспект у оквиру слободе информисања се истиче слобода издавања медија и обављања делатности јавног информисања. С тим у вези јавно информисање мора бити слободно и неподложно цензури. Не сме се угрозити слободан проток информација путем медија, нити уређивачка аутономија медија, а нарочито вршити притисак, претње, односно уценом уредника, новинара или извора информација.

Потпуно остваривање ове слободе се врши гарантовањем заштите уредника, новинара и других особа које учествују у прикупљању и објављивању информација путем медија.

Заштита уредника медија, новинара и других лица које учествују у прикупљању и објављивању информација се остварује:

- 1) забраном сваког вида дискриминације, према политичкој опредељености и уверењу или другом особном својству у области јавног информисања.
- 2) кажњавањем физичког напада на уреднике, новинара и друге особе које учествују у прикупљању и објављивању информација путем медија
- 3) спречавањем злоупотребе службеног положаја и јавних овлашћења, власничких и других права, као и од утицаја и контроле над средствима за штампање и

¹⁹ Autronic AG против Швајцарске, представка бр.178, серија А, од 22.маја 1990.

²⁰ Закон о јавном информисању и медијима ("Сл. Гласник РС", бр. 83/2014, 58/2015 и 12/2016), члан 2

дистрибуцију новина или мрежа електронских комуникација које се користе за дистрибуцију медијских садржаја.

У Европској конвенцији о транснационалној телевизији доста простора је посвећено управо гарантовању слободе информисања. У преамбули је истакнуто између осталог да је слободан ток информација неопходан претпоставка слободног формирања мишљења: „Чланице, сматрајући да је слобода мишљења и информисања један од основних принципа демократског друштва и један од основних услова за његов развој и развој сваког људског бића, као основни мотив за доношење ове конвенције наводе потребу за олакшавање транснационалног емитовања и реемитовања, јер је слободан ток информација неопходан претпоставка слободног формирања мишљења, идеје за коју се чланице, у условима политичког плурализма, посебно залажу. У том смислу, развој информационе и комуникационе технологије треба да служи унапређењу овог корпуса права, како би се обезбедио слободан ток информација и што је још важнији, идеја, без обзира на границе и њихов извор, али поштујући и друга људска права.”²¹

У заједничкој декларацији о доступности информација, која је усвојена 6.децембра 2004.године од стране специјалног извештача Уједињених нација за слободу мишљења и изражавања, представника ОЕБС-а за слободу медија и специјалног извештача Организације америчких држава (ОАС) за слободу изражавања је такође дефинисано право на приступ информацијама као фундаментално људско право. Ова декларација, и ако по својој природи необавезна упућује државне органе да објаве и без претходног захтева информације од јавног значаја, као и да успоставе системе који би требало током времена да повећају број информација које се обелодањују: „Приступ информацијама је право сваког грађанина. Процедуре за приступ информацијама требало би да буду једноставне, брзе и уз минималну наплату, ако не и бесплатне”²². Декларација предвиђа и одступања од права на приступ информацијама, у циљу заштите јавног и приватног интереса и приватности. Одступања од приступа информацијама се примењују само у случајевима где би приступ таквим информацијама био штетнији него целокупан интерес јавности. У том случају државни органи су у обавези да докажу разлог одбијања приступа некој информацији као и да тражена информација спада у случајеве одступања.

4. Актуелни проблеми у остваривању медијских слобода и права у европским државама

Централна, северна и западна Европа имају дугу традицију слободе говора, укључујући и слободу штампе. У Европској унији, државе чланице су се обавезале да поштују Повељу ЕУ о основним правима, која је ступила на снагу Лисабонским уговором у 2009. години. Међутим, много пре ступања на снагу споразума, Суд правде Европске уније признао је основна права ЕУ као опште принципе права ЕУ и сматрао их делом правног оквира на којем заснива своју јуриспруденцију.

²¹ Закон о потврђивању Европске конвенције о прекограничној телевизији (Службени гласник РС- Међународни уговори бр.42/2009)

http://rem.rs/uploads/files/Zakoni/9699zakon_o_potvrdivanju_evropske_konvencije_o_prekograncnoj_televiziji.pdf

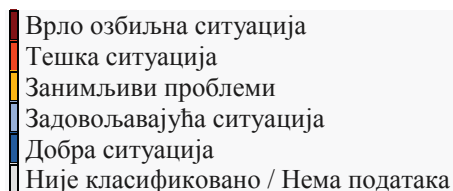
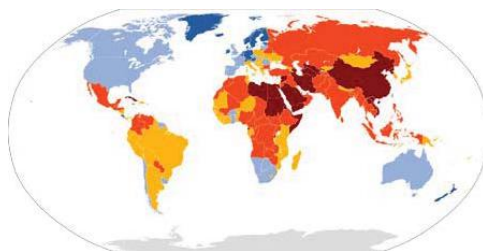
²² Annual Joint Declarations of the UN, OAS, OSCE and ACHPR mechanisms on freedom of expression - Joint Declaration of 2004 on access to information and secrecy legislation, <http://www.osce.org/fom/78309?download=true>

Слобода изражавања се поставља као "кључни индикатор спремности земље да постане део ЕУ",²³ те по уласку државе у Унију, институције ЕУ имају ограничену могућност да спроведу поштовање основних права и вредности, укључујући оне о слободи изражавања и информација, кроз праћење и надзор над националним законима о слободи медија у земљама чланицама ЕУ. Ово питање познато као *Коиенхајенска дилема*, засновано на резолуцији Европског парламента - *Повеља ЕУ: стандардна поставка за слободу медија у Европској унији*²⁴.

Управо имплементација и одговорност државе за повреду медијских права и слобода представља проблем који датира од од доношења Опште декларације о правима човека из 1948. године и Европске Конвенције из 1950. године.

Постојање диспропорције између прокламованог и оствареног у овој области није спорно.

Поражавајуће су чињенице да у 2017. години свега 13 процената светске популације ужива слободну штампу. Иста истраживања показују да четрдесет пет процената становништва живи у земљама у којима медијско окружење није слободно.

Слика 1: приказ нивоа слободе и уређивачке независности коју уживају медији 2017. године, по тодишњем извештају америчке невладине организације Freedom House²⁵

Као 10 најугроженијих земаља и територија на свету биле су Азербејџан, Крим, Куба, Екваторска Гвинеја, Еритреја, Иран, Северна Кореја, Сирија, Туркменистан и Узбекистан.

²³ "European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations". European Commission. <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/>

²⁴ "European Parliament resolution of 21 May 2013 on the EU Charter". <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/>

²⁵ Преузето са сајра Freedom House- Freedom of the Press <https://rsf.org/en/ranking?#>

5. Закључна разматрања

Експанзија свих врста медија довела је до појаве све већег броја међународних и националних правних аката који регулишу ову област. Уједињене нације, Савет Европе, Европска унија, Организација за европску безбедност и сарадњу, а од судова Европски суд за људска права су у својим документима истакли важност медијских слобода и права, пре свега слободу изражавања. Ово је резултат пре свега значаја и улоге медија за развој друштва уопште, а посебно за развој демократије.

Медијске слободе и права су у свакој земљи Европе најмање двоструко уређена- са једне стране националним законодавством, а са друге стране међународним правилима, у зависности којим регионалним организацијама држава припада.

Управо у законској регулативи која ће бити у што већој мери усаглашена са правом Европске уније и међународним стандардима и обезбеђивању њихове примене у домену независног судства, лежи један од начина превазилажења непоштовања медијских слобода и права и смањење јаза између прокламованих права и степена њихове остваривости који последњих година узима маха.

6. Литература

Алабурић В., Слобода изражавања у пракси европског суда за људска права, Народне новине, Загреб, 2002,

Димитријевић П, Вучковић Ј, Основи медијског права, Ниш, Свен, 2011

Сурчулија Ј., „Регулаторни изазови слободе изражавања на интернету”, Слобода изражавања на интернету, Центар за развој интернета, 2010.

Polen R, Истине и слободе-Оглед о сподоби изражавања, АГОРА, Београд, 2001

Правни извори

Annual Joint Declarations of the UN, OAS, OSCE and ACHPR mechanisms on freedom of expression - Joint Declaration of 2004 on access to information and secrecy legislation, <http://www.osce.org/fom/78309?download=true>

Европске конвенције о људским правима, http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdf

"European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations". European Commission. <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/>

Закон о јавном информисању и медијима ("Сл. Гласник РС", бр. 83/2014, 58/2015 и 12/2016)

Закон о потврђивању Европске конвенције о прекограничној телевизији (Службени гласник РС-Међународни уговори бр.42/2009)

Универзална декларација о људским њравима, <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>

*Међународни њакњ о ѡрађанским и ѡолињичким ѡравима,
<http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>*

Handyside против Велике Британије, представка бр. 5493/72 од 7.децембра 1976.године
Autronic AG против Швајцарске, представка бр.178, серија А, од 22.маја 1990.

FINANSIJSKO UPRAVLJANJE I KONTROLA U JAVNOM SEKTORU

Rezime

Finansijsko upravljanje i kontrola /Financial Management and Control – FMC/ podrazumeva celokupan sistem finansijskih i drugih kontrola, uključujući i strukturu javnog sektora, metode, procedure i internu reviziju koju uspostavlja rukovodstvo u javnom sektoru. FMC pruža podršku u ostvarivanju postavljenih ciljeva tako što pomaže u vodjenju poslova u javnom sektoru na ispravan, ekonomičan, efikasan i efektivan način.

Vlade su, kao i mnoge firme, velike organizacije sa velikim brojem zaposlenih, višestrukim procesima, različitim proizvodima i uslugama i brojnim korisnicima odnosno kupcima. Da bi bili uspešni, i vlada i firma moraju da upravljaju svojim poslovima na efektivan (delotvoran) način.

Finansijska kontrola u javnom sektoru je sistem kontrole koji sprovodi vlada, odnosno njene organizacije, sa ciljem da obezbedi da finansijsko upravljanje i kontrola njenih budžetskih centara (uključujući i strane fondove) budu u skladu sa relevantnim propisima, opisom budžeta, i principima dobrog finansijskog upravljanja, transparentnosti, efikasnosti, efektivnosti i ekonomičnosti.

Kontrolne aktivnosti su politike i procedure koje obezbedjuju sprovođenje radnji koje su identifikovane kao neophodne za upravljanje rizicima na adekvatan i blagovremen način. Važno je da se preduzimaju radnje i sprovode kontrolne aktivnosti sa ciljem da se značajni rizici svedu na razumne nivoe.

FINANCIAL MANAGEMENT AND CONTROL IN PUBLIC SECTOR

Summary

Financial management and control (FMC) implies complete system of financial and other controls, including the structure of public sector, methodes, procedures and internal revision established by the management in public sector. FMC supports goals accomplishment while assisting to public sector management in accurate, economical, efficient and effective manner.

Governments are, as well as many companies, large organisations with great number of employees, multiple processes, different products, services and numerous users. In order to be successful, both govenrment and the company have to manage their business in effective manner.

Financial control in public sector is a control system implemented by the government and its organisational units, with a goal of assuring that financial management and control of its budget centers (including foreign funds) is harmonised with relevant regulations, budget descriptions and principles of good financial management, transparency, efficiency, effectivness and economy.

Controlling activities are policies and procedures which ensure implementation of activities identified as neccessary for adequate and well-timed risk management. It is important to

¹ Evropski univerzitet Kallos Tuzla, www.eukallos.edu.ba

² generalni direktor Severtrans doo Sombor

undertake actions and implement control activities with a goal of risk reduction to a reasonable level.

1. Uvod

Finansijsko upravljanje i kontrola obuhvata celokupan sistem finansijskih i drugih kontrola, a obuhvataju sve aspekte jedne javne institucije – sve zaposlene, sve procese i svu infrastrukturu.

Postoji opšte očekivanje da su oni koji vode javne poslove i upravljaju javnim sredstvima u potpunosti odgovorni za taj posao u skladu sa zakonom i odgovarajućim standardima, te da se javna sredstva na odgovarajući način čuvaju i troše. Pored toga, u skladu sa zahtevima vezanim za otvorenost i transparentnost, važno je ne samo da se oni ispune, već i da se vidi, i da su ispunjeni. Cilj politike jedne vlade jeste da pruži brže i kvalitetnije usluge koje su integrisane, orijentisane na korisnike i koncentrisane na rezultate.

Da bi se ispunila ova dužnost i ostvario postavljeni cilj, potrebno je da javne institucije i svi zaduženi za vođenje ovih poslova uspostave i održavaju odgovarajuću strukturu za upravljanje poslovima i čuvanju sredstava koja su im na raspolaganju.

Glavni izazov u daljem jačanju i sprovođenju finansijske kontrole u javnom sektoru u Srbiji predstavlja nedovoljno suštinsko razumevanje svrhe uspostavljanja sistema finansijskog upravljanja i kontrole, kao i uloge interne revizije u sistemu upravljanja kod korisnika javnih sredstava, što je preduslov za efektivno sprovođenje zakonskih propisa u oblasti interne finansijske kontrole u javnom sektoru. Državna revizorska institucija na to skreće pažnju u kontinuitetu, kroz svoje izveštaje iz kontrole korisnika javnih sredstava koji su bili subjekti revizije.

2. Finansijsko upravljanje i kontrola u javnom sektoru

Finansijsko upravljanje i kontrola je osnovni element ugrađen u javnu ustanovu, a ne njeno pridodato obeležje. Ono podrazumeva i kvalitetno upravljanje odnosno rukovođenje, a uspešnost odnosno neuspešnost zavisi od pažnje svih zaposlenih i njihove aktivne uključenosti u sprovođenje finansijskog upravljanja i kontrole. Efikasnost finansijskog upravljanja se postiže kad svi zaposleni i okruženje funkcionišu zajedno. Važno je da svaka javna institucija primenjuje metodologiju i koncepte finansijskog upravljanja tako da budu prihvaćeni kao deo svakodnevnih procesa.

Korisnici javnih sredstava uspostavljaju finansijsko upravljanje i kontrolu, koja se sprovodi politikama, procedurama i aktivnostima sa zadatkom da se obezbedi razumno uveravanje da će svoje ciljeve ostvariti kroz: **1.** Poslovanje u skladu sa propisima, unutrašnjim aktima i ugovorima; **2.** Realnost i integritet finansijskih i poslovnih izveštaja; **3.** Ekonomično, efikasno i efektivno korišćenje sredstava; **4.** Zaštitu sredstava i podataka.

Finansijsko upravljanje i kontrola obuhvata sledeće elemente: **1)** kontrolno okruženje; **2)** upravljanje rizicima; **3)** kontrolne aktivnosti; **4)** informisanje i komunikacije; **5)** praćenje i procenu sistema.

Finansijsko upravljanje i kontrola organizuje se kao sistem procedura i odgovornosti svih lica u organizaciji. Za uspostavljanje, održavanje i redovno ažuriranje sistema finansijskog upravljanja i kontrole, odgovoran je rukovodilac korisnika javnih sredstava.

Koncept upravljačke odgovornosti podrazumeva da rukovodioci korisnika javnih sredstava snose odgovornost za fiskalne, upravljačke i programske nadležnosti koje su im poverene. U organizacionom delu za koji su nadležni, odgovorni su za planiranje, programiranje, izradu budžeta/finansijskog plana, izvršenje budžeta/finansijskog plana,

računovodstva, kontrole, izveštavanja, arhiviranja i nadzora, odnosno odgovorni su za utvrđivanje i realizaciju postavljenih ciljeva.

Rukovodioci organizacionih delova u javnom sektoru su takodje odgovorni za uspostavljanje i ispravno funkcionisanje sistema za finansijsko upravljanje i kontrolu u organizacionom delu u kome rukovode. Ovi sistemi pomažu rukovodiocima korisnika javnih sredstava u obavljanju svojih zadataka, odnosno organizacionom delu da ostvari svoje ciljeve poslujući na ispravan, ekonomičan, efikasan i efektivan način.

Sistem za finansijsko upravljanje i kontrole uspostavlja se u svim organizacionim jedinicama javnog sektora i na svim nivoima unutar organizacije bez obzira na njenu veličinu i broj zaposlenih, a sprovode ga rukovodioci i svi zaposleni. Sistem obuhvata sva sredstva uključujući i sredstva Evropske unije. Svaki organizacioni deo treba da oblikuje vlastiti sistem u skladu sa svojim potrebama i postojećim okruženjem.

Sistem finansijskog upravljanja i kontrole pomaže rukovodstvu u javnom sektoru da osigura:

- Korišćenje budžetskih sredstava u svrhu za koju su namenjena, u skladu sa zakonima i propisima;
- Ekonomično i efikasno upravljanje procesima i budžetskim sredstvima;
- Brže i lakše prilagodjavanje na promenu okolnosti bez nužno potrebnih dodatnih budžetskih sredstava.

3. Finansijska kontrola u javnom sektoru

Sistem finansijskog upravljanja i kontrole je sveobuhvatni sistem internih kontrola kojim se, upravljajući rizicima, obezbeđuje razumno uverenje da će se u ostvarivanju ciljeva budžetska i druga sredstva koristiti pravilno, etično, ekonomično, efikasno i efektivno, štiteći sredstva od gubitka, zloupotrebe i štete. Finansijski učinci poslovanja se usmeravaju i kontrolišu tako da pomažu realizaciji ciljeva.

Korisnici javnih sredstava obavezni su da uspostave internu reviziju. Za uspostavljanje i obezbeđivanje uslova za adekvatno funkcionisanje interne revizije odgovoran je rukovodilac korisnika javnih sredstava.

Interna kontrola je proces. Ona predstavlja sredstvo za određeni cilj, i nije sama po sebi cilj. Nju sprovode ljudi i ona ne predstavlja samo priručnike i obrasce o određenoj politici, već obuhvata i zaposlene na svim nivoima u javnoj instituciji.

Interna revizija je organizaciono nezavisna od delatnosti koju revidira, nije deo ni jednog poslovnog procesa, odnosno organizacionog dela organizacije, a u svom radu je neposredno odgovorna rukovodiocu korisnika javnih sredstava. Funkcionalna nezavisnost interne revizije se obezbeđuje samostalnim odlučivanjem o području revizije na osnovu procene rizika, načinu obavljanja revizije i izveštavanju o obavljenoj reviziji.

Za uspostavljanje finansijskog upravljanja i kontrole primenjuju se opšte prihvaćeni INTOSAI standardi interne kontrole za javni sektor (*INTOSAI Guidelines for Internal Control Standards for the Public Sector*), koji obuhvataju i integrisani okvir interne kontrole koji je definisala Komisija sponzorskih organizacija – COSO (*The Committee of Sponsoring Organizations of the TreadWay Commission*), ne uključujući funkciju interne revizije, sa pet međusobno povezanih elemenata:

- Kontrolno okruženje,
- Upravljanje rizicima,
- Kontrolne aktivnosti,
- Informisanje i komunikacija i
- Praćenje i procena sistema.

Kontrolno okruženje utvrđuje “ton” u organizacionom delu i utiče na svest zaposlenih o kontrolama. Predstavlja osnovu za sve druge komponente interne kontrole, obezbeđujući disciplinu i strukturu. Faktori kontrolnog okruženja uključuju integritet, etičke vrednosti i stručnost zaposlenih, filozofiju i stil rada rukovodstva, način na koji rukovodstvo dodeljuje ovlašćenja, odgovornosti i uspostavlja odgovarajuće linije izveštavanja, organizuje i unapređuje kadar.

Upravljanje rizicima obuhvata identifikovanje, procenu i kontrolu nad potencijalnim događajima i situacijama koje mogu imati suprotan efekat na ostvarenje ciljeva korisnika javnih sredstava. Preduslov upravljanja rizicima je utvrđivanje opštih i specifičnih ciljeva koje organizacioni deo treba da ostvari. Radi upravljanja rizicima, rukovodilac korisnika javnih sredstava usvaja strategiju upravljanja rizikom, koja se ažurira svake tri godine, kao i u slučaju kada se kontrolno okruženje značajno izmeni. Kontrole koje služe za svodjenje rizika na prihvatljiv nivo moraju biti analizirane i ažurirane najmanje jednom godišnje.

Kontrolne aktivnosti su pisane politike i procedure i njihova primena, uspostavljene da pruže razumno uveravanje da su rizici za postavljanje ciljeva svedeni na prihvatljiv nivo definisan u procedurama za upravljanje rizikom. Kontrolne aktivnosti se sprovode u celoj organizaciji, na svim nivoima i funkcijama od strane svih zaposlenih u skladu sa utvrđenim poslovnim procesom i opisom posla. Kontrolne aktivnosti obuhvataju procedure odobrenja, procedure prenosa ovlašćenja i odgovornosti, sistem dvostrukog odnosno kolektivnog potpisa, procedure koje osiguravaju sigurnost i zaštitu imovine i informisanja, procedure za potpuno, tačno, pravilno i ažurno evidentiranje svih poslovnih transakcija, procedure za upravljanje ljudskim resursima i slično.

Kontrole mogu biti: **1. Preventivne** – treba da sprečavaju pojavu propusta, neefikasnosti, grešaka, odnosno nepravilnosti. One umanjuju a ne garantuju mogućnost pojavljivanja nabrojanih nepravilnosti. **2. Detekcione** – osmišljene su da detektuju i ispravljaju greške, odnosno nepravilnosti. One umanjuju rizik od neželjenih posledica pošto omogućavaju korektivne radnje, a ne mogu dati apsolutnu sigurnost s obzirom da se aktiviraju nakon događaja. **3. Direktivne** – osmišljene su da podstaknu radnje i događaje neophodne za ostvarivanje ciljeva i **4. Korektivne** – kontrole koje su osmišljene da ispravljaju detektovane greške, i koje nam pružaju mogućnost za određeni povraćaj u slučaju gubitka ili štete. Troškovi za uvođenje određenih kontrola ne smeju biti veće od očekivane koristi od njihovog uvođenja.

Informisanje i komunikacija je od velike važnosti za održavanje efikasnog sistema finansijskog upravljanja i kontrole a obuhvata:

- Identifikovanje, prikupljanje i distribuciju, u odgovarajućem obliku i vremenskom okviru, pouzdanih informacija ;
- Efektivno komuniciranje, horizontalno i vertikalno, na svim nivoima korisnika javnih sredstava;
- Izgradnju odgovarajućeg informacionog sistema;
- Korišćenje dokumentacije i sistema toka dokumentacije koji obuhvata pravila beleženja, izrade, kretanja, upotrebe i arhiviranja dokumentacije;
- Dokumentovanje svih poslovnih procesa i transakcija;
- Uspostavljanje efektivnog, blagovremenog i pouzdanog sistema izveštavanja, uključujući i rokove izveštavanja, vrste izveštaja i način izveštavanja u slučaju otkrivanja grešaka, nepravilnosti, pogrešne upotrebe sredstava i informacija, prevara ili nedozvoljenih radnji.

Praćenje i procena sistema podrazumeva uvođenje sistema za nadgledanje finansijskog upravljanja i kontrole procenom adekvatnosti i efikasnosti njegovog funkcionisanja. Praćenje i procena sistema finansijskog upravljanja i kontrola obavlja se stalnim nadzorom i samoprocenom.

Funkcionalno nezavisna interna revizija

Interna revizija je nezavisna aktivnost koja pruža objektivno i profesionalno mišljenje savetodavnog karaktera, sa ciljem da doprinese unapredjenju poslovanja. Pomaže javnom sektoru da ostvari svoje ciljeve, tako što procenjuje i vrednuje upravljanje rizicima, kontrole i upravljanje organizacionim delom.

Na osnovu objektivnog pregleda dokaza interna revizija obezbeđuje uveravanje o adekvatnosti i funkcionisanju postojećih procesa upravljanja rizikom, kontrole i upravljanja organizacijom da li ovi procesi funkcionišu na predviđen način i omogućuju ostvarenje ciljeva organizacije. Interna revizija pruža savetodavne usluge koje se sastoje od saveta, smernica, obuka, pomoći ili drugih usluga u cilju povećanja vrednosti i poboljšanja procesa upravljanja datom organizacijom, upravljanja rizicima i kontrole.

Interna finansijska kontrola u javnom sektoru (Public Internal Financial Control – PIFC) je termin i koncept koji je razvila Evropska komisija sa ciljem da pruži pomoć u razumevanju i pripremi dobro razvijenih i efikasnih sistema interne kontrole u procesu pridruživanja EU. U okviru ovog koncepta, interna revizija se posmatra kao funkcija koju obavlja ovlašćena, organizaciono i funkcionalno nezavisna jedinica. Pod organizacionom nezavisnošću se podrazumeva da nije deo ni jednog poslovnog procesa, odnosno organizacionog dela, i u svom radu je neposredno odgovorna rukovodiocu organizacije. Funkcionalna nezavisnost podrazumeva samostalno odlučivanje o području, načinu i izveštavanju.

Interna revizija vrši nezavisnu, stručnu i sistematsku procenu finansijskog upravljanja i kontrole. Ona objektivno prikuplja, proverava, analizira, procenjuje i izrađuje izveštaje rukovodstvu na osnovu kojih će oni donositi odluke. Interna revizija obezbeđuje stručno mišljenje i preporuke, kako bi upravljački i kontrolni sistemi bili uspostavljeni u skladu sa pravilima i standardima.

Interna finansijska kontrola je opšti sistem finansijske kontrole koji interno sprovodi vlada, odnosno njeni organizacioni delovi, sa ciljem da se obezbedi da finansijsko upravljanje i kontrola njenih budžetskih centara (uključujući i strane fondove) budu u skladu sa važećim propisima, opisom budžeta, i principima dobrog finansijskog upravljanja, transparentnosti, efikasnosti, efektivnosti i ekonomičnosti.

Interna finansijska kontrola u javnom sektoru obuhvata sve mere kroz koje se kontrolišu državni prihodi, rashodi, sredstva i obaveze i predstavlja internu kontrolu u širem smislu. Ona obuhvata i finansijsku kontrolu i internu reviziju.

Cilj kontrole je da obezbedi dobro upravljanje i ekonomičnu kontrolu javnih sredstava, pružajući poreskim obveznicima opravdanost da se javna sredstva troše na odgovarajući način.

Potrebno je praviti razliku između interne revizije i sistema finansijskog upravljanja i kontrole za koji je odgovoran rukovodilac organizacije. Interni revizori nisu odgovorni za uspostavljanje, funkcionisanje i razvoj sistema za finansijsko upravljanje i kontrolu, već su odgovorni za procenu tih sistema, potencijalne slabosti, nedostatke, neregularnosti i davanje preporuka rukovodiocu organizacije za poboljšanje aktivnosti.

Harmonizacija

Ključno obeležje modernog finansijskog upravljanja je potreba da se proces donošenja odluka i odgovornost postave što bliže nižim organizacionim jedinicama odnosno ako je moguće i na samog izvršioca koji obavlja odgovarajuću poslovnu operaciju. To podrazumeva decentralizaciju kontrole, gde odluke donose i nadzor vrše pojedinci odgovorni za pružanje usluga koje zahteva Vlada – u organizacijama javnog sektora. Odgovornost za finansijsku kontrolu se decentralizuje, ali se decentralizacija ostvaruje putem centralno regulisanog okvira, kroz mehanizam centralne harmonizacije u Ministarstvu finansija.

Prednosti ovakvog pristupa se ogledaju u:

1. Boljoj poziciji rukovodstva i zaposlenih da shvate uticaj i posledice određenih odluka
2. Pružajući usluge, rukovodstvo i zaposleni osećaju veću “svojinu” nad uslugama pošto imaju određenu kontrolu i odgovornost za odluke koje donose.

U skladu sa praksom EU i praksom u drugim zemljama kandidatima za pridruživanje EU, uspostavila se Centralna jedinica za harmonizaciju (CHU) kako bi se izvršila harmonizacija sistema finansijskog upravljanja i kontrole (FMC) i metodologije interne revizije. Ova jedinica (CHU) zadužena je za koordinaciju i obuku rukovodioca svih organizacionih delova i svih zaposlenih u javnom sektoru zaduženih za finansijsko upravljanje i kontrolu kao i internih revizora. Ova jedinica funkcioniše kao “centar stručnosti” kada je u pitanju javna interna finansijska kontrola. Centralna jedinica za harmonizaciju zadužena je za praćenje dobre prakse, međunarodnih standarda i standarda Evropske komisije. Aktivnosti CHU vezane za finansijsko upravljanje i kontrolu i internu analizu organizuju se kao dve odvojene aktivnosti u okviru jedne jedinice. CHU se locira u Ministarstvu finansija, a rukovodilac ove jedinice izveštava ministra o stanju i napretku javne interne finansijske kontrole. CHU je zadužena za pripremu i vođenje programa sertifikacije ovlašćenih internih revizora u javnom sektoru, kao i za obuku koja će interne revizore usavršiti u veštinama koje su im neophodne da bi bili u toku sa najnovijim “trendovima” u internoj reviziji. CHU organizuje stručne skupove, manje radionice kao i seminare putem kojih promoviše visoke standarde i podstiče razmenu ideja i dobre prakse.

Povezivanje sa ostalim učesnicima u PIFC može se ostvariti organizovanjem redovnih sastanaka, radionica, izdavanjem časopisa ili korišćenjem internet stranice radi razmatranja pitanja od značaja za PIFC. Adekvatno interno povezivanje predstavlja uslov za optimalno funkcionisanje CHU, a jednako je važno i eksterno povezivanje koje se odnosi ne samo na saradnju sa državnom revizorskom institucijom, već i na privatne organizacije za internu reviziju, profesionalna tela koja se bave revizijom i računovodstvom, kao i relevantne akademske institucije u zemlji i u inostranstvu. Važno je i povezivanje sa CHU iz drugih zemalja i razmena iskustava sa njima.

Kontrolno okruženje

Kada govorimo o postojećem kontrolnom okruženju javnog sektora u Republici Srbiji treba se posebno osvrnuti na *institucionalni* okvir i na *zakonodavni* okvir.

- Institucionalni okvir obuhvata:

1. Narodnu skupštinu – najviše predstavničko telo i nosioca ustavotvorne i zakonodavne vlasti. Donosi zakone i državni budžet, nadzire rad Vlade i drugih nosilaca javnih funkcija koje su joj odgovorne u skladu sa Ustavom i zakonom.
2. Vlada – nosilac izvršne vlasti, predlaže i izvršava zakone i druge opšte akte Narodne skupštine, donosi uredbe i druge opšte akte radi izvršavanja zakona, usmerava i nadzire rad državne uprave.

3. Državna revizorska institucija – najviši državni organ revizije javnih sredstava. Institucija je samostalan i nezavisan državni organ i za obavljanje poslova odgovorna je Narodnoj skupštini.
4. Ministarstvo finansija – obavlja i poslove državne uprave koji se odnose na republički budžet; utvrđuje konsolidovani bilans javnih prihoda i javnih rashoda; utvrđuje sistem i politiku poreza, taksa i drugih javnih prihoda; utvrđuje politiku javnih rashoda; upravlja raspoloživim sredstvima javnih finansija, javnim dugom i finansijskom imovinom. U cilju efikasnijeg obavljanja poslova u Ministarstvu finansija su formirane sledeće organizacione jedinice:
 - a) *Odeljenje budžetske inspekcije* Sektora za budžetsku inspekciju i reviziju (kontroluje primenu zakona u oblasti materijalno-finansijskog poslovanja i namenskog i zakonitog korišćenja sredstava korisnika javnih sredstava).
 - b) *Odeljenje za internu reviziju* čije su funkcije: provera primene zakona; ocena sistema internih kontrola u pogledu adekvatnosti, uspešnosti i potpunosti; davanje saveta kod uvođenja novih sistema i procedura; revizija načina rada koja uključuje i nefinansijske operacije u cilju ocene ekonomičnosti, efikasnosti i uspešnosti; uspostavljanje saradnje sa eksternom revizijom.
 - c) *Sektor za makroekonomske i fiskalne analize i projekcije* koji obavlja studijsko-analitičke poslove u vezi sa pripremom i izradom Memoranduma o budžetu i ekonomskoj i fiskalnoj politici za trogodišnji period; priprema i izrađuje srednjoročni ekonomski program; izrađuje analizu makroekonomskih i fiskalnih kretanja; utvrđuje makroekonomske i fiskalne pretpostavke za izradu budžeta; izrađuje projekciju javnih prihoda, javnih rashoda i deficita/suficita ; izradu konsolidovanog bilansa javne potrošnje u Republici Srbiji; analiza makroekonomskih i fiskalnih efekata zakonskih i drugih normativnih akata i mere ekonomske i fiskalne politike.
 - d) *Uprava za trezor* obavlja sledeće poslove: izrada normativnih i studijsko-analitičkih poslova u vezi sa izradom zakona i drugih propisa kojim se uređuje budžetski sistem, sistem finansiranja organizacija obaveznog socijalnog osiguranja, sistem finansiranja lokalnih vlasti, planiranja i pripreme dopunskog budžeta i dopunskih finansijskih planova organizacija obaveznog socijalnog osiguranja i odluke o privremenom finansiranju, izrade uputstava, procedura i smernica za pripremu budžeta i finansijskih planova budžetskih korisnika i predlaganja nivoa aproprijacija po korisnicima i po vrstama izdataka budžeta Republike.
 - e) *Poreska uprava* proverava i utvrđuje zakonitost i pravilnost ispunjavanja poreske obaveze , obavlja se putem kancelarijske i terenske kontrole proverom zakonitosti u radu odnosno proverom tačnosti, potpunosti i uskladenosti sa zakonom, odnosno sa svim relevantnim dokumentima odnosno evidencijama poreskog obveznika, upoređujući sa podacima iz poreskog knjigovodstva i drugih službenih evidencija kojima raspolaže Poreska uprava. Otkrivanje poreskih krivičnih dela i njihovih izvršilaca obavlja Poreska policija.
 - f) *Uprava carina* sprovodi mere carinskog nadzora i kontrole nad carinskom robom, sprovodi carinski postupak, vrši obračun, naplatu uvoznih i drugih dažbina, akciza i poreza na promet i naknada za robu koja se uvozi, odnosno izvozi.
 - g) *Devizni inspektorat* obavlja poslove nadzora nad primenom propisa koji se odnose na promet roba i usluga sa inostranstvom i obavljanja delatnosti u inostranstvu sa stanovišta deviznog poslovanja i kreditnih odnosa sa inostranstvom.

h) *Uprava za sprečavanje pranja novca* prikuplja, analizira i čuva podatke i informacije dobijene od obveznika, obaveštava nadležne državne organe o sumnjivim transakcijama prikrivanja nezakonitog porekla novca ili imovine stečene kriminalom.

1. Ministarstva i drugi organi državne uprave sprovode politike i programe odgovornim korišćenjem javnih sredstava i efikasnim pružanjem usluga u okviru svojih nadležnosti.
2. Uprava za javne nabavke u skladu sa Zakonom o javnim nabavkama obavlja poslove koji se odnose na: učešće u pripremi propisa u oblasti javnih nabavki; praćenje postupka javne nabavke; podnošenje zahteva za zaštitu javnog interesa.
3. Komisija za zaštitu prava ponudjača obezbeđuje zaštitu prava ponudjača u svim fazama postupka javne nabavke.
4. Republička direkcija za imovinu prati i analizira stanje sredstava u državnoj svojini, način njihovog korišćenja i vrši nadzor nad primenom Zakona o sredstvima u svojini Republike Srbije.
5. Lokalna samouprava vrši poslove kontrole na nivou lokalne samouprave preko budžetske inspekcije i interne revizije na lokalnom nivou, kao i trezora lokalne samouprave.
6. Organizacije obaveznog socijalnog osiguranja obezbeđuju usluge utvrđene zakonom u oblasti penzijskog i invalidskog osiguranja, zdravstvenog osiguranja i za slučaj privremene nezaposlenosti.

- Zakonodavni okvir obuhvata:

Uredjivanje odnosno reforma finansijske kontrole u javnom sektoru u Republici Srbiji započeta je 2002. godine, usvajanjem Zakona o budžetskom sistemu i donošenjem niza podzakonskih akata.

Izmenama i dopunama Zakona o budžetskom sistemu iz oktobra 2006. godine propisana je obaveza da korisnici javnih sredstava utvrde pravila i procedure i odgovornost svih zaposlenih, da se uspostavi organizaciono i funkcionalno nezavisna decentralizovana interna revizija i obezbedi harmonizacija metodologije i standarda za finansijsko upravljanje i kontrolu i internu reviziju u javnom sektoru formiranjem Centralne jedinice za harmonizaciju u Ministarstvu finansijske kontrole.

U septembru 2007. godine doneti su Pravilnik o zajedničkim kriterijumima i standardima za uspostavljanje i funkcionisanje sistema finansijskog upravljanja i kontrole u javnom sektoru i Pravilnik o zajedničkim kriterijumima za organizovanje i standardima i metodološkim uputstvima za postupanje interne revizije u javnom sektoru.

Na osnovu Zakona o budžetskom sistemu u cilju razvijanja i primene PIFC, kao sveobuhvatnog sistema interne kontrole doneta su podzakonska akta, od kojih navodimo najznačajnije:

- Pravilnik o zajedničkim kriterijumima i standardima za uspostavljanje i funkcionisanje sistema finansijskog upravljanja i kontrole u javnom sektoru (Sl. glasnik RS, broj 82/07)
- Priručnik za finansijsko upravljanje i kontrolu;
- Korisničko uputstvo o radu sistema upravljanja javnim finansijama (januar 2008.g.)
- Pravilnik o zajedničkim osnovama, kriterijumima i zadacima za rad finansijske službe direktnog korisnika budžetskih sredstava (Sl. glasnik RS, 123/03),
- Pravilnik o načinu pripreme, sastavljanja i podnošenja finansijskih izveštaja korisnika budžetskih sredstava i korisnika sredstava organizacija obaveznog socijalnog osiguranja (Sl. glasnik RS, br. 51/07 i 14/08),
- Uredba o budžetskom računovodstvu (Sl. glasnik RS, br. 125/03 i 12/06),

- Pravilnik o načinu korišćenja sredstava sa podračuna odnosno drugih računa konsolidovanog računa trezora Republike i o načinu izveštavanja o investiranju sredstava korisnika budžeta i organizacija obaveznog socijalnog osiguranja (Sl. glasnik RS, br. 3/04, 140/04 i 1/06),
- Pravilnik o uslovima i načinu za otvaranje i ukidanje podračuna konsolidovanog računa trezora kod Uprave za trezor (Sl. glasnik RS, br. 92/02 i 8/06),
- Priručnik za internu reviziju.

Zakonima i podzakonskim aktima, uspostavljene su organizacione strukture, opisi poslova i kriterijumi za praćenje radnih učinaka i ocenjivanje zaposlenih, način delegiranja radnih zadataka i linije izveštavanja.

Zakoni i Uredbe koji se primenjuju su: Zakon o državnoj upravi, Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, Zakon o sprečavanju sukoba interesa pri vršenju javnih funkcija, Zakon o platama u državnim organima i javnim službama, Zakon o državnim službenicima, Zakon o platama državnih službenika i nameštenika, Zakon o radu, Zakon o javnim nabavkama, Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, Carinski zakon, Uredba o načelima za unutrašnje uredjenje i sistematizaciju radnih mesta u ministarstvima, posebnim organizacijama i službama Vlade, Uredba o razvrstavanju radnih mesta i merilima za opis radnih mesta državnih službenika i Uredba o ocenjivanju državnih službenika.

4. Ocena postojećeg stanja i potrebne aktivnosti za unapredjenje sistema finansijskog upravljanja i kontrole

Ocena postojećeg stanja

Funkcioner direktnog, odnosno indirektnog korisnika budžetskih sredstava odgovoran je za zakonitu, namensku, ekonomičnu i efikasnu upotrebu budžetskih sredstava. Za uspostavljanje bezbednih i efikasnih internih kontrola vezanih za sve odluke koje se odnose na finansijsko upravljanje i kontrolu, odgovoran je rukovodilac organizacije ili lice koje on ovlasti. Funkcioner direktnog, odnosno indirektnog korisnika budžetskih sredstava može preneti pojedina ovlašćenja na druga lica.

Zakonom o budžetskom sistemu propisano je da je direktni korisnik budžetskih sredstava odgovoran za računovodstvo sopstvenih transakcija, a u okviru svojih ovlašćenja i za računovodstvo transakcija indirektnih korisnika budžetskih sredstava koji spadaju u njegovu nadležnost.

U izmenama Zakona o budžetskom sistemu iz 2006. godine uveden je programski deo budžeta koji sadrži zadatke i aktivnosti korisnika budžetskih sredstava koji se sprovode u cilju efikasnog upravljanja sredstvima po predloženim programima, a koji doprinose ostvarenju strateških ciljeva u skladu sa ekonomskom politikom zemlje. Programski deo budžeta sadrži aktivnosti koje se odnose na kapitalne projekte, subvencije i druge rashode državne pomoći. Uvodjenjem programskog dela budžeta unapredjena je otvorenost i odgovornost prilikom korišćenja javnih sredstava.

Organizaciona struktura finansijskih službi varira u odnosu na potrebe i mogućnosti korisnika javnih sredstava kod kojih je uspostavljena.

Finansijske službe uglavnom imaju tri organizaciona dela:

- Organizacioni deo za planiranje i pripremu budžeta;
- Organizacioni deo za izvršenje budžeta i
- Organizacioni deo za računovodstvo.

Pojedini korisnici javnih sredstava imaju finansijsku službu kao jednu organizacionu jedinicu u kojoj se izvršavaju sve spomenute funkcije.

Korisničkim uputstvom o radu sistema upravljanja javnim finansijama, od januara 2008. godine definisane su procedure za apropijacije, za plan izvršenja budžeta i kvote, za preuzimanje obaveza kao i procedure za plaćanje i transfer sredstava.

Po utvrđivanju potreba za plaćanjem, priprema se, overava se i odobravaju se potrebe na obrascima za izvršenje budžeta. Sa zahtevom za plaćanje podnosi se i prateća dokumentacija.

Pojedini korisnici javnih sredstava imaju interni akt u kome su propisani pojedini poslovni procesi ili posebne aktivnosti, a za većinu poslovnih procesa nije propisan način njihovog obavljanja kako bi se obezbedilo njihovo sprovođenje. Takođe, nisu pripremljeni revizijski tragovi (opis poslovnog procesa, opis aktivnosti, lice odgovorno za sprovođenje određene aktivnosti u poslovnom procesu, kao i rok u kojem aktivnost treba sprovesti). Sva uputstva treba da budu u pisanoj i zvaničnoj formi, a ne usmena i nezvanična.

Korisnici javnih sredstava su u početnoj fazi prihvatanja metodologije upravljanja rizicima ali još nisu u pisanoj formi uspostavili sistem upravljanja rizicima koji obuhvata identifikovanje, procenu i kontrolu nad mogućim događajima i situacijama koje mogu ugroziti ostvarenje postavljenih ciljeva, znači nisu usvojili strategiju upravljanja rizikom i formirali registar rizika.

Postojeće kontrole su usmerene na ostvarivanje zakonitosti i pravilnosti ali još uvek ne i na ekonomičnost, efikasnost i efektivnost.

Potrebne aktivnosti za unapredjenje FMC

Prioritet svake države je da razvija snažan i sveobuhvatan sistem interne finansijske kontrole za ceo javni sektor koji treba da obezbedi dobro finansijsko upravljanje svim javnim sredstvima.

Radi ostvarenja ovog cilja potrebno je unaprediti zakonodavni okvir čime bi se pojasnile definicije, međusobni odnosi i jasno razgraničili glavni elementi PIFC kako bi se podigla svest rukovodioca o njihovoj ulozi i upravljačkoj odgovornosti u sistemu decentralizacije.

Potrebno je da rukovodilac korisnika javnih sredstava odredi lice nadležno za finansijsko upravljanje i kontrolu koje bi koordiniralo aktivnosti na uvodjenju i razvoju sistema. Potrebno je da korisnici javnih sredstava donesu interna akta kojima se propisuju pojedini poslovni procesi ili posebne aktivnosti. Potrebno je da sva uputstva budu u pisanoj i zvaničnoj formi, a finansijske službe treba ojačati kako bi se obezbedila primena načela podele dužnosti.

Da bi uspešno zaživeo sistem PIFC neophodno je obezbediti odgovarajuću obuku zaposlenima kod korisnika javnih sredstava.

U prvoj fazi rukovodioci korisnika javnih sredstava treba da se upoznaju sa sistemom PIFC kako sa strukturom i značajem FMC tako i sa značajem koji ima interna revizija. U drugoj fazi treba da se organizuju obuke za rukovodioce zadužene za finansijsko upravljanje i kontrolu, rukovodioce srednjeg nivoa, zaposlene u finansijsko-računovodstvenim službama i ostale zaposlene.

5. Zaključak

Finansijsko upravljanje i kontrola i interna revizija predstavljaju sistem koji služi da obezbedi podršku rukovodstvu u ispunjavanju ciljeva organizacije. Finansijsko upravljanje i kontrola predstavlja sistem politika, procedura i aktivnosti koje uspostavlja, održava i redovno ažurira rukovodilac organizacije, a kojim se, upravljajući rizicima, obezbeđuje razumno uveravanje da će se postavljeni ciljevi organizacije ostvariti na pravilan, ekonomičan, efikasan i efektivan način.

Sistem interne kontrole predstavlja alat koji pomaže rukovodiocima korisnika javnih sredstava da obavljaju svoje zadatke, a zasniva se na primeni koncepta upravljačke odgovornosti rukovodioca. Koncept upravljačke odgovornosti podrazumeva da rukovodioci korisnika javnih sredstava snose odgovornost za fiskalna, upravljačka i programska ovlašćenja koja su im poverena. U organizacijama kojih rukovode oni su odgovorni za sve poslovne procese, postupke i aktivnosti, planiranje, programiranje, izradu i izvršenje budžeta i finansijskog plana, računovodstvo, kontrolne aktivnosti, izveštavanje, arhiviranje i nadzor, odnosno za utvrđivanje i realizaciju postavljenih ciljeva.

U skladu sa principima upravljačke odgovornosti, rukovodioci su neposredno odgovorni za upravljanje i razvoj organizacije kojom rukovode. Osnovne funkcije rukovodilaca su planiranje aktivnosti organizacije, uvođenje procesa upravljanja rizicima, obezbeđenje odgovarajućeg sistema kontrole koji će rizike svesti na prihvatljiv nivo, stalno praćenje adekvatnosti kontrole da pruži razumno uveravanje da će organizacija ostvariti postavljene ciljeve.

Finansijsko upravljanje i kontrola, kao komponenta interne finansijske kontrole u javnom sektoru, predstavlja celokupan sistem finansijskih i nefinansijskih kontrola, uključujući i organizacionu strukturu, metode i procedure, i to ne samo finansijskih sistema, već i operativnih i strateških sistema organizacije u javnom sektoru.

Sistem za finansijsko upravljanje i kontrolu uspostavlja se u svim organizacionim jedinicama javnog sektora i na svim nivoima unutar organizacije, bez obzira na njenu veličinu i broj zaposlenih, a sprovode ga rukovodioci i svi zaposleni. Svaka organizacija treba da oblikuje sopstveni sistem FUK, u skladu sa svojim potrebama i postojećim okruženjem.

Treba napraviti razliku između interne revizije i sistema finansijskog upravljanja i kontrole. Za sistem finansijskog upravljanja i kontrole odgovoran je rukovodilac organizacije, dok interni revizori nisu odgovorni za uspostavljanje, funkcionisanje i razvoj sistema FUK. Oni su odgovorni za procenu funkcionisanja tih sistema, potencijalnih slabosti, nedostataka i neregularnosti, kao i za davanje preporuka za poboljšanje i preduzimanje korektivnih aktivnosti.

Sistem interne kontrole (FUK + IR) zasnovan je na istovremenom uspostavljanju ta dva elementa – finansijskog upravljanja i kontrole i funkcije interne revizije u okviru organizacije. Bez posvećenosti rukovodstva da uspostavi oba elementa sistema, delimično uvođenje ili uvođenje samo jednog elementa može da izazove potpuno suprotne efekte u odnosu na zadate ciljeve.

Krajnji cilj jačanja sistema interne finansijske kontrole u javnom sektoru jeste ojačana odgovornost korisnika javnih sredstava, koja je uslovljena promenom svesti i odnosa prema javnim dobrima ne samo rukovodioca, već i ostalih državnih službenika koji upravljaju ili koriste javna sredstva.

Vlada preko nadležnih ministarstava treba da unapredi zakonodavni okvir koji će jasno definisati pojedinačnu odgovornost za upravljanje javnim sredstvima, kao i da pruži metodološka uputstva za definisanje poslovnih procesa koje institucije sprovode kako bi ispunile svoje ciljeve, identifikovale potencijalne rizike koji mogu ugroziti njihovu realizaciju

i utvrde načine za njihovu minimizaciju i samim tim povećaju verovatnoću za njihovu uspešnu realizaciju.

6.Literatura

1. Strategija razvoja interne finansijske kontrole u javnom sektoru u RS (Sl.glasnik RS, br. 61/2009 i 23/2013)
2. Zoran Živojinović – Ministarstvo finansija RS, *INTERNA REVIZIJA - Obaveza uspostavljanja funkcije interne revizije na nivou lokalne samouprave*, Beograd, 2012.g.
3. Kornelije Bukač – Ministarstvo zdravlja RS, *Integrirani sistem finansijskog upravljanja i kontrole u javnom sektoru – PIFC*, Beograd, 2012.g.
4. Pravilnik o zajedničkim kriterijumima i standardima za uspostavljanje, funkcionisanje i izveštavanje o sistemu finansijskog upravljanja i kontrole u javnom sektoru (Sl. glasnik RS, br. 99/2011 i 106/2013.)
5. Milovan Filimonović – Ministarstvo finansija RS, *Glavni izazov nedovoljno razumevanje značaja finansijske kontrole*, Beograd, 2015.g.
6. Larisa Zdravković, Zoran Živojinović, Ljiljana Pavlović i Vesna Jovičić – Ministarstvo finansija, *Finansijsko upravljanje i kontrola*, Beograd, 2016.g.

SAVREMENO OBRAZOVANJE U FUNKCIJI KOMPLETNOSTI PREDAVAČA

Rezime

Hol fakulteta:

Student: „Profesore, da li znate šta ste mi uradili?.

Profesor: Ne

Student: Ja sam obećao Vama kad završim prvi stepen fakulteta da neću upisati drugi stepen. Ali eto danas ga upisujem, iako ga neću moći neposredno pohađati, jer sam se zaposlio.

Profesor: Drago mi je kolega, ali šta sam Ja Vam uradio?

Student: Šta ste mi uradili?. Uradili ste mi to što ja nisam mogao komisiju za prijem u radni odnos, kad sam bio kod njih na razgovoru, da ih ubedim da ja nemam ni jedan dan radnog staža. Oni su ostali u ubeđenju da ja već imam tri godine staža u proizvodnji.

Ključne reči: *savremeno obrazovanje, informaciona tehnologija, znanja, kompletan profesor*

Abstract

University:

Student: "Professor, do you know what you did to me?"

Professor: No

Student: I promised you that when I finish first degree, I will not enroll in second degree. But I write it today, although I will not be able to attend it directly, because I have been employed.

Professor: That's good colleague, but what did I do to you?

Student: What did you do to me?. You did me that I could not get a job commission when I was at them talking to convince them that I did not have a day of work. They stayed in the wilderness that I already had three years of service in production.

Key words: *contemporary education, information technology, knowledge, complete professor*

Savremeno obrazovanje je ono obrazovanje koje je nastavu i nastavna sredstva prilagodilo budućem vremenu u kojem će studenti živeti i raditi. Sve ostalo je prevaziđeno obrazovanje, odnosno obrazovanje za vreme koje je iza nas.

Često slušamo o tome da je obrazovanje stub društva i da od kvaliteta današnjeg obrazovanja zavisi naša budućnost. Činjenica je da, iako je ulaganje u obrazovanje ulaganje u budućnost, ono nikada nije prioritet kada su modernizacija i razvoj u pitanju.

Svetsko znanje se menja iz dana u dan i ono što studenti nauče danas, već sutra će biti prošireno i dopunjeno. Zato savremeno obrazovanje podrazumeva da studenti nauče da koriste savremene izvore znanja kao što su internet, aplikacije za učenje i slično.

Najznačajnija promena u savremenom obrazovanju je kada se u fokus nastave stavi student, a ne profesor. Savremeno obrazovanje ne podrazumeva samo modernu tehnologiju u nastavi, koja jeste važan faktor, već i drugačiji pristup učenju. Umesto da slušaju unapred

¹ Evropski univerzitet Brčko distrikt

² Evropski univerzitet Kallos Tuzla

spremljeno predavanje profesora, studenti treba da budu aktivni učesnici časa. Potrebno je da se studenti, u savremenom obrazovanju podstiču na kritičko i kreativno razmišljanje, rešavanje problema i primenu znanja u realnom životu. Posledica takvog učenja je znanje koje traje i koje je prava priprema za buduće akademske izazove.

Visoki standard akademskih zahteva prate kvalifikovani i motivisani profesori, koji posvećuju pažnju obrazovnim potrebama svakog studenta ponaosob. Efektivnom kombinacijom opštih i stručnih znanja, uz stalan mentorski nadzor i praksu na najrazličitijim poljima, motivišu se studenti da svoje znanje primene na najbolji mogući način.

Vreme u kojem živimo karakteriše brzi razvoj nauke, tehnike i tehnologije kao i naglo povećanje znanja. Savremeno obrazovanje nalaže promenu tradicionalnog vaspitno - obrazovnog sistema, metoda, oblika, principa.

Zahvaljujući tehnologiji u naučnim oblastima, bilo je moguće razvijati modernu pedagošku tehnologiju (multimedijsku, televizijsku i kompjutersku) koja je doprinela i doprinosi u unapređivanju nastave, motivacije učenika, podizanju kvaliteta učenja i nastave. Ovo je, svakako, tačno samo pod uslovom da se pedagoška tehnologija stručno opremi programima, da se koristi na način kako to preporučuje pedagoška nauka i da se ne preferira nastavnik i čija uloga se ne može zameniti tehnologijom pa ma koliko ona bila savršena. Dakle, profesor je nezamenljiv.

Savremene promene u celokupnom sistemu obrazovanja, zahtevaju od profesora da to bude osoba od poverenja, da bude savetodavac, organizator, koordinator, saradnik, inovator, mentor; jednom reči savremena osoba. On treba da bude aktivan na fakultetu i izvan fakulteta. Dobar profesor se ne odupire uticaju studenata, jer će svoju izuzetno odgovornu ulogu uspešno ostvariti, ako sa njima dobro saraduje. Nastavni proces mora biti interakcija.

Promene u društvu utiču na promene na fakultetu, a promene na fakultetu u najvažnijem delu odnose se na promene pozicije profesor i njegove uloge i stil rada u nastavnom procesu.

Zahvaljujući dobrom stilu rada, profesor može postići bolje rezultate u obrazovnom procesu.

Proces prilagođavanja za profesiju obuhvata obrazovanje na visokoškolskim ustanovama u okviru kojeg studenti, usvajaju korpus teorijskih znanja i odgovarajućih metoda, zatim znanja iz primenjenih disciplina i praktične veštine koje se označavaju kao formalno obrazovanje.

U procesu obrazovanja studenti stižu sve šire i preciznije uvide u tipove rada karakteristične za njihovu buduću profesiju. Jedan od čestih načina da se oni upoznaju sa svojim budućim pozivom je i organizovanje stručne prakse u organizacijama. Dužina te prakse varira od univerziteta do univerziteta, kao i od tipa profesije za koju se studenti socijalizuju.

Međutim, današnja stvarnost je drugačija. Nema više pripravničkog staža u kom dipl. građevinski inženjer stiče neophodna radna iskustva za njegove buduće radne zadatke u kojima će donositi odluke. Ulaženjem u radnu sredinu diplomirani inženjer dobija konkretna zaduženja, praktično postaje neposredni izvršilac posla svog neposrednog naredbodavca i nema dovoljno vremena za svoja usavršavanja. Njegov rad se praktično svodi na formalno odrađivanje posla. Često su poslodavci nezadovoljni radom primljenih inženjera jer očekuju da oni budu kompletni profesionalci u svom poslu.

Ostvarivanje savremenog obrazovanja se ostvaruje primenom novih tehnologija. Suština otvorenog i fleksibilnog učenja jeste potpuno iskorišćavanje potencijala IT-a za poboljšanje

sistema obrazovanja i osposobljavanja te njihovo usklađivanje s današnjim digitalnim svetom. Ostvaranje obrazovanja u suštini može dovesti do okolnosti u kojima sve osobe mogu učiti bilo kada i bilo gde uz bilo čiju podršku pomoću bilo kojeg uređaja. Nagli razvoj industrializacije u Evropi inicira povećanu potražnju za obrazovanjem, za visokoškolskim kadrom. Procenjuje se da će u svetu do 2030. studirati 414 miliona studenata – njihove je potrebe nemoguće zadovoljiti u okviru postojećih sistema obrazovanja i osposobljavanja. U procesu tranzicije visokoškolovali pojedinci imaju veće šanse pronaći posao. Savremeni koncept obrazovanja postao je neodvojiv od tehnologije. Digitalna tehnologija je promenila ne samo način prikupljanja i razmene informacija već i način učenja i obrazovanja. Medije i tehnologiju koristimo u svakodnevnom životu. Njihova uloga u obrazovanju je vrlo važna jer pravilan način njihova korišćenja unapređuje kvalitetu obrazovanja, odnosno učenja i poučavanja i samim tim omogućava bolje ishode učenja.

Medije definiramo kao sredstvo komunikacije ili suvremeno sredstvo za prenošenje informacija (novine, radio, TV, Internet i sl.).

Tehnologija najčešće asocira na određene postupke, procedure i aktivnosti koje su međusobno povezane uzročno-posledičnim vezama. Pod tehnologijom navodimo: učionice, knjige, kazalište, kino, kablove, satelite, televizijske monitore, softver i mreže.

Pri izradi nastavnoga programa u kojem će se koristiti novi mediji i tehnologija potrebno je razmišljati o tome kako iskoristiti potencijale medija te kada i u koju svrhu koristiti tehnologiju da bi se postigli najbolji ishodi učenja.

Jedan od razloga zašto obrazovne tehnologije često ne daju željeni rezultat jeste i taj što nastavnici kopiraju način rada u učionici na nove medije. No korišćenje tehnologija u nastavi zahteva drugačije promišljanje i definisanje. Nove tehnologije postižu nas da radimo stvari drugačije nego što ih inače radimo, što ujedno predstavlja i rizik, jer to znači raditi nešto novo s nesigurnim/nepoznatim ishodom.

Tehnologija se deli u savremenom obrazovanju na:

1. Jednosmerne i dvosmerne tehnologije

Knjige, radio, TV, kasete, CD-ROM mediji, internetske stranice – primeri su jednosmerne tehnologije, odnosno tehnologije emitiranja. Te tehnologije su dobre za prenos informacija. Nasuprot njima dvosmerne (komunikacijske) tehnologije omogućavaju jednaku komunikaciju među svim sudionicima (nastavnici, studenti). To su telefon, mobitel, videokonferencija, internetski forumi. Te tehnologije su dobre za pojašnjenje, dijagnozu, poteškoće u e-učenju, povratnu informaciju studenata, diskusije i argumente.

2. Asinkrone i sinkrone tehnologije

Sinkrone tehnologije zahtevaju od svih sudionika da sudjeluju u isto vrijeme. Asinkrone tehnologije omogućavaju sudionicima pristup tehnologiji u bilo koje vrijeme koje odaberu

Pojava Interneta prirodan je napredak u evoluciji tehnologije za korišćenje u klasičnoj nastavi i obrazovanju na daljinu. Na kraju treba prepoznati da tehnologija omogućava nastavnicima da rade stvari koje nisu bile moguće u tradicionalnoj nastavi.

Tehnološka budućnost građevinskog preduzeća usko je povezana sa brzim razvojem informacione tehnologije. Tradicionalno građevinsko preduzeće sa dosadašnjim načinom poslovanja nema velike šanse za preživljavanje u tržišnim uslovima. Smisao informatizacije preduzeća jeste osposobljavanje za brzo reagovanje na događaje u sredini. Fleksibilnost preduzeća se ne može zamisliti bez uvođenja i primene informacione

tehnologije. Informatizovano preduzeće je sposobno da brzo reaguje, dode do informacije brže, i da, pri tom, ostvaruje bolji kvalitet usluga.

Temelj upravljanja je odlučivanje. Kupci, jaka konkurencija i česte promene na tržištu zahtevaju brzu reakciju menadžera, tj. brzo donošenje odluka, a sa ciljem profitabilnosti i efikasnosti, uz primenu informacionih sistema podrške u odlučivanju.

Poslovno odlučivanje je neprestana aktivnost u preduzeću koja određuje pravac i intenzitet sadašnjih i budućih kretanja i čini niz međusobno povezanih aktivnosti. Složenost procesa donošenja odluka uslovljena je složenošću opštih uslova poslovanja, intenzivira i komplikuje postupke prikupljanja, "proizvodnje" i korišćenja informacija kao i njihovo povezivanje sa znanjem (kroz izgradnju modela koji su sve kompleksniji). Takva situacija zahteva računarsku podršku skoro svih faza procesa odlučivanja, od pripreme do kontrole sprovođenja odluke. Smisao računarske tehnologije je u zameni subjektivnih procena.

Informacione tehnologije se ne mogu posmatrati samo kao sredstvo za unapređenje postojećih poslovnih funkcija, već kao inovaciju koja pruža nove i drugačije mogućnosti u organizovanju i obavljanju poslova.

Kordinacija, automatska kontrola, prenos podataka, efikasno obavljanje transakcija i eliminacija posrednika su samo neki od aspekata informacionih tehnologija koji mogu u mnogome da omoguće integraciju u građevinarstvu.

Osnovne karakteristike građevinske proizvodnje:

- fokusiranost na projekat :u građevinarstvu projekat je centralni izvor profita. Donošenje odluka se vrši na decentralizovanoj osnovi.
- dinamičnost: okruženje u kome se obavlja proizvodnja se konstantno menja kako na nivou projekta tako i na nivou čitave organizacije. Informacione tehnologije omogućavaju bržu komunikaciju, automatizaciju kao i efikasniju analizu promena što olakšava proces donošenja odluka.
- učešće velikog broja učesnika na projektu: građevinski projekat uključuje veći broj učesnika, kao što su investitor, projektant, izvođač, dobavljač i dr.
- građevinska proizvodnja se bazira na složenim međusobnim odnosima između većeg broja učesnika na projektu: primena informacionih tehnologija može da poveća integraciju na projektu čime bi se smanjila potreba za glomaznom birokratijom.
- timski rad: organizacije uključene u građevinsku proizvodnju su projektno orjentisane tako da se za svaki projekat formira tim koji ga realizuje. Informacione tehnologije mogu da predstavljaju sredstvo za prevazilaženje barijera koje stvaraju vreme i razdaljina između članova tima.

Uspešno upravljanje građevinskom organizacijom nezamislivo je bez odgovarajućih podataka, informacija i znanja. Promene koje su nastale u tržišnoj sferi u novije vreme itekako su uticale da se zanimanje, za problematiku upravljanja informacionim resursima, naglo pojača. Dostupni zaposleni, koji su se bavili problemima upravljanja informacionim resursima imali su isključivo pasivnu ulogu na nivou organizacije. Došlo se do stanovišta, da treba izgrađivati nove operacione odnose između informacionog sistema i drugih delova organizacije, tj. odnose koji će biti deo uređenja organizacije i koji će moći menjati način na koji organizacija postiže svoje ciljeve. Dakle zaposleni koji se bave upravljanjem informacionim resursima više nemaju samo radnu ulogu u okviru postavljene strategije poslovne organizacije već sudeluju i u izgrađivanju te strategije. Podaci i informacije postaju organizacioni resursi i u njih se više ulaže i vodi računa. Svaka građevinska organizacija ima svoje okruženje („organizacioni domen,“) koje se sastoji od više sektora :izvor materijala

,izvor radne snage,energetske izvore,finansiske izvore,potrošačko tržište,konkurentne organizacije,sektor tehnologije i druge.Zbog dobrog poslovanja i razvoja građevinska organizacija mora imati odgovarajuće komunikacije sa svim sektorima relevantnog domena i sticati aktuelne informacije u funkciji boljeg poslovanja.

Da bi građevinska organizacija uspešno poslovala neophodno je da raspolaze informacijam u okviru svoje kuće i u njenoj interakciji sa okruženjem.

Kompjuterizovana izgrađena organizacija uspostavlja vezu između planirane baze podataka i informacionih sistema odozgo na dole sa lokalizovanim oblikovanim sistemima u raznim funkcionalnim oblastima poslovne organizacije.U informacionom strateškom planiranju,baze podataka i potrebni informacioni resursi su u funkciji planirane perspektive organizacije kao celine,odnosno strateške vizije organizacije.

Prilikom primene informacione tehnologije u građevinarstvu javljaju se problemi uglavnom kao posledica izdeljenosti(fragmentacije)građevinarstva.

Uopšte,privredna grana je izdeljena (fragmentirana)tako da ni jedna firma nema značajan udeo na tržištu tj.ne može da da utiče na tržište.

Izgradnja objekta zahteva saradnju velikog broja firmi koje su angažovane na projektu.U svrhu upravljanja,praćenja i kontrole realizacije projekta,aktivnosti na izgradnji su tako grupisane da svaka grupa aktivnosti predstavlja homogenu celinu.Priroda i broj grupa aktivnosti direktno utiče na organizaciju projekta izgradnje objekta.Grupe su podeljene prema skupu aktivnosti koje se u njihovom okviru obavljaju.Da bi se upotpunosti razumeo proces izgradnje objekta,potrebno je razumeti svaku grupu aktivnosti,kao i veze između pojedinih grupa.Naročito su važne finansiske veze između grupa.

Rezultat građevinske proizvodnje je sasvim drugačiji od proizvoda drugih industrijskih grana.

Pošto je svaki objekat jdinствен,aktivnosti na njegovoj izgradnji su takođe jedinstvene,tj.građevinarstvo je organizovano na bazi pojedinačnih projekata.Teško je znanja stečena na jednom projektu mehanički primeniti na sledećem jer su projekti uglavnom različiti.Međutim,na osnovu stečenog iskustva u građevinarstvu razvijene su procedure za planiranje i izgradnju objekata,koje se mogu primeniti na različite tipove objekata i na različite tehnologije njihove izgradnje.

Građevinski proizvod se najčešće,zbog njegovih dimenzija,ne može transportovati.Posledica toga je lokalizacija građevinske proizvodnje.

Zbog veličine proizvoda, obima i vrednosti radova i objekata ,broj realizovanih projekata je veoma mali.Zbog odnosa mali broj izvedenih objekata ,visoka vrednost izvedenih radova, uposlenost u okviru građevinskog preduzeća je teško predvideti.

Primenom informacionih tehnologija u građevinarstvu učesnici mogu da dobiju neophodne informacije o projektu koji će se realizovati.Njihovom primenom građevinska firma ima veliku pomoć prilikom analize i upravljanja procesom izgradnje objekta,što uključuje donošenje odluka prilikom izgradnje objekta.Takođe, sistem za podršku odlučivanju obezbediće neophodnu strukturu za prikupljanje i akumulaciju znanja koja se,u povratnoj sprezi ,mogu koristiti pri realizaciji sledećih projekata.Ako se pravilno koriste,informacione tehnologije pružaju nova znanja koja dovode do poboljšanja performansi građevinske firme,i to naročito u smislu profitabilnosti i povećanja potrošačkog viška.Korišćenje informacionih tehnologija obezbeđuje dva osnovna kvaliteta.

- A. automatizaciju većine procesa koji se zasnivaju na razmeni informacija kao i procesa komunikacije,
- B. istovremeno dobijanje informacija o procesima izgradnje i kontrole realizacije projekta čime je olakšano i poboljšano praćenje proizvodnih procesa i donošenje neophodnih odluka od strane menadžmenta firme.

Zbog navedenih kvaliteta informacione tehnologije poseduju potencijal da indikuju promene u procesu izgradnje. Uspešna primena informacionih tehnologija ima za rezultat da prave informacije dolaze do pravih ljudi u pravo vreme-često mnogo brže nego u slučaju korišćenja drugih načina komunikacije.

Opšte je prihvaćen stav, da pravilna primena informacionih tehnologija prilikom projektovanja i izvođenja građevinskog objekta kao i upravljanju projektom, može značajno da unapredi realizaciju projekta. Međutim, dosadašnja iskustva govore o delimičnoj automatizaciji koja se najčešće svodi na primenu CAD tehnologije u procesu projektovanja odnosno korišćenju aplikacija za izradu predračuna radova u firmama koje izvede radove. Ovakva vrsta primene informacionih tehnologija donosi mala poboljšanja. Prave mogućnosti leže u korišćenju integrisanog sistema, što je još uvek u domenu akademskih razmatranja.

Na tržištu se dešavaju svakodnevne promene kao i u građevinskim organizacijama. Shodno tome, promene se dešavaju i u obrazovnim ustanovama, načinu njihovog organizovanja, pre svega nastavnog procesa, što je direktno uslovljeno potrebama kako tržišta, tako i studenata, budućih stručnjaka.

Savremeni koncepti obrazovanja promovišu različite oblike usmerenosti prenosioaca znanja na: potrebe, očekivanja i sposobnosti polaznika; učenje podržano savremenim sredstvima komuniciranja i pristupa izvorima informacija (znanja) i usklađenost obrazovnih programa sa specifičnim potrebama tržišta.

Načini sticanja znanja u savremenom obrazovanju zahtevaju brojne karakteristike onoga koji prenosi znanje, kao i visoke motive primaoca znanja. U uslovima obrazovanja u kojima samo znanje predstavlja uspeh, postoji mogućnost bržeg razvoja društva. Usaglašavanje savremenih tehnologija i znanja o načinima prenošenja i sticanja znanja moraju se ogledati kroz ishode znanja i njihovo kontinuirano povećanje. Prenosioci znanja imaju ogromnu odgovornost koja se odnosi na primenu novih metodologija prenošenja znanja koja će podrazumevati korišćenje svih mogućih tehnoloških mogućnosti savremenog društva, ali i individualne potrebe i mogućnosti za brže i kvalitetnije usvajanje znanja. Rad na unapređenju procesa deljenja i usvajanja znanja je proces koji zauzima ključno mesto u obrazovnim institucijama svih nivoa obrazovanja. Živimo u vremenu informacione tehnologije, koja se koristi prevashodno za korišćenje informacija kao i za sticanje novih znanja. Znanje se prevashodno koristi za poboljšanje kvaliteta života, pa je nužno da savremeno obrazovanje traje doživotno. Informaciona tehnologija doprinosi procesima i ishodima permanentnog obrazovanja-učenja kao što omogućava sticanje znanja. To posebno važi za korišćenje kompjutera.

Prilikom predavanja uvođenje praktičnog sadržaja u proces obrazovanja je od velikog značaja. U prethodnom periodu na našim fakultetima primena teorije kroz praksu se svodila samo na obavljanje letnje prakse u građevinskim firmama. Tridesodnevni boravak na praksi u građevinskim firmama se svodio na vođenje gradilišnog dnevnika. Nedovoljna pripremljenost diplomaca za obavljanje svojih radnih obaveza prilikom zaposlenja se nadoknađivala kroz vremenski period do godinu dana u obliku pripravničkog staža. Danas praktično ne postoji

pripravnički staž,tako da ne postoji period u kome će se novozaposleni upoznavati sa budućim zadacima.

Pred sam kraj časa predavanja Profesor postavlja uobičajeno pitanje:Hvala na pažnji,ima li pitanja?Nema kako nema a gde je kolega što me je pitao kako da sanira postojeće klizište ispod kuće koja je bila u blizini reke Save a isto se pojavilo posle ovih poplava,ima li on pitanja''.Student:,,Nije tu profesore,on i nije Vaš student već je bio na prethodnim predavanjima da bi Vas to pitao.Poslušao Vas je i skrenuo je prilikom priliva vode na bregu iznad kuće te je tako spasio taštinu kuću da ne sklizne u reku''.Drugi student:Profesore ja nemam pitanja ali bih Vas obavestio da smo Vas poslušali kako da sprečimo sleganje zgrade jer sve što smo ranije primenjivali nije dalo rezultate.Urađeno je kako ste nam rekli pre par meseci na predavanjima,temeljnu ploču smo kružno isekli na četiri mesta,produbili podtlo ispod tih kružnih isečaka,formirali šljunčane šipove potom zabetonirali isečene krugove u temeljnoj ploči.Zgrada je stala više se ne sleže''.

Ovakav način rada sa studentima je od izuzetnog značaja jer na taj način se praktični sadržaj pamti i prepoznaje.Teorija o iskustvenom učenju, učenje posmatra kao proces, dok se znanje kreira transformacijom iskustva.

Studenti najlakše savladavaju nova saznanja,najbolje uče i pamte kada su izloženi novim iskustvima i problemima , kada su izloženi izazovu rešavanja nekog složenog zadatka.

Savremeni građevinski fakultet treba da ima većinu predmeta u oblasti inženjerstva i tehnike, jer studijski moduli u ovim oblastima čine većinu predmeta neophodnih za sticanje zvanja.

Potrebno je da Univerzitet ima veliku slobodu u izboru predmeta, tako da je moguće steći diplomu s izraženim fokusom u oblasti inženjerstva i tehnike.Univerziteti u prošlosti nisu nudili veliku slobodu u izboru predmeta, a program je bio mešovito tako da se otprilike 50% programa zasnivalo na tehničkim predmetima, a ostatak na ekonomskim.

Znanja koja studenti stiču na studijskim programima tehničkih fakulteta mogu se svrstati u sledeće grupe:teorijska znanja,praktična znanja i savremena znanja .Studenti praktično dobijaju najviše znanja iz oblasti teorijskih znanja,potom iz oblasti savremenosti znanja a praktična znanja najmanje.

Korpus teorijskih znanja je najviše zastupljen dok je savremenost znanja na drugom mestu. Na najnižem nivou je studijski program sa stanovišta zastupljenosti praktičnih znanja.

Dakle,da bi se ostvarilo savremeno obrazovanje na građevinskom fakultetu potrebno je i neophodno da ima izuzetno kvalitetan profesorski kadar.Kvalitet profesorskog kadra bi se sagledavao u svestranosti profesora u smislu kako teorijske podloge tako i njegove osposobljenosti u primeni savremene tehnologije tako i u njegovom praktičnom iskustvu.Dakle,kompletan profesor.

Potrebno je a i neophodno da se na fakultetu osnuju kabineti (kabinet geomehanike, konstrukcija, organizacije radova...) prema određenoj vrsti predmeta koji su planirani programom fakulteta.Mora postojati neposredna,organizaciona,stručna povezanost između ovih kabineta a u smislu ostvarenja jedinstvenosti u nastavi.

Najidealnije u danšnjem vremenu je kompletan profesor,profesor koji ne samo da poseduje teorijska znanja već i veštinu korišćenje tehnologije u smislu prezentovanja teorijskih znanja.Bitno je da taj profesor poseduje iskustva iz prakse tako da može prilikom izlaganja teorijskih znanja prezentovati i svoja iskustva u primeni teorije u praksi.

3. Literatura

1. Bates, A.W and Gary Poole. (2003). Effective teaching with technology in higher education. San Francisco: Jossey-Bass Inc.
2. Mintzberg.H:„Structure in Fives-designing effective organiyations,,Prentice hall International,Inc.London
3. Dulanović,Ž.Jaško,O:Organizaciona struktura i promena,, Fakultet organizacionih nauka, Beograd,2005.
4. Blapro, M.2007. Obrazovna tehnologija. Vranje: U Vranje: UU, Fakulte
5. Danilovi , M. 1996. Savremena obrazovna tehnologija. Beograd: Institut za pedagooja istrarad: In.
6. Mandir, P. i D. Manditut za peObrazovna informaciona tehnologija. Beograd:

SIGURNOST DJECE PRILIKOM KORIŠTENJA DRUŠTVENIH MREŽA I SVJESNOST OPASNOSTI

Sažetak

Tehnološki napredak internet tehnologija a naročito u dijelu pristupačnosti i jednostavnosti korištenja kada je u pitanju dobna granica, je u zadnje vrijeme omogućio da sve više osoba mlađeg uzrasta od 8-14 godina bude kontinuirano prisutno na društvenim mrežama. Cilj ovog rada je da ukaže na svjesnost opasnosti i zaštitu mlađih osoba prilikom korištenja društvenih mreža.

ključne riječi: *Internet tehnologije, mlađi uzrast, društvene mreže, opasnost, zaštita*

SAFETY OF CHILDREN WHEN USING SOCIAL NETWORKS AND AWARENESS OF DANGER

Abstract

Technological advancement of Internet technologies and in particular in the area of accessibility and ease of use when it comes to age, lately more and more people of younger ages of 8-14 years is constantly present in social networks. The aim of this paper is to point to the consciousness to, risks and protection of young people when using social networks.

Key words: *Internet technology, younger age, social networks, risk, protection*

1. Uvod

Internet tehnologije su u današnjem trenutku ključne tehnologije na koje se odnosi tehničko-tehnološki razvoj kompletne svjetske zajednice. Unazad nekoliko godina je došlo da snažnog proboja tehnologija koje direktno uključuju „obične“ ljude u komplikovani sistem razmjene informacija na globalnom nivou.

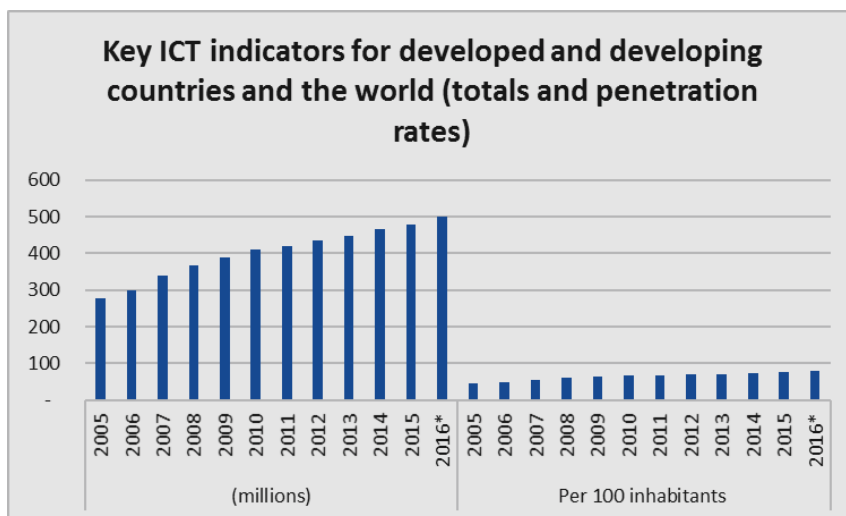
Naravno ovakav trend se nastavlja tako da svakim momentom se tehnička, tehnološka, dobna i polna granica smanjuje, što za posljedicu ima ogroman broj konzumenata internet tehnologija i svih vrsta proizvoda te tehnologije.

Ono što će ovaj rad posebno dati na pažnji je korištenje novih internet tehnologija od strane najmlađe ljudske populacije to jeste korištenje interneta od strane djece, uticaj i korištenje društvenih mreža, opasnost odnosno svjesnost opasnosti koje društvene mreže mogu imati na djecu.

Da bi se na kvalitetan način pisalo o ovom problemu prije svega trebamo predočiti neke osnovne informacije odnosno relevantne i dostupne podatke a to su prije svega podaci o prostornoj i tehničkoj orijentaciji, odnosno o broju korisnika interneta i društvenih mreža, o načinu pristupa internetu i načinu pristupa društvenim mrežama. [1]

¹ Fuad Hasanović, dipl.ing.informatike, Evropski univerzitet Kallos Tuzla

² Prof.dr. Zvezdan Stojanović, Evropski univerzitet Kallos Tuzla

Slika 1. ICT za zemlje Evrope zbirno (iznosi i stopa penetracije) [1] korištenje interneta apsolutno i procentualno broj stanovnika³

U narednoj tabeli po ⁴Internet World Stats-u sredinom 2016.godine broj internet korisnika u Evropskoj uniji je iznosio preko 500 miliona a broj korisnika najposjećenije društvene mreže Facebook je iznosio preko 240 miliona.[2]

Tablica 1: Internet, Facebook i populacije u europskoj uniji u sredine 2016

Internet Usage in the European Union - 2016						
WORLD REGION	Population (2016 Est.)	% Pop. of World	Internet Users, 30-June-2016	Penetration (% Population)	Internet % Users	FACEBOOK 30-June-2016
European Union	515,167,446	7.0 %	412,466,679	80.1 %	11.2 %	247,070,000
Rest of World	6,824,992,046	93.0 %	3,263,358,134	47.8 %	88.8 %	1,432,363,530
TOTAL WORLD	7,340,159,492	100.0 %	3,675,824,813	50.1 %	100.0 %	1,679,433,530

NOTES: (1) The European Union Internet Statistics were updated in June 30, 2016. (2) Facebook subscribers are also for June 30, 2016. (3) Population estimates are from Eurostats. (4) Internet Usage numbers come from Nielsen Online, ITU, GfK, local agencies, and other trustworthy sources. (5) Data may be cited, giving the due credit and creating an active link back to Internet World Stats. © Copyright 2016, Miniwatts Marketing Group. All rights reserved worldwide.

Na osnovu podataka iz Tabele 1 primjetno je da društvenu mreže Facebook koristi skoro polovina korisnika interneta. Imajući u vidu ovu činjenicu tendencija je da će taj procenat u budućnosti a samim tim i raspon starosne strukture korisnika društvenih mreža će takođe biti u porastu. Ono što je bitno za ovaj rad je i prikaz podataka Internet World Stats koji su objavljeni na web stranici organizacije i predstavljaju relevantnu osnovu za dalje istraživanje. [3]

³ Regions in this table are based on the ITU regions, see: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/definitions/regions.aspx>, January 2017

⁴ Source: Internet World Stats - www.internetworldstats.com/stats4.htm, MiniWatts marketing group 2016

Tablica 2: Internet, Facebook i stanovništvo u članicama država kandidata za članstvo u europskoj uniji u sredine 2016⁵

Internet Usage and 2016 Population in the EU Candidate Countries					
EUROPEAN UNION CANDIDATES	Population (2016 Est.)	Internet Users, 30-Jun-2016	Penetration (% Population)	Users % Table	Facebook 30-Jun-2016
Albania	3,038,594	1,823,233	60.0 %	3.1 %	1,400,000
Bosnia-Herzegovina	3,861,912	2,628,846	68.1 %	4.5 %	1,500,000
Kosovo	1,883,018	1,523,373	80.9 %	2.6 %	860,000
Macedonia (TFYR)	2,100,025	1,439,089	68.5 %	2.4 %	1,000,000
Montenegro	644,578	388,057	60.2 %	0.7 %	320,000
Serbia	7,143,921	4,758,861	66.6 %	8.1 %	3,400,000
Turkey	80,274,604	46,196,720	57.5 %	78.6 %	46,000,000
Total EU Candidate States	98,946,652	58,758,179	59.4 %	100.0 %	54,480,000

Na osnovu ove tablice možemo primijeti na Bosna i Hercegovina zauzima mjesto u sredini zemalja članica kandidata za članstvo u EU kada je u pitanju broj/procentat internet korisnika odnosno korisnika društvenih mreža.

2. Korištenje internet tehnologija na području Bosne i Hercegovine

Kada govorimo o internet tehnologijama u ovom radu ćemo prije svega akcenat staviti na korištenje interneta i internet servisa. Najznačajniji internet servisi koje smo posmatrali a koji su referentni za ovaj naučni rad izraženi su u samoj izradi anketnog upita a odnosi se na društvene mreže, odnosno najprije na facebook i slične.

Tablica 3. Broj internet korisnikau Bosni i Hercegovini⁶

Godine	Broj internet korisnika	Indeks
2004.	585.000	-
2005.	805.185	137,64
2006.	950.000	117,99
2007.	1.055.000	111,05
2008.	1.307.585	123,94
2009.	1.421.540	108,71
2010.	2.000.000	140,69
2011.	2.113.100	105,66
2012.	2.174.250	102,89
2013.	2.188.429	100,65
2014.	2.648.176	121,01
2015.	2.782.107	105,06

⁵ Source: Internet World Stats: - www.internetworldstats.com/stats9.htm

⁶ Godišnji izvještaj Regulatorne agencije za komunikacije Bosne i Hercegovine za 2016. godinu

U prethodnoj tablici možemo primijetiti konstantan rast broja internet korisnika i to u dva intervala, prvi interval je od 2004.godine kao prve referentne godine pa do 2009.godine kada je broj korisnika porastao u posmatranom periodu za oko skoro jedan milion korisnika. Drugi period bi bio period od 2009.godine pa sve do 2015.godine kada je u posmatranom periodu broj korisnika porastao za oko 1,7 miliona korisnika. Uporedo sa brojem korisnika prikazan je i indeks rasta odnosno indeksa prema prethodnoj kalendarskoj godini i broju korisniku.

Tablica 4: Broj pretplatnika u gradovima i regijama

Grad, kanton, regija	Broj stanovnika	Broj ISP	Modem	Široko-pojasni	Ukupan broj pretplatnika
SBK	252.673	9	78	43.473	43.551
PK	44.686	5	10	5.455	5.465
ZDK	401.137	16	158	65.988	66.146
KS	401.687	17	830	117.575	118.405
K10	84.259	3	17	9.612	9.629
TK	501.638	19	269	78.017	78.286
HNK	224.499	10	137	45.638	45.775
USK	297.632	9	88	39.106	39.194
BPK	35.213	3	13	4.592	4.605
ZHK	81.522	3	37	13.357	13.394
D.Brčko	74.960	8	8	13.506	13.514
Mrkonjić	40.957	5	10	4.256	4.266
B. Luka	451.088	16	49	73.807	73.856
Prijedor	177.772	7	11	20.463	20.474
DOBOJ	238.735	9	8	30.334	30.342
Šamac	32.686	3	0	2.942	2.942
Bijeljina	143.199	7	7	21.863	21.870
Zvornik	142.198	5	2	12.439	12.441
ISarajevo	85.843	5	2	14.000	14.002
Foča	77.965	3	3	7.245	7.248
Trebinje	80.957	3	2	11.319	11.321

Na osnovu izvještaja Regulatorne agencije za komunikacije Bosne i Hercegovine (RAK BiH) prikazani su podaci koji govore o stepenu korištenja interneta na području Bosne i Hercegovine (BiH u nastavku).

U Tabeli br.4 je dat broj korisnika interneta u periodu 2004.–2015. godina. Broj korisnika interneta je procijenjen na osnovu broja pretplatnika kojeg su dostavili svi ISP-ovi u BiH.[4]

Po vrsti pristupa internetu, u BiH u upotrebi su dial-up pristup (putem analognog modema i ISDN) sa 1.729 pretplatnika, te širokopolasni pristup (eng. Broadband) sa 634.987 pretplatnika na dan 31.12.2015. godine. Penetracija širokopolasnih pretplatnika u odnosu na ukupno stanovništvo BiH iznosi 16,53%. U strukturi širokopolasnih priključaka i dalje prednjači ADSL pristup sa 58,70% od ukupnog broja širokopolasnih priključaka, uz porast kablovskog pristupa internetu.

Broj širokopolasnih pretplatnika u odnosu na ukupno stanovništvo u BiH Iznosio je je 16.53%. U strukturi širokopolasnih veza još uvijek vodi ADSL pristup s 58.70% od ukupnog broja širokopolasnih veza, uz porast kablanski pristup Internetu. [5]

3. Predmet istraživanja

Povećan broj od povezivanje to Internet kao i broj korisnika interneta i društvenih mreža je potrebno izreći korištenje novih znanstvenih metoda za ispitivanje sigurnosti djece od korištenja društvenih mreža kao i svijest o opasnostima. Prethodne studije su pokazale da upotreba određene metode za otkrivanje i istraživanje određene pojave utječu na društvenim događanjima ili na nove tehnologija especially internet tehnologije su se utjecati na sigurnost, a posebno sigurnosti djece. Kao faktori predmet sadržaja studije su glumci, motivi, ciljevi, sredstva i uslovi.

(a) akteri, akteri istraživanja su korisnici interneta i društvenih mreža u Tuzlanskom kantonu

(b) uslovi istraživanja, Uslovi u kojima gledamo predmet istraživanja je trenutni standard korištenja Informacijske tehnologije

Vremenski okvir predmeta istraživanja pokriva razdoblje do 2016

Prostorna definicija predmeta istraživanja:

U prostornim uslovima, uzimajući u obzir da je ovo je jedinstveni geografski područje Tuzlanskog Kantona i istraživanja će pokriti 13 općina, razne (ruralnih i urbanih) okruženju. Disciplinske definicija predmeta istraživanja temelji se na sljedećim nauka ili znanstvenih disciplina: statistika, Informatika. [6]

4. Cilj i zadaci istraživanja

Cilj istraživanja je istražiti, analizirati i interpretirati stavove korisnici interneta i društvenih mreža na području Tuzlanskog Kantona i opasnost za djecu i svijesti koristeći socijalne mreže kada je u pitanju mlađa populacija. Namjera je uspostaviti razinu svijesti korištenja SisteDS izmjere putem weba koji bi trebao pridonijeti ukupnu percepciju statusa i ciljeva research. Planirana istraživanja ciljEd dokazati da u Tuzlanskom kantonu postoji izražen stepen korištenja internet tehnologija i Internet i društvene mreže i izravan utjecaj korištenja odrasiti na sigurnost djece. To je važno identificirati činjenice što ukazuje na to korištenje internet tehnologija i društvenih mreža na području Tuzlanskog kantona i svijest o opasnosti po pitanju djece nije na razini europskih propisa kada je u pitanju ovo područje. U odnosu na na postavljenog problema i svoj cilj, Ovo istraživanje postavlja nekoliko zadataka, kako bi utvrdio činjenice o Primjeni metoda istraživanja u ovom slučaju web anketa korisnika društvenih mreža. Istraživački rad obuhvaća sljedeće zadatke:

* Istražiti, identificirati i analizirati korištenje internet tehnologije

* Istražiti, identificirati i analizirati uzroke koji utječu na rizik korištenja društvenih mreža

* Pregledati i analizirati stavove i mišljenja starijih korisnika i njihove svijesti kada je u pitanju opasnost za djecu prilikom korištenja društvenih mreža. Na temelju zacrtanom cilju općenito pretpostavili kako slijedi: pretpostavlja se da korisnici na internetu i društvene mreže imaju određene svijest o opasnosti da djeca kada dolazi do socijalne umrežavanja.

1 Internet korisnici nemaju mnogo informacija o stupnju korištenja društvenih mreža u djece

2. sigurnost ne razvijaju razmjerno stupnju korištenja internet tehnologija. Pokazatelji su Izravni ili neizravni pokazatelji stavova i hipoteza i može osjetilne mjesto:

-Loša komunikacija između korisnika različitih dobi

-Nedostatak informacija o opasnostima

-NEDOVOLJNA svijest korištenja društvenih mreža. [7]

5. Pristup i metodologija

Da bi se izvelo ovo istraživanje, potrebno je pronaći prave načine koji bi nam omogućili da dobijemo što realnije rezultate. Ti načini su metoda anketiranja putem metode ispitivanja (web ankete).

Metoda ispitivanja, koja se najčešće koristi u društvenim istraživanjima, a podrazumijeva prikupljanje podataka o percepcijama, mišljenju, sudovima, navikama, motivima, stavovima i željama ispitanika postavljajući im pitanja u pismenom obliku (anketa, intervju. Tehnike korištene u ovom radu, odnosno istraživanju su:

Anketiranje (Istraživački postupak kojim se od ispitanika, u ovom slučaju nastavnika, prikupljaju podaci o određenim činjenicama koje su neophodne za izučavanje postavljenog problema)

Sređivanje i statistička obrada podataka (obrada podataka dobivenih anketiranjem u svrhu što tačnijeg saznanja) prema Hi-kvadrat testu (χ^2) kojim se izračunava da li postoji statistički značajna povezanost u frekvencijama dva atributivna obilježja, odnosno između opaženih (dobivenih) frekvencija (F_o) i teorijskih frekvencija (F_t) koje očekujemo kod određene hipoteze.

Tabelarno i procentualno prikazivanje rezultata odnosno prikazivanje rezultata putem dijagrama rezultata, u zavisnosti od obima i broja podataka (predstavljanje ili prikazivanje rezultata zbog što bolje preglednosti i uočavanja bitnih razlika problema koji nam je bio u cilju rješavanja) Da bi se došlo do što tačnijih i bitnijih podataka, nastojalo se kreirati što kvalitetniji anketni list-upitnik, vodeći računa da pitanja budu pravilno, konkretno i svrsishodno formulirana, da bi ispitanici (nastavnici) što konkretnije i tačnije odgovorili na pitanja. Anketni list-upitnik, kao instrument istraživanja, sadrži 10 pitanja formulirana u skladu sa postavljenim ciljevima i zadacima istraživanja. Ispitujući korisnike interneta i društvenih mreža, nastojaće se doći do što realnijih podataka. Istraživanjem će biti obuhvaćen 100 ispitanika putem web ankete metodom slučajnog odabira korisnika određene dobne granice između 12 i 60 godina starosti uz uslov da su korisnici interneta. Naučna opravdanost ovog istraživanja zasniiva se na dominantnoj poziciji korištenja internet tehnologija u ovom momentu gdje su postavljeni ciljevi i očekivani rezultati u područjima korištenja različitih grupa ljudi.

Društvena opravdanost istraživanja zasniava se na činjenici da se na području Tuzlanskog kantona (koji je najmnogoljudnij kanton odnosno regija u BiH) internet tehnologije koriste u mnogo većem obimu nego u ostalim regijama slične geografske odnosno, tehničko-tehnološke, društvene, socijalne i ekonomske pripadnosti. života.

6. Sažetak rezultata dobivenih na temelju intervjua

Metodologija za razvoj i ishod istraživanja: kreiranje i vođenje ankete je bilo direktno, kombinacijom e-pošte i web istraživanja, za ukupan uzorak od 100 ispitanika, Slučajan izbor korisnika interneta i socijalne mreža, Kriterij dobi granica od -12 do 60 - istraživanje je provedeno u Tuzlanskom kantonu (100 ispitanika) upitnik sadrži 10 pitanja:

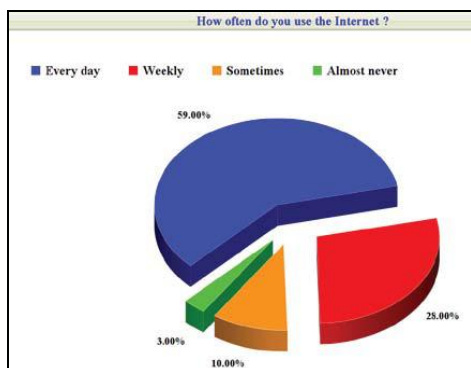
Anketa je sadržavala 10 pitanja:

1. Koliko često koristite internet usluge ?
2. Sa kojeg uređaja najčešće pristupate Internetu ?
3. Da li članovi domaćinstva koriste zajedničke uređaje za pristup i korištenje internet sadržaja ?
4. Da li članovi porodice zajedno koriste internet sadržaje ?
5. Koje uređaje djeca koriste kako bi pristupili internet sadržajima ?
6. Da li vaša djeca koriste web kamere i ostalu video opremu prilikom korištenja interneta ?
7. Da li Vaša djeca imaju profile na društvenim mrežama i da li ste vi među prijatelji
8. Da li znate kakve sadržaje vaša djeca posjećuju na Internetu ?
9. Da li ste upoznati da li su Vaša djeca imala ličnih problema sa drugim osobama preko društvenih mreža ?
10. Da li smatrate da je korištenje internet sadržaja sigurno po korisnike koji su mladeg uzrasta ?

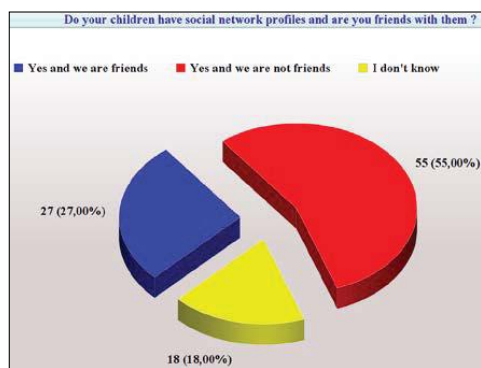
Imajući u vidu da su slične Pew internet ankete pokazale da mlađi tinejdžeri, odnosno djeca uglavnom prilikom korištenja društvenih mreža se oslanjaju na iskustva starijih korisnika kada su u pitanju stečena znanja, iskustava i mišljenja pa čak i ostvarivanja načina komunikacije sa drugim korisnicima. Društvene su mreže postale najjednostavniji način za međusobnu komunikaciju, a upravo ta činjenica nas dovodi do razmišljanja o njihovoj ulozi u životu mladih.

Mnogobrojna istraživanja pokazala su da su upravo nove tehnologije i društvene mreže znatno promijenile način komuniciranja među mladima. Za razliku od odraslih, tinejdžerima Facebook služi i za (stvaranje sopstvenog ali i za narušavanje) kontrolu imidža svojih vršnjaka u javnosti te tu često nastaju problemi. Naime, osim što sebe žele prikazati društveno poželjnima, istovremeno koriste Facebook da vršnjake koji im se iz različitih razloga ne sviđaju prikažu u negativnom svjetlu. Naravno i na društvenim mrežama prijete sve one opasnosti koje su uobičajene za internet te za njihovo sigurno korištenje vrijede svi oni savjeti koji se koriste za korištenje drugih internet tehnologija i interneta uopšte

Na osnovu odgovora na pitanje „Koliko često koristite internet ?“, 59 % korisnika je odgovorilo da svakodnevno koristi internet, 28% koristi sedmično a 10% korisnika koristi rijetko usluge interneta, dok svega 3% ne koristi internet (odnosi se na korištenje manje od jednom sedmično).

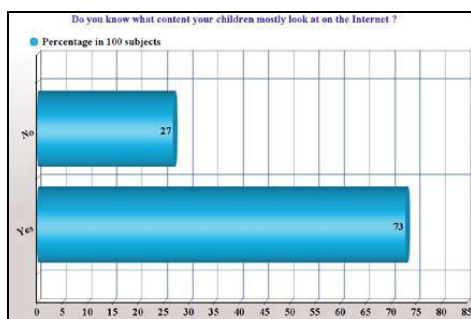

Slika 2: *Upotreba Internet*
– koliko često se koristi internet

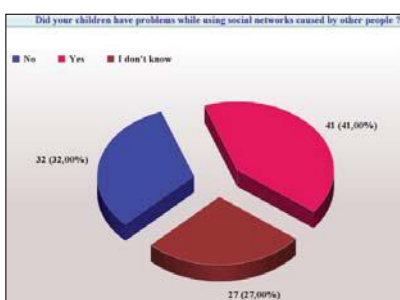

Slika 3: *Postojanje socijalne prisutnosti*

Iz prethodna dva dijagrama (iz Slike 2 i Slike 3) možemo zaključiti da od 97% aktivnih korisnika interneta, njih 80% koristi društvene mreže. Korisnici koji anketom su odgovorili da koriste društvene mreže njih 27% su prijatelji sa svojom djecom koja posjeduju profil na društvenim mrežama, 55% anketiranih nije prijatelj svojoj djeci na društvenim mrežama a njih 27% nije upoznat da li su djeca prisutna na društvenim mrežama.

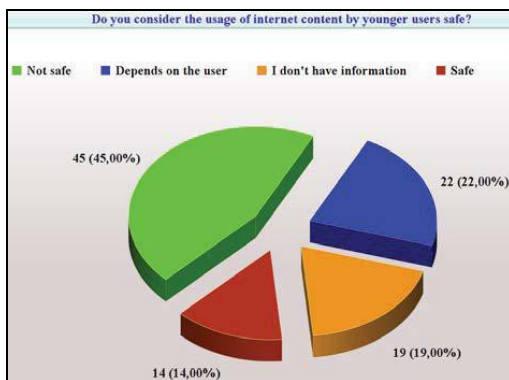
Slika 4: *Poznavanja korištenih internetskih sadržaja*
korištenju

Slika 5: *Postojanje problema u*
društvenih mreža

Odgovor na pitanje „Da li su Vaša djeca imala problema prilikom korištenja društvenih mreža od strane drugih lica?“ njih 32% je odgovorilo da nisu njihova djeca imala problema, čak 41% je odgovorio da jesu imali problema, a 27% se izjasnilo da nisu upoznati da li su njihova djeca imala problema.

Na osnovu odgovora na pitanje „Da li smatrate da je korištenje internet sadržaja sigurno po korisnike mlađeg uzrasta?“ samo 14% ispitanika je odgovorilo da misli je sigurno, 45% je odgovorilo da nije, 22% je odgovorilo da sigurnost zavisi od posjetioca određenog sadržaja a 19% je reklo da nemaju punoinformacija o sigurnosti na internetu.

Slika 6: Sigurnost internetskih sadržaja

7. Zaključak

Nakon sublimiranja svih dostupnih podataka kada je u pitanju u prvom redu broj korisnika interneta u Bosni i Hercegovini, zatim korištenja društvenih mreža, možemo zaključiti da postoji opasnost prilikom korištenja društvenih mreža. Naravno ta opasnost nije imanenta samo nekim kategorijama korisnika. Ono što je najbitnije je da odrasli korisnici odnosno oni koji su više svjesni opasnosti izazova nisu dovoljno ili u bar u dovoljnoj mjeri nisu svjesni opasnosti kojima mogu biti izloženi korisnici mlađeg naraštaja, odnosno djeca. Kada govorimo o svjesnosti opasnosti i sigurnosti djece prilikom korištenja društvenih mreža smatramo da mnogi činioци u lancu od samih vlasnika društvenih mreža, internet provajdera, pa sve do roditelja, odnosno staratelja moraju povećati nivo zaštite i sigurnosti kada su u pitanju prijava na društvene mreže i korištenje društvenih mreža od strane mladih osoba. Evidentno je da postojeći sistemi zaštite nisu dovoljno dobri a tu možemo uključiti i dodatnu edukaciju i starijih korisnika koji vrše nadzor nad korištenjem interneta od strane djece. Naime postojeće društvene mreže posjeduju mogućnost veoma kvalitetnog nadzora kada su u pitanju sigurnosne postavke. Na kraju treba zaključiti da jako mali broj roditelja ima informacije o potencijalnim rizicima i da je ključno da se prije svega roditelj ali i dijete dodatno edukuju o svjesnosti opasnosti prilikom korištenja društvenih mreža.

7.Referenca

[1] Regija u ovoj tablici temelje se na ITU regije, pogledajte: <http://www.itu.Int/En/ITU-D/Statistics/Pages/definitions/regions.aspx>, Veljača 2017.

[2]Izvor: Internet World Stats- www.internetworldstats.com/stats4.htm, MiniWatts marketinga grupa 2016

[3] Izvor: Internet World Stats:- www.internetworldstats.com/stats9.htm

[4] RAK "Godišnje izvješće od komunikacije regulatorne agencije Bosne i Hercegovine za 2016"

[5] Broj Internet korisnika u 2014 u godišnjem izvješću za 2014 se razlikuje od broj Internet korisnika u 2014 u godišnjem izvješću. Razlika u broju je bio zbog ispravak informacija objavljenih operatori nakon objavljivanja godišnjeg izvješća za 2014.

[6] Godišnje izvješće od komunikacije regulatorne agencije Bosne i Hercegovine za 2016

[7] UTJECAJ SOCIJALNE UMREŽAVANJE SUČELJA u MIJENJA način RAZMIŠLJANJA mladih o DRUŠTVENIM PITANJIMA - PROUČAVANJE DELHI i NCR za mlade Mr. Lidija Raj Jain izvanredni profesor, Zlatko International Management škole, New Delhi, Indija, gospođa Palak Gupta asistent profesor Zlatko International Management School, New Delhi, Indija gđa Bojana Anand, Student PGDM Dijana International Management škole, New Delhi, Indija, međunarodni Recenzirani istraživanja časopis, ■ Vol. – III, pitanje 2. stavku 2, Travanj 2012

[8] Perret, Jean; "Članak sur la Législation des ho Sociaux en Europe" ("članak na zakonodavstvo o društvenim mrežama u Europi"), 4. svibnja 2011, www.inaglobal.FR/droit/article/Sur-La-legislation-des-reseaux-sociaux-en-europe

MENADŽMENT INFORMACIONIH SISTEMA

Rezime

Proces donošenja odluka započinje definisanjem problema koji zahteva rešenje tj. odluku. U ovoj fazi procesa mora se biti pažljiv kako bi se pronašla srž problema, a ne samo njegovi simptomi. Problemi ne moraju uvek imati negativnu konotaciju, ponekad oni mogu predstavljati mogućnosti za dobijanje prednosti u odnosu na druge firme. Definisanje problema zahteva efektivno praćenje poslovnih aktivnosti i okruženja da bi se potvrdilo postojanje i priroda problema. Sistemi informacija konstituišu važan deo ovog procesa nadziranja zato što donosiocima odluka pružaju informacije potrebne da se problem definiše. Naravno, proces donošenja odluka se ne pojavljuje u vakumu, faktori okruženja i organizacije kao i strateški resursi su u stalnoj interakciji sa procesom. Ovi faktori osiguravaju uspeh konačne odluke pri rešavanju problema. Nakon definisanja problema, sakupljaju se informacije o njemu.

Sledeći korak je indentifikovanje alternativa ili inicijativa. Takođe, efekatan sistem informacija mora podržati proces stvaranja niza primenjenih alternativa. Donosioci odluka odmeravaju ove alternative u svetlu kriterijuma koje je ustanovila njihova organizacija. Ponekad odmeravanje alternativa nije tako jednostavan zadatak s obzirom na različite organizacione i političke faktore i kao i suprotstavljene ciljeve unutar same organizacije. U svakom slučaju, izbor mora pasti na najprikladniju alternativu.

Dalje sledi primena izabrane alternative. Primena je često najteži korak u procesu donošenja odluka zato što je potrebno da je i drugi zaposleni u organizaciji prihvate i sa entuzijazmom prionu na njeno izvršavanje. Mnoge dobre odluke nisu rešile originalni problem zato što nisu uspešno primenjene.

Konačno, moraju se pratiti rezultati primene da bi se dobile potrebne informacije koje će pomoći da se proceni kriterijum, alternativa i odluka. Efekatan sistem informacija mora takođe biti u stanju da „podnese“ ove aktivnosti nadzora.

U čitavom ovom procesu, donosilac odluke mora da ima pristup potrebnim informacijama da bi mogao da „izmeri“ težinu problema, da pregleda alternative, ustanovi kriterijum, odmeri alternative, da ih primeni i da prati rezultate odluke. Ovaj proces može biti veoma težak, te sistemi informacija igraju važnu ulogu, jer pružaju potrebe informacije.

Ključne reči: *definisanje problema, sistem informacija, organizacija, alternative*

¹ Univerzitet Union, Fakultet za poslovno industrijski menadžment i pravo, Beograd, Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet Brčko, Brčko distrikt, nicinnevenka@gmail.com

²

³ Osnovna škola “Žarko Zrenjanin”, Bulevar despota Stefana 8, Novi Sad, musickizarko@gmail.com

MANAGEMENT INFORMATIONAL SYSTEMS

Summary

The decision-making process begins by defining a problem that requires a solution ie a figure. At this stage of the process you have to be careful to find the core of the problem, not just its symptoms. Problems do not always come with a negative connotation, sometimes they can represent opportunities to gain advantages over other firms. Defining a problem requires effective monitoring of business activities and environments to confirm the existence and nature of the problem. Information systems form an important part of this monitoring process because decision-makers provide the information needed to define the problem. Of course, the decision-making process does not appear in vacuum, environmental and organizational factors as well as strategic resources are in constant interaction with the process. These factors ensure the ultimate decision to solve the problem. After defining the problem, information about it is collected.

The next step is to identify alternatives or initiatives. Also, an effective information system must support the process of creating a range of applied alternatives. Decision-makers disrupt these alternatives in the light of the criteria established by their organization. Sometimes redrawing alternatives is not such a simple task given the different organizational and political factors as well as opposing goals within the organization itself. In any case, the choice must fall to the most appropriate alternative.

Next follows the application of the chosen alternatives. Applying is often the toughest step in the decision-making process because it is necessary for the other employees in the organization to accept and enthusiastically prune their execution. Many good decisions did not solve the original problem because they were not successfully implemented.

Finally, the results of the application must be tracked to obtain the necessary information to help evaluate the criterion, alternatives and decisions. The effective information system must also be able to "submit" these monitoring activities.

Throughout this process, the decision maker must have access to the necessary information so that he can "measure" the difficulty of the problem, look at the alternatives, establish a criterion, escape alternatives, apply them, and monitor the results of the decision. This process can be very difficult, and information systems play an important role because they provide the information needs.

Key words: *problem definition, information system, organization, alternatives*

1. Razvoj upravljačkih informacionih sistema

Upravljanje – menadžment je proces kojim se usmerava, planira, motiviše, organizuje, koordinira i kontroliše privredna ili druga aktivnost. Nosioci procesa pokretanja i vođenja poslovanja preduzeća jesu preduzetnici, lideri i menadžeri. Naime, poslovanje preduzeća se ostvaruje u ambijentu koji je bremenit poslovnim šansama i opasnostima, te da bi se na bazi konverzije inputa u tržišno prihvatljive autpute, profitabilno poslovalo, nužno je predviđati, planirati, definisati ciljeve politike i strategije, kao i doneti set pojedinačnih planova, motivisati ljude, stvoriti organizaciju i kontrolisati preduzeće. Složenost preduzeća kao organizacije i njegova višestruka povezanost sa okruženjem afirmišu menadžment kao odlučujuću komponentu u obezbeđivanju njegove vitalnosti u dinamičnim uslovima privređivanja. Treba obezbediti harmoniju u funkcionisanju elemenata preduzeća i to tako da njegova struktura i obim delatnosti kao i kvalitet performansi budu u skladu sa preovlađujućim zahtevima tržišnog, tehnološkog i društvenog okruženja.

Upravljački informacijski sistem (Management Information System) je sistem koji prikuplja, prenosi, čuva i obrađuje podatke u informacije potrebne za upravljanje. Svaki UIS sastoji se od najmanje tri komponente: ljudi, procedura i podataka. Ljudi slede određene procedure da bi na osnovu podataka proizveli informacije.

Kompjuterizovani upravljački informacijski sistem su upravljački informacijski sistemi koji uključuju kompjuter – računar, u svoj proces rada. Ovi sistemi se sastoje od najmanje pet komponenti: ljudi, procedura, podataka, kompjutera i programa, koji su međusobno tako povezani da teže ostvarivanju zajedničkog cilja tj. pretvaranju poslovnih podataka u poslovne informacije, potrebne za upravljanje. Programi su instrukcije za kompjutere, baš kao što procedure predstavljaju instrukcije za ljude.

Kompjuteri mogu da se na različite načine koriste za proizvodnju informacija. U početnoj fazi razvoja, u periodu od 1960. – 1965. godine, upravljački informacijski sistemi bili su orijentisani na automatsku obradu podataka (data processing). Uglavom su obrađivani knjigovodstveni podaci – obračun plata, automatsko fakturisanje, evidencija zaliha i sl. U periodu od 1970. do 1975. godine, sa razvojem kompjuterskih resursa – hardvera, softvera i baza podataka – tržište u razvoju informacionih sistema pomera se ka proizvodnji informacija za upravljanje (analizu, planiranje, organizovanje i kontrolu). Ova faza razvoja se zove – era (razvoja) upravljačkog informacionog sistema.

Stvaranje velikih informacionih sistema preduzeća nije moglo da zadovolji potrebe menadžera za rešavanjem niza posebnih upravljačkih problema. Zbog toga je od 1980. do 1985. godine, došlo do razvoja novog koncepta upravljačkih informacionih sistema koji podržavaju donošenje odluka. Umesto na razvijanje jednog gigantskog informacionog sistema, pažnja se usmerava na projektovanje informacionih sistema za svaku posebnu klasu upravljačkih problema.

Komponente poslovnog informacionog sistema predstavljaju integralni sistem poslovnih informacija koje se koriste za donošenje odluka u raznim funkcionalnim područjima preduzeća – kadrovska funkcija, finansije, proizvodnja i sl. **Sistem informacija za upravljanje kadrovima** ili kadrovski informacijski sistem, predstavlja uređenu celinu sadržaja, metoda, sredstava i postupaka kojim subjekti sistema stvaraju i/ili koriste pravno relevantne podatke i informacije o kadrovima i pri tome stupaju u međusobne komunikacione odnose radi obavljanja određenih kadrovskih poslova i odvajanja kadrovskih procesa u sklopu kadrovske funkcije preduzeća. **Sistem informacija za upravljanje finansijama** ili finansijski informacijski sistem, predstavlja sistem poslovnih informacija koje se koriste za upravljanjem finansijskom funkcijom u cilju efikasnog korišćenja i raspolaganja finansijskim resursima. **Sistem informacija za upravljanje marketingom** ili marketinški informacijski sistem, predstavlja skup postupaka i metoda za redovnu, plansku analizu i prezentaciju informacija koje se koriste u donošenju marketinških odluka. Sastoji se iz: sistema internih izveštaja, marketinškog obaveštajnog sistema, sistema istraživanja marketinga i sistema analitičkog marketinga. **Sistem informacija za upravljanje proizvodnjom** ili proizvodni informacijski sistem, obezbeđuje informacije koje se koriste za upravljanje procesom proizvodnje. Dobro koncipiran proizvodni informacijski sistem omogućava da se smanje ukupni troškovi proizvodnje, da se poveća efikasnost proizvodnog procesa i da se kvalitetnije zadovolje zahtevi potrošača.

Polaznu tačku u istraživanju razvoja – upravljačkih informacionih sistema, predstavlja analizu informatičkih potreba rukovodstva preduzeća. Glavni razlog za to je vrlo praktičan:

empirijska istraživanja pokazuju da rukovodioci jednostavno neće koristiti informacione sisteme koji nisu projektovani za perspektive korisnika.

Tržišni uslovi privređivanja koji zaoštravaju konkurentsku borbu, funkcionisanje i razvoj poslovnih sistema, povećani rizici poslovanja i odlučivanja, te razvoj sve kompleksnijih struktura elemenata i veza sistema, neminovno su vodili ka postavljanju sve većih zahteva u odnosu na informacione sisteme. Takvi menadžment zahtevi postavljali su se sledećim pitanjima:

- Kako obraditi sve veći broj informacija potrebnih za efikasno upravljanje organizacijama u novim, složenim uslovima?
- Kako obezbediti povezivanje mnogobrojnih organizacionih delova organizacija u jednu zaokruženu i integralnu celinu?
- Kako obezbediti brz i efikasan razvoj svih organizacionih delova i organizacije u celini?

Informacioni sistemi tipa **TPS (Transaction Processing Systems)**, sasvim sigurno nisu mogli odgovoriti na takve zahteve i narastajuće potrebe upravljanja. Evolucija informacionih sistema ka novim klasama bila je neminovna. Svaka nova klasa UIS (Upravljačkih Informacionih Sistema) ne samo što je povećavala kvalitet i efikasnost rada, već je istovremeno obezbeđivala sve veću podršku odlučivanja. Zahvaljujući tome, savremeni informacioni sistem je postao neophodan svim upravljačkim nivoima preduzeća uključujući i strategijski menadžment. Uz napomenu da se radi o evolutivnom procesu kojim se sve pomenute klase povezuju i nadograđuju, u svetu se najčešće sve one označavaju pojmom **MIS (Management Information Systems)**.

Usmeravanje korišćenja računara u područje upravljanja i odlučivanja imalo je za posledicu dalji razvoj informacionih sistema i uvođenje koncepta tzv. informacionih sistema za podršku odlučivanju, koji se negde posmatraju kao veliki deo MIS sistema, ali više kao nova klasa informacionih sistema. Naime, paralelno sa razvojem hardvera i softvera IV generacije i telekomunikacione tehnologije, što je vandredno proširilo mogućnosti računara i uvelo ih praktično u sve sfere ljudske delatnosti, odvijao se i razvoj kvalitativno novih pristupa problematici odlučivanja.

Koriste se modeli operacionih istraživanja, statistički i simulacioni modeli, na osnovu kojih se može planirati, predviđati, analizirati, simulirati itd. Postalo je i očigledno da je klasični intuitivno-iskustveni pristup odlučivanju prevaziđen i da donosioci odluka, pored raspolaganja informacijama, moraju raspolagati i kvalitativno novim sredstvima upravljanja i donošenja odluka. Tako je koncept informacionih sistema za podršku odlučivanju nastao kao rezultat objedinjavanja razvojnih trendova informacione tehnologije i modelovanja. Nastanak ovog koncepta vezan je za razdoblje od 1970. do 1975. godine, a najveći domet je dostigao 1985. godine, uvođenjem tzv. grupnih sistema za podršku odlučivanju, koji su se pojavili kao posledica spajanja sistema za podršku odlučivanja sa kancelarijskim komunikacionim sistemima.

Kraj 1980. godine obeležen je razvojem baza sistema znanja i kategorija ekspertnih sistema (ES) koji su dominantno orijentisani ka strateškom nivou upravljanja i top menadžmentu.

Informacioni sistemi na strateškom nivou izgrađuju se da bi se suočili sa strateškim problemima i dugoročnim trendovima u preduzeću i okruženju koji interesuju viši menadžment. Osnovni zahtev je uskladiti promene u eksternom okruženju sa sposobnostima

organizacije. Informacije pohranjene u sistemu za obradu transakcije i menadžment sistemu obično nisu dovoljne da pruže odgovor na ova pitanja. Zato se za potrebe višeg menadžmenta izgrađuju posebni menadžment informacijski sistemi poznati kao sistemi za podršku izvršnim rukovodiocima ili informacijski sistemi za izvršne rukovodioce (engl. Executive Support System, ESS).

2. Transakcioni sistemi – tps (transaction processing systems)

Transakcioni informacijski sistemi čine polaznu klasu celine MIS-a i njome se označavaju kompjuterizovani sistemi kojima se obuhvataju i obrađuju sve dnevne rutinske transakcije potrebne za vođenje poslovanja datog poslovnog sistema. TPS je sa stanovišta ciljeva, zadataka, razvoja, organizacije i funkcija kao jedna od njegovih ključnih funkcija. TPS je orijentisan prvenstveno ka operativnom osoblju preduzeća i najnižem nivou nadzora i kontrole.

Primeri ovakvih sistema jesu sistem za praćenje narudžbina, hotelski rezervacioni sistem, sistem sa informacijama o klijentima, obračun plata, kadrovska evidencija, otpreme robe i sl. Transakcioni sistemi „služe“ operativnom jezgru organizacije.

Zadaci, resursi i ciljevi na operativnom nivou organizacije su unapred definisani i visoko strukturirani. Npr. odluku o dodeli kredita kupcu donosi niži službenik prema unapred definisanim kriterijumima. Gledano u tom svetlu odluka je programirana, a sve što treba utvrditi jeste da li kupac ispunjava kriterijume.

Dve osobine transakcionih sistema vrlo su značajne. Prvo, transakcioni sistemi povezuju organizaciju i njeno okruženje, jer povezuju kupce sa skladištima, pogonima i menadžmentom preduzeća. Ako transakcioni sistem ne radi dobro organizacija ne uspeva ili da primi ulaze iz okruženja (narudžbe) ili ne uspeva da isporuči izlaze (robu). Drugo, transakcioni sistemi su glavni proizvođači informacija za druge sisteme koji postoje u organizaciji, jer prate odnose sa okruženjem, pa su jedino mesto gde menadžeri istovremeno mogu dobiti podatke o trenutnom stanju poslovanja firme i podatke o prošlim parametrima poslovanja. U suštini oni sadrže sve podatke o svim elementima sistema i svim transakcijama koje se dešavaju u sistemu i njegovom okruženju.

Transakcioni informacijski sistemi upotrebljavaju se sa osnovnim ciljem da se postigne efikasno obavljanje administrativnih poslova i tako direktno i indirektno snize administrativni troškovi poslovanja, a time i poveća konkurentnost na tržištu.

Smanjenje administrativnih troškova je direktna posledica smanjenja materijalnih troškova u obradi podataka (npr. zbog smanjene potrošnje pisanih obrazaca i sl.) i povećanja produktivnosti rada zaposlenog administrativnog osoblja, a indirektno, posledica je povećanja produktivnosti rada čitave organizacije usled primene računara za efikasno obavljanje administrativnih poslova. Najveći deo administracije bavi se registracijom podataka i elementarnom prostom obradom.

Vreme obrade podataka kod transakcionih sistema u većini slučajeva nije kritičan faktor, pa često može da prođe i dosta vremena od sakupljanja i pripreme podataka do njihove konačne obrade. Informacioni zahtevi koji se pred transakcioni sistem postavljaju precizno su definisani, tako da se veliki broj obrada može obaviti uz minimalne intervencije operatera i onda kada krajnji korisnici informacija nisu prisutni.

TPS (Transaction Processing Systems) najčešće karakteriše:

- Klasična organizacija podataka – oblik manje ili više nepovezanih datoteka
- Podrška „batch“ ili „remonte batch“ tj. serijskih operativnih sistema koji ne omogućavaju obavljanje više poslova istovremeno, što u principu rezultira ekstenzivnim odnosno neracionalnim obradama.

Transakcioni sistemi obuhvataju sve funkcionalne oblasti organizacije i mogu da obezbede visok nivo ažurnosti i tačnosti podataka u organizaciji, te da bitno smanje mogućnosti monopola nad informacijom. Pored toga ne sme se izgubiti iz vida, bez obzira na (ne) postojanje viših klasa MIS (Management Information Systems), ni jedan poslovni sistem ne može funkcionisati, a da pri tome ne obezbeđuje osnovne podatke – transakcije vezane za svoje poslovanje.

Transakcioni sistemi su danas izuzetno važni za moderne organizacije. Sredinom 1965. godine cenilo se da bi preduzeća mogla poslovati nekoliko dana i u slučaju pada računarskih sistema, a danas taj period iznosi svega nekoliko sati (slučaj pada automatskog rezervacionog sistema kompanije American Airlines).

U kontekstu razmatranja TPS (Transaction Processing Systems) kao polazne klase MIS, može se zaključiti da je TPS orijentisan prema podacima (a ne informacijama kao resursu) i rutinskoj obradi podataka, te je kao takav neadekvatan za planiranje, odlučivanje i upravljanje poslovnim sistemom.⁴

Komponente marketing informacionog sistema

Marketinški informacioni sistem je skup postupaka i metoda za redovnu, plansku analizu i prezentaciju informacija koje se koriste u donošenju marketinških odluka.⁵

Međutim, najviše citirana definicija je sledeća: „MIS je strukturisana, interaktivan, kompleks osoba, mašina i postupaka oblikovan za proizvodnju uređenog toka relevantnih informacija prikupljenih iz unutrašnjih i spoljašnjih izvora kompanije, koje se koriste kao osnova za donošenje odluka u određenim oblastima nadležnosti upravljanja marketingom“. Za nastanak i razvoj koncepcije MIS-a posebno su značajni sledeći trendovi: informaciona ekspanzija, rastuća kompleksnost poslova i okruženja preduzeća, rast preduzeća, brzina kojom treba donositi odluke se povećava, skraćivanje životnog ciklusa proizvoda, primena modelskog pristupa u upravljanju marketingom i korišćenje prednosti nove tehnologije.

MIS doprinosi većoj efikasnosti i racionalno organizovan MIS obezbeđuje višestruke koristi: obezbeđuje više informacija u jedinici vremena, omogućava da se ostvari isti nivo zadovoljenja informatičkih potreba uz manje troškove, velikim decentralizovanim preduzećima pomaže da informacije rasute po manjim organizacionim delovima integriše u smislenu celinu, obezbeđuje osnovu za efektivnu primenu koncepcije marketinga,

⁴ Todorović Mimir, Čosic Dragan, Informacione tehnologije, Beogradska poslovna škola, Visoka škola strukovnih studija, Beograd, 2011

⁵ Ristić Kristijan, Nićin Nevenka, Marketing informacioni sistemi, Fakultet za poslovno industrijski menadžment, Beograd, 2013

omogućava brže prepoznavanje trendova u marketiškoj okolini, obogaćuje analizu, omogućava bolju kontrolu sprovođenja marketinških planova i akcija.

Marketing informacijski sistemi čine četiri osnovne komponente:

- Sistem internih izveštaja ili interni računovodstveni sistem vrši izveštavanje o narudžbinama, ostvarenoj prodaji, naplatama, isplatama, stanju zaliha i sl. Njegov osnovni zadatak je da menadžmentu obezbedi blagovremene informacije za analizu, planiranje, izvršenje i kontrolu prodaje.
- Sistem marketing obaveštavanja predstavlja set procedura i izvora koje koriste menadžeri u cilju dobijanja svakodnevnih informacija o zbivanjima u marketing sredini. Za razliku od računovodstvenog sistema, ima eksterni fokus, koji se tiče promena u uslovima poslovanja i eksternoj sredini preduzeća. Ovaj sistem omogućava prikupljanje informacija iz novina, časopisa, profesionalnih publikacija i svih izvora koji proizvode informacije o aktivnostima konkurencije, dobavljača i kupaca i osigurava da marketing menadžeri budu u toku i informisani o svim događajima i promenama koje nastupaju u marketinškom okruženju.
- Sistem analitičkog marketinga, kao treća komponenta MIS-a, kombinuje marketing podatke iz različitih izvora u jednu bazu, u koju menadžeri mogu da uđu interaktivno, brzo indentifikuju probleme, dobiju standardne periodične izveštaje i dobiju pouzdanu osnovu za donošenje najsloženijih marketing odluka.
- Konačno najvažniji podsistem MIS-a jeste istraživanje marketinga, koje podrazumeva sistemsko prikupljanje, obradu, analizu i prezentovanje podataka za rešavanje specifičnih marketing situacija sa kojim se preduzeće suočava.

Znači, informacijski podsistem marketinga treba da podrži procese istraživanja i analize tržišta, sa ciljem da se obezbedi prikupljanje i obrada podataka u funkciji definisanje strategije razvoja, organizovanijeg nastupa na tržištu, boljeg upoznavanja partnera i koriscenje proizvodnog programa prema njihovim zahtevima.

Ovaj informacijski sistem treba da omogući da se efikasnije obavljaju mnoge marketing funkcije: pravovremeno spoznavanje ponude, tražnje i trendova na tržištu; predviđanje; formulisanje ciljeva; politika; planova i programa; praćenje aktivnosti konkurenata; obračun poslovnih rezultata; formiranje optimalnog asortimana proizvoda; diferenciranje proizvoda i tržišta; promocijsko delovanje; izbor kanala distribucije i utvrđivanje cena.

Aplikacije marketinga čine: sistem internih izveštaja, sistem marketing obaveštavanja, sistem marketing istraživanja i sistem analitičkog marketinga.

Sistem internih izveštaja

Prikupljanje eksternih i primarnih informacija, a da se prethodno nisu iskoristile interne informacije do kojih se često brzo i jeftino može doći u samom preduzeću ima malo smisla. Zbog toga interni računovodstveni sistem predstavlja najosnovniju, polaznu komponentu u izučavanju i projektovanju MIS.

Srž internog računovodstvenog sistema jeste ciklus „porudžbina-otprema-fakturisanje“: preduzećima šalju narudžbine trgovački posrednici, trgovci i kupci; odeljenje za narudžbine priprema fakture u više primeraka i šalje ih brojnim odeljenjima. Proizvodi, kojih nema na

zalihama, ponovo se poručuju; otpremljene proizvode prate otpremnice i fakture, koje su takođe u više primeraka i koje se šalju odgovarajućim odeljenjima.

Preduzeće nastoji da ubrza ciklus: narudžbina – otpremanje – fakturisanje. Da bi to ostvarilo potrebno je da trgovački predstavnici narudžbine dostavljaju što pre; da odeljenje za narudžbine bude organizovano tako da može te narudžbine brzo da sprovede; da je skladište uređeno tako da tražene proizvodne mreže iporuči što pre; da je knjigovodstvo organizovano tako da se fakture mogu izdati što pre...Ubrzanju tog ciklusa može znatno da doprinese korišćenje savremenog računara.

Analizirajući te informacije, direktori marketinga mogu da otkriju značajne mogućnosti (šanse) i probleme (pretnje).

Kotler osnovni zadatak internog računovodstvenog sistema vidi u poboljšanju ažurnosti izveštaja o prodaji odnosno u obezbeđivanju blagovremenih informacija za analizu, planiranje, izvršenje i kontrolu prodaje.

Osnovna funkcija SII sastoji se u obezbeđivanju informacija za analizu marketinške produktivnosti. Zbog toga se ponekad za ovu komponentu MkSI koristi termin „analiza marketinške produktivnosti“ (engl. marketing productivity analysis).

Kao komponenta MIS-a, analiza marketinške produktivnosti (efikasnosti) odnosi se na upotrebu marketinških podataka koji se mogu naći u kompaniji i koji opisuju efikasnost kompanije – troškova, likvidnosti i profitabilnost; reakcije tržišta u oblasti prodaje; upotrebu marketinških resursa – u pogledu učinjenih napora u oblasti prodaje, broja promocija, držanja robe na zalihama i sličnog.

Sistem internih izveštaja koristi unutrašnje podatke poslovnog sistema i uglavnom je povezan sa tzv. računovodstvenim bazama podataka, jer se glavni podaci o poslovanju nalaze u ovim bazama podataka. Sistem internih izveštaja omogućava da se dobiju informacije o tekućoj prodaji (po proizvodu, teritoriji, kupcu), informacije o nivou zaliha (po magacinu, prodajnom objektu, proizvodu), informacije o troškovima (po vrstama, mestu nastanka, nosiocu), informacije o nabavci (po sirovinama, teritoriji, dobavljaču), informacije o dugovanjima (prema dobavljačima, bankama, državi), informacije o potraživanjima (po kupcu, proizvodu), informacije o gotovini (žiro račun, blagajna).

Sistem istraživanja marketinga

1987. godine Američko Udruženje za marketing (AMA – American marketing Association) prihvatio je sledeću definiciju istraživanja marketinga: „Istraživanje marketinga je funkcija koja povezuje organizaciju sa njenim tržištem pomoću informacija koje se koriste za: identifikovanje marketinških mogućnosti i problema; generisanje, usavršavanje i ocenjivanje marketinških akcija; praćenje performansi marketinga; bolje razumevanje marketinga kao procesa. Istraživanje marketinga dijagnostifikuje informatičke potrebe; specifikuje metode za prikupljanje informacija; organizuje i upravlja procesom prikupljanja podataka; interpretira rezultate i sopštava nalaze i njihove implikacije“. Marketinško istraživanje kao komponenta MIS, obično ima trenutačniji fokus, uključujući istraživanje proizvoda, istraživanje cena, analizu postojećih tržišta i slično. Po nekim autorima „blic“ marketinškog istraživanja, koji omogućava žestok, ali kratkotrajan uvid u specifična područja

može se suprotstaviti „sveći“ markentiškog informacionog sistema koja daje slabije, ali stalno osvetljenje.

Sadržaj (predmet) konkretnog marketinškog istraživanja kao aktivnosti koje ima definisan početak i kraj – zavisi od marketinčke situacije s kojom se suočava preduzeće. Sadržaj markentiškog istraživanja npr. koje kao rezultat treba da obezbedi informacije koje su potrebne za donošenje odluke tome koliko sredstava uložiti u promociju ili kako ta sredstva rasporediti na pojedine oblike promocije (ekonomsku propagandu, unapređenje prodaje i drugo), znatno će se razlikovati od markentiškog izražavanja koje treba da pomogne preduzeću da izabere ciljno tržište ili da kreira strategiju pozicioniranja proizvoda za svaki odabrani tržišni segment.

Deset najčešćih područja aktivnosti istraživanja markentiga su: utvrđivanje karakteristika tržišta; merenje tržišnog potencijala; kratkoročno predviđanje tražnje; studije o konkurentskim proizvodima; studije o ekonomskim trendovima; testiranje postojećih proizvoda; studije o formiranju cena; analiza tržišnog učešća i analiza prodaje.

Znači, sistem marketing istraživanja je stalan proces prikupljanja, obrade, čuvanja, prezentacije informacija o snagama i uslovima na tržištu i tržišnom okruženju, koji deluje na poslovanje preduzeća.⁶ Istraživanje tržišta obuhvata: procenu položaja preduzeća na tržištu, konkurenciju, potrošače, tražnju, ponudu, cene i uslove prodaje, promociju, distribuciju i kooperaciju. Istraživanje tržišnog okruženja uključuje: političke, ekonomske, zakonodavne, tehnološke, kulturne i ekološke faktore. Promene u tržišnim faktorima i faktorima iz tržišnog okruženja neprekidno daju novu formu za ponašanje ponude, tražnje kupaca i konkurencije, zbog čega je bitno istraživati i analizirati ove faktore.

Sistem markentiških obaveštavanja

Sistem marketinškog obaveštavanja ili marketinški sistem (MOS) obezbeđuje podatke, odnosno informacije o promenama u poslovnom i makromarketinškom okruženju. Ova komponenta MIS-a osigurava da menadžeri marketinga budu u toku sa događajima i da budu informisani o promenama u markentiškom okruženju preduzeća.

Dok sistem internih izveštaja na osnovu računovodstvenih podataka o markentiškim ulazima (troškovima) i izlazima (prodajnim i finansijskim rezultatima) pruža istorijske informacije o markentiškoj produktivnosti, dotle MOS obezbeđuje informacije o tekućim i budućim događajima. Prema tome SII (interni računovodstveni sistem ili sistem analize marketinške produktivnosti) zaokupljen proučavanjem ulaza (u obliku napora i sredstava) u tržišni (markentiški) sistem i nastalih izlaza iz tog sistema, dotle MOS (sistem markentiškog saznavanja i obaveštavanja) zaokupljen nadgledanjem, odnosno praćenjem događaja u markentiškom okruženju preduzeća. Drugim rečima, dok je predmet izučavanja internog računovodstvenog sistema – markentiški sistem, dotle je predmet izučavanja markentiškog obaveštavanja sistema – marketinško okruženje.

Prema Kotleru, MOS jeste: „skup postupaka i izvora koje koriste izvršni organi da bi dobili svakodnevne informacije o razvoju u određenoj marketing – okolini“.

⁶ . Ristić Kristijan, Nićin Nevenka, Marketing informacioni sistemi, Fakultet za poslovno industrijski menadžment, Beograd, 2013

S obzirom na to da izučavanje okruženja preduzeća predstavlja sastavni deo marketinških istraživanja, MOS se ponekad poistovjećuje sa sistemom istraživanja tržišta što je sasvim pogrešno. Suštinska se razlika sastoji u vremenu koje se posvećuje „istraživanju“ okruženja. Marketinško obaveštenje podrazumeva stalno praćenje (nadgledanje, snimanje, skeniranje) promena u okruženju, a istraživanje okruženja u sklopu istraživanja tržišta obavlja se da bi se rešio određeni (pojedinačni) marketinški problem. Istraživanje tržišta u opštem slučaju ne obuhvata nadgledanje (praćenje) marketinškog okruženja na stalnoj osnovi.

Glavna uloga MOS-a sastoji se u skeniranju tj. stalnom nadgledanju, praćenju i snimanju okruženja. Skeniranje okruženja definiše se kao proces traženja informacija o događajima i odnosima u spoljnjom okruženju preduzeća čiji rezultati pomažu upravljačkom nivou u skiciranju spoljnih snaga, događaja i odnosa onako kako oni utiču ili mogu da utiču na budućnost preduzeća.

Znači, sistem marketing obaveštenja obezbeđuje eksterne informacije o promenama uslova u poslovnom i makromarketinškom okruženju. Glavna uloga marketinškog obaveštajnog sistema se sastoji u skeniranju, odnosno stalnom nadgledanju, plaćanju i snimanju okruženja. Skeniranje je „proces stalnog traženja informacija o događajima i odnosima o spoljnom okruženju preduzeća, čiji rezultati pomažu upravljačkom nivou u skiciranju spoljnih snaga, događaja i odnosa onako kako oni utiču ili mogu da utiču na budućnost preduzeća“⁷. Na primer, zadatak ovog sistema je obaveštavanje o konkurentima. Informacije ovakve vrste možemo dobiti iz godišnjih izveštaja o poslovanju pojedinih kompanija ili pak od trećih lica, odnosno kompanija koje se specijalizuju za ovakvu vrstu delatnosti.

Sistem analitičkog marketinga

Sistem analitičkog marketinga, koji služi kao podrška za odlučivanje o marketingu, sastoji se od: banke podataka, banke metoda obrade podataka, banke modela i komunikacione veze.

Banka podataka predstavlja organizovanu kolekciju internih i eksternih podataka, u kojima se elementarni podatak memoriše samo jednom i na određeni način se logički povezuje sa ostalim podacima iz skupa kojem pripada.

Banka metoda obrade podataka (statistička ili programska banka) sadrži sve programe sa kojima se podaci mogu obraditi, kao i sve matematičke programe za pojedinačne analize podataka. Banka metoda sadrži postupke za redukovanje sirovih podataka na oblike kojima se lakše manipuliše i koji se efikasnije mogu analizirati. Banka metoda, pored standardnih statističkih postupaka (koji se koriste za izračunavanje: prosečnih ili ekstremnih vrednosti (min./max.), poreska, mera disperzije, strukturnih, i sezonskih indeksa, trenda, obične regresije i korelacije), treba da sadrži i metode multivarijacione analize (u koje spadaju: regresiona analiza, diskriminaciona analiza, faktorska analiza, grupna analiza i korelaciona analiza).

Banka modela predstavlja skup modela koji pomažu marketinškim menadžerima u donošenju adekvatnih marketinških odluka. U računar se pomoću programa ugrađuju različiti modeli s kojim se eksperimentiše da bi se došlo do traženih ili očekivanih rezultata. Osobe koje se bave konstrukcijom takvih modela moraju dobro poznavati teoriju odlučivanja i optimizacije, metode operacionih istraživanja i simulacije, kao i različite matematičke i statističke metode. Banku modela treba razvijati prilagođavajući je donosiocima odluka. U početku je potrebno

⁷ Mitrović J., Hanić H., 2003.

uključivati razumljive i lako dostupne modele, dok korisnici ne budu osposobljeni, pa i steknu određene navike u korišćenju modela kao pomoćnog sredstva u donošenju marketinških odluka.

U marketingu najčešće primenjivani modeli su: model za predviđanje prodaje novih proizvoda, medija miks, model formiranja cena, model budžeta ekonomske propagande, izbor lokacije prodavnice, simulacioni model sa zadatkom simulacije ponašanja tržišta u zavisnosti od struktuiranja instrumenata marketing miksa, različitih upravljačkih aktivnosti marketinga preduzeća ili konkurencije.

Komunikacione veze omogućavaju komunikaciju korisnika i sistema i predstavljaju direktnu vezu između korisnika i sistema, pa je važno da budu tako konstruisane da omoguće nesmetano komuniciranje. Potrebno je definisati jezik komunikacije između menadžera marketinga i aplikacije, koji ima sledeće karakteristike:

- mogućnost usvajanja razumljivih i praktičnih korisničkih zahteva i jezika za brzo pretraživanje informacija i dobijanje istih iz postojeće baze podataka i
- definisanje jasnog sistema izveštavanja da bi se na jednostavan način izdvojili važni događaji i situacije od ukupnih događanja i promena na tržištu i okruženju.

Znači, sistem analitičkog marketinga može da se shvati kao podsistem MIS-a koji se sastoji iz tri komponente: baze podataka, statističke banke, banke modela.

Sistem analitičkog marketinga sadrži osnove (statističke i informatičke) alate koji pomažu menadžerima marketinga pri donošenju odluka. Zbog toga Kotler u svojim novijim radovima koristi termin sistem za podršku marketinškom odlučivanju umesto ranije uvedenog naziva – sistem analitičkog marketinga.

U srži svakog uspešnog informacionog sistema je baza podataka (dezagregirana datoteka), u kojoj se informacije održavaju u određenim vremenskim intervalima u obliku kom su generisane. Kako se primaju novi ulazi, oni se održavaju zajedno sa već postojećim podacima.

Statistička banka sadrži (statistički) postupke za redukovanje sirovih podataka na oblike kojima se manipuliše i koji se efikasnije mogu analizirati. Pored standardnih statističkih postupaka (koji se koriste za izračunavanje: mera centralne tendencije odnosno proseka; mera disperzije; strukturnih; dinamičnih i sezonskih indeksa; trenda; obične regresije i korelacije), statistička banka (treba da) sadrži i metode multivarijacione analize u koje spadaju: regresiona analiza, diskriminaciona analiza, faktorska analiza, grupna analiza i drugo.

Banka modela je kolekcija modela koji pomažu marketinškim menadžerima u donošenju odluka. Obuhvata modele koji se koriste za odlučivanje; o proizvodima, cenama, distribuciji i promociji.

3. Zaključak

Proces donošenja odluka započinje definisanjem problema koji zahteva rešenje tj. odluku. U ovoj fazi procesa mora se biti pažljiv, da bi se pronašla srž problema, a ne samo njegovi simptomi. Problemi ne moraju uvek imati negativnu konotaciju, ponekad oni mogu predstavljati mogućnosti za dobijanje prednosti u odnosu na druge firme. Definisanje

problema zahteva efektivno praćenje poslovnih aktivnosti i okruženja da bi se potvrdilo postojanje i priroda problema tj. mogućnosti. Sistemi informacija konstituišu važan deo ovog procesa nadziranja zato što donosiocima odluka pružaju informacije potrebne da se problem definiše. Naravno proces donošenja odluka se ne pojavljuje u vakumu, faktori okruženja i organizacije kao i strateški resursi su u stalnoj interakciji sa procesom. Ovi faktori osiguravaju uspeh konačne odluke pri rešavanju problema.

4. Literatura

- 1.Han S., Balaban N.: „Osnovi informatike“, Savremena administracija“, Beograd, 1981.
- 2.Koštanić Tihomir: „Računari – organizacija i arhitektura“, Naučna knjiga, Beograd, 1982.
- 3.Todorović Miomir, Čović Dragan, Informacione tehnologije, Beogradska poslovna škola, Visoka škola strukovnih studija, Beograd, 2011
- 4.Ristić Kristijan, Nićin Nevenka, Marketing informacioni sistemi, Fakultet za poslovno industrijski menadžment, Beograd, 2013

ORGANI DRUŠTVA SA OGRANIČENOM ODGOVORNOŠĆU U PRAVU ENTITETA FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak

U ovom radu analiziraju se organi društva sa ograničenom odgovornošću u pravu entiteta Federacije Bosne i Hercegovine u kontekstu novog Zakona o privrednim društvima. Novim Zakonom o privrednim društvima Federacije Bosne i Hercegovine, učinjen je dodatni doprinos u slijedeću najboljih praksi kao i zakonskih rješenja savremenih zakonodavstava. Organe društva sa ograničenom odgovornošću normirali su i raniji propisi iz oblasti prava privrednih društava.

Organi društva sa ograničenom odgovornošću u pravu entiteta Federacije Bosne i Hercegovine su: skupština društva sa ograničenom odgovornošću, uprava i nadzorni odbor.

Ključne riječi: *skupština društva sa ograničenom odgovornošću, uprava i nadzorni odbor.*

1. Uvod

Društvo sa ograničenom odgovornošću kao oblik trgovačkog društva uveden je, najprije, u zakonodavstvu Savezne Republike Njemačke (*Gesetz betreffend die Gesellschaft mit beschränkter Haftung* od 20. travnja 1892. godine), a kasnije se proširio i na druge zemlje.

U Federaciji Bosne i Hercegovine stupio je na snagu novi Zakon o privrednim društvima 21. oktobra 2015. Godine. Protekom 60 dana od stupanja na snagu novi zakon se počeo primjenjivati³, čime je Zakon o privrednim društvima Federacije Bosne i Hercegovine, usvojen u osnovnom tekstu 1999. godine, stavljen van snage. Zakon o privrednim društvima iz 1999. godine bio je prvi sistemski propis koji je uređivao oblast privrednih društava, naslijedivši dotada nedovoljno obuhvatan, ali i nazivom neodgovarajući Zakon o preduzećima. Zakon o preduzećima bio je propis kojim se domaće zakonodavstvo po prvi put posvetilo pravu privrednih društava kao posebnom, statusnom dijelu poslovnog prava. Ovaj zakon stvorio je i pretpostavke za etabliranje prava privrednih društava kao samostalne grane prava.⁴

U Federaciji Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: FBiH), shodno odredbama Zakona o privrednim društvima(u daljem tekstu: ZPD), društvo sa ograničenom odgovornošću (*societe a responsabilite limitee, societa a responsabilita limitata, gesellschaft mit beschränkter haftung, private limited company, the closely held corporation*) (u daljem tekstu: društvo) je društvo kapitala. Društvo može osnovati jedno ili više pravnih ili fizičkih lica. Razlozi odnosno ciljevi zbog kojih se osniva društvo je obavljanje određene

¹ Viši asistent na Pravnom fakultetu Evropski univerzitet "Kallos" Tuzla, asim_bojic@yahoo.com

² Ministarstvo obrazovanja nauke, kulture i sporta Tuzlanskog kantona

³ Izvorni tekst objavljen 21.10.2015., stupio na snagu 22.10.2015., a počeo se primjenjivati 60 dana kasnije (22.12.2015. „Službene novine FBiH“, broj: 81/15).

⁴ Grbo, Z., 2016, Režim posebnih dužnosti prema privrednom društvu u pravu Federacije Bosne i Hercegovine, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, LIX-2016, str:411-412.

djelatnosti i to pod zajedničkom firmom, unošenjem udjela u unaprijed dogovoren osnovni kapital.⁵

Kod ovog društva član društva ne odgovara za obaveze društva već samo snosi rizik poslovanja do visine unesenog uloga u društvo.

Minimalni osnovni kapital društva sa jednim ili više osnivača je 1.000,00 KM (konvertibilnih maraka).

Međutim, nekim drugim zakonom se može propisati drugačije rješenje vezano za minimalni osnovni kapital društva.⁶

2. Organi društva

Organi društva su: skupština društva, uprava društva i nadzorni odbor.

Skupština društva i uprava društva su obavezni organi svakog društva, dok nadzorni odbor ne mora imati svako društvo. Obavezno postojanje nadzornog odbora u društvu propisano je zakonom, osnivačkim aktom ili statutom. Ukoliko toga nema, društvo nema obavezu da kao organ društva ima i nadzorni odbor.⁷

Između navedenih organa postoji hijerarhijski odnos tako da se skupština smatra najvišim organom i to zato „jer je najvažnija volja članova društva“⁸

Skupština društva

Obavezan organ upravljanja svakog društva je skupština. Skupštinu društva čine svi članovi društva. Na skupštini društva članovi društva izražavaju svoju volju putem donošenja odluka. Ugovorom ili statutom društva se može utvrditi da se o svim ili pojedinim pitanjima odlučuje bez sazivanja skupštine i to pisanim glasanjem. U tom slučaju se članovima društva dostavljaju pisani prijedlozi sa obrazloženjem i ostavlja rok za odgovor najmanje 15 dana, a za člana koji se ne izjasni u pisanom obliku smatra se da je glasao protiv prijedloga. Članovi društva dakle imaju pravo ali ne i obavezu upravljanja društvom. U skupštini je ukupan osnovni kapital određen sa 100 glasova. Broj glasova članova društva srazmjeran je njihovom udjelu u osnovnom kapitalu.⁹

Skupštinu društva saziva: uprava društva, član uprave društva, nadzorni odbor ili član nadzornog odbora.

Skupštinu društva može sazvati član ili članovi društva čiji udjeli čine najmanje 1/10 osnovnog kapitala društva.

Kada se kao sazivač skupštine društva pojavljuje uprava, član uprave, nadzorni odbor ili član nadzornog odbora isti su dužni sazvati skupštinu najmanje jednom godišnje ali i u toku godine ukoliko društvo ostvari gubitak veći od 1/5 osnovnog kapitala prema posljednjem godišnjem obračunu.

Poziv za skupštinu dostavlja se preporučenom pošiljkom, telefaksom ili elektronskom poštom najmanje 15 dana prije datuma određenog za održavanje skupštine, izuzev ukoliko ugovorom ili statutom društva nije šta drugo određeno.

⁵ Više u članu 302 ZPD FBiH.

⁶ Više u članu 306 ZPD FBiH.

⁷ Više: Čović, Š., 2003, Poslovno pravo, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, str: 324.

⁸ Više: Petrović, S., 2008, Osnove prava društava, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str: 158.

⁹ Više u članu 335. ZPD FBiH.

U pozivu se određuje dnevni red i dostavljaju materijali za svaku tačku dnevnog reda. Član ili članovi društva čiji udjeli čine najmanje 1/10 osnovnog kapitala imaju pravo izvršiti dopunu dnevnog reda i to u roku od osam dana od dana prijema poziva za skupštinu.¹⁰ Skupština društva odlučuje ako su lično ili putem punomoćnika, zastupljeni članovi čiji udjeli čine ½ osnovnog kapitala društva. Ukoliko tog kvoruma za odlučivanje nema, skupština se odgađa i saziva se sa istim dnevnim redom najkasnije za 15 dana od prvobitno zakazanog dana održavanja. U slučaju ponovljene skupštine društva, ista može odlučivati ukoliko su zastupljeni udjeli koji čine 1/5 osnovnog kapitala društva.¹¹

Uprava društva

Uprava društva je zakonski zastupnik društva i njena ovlaštenja se ne mogu ograničiti ugovorom, statutom ili odlukom članova društva. Uprava društva zastupa društvo u sudskim i vansudskim poslovnim transakcijama.

Uprava društva poslove obavlja profesionalno, i odgovorna je za zakonitost rada i poslovanja društva.

Pored funkcije zastupanja društva druga bitna nadležnost uprave društva jeste vođenje poslova društva.¹²

Generalno, dakle, zadaci uprave društva su: planiranje poslovanja, organiziranje radnog procesa, donošenje poslovnih odluka, zastupanje i predstavljanje, rukovođenje, vođenje i kontrola, zapošljavanje i raspoređivanje radnika i saradnika, donošenje odluka o davanju ovlaštenja, utvrđivanje rezultata rada, komuniciranje sa članovima društva i okruženjem te podnošenje izvještaja nadzornom odboru ili vlasnicima udjela.¹³

Uprava društva kao organ društva može imati jedno lice ili više lica (direktora). Ukoliko je više direktora u upravi društva, jedan je direktor a ostali su izvršni direktori. Direktor i izvršni direktori ne moraju biti članovi društva. Način imenovanja direktora u upravi društva kao i period na koji se imenuju propisuje se osnivačkim aktom ili statutom društva. Osim toga osnivačkim aktom ili statutom društva uređuju se i ovlaštenja i odgovornosti članova uprave društva, i to kada uprava društva ima više članova.¹⁴

Članovi uprave mogu biti poslovno sposobna i stručna fizička lica. Članovi uprave ne mogu biti pravna lica.

Upravu društva imenuje i razješava skupština društva ili nadzorni odbor, s tim da se izvršni direktori imenuju na prijedlog direktora.

Direktor uprave predstavlja društvo, rukovodi poslovanjem i odgovara za zakonitost rada. I kod ovog društva kao i kod dioničkog društva uprava ne odlučuje glasanjem, nego iza svake odluke stoji direktor društva, neovisno na saglasnost ostalih članova uprave. Mandat direktora upravilu je 4 godine, s tim da nema ograničenja vezano za broj mandata. Direktor

¹⁰ Vidi član 336. ZPD FBiH

¹¹ Vidi član 337. ZPD FBiH

¹² Carić S., Vitez M., Veselinović J., 2011. Privredno pravo, Novi Sad, Univerzitet Privredna akademija, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, str. 90

¹³ Lukšić, B., 2003., Trgovačko pravo, Split, Str. 187,

¹⁴ Vidi član 339. ZPD FBiH

društva zaključuje ugovor o pravima obavezama i odgovornosti sa nadzornim odborom odnosno članovima društva.

Ograničenja vezano za članstvo u upravi su ista kao i kod članstva u nadzornom odboru. Uprava društva svoju funkciju obavlja samostalno i na vlastitu odgovornost, sa pažnom dobrom i savjesnog privrednika.

Članovi uprave društva mogu biti razriješeni i prije isteka mandata, kada se ostvare pretpostavke predviđene osnivačkim ugovorom ili statutom društva i to sporazumno sa društvom ili ostavkom, s tim da član uprave koji je dao ostavku mora nastaviti raditi najmanje otkazni rok od 30 dana, radi sprečavanja nastupanja štetnih posljedica po društvo i njegove članove.¹⁵

Nadzorni odbor društva

Nadzorni odbor društva nije obavezni organ. Društvo ga može a i ne mora da imati kao organ društva. Ugovorom ili statutom može se odrediti da društvo ima nadzorni odbor. Međutim, u određenim slučajevima društvo je u obavezi da ima nadzorni odbor društva. Naime, društvo koje ima više od deset članova kao i društvo koje ima osnovni kapital u iznosu većem od 1.000.000,00 KM i najmanje dva člana mora imati nadzorni odbor društva.¹⁶

U društvu koje nema nadzorni odbor kao organ društva njegova ovlaštenja vrše članovi društva.¹⁷

Statutom društva obvezno se uređuju sastav, način formiranja i razrješenja, ovlaštenja i odgovornosti nadzornog odbora.¹⁸

Međutim, kada društvo shodno odredbama Zakona formira nadzorni odbor, ukupan broj članova mora biti nepara (3 do 5). U tom slučaju članove nadzornog odbora pojedinačno imenuje i razrješava skupština društva, na mandat od 4 godine, s tim da se mogu imenovati na više mandata.

Ostala ograničenja vezano za imenovanje članova nadzornog odbora su ista kao i kod dioničkih društava i to da to lice nije osuđivano za krivično djelo i za prekršaj nespojiv sa dužnošću u nadzornom odboru, pet godina od dana pravomoćnosti presude, isključujući vrijeme zatvorske kazne; te da mu presudom suda nije zabranjeno obavljanje aktivnosti u nadležnosti nadzornog odbora.¹⁹

Djelatnost nadzornog odbora utvrđuje se osnivačkim aktom i/ili statutom društva, s tim da nadzorni odbor nije samo u funkciji nazora zakonitosti i poslovanja uprave i društva u cjelini. Nadzorni odbor učestvuje i u donošenju operativnih odluka, čija priprema i izvršenje je u nadležnosti uprave društva. Ukoliko nije osnivačkim aktom ili statutom društva regulisano nadzorni odbor je nadležan da: saziva skupštinu društva, priprema prijedloge i izvršava odluke skupštine, imenuje i razrješava upravu društva te nadzire njen rad i poslovanje, usvaja

¹⁵ Više: Čović, Š., 2003, Poslovno pravo, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, str: 329-331.

¹⁶ Vidi član 340. ZPD FBiH

¹⁷ Vidi član 303. ZPD FBiH

¹⁸ Vidi član 310 stav (3) tačka h) ZPD FBiH.

¹⁹ Vidi član 248. a u vezi sa članom 303. ZPD FBiH.

izvještaje uprave društva o poslovanju društva /polugodišnji i godišnji/obračun, podnosi skupštini društva godišnji izvještaj o poslovanju društva kao i prijedlog odluke o raspodjeli i upotrebi dobiti društva, podnosi izvještaj skupštini društva o radu nadzornog odbora i predlaže plan za poslovanje nadzornog odbora za slijedeću poslovnu godinu, predlaže način pokrića poslovnih gubitaka društva te odobrava transakcije sa imovinom društva (kupovinu, prodaju, zamjenu i uzimanje u lizing i druge transakcije u obimu većem od ugovorom i zakonom utvrđenog limita.²⁰

Predsjednik i članovi nadzornog odbora dužni su svoje obaveze i odgovornosti izvršavati u skladu sa interesima društva i njegovih članova i ne mogu obavljati djelatnost konkurentnu djelatnosti društva bez obavještanja i saglasnosti drugih članova nadzornog odbora.²¹

Predsjednik i članovi nadzornog odbora za svoj rad su pojedinačno odgovorni skupštini društva.

Svaki član društva koje nema nadzorni odbor kao posebni organ društva, ima pravo da neposredno nadzire poslovanje društva, poslovne knjige i spise, zalihe i blagajničko poslovanje i sačiniti bilans društva za svoje potrebe.²²

U slučaju teže povrede zakona, ugovora ili statuta društva od strane uprave i /ili drugih članova društva, koju neće da otklone, svaki član ili više njih čiji udjeli čine 1/10 osnovnog kapitala društva mogu od suda tražiti da odredi vanjskog revizora radi utvrđivanja nezakonitosti. To je zaštita prava manjine obzirom da se izvještaj revizora podnosi sudu. Naknadu troškova revizije dužni su predujmiti predlagači, ako sud ne odredi da društvo uplati predujam.²³

Za vrijeme trajanja postupak revizije član društva koji je tražio reviziju ne može prenijeti svoj udio bez saglasnosti društva.²⁴

Po završetku revizije revizor dostavlja izvještaj sudu. Ako stranke nisu dogovorile visinu naknade revizoru, istu određuje sud.²⁵

Po prijemu izvještaja, sud može, na osnovu nalaza revizije, naložiti društvu da u određenom roku održi skupštinu koja će razmotriti izvještaj revizora.²⁶

Svaki član društva ima pravo tražiti da društvo podnese zahtjev prema članovima uprave i nadzornog odbora za naknadu štete prouzrokovane povredom zakona, ugovora ili statuta društva.

Ako to bude odbijeno od strane društva ili ne bude o tome prijedlogu pravovremeno odlučeno, član društva ima pravo da tužbom kod suda zahtijeva naknadu štete društvu u roku od 90 dana od dana kada je prijedlog odbijen ili od kada je propušteno donošenje odluke. Za vrijeme spora u ovom slučaju tužitelj ne može bez saglasnosti društva raspolagati svojim udjelima.²⁷

²⁰ Vidi član 257 ZPD FBiH.

²¹ Vidi član 258. ZPD FBiH.

²² Vidi član 341. ZPD FBiH.

²³ Vidi član 342. ZPD FBiH.

²⁴ Vidi član 343. ZPD FBiH.

²⁵ Vidi član 344. ZPD FBiH.

²⁶ Vidi član 345. ZPD FBiH.

²⁷ Vidi član 346. ZPD FBiH.

3. Zaključak

Prema pozitivnim zakonskim propisima u FBiH, društvo sa ograničenom odgovornošću djeluje preko svojih organa i to: skupštine društva, uprave društva i nadzornog odbora društva. Kada se pogledaju njihove ovlasti može se reći da je skupština društva temeljni organ društva. Nadzorni odbor društvo može ali i ne mora imati. Uprava društva, upravlja društvom odnosno u svojim rukama ima vođenje poslova i zastupanje društva, i u tome je samostalna.

4. Literatura:

Knjige:

1. Čović, Š., 2003, Poslovno pravo, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo

Članci:

1. Grbo, Z., 2016, Režim posebnih dužnosti prema privrednom društvu u pravu Federacije Bosne i Hercegovine, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, LIX-2016.
2. Petrović, S., 2008, Osnove prava društava, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
3. Carić S., Vitez M., Veselinović J., 2011. Privredno pravo, Novi Sad, Univerzitet Privredna akademija, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment
4. Lukšić, B., 2003., Trgovačko pravo, Split,

Zakoni:

Zakon o privrednim društvima FBiH („Službene novine FBiH“, broj: 81/15).

UTICAJ GLOBALIZACIJE UNUTAR EU NA VISOKOOBRAZOVANJE I ZNANOST U HRVATSKOJ

Sažetak

Bolonjska deklaracija iz 1999 godine a potom primjena iste putem provođenja Bolonjskog procesa u cijelosti se promijenio dotadašnji pogled na izvođenje procesa visokog obrazovanja u zemljama Europe. Proces koji je otvoren omogućio je između ostalog da se putem njega postigne osnovni cilj, ujednačavanja sustava visokog obrazovanja kroz obrazovne planove i programe izvođenje nastavnih procesa u cijeloj Europi. Ujedno, taj proces osigurao je osim provedbe zajedničkih nastavnih programa, da se završenim studentima omogući pristup cjelokupnom tržištu rada Europe. Tema je ovog rada je sagledavanje posljedica sadašnje obrazovne politike Europske Unije, te utjecaj na tržište rada Europe. Također, ovim radom djelomično se i problematizira trenutna obrazovna politika koja se provodi u Republici Hrvatskoj te koje posljedice ta politika ima na tržištu rada Hrvatske.

Ključne riječi:

Obrazovni sustav Republike Hrvatske : uključuje predškolsko, osnovno, srednje i visoko obrazovanje

Visoko učilište jesu sveučilišta te fakulteti, sveučilišni odjel i umjetnička akademija u njegovu sastavu, veleučilište i visoka škola. Sveučilište, fakultet, sveučilišni odjel i umjetnička akademija obavljaju djelatnost visokog obrazovanja, znanstvenu, stručnu i umjetničku djelatnost u skladu sa zakonom i svojim statutom.

Srednje obrazovanje: traje od 1 do 5 godina, a omogućuje stjecanje znanja i vještina potrebnih za uključivanje na tržište rada ili za nastavak školovanja. Srednje obrazovanje je obavezno.

Bolonjska deklaracija je zajednička deklaracija europskih ministara obrazovanja potpisana u Bologni 19. lipnja 1999. godine, a odnosi se na reformu sustava visokog obrazovanja u Europi.

Bolonjski proces provedbeni proces reforme sustava visokoškolskog obrazovanja na razini potpisnika Bolonjske deklaracije.

THE IMPACT OF GLOBALIZATION INTO THE EU TO HIGHER EDUCATION AND SCIENCE IN CROATIA

Abstract

The Bologna Declaration of 1999, and then the implementation of the Bologna Process, has completely changed the previous look at the performance of higher education in the countries of Europe. The open process made it possible, among other things, to achieve the basic objective of equalizing the system of higher education through educational curricula and teaching curricula throughout Europe. At the same time, this process provided, apart from the implementation of joint curricula, that the graduates have access to the entire European labor market. The topic of this paper is to look at the consequences of the current European Union education policy and its impact on the European labor market. Also, this work is partly concerned with the current educational policy implemented in the Republic of Croatia and the consequences of this policy on the Croatian labor market.

Keywords:

Education system of the Republic of Croatia: includes pre-school, elementary, secondary and higher education

Higher education institutions are universities, university departments and art academy as its part, polytechnics and colleges. The University, Faculty, University Department and Art Academy perform the activities of higher education, scientific, professional and artistic activities in accordance with the law and its statute.

*Secondary education: lasts from 1 to 5 years, and enables the acquisition of the knowledge and skills required to enter the labor market or to continue education. **Secondary education is mandatory?***

The Bologna Declaration is a joint declaration of European Ministers of Education signed in Bologna on June 19, 1999, and refers to the reform of the higher education system in Europe.

The Bologna Process is the process of reform of the higher education system at the level of the signatories of the Bologna Declaration.

1. Uvod

Potpisivanje Bolonjske deklaracije 19 lipnja 1999 godine označilo je i provedbu Bolonjskog procesa, kao procesa cjelovite reforme visokog obrazovanja u Evropi. Bolonjskim procesom otpočelo se sa ostvarenjem jednog od svojih ciljeva a koji se u svojoj osnovi ogleda kroz provođenje procesa ujedinjenih sustava visokog obrazovanja na razini Europe i koji će omogućiti lakše zapošljavanje europskih građana ali i međunarodnu konkurentnost europskog sustava visokog obrazovanja. Promicanje mobilnosti jedan je od osnovnih ciljeva procesa koji će svojom provedbom omogućiti prevladavanje svih zapreka koje stoje na putu slobodnog kretanja u prvo redu studenata i nastavnika u nastojanju za što boljim educiranjem i stjecanja znanja kao i međusobnoj razmjeni stečenih znanja okvira europskog visokoobrazovnog sustava. Koliko je Bolonjski proces doprinjeo ukupnoj obrazovnoj reformi i što je on sa sobom donio dobrog ili lošeg nije tema ovog rada ali svakako je doprinio ostvarenju osnovnog cilja a koji se ogleda kroz promicanje mobilnosti završenih studenata koji u deficitarnim zanimanjima kod „velikih“, članica EU.

Ulaganje u ljudski potencijal putem obrazovnih procesa jedan je od ključnih funkcija i temelja održivog razvoja društva. Bez ulaganja u procese obrazovanja niti jedna društvena zajednica nema perspektive u budućnosti. Stoga tema obrazovanja u svakoj društvenoj zajednici predstavlja okosnicu političkog i gospodarskog razvoja. Tema ovog rada je upravo djelomična analiza funkcioniranja obrazovnog procesa u Hrvatskoj sa naglaskom na mobilnost srednje i visokoobrazovanih građana Republike Hrvatske, kao posljedice koja takav oblik mobilnosti ostavlja za sobom.

Bolonjski proces koji ima za cilj i ujedinjavanje kriterija ukupnog visokog obrazovanja u Europi i koji se provodi u 49 zemalja potpisnica Bolonjske deklaracije stvorio je preduvjete bolje konkurentnosti na tržištima rada visorazvijenih zemalja Europe ali ujedno su te visokorazvijene zemlje prebacile i troškove obrazovanja na domicilne zemlje koje i onako imaju na raspolaganju znatno niži BDP u odnosu na visokorazvijene zemlje u Europi. Naravno ne radi se tu o konkurentnosti svih vrsta zanimanja ali svakako jedna zanimanja koje kronično nedostaje zdravstveno sustavu, informatici, prirodnim znanostima ali i poslovima niže kvalifikacijske skupine građana Hrvatske sa srednjoškolskim stupnjem obrazovanja osposobljenim za KV ili VKV zanimanja u području obrtništva za kojima na tržištu rada EU postoji veliki interes i nedostatak. U ovom radu nije samo problem realiziranje i posljedice primjene Bolonjskog procesa koji smo u prethodnom djelu uvoda naznačili, već se nastoji dotaknuti ukupno pitanje održivosti visokog obrazovanja koje sobom nosi visokoobrazovni

sistem u ovom slučaju u Republici Hrvatskoj. Sigurno da je temeljno pitanje koje se danas provlači kroz medije ali i kroz znanstvenu javnost jest „Da li je studiranje loša investicija „

2. Hrvatska zemlja znanja

Ulaganje u ljudski kapital kroz obrazovanje smatra se temelje održivog razvoja društva. Stoga ulaganje u obrazovanje i znanost u svakoj državi pa time i u Hrvatskoj predstavlja posebnu kategoriju koja se nalazi pod budnim okom javnosti ali i političke elite. Financiranje obrazovanja i znanstven-istraživačkog rada u ukupnim rashodima državnog proračuna u Republici Hrvatskoj svake godine pod posebnim je povećalom javnosti, trenutno se prema statističkim podacima za 2016 godinu za znanost izdvaja 4,7 ,00% BP što je u odnosu na iste pokazatelje za 2013 godinu (izdvojeno je 5,1,00%) smanjenje za cca 0,04 % što u zemlji znanja , izvrsnosti, ulaganja u bolju budućnost sigurno nije dobra preporuka za budućnost ¹. Usporede radi zemlje u bližem okruženju poput Slovenije koja za obrazovanje izdvaja 5,7 % ili preneseno u novčanom iznosu to iznosi cca 2,4 milijarde eura što je u odnosu na broj stanovnika Slovenije pozamašan iznos dok istovremeno u Hrvatskoj ta izdvajanja iznose cca 3 milijarde eura. Dok u isto vrijeme visokorazvijene zemlje izdvajaju za obrazovanje svojih građana znatno više napr. Danska izdvaja 8,7 % , Island 7,8% , Švedska 7,3 % ili u novčanom prikazu to su iznosi od 6 milijardi eura u Irskoj do 9 milijardi eura u Švedskoj ² . Upravo na primjerima izdvajanja visokorazvijenih razvijenih zemalja vidi se koliki je interes ukupnog društva i političke elite da se izdvajanja za obrazovanje nesmiju smanjivati jer je to jedan od ključnih razloga za ukupni dalji razvoj društva u cjelini.

Hrvatska prema podacima iz 2016 godine iz BDP za obrazovanje izdvaja u visini od 4,7 % čime se svrstala u europski prosjek koji je za 2016. godinu iznosio 4,9% ³ . Bez obzira što Hrvatska prati prosječno izdvajanje za obrazovanje u Europi, zemlja koja teži zemlji znanja i obrazovanje postavlja kao jedan od strateških interesa u razvoju zemlja mora iznaći mogućnosti za povećanje sredstva namijenjenih za obrazovanje ali istovremeno i pratiti potrebe tržište rada za pojedinim obrazovnim profilima pogotovo kada su u pitanju visokoobrazovni programi koji se moraju neposredno oslanjati na potrebe tržišta rada. Danas u Hrvatskoj situacija nije zadovoljavajuća, kada se uzme u obzir obrazovni programi pogotovo visokoobrazovni i potrebe tržišta rada, no tu se ne radi samo o obrazovnim programima visokoobrazovnih institucije već se radi i srednjoškolskim obrazovanju gdje postoji veliki raskorak između obrazovne politike i tržišta rada. Vratimo li se nekoliko desetljeća u povijest u vrijeme industrijalizacije i stvaranja klase bijelih ovratnika, svaki roditelj u pogledu budućnosti obrazovanja svog djeteta zagovarao je sintagmu „neće moje dijete raditi prljave poslove „ što se direktno odrazilo i na interes mlađe populacije za educiranjem u obrtničkim zvanjima i sada nakon nekoliko desetljeća dolazimo u apsurdnu situaciju da tržištu rada i najvećem broju slučajeva nedostaje upravo obrtničkih zanimanja, paradoksalno je da bez obzira na sve mjere koje se poduzimaju u sustavu motivirana mlađe populacije za obrtnička zanimanja, interes mladih je minoran ili gotovo zanemariv.

U Hrvatskoj kao i u cijeloj Europi postoji trend koji idu u smjeru da će roditelji poduzeti sve mjere da njihovo dijete nastavi sa daljnjim obrazovanja nakon završetka srednjoškolskog obrazovanja, upisujući visokoškolske ili više procese obrazovanja . Nakon završenog srednjoškolskog obrazovnog ciklusa postavljajući si pitanje zaposliti se ili nastaviti sa studiranjem mladi ljudi u većini odlučuju se za daljnji nastavak studiranja . Rezultati do kojih dolazimo u posljednjih nekoliko godina uzimajući u obzir troškove studiranja i istovremeno tržišne vrijednosti odnosno konkurentnosti završenog diplomanta na tržištu rada su frapantni, u često slučajeva visokoobrazovani kadrovi gotovo su nekonkurentnosti na tržištu rada sa svojim završenim procesom obrazovanja i u najčešće slučajeva ne mogu dobiti odgovarajući posao sukladno završenom stupnju obrazovanja što dovodi do dodatnih depresivnih spoznaja

kod studenata da njihova diploma na tržištu rada vrijedi malo ili gotovo ništa čim se stiče osjećaja beznađa i razočaranja . Upravo taj trend posebno je u svojoj božićnoj poruci 2017 godine istaknuo i kardinal Bozanić izgovorivši „ Studiranju u Hrvatskoj postaje loša investicija“.⁴

Nisu ovom pojavom zabrinute samo duhovne institucije već i poslodavci koji nastoje biti aktivni sugovornik u kreiranju obrazovne politike, naročito u visokoobrazovnom procesu obrazovanja. Poslodavci posebno ističu pojavu da se veliki dio mladih obrazuje za zanimanja koja nisu tražena odnosno koja nisu konkurentna na tržištu rada i koja nikom ne trebaju . No iz statističkih podataka vidi se i trend nemogućnosti iznalaženja radnih mjesta i za tradicionalno deficitarna zanimanja iz prirodno tehničkih znanosti, što nas upućuje na zaključak da se privreda odnosno gospodarstvo, ne razvija razmjerno mogućnostima obrazovnog procesa odnosno da nema odgovarajućeg broja radnih mjesta za te završene studente koji su u tim situacijama prinuđeni potražiti posao u ostalim članicama EU. Ujedno nam i jasno pokazuje pravce razvoja poslovne aktivnosti koje nisu vezane uz razvoj industrije odnosno privrednih grana koje trebaju u budućnosti takve kadrove .

Unatoč statističkim podacima da hrvatsko gospodarstvo bilježi rast , posebno se ističe jedan od znakovitih pojava u procesu obrazovanja a to je da obrazovni sustav ne daje mogućnosti učenja vještinama veće se velikim djelom oslanja samo na činjenice. Upravo zbog lošeg obrazovnog sustava koji se temelji na učenju činjenica a ne na stjecanju vještina završeni studenti ili srednjoškolci nisu kurentni za nove uvjete koji vladu na tržištu rada . Uviđajući osnovni problem koji se trenutno dešava u procesu obrazovanja, Vlada Republike Hrvatske 2015 godine donijela je odluku o sveobuhvatnoj kurikularnoj, obrazovnoj reformi koja bi trebala ponuditi obrazovna rješenja za 21 stoljeće a time i mlade naraštaje pripremiti za izazove koji slijede u na tržištu rada u narednom periodu . Postizanje nacionalnog konsenzusa oko brze i učinkovite provedbe obrazovne reforme preduvjet je uspješnosti provođenja reformskih ciljeva i zadataka . Nažalost, do danas osim deklarativnih i ponekih kozmetičkih zahvata nije se dalje dogodilo ništa značajno na pripremi i provedbi cjelovite obrazovne reforme a vrijeme odlazi u nepovrat . Preporuke Europske komisije veoma su jasne idu u smjeru poticanja cjelovite reforme obrazovanja temeljenu na učenju stjecanju vještina koje će doprinijeti većoj konkurentnosti radne snage na tržištu rada ne samo Hrvatske već i Europe u cjelini.

3. Obrazovanje i zahtjevi tržišta rada

Razvoj gospodarstva a time i tržište rada jedan su od osnove određivanja strategijskih pravaca obrazovne politike svake države a time i Hrvatske. Kako smo u prethodnom poglavlju ovog rada već naznačili u Hrvatskoj postoji velike razlike između obrazovne politike i zahtjeva tržišta rada, što bitno utiče između ostalog i na ukupan broj nezaposlenih obrazovanih građana Hrvatske .

Izlazak iz recesije hrvatskog gospodarstva i povećani broj odlaska odnosno migriranja radne snage u ostale zemlje EU /na godišnjoj razini prema statističkim podacima iz 2016 g. Hrvatsku je trajno ili privremeno napustilo 36 436 njenih građana/ bitno je uticao i na pitanje smanjenja ukupnog broja nezaposlenih. Statistički podaci prikazani u Tablici 1. pokazuju odnos ukupnog broja nezaposlenih i strukturu prema stupnju obrazovanja kod koje je najviše zabilježen pad nezaposlenosti .

Tablica 1. Struktura nezaposlenih u odnosu na stupanj obrazovanja

Godina	Ukupan broj nezaposlenih	Bez škole nezavršena osnovna škola	Osnovna škola	SS zanimanje u trajanju od tri godine i škola KV i VKV	SS četiri zanimanje u trajanju od godine i gimnazija	Prvi stupanj fakulteta stručni studij i viša škola	Fakultet, akademija, magisterij, doktorat
2013	345 112	18 357	71 326	117 244	98 522	17 549	22 114
2016	241 860	14 155	50 070	75 092	69 055	14 508	18 980
Postotak smanjenja u odnosu 2013 na 2016	42,69	29,68	41,22	56,13	42,67	20,96	16,51

Izvor: Statistički godišnjak RH za 2017. godinu

Gledajući statističke rezultate ukupnog broja nezaposlenih u 2013. godini i koju je obilježio i ulazak Republike Hrvatske u Europsku Uniju, ukupan broj nezaposlenih bio je na najvišoj razini unutar promatranog perioda od 5 godina i iznosio je 345 112 nezaposlenih, ulazak u EU i gospodarski oporavak koji je započeo sa krajem 2015. godine neposredno se odrazio i na smanjenje ukupnog broja nezaposlenih koji u 2016. godini iznosi 241 860 što je smanjenje za 42,00% u odnosu na promatranu 2013. godinu. Međutim, ono što posebno bitno odstupa u odnosu na broj nezaposlenih prema stupnju obrazovanja jest smanjenje broja nezaposlenih u kategoriji SS zanimanja u trajanju od tri godine i škola KV i VKV za 56,13 % n čime se bitno odstupa od ukupnog prosjeka 42,00% koji je zabilježen u skupinama obrazovanih samo sa završenom osnovnom školom i SSS u trajanju od četiri godine i gimnazije. Pomnijom analizom statističkih podataka može se zaključiti da je najveći pad nezaposlenosti u skupini SS sa tri godine školovanja i KV odnosno VKV uzrokovan velikim brojem migracije te populacije radno sposobnog stanovništva u ostale zemlje članice EU, dok je nešto manji interes za odlazak pokazale ostale promatrane skupine. Upravo najmanji postotak zapošljavanja odnosno smanjenja nezaposlenih vidljiv je u obrazovnih skupinama sa završenim trogodišnjim fakultetskim obrazovanjem 20,96 % ali i završenim fakultetom, akademijom gdje je taj postotak najmanji u odnosu na sve promatrane obrazovne skupine i iznosi samo 16,51 % ukazuje na nekonkurentnost završenih studenata sa diplomom viših škola odnosno fakulteta.

Veliki broj odlazaka u članice EU u najvećem broju slučajeva SS sa trogodišnjim obrazovanjem i završenim KV i VKV obrazovanjem otvara paradoksalnu situaciju da u uvjetima nezaposlenosti preko 240 000 osoba, hrvatska Vlada donosi 2017 godine odluku o davanju 30 000 radnih dozvola prvenstveno u sektoru građevinarstva, brodogradnje i turizma, jer na tržištu rada kronično nedostaje građevinskih radnika obrtničke specijalnosti (tesar, zidar, armirač, suhe gradnje i sol,) potom u sektoru brodogradnje zavarivača, u turizmu od konobara, kuhara, spremačica. Dakle sve ono što smo i imali a danas nemamo i Hrvatska će ubrzo biti jedna od država koja će uvoziti ozbiljan broj radnika upravo u naprijed navedenim privrednim granama.

U nastojanju da se taj trend izmjeni odnosno da obrazovni sadržaji koji se nude u okviru visokoškolskih obrazovnih programa budu konkurentniji na tržištu rada Hrvatski zavod za zapošljavanje sukladno zahtjevima između ponude rada i potražnje za radom, a sukladno preporukama sadržanim u Strategiji zapošljavanja odnosno tržišta rada EU do 2020 godine

te inicijativi pod nazivom „Nove vještine za nove poslove „, izrađuje Plan i metodologiju praćenja, analize i predviđanja potreba tržišta rada za pojedinim zvanjima te preporuku za obrazovnu upisnu politiku koja bi trebala biti okosnica upisne politike u obrazovnim procesima . Prema tim preporukama hrvatska sveučilišta u ovoj i narednim akademskim godinama trebaju smanjiti upisne kvote na studijima filozofije , novinarstva, politologije , Tekstilno – tehnološkom fakultetu , grafici, agronomiji , veterini , poslovnoj ekonomiji, pravu i javnoj upravi.

Gledajući za koja obrazovna područja HZZ predviđa smanjenje odnosno preporučuje smanjenje upisnih kvota, zanimljivo je da se traži smanjenje za područje poljoprivrede i stočarstva i to agronome i veterinare što sama govori o uvjetima u kojima se nalazi ta privredna grana .Znatan pad u poljoprivrednoj i stočarskoj proizvodnji, nekonkurentnost pred nelojalnom konkurencijom poljoprivrednih i stočarskih proizvoda iz EU, sve to skupa doprinosi uništenju poljoprivredne i stočarske proizvodnje pogotovo u Slavoniji od kuda uslijed bezperspektivnosti najveći broj mladih ljudi odlazi na rad u ostale članice Unije. Tekstilno-prerađivačka industrija od koje su živjele pojedine regije u Hrvatskoj i koja je krajem 1990 godine zapošljavala i do 100 000 radnika , danas je pod utjecajem jeftine radne snage iz Azije gotovo zamrla sa nekadašnjih 100 000 radnika u toj industriji danas je ostalo još možda 10,00% , stoga i nije čudo da za obrazovane stručnjake iz te oblasti ne postaje uvjeti za njihovo zapošljavanje. Ali alarmantna je situacija a pomalo i bizarna da u vrijeme kada postoji tako veliki jaz između tehnološkog napretka i društva u cjelini i kad se osjeća potreba za konkretnim društvenim promjenama koje će ukupan društveni suživot sa tehnološkim dostignućima učiniti snošljivim , donosi se odluka o potpunom marginaliziranju humanističkih znanosti koje upravo u današnje vrijeme sve viših socijalnih i društvenih tenzija imaju potrebe za davanje odgovora na brojna otvorena društvena pitanja. Djelomičnu odgovornost za takvo marginaliziranje i ulogu društveno-humanističkih znanosti svakako snose politički elite koje su u cijelosti marginalizirale društveno-humanističke znanosti umjesto da su upravo društvene-humanističke znanosti što svrsishodnije uključili u društvene-političke tokove, te da upravo društveno-humanistički znanost bude osnova politici prilikom donošenja osnovnih pravaca društva u cjelini. Drugi značajan utjecaj je svakako u provedi politike zapošljavanja a koja trenutno pod utjecajem direktiva EU zabranjuje daljnje zapošljavanje u tercijarnim zanimanjima među koje svakako spadaju društveno-humanistička zanimanja gdje su upravo završeni studenti društveno-humanističkih znanosti koji svoju radnu i profesionalnu karijeru u najvećem broju slučajeva nastavljali su u stručnim službama odnosno tercijarnim zanimanjima. Sigurno da obzirom na obrazovne programe završeni studenti grupe društveno-humanističkih znanosti ne predstavljaju konkurentnu skupinu koja bi se mogla nametnuti na tržištu rada EU čim su u samom startu hendikepirani jer u najčešće slučajeva prema srednjoškolskom obrazovanju spadaju u skupinu gimnazijalaca odnosno završenim školovanjem koje ne spada sekundarna zanimanja što još dodatno komplicira njihova konkurentnost na tržištu rada ne samo EU već Hrvatske . Prema dostupnim statističkim podacima upravo ova promatrana skupina predstavlja najbrojniju skupinu od gotovo 19.000 nezaposlenih visokoobrazovanih građana.

Danas se prema preporuci HZZ u području visokog obrazovanja kao rastući sektori diljem Europe a obzirom na sve izraženije demografske promjene poglavito u zemljama zapadne EU kao i ostvarivanju zacrtanih ciljeva vezanih uz očuvanje okoliša posebno se ističu deficitarna zanimanja na tzv. poslovima „, (poslovi u zdravstvu,skrbi i drugim socijalnim uslugama, te potom na „**zelenim poslovima**“ (poslovi u energetici , gospodarenju vodama i otpadom,građevini, prijevozu industriji,agrokulturi i šumarstvu) . Posebno se ističu poslovi vezani uz dalji razvoj sektora informatike i komunikacijskih tehnologija , obnovljivih izvora energije, nanotehnologije.

Osim potrebe za visokoobrazovanim kadrovima na tržištu rada EU kao najčešće trogodišnje strukovno obrazovanje posebno se ističu potrebe za građevinskim radnicima svih struka, geodezije, mesari pekari, i četverogodišnjeg srednjoškolskog obrazovanja u području zdravstva (medicinsko osoblje, tehničari, sestre) potom u turizmu (hotelsko-turistički tehničari) .

Kako će se tržište rada nositi sa izazovima tržišta rada EU gdje svake godine prema statističkim podacima odlazi ca 37 000 hrvatskih građana a prema nezvaničnim podacima taj broj iznosi i do 50 000 osoba , već djelomično ukazuje i odluka Vlade RH za izdavanjem radnih dozvola jer uskoro Hrvatskoj kao i veliko djelu manje razvijenih članica EU prijete manjak stručno osposobljene radne snage u najpotentnijim privrednim granama industriji, građevinarstvu, zdravstvu, uslugama . No nije sve tako crno odlazak djela radno sposobnog stanovništva u zemlje EU bitno je promijenio i odnose na tržištu rada u Hrvatskoj koji se pogotovo ogleda kroz povećanja cijene rada ili ostalih radničkih prava koja su unatoč zakonskoj regulativi bila zanemarivana i marginalizirana , međutim, smanjenje broja radnika na tržištu rada dovele su poslodavce u situaciju da povećaju vrijednost rada kao omogućavanje ostvarivanja već ranije stečenih prava (osma satno radno vrijeme, plaćene troškove hrane, prijevoza, radne odjeće).

4. Migracijska kretanja i uključivanje na tržište rada EU

Statistički podaci ukazuju na veliki postotak iseljavanja u prikazani u Tablici 2 pokazuju ukupan broj iseljenih sa posebnim osvrtom na zemlje domaćine .

Tablica 2.

	2012	2013	2014	2015	2016
Ukupno	12.877	15.262	20.858	29.651	36.436
Austrija	537	770	2.000	3.243	2.164
Irska	4	35	131	265	1.917
Njemačka	1.883	2.193	7.961	12.325	20.432
Ostale članice EU	7.981	9.067	6.62	8.267	5.983

Izvor: Statistički godišnjak RH, 1997 godina

Navedeni podaci u Tablici 2. ukazuju da nakon ulaska Hrvatske u Europsku Uniju 2013. godine, hrvatsko društvo se suočava sa velikim brojem odlaska građana za boljim životom u ostale članice EU pri čemu posebno prednjači Njemačka , tradicionalna destinacija hrvatskih građana još od prvih značajnijih migracijskih kretanja nakon 1950 godine kada je tadašnja država SFRJ omogućila odlazak na tzv. privremeni rad u Njemački . Iz tog vremena u Njemačkoj su prepoznati radnici iz Hrvatske kao veoma radišna i obrazovna nacija i stvorena je kolonija od cca. 400 000 građana podrijetlom iz Hrvatske , što je sigurno jedan od dobrih osnova brze integracije novopridošlih građana RH na rad u ti istu zemlju. Irska je jedan od zemalja u koju hrvatski građani otpočinju svoj dolazak u većem broju i to prvenstveno mlađa populacija kao što se vidi iz podataka u 2015 i 2016 godini. Ono što potiče mlade hrvatske građane na rad u Irski je prvenstveno blizina kulturnih tradicija oba naroda , što posebno utiče na brzu integraciju u irsko društvo . Obzirom da se austrijsko tržište rada nije još otvorilo za prihvatanje radne snage iz Hrvatske (pri čemu su austrijanci iskoristili pravo da 7 godina ne omoguće pristup

hrvatskim radnicima) brojka od 2.164 odseljenih hrvata govori da se vjerojatno radi i visokoobrazovanim građanima Hrvatske koji nedostaju austrijskom gospodarstvu, za očekivati je da nakon 2020 godine kada Austrija otvori svoje tržište rada bude uslijed blizine Hrvatskoj veoma primamljivo kao nova odrednica svog migriranja.

No da upravo zemlje primateljice migranta kako iz Hrvatske tako iz ostalih zemalja u prvom redu istočne Europe znaju dobro iskoristiti trenutnu prvenstveno gospodarski i ekonomsku situaciju i gdje dobivaju jeftinu visokoobrazovanu radnu snagu za „male pare“ navodimo primjer iz Njemačke.

U ovom slučaju na primjeru Njemačke analiziramo na koji način studenti medicine pristupaju studiranju na medicinskim visokoškolskim institucijama u Njemačkoj i svu efikasnost sustava koji ima jedino za cilj stjecanje novog profita . Sam upis na medicinski fakultet za njemačke brucoše predstavlja stres jer godišnje za 10 000 raspisanih studentskih mjesta konkurira preko 50 000 brucoša te je upis na fakultet ravno lutriji imajući pri tome u vidu da se na fakultet upisuju najbolji od najboljih, te u koliko se ne uspiju upisati u željenim rokovima ostaju na listi čekanja do sedam godina, upravo zato veliki broj brucoša upisuju medicinske fakultete u drugom zemlja Europe a ponajviše u Poljskoj obzirom da se program na fakultetu izvodi na engleskom jeziku. Sigurno da je jedno od temeljnih pitanja pa zašto Njemačka koja je toliko bogata i ima devizni suficit u svom proračunu od 15 milijardi eura ne poveća upisnu kvotu za brucoše na medicinskim fakultetima sukladno svojim potrebama za liječnicima . Odgovor leži u matematici, najme, brucoša na medicinskom fakultetu mora financirati država odnosno pokrajina a svaki brucoš koji se upiše na medicinski fakultet košta 32 000 eura što za sedam godina školovanja po brucošu iznosi 225 000 eura . Bolonjskim procesom ostvareni su uvjeti da se dio tih troškova prebaci na potpisnice Bolonjske deklaracije tako da prema podacima Savezne liječničke komore ⁵ u njemačkom zdravstvenom sustavu u kojem radi 378 600 liječnika čak 47 000 liječnika ima stranu putovnicu što je gotovo 19 ,00 % . Izuzmu li se Sirijci njih 2.895 koji su putem migracijskog vala iz 2015. godine našli svoje utočište u zdravstvenom sustavu Njemačke i Rusa (2075) koje nisu članice EU onda se nad brojkama o liječnicima iz zemlja EU moramo dobarano zamisliti jer u zdravstveni sustav Njemačke uključeno je gotovo 4.300 Rumunja, Grga 3.100 , Austrijanaca 2.600 , Poljaci 2.000 , Hrvatske 500 ukupno sa područja ostalih zemalja sa balkanskih prostora procjenjuje se gotovo 2.500. Već na ovom podatku uzimajući u obzir cijene koštanja studiranja bez specijalizacije njemački državni proračun uštedio je gotovo 10 milijardi eura . Hrvatska je za financiranje liječnika koji se trenutno nalaze na radu u Njemačkoj iz svog proračuna u grubo morala izdvojiti za njihovo školovanje cca 112.000.000,00 eura .Da li je to novi protekcionizam na nekim novim osnovama ili nije ostavljam za diskusiju ali da je na djelu proces dodatnog osiromašenja manje razvijenih i slabijih, nesumnjivo podaci pokazuju da moćni i jači i financijski stabilniji koriste svaku i najmanju mogućnost da što više svojih nezavisnih ali i zavisnih troškova prebace na i onako već slabije i siromašnije zemlje u razvoju.

Ovaj primjer govori o slučajevima gdje liječnici dolaze sa praktičnim iskustvom i završenim specijalizacijama i uključuju se odmah u procese rada ali podatak je još ozbiljniji kada se zna da velike i veoma bogate privatne fondacije i bolnice obilaze medicinske fakultete u Hrvatskoj biraju i stipendiraju najnadarenije studente (pri čemu su stipendije pravi „kikiriki“ u odnosu na stipendije koje bi morali davati u svojoj domicilnoj zemlji) čime dovode u situaciju da hrvatski porezni obveznici izdvajaju iz svojeg proračuna financijska sredstva za obrazovanje budućih liječnika koje će po završetku studija , svoj staž i eventualnu specijalizaciju odraditi izvan granica Hrvatske a hrvatsko zdravstvo i ukupno društvo ostanu bez kvalitetne osnove za očuvanje zdravstvenog sustava. Ovo je samo jedan od primjera , međutim, to se događa i na fakultetima

elektrotehnike , prirodnih znanosti, odnosno na svim visokoobrazovnim ustanovama gdje se procijeni da kadrovi odnosno studenti koji stječu nova znanja i vještine mogu brzo i učinkovito integrirati u tržište rada zainteresirane zemlje primateljice. Kako se boriti protiv toga , veoma je teško dati neko suvislo rješenje ili prijedlog , no država ima instrumente zakonodavne vlasti da putem zakon ali nudi perspektivnosti kroz gospodarski rast smanji utjecaj na odluku kod velikog broja prvenstveno mladih da napuste svoju domovinu. Nažalost prvenstveno politika i ljudi koji se bave njom imaju jedan od bitnih utjecaja na ukupno rješenje pitanja migracije obrazovanih građana ali i obrazovnu politiku u cjelini.

5. Zaključak

Bolonjska deklaracija a potom i provođenje iste u visokoškolskom sustavu obrazovanja od 1999 godine doprinijelo udjenačavnju obrazovnih programa za sve visokoškolske institucije Europe čime je označen i jedan potpuno novi pristup u obrazovnoj politici kako na nacionalnim razinama tako i Europe. Bolonjski proces osim zajedničkih nastavnih, odnosno obrazovnih programa omogućio je bržu i kvalitetniju razmjenu stečenih znanja među svim članicama i potpisnicama deklaracije ali još je posebno doprinio bržoj odnosno fleksibilnijem kretanju studenata ili završenih studenata kroz sveučilišne programe diljem Europe i cjelokupnom tržištu rada Europe posebno Europske unije. Dostupnost tržišta rada i brže integriranje u radne procese u visoko razvijenim zemljama EU koje upravo uslijed svoje atraktivnosti i ekonomske moći gospodarstva u velike postaje odrednica iseljavanja djela završenih studenata, postavlja temeljno pitanje „nije li provođenje Bolonjskog procesa uzrokovao mogućnost da veliki dio diplomiranih studenata bude potencionalna radna snaga u visokorazvijenim zemljama a Bolonjski proces omogući brže i lakše integriranje diplomanata u postojeće tržište rada. Sadašnji statistički pokazatelji , daju nam za pravo prilikom izricanja navedene tvrdnje, jer samo iz Republike Hrvatske u sklopu procesa iseljavanja u ostale članice /od 2013 godine od kada je Hrvatska postala punopravna 28 članica EU/ zabilježen je odlazak preko 500 liječnika i preko 3000 medicinskih sestara .Također, nema pouzdanog relevantnog pokazatelja ali neslužbeno se barata da od 36 000 iseljenih tijekom 2016 godine najveći postotak preko 70,00% čine iseljene osobe sa završenim srednjoškolskim obrazovanjem u trajanju od tri godine i KV odnosno VKV obrtničkim zanimanjima i to upravo deficitarnim zanimanjima za kojima postoji velika potreba visokorazvijenim zemljama EU gdje se u prvom redu ističu potrebe sve vrste zanimanja u području građevinarstva, uslužnih djelatnosti prometa – vozača, zdravstveno - socijalnim u prvom redu niže medicinsko osoblje, spremačice, educirani njegovatelji. Dakle, sve ono što je društvo izdvajanjem iz svojih prihoda izdvajalo za školovanje svoje budućnosti današnji trend ukazuje da će se to društvo ubrzo naći u velikim problemima nedostatka kvalificirane radne snage ali istovremeno i sa velikim proračunskim manjkom.

U uvjetima visoke stope iseljavanja koja je trenutno izrazito visoka u Hrvatskoj i prema nekim statističkim podacima iznosi cca 36 000 iseljenih a istovremeno prema nezvaničnim podacima ta brojka se penje i do 50 000 osoba, hrvatsko gospodarstvo, odnosno društvo nije hendikepirano samo odlaskom najpotentnije radne snage već i znatnim troškom za društvo i državu kada su u pitanju izdvajanja za obrazovanje u cjelini. U konačnici nisu stvoreni uvjeti da se dio tih uloženi sredstva ponovo vrati u proračun RH putem oporezivanja plaća i ostalih davanja po tom osnovu, već se praktički na teret budžeta školovao dio radne snage koji će svoje vještine ponuditi na tržištu rada visokorazvijenih zemlja i time omogućiti tim zemljama da dobe besplatno educiranog i djelom obučenog radnika a da pri tome iz svojeg proračuna za njegovo obrazovanje nisu uložili niti jedan euro . Ovaj problem nije lako riješiti jer je on

rješiv samo kroz jačanje gospodarstva kao preduvjet da se ta populacija iseljenih motivira da ostane i započne poslovnu aktivnost unutar tržišta rada domicilne zemlje. Cjelovita reforma obrazovanja koja neophodna u RH i kojom će se prvenstveno uravnotežiti odnosi između obrazovne politike i trenutnih potreba tržišta rada , u sadašnjim uvjetima bojim se da će ta reforma između ostaloga biti i veoma dobra podloga da tržišta rada visokorazvijenih zemalja dobije još kvalitetnije obrazovanu radnu snagu bez uloženog euro u njihovo obrazovanje.

Bibliografija

1. <https://www.tportal.hr/tehnoclanak/hrvatska-po-izdvajanju-za-znanost-na-zaclju-europe>
2. isto
3. Europska komisija, Pregled obrazovanja i osposobljavanja za 2017 –Analiza po zemljama str.3, Zagreb, 2017.
4. Tjednik 7 dnevno, Zagreb, prosinac 2017 godine, str . 40
5. Dnevne novine Politika , Beograd, od 21. decembra , str. 2

6. Literatura

1. Europska komisija, Pregled obrazovanja i osposobljavanja za 2017 Hrvatska, Zagreb , 2017.g.
2. Državni zavod za statistiku, Statistički ljetopis 2017, Zagreb , 2017
3. Hrvatski zavod za zapošljavanje, Preporuka za obrazovnu upisnu politiku i politiku stipendiranja u 2017.g. , zagreb , 2017
4. Hrvatski Sabor, Strateški plan Hrvatske zaklade znanost 2014-2018, Zagreb, Narodne novine broj 47/2015
5. Vijeće Europske unije, Preporuka za preporuku Vijeća o Nacionalnom programu reformi Hrvatske za 2017. godinu i davanje mišljenja Vijeća o programu konvergencije Hrvatske za 2017.
6. Vlada RH , Predsjednik Vlade na Danu Sveučilišta u zagrebu: Ulaganje u znanost i obrazovanje ulaganje je u budućnost Hrvatske, Zagreb , studeni 2017,

PROBLEM TRENDA OPADANJA BROJA UPISANIH STUDENATA U REPUBLICI SRPSKOJ: RAZLOZI I RJEŠENJA

Sažetak

Pominjanje problema trenda opadanja broja upisanih studenata u Republici Srpskoj otvara raznorazne diskusije koje se u većini slučajeva vode na način da predstavnici akademske zajednice prebacuju odgovornost na ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske i aktuelne političke lidere koji nemaju konkretnu strategiju obrazovanja. Politički lideri na ove optužbe odgovaraju najčešće putem medija, izjavljujući kako je akademska zajednica pasivna i ima za cilj isključivo sopstvenu korist, a ne dobrobit studenata. Upravo ovakve rasprave nanose najviše štete potencijalnim budućim studentima, jer skreću pažnju sa konkretnih problema sa kojima su mladi suočeni prije nego što se uopšte odluče da upišu fakultet. Korjen ovog problema će uvijek i isključivo biti egzistencijalne prirode. Sva ostala tumačenja ovog problema koja dolaze od strane predstavnika akademske zajednice i političkih lidera koji uzdižu sebe na pijedestal u odnosu na mlade ljude suočene sa izborom studiranja ili odlaska iz ove države, zamajavajući ih pričama koje ne vode ka egzistencijalnim rješenjima njihove budućnosti, već ka sve većem odsustvu vizije života na ovim prostorima.

Studenti na fakultetima, ne samo u Republici Srpskoj, već i u regionu često imaju priliku da čuju od nekih njihovih profesora floskule tipa: „mladi ste, budite strpljivi, doće i vaše vrijeme“. Ovakve riječi još snažnije odjekuju svojom beznačajnošću, svaki put kada neki od svršenih studenata na našim fakultetima dođe da, po ko zna koji put, obnovi status nezaposlenog u evidenciji Zavoda za zapošljavanje. Suočeni sa neizvjesnošću pronalaska posla nakon završetka fakulteta i pitanjem: „Ostati ili otići?“ - koji sve više podsjeća na onaj hamletovski izbor: „Biti ili ne biti?“ - mladi odlučuju da zauzmu, bar kada je u pitanju njihova lična egzistencija, proaktivan pristup i umjesto da, kako oni to vide, „gube vrijeme na fakultetima“, jer ionako neće pronaći posao po njihovom završetku, odlaze u inostranstvo da održavaju stabilnost stranih socio-ekonomskih sistema. Dakle, mladima je najvažniji krajnji ishod njihovog akademskog obrazovanja, što će za posledicu imati poboljšanje kvaliteta njihovog života. Nažalost, moramo priznati, da aktuelni politički lideri, ali i dobar dio učmale akademske zajednice, nisu uradili ništa da djeluju preventivno kako ne bi došlo do eskalacije ovog problema, a trenutno čine vrlo malo da zakotrljaju točak ovog negativnog trenda u suprotnom smjeru.

Međutim, ovaj rad bi izgubio svoju svrhu, ako bi isključivo navodio razloge nastanka ovog negativnog trenda. Njegov je cilj je dvojak. Prvi je da ponudi određene predloge rješenja navedenog problema i zaustavljanja ovog negativnog trenda, a drugi je da pobudi i druge autore, ne samo unutar akademske zajednice, već i cjelokupnog društva, da progovore o ovom problemu i daju doprinos njegovom rješenju.

Ključne riječi: *Vlada Republike Srpske, visokoškolske ustanove, poslodavci, obrazovni sistem, studenti, mladi, inostranstvo, ekonomski sistem, slobodno tržište*

¹ magistar engleskog jezika i književnosti, Visoka Poslovno Tehnička Škola – Doboj, Doboj 74000 Ozrenskih brigada 5A, Bosna i Hercegovina

PROBLEM OF DECLINING TREND IN THE NUMBER OF ENROLLED STUDENTS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA: REASONS AND SOLUTIONS

Abstract

The mention of problem of declining trend in the number of enrolled students in the Republic of Srpska opens up various discussions that are in most cases conducted in such a way that representatives of the academic community transfer responsibility to the Ministry of Education and Culture of Republika Srpska and current political leaders who do not have a concrete education strategy. Political leaders respond to these accusations most often through the media, declaring that the academic community is passive and aims exclusively for its own benefit, not for the well-being of its students. Precisely these kinds of debates cause the greatest damage to potential future students, because they draw attention away from concrete problems that young people are faced with before they even choose to enroll at college. The root of this problem would be always and forever existential in its nature. All other interpretations of this problem that arise from representatives of the academic community and political leaders who elevate themselves to the pedestal in relation to young people faced with a choice of studying or leaving the country in which they were born, brandish them with stories that do not lead to the existential solutions of their future, but to an increasing absence of the vision of life in this region.

Students at faculties, not only in the Republic of Srpska, but also in the region, often have the opportunity to hear from some of their professors platitudes such as: 'You are young, be patient, your time will come'. These words resonate more strongly with their insignificance, every time when one of the graduates from our universities comes to renew the status of unemployed in the records of the Employment Service, for the umpteenth time. Faced with the uncertainty of finding a job after graduation and the question: 'Should I stay or should I go?' - which nowadays even more increasingly resembles the Hamlet's choice: 'To be or not to be?' - young people decide to take, at least when it comes to their own personal existence, proactive approach and instead of, at least as they perceive it, "wasting their time at universities," because they will not find a job after their completion anyways, they decide to leave their homeland to maintain the stability of other foreign socio-economic systems. Therefore, the final outcome of their academic education which will result in improved quality of their lives is the most important for young people. Unfortunately, we must admit that current political leaders, but also a good part of the hidebound academic community, have done nothing to act preventively in order to avoid escalation of this problem, and they are currently doing very little to roll the wheel of this negative trend in the opposite direction.

However, this paper would not serve its purpose if it would exclusively state the reasons for this negative trend. Its goal is twofold. The first goal is to offer some suggestions for the solution of the mentioned issues and to stop this negative trend, and the second one is to encourage other authors, not only within the academic community, but also within the entire society, to discuss this problem and contribute to its solution.

Keywords: *Government of Republic of Srpska, higher education institutions, employers, educational system, students, youth, foreign countries, economic system, free-market*

1. Uvod

Zvanična statistika Ministarstva prosvjete i kulture Republike Srpske jako je štura po pitanju problema trenda opadanja broja upisanih studenata na visokoškolskim ustanovama, jer, na samo 9 stranica, uglavnom daje podatke vezane za javne, a vrlo mali broj podataka za privatne visokoškolske ustanove koje takođe proizvode značajan broj kadrova sa završenim visokoškolskim obrazovanjem, što pokazuje tendenciju povlađivanja javnim visokoškolskim ustanovama koje, na kraju krajeva, i proizvode najveći broj nezaposlenih visokobrazovanih kadrova, ali i selektivan pristup prikupljanju podataka u svrhu statističkog istraživanja. Neutemeljeno opravdanje ovakvoj selektivnosti koje često možemo čuti od rektora javnih univerziteta jeste studentski standard i kvalitet nastave koji je, tobože, viši na javnim univerzitetima. Ako je to slučaj, ne bi li onda najmanji broj nezaposlenih svršenih studenata upravo trebao da dolazi sa tih univerziteta? Međutim, naša namjera u ovom radu nije u tome da ga pretvorimo u još jednu od brojnih polemika javnih nasuprot privatnim visokoškolskim ustanovama, već da ukažemo na ozbiljnost problema koji nije, na vrijeme planiranom, dugoročnom upisnom politikom amortizovan.

Svakako da možemo pozdraviti nastojanja Ministarstva prosvjete i kulture Republike Srpske da uključi sve relevantne aktere u proces kreiranja upisne politike, a to su: Vlada Republike Srpske, visokoškolske ustanove i poslodavci u Republici Srpskoj, te njegovu želju da kvalitetnim osmišljavanjem i primjenom adekvatne upisne politike dugoročno doprinese razvojnim ciljevima organizacije i djelovanja cjelokupnog državnog sistema, ali postoji realna bojazan da je takva politika jalova, ili da, što bi bilo još gore, vodi ovu zemlju u pogrešnom pravcu. Razlozi ovakvih sumnji leže u nekim od rečenica uvodnog izlaganja dokumenta o upisnoj politici Ministarstva prosvjete i kulture Republike Srpske. Kao jednu od diskutabilnijih izjava navodimo sledeću rečenicu: „Ukoliko Republika Srpska želi biti konkurentna na evropskom tržištu rada i kako bi se riješilo goruće pitanje rasta nezaposlenosti među mladima, potrebno je uskladiti obrazovanje sa realnim potrebama tržišta rada, obrazovne ponude usmjeriti prema rastućim sektorima, a upisne kvote i stipendiranje studenata podrediti trendovima.“² Izjava koja je naizgled korektna, ali čijom detaljnijom analizom dolazimo do poražavajućih otkrića. Naime, proizvodnja visokoobrazovanih kadrova treba prije svega da bude usmjerena na domaće tržište, pa tek onda na evropsko tržište rada kada se zadovolji potražnja domaćeg tržišta. Propagiranje liberalno-monetarističke politike *'slobodnog tržišta'* od strane američkog ekonomiste i dobitnika Nobelove nagrade za ekonomiju, Milтона Fridmana, koji vješto zanemaruje negativne posledice deregulacije pojedinačnih državnih tržišta primjenom navedenog tržišnog modela i ističe kako je sistem slobodnog tržišta najefikasniji sistem koji je otkriven da bi omogućio ljudima koji se mrze da posluju jedni sa drugima i da pomažu jedni drugima³, nailazi na oštru kritiku nekih od najvećih ekonomskih stručnjaka i umova današnjice, kao što su: južnokorejski ekonomista i profesor na Katedri za političku ekonomiju Univerziteta u Kembridžu, Ha-Džun Čang i jedan od trenutno najuticajnijih kritičkih mislilaca na svijetu, Avram Noam Čomski. Ha-Džun Čang u njegovoj knjizi *„23 stvari koje ti ne govore o kapitalizmu“* izjavljuje sledeće: „Slobodno tržište ne postoji. Svako tržište ima neka pravila i granice koje ograničavaju slobodu izbora. Tržište izgleda slobodno samo zbog toga što mi tako bezuslovno prihvatamo njegova već postojeća ograničenja da ih uopšte više nismo svjesni. Nije moguće objektivno definisati

² Dokument Ministarstva prosvjete i kulture Republike Srpske *Upisna politika na visokoškolske ustanove*. Banjaluka: Ministrastvo prosvjete i kulture Vlade Republike Srpske, str.1. Preuzeto sa: <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/visoko/aktuelno/Pages/Splash.aspx>

³ Originalni tekst: 'Free market system is the most effective system we have discovered to enable people who hate one another to deal with one another and help one another.' - u: Friedman, M. *Why government is the problem*. Stanford, California: Hoover Institution Press, 1993. str. 19.

koliko neko tržište može biti *slobodno*. To je politička definicija. Potpuno je lažna tvrdnja ekonomista koji zagovaraju slobodno tržište i koji kažu da oni pokušavaju da zaštite tržište od politički motivisanog upletanja države.“⁴ Paralelu sa ovakvim lažnim tvrdnjama koje navodi profesor Čang, mogli bi povući i sa potezima domaćeg političkog vrha koje karakteriše bezuslovno povinovanje aranžmanima nametnutim od strane MMF-a i donošenje odluka na osnovu političkih, a ne ekonomskih parametara. Avram Noam Čomski govori o '*slobodnom tržištu*' kao o inicijalnoj kapisli koja daje podstrek sve većem produblivanju jaza između bogatih i siromašnih. Prema njegovim riječima, „slobodno tržište predstavlja *socijalizam* za bogate: u kome javnost plaća troškove, a bogati ubiru korist - što znači tržište za siromašne i obilje državne zaštite za bogate.“⁵

Na mikro nivou u Republici Srpskoj, iako deklarativno pokazuju volju da se pozabave stvaranjem, stabilnošću i opstankom sopstvenog tržišta, oni najodgovorniji u tom procesu, a koje smo već naveli kao odgovorne aktere, u praksi čine vrlo malo da bi se pobrinuli za to i učinili bar početni korak u zaustavljanju negativnog trenda odlaska mladih iz ove zemlje, trenda koji je usko povezan sa ovim ekonomskim razlozima. U ovakvim uslovima, kada Vlada ne stimuliše otvaranje malih i srednjih preduzeća, već ih dodatno opterećuje poreskim nametima, a poslodavci koriste situaciju u kojoj im velika nezaposlenost mladih ljudi dozvoljava da njome manipulišu i vrlo lako se otarase zaposlenog po obavljenom poslu uz minimalnu odgovornost prema obespravljenom radniku ili eventualnim sankcijama koje bi snosili za neosnovano otpuštanje, ne možemo, a da se ne zapitamo, da li je priča o upisnim kvotama i stipendiranju studenata sa iznosima koji, uzgred rečeno, nisu dovoljni ni za studentski smještaj i hranu, a kamoli za knjige i pristojan studentski život, samo paravan za mnogo alarmantniji problem masovnog odlaska mladih ljudi u inostranstvo, čak i prije samog upisa na fakultet.

Na pomenuti problem ćemo se pobliže fokusirati u narednim poglavljima ovog rada: *Razlozi problema trenda opadanja broja upisanih studenata u Republici Srpskoj i Rješenja problema trenda opadanja broja upisanih studenata u Republici Srpskoj.*

2. Razlozi problema trenda opadanja broja upisanih studenata u Republici Srpskoj

O razlozima, a i o rješenjima ovog alarmantnog problema govorićemo kroz prizmu tri najvažnija aktera čiji su potezi u proteklom periodu prouzrokovali ovaj negativni trend. Ne treba biti isuviše pametan da bi se uvidjelo kako je upisna politika tokom niza prethodnih godina bila kratkovidna, bilo iz nedostatka volje ili kapaciteta da se problem suficitarnih zanimanja riješi. Između ostalog, da je postojala ozbiljna krovna politika Ministarstva prosvjete i kulture koja bi se na vrijeme pozabavila problemom suficitarnih kadrova koje proizvodi i koja je kao organ direktno odgovorna nadležnosti Vlade Republike Srpske, te da je sprovedena jedna sveobuhvatna reforma obrazovanja, počevši još od nivoa osnovne škole, do problema velikog broja nezadovoljnih nezaposlenih visokoobrazovanih mladih ljudi koji godinama čekaju na birou Zavoda za zapošljavanje, pa su zbog toga primorani da kakvim-

⁴ Originalni tekst: 'The free market doesn't exist. Every market has some rules and boundaries that restrict freedom of choice. A market looks free only because we so unconditionally accept its underlying restrictions that we fail to see them. How *free* a market is cannot be objectively defined. It is a political definition. The usual claim by free-market economists that they are trying to defend the market from politically motivated interference by the government is false.' u: Chang, H.J. *23 things they don't tell you about capitalism*. New York: Bloomsbury Press, 2014. str. 17-18.

⁵ Originalni tekst: 'The free market is *socialism* for the rich: the public pays the costs and the rich get the benefit - markets for the poor and plenty of state protection for the rich.' Izdvojeno iz transkripta predavanja održanog na Univerzitetu Harvard, 13. aprila 1996, objavljenog u vidu audio knjige: Chomsky, A. C. *Free Market Fantasies: Capitalism In The Real World*. San Francisco, California: AK Audio Press.

takvim osposobljavanjem i prekvalifikacijom na niže stepene stručnosti potraže sopstvenu egzistenciju u dijaspori, ne bi ni došlo. Ovo nezadovoljstvo se reflektuje i na mlade generacije koje nadolaze i koje tek treba da upisuju fakultete i budu motorna snaga našeg društva, a ne opterećenje za tržište rada, kako se to često pogrešno formuliše. Nažalost, Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske, iako naglašava da preduzima restriktivne mjere smanjenjem upisnih kvota za suficitarna zanimanja, a povećanjem upisnih kvota za deficitarna zanimanja, ne primjećuje da takvi koraci ne doprinose brzom rješenju problema koje je potrebno, već da samo postotak nezaposlenosti drže u nekakvom *status quo* stanju, jer broj nezaposlenih koji se u Republici Srpskoj kreće oko 30% posto u proteklih nekoliko godina, ne zavisi samo od broja onih koji su našli posao po završenoj srednjoj školi i fakultetu, već i od, u prvom redu: katastrofalne demografske slike po pitanju prirodnog priraštaja na koga itekako utiče nezaposlenost, a samim tim i neobezbijednost osnovnih materijalnih uslova za stvaranje porodice i odnosa stope mortaliteta u odnosu na stopu nataliteta u Republici Srpskoj, koji je uzgred rečeno poražavajući (broj umrlih 1,5 puta veći od broja rođenih), a o čemu govore i prikupljeni rezultati Zavoda za statistiku Republike Srpske;⁶ zatim činjenica da se pri izračunavanju broja evidentiranih zaposlenih naglašava značaj isključivo radno sposobnog stanovništva, a ne pominje se u kakvom je odnosu taj broj prema broju penzionisanih lica u Republici Srpskoj koji sve više raste, a što se neće riješiti produžavanjem radnog vijeka već zaposlenom stanovništvu, već samo otvaranjem novih radnih mjesta iz kojih će se puniti budžetska kasa; i na kraju: broja mladih koji već u srednjoj školi uče strane jezike, ali ne sa isključivim ciljem unapređenja budućeg položaja na tržištu rada ove zemlje, već sa ciljem njenog napuštanja, kao i broja već pomenutih visokokvalifikovanih ljudi u nemogućnosti pronalaženja zaposlenja. Paradoks u svemu tome je da Zavod za zapošljavanje Republike Srpske na sopstvenoj web-stranici oglašava projekat za Zapošljavanje radnika za zdravstvenu njegu u SR Njemačkoj, doduše na određeno vrijeme, pod nazivom *Triple Win*.⁷ Inicijativa koja bi bila hvale vrijedna da se ne zaboravlja jedna očigledna činjenica: Zavod za zapošljavanje Republike Srpske je servis građana ove zemlje kojoj je dužnost da pronalazi posao nezaposlenim radnicima, prije svega, na teritoriji Republike Srpske, a ne na teritoriji SR Njemačke. Tu naravno ne možemo u potpunosti da krivimo Zavod za zapošljavanje, jer da bi Zavod eventualno pronašao posao nekome u Republici Srpskoj, Republika Srpska bi, kao i Bosna i Hercegovina u cjelini, trebala da ima zdravo tržište rada koje će biti oslonjeno na proizvodne djelatnosti i privredu, a ne samo na trgovinsku razmjenu i uslužne djelatnosti. Zaustavljanje trenda opadanja broja upisanih studenata u Republici Srpskoj je integralni dio opšteg problema visoke stope nezaposlenosti u Republici Srpskoj i ako se Vlada Republike Srpske, kao i svi organi i tijela kojoj je Vlada nadređena i koja sačinjavaju jedan državni aparat, hitno ne uhvati u koštac sa navedenim problemom, urušiće se i sami temelji na kojima kompletan državni sistem funkcioniše, jer vlada bilo koje zemlje, opstaje zahvaljujući narodu koji joj svojim radom i doprinosom daje snagu, a vlada zauzvrat treba da bude dovoljno mudra da usmjeri tu snagu i potencijal u pozitivnom smjeru, na dobrobit cjelokupnog društva, a ne samo pojedinaca. Dakle, ovdje je bitno naglasiti da zaustavljanje ovog negativnog trenda nema, niti partijski, niti etnički, niti nacionalni predznak, već predstavlja egzistencijalni imperativ Republike Srpske.

⁶ Autor članka, „*Prirodni priraštaj u Srpskoj i dalje KATASTROFALAN, sledećih 10 godina neće biti ništa bolje*“ objavljenom u dnevnom listu *Blic*, Maja Bašić, poziva se na zvanične podatke Zavoda za statistiku Republike Srpske. Preuzeto sa: <https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/prirodni-prirastaj-u-srpskoj-i-dalje-katastrofalan-sledecih-10-godina-nece-biti-nista/h7ygl2f>

⁷ Implementacija navedenog projekta ostvaruje se u skladu sa Dogovorom o posredovanju pri zapošljavanju radnika iz Bosne i Hercegovine u Saveznoj Republici na određeno vrijeme, sklopljenom između Zavoda za zapošljavanje Republike Srpske i Agencije za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine. Preuzeto sa: http://www.zzzrs.net/index.php/projekat/projekat_aposljavanja_radnika_za_zdravstvenu_njegu_u_sr_njemackoj/

Kakve korake visokoškolske ustanove preduzimaju da bi zaustavile ovaj negativan trend? Nažalost, nastavljaju sa praksom stvaranja balasta hiperprodukcijom kadrova u zanimanjima koja su već odranije označena kao suficitarna, što podsjeća na igru 'gluvih telefona' sa Vladom Republike Srpske koja je označila studijske programe Prava, Ekonomije, Novinarstva, Sporta, Geografije, Razredne nastave i Predškolskog vaspitanja⁸ kao one koje proizvode višak nezaposlenih na tržištu rada. Postavlja se pitanje: Zašto visokoškolske ustanove uopšte organizuju studijske programe za koje se već unaprijed zna da već postoji određen broj svršenih studenata koji i po nekoliko godina čekaju na posao i zašto se u planiranju i organizovanju visokog školstva ne ugledamo na neke pozitivne prakse zemalja Evrope, kao što su na primjer visokoškolske ustanove u Finskoj koje već u toku svake akademske godine vrše temeljne analize i predviđanja dugoročnih potreba sopstvenog tržišta rada i prema njima određuju sadržaje studijskih programa za narednu akademsku godinu, tako da svojim studentima pružaju veliku izvjesnost zapošljavanja u vlastitoj zemlji po završenom stepenu obrazovanja(čak 95% svršenih studenata pronalazi posao u prvih 8 mjeseci nakon završetka studija)?⁹ Izgleda da kod nas određeni studijski programi opstaju isključivo zahvaljujući strahovanju određene profesorske 'elite' nesklone promjenama i eventualnom padu sa pijedestala njihovog profesorskog statusa. Ali fakulteti treba da postoje zbog potreba studenata, ili se možda varamo? Ako se varamo, onda mladi u ovoj zemlji i jesu višak, a visokoškolske ustanove tijela zahvaćena karcinomom koji izjeda to isto tijelo iznutra. Odbijamo da prihvatimo tezu da su mladi u ovoj zemlji tromi i neaktivni samo ukoliko ne pripadaju određenoj stranačkoj strukturi. Postoje različite sfere djelovanja koje u zdravim nepartokratskim društvima pružaju mogućnost mladima za ostvarenje karijere u oblastima za koje su se tokom studija i teorijski, a i praktično osposobili. Osim toga, visokoškolske ustanove bi trebale da budu lišene svake politizacije, što znamo vrlo dobro da nije slučaj, jer se brojni rektori, dekani i profesori pojavljuju na izbornim listama određenih političkih opcija. Ali, izuzimajući brojne probleme koje kao negativna nuspojava prate visoko školstvo u Republici Srpskoj, osnovni problem za mlade koji se nalaze na životnoj prekretnici između odlaska i upisivanja fakulteta, kao jedne od opcija, bar trenutnog ostanaka u ovoj zemlji, jeste upravo nedostatak izvjesnosti i vjere u budućnost na ovim prostorima. Mladi ljudi koji namjeravaju da nastave obrazovanje na visokoškolskom nivou žele konkretne smjernice i jasan pravac koji će ih odvesti ka zacrtanom cilju, čak i daleko prije nego što su do njega stigli, ali to je odlika mladih ljudi koju ne treba osuđivati, nego prihvatiti kao realnost i putokaz u kom smjeru treba ići prijeko neophodna reforma visokoškolskog obrazovanja koja neće biti zamaskirana pričama o nužnosti implementacije Bolonjskog i drugih procesa koji njihovom devijantnom primjenom, bez opsežnog uvida u stanje na terenu koga su današnji svršeni srednjoškolci vrlo dobro svjesni, samo doprinose rastu negativnog trenda opadanja broja upisanih studenata u Republici Srpskoj. Međutim, iako visokoškolske ustanove zasigurno možemo kriviti za inertnost koju pokazuju kada treba iskoračiti sa određenim inicijativama prema Vladi i poslodavcima u Republici Srpskoj, jer ipak su fakulteti oni koji će direktno stradati ukoliko se ovaj negativan trend nastavi, moramo priznati da ne postoji pažljivo promišljena tržišna platforma rada ka kojoj bi visokoškolske ustanove usmjerile brucše, bar ne u ovoj zemlji. Za nepostajanje ovakve platforme odgovorni su prije svega poslodavci u Republici Srpskoj usmjereni na brzu i laku dobit, a ne na dobrobit njihovih zaposlenih, te određena ministarstva Vlade Republike Srpske koja bi doslijednim

⁸ Studijski programi u kojima je Vlada Republike Srpske kontinuirano smanjivala odobreni broj studenata. u- Dokument Ministarstva prosvjete i kulture Republike Srpske *Upisna politika na visokoškolske ustanove*. Banjaluka: Ministrastvo prosvjete i kulture Vlade Republike Srpske, str.1. Preuzeto sa: <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/visoko/aktuelno/Pages/Splash.aspx>

⁹ Podaci preuzeti iz članka „*Employment statistics*“ Evropske agencije za statistiku - Eurostat, sa web-stranice: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Employment_statistics

spvođenjem zakonske regulative, bez protekcije i favorizovanja bilo kog poslodavca i po bilo kojoj osnovi, dale okvire iznad pomenutoj tržišnoj platformi rada i mogućnostima zaposlenja svršenih studenata. Uprkos svemu navedenom, naša namjera u ovom radu nije potenciranje krivice bilo kog od tri najvažnija relevantna aktera u kreiranju upisne politike u Republici Srpskoj, već naš pokušaj da ukažemo na alarmantnost ovog problema i nužnost njegovog rješavanja.

Šta tek da kažemo o poslodavcima u Republici Srpskoj? U nastojanju da ostvare brzu i laku dobit, a da pritom, u što je moguće većoj mjeri, izbjegnju plaćanje poreza bilo koje porezne kategorije, većina njih krivi Vladu za pretjerane poreske namete, a pogotovo kako je porez na dohodak od 10% previsok u Republici Srpskoj u odnosu na neke razvijene zemlje Evrope¹⁰(npr. Danska u kojoj stopa poreza na dohodak iznosi 6%) i to uzimaju kao opravdanje za nepovećanje plate postojećih radnika i zapošljavanje novih radnika. Poslodavci ovdje perfidno izostavljaju da pomenu da kako je porez na dobit u Republici Srpskoj samo 10%¹¹ u odnosu na npr. Dansku, u kojoj je porez na dobit gotovo dvostruko viši i iznosi 19%. Ne sumjamo da bi insistiranje na povećanju ove porezne kategorije izazvalo salvu nezadovoljstava među poslodavcima, koji, tobože, streme danskom, kao jednom od uspješnijih modela ekonomskog sistema u Evropi. Zaboravljaju i statističke podatke za novembar 2017. godine Zavoda za statistiku Republike Srpske prema kojima prosječna neto plata u Republici Srpskoj isplaćena u novembru 2017. godine iznosi 832,00 KM, dok potrošačka korpa prosječne četveročlane porodice u Republici Srpskoj za novembar 2017. godine iznosi 1.877,14 KM, tako da prosječna plata pokriva samo 44,32% navedene potrošačke korpe.¹² Na svu ovu, složićemo se, poražavajuću statistiku, so na ranu, već ionako mizernog porodičnog budžeta, stavlja upravo samovolja poslodavaca što im, budući da su svjesni činjenice da u Republici Srpskoj vlada velika nezaposlenost radno sposobnog stanovništva, omogućava da manipulišu postojećom situacijom, te im otvara prostor za raznorazne načine nipodaštavanja radnika.

Kompletna ova situacija se nepovoljno odražava na mlade koji tek treba da upisuju fakultete u Republici Srpskoj. Sa jedne strane, većina budućih studenata upravo i dolazi iz porodica u kojima hranitelji ostvaruju prosječne zarade, pa suočeni sa tim da im roditelji jedva obezbjeđuju novac i za osnovne životne namirnice, odustaju od upisa na fakultete. Maliciozni bi ustvrdili kako studiranje za one koji su vrijedni i marljivi studenti ostavlja prostor i za eventualni posao kojim bi sebi obezbijedili dodatni izvor finansiranja, što bi bio slučaj kada bi i svršeni studenti, a kamoli bruceši i studenti viših godina osnovnih studija lako pronalazili posao kod poslodavaca koji ne žele da gube vrijeme na obučavanje neiskusnih radnika, već žele radnika koga će odmah moći upregnuti i eksploatisati. Postavlja se pitanje: Gdje da mladi steknu prijeko potrebno iskustvo, ako niko od poslodavaca nije spreman da im da inicijalnu priliku? Sa druge strane, mladi ne žele da im budući trud koji bi uložili u studiranje naiđe na omalovažavanje od strane beskrupuloznih poslodavaca jednom kada postanu visoko obrazovani građani ove zemlje, pa još i prije nego što su se uopšte pozabavili mišlju o studiranju u Republici Srpskoj donose odluku da će kao srednje ili niže kvalifikovani radnici odlaziti u inostranstvo da tamo ostvare svoju egzistenciju, koja u zemljama poput Danske i Finske, a koje smo već naveli kao primjere uspješnih ekonomskih sistema i tržišta

¹⁰ Podaci preuzeti iz brošure *Bosnia and Herzegovina-Tax System* Agencije za unapređenje stranih investicija u Bosni i Hercegovini, str. 21-22, sa web-stranice:

<http://www.fipa.gov.ba/informacije/poslovanje/porezi/default.aspx?id=76&langTag=sr-SP-Cyrl>

¹¹ Podaci preuzeti iz brošure *Bosnia and Herzegovina-Tax System* Agencije za unapređenje stranih investicija u Bosni i Hercegovini, str. 15-16, sa web-stranice:

<http://www.fipa.gov.ba/informacije/poslovanje/porezi/default.aspx?id=76&langTag=sr-SP-Cyrl>

¹² Podaci Zavoda za statistiku Republike Srpske o prosječnoj neto plati i sindikalnoj potrošačkoj korpi. Podaci su preuzeti sa: <http://savezsindikatars.org/statisticki-podaci-i-analize/>

rada, ne dolazi u pitanje, s obzirom da se prosječna plata u ovim državama kreće od 3800 do 4000 eura, dok na potrošačku korpu prosječne četveročlane porodice odlazi 50% od tog iznosa, što je sasvim dovoljno za pristojan život. Međutim, poslodavci u ovim zdravo uređenim državama su, za razliku od poslodavaca u Republici Srpskoj, svjesni vrijednosti radnika i shvataju da je ogledalo uspješnosti jednog ekonomskog sistema, osim isključive dobiti koju ostvaruju, i zadovoljstvo radnika životnim standardom i platežnom moći koje im posao pruža.

3. Rješenja problema trenda opadanja broja upisanih studenata u Republici Srpskoj

Upitate li bilo koga od mladih ljudi koji su se odlučili na odlazak u inostranstvo i prije nego što su uopšte pokušali da upišu fakultet za razloge takve njihove odluke, osim očiglednih egzistencijalnih razloga i neviđenja sopstvene budućnosti u Republici Srpskoj, mnogi od njih navešće i nepovjerenje u institucije koje su pod nadležnošću Vlade Republike Srpske. Konkretan primjer odakle ovo nepovjerenje potiče možemo pronaći u nedosljednim i unaprijed namještenim rezultatima konkursa za zapošljavanje u javnim institucijama i javnim preduzećima, a koje raspisuju pojedina ministarstva. Naime, nije neuobičajena praksa da kandidati koji ispunjavaju apsolutne sve uslove konkursa ili koji bi prema kriterijumima navedenim u konkursu trebali da budu na vrhu liste mogućih zaposlenika bivaju zanemarani u korist manje kvalitetnih kandidata koji su svoju prednost u borbi za posao ostvarili na nekom partijskom sastanku još i prije nego što je konkurs javno raspisan u Službenom glasniku Republike Srpske. Da tragedija bude još veća, ovakva negativna partokratska praksa ostavlja prostor još i gorim manipulativnim, koruptivnim i nepotističkim radnjama. Vrhunac svega je da se određeni konkursi i kriterijumi koji su navedeni u tim konkursima pišu sa isključivim razlogom da bi se pojedine osobe koje su pribjegle maloprije navedenim radnjama „uhljebile“, bez obzira na stvarnu potrebu javne institucije ili preduzeća za tim radnim mjestom. Razočarani takvom situacijom, mladi dolaze do zaključka da nema svrhe prijavljivati se na takve konkurse, već polako pakuju kofere sa pogledom uperenim preko granice u nadi za boljom budućnošću. Samim definisanjem problema ovdje smo razotkrili i njegovo rješenje, koje se jasno očitava u depolitizaciji procesa na osnovu kojeg se mladi u Republici Srpskoj zapošljavaju i eliminaciji svih manipulativnih, koruptivnih, nepotističkih, pa i kriminalnih radnji, što na lokalnom, što na državnom nivou, jer najpoštenijim i najspособnijim mladima nije bitna „boja partijskog dresa“ sve dok iznad njega postoji princip pravednosti koga bi se ministarstva u Republici Srpskoj i njima odgovorna tijela bespogovorno pridržavala. Priznaćemo, zvuči pomalo naivno i utopistički, ali je to jedini način ako želimo da vratimo vjeru mladih u život na ovim prostorima.

Pomenuti problem korupcije se prelijeva i na privatni sektor u kome se ovaj problem manifestuje na jedan drugačiji način, ali su njegovi korjeni uvijek isti i nalaze se u sukobu interesa nadležnih inspekcija koje kontrolišu rad privatnih poslodavaca u Republici Srpskoj. Iako kod privatnih poslodavaca u mnogo manjoj mjeri vlada praksa „po babu i po stričevima“, nego što je to slučaj u javnom sektoru, osim ako nije u pitanju porodični posao, što sa aspekta inicijative pokretanja malih i srednjih preduzeća koja bi trebala da čine stub stabilnog ekonomskog sistema i tržišta rada jedne države i nije apriori negativno, koruptivne radnje kojima pribjegavaju privatni poslodavci u nastojanju da ostvare nepoštenu prednost u tržišnoj utakmici u odnosu na druge konkurente, kao i njihova eksploatorska narav kada su u pitanju ljudski resursi, utiču na mlade obrazovane ljude kojima privatni poslodavci tek treba da pruže priliku ili koji su već zaposleni u nekom od privatnih preduzeća sa većinskim ili apsolutnim vlasnikom. Osim činjenice da brojni poslodavci neredovno isplaćuju plate i nastoje da, u kolikoj god to mjeri bilo moguće, izbjegnju plaćanje punog doprinosa za radnike

nelegalnim isplaćivanjem „na ruke“ radnika, mladi se često žale i na prekovremeni broj radnih sati koji se po nalogu privatnih poslodavaca rijetko ili gotovo nikad ne evidentiraju, kao i na nemogućnost korištenja prava na godišnji odmor pod prijetnjom otkaza od strane poslodavca, te brojne druge primjere mobinga na radnom mjestu. Logičan slijed postupaka koji se u datim slučajevima nameće radnicima je obraćanje nadležnim inspekcijama rada čija bi prvenstvena funkcija trebala biti zaštita njihovih prava. Međutim, ono što se u praksi često dešava ostavlja radnika na cjedilu, ukoliko odluči da pribjegne žalbi na poslodavca, jer su, iako dobro plaćeni za obavljanje svoje dužnosti, inspektori često skloni primanju mita od strane poslodavca kako bi se stvari zataškale, tako da mladi visokoobrazovani radnici često ne vide svrhu da se žale nadležnim inspekcijama, već poniženi i razočarani svojim položajem u preduzeću daju otkaz, nakon čega je slijedeći logičan korak koji im se nameće odlazak iz Republike Srpske u kojoj ih ni Vladi podređene institucije ne štite od samovolje poslodavaca. Rješenje ove situacije je strožija kontrola i nadzor od strane Vlade Republike Srpske, kako privatnih poslodavaca, tako i odgovornih inspekcija rada sa ciljem neutralizacije ovih koruptivnih i ostalih nelegalnih radnji, što bi povratilo poljuljano povjerenje mladih u institucije, kao prvi korak ka njihovom ostanku. Drugi korak bi bio hitni angažman Vlade u poticanju svih relevantnih aktera za otvaranje novih radnih mjesta, ukoliko ne uz pomoć domaćih, onda uz pomoć stranih investitora koje bi Vlada zakonskom regulativom primorala da prvenstvo u zapošljavanju daje domaćim visokoobrazovanim radnicima. Konačno, institucije Vlade Republike Srpske treba da djeluju kao koheziorna sila koja će, u najkraćem mogućem roku, djelovanje visokoškolskih ustanova usaglasiti sa djelovanjem poslodavaca i pružiti zakonodavni i izvršni okvir takvom djelovanju, ali ne sa ciljem ostvarivanja lične koristi, što vidimo da sve više razjedinjuje ova tri najrelevantnija faktora u kreiranju upisne politike na fakultetima, već sa usmjerenošću na preokretanje negativnog trenda broja upisanih studenata na visokoškolske ustanove preko kojih mladima treba otvoriti jasnu viziju egzistencije na ovim prostorima, kojima će odlazak u inostranstvo biti alternativa, a ne primarna opcija kada završe srednju školu.

Glavni inicijatori promjena koje bi dovele do preokreta ovog negativnog trenda treba da budu upravo visokoškolske ustanove u Republici Srpskoj koje su direktno pogođene odlaskom mladih u inostranstvo koji bi eventualno mogli da upišu neki od studijskih programa na fakultetima, što državnim, što privatnim. Prepreku inovativnim idejama unutar same akademske zajednice predstavljaju kvazi-profesorske elite koje, osim što rade na državnim fakultetima, predaju i na nekoliko privatnih fakulteta, utičući negativno, kako na kvalitet nastave, jer takozvanim „tezgarenjem“, u težnji za što većom zaradom, nanose štetu ponajviše studentima koji nerijetko bivaju uskraćeni za prisustvo takvih profesora, pa su primorani da samostalno savladavaju sadržaje planirane studijskim programima, tako i na mlađe kolege profesore koji su nesumnjivo sposobni da preuzmu određenu odgovornost koju bi sa sobom trebao da nosi poziv profesora na fakultetu, ali im njihove starije kolege, a često i mentori, oduzimaju priliku za lični napredak i razvoj unutar akademske zajednice. Ova pojava svoju kulminaciju doživljava u negativnoj praksi da se pojedini predmeti na fakultetima održavaju na životu isključivo zbog toga da bi pojedini predstavnici navedene kvazi-profesorske elite godinama upravljali katedrama na fakultetima, ne doprinoseći na taj način, ni mladima koji zbog toga gube interesovanje za studiranje, a ni poslodavcima kojima kadrovi obrazovani od takvih profesora postaju neupotrebljivi na savremenom i aktuelnom tržištu rada.

Osim otkrivanja i sankcionisanja ovakvih slučajeva koji bacaju mrlju na profesorski poziv, akademska zajednica bi trebala da napravi iskorak iz njenih rigidnih okvira u dva smijera.

Prvi je potpuno stopiranje studijskih programa koji su detektovani kao suficitarni i dodatno stavljanje akcenta na programe koji su deficitarni njihovim adekvatnim

stipendiranjem. Svakako da bi i Vlada Republike Srpske trebala dati doprinos da se ovakvi potezi stave unutar odgovarajuće zakonske regulative, ali nikako nekakvim „kozmetičkim“ promjenama u vidu odluka i amandmana na postojeće zakone, već donošenjem apsolutno novog Zakona o obrazovanju čija će striktna i dosljedna primjena iznjedriti kvalitet visokoobrazovanog kadra koji će odmah zauzeti mjesto na tržištu rada. Oni koji uvijek gledaju kratkoročno rješenje problema rekli bi da bi potpuno stopiranje određenih studijskih programa dovelo do gubitka zaposlenja za mnoge profesore čiji su programi označeni kao suficitarni. Međutim, rješenje koje nudimo u ovom radu dolazi iz mnogo sveobuhvatnijeg pristupa ovom i ostalim problemima u oblasti obrazovanja. Naime, naš obrazovni sistem već izvjesno vrijeme vapi za korjenitom i koherentnom reformom na sva tri nivoa obrazovanja, počevši od osnovne škole. Reformisan sistem obrazovanja u kome bi se svaki pojedinac jasno usmjeravao ka narednom koraku i konačnom cilju njegovog zapošljavanja, čime bi se doprinijelo, ne samo jasnoj viziji budućnosti mladih u ovoj zemlji, već i njihovom osjećaju da su potrebni ovom društvu. Aktuelna istraživanja tržišta rada pokazuju i da postoji mnogo veća potreba za kvalifikovanom radnom snagom u zanimanjima za koje nije potrebna fakultetska diploma, što nam jasno govori da treba ojačati srednjoškolsku bazu i proširiti dijapazon srednjoškolskih zanimanja kojima bi se najvećem procentu mladih obezbijedio posao po završetku srednje škole. Sigurno je da bi se pomenutom reformom riješio i problem nezaposlenih profesora čiji bi studijski programi bili stopirani, jer bi adaptiranjem na novi sistem obrazovanja mnogi od njih mogli naći posao u proširenoj srednjoškolskoj bazi gdje bi se otvorila potreba za profesorima.

Drugi smijer kojim bi visokoškolske ustanove trebale krenuti jeste posredništvo na relaciji budući studenti-poslodavci. Sve visokoškolske ustanove, bile one državne ili privatne, trebale bi da naprave opsežno i detaljno istraživanje potreba poslodavaca u Republici Srpskoj i da na osnovu toga kreiraju studijske programe, što bi bio iskorak ka poslodavcima. Iskorak ka budućim studentima, visokoškolske ustanove bi trebale napraviti povezivanjem teorijskog dijela nastave sa stručnom praksom koju bi studenti doslijedno obavljali kod budućih poslodavaca i koja bi bila neodvojiv i neupitan dio studijskih programa koji bi, kreirani na ovaj način i transparentno predstavljeni, privukli mlade da upisuju fakultete. Pravna podloga ovakvom potezu osigurala bi se zaključivanjem ugovora visokoškolskih ustanova o obaveznom obavljanju stručne prakse studenata sa poslodavcima. Ugovori bi naravno sadržavali i stavku prema kojoj bi se studentima koji su obavili stručnu praksu garantovalo prvenstvo pri zapošljavanju kod poslodavaca sa kojima su ugovori zaključeni.

Rješenju problema trenda opadanja broja upisanih studenata u Republici Srpskoj doprinio bi i zaokret u poslovnom mentalitetu poslodavaca. Zaokret koji bi išao u pravcu istinskog vrednovanja mladih visokoobrazovanih ljudi kao najvećeg potencijala koji bi poslodavci mogli da iskoriste, ne samo za ostvarenje sebičnih ciljeva gomilanja kapitala, već i za opšte društveno dobro. Treba istaći i vrlo realno predviđanje da bi se pojačan odliv mladih visokoobrazovanih ljudi u inostranstvo mogao negativno odraziti i na poslovanje u Republici Srpskoj, jer bez njih poslodavci neće moći ni da sačuvaju, a kamoli umnože stečeni kapital. Previsoka poreska opterećenja koja poslodavci u Republici Srpskoj ističu kao opravdanje što ne zapošljavaju mlade visokoobrazovane radnike predstavljaju jeftine izgovore, jer je u poređenju sa skandinavskim zemljama koje smo u ovom radu uzimali kao primjere uspješnih ekonomija i sistematske brige o budućnosti svršenih studenata ukupno poresko opterećenje znatno niže u Republici Srpskoj(37%, dok u Danskoj i Finskoj ukupno poresko opterećenje iznosi 50%).¹³ Dugoročno rješenje za poslodavce neće doći sa

¹³ Slovenačko preduzeće *DATA, poslovne storitve, d.o.o.* je u njenom istraživanju koristilo podatke objavljene u godišnjem izvještaju sa sastanka Svjetskog trgovinskog foruma održanom u Davosu, Švajcarska, od 17. do 20. januara 2017 godine, pod nazivom „*Responsive and Responsible Leadership*“. Preuzeto sa: <https://data.si/hr/porezi-eu-kojim-drzavam-placaju-najveci-iznos-poreza/>

smanjenjem poreskih opterećenja na račun gomilanja dobiti, nego sa reinvestiranjem te dobiti u otvaranje novih radnih mjesta za mladi visokoobrazovani kadar. U tom bi slučaju strahovanje poslodavaca da bi ih previsoka poreska opterećenja uz reinvestiranje u nova radna mjesta mogla otjerati u bankrot moglo biti eliminisano mjerama Vlade da poslodavci koji reinvestiraju u nova radna mjesta budu nagrađeni povratom poreza.

4. Zaključak

Potezi koje smo kao preporuke u ovom radu iznijeli najvažnijim relevantnim faktorima u kreiranju upisne politike na visokoškolske ustanove u Republici Srpskoj da bi se zaustavio negativan trend broja upisanih studenata, a kao dio rješenja šireg problema odlaska velikog broja mladih u inostranstvo, vrlo su jasni i nedvosmisleni. Njihova primjena bi dugoročno dovela do stabilnosti, ne samo obrazovnog i ekonomskog sistema, već i društva u cjelini u kome bi mladi ljudi vidjeli ličnu perspektivu na ovim prostorima, ali i pozitivan smijer u kome se zemlja u kojoj žive kreće. Trenutne aktivnosti koje preduzimaju Vlada Republike Srpske, poslodavci i visokoškolske ustanove su jako spore i inertne, s obzirom na ozbiljnost i alarmantnost problema sa kojim se suočavamo, a koji zahtjeva brzo i precizno rješenje, te dosljednu primjenu datog rješenja koje ne ostavlja prostor nedoumicama i manipulacijama bilo koje vrste. Razloge tromosti navedenih kreatora upisne politike na visokoškolske ustanove u Republici Srpskoj možemo tražiti u nedostatku istinske volje da se stvari promjene i interesima veoma malog kruga ljudi koji na trenutnom urušavanju obrazovnog i ekonomskog sistema još uvijek izvlače korist. Međutim, ovakva negativna praksa neminovno vodi društvo u propast, jer je individualistička i sebična, usmjerena ka dodatnom raslojavanju društva jedne zemlje u kojoj basnoslovnim iznosima novca raspoláže samo mali broj ljudi, dok većina ljudi, bar onih radno sposobnih, biva primorana da egzistenciju potraži u inostranstvu. Na neki način, ovaj rad predstavlja apel svim relevantnim faktorima u kreiranju upisne politike na visokoškolskim ustanovama u Republici Srpskoj, ali i svih drugih politika, da u donošenje odluka za određene važne segmente društva, a što mladi svakako i jesu, osim pažljivog i detaljnog planiranja, unesu i svijest o koristi koje cjelokupno društvo treba da ima od njihovih aktivnosti, što bi bio primjer odgovorne i društveno osvještene politike. Bilo kakvo drugačije ponašanje navedenih relevantnih faktora, suprotno od preporuka koje smo iznijeli u ovom radu, nezadrživo nas odvodi u propast.

5. Bibliografija:

1. Čang (2014): Chang, H.J. (2014). *23 things they don't tell you about capitalism*. New York: Bloomsbury Press.
2. Čomski (1999): Chomsky, A. C. (1999). *Free Market Fantasies: Capitalism In The Real World*. San Francisco, California: AK Audio Press.
3. Fridman (1993): Friedman, M. (1993). *Why government is the problem*. Stanford, California: Hoover Institution Press.

Ostali izvori:

1. Bašić, M. (2017): Članak „*Prirodni priraštaj u Srpskoj i dalje KATASTROFALAN, sledećih 10 godina neće biti ništa bolje*“ -u dnevnom listu *Blic*. Objavljen: 08.05.2017. Sadržaj preuzet sa: <https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/prirodni>

- [prirastaj-u-srpskoj-i-dalje-katastrofalan-sledecih-10-godina-nece-biti-nista/h7yg12f](#)
Stranica posjećena: 20.12.2017.
2. Brošura *Bosnia and Herzegovina-Tax System* Agencije za unapređenje stranih investicija u Bosni i Hercegovini. Objavljena: 26.01.2016. Sadržaj preuzet sa: <http://www.fipa.gov.ba/informacije/poslovanje/porezi/default.aspx?id=76&langTag=sr-SP-Cyrl> Stranica posjećena: 20.11.2017.
 3. Članak „*Employment statistics*“ Evropske agencije za statistiku - *Eurostat*. Objavljen: 16.01.2018. Sadržaj preuzet sa: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Employment_statistics Stranica posjećena: 19.01.2018.
 4. Dokument Ministarstva prosvjete i kulture Republike Srpske *Upisna politika na visokoškolske ustanove*. Banja Luka: Ministarstvo prosvjete i kulture Vlade Republike Srpske. Sadržaj preuzet sa: <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mpk/visoko/aktuelno/Pages/Splash.aspx> Stranica posjećena: 17.01.2018.
 5. Javni poziv Zavoda za zapošljavanje Republike Srpske i Agencije za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine za prijavu za „*Projekat Triple Win-Zapošljavanje radnika za zdravstvenu njegu u SR Njemačkoj*“. Objavljen: 04.12.2017. Sadržaj preuzet sa: http://www.zzzrs.net/index.php/projekat/projekat_aposljavanja_radnika_za_zdravstvenu_njegu_u_sr_njemackoj/ Stranica posjećena: 27.12.2017.
 6. Stručna studija preduzeća *Data d.o.o.*, Republika Slovenija pod nazivom „*Porezi u EU - u kojim državam plaćaju najveći iznos poreza?*“. Objavljena: 15.04.2017. Sadržaj preuzet sa: <https://data.si/hr/porezi-eu-kojim-drzavam-placaju-najveci-iznos-poreza/> Stranica posjećena: 28.12. 2017.
 7. Zvanični podaci Zavoda za statistiku Republike Srpske o prosječnoj neto plati i sindikalnoj potrošačkoj korpi objavljeni: 23.01.2018. Sadržaj preuzet sa: <http://savezsindikatars.org/statisticki-podaci-i-analize/> Stranica posjećena: 26.01.2018.

АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ ВЈЕРСКОГ ОБРАЗОВАЊА**Introduction**

In this paper, it has been attempted to point out some of the problems related to the religious education system today, which, apart from acting in the field of spreading religious culture and cultural-religious heritage, has a great influence on the general attitudes of those who attended religious education, and who spread, besides positive and desirable knowledge, such forms of manifest action that lead to situations in the social community that have no distinctions of humanity, democracy, and justice. Such negative processes destabilize societies in its entirety, and communities that rely on such societies are prevented from the peaceful and progressive development. Thus, it is necessary to study such phenomena, to know their practice thoroughly, and on the basis of that, act on the bearers of such religious-educational practices in the stabilising manner, by preventing and changing the direction of their actions. Processes with continuity are changeable categories only under the condition of proving of and practical pointing to their devastating effects and lasting effects on the social community.

Увод

У овом раду је покушано да се укаже на неке од проблема везане за вјерско образовни систем данас с помоћ којег се осим дјеловања на пољу ширења вјерске културе и културно вјерске баштине, умногоме утиче на опште ставове оних који су похађали вјерску наобразбу, а који осим позитивних и пожељних знања шире и такве облике манифестног дјеловања које доводе до стања у друштвеној заједници која немају одлику хуманости, демократичности, а ни праведности. Такви негативни процеси дестабилизују друштва у цјелокупној његовој суштини, а заједницама које се наслањају на таква друштва онемогућавају миран и прогресиван развитак. С тога је неопходно такве појаве изучавати, њихову праксу темељно познавати, па на основу тога стабилизацијски дјеловати на носиоце таквих вјерско-образовних пракси, спречавајући и измјењујући правце њиховог дјеловања. Процеси са континуитетом трајања јесу измјењљиве категорије само уз услов доказивања и практичног указивања на њихова разорна дејства и трајне ефекте на друштвену заједницу.

Муслимански однос према другима базиран је на властитом идентитету

Супротност тиранији – демократији, за муслиманске правнике је исламска правда, а не човјекова слобода.¹

Основно што је значајно утицало на карактер идентитета босанских муслимана јесте њихов доминантни утицај на Балкану међу јужним Словенима готово пет вијекова. Њихов велики утицај на обликовање јужнословенског бића кроз историју је представљао и данас представља потребу за њиховим доминантним утицајем на тлу Балкана. Они се тога неће одрећи. На карактер односа утицала је моћ система који је био успостављен. С тим што реално гледано то и није био систем за широке масе. Уствари је, религија представљала уточиште и обједињујући фактор, а највећу корист

¹ Стјепан Зиммерман, *Религија и животи*, Југословенска академија знаности и умјетности, Загреб, 1938. стр. 128.

од тога су имале мање елите те народне популације које су баштиниле систем власти и обилато га користиле. Мала је разлика у систему живота и благодети животног уживања била између муслимана и не муслимана – обичног народа. Једино што их је чинило узвишенијим за тај систем који су живјели јесте религијско одређење, а сви остали услови су били исти или слични са условима не муслимана.

Они су као и данас, жртве идеологије и једне мање скупине њихових представника који уживају цјелокупан систем којег баштини у смислу идеолошком широка муслиманска популација. Карактер је стваран на основу позиције и богатства која се преносила са кољена на кољено институционализовано подржана од система власти, као у примјеру када имате два дјетета исте годишње доби, а различитог имовинског стања њихових родитеља, па оно које је богатије има у већини случајева различит карактер у смислу одрастања у односу на оно дијете чији су родитељи слабог имовинског стања.

Културни идентитет муслимана не одређује само Ислам као религија. „Култура муслимана никада није и не може бити искључиво исламска култура, иако је исламски елемент у њој средишњи и одређујући“.² А то опет зависи од поднебља гдје је ислам у свом живућем облику појављивао се, настајао или увијек имао већински примат. Па значи да „институције народа који су примили ислам чувају своју оригиналност, па би описати их значило исписати социјалну историју једног дела човечанства“³ Култура босанских муслимана је религијска култура, настала на темељу ислама као идеологије коју су јужни Словени прихватили и баштинили као своју.

Ферментација ислама на Балкану траје од одласка Османлија. Било је покушаја да са Хитлеровим Рајхом остваре муслимани југоисточног Балкана и свој „рај“ али антифашистички покрети на територији Балкана били су силнији у жељи да ослободе Јужне Славене од дотадашњих свих окупација. Од тог момента они и даље ферментирају све до грађанског рата 90-тих година када до данас, час отворено час прикривено наступају са идејом о исламизацији Балканског простора.

Када се посматра однос муслимана Балкана у склопу јужнословенске интеграције, њихове политике коју су проводили од одласка Османлија па све до 90-тих година двадесетог вијека, увијек је била муслиманска.⁴ Без обзира о којој се политици-политичкој странци радило, елите муслиманске су увијек проводиле промуслиманску политику те упркос свим привидима, прерушавањима и самозаваравањима, увијек је остала муслиманска.⁵ Последице једног не активног дјеловања у народним пословима босанских муслимана јесу укоријењени у чињеници да су муслимани „вијековима првенствено окренути религији...национална неодређеност, лутање између етничког и религиозног идентификовања, неимање колективног смјера и недостатак повијесне перспективе, резултирала су колективним несналажењем, и пасивним односом према животу који, последице 1878, нису сматрали својим“⁶ своју муслиманску енергију испољавали су код куће и у приватним сферама. Политичке ставове као превасходни резултат бављења политичким исламом изражавано је само од стране њихових елита који су учествујући у креирању друштвених збивања у јужнословенским

² Дарко Танасковић, *Ислам и ми*, Треће, допуњено издање, Партенон, Београд, 2006. стр. 21.

³ Исто стр. 19-20.

⁴ Види шире: Шаћир Филандра, *Бошњачка политика у XX стољећу*, Издавачко предузеће „Сјетарија“ Сарајево, Сарајево, 1998.

⁵ Дарко Танасковић, *Ислам и ми*, Треће, допуњено издање, Партенон, Београд, 2006. стр. 34.

⁶ Меша Селимовић, *Сјећања*, Бок&Марсо, Београд, 2002.

интеграцијама у исте били укључивани искључиво као муслимани, те су чувајући позиције, тако стечене, чували и религију која им је на основу броја муслимана на простору Југославије давала шансу учешћа у политичким пословима интеграције јужних Словена.

Ко су „бошњаци“ по Доситеју Обрадовићу? „...будући да закон и вера може се променити, а род и језик никада. Бошњак и Ерцеговац турчин, он се Турчин по закону зове, а по роду и језику, како су год били његови чукундедови, тако ће бити и његови последњи унуци: Бошњаци и Ерцеговци, догод Бог свет држи. Они се зову Турци, док Турци том земљом владају, а како се прави Турци врате у свој вилајет, откуда су произашли, Бошњаци ће остати Бошњаци⁷, а биће што су њихови стари били“. Босански муслимани у саставу јужнословенске интеграције су постепено прелазили од вјерског ка народу европејског типа.⁸ Муслимани су на просторима Балкана градили сопствени „идентитет између“, тако што су сопствено понашање проистекло из орјенталне културе користили као самоидентификацијско језгро између католичке и православне културе која их је подејала шта су прије били, а шта они не желе бити, па тако су лични идентитет изграђивали као међупростор.⁹

Појам објективне исламизације започео је још од уласка јужнословенске интеграције у воде и токове другог свјетског рата, можда и прије, али не у толикој мјери у вријеме краљевине СХС и ЈМО (Југословенске муслиманске организације), Мехмеда Спахе и муслиманског општег укључења у политику јужно-Словенску. Интеграције међутим, са сломом социјализма, у Босни Херцеговини заговарале су организације Босанскохерцеговачких муслиманаали на основи и искључиво религије ислама и означавао је период почетка институционализованог процеса објективне исламизације муслиманско – Балканског фактора у оквирима некадашње Југословенске интеграције. Том процесу „национални кључ“ је био механизам за извршење политике објективне исламизације. Од тог времена програмске платформе политичких организација босанских муслимана отворено уводе исламске вриједности у коријене свог политичког организовања и дјеловања на простору јужнословенског Балкана. Муслиманска интеграција, од периода распада Турске власти на Балкану није одиграла до данас улогу да од муслимана изгради народно – грађанску заједницу која није својом постојаношћу искључива и само везана за религију.

Грађанска народност је пала на испиту код Балканских муслимана, па чак ни националне револуције по Европи, нису значајније утицале на прелаз из облика вјерског пута муслимани у Европејско народно-грађанско стање друштвене заједнице,

⁷ „Реч Бошњак значила је за њих, не само покраински географски појам, него још нешто више. Та је реч означавала и неку врсту националне припадности“ **Види:** Мехмед Беговић, *Муслимани у Босни и Херцеговини*, Француско-српска књижара А.М.Поповића, Београд, 1938.

⁸ Да се југословенство којим случајем успјело масовно и стабилно конституисати као државно-национална, неетничка и надетничка категорија грађанске припадности и лојалности, управо би Србима блиска и логична схватања на трагу Доситејевог европејства пружила, не само када је о Муслиманима реч, али у њиховом особеном сучају нарочито, примерен идентификацијски оквир за „еманципацију од наслеђених верских, племенских и локалних скучености, тј. ослобођење од предрасуда и сујеверица, прихватање европске цивилизације, базиране на научном истраживању и на националној етици“ (Види: Пертовић и Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој, 3, Загреб, 1928, стр. 201). За зрење таквог процеса, поред свих других препрека, несудбени Југословени нису имали ни довољно времена. Па ипак, као поуздани индикатор, може послужити чињеница да је, после излажења из фазе пописане „неопредељености“, међу Муслиманима редовно било процентуално највише национално опредељених Југословена. Види: Дарко Танасковић, *Ислам и ми*, Треће, допуњено издање, Партенон, Београд, 2006. стр. 44..

⁹ Исто стр. 47.

и умјесто друштвене они су остали, или боље речено вратили су се вјерској заједници, тако да су народни утопили у вјерски идентитет.

Политичко вођство муслимана „будући недвосмислено исламистички одређено, статус нације доживљава на начин османског милета, тј. конфесионалне заједнице, до ни Срби ни Хрвати, без обзира на своју приврженост православљу, односно католичанству, па чак и пробуђене набоје вјерске искључивости и мржње, у политичком смислу себе тешко да би данас икада одредили као православце, односно католике. Због тога је и њихов политички наступ суштински несамерљив, иако површински привидно истоветан.¹⁰ Ако се с друге стране питамо како да муслимани Балкана од високо секуларизованих и европеизованих дођу до тачке када су од стране разних и домаћих и свјетских анализа сматрани језгром исламског фундаментализма у Европи¹¹ долазимо до чињенице у бити њиховог политичког руководства, а оно је: „било и остало радикално и панисламско, социолошки нерепрезентативно, акционо спремно, одлучно и кадро да искористе свој тренутак и политички се наметну тој заједници као њени најаутентичнији представници, штавише као њена једина нада у тешким и неизвјесним временима.“¹²

Теорија завјере ислама и муслимана је процес који повезује изоловане догађаје и кретања код муслимана, а он је доказ настанка муслиманских група које се одвојено боре за моћ и утицај. Ово данас је друга офанзива ислама на просторе свијета православне традиције. И данас као и у 14. вијеку прво су на удару они који заговарају сопственост на сопственом простору. Отпор у смислу одбране сопствености није принцип непромишљеног агресивног понашања, него процес нужде у којој се мора поред рјечитости користити и средства силе која се примјењује само у толикој мјери да успори нападача и оне који посматрају тај свеукупни процес, а не желе да се на вријеме у њега укључе. Наравно у свему томе највише пострадања имали су, а и данас имају јужни Словени. „ У односу на предходни период, нова је само доктрина у име које, како је својевремено учио Лењин, а на свој начин и језуити, лаж може бити вреднија од истине. „Златно теле“ је сада утопија „новог светског поретка“¹³

Наравно сви ови чињенични услови одређујуће су утицали на свеопштост у начелу живота муслимана на Балкану, а иза свега тога стојало је прије, а и данас стоји системски усмјеравајући фактор преношења са кољена на кољено оног облика знања које је креирало историју понашања муслимана на јужнословенском подручју.

Актуелни проблеми вјерског образовања

Данас је видљиво, а што је већ дуго времена жеља политичких група који су од одласка Османлија са подручја Западног Балкана увијек кроз своје дјеловање настојале да омасовљавају свој рад протежирајући свеобухватни карактер религије којој су давали примат у организовању великог броја муслиманске популације. У том смислу одавно већ присутна су два модела у систему образовања. Свјетовни и вјерски карактер, зависно од владајућег режима заузмали су значајно мјесто у подизању

¹⁰ Исто стр. 82.

¹¹ Термин „*исламски фундаментализам*“, с обзиром на своје основно термилошко значење, није баш најсрећније рјешење да се њиме „покрију“ сви конкретни видови радикализације и политизације исламског учења. Види: Исто стр. 94.

¹² Исто стр. 91.

¹³ Исто стр. 100.

интелектуалних муслиманских маса. Данашња схватања свијета у главама људским мијешају и различито дају перцепције односа у друштву у односу друштва према појавама које среће свакодневно човјек у свом настојању и тежњи за лагодним животом. Свеукупност појава које човјек сусреће у свом животу и његових потреба да савладавајуће утиче на правце властитог живота намеће потребе тражења најлакших и најадекватнијих излаза. Оно што може пружити, а и од најраније фазе људског живота пружа и улијева наду јесте образовање. Стварају се такве перцепције да је за лагодан живот најбоље бити довољно школован-образован. Свако друштво властитим образовањем креира властиту будућност, а и историју сопствене заједнице, било да је религијска или национална.

Са све већим миграционим кретањима долазитће до нових захтјева за редефинисањем школско-образовног система у којем ће се настојат задовољит неколико модела који ће требати да имају заштиту друштва како се исто одласцима младих не би тотално популацијски осиромашило. Прво, настојат ће се створити нови вриједносни систем који би успорио одлазак младих. Друго, системом новог образовања настојат ће се ријешити популација оних који образују младе. Јер, у недостатку ученика нема посла ни за оне који их образују. Напушта се цјелокупна морална повијест човјечанства.¹⁴

Данашњим образовањем желе се надомјестити бројни проблеми с којима се сусреће савремени човјек и друштвена заједница. Од образовања се тражи да постигне такав ниво који може да мијења индивиду околину. Похлепа за материјалним вриједностима захтијева од друштва сталну технолошку продуктивност. Савременом технологијом жели се одговорити на наметнуте изазове пред којим се нађе друштво у циљу његове заштите и његовог напретка. Међутим, с друге стране технологија ствара културу без моралног темеља. У прилици оскудице друштвеног морала падају све вриједности на којима се темеље особине људскости.

Да би то било поправљено све више је примјетно да се са активним повратком у религију жели надомјестити све оно што представља потешкоћу моралне посрнутости. Исправак кривог морала настоји се надомјестити религијским научавањем.

Стагнирање одгојно-образовног система

Образовне и одгојне установе све више губе корак са захтјевом да се младе генерације спреме за живот који ће се одликом моралности красити, који ће оно што није друштвено оправдано и валоризовано као корисно за друштво избацивати. Традиционалне вриједности одгоја и образовања данас полако губе битку са новим трендовима који све више имају утицаја на обликовање младе личности. Породица и школа бивају све више потиснути средствима друштвене комуникације, електронским средствима. Медији као и друштвене мреже постају параметри за вриједност у систему образовања младих људи. Евидентно брзи технолошки развој свијета намеће потребу ради праћења тог темпа да се друштво или појединац одазову брзини корака коју технолошки процеси намећу, па и траже да се прате. Ти процеси су смањили улогу породице у образовању дјете. Да би успјели да прате и задовоље технолошки темпо све већи јаз између генерација се ствара интензивно. Тако долази до тога да родитељи и дјеца уопште или веома минимално комуницирају. Сва комуникација и ако буде остварена своди се поново на захтјеве за задовољавање новотехнолошког праћења, јер онај ко са технологијом не иде у корак постаје терет и себи, а и друштву у којем

¹⁴ Усп. Ј. Ратзингер, Еуропа, њезини садашњи и будући темељи, Вербум, Сплит, 2005., стр. 13.

егзистира. Са прекидом комуникације између дјече и родитеља јавља се јаз између генерација па сукоби и неспоразуми постају перманентни чиниоци њихових односа. Школа постаје терет за онога ко се одгаја, а ако се школа не прихвати као стварна појава која има за циљ образовати младе, онда она против воље младих постаје брана образовања. Не учи се у школама да би се стекло знање него се иста похађа да би се задовољили друштвени стандарди о школовању генерација.

У данашње вријеме школа која све мање има генерација за школовање постаје мјесто ухљебљења старијих генерација који у њима обављају образовну дјелатност. Школа на тај начин постаје сврха постојања за генерације које се не образују, него оне које образују младе људе. Такав систем школства могу да мијењају учитељи, међутим они га неће мијењати ради себе самих, јер би са новим системом били на губитку они сами. Тај проблем преузима на себе да ријеша сва она алтернатива која је врло често супарник школи у образовању младих. Медији, филм и телевизија заузимају велико мјесто у систему вредновања животних појава и сваког односа са чим се сусреће млада особа у властитом живот. Медији утичу да се суд о животу у главама младих људи, формира на такав начин да постаје морално оно што медији изнесу да је морално. Па псовка, насиље, бездушност, постају параметри који чине карактере младих људи. Школа постаје мјесто гдје се тешко постижу образовни циљеви јер она није предмет воље учених него присила коју морају да прођу. Са једне стране класично учење постаје немили терет којег друштво носи из разлога потребе коју намеће класични одгојно-образовни систем. Док с друге стране идентитет и вриједности у актуелним интеграционим глобализацијским кретањима, постају све веће особености конкретног припадања друштвеном устајалом законском систему.

Очување и његовање колективне свијести о идентитету, представља основу на којој се базирају потребе новог школског система. Религија и култура постају константе рјешења за образовни систем нових и садашњих генерација. Намеће се потреба за објашњењем шта од религије проучавати, односно како религија да оправдано наступа у смислу образовања друштвеног школског система.

Обзиром да Европи предстоји измијешаност народа и вјера у већем обиму, посвећење идентитету бит ће важна улога школе да то понесе као основни елемент очувања тог идентитета. Наравно и друге организоване снаге ће настојат чинити да ни један идентитет не ојача и да тиме стекне примат над другим идентитетима. Једно од основних начела у погледу капацитета оног знања које ће се преносити младим умовима јесте теза о оправданом аспекту и позицији религије. Религија је неопходан чинилац система образовања младих. Онолико колика је супериорност религије у пракси учења запостављено то ће се више концепт знања проширити на она подручја која нису доступна без познавања религије. С друге стране устручавање од научавања религије представљат ће хендикеп у спознаји друкчијег и другог од онога што смо ми.

Данашњи систем школства има економско валоризацијски моменат школе у друштву и њене стварне исплативости у смислу колико се од исте може профитирати. Вриједност школовања директно постаје покровитељ квалитета живота, па се занимања одређују по маси новца који се може зарадити школовањем за ту дјелатност. Такође с друге стране неопходно је водити рачуна нарочито у вријеме новосвјетских интеграционих повезивања да су властита коријени, култура, баштина, језик, религија све параметри који чувају идентитет народа. Управо тај идентитет који се настоји очувати добива на важности од различитих ставова оних који желе или креирају школски систем једне заједнице. Зависно од тога колики је утицај преовладавајући на

тај начин долази до истицања оних вриједности које ће школа практиковати учењем да би се задовољило стање научености друштва. У свијету у којем данас преовладава поглед на потребу „ината“ подређују се велики капацитети људске личности да би се постигло што више, а радило што мање. Сваки систем који доноси благостање, а укида, односно своди физички рад на минимум добива оцјену успјешности у односу на све оне системе уз помоћ којих се тешко долази до лагодног живота. На тај начин се и школа сматра отежавајућим условом брзог напретка, али могућношћу доласка до циља који се огледа у лагодности кроз један дужи и исплативији периодни начин. Зато се данас прибјегава креацији таквог школског система који ће допринијети таквом правцу који ће друштва водити у благостање. Наравно, с друге стране постоје и они који се не слажу с тим па покушавају да уведу своје начине у образовање заједнице у којој влада склад. У том настојању јављају се поред општих услова који су стандардизовани у многим земљама посебни услови гдје групе и друштвени правци имају перцепцију стварања јединственог друштвеног погледа. У тој сврси ми данас можемо посматрати два школска система у таквим друштвима. Онај који стоји како ми кажемо на бази једноумља и онај други који стоји на основи радикализације.

Вјерско образовање или истина

Код вјерског образовања или вјере основни проблем је истина. Данас је вјеронаука везана за идентитет једног народа, муслимана. Не проучавати религију је исто што не познавати свој идентитет. А идентитет је на тај начин директно везан за државност. Онда се долази до закључка чија је вјера тога је и идентитет, а чији је идентитет тога је и држава. У данашњим приликама и сватању што је религија, а и њој вјерска подука дошло се до позиције да они који не припадају тој религији све мање и мање вјерују крајњој заједници – држави. Па се тако цијела прича своди на чињеницу сталног и континуираног неповјерења међу припадницима других конфесионалних заједница. Услед не повјерења које је преовладало, а и данас доминира залагање за јединствену државну заједницу постаје само имагинарна фикција. Садашњост оптерећена баластом прошлости која генерира савремено тумачење прошлости као и новотарије, односно нови стандарди у изучавању религије више доприносе не стабилности него што доводе заједницу у њен стабилан поредак. Заједница тако негира друштвени морал који би требао да своју стабилност превасходно базира на истини и праведности. Тај моменат није ни близу заједнице која се зове Босна и Херцеговина. Напротив у вјерском учењу се налази механизам који генерише раздвајање, а ни у којем случају заједништво. Јер вјерски постулати на којим се базира религија ислама иду ка коначности за стварањем јединствене заједнице вјерника, а ова може да буде сама уколико је то једна конфесија и једна религија. Прилази стварном схватању потребе изучавања религије и образовања религијом, а која не би имала у себи перцепцију зла и насиља јесте моменат прошлог показивања оних религијских заједница које нису религија оних који су бројчано већи.

Суштина данашњег пропагирања, односно вјерске подуке, која би имала услове да опстане и да буде схваћена јесте у томе да се другима пружи већа шанса него данас која се пружа у међусобним односима. У том правцу вјерска подука би ишла своје циљу са што мање подозрења од оних који је не прихватају. Један од основних проблема који се јављају у систему вјерског образовања код муслимана је не доследно примјењивање свих оних вјерских норми базираних на религији која се крше и криво тумаче када дођу немирна времена. И управо из тих немирних времена они други који нису припадници ислама у таквим временима у сукобима са муслиманима доносе закључке гдје својим отпором и не повјерењем, које је евидентно изиграно од стране

муслимана, имају отежан приступ кроз будуће интеграционе комуникације. То наравно поспјешују групе појединаца или иступи јавних личности које својим иступима потврде све оне лоше карактеристике испред којих стоји религија ислама. На тај начин се стиче утисак колективног гријеха који ни на који начин не иде у прилог cjелокупној муслиманској популацији, а још евидентније то постаје када са друге стране из редова муслимана нико или не у толикој мјери не иступа у циљу оповргавања таквих ставова који дјелују контраинтеграционо. Напротив, својом шутњом самопотврђују иступе оних који генеришу раздор друштва. Тај моменат би требало школство, базирано на религијском проучавању, да примјети те да му се на адекватан начин успротиви, те да својим већим иступима спријече код других да стичу слику о идентичности свих оних који себе гледају као људе учене правичности у систему вјерских научавања. Суштина учења кроз религијско учење би требала да иде у смислу признавања онаких размишљања која стварају пут толеранцији, не занемарују улогу религије у друштву и признају вриједности које не само што припадају или су у оквиру религије ислама. Толерантно вјерско школство које је способно истаћи све што је добро, без обзира што не произилази из вјерског учења у оквиру ислама.

У Европи нпр. да би се побољшала интелектуална способност муслимана покренути су пројекти исламског образовања у школству: „Свјесне да ће бити доведене пред судове на основу захтјева муслиманских организација за увођењем исламске вјеронауке, али и као израз увјерења након 11.септембра 2001. Да би изучавање ислама у школама под надзором државе могло помоћи друштвену интеграцију муслимана, владе неколико нјемачких покраина покренуле су пробне пројекте исламског образовања у државним школама“.¹⁵ Аустрија је нпр. отишла јако далеко у смислу развитка вјеронауке у школама. „Настава исламске вјеронауке изводи се од школске 1982/83. Према податцима за 2010. она се реализирала у 2109 школа уз ангажман 381. наставника“.¹⁶

„Традиционална исламска правна доктрина полази од премисе да је осигурање пуне слободе исказивања ислама могуће остварити једино у исламској држави која је посвећена cjеловитој примјени његовог вјерозакона, Шеријата“.¹⁷

Уз вјерско образовање у исламу, а и за сам ислам везан је фундаментализам. Увијек постоје и друга тумачења религије ислама која настоје да се наметну оним који требају да слушају вјерску наобразбу. Па је с тога увијек присутно стање да ће се поред опште религијских тема онима који уче наметати и фундаментална објашњења и ставови ислама који кроз школство образује и вјерски карактер добивају увијек своје присталице. Наиме, тим ставом и фундаменталистичким погледом настоји се указати на чишће вјерско образовање, односно образовање које је по фундаменталистима и једино и право. Вјерска наобразба, односно идеје које се протурају иду дотле да уче оним идејним принципима и ставовима у којим је ислам истицан као основ данашње политике.

Јер утицај на вјерско образовање има и умијешаност посредна или непосредна земља са израженим исламским карактером друштвеног властитог уређења. Утицај таквих земаља најприје се огледа у њиховој тежњи да онај радикалнији дио властитог учења пренесу на ону земљу која се с њима повезује на бази исторелигиозности. Тако у

¹⁵ Недим Беговић, *Вјерска слобода и муслиманске мањине у Европи*, Ел-калем, Сарајево 2015. стр. 317.

¹⁶ Исто, стр. 317.

¹⁷ Исто стр.326.

том смислу настају много ригиднији правци учења и образовања у оним земљама које та учења примају од других исламских земаља.

Напор у образовању тако често назван джихад постаје формула и за другу страну медаље. Насиље које проистиче из тога управо колијевку проналази у вјерском образовном систему. С тога је веома неопходно вјерско образовање држати под секуларним надзором да оно неби добило конотацију утемељитеља оног што се зове присила над другим погледима вјерске опредељености. Наравно такав облик вјерског образовања није потребан заједницама муслимана, а нарочито оним заједницама које живе у непосредном контакту са другим религијским припадницима. Вјерска наобразба би требала стремити реалним, истинитим и умјереним вјерским образовањем, таквим које тражи споне и контакте у другим вјерама, а не само у сопственој. Мектеби основне па затим медресе средње школе, у таквим институцијама вјерски начин образовања достигао је највиши ступањ у изучавању религије ислама која је на управном дијелу Османлијске власти имала једини примат у изучавању. Са Аустро - Угарском влашћу затечен је систем од 535 мектеба и медреса, 56 православних и 54 римокатоличке школе.

Замах и почетак школства у Босни и Херцеговини почиње од доласка Османлија, а неки научни кругови тврде да је постојало још у вријеме Цркве Босанске у периоду 1175 – 1180. Образовни систем у доба Цркве Босанске привлачио је или по редовничкој обавези ученике са удаљених крајева. Основа изучавања је била у подучавању латинског језика све до доласка Османлија. Такав црквено-школски систем је поучавао мањи број оних који ће након завршетка изучавања имати своје пријеме у вјековним институцијама – црквама. Из Италије Пагарени из Француске Катари су били ученици који су походили такве школе.

Босанско школство у вријеме Османског царства те Аустро-Угарске владавине

Ако школство гледамо у назад кроз историју примијетно је нпр. У старом вијеку да су људи посвећивали пажњу ратним вјештинама па су тако изучавани предмети који унапређују ратне вјештине. Такође посвећивала се пажња способности ратника па се култура развоја личности у смислу физичке припремљености давао се велики значај.

Оно што је јако карактеристично за вријеме муслиманске школе јесте да је то индивидуализована настава и да се кредибилитет стиче на основу учитеља који је предавао ученику, односно полазнику школе за вјеронауку.

Индивидуализација наставе не значи ништа друго до посвећеност сваког ученика ономе што изучава. У тим школама се изучавао ислам и морал. Наравно морал који је произишао из религије ислама. Онолико колико је ученик усвајао вјеру ислама и колико је био оспособљен да ту вјеру може даље да шири, толико је био успјешнији у савладавању те вјерске школе. Тако да се не ријетко дешавало да се присилним мјерама, физичким злостављањем, настојало код дјеце произвести што већи ступањ познавања онога што се у вјеронауци изучавало. У зависности од постигнутих резултата ученици су из нижих школа вјерског карактера прелазили у више школе са већим референсама исламске религиозности. Наравно у таквим институцијама вјера се у дјечијем добу, односно узрасту учила, преносила искључиво и најуспјешније физичком присилом над дјецом. Отворено се пропагирало: „...што више хоцина шибатуче, то ће мање цехенемска ватра да пече“. Разумљиво је нарочито са данашње дистанце да дјечија доб не претпоставља учење религиозно свјесним путем, колико је то било учење присилним путем.

Други аспект јесте признање или валоризација оних који су стицали вјерска знања у вјерском образовном систему. То је највише упућивало на значај и вриједност који су се огледали у величини и признању онога ко је та знања преносио онима који су иста усвајали. Школа се цијенила по предавачу. Три су основна елемента видљива у документу који се издавао као потврда ученику након свршеног школовања. Први елемент је истицање свеопштег добротинитеља и његовог имена – Бога. Други елемент који је видљиво написан у свједочанству јесте особа и податци о њој, која је поучавала у школи ученике, и трећи елемент јесте податци о свршеном ученику који је похађао ту школу. Школски систем у Босни и Херцеговини се сусретао са великим проблемом након одласка Османлија са подручја Балкана. Проблем се огледао у брзини која је тражила да се са Османског начина школовања пређе на нови начин којег је са собом донијела Аустро-Угарска власт која је добила намјештенство над Босном. Ваљало је целокупан систем који се базирао искључиво на вјерском поучавању, као основу система превести на систем који се базирао на свјетовном облику школства. Прелазак са једног на други систем није био лак. Управо чињеница о вјерском поучавању као основи тог школског система требала је бити превазиђена и замијењена системом школе који на првом мјесту није истицао религију, него научне свјетовне дисциплине, а нарочито није био систем проистекао из вјере оних који су требали да буду поучавани. Ислам није био мјерило вриједности нове школе, новог окупатора Босне и Херцеговине. Наравно отпор томе је био веома изражен, а највећи у томе што су вршена ограничавања присуства муслиманске дјеце таквим школама.

Након доласка Аустро-Угарске нагло је порастао број тзв. „народних школа“. До 1900. године њихов број се у неколико пута повећао. А што је у томе било индикативно јесте да је већина ученика у тим наводним школама припадала исламској вјерској скупини. У почетку прилазак дјеце муслимана у тзв. „народне школе“ био је условљен Аустријском нагодбом са вјерским властима да предавачи буду вјерски предавачи из пријашњих мектеба и медреса, те да наставни планови буду прилагођени муслиманској популацији са учењем ислама и исламске религије.

Земаљска влада за Босну и Херцеговину „од 1.12.1885. године, о називу основних школа у Босни и Херцеговини каже: „Земаљска влада наређује да се назив опћих основних школа промијени у народне основне школе, гдје ријеч „народна“ даје значење опћенитости, а вјерске основне школе ваља од тада називати вјерске (или конфесионалне) основне школе, нпр. Источно-православна, мухамеданска, јеврејска итд. Док до тада кориштене називе као „пучка“ школа, „градска“ школа, ваља сматрати једнаким осталим основним школама“¹⁸

Језик и вјера муслимана од 1463 до 1878.

Босански муслимани говоре јужнословенским језиком. Религија коју испољавају као вјеру је на језику којег смо ријетки разумију. Што значи директно да су ту вјеру примили као другу, а не као прву. Прву су баштинили од дана свог доспијећа на подручје јужнословенско, да би са окупацијом од стране Османлија примили њихову вјеру. То је главна основа од које се ни на који начин теоретски не могу одвојити муслимани у бити објашњења свог коријенског поријекла. Са вјером коју су примили они су се у мноме одвојили од јединства јужних Словена. Јер, база јужнословенства

¹⁸ Истраживачки рад, „БХ. Школство у вријеме Османског царства те Аустроугарске владавине, мр.сц.Мисера Суљић-Сијарић, објављено 23.септембра 2014. <http://bosnjaci.net/prilog.php?pid=53620>

у смислу основе јесте култура и религија хршћанска која је сама по себи обједињујућа за припаднике хршћанства, док су јужни Словени који су прихватили ислам, прихватили аутоматски и интегрирајуће елементе који су иманентни само за припаднике исламске културне духовности. Тако да је основни камен спотицања припадника исламске вјероисповијести, а елемента који живи на јужнословенском подручју, управо религијски концепт који даје и суштину и карактер интеграционог јединства тих припадника у оквиру заједнице ислама. Једини концепт на коме се може градити јединство јужних Словена – муслимана, јесте заједнички језик и простор, јужнословенски Балкан.

Закључак

Нови школски систем који је наслијеђен од Османлија је Аустро-Угарски школски систем. Тај је систем подразумијевао прихватање програма који су садржавали исламске предмете. Није се могло тачније речено приступити школовању муслимана у Аустриској монархији ако се нису признавале вриједности које су достигнуте Османским школством. Када су отворене народне или пучке школе највеће занимање за исте показали су муслимани, а што је с друге стране Аустро-угарској монархији било и јако до тога стало, јер су постојали јаки школски системи са друге двије стране, Српске и Хрватске. Са једне стране интенције школства са православно-Српским приступом, а с друге стране Хрватско-католички правац школовања којег је нарочито ширила Римокатоличка црква. Муслимани су били заинтересовани за пучке школе само из разлога што они нису имали свог заштитника у сопственој близини, тако да су са таквим начином школства успостављали будуће своје јединство које се није базирало ни на једној другој религији осим на оној којој су припадали. Аутономност религије се кроз народне школе жељела што више истаћи, а чиме се велика група јужнословена разликовала од осталих славенских заједница. Данашњи школски систем даје основу поучавања младих једној врсти религијског правца гдје ће се свеобухватно изучавати онај дио религије на онакав начин који није официјелан. Наравно, таква изучавања религије се врше на издвојеним подручјима и не у склопу признатог школског система. Управо та неприступачност чини га занимљивим за оне који то извана за сада само посматрају. Постојање нечега што није признато као опште не значи да такав правац вјерске поуке сутра не постане аутентичан и потребан да би се искористио као свеопшти и званични облик изучавања религије ислама.

Политичка нарав ислама је пријетња, а ако се на политичку нарав научно-цивилизацијски рачуна, онда ислам може бити изазов Балкану и Европи. У вријеме одмицања од суштине религије „златно теле“ постаје све више утопија „новог свјетског поретка“, а он управо од најстаријих насељеника Балкана треба да за рачун демократске утопије Балкан напусти „најбоље у властитој традицији и да изневјери сопствени историјски идентитет“¹⁹

Исламски фактор идентификације преузет ће улогу југословенских муслимана и одвести их на сасвим супротну страну од бића интеграционог јединства јужних Словена. Десило се, најбоље речено, да су муслимани напустили суштину, а прихватили приказ сопствености кроз догму религије која их је већ једном одвела од њихове суштине. На тај начин они већ други пут чине кораке који их удаљавају од њиховог суштинског бића.

¹⁹ Исто стр. 103.

Муслимани и данас лутају и тумарају кроз сопствену историју. Ревизија првог свјетског рата је само један доказ њихове не доследности поштовања онога на што су и сами пристали и што су сами виновници били док се историја бавила народом на истом оном терену на којем су и они сами били и постојали. Ревизија је израз њихове не дослиједности, а не откривање истине у процесу одигравања догађаја везаних за први свјетски рат. Сврставање на страну оних који су простор јужнословенског Балкана нападали, против оног народа који се бранио, није ништа друго него приказ сопствености и вриједности у односу на поштовање своје прошлости.

Ново инсталирани вјерски правци су замка за јединство, традиционалност и духовност, а историјска јерес која се признањем сопствености најефикасније превазилази није доживјела замах у потпуности у оквиру јужнословенства, него је разбијајући јединство јужних Словена тражила свој нови пут из прошлости. Школство као и вјерска наобразба преовлађујуће су утицали на трасе њихове политичке усмјерености. Све до данас основну црту дестабилизирајућег момента управо проводи крива интерпретација улоге религије у животу и вјерника и оних који то још нису постали.

Босански муслимани су сопствени идентитет градили на основу прихватања хришћанских норми регулисања живота. То се у првом реду огледа у прихватању чињеница о једнакости полова.²⁰ У локалном становништву мијења се став односа према већини, па се почињу јављати захтјеви да се буде већина и да се некадашњој већини намећу своја вјерска правила гдје би грађанско право било нпр. замијењено шеријатским, и такав ислам не прави разлику између: 1. културе; 2. религије; 3. државе и 4. права. Транснационалност босанског ислама није појава која је заустављена, она је почела са грађанским ратом у Босни Херцеговини, а траје кроз перманентне захтјеве босанског политичког руководства, да се Босна и тзв. „бошњаци“ афирмишу као главни елемент државности Босне Херцеговине чиме се полако са елементима насиља и страха појачава тенденција сталног и континуираног притиска босанскохерцеговачких муслимана на Босанско не муслиманско становништво. Тако да политике које воде муслимани у Босни Херцеговини се не могу разликовати по томе јесу ли грађанско-секуларне или вјерске, већ по томе што оне имају заједнички моменат, а то је да се жели да истиче право Босанских муслимана као ексклузивитет у државности и право примата у институционализовању транснационалности ислама на тлу јужнословенском. Европску Унију не воде више политичари који познају историју.²¹

На Балкану се са свијешћу јужнословенском не може манипулисати и усмјеравати је у жељеним правцима, као са свијешћу људи Западне Европе и САД. Јужни Словени имају способност анализе и претпоставке о стварном стању са сопствених становишта спознајног процеса. Они се не могу тако лако усмјеравати, као што то желе они који би да сами мисле онако како им се „сервирати“.

Литература

Дарко Танасковић, *Ислам и ми*, Треће, допуњено издање, Партенон, Београд, 2006.

²⁰ <http://srbin.info/2014/09/30/evropski-islam-lekcije-s-balkana/>

²¹ <http://www.intermagazin.rs/sto-dalje-od-pape-i-vatikana-to-bolje/>

Стјепан Зиммерман, *Религија и животи*, Југословенска академија знаности и умјетности, Загреб, 1938.

Шаћир Филандра, *Бошњачка историја у XX стољећу*, Издавачко предузеће „Сејтарија“ Сарајево, Сарајево, 1998.

Меша Селимовић, Сјећања, Бок&Марсо, Београд, 2002.

Мехмед Беговић, *Муслимани у Босни и Херцеговини*, Француско-српска књижара А.М.Поповића, Београд, 1938.

Јозепх Ратзингер, Еуропа, њезини садашњи и будући темељи, Вербум, Сплит, 2005.

Недим Беговић, *Вјерска слобода и муслиманске мањине у Европи*, Ел-калем, Сарајево 2015.

Истраживачки рад, „БХ. Школство у вријеме Османског царства те Аустроугарске владавине, мр.сц.Мисера Суљић-Сијарић, објављено 23.септембра 2014. <http://bosnjaci.net/prilog.php?pid=53620>

Интернет странице

<http://www.intermagazin.rs/sto-dalje-od-pape-i-vatikana-to-bolje/>

<http://srbin.info/2014/09/30/evropski-islam-lekcije-s-balkana/>

ODGOJNE VRIJEDNOSTI U ROMANIMA IVANE BRLIĆ-MAŽURANIĆ: UDŽBENIČKA ANALIZA**Sažetak**

Hrvatska spisateljica za djecu i mlade, Ivana Brlić-Mažuranić (1874.-1938.), čitateljima uglavnom poznata po romanu "Čudnovate zgrade šegrta Hlapića", autorica je i čitateljima manje poznatoga, nedovršenoga romana "Jaša Dalmatin, potkralj Gudžerata". Imajući u vidu autoričine interiorizirane vrijednosti u njezinu književnu djelo, kada je riječ o romanima, ne smije se zanemariti i njezin drugi i ujedno i posljednji roman. Vodeći se razinama divergencije između modernosti i pouke u dječjoj književnosti, koje predlaže Hranjec (2004), u obama autoričinih romanima daju se tipologizirati i hijerarhizirati brojne odgojne vrijednosti koje zastupa. S obzirom na uokvirene odgojne vrijednosti, u radu se analizira i tekstološka zastupljenost romana "Čudnovate zgrade šegrta Hlapića" i "Jaša Dalmatin, potkralj Gudžerata" u osnovnoškolskim udžbenicima za hrvatski jezik i književnost. Rezultati analize ukazuju na zastupljenost i prevladavanje pojedinih vrsta pitanja u nastavi i prema tome mogućnosti vrijednosnoga propitivanja književnoga djela i razvijanja kritičkoga mišljenja, tako važnoga u budućim projekcijama visokoga obrazovanja i pripremanja pojedinca za svijet cjeloživotnoga obrazovanja.

Ključne riječi: Ivana Brlić-Mažuranić, "Čudnovate zgrade šegrta Hlapića", "Jaša Dalmatin, potkralj Gudžerata", književnost, odgoj, pitanje u nastavi

EDUCATIONAL VALUES IN THE NOVELS BY IVANA BRLIĆ-MAŽURANIĆ: A TEXTBOOK ANALYSIS**Abstract**

Croatian children's and youth authoress Ivana Brlić-Mažuranić (1874 – 1938), mostly known to the readership after its novel *The Marvelous Adventures and Misadventures of Hlapić the Apprentice*, has also authored the less known, incomplete novel *Jaša Dalmatin, Viceroy of Gujarati*, less known to the readership. Bearing in mind the authoress' interiorized values in her literary work, one should not neglect her second and simultaneously her last novel. Being lead by the levels of divergence between modernity and moral in children's literature suggested by Hranjec (2004), numerous educational values advocated are to be typologized and hierarchized in both authoress' novels. With regard to the framed educational values, the paper also analyzed a textological representation of *The Marvelous Adventures and Misadventures of Hlapić the Apprentice* and *Jaša Dalmatin, Viceroy of Gujarati* novels in the elementary-school Croatian language and literature textbooks. The analysis results pinpoint a representation and predominance of certain types of questions in lecturing and consequently the capacities of a value-based examination of a literary work while developing critical thinking, so significant in the future projections of higher education and in the preparations of individuals for the world of lifelong learning.

Keywords: Ivana Brlić-Mažuranić, *The Marvelous Adventures and Misadventures of Hlapić the Apprentice*, *Jaša Dalmatin, Viceroy of Gujarati*, literature, education, question in lecturing

¹ Istraživanje i rad oslonjeni su na neobjavljenju doktorsku disertaciju autorice.

1. Odgojne vrijednosti i književnost

Kada se razmatraju književni počeci hrvatske spisateljice Ivane Brlić-Mažuranić (1874.-1938.) govori se, prije svega, o pragmatičnim i didaktičnim počecima. Govoreći o književnosti koja odgaja i koja ima socijalizacijsku funkciju, treba imati na umu da su već u antičko doba postojale biografije koje donose primjere vrline i primjere poroka. Plutarh je, primjerice, napisao veliki broj književnih djela o raspravama iz područja etike i religije. Prema Plutarhovu mišljenju, cilj je biografija razlikovanje poroka i vrline (*exempla virtutis* i *exempla sceleritatis*). On se prije svega vodi moralnim zadacima koji su u njega naglašeniji nego u drugih grčkih i rimskih povjesničara, (Mesihović, 2005). U mnogim je antičkim, ali i srednjovjekovnim tekstovima, bila naglašena odgojno-moralna svrha. No i današnje knjige, često i skriveno i nesvjesno, djeluju slično, a naročito u području dječje književnosti, (Lovrenčić, 2004). Lovrenčić (2004) odgojno djelovanje književnosti oprimjeruje, između ostaloga, i likom šegrta Hlapića i njegove dobre volje i vedrine, a kada se govori o likovima iz književnih djela, Lovrenčić smatra da se za vrijeme čitanja događa proces identifikacije, tj. poistovjećivanja čitatelja s likom. Mikanović (2013) navodi da se sustavi vrijednosti oblikuju i iskustvenim prenošenjem vrijednosti, odnosno iskustvenim učenjem. U tom smislu bitnu ulogu može imati (i ima) književnost. U vrijednostima koje pojedinačno preferira svatko od nas, Mikanović (2013) ubraja obiteljske vrijednosti, tradicionalne vrijednosti, tzv. prave vrijednosti, vrijednosti koje prihvaća pojedinac, vrijednosti koje se promoviraju i prihvaćaju u društvu, tj. društvene vrijednosti. No u kontekstu suvremene književne teorije i performativne koncepcije teksta književnost se smatra govornim činom koji mijenja svijet i proizvode koje imenuje, (Culler, 2001). Napose, književnost se promatra kao jezični iskaz koji utječe na oblikovanje identiteta i prirodu subjekta. Također, Culler (2001) navodi da u onoj mjeri u kojoj ono što jesmo postajemo “nizom identifikacija (...), roman je snažno sredstvo za internalizaciju društvenih normi. (...) [Pripovijesti] razotkrivaju plitkost ovozemaljskog uspjeha, iskvarenost svijeta, njegovu nesposobnost da udovolji našim najplemenitijim težnjama. One razotkrivaju nevolje potlačenih, u pričama koje pozivaju čitatelje da – kroz identifikaciju – određene situacije uvide kao neprihvatljive”, (Culler, 2001, 108). Peternai Andrić (2005) navodi da knjige utječu na oblikovanje identiteta. Danas se, primjerice, često govori da pojedine knjige pospješuje odgoj, dok pojedine knjige kvare čitatelje. Uvjerenje je pojedinaca toliko čvrsto da se izrađuju popisi *najštetnijih knjiga*, knjiga bez kojih bi svijet bio bolji itd. No književnost se bavi i pitanjima identiteta, a književna djela često tematiziraju uspostavu identiteta.² Odnosno, navodi Peternai Andrić, likovi se književnih djela ispostavljaju kao prikladan identifikacijski model. Prema tome, pita se ista autorica, znači li to da književna djela imaju moć oblikovanja i preoblikovanja pojedinca.³ Svakako je zanimljivo pročitati i kratku raspravu Sanje Lovrenčić (2004) u kojoj navodi da se ključ ograničavanja čitanja mladih što ga provode autoritarni ljudi i državni sustavi u bilo kojim vremenima krije upravo u obilju tajnoga odgojnoga djelovanja književnosti jer se unutarne vidno polje čitatelja, navodi autorica, širi dok uviđa raznovrsnost ljudskih sudbina i situacijskih zapleta, autorskih svjetonazora te brojnost

² Identitet kao nejednoznačan pojam, teško je definirati. Antiesencijalističke teorije identitet promatraju kao nestalnu i fluidnu kategoriju. Vladimir Biti (2000) navodi da je osnovna nedoumica pri objašnjavanju pojma *identitet* sadržana u pitanju je li on uzrok, tj. pretpostavka ili posljedica. učinak, određena niza razlikovnih očitovanja, odnosno, može li se između njega i tih očitovanja uspostaviti kakva zakonita veza. Usp. Vladimir Biti (2000) *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska, str. 190.

³ U svojoj raspravi “Učinci književnosti” (2005) autorica polazi od činjenice da postmoderna teorija pripovijedanja premješta naglasak s pitanja vjerodostojnosti i istinitosti pripovjednoga teksta na pitanje političko-etičkih učinaka koje taj tekst čini. Usp. Kristina Peternai Andrić (2005) *Učinci književnosti: Performativna koncepcija pripovjednoga teksta*, Zagreb: Disput.

emocija koje se čitajući smjenjuju. Upravo je to ono što povećava elementarnu sposobnost za razumijevanje drugih ljudskih bića i tolerancije.

Stjepan Hranjec, teoretičar dječje književnosti, u svojim radovima (2004a; 2004b) razmatra svrhovitost književnosti namijenjene djeci. Takva književnost mora vršiti određenu funkciju jer književnost bez funkcije nema smisla, navodi isti autor. U radu “Razine divergencije između modernosti i pouke u dječjoj književnosti” navodi nekoliko razina, hijerarhija, prema stupnju divergentnosti između modernosti i pouke u dječjoj književnosti. Razine su sklada pouka eksplicitnom autorovom poukom, što je ujedno nulta razina sklada. Prvi stupanj sklada, a druga stilska razina, pouka je kroz lik u djelu. Nadalje, treća je razina, a drugi stupanj sklada, tematski izbor autora, a odnosi se na začudnost (tabuiziranost) teme. Sljedeća je razina sklada organiziranost fabule, tj. struktura (pouka posredovana fabulom), dok se najviši stupanj sklada odnosi na sklad između stilske igre i njezine svrhe. Za autora je ovaj najviši stupanj idealna, poželjna pozicija dječjeknjiževnoga teksta, odnosno, ako se autor mladom čitatelju *zavučo pod kožu*, postigao je temeljnu pretpostavku dobivši čitatelja kojemu će prenijeti istine i vrijednosti “iz životne škole”, (Hranjec, 2004b, 13).

Imajući na umu moralno-etičku funkciju književnoga djela, ukoliko se romani Ivane Brlić-Mažuranić iščitaju prema navedenim razinama divergentnosti kako ih je naznačio Hranjec (2004a; 2004b), odnosno prema postupcima pouke kroz lik, pouke kroz fabulu te pouke kroz eksplicitnu autorovu pouku i sklad između stilske igre i pouke, moguće je izdvojiti brojne odgojne vrijednosti poput ljubavi prema bližnjemu, empatije prema životinjama i siromasima, tolerancije prema drugom, razumijevanja, prijateljstva, obitelji, dobrote, hrabrosti i mudrosti, obrazovanja te religijskih vrijednosti – kršćanskih u “Čudnovatim zgodama šegrta Hlapića” te kršćanskih i islamskih u “Jaši Dalmatinu”. Odgojne vrijednosti koje je Ivana Brlić-Mažuranić interiorizirala u vlastito književno djelo općeljudske su, temeljne, vrijednosti. Imajući na umu visoku etičku i moralnu te umjetničku vrijednost promatranih književnih djela autorice nameće se potreba razmatranja zastupljenosti ovih književnih djela u osnovnoškolskim udžbenicima za hrvatski jezik i književnost u Republici Hrvatskoj. No prvenstveno je pitanje, ukoliko su književna djela autorice i zastupljena u promatranom udžbeničkom korpusu, propitkuju li se ona temeljem kritičkoga mišljenja ili tek puke faktografije na razini doslovnosti.

2. Kritičko mišljenje, udžbenici i pitanje u nastavi

Ennis (2011) kritičko mišljenje određuje kao proces odlučivanja u što vjerovati i što činiti. Prema Ennisu, kritičko mišljenje uključuje vrijednosti intelektualnog poštenja i otvorenosti, autonomije i samokritičnosti, predanosti istini i osjetljivosti na kontekst te pritom naglašava vještine razlikovanja činjenica i vrijednosti, razlikovanja implicitnih i eksplicitnih pretpostavki, razlikovanja argumentiranih od neargumentiranih tvrdnji, prepoznavanja grješaka u zaključivanju i određivanje snage argumenta, (Buchberger, Bolčević, Kovač, 2017, 112).

Liu (2007; prema: Bjelanović Dijanić, 2012, 168) kritičko mišljenje podrazumijeva kao obrazovni ideal naglašavajući raskorak između obrazovnih praksi i obrazovnih ideala. Tradicionalni oblik nastave, tj. jednostrani obrazovni sustavi, od učenika zahtijeva reprodukciju stečenoga znanja naspram poticanja kritičkoga mišljenja te “zapostavlja pitanja morala, suradnje, povjerenja, poštovanja”. Budući da su školski udžbenici osnova aktivnoga učenja i važna, neizostavna, sastavnica nastavnog procesa, pitanja postavljena u njima važna su s obzirom na pozicionirajuću važnost u promicanju kritičkoga mišljenja. Odnosno, ukoliko su učenicima ponuđena samo doslovna pitanja ne može se očekivati razvoj kreativnoga i kritičkoga mišljenja. “Pitanjima usmjeravamo mišljenje”, a cilj se poučavanja ogleda u “poticanju učenika k mišljenju višeg reda, kako bi se koristili znanjem i idejama”, (Peko i

Pintarić, 1999, 149). Upravo pitanja zauzimaju važno mjesto u ovom procesu. “Sanders je (1969., prema: Steele, J. L., Meredith, K. S. Temple, C., 1998.) učinio reviziju Bloomove taksonomije pitanja s ciljem razvijanja i usmjeravanja kritičkog razmišljanja o tekstu”, (Peko i Pintarić, 1999, 150) te prema tome možemo razlikovati sljedeća pitanja: doslovna, translacijska, interpretacijska, aplikacijska, analitička, sintetička te evaluacijska pitanja. Pitanja s obzirom na kritičko propitivanje književnoga teksta prikazana su slikom 1.

Slika 1: Bloomova taksonomija pitanja prema Sandersovoj inačici, (Peko i Pintarić, 1999, 150).

Doslovna pitanja su pitanja prve razine prisjećanja, a od učenika zahtijevaju isključivo činjenično, faktografsko, znanje. Kod doslovnih pitanja nema kritičkoga i vrijednosnoga propitivanja književnoga teksta. Translacijska i interpretacijska pitanja vrijednosna su pitanja koja traže od učenika preoblikovanje informacija. Na višoj razini mišljenja interpretacijska su pitanja ključna jer od učenika traže otkrivanje veze između ideja, činjenica, definicija ili vrijednosti. Aplikacijska pitanja su pitanja treće razine primjene, a od učenika traže dublje rješavanje problema. Analitička pitanja su pitanja četvrte razine analiziranja kojima se propituju dijelovi okolnosti događaja ili tijeka radnje. Sintetička pitanja su pitanja pete razine stvaranja kojima se potiče kreativno rješavanje problema originalnim mišljenjem. Evaluacijska pitanja su pitanja šeste razine prosuđivanja kojima se od učenika traži zaključivanje o dobru i zlu ili ispravnom i pogrešnom. Ovim se pitanjima učenika usmjerava razumijevanju novih informacija i njihovoj primjeni u osobni sustav vrijednosti uz kritičko argumentiranje vlastitih stavova.⁴

U radu se prema tome analizira zastupljenost romana “Čudnovate zgode šegrta Hlapića” i “Jaša Dalmatin, potkralj Gudžerata”, Ivane Brlić-Mažuranić u osnovnoškolskoj udžbeničkoj

⁴ Usp. Anđelka Peko i Ana Pintarić (1999) Uvod u didaktiku hrvatskoga jezika, Osijek: Pedagoški fakultet, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, str. 116; “Vrste pitanja u nastavi književnosti”, Filozofski fakultet u Splitu, Sveučilište u Splitu, https://www.ffst.unist.hr/_download/repository/Vrste_pitanja_u_nastavi_knjizevnosti.pdf. Pristupljeno: 24. veljače 2016.

građi za hrvatski jezik i književnost u Republici Hrvatskoj, a s obzirom na zastupljenost autoričinih tekstova u udžbenicima problematizirana su postavljena pitanja prema Sandersovoj reviziji (1969) Bloomove taksonomije.⁵ Ranija istraživanja pokazuju da u nastavi pretežu doslovna pitanja.⁶ Takvim se pitanjima ne propituje tekst u vrijednosnom smislu jer nema usmjeravanja na razumijevanje slojeva teksta i dublje tekstovne strukture. Doslovna pitanja od učenika ne zahtijevaju divergentno mišljenje i ne razvijaju kritičko mišljenje. Facione (1990) kritičko mišljenje određuje prema šest ključnih vještina koje uvelike korespondiraju s vrstama pitanja u nastavi. Interpretacija, kao vještina kritičkoga mišljenja, odnosi se na razumijevanje značenja kroz procese kategorizacije, dekodiranja i objašnjavanja dok se analiza odnosi na identificiranje odnosa koncepata, tvrdnji i pitanja kroz procese definiranja i uspoređivanja pojmova te prepoznavanja i analize argumenata. Evaluacija se pak odnosi na procjenjivanje opravdanosti tvrdnji, kontekstualne važnosti onoga što se zastupa i valjanosti argumenata te postavljanje pitanja i oblikovanje protuargumenata prema onome što se zastupa. Inferencija se odnosi na prepoznavanje pretpostavki koje zahtijevaju dokaze, prepoznavanje pravovaljanih informacija, oblikovanje različitih alternativni za rješavanje problema, izvođenja opravdanih zaključaka. Objasnjavanje se kao vještina kritičkoga mišljenja odnosi na iznošenje i predstavljanje ishoda promišljanja o određenoj temi i načina kako se došlo do tih ishoda s posebnim fokusom na predstavljanje argumenata dok se samoregulacija odnosi na samovrjednovanje procesa zaključivanja uz ispravljanje vlastitih pogrešaka u zaključivanju, (Buchberger, Bolčević, Kovač, 2017, 113). Kritičko mišljenje, razvidno je, uključuje više razine mišljenja pa prema tome i pitanja višega reda potiču razvoj kritičkoga mišljenja čije vještine uvelike korespondiraju s vrstama pitanja u nastavi. Kritičko mišljenje, navode isti autori, doprinosi višim razinama usvojenosti i razumijevanja nastavnoga sadržaja, pomaže učenicima lakše pratiti nastavni sadržaj i kritički ga vrjednovati. Kritičko mišljenje osim toga pospješuje razvoj samoreguliranoga učenja, potiče samovrjednovanje procesa učenja te od učenika zahtijeva samostalnost u donošenju zaključaka. Istraživanja pokazuju da nastavnik ima najvažniju ulogu u poticanju razvoja kritičkoga mišljenja primjenom suvremenih nastavnih strategija koje potiču aktivno učenje. Postavljanje izazovnih pitanja i uvažavanje stila mišljenja učenika imaju u tom procesu vrlo važnu ulogu, (Buchberger, Bolčević, Kovač, 2017, 111-112).

Analiza zastupljenih udžbeničkih pitanja daje uvid u vrijednosno i kritičko propitivanje književnoga teksta te zastupljenost romana Ivane Brlić-Mažuranić u udžbeničkoj građi za osnovnu školu u nastavi hrvatskoga jezika i književnosti. Za potrebe rada analizirano je 57 osnovnoškolskih udžbenika za nastavu hrvatskoga jezika i književnosti prema *Katalogu obveznih udžbenika i pripadajućih dopunskih nastavnih sredstava za osnovnu školu 2014./2015.* Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske. Analizirani su udžbenici za hrvatski jezik i književnost prema prema zadnjim promjenama od 13. srpnja 2016. godine. U analizu nije uključena udžbenička građa za učenike s posebnim obrazovnim potrebama (stjecanje naobrazbe po posebnom programu) te udžbenička građa za slijepe učenike. Popis analizirane udžbeničke građe dan je u prilogu na kraju rada (Prilog 1).

3. Zastupljenost romana Ivane Brlić-Mažuranić u osnovnoškolskoj udžbeničkoj građi za nastavu hrvatskoga jezika i književnosti

⁵ U radu su analizirana pitanja koja se odnose izravno na zastupljeni tekst, odnosno, nisu analizirana *osobna pitanja* jer nisu izravno povezana s razumijevanjem i propitivanjem teksta. Osobna su pitanja u nastavi važna zbog doživljajne motivacije, no budući da za potrebe ovoga rada nisu relevantna, nisu dijelom analize.

⁶ Usp. Peko i Pintarić (1999, 115; prema: M. Zelina i Zelinova M., 1994; Steele, J. L., Meredith, K. S., Temple, C., II, 1998, 16), ali i Creativity.hr, "Čemu nas podučavaju udžbenici", <https://creativity.hr/archives/800>. Pristupljeno: 24. veljače 2016.

Prema *Katalogu obveznih udžbenika i pripadajućih dopunskih nastavnih sredstava za osnovnu školu 2014./2015.* Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske analizirano je 57 osnovnoškolskih udžbenika za nastavu hrvatskoga jezika i književnosti. Rezultati su prikazani Tablicom 1.

Tablica 1: Romani Ivane Brlić-Mažuranić u osnovnoškolskoj udžbeničkoj građi za hrvatski jezik i književnost.

Razred	Broj propisanih udžbenika	Zastupljenost romana Ivane Brlić-Mažuranić
1.	10	ne
2.	8	ne
3.	8	da (4 udžbenika): - roman "Čudnovate zgrade Hlapića": • čitanke (4): 1. Diana Zalar, Dijana Dvornik, Frano Petruša, "Kuća igrajuća: čitanke za treći razred osnovne škole", 2. Sandra Centner, Anđelka Peko, Ana Pintarić, Lidija Bakota, Valentina Majdanić, "Moja staza 3: čitanke s višemedijskim nastavnim materijalima u trećem razredu osnovne škole", 3. Vesna Marjanović, Andrea Škribulja, Marina Gabelica, Renata Gredelj, "Hrvatski na dlanu 3: čitanke i udžbenik hrvatskoga jezika za treći razred osnovne škole", 4. Sonja Ivić, Marija Krmpotić-Dabor, "Zlatna vrata 3: udžbenik hrvatskog jezika u 3. razredu osnovne škole".
4.	8	ne
5.	5	ne
6.	6	ne
7.	6	ne
8.	6	ne
UKUPNO UDŽBENIKA:		4

Iz tablice je uočljivo da je zastupljenost romana Ivane Brlić-Mažuranić u osnovnoškolskoj udžbeničkoj građi za nastavu iz hrvatskoga jezika i književnosti iznimno niska. Od 57 analiziranih udžbenika autorica je promatranim tekstovima zastupljena u svega 4 udžbenika. Važno je spomenuti da u svim osnovnoškolskim udžbenicima, s iznimkom onih za 3. razred, nema niti jednoga ulomka iz romana. Dakle, kada su u pitanju autoričini romani, učenici se s tekstovima Ivane Brlić-Mažuranić sreću tek u trećem razredu osnovne škole. Jedini roman autorice koji je zastupljen u analiziranim udžbenicima jesu "Čudnovate zgrade Hlapića" koji je zastupljen u četirima udžbenicima. Roman "Jaša Dalmatin, potkralj Gudžerata" ne pojavljuje se niti u jednoj udžbeničkoj jedinici. Analizom se može zaključiti da je zastupljenost romana u osnovnoškolskim udžbenicima hrvatskoga jezika i književnosti izuzetno niska, odnosno tek o uvjetnoj zastupljenosti može se govoriti isključivo na razini

romana “Čudnovate zgrade šegrta Hlapića”. Dakle, u svom osnovnoškolskom obrazovanju učenici se kroz nastavu književnosti nemaju prilike detaljnije sresti s književnim korpusom Ivane Brlić-Mažuranić.

Analiza udžbeničkih pitanja koja se odnose isključivo na razumijevanje teksta, pokazuje da u nastavi hrvatskoga jezika i književnosti prevladavaju doslovna pitanja te da su pitanja višega reda mnogo manje zastupljena. Rezultati su prikazani Tablicom 2.

Tablica 2: Udžbenička pitanja u nastavi hrvatskoga jezika i književnosti za osnovne škole.

Razred	Zastupljena pitanja	
1.	-	
2.	-	
3.	-	
4.	N = 103 pitanja	doslovna = 53 analitička = 16 interpretacijska = 10 translacijska = 8 sintetička = 6 evaluacijska = 6 aplikacijska = 4
5.	-	
6.	-	
7.	-	
8.	-	
UKUPNO PITANJA:	103	doslovna = 53 analitička = 16 interpretacijska = 10 translacijska = 8 sintetička = 6 evaluacijska = 6 aplikacijska = 4

Podatci iz gornje tablice pokazuju porazne podatke. Od ukupno 103 pitanja zastupljena u analiziranoj udžbeničkoj građi 53 pitanja čine doslovna pitanja, odnosno pitanja najniže razine razumijevanja teksta, što čini 51,46% od ukupnoga broja pitanja. Dakle, sve ostale vrste pitanja zajedno ne čine niti polovicu od ukupnoga broja analiziranih pitanja. Analitičkih je pitanja zastupljeno svega 15,53 posto (N=16). Interpretacijskih je pitanja ukupno 10, tj. 9,71 posto. Translacijskih je pitanja svega 8, tj. 7,77 posto. Sintetičkih je i evaluacijskih pitanja po 6, što čini 5,83 posto po pojedinoj skupini pitanja. Aplikacijska pitanja, najmanje zastupljena, čine svega 3,88 posto (N=4) od ukupnoga broja pitanja. Iz navedenoga se može zaključiti da se roman “Čudnovate zgrade šegrta Hlapića” Ivane Brlić-Mažuranić u osnovnoškolskoj udžbeničkoj građi za nastavu iz hrvatskoga jezika i književnosti nedovoljno vrijednosno propituje s obzirom na postavljena pitanja koja se tiču isključivo priloženoga teksta. Sveukupnost analiziranih udžbeničkih pitanja za nastavu iz hrvatskoga jezika i književnosti, a koja se odnose na romane Ivane Brlić-Mažuranić, potvrđuje prijašnja

istraživanja⁷ kojima se dokazuje da u nastavi prevladavaju doslovna pitanja. Budući da su evaluacijska pitanja, pitanja šeste razine prosuđivanja, koja učenika usmjeravaju razumijevanju teksta i prema tome novim informacijama i njihovoj implementaciji u osobni sustav vrijednosti, može se zaključiti da u osnovnoškolskoj udžbeničkoj građi za nastavu hrvatskoga jezika i književnosti, a koja se odnosi na romane Ivane Brlić-Mažuranić, nedostaje vrijednosno propitivanje ulomaka koje bi razvijalo doživljajno-spoznajne (receptijske) mogućnosti učenika i po tom potencijalno djelovanje na osobni sustav vrijednosti čitatelja, tj. učenika.

Prema svemu navedenom može se zaključiti da s obzirom na zastupljenost romana Ivane Brlić-Mažuranić u osnovnoškolskoj udžbeničkoj građi za nastavu hrvatskoga jezika i književnosti nedostaje odgojno-vrijednosnog propitivanja teksta koje bi moglo utjecati na odgojni učinak književnosti u smislu oblikovanja vrijednosnoga sustava mladog čitatelja (učenika). Prevladavajuća su udžbenička pitanja doslovna pitanja što upućuje na faktografski usmjerenu nastavu. O štetnosti takve nastave i upozorenjima o njezinoj neučinkovitosti upozorio je još Roland Barthes 1969.⁸ godine kada je na jednom od prvih kongresa o nastavi književnosti održanom u Parizu upozorio da nastava “koja se zasniva na zbirci odlomaka s pratećim sadržajima i drugim podacima o tekstu i piscu iz učenika stvara tek nepismene nečitatelje, a tako dobiveno školsko znanje o književnosti ne služi ničemu doli rješavanju križaljki i kvizova”. Drugim riječima, učenik upamćuje puke podatke, u životu praktično neprimjenjive. Ukoliko se pri korištenju čitanki u nastavi književnosti učenike zahtijeva na uobičajenoj raščlambi, prosudbi i tumačenju, estetskim vrijednostima književnih ulomaka i provjeravanju književnoteorijskih pojmova tada se ne može očekivati da će učenici “uistinu iskazivati svoj doživljaj” o pročitanoj, (Marušić, 2011, 81). Ista autorica navodi da knjige mogu utjecati na oblikovanje identiteta, a osobito čitanke.⁹ Problematiku oblikovanja i odgajanja književnim tekstovima postavlja u suvremene književnoteorijske okvire propitujući općenitu svrhovitost književnosti, odnosno ne samo dječje književnosti. Polazeći od teze da je sve napisano zaista napisano s nekim ciljem autorica se referira na performativnu koncepciju narativnoga teksta koja ne polazi od istinitosti i vjerodostojnosti pripovjednog teksta već učinaka koje taj tekst proizvodi. Suvremena se književna teorija bavi pitanjima tvorbe identiteta i identifikacije subjekata pri čemu se zaključuje da je identitet nestalna, fluidna kategorija, neesencijalistička, promjenjiva i uvijek u nastajanju. U tom kontekstu i romani Ivane Brlić-Mažuranić, koji obiluju odgojnim vrijednostima, zasigurno trebaju biti mnogo zastupljeniji u suvremenoj udžbeničkoj građi jer se, u pedagoškom smislu, mogu ponuditi kao poželjan identifikacijski model mladom čitatelju. Naposljetku, budući da “kritičko mišljenje pridonosi višim razinama usvojenosti obrazovnih sadržaja što potiče učenike na osmišljavanje vlastitih primjera i interpretaciju sadržaja poučavanja vlastitim riječima, a ne isključivo njegovu reprodukciju” i udžbenička pitanja u nastavi hrvatskoga jezika i književnosti kada su u pitanju analizirana književna djela Ivane Brlić-Mažuranić, ali i općenito, trebala bi u mnogo zastupljenijoj mjeri biti ona višega reda. Učenici će tako razvijati vještine kritičkoga mišljenja te uviđati dublje slojeve književnoga teksta koji su više od puke faktografije i njezinog upamćivanja.

⁷ Isto.

⁸ Usp. Roland Barthes (1971) *Reflection on a Manual*. Publications of Modern Language Association of America, 112, str. 72-75. U: Meta Grosman (2004) “Novi odgojni potencijali suvremene književnosti za djecu u 21. stoljeću”, *Književnost i odgoj*, Zbornik, (priređila: Javor, Ranka), Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, str. 26-37.

⁹ “Knjige mogu utjecati na oblikovanje identiteta. Posebno one koje nas upućuju na druge, one koje po definiciji trebaju sadržavati vrijedne tekstove. Osobito čitanke. Knjige su učinkovito sredstvo nacionalnoga odgoja, kao što mogu biti i sredstvo indoktrinacije”, (Marušić, 2011, 76).

4. Literatura

1. Biti, Vladimir (2000) *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska.
2. Bjelanović Dijanić, Željka (2012) "Neke metode za razvoj kritičkog mišljenja učenika po ERR sustavu", *Metodički ogledi*, 19 (2012) 1, str. 163-179.
3. Brešić, Vinko (ur.) (2010) "Sabrana djela Ivane Brlić-Mažuranić", Jaša Dalmatin, potkralj Gudžerata, Slavonski Brod: Ogranak Matice hrvatske, str. 247-483.
4. Brešić, Vinko (2014) (priredio) Ivana Brlić-Mažuranić: *Čudnovate zgone šegrta Hlapića: pripovjest za malu djecu. Šest konaka šegrta Hlapića: igrokaz za djecu*, Zagreb: Večernji list – Matica hrvatska.
5. Buchberger, Iva, Bolčević, Valentina, Kovač Vesna (2017) "Kritičko mišljenje u obrazovanju: dosadašnji doprinosi i otvoreni smjerovi", *Metodički ogledi*, 24, 1, str. 109-129.
6. Creativity.hr, "Čemu nas podučavaju udžbenici", <https://creativity.hr/archives/800>. Pristupljeno: 24. veljače 2016.
7. Culler, Jonathan (2001) *Književna teorija: Vrlo kratak uvod*, Zagreb: AGM.
8. Hranjec, Stjepan (2004a) "Književnost bez pouke?", (priredila: Javor, Ranka) *Književnost i odgoj: Zbornik*, Zagreb, 29. travnja 2003., Knjižnice grada Zagreba, str. 11-18.
9. Hranjec, Stjepan (2004b) "Razine divergencije između modernosti i pouke u dječjoj književnosti", *Život i škola: Časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, L(12), str. 7-15.
10. Lovrenčić, Sanja (2004) "O knjigama i odgoju", (priredila: Ranka, Javor) *Književnost i odgoj: Zbornik*, Zagreb, 29. travnja 2003., Knjižnice grada Zagreba, str. 7-10.
11. Marušić, Patricia (2011) "Vrjednovanje književnih tekstova u suvremenim osnovnoškolskim čitankama (teorijski okvir za vrjednovanje čitanki)", *Dijete i jezik danas – Dijete i tekst*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa, Osijek: Učiteljski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, str. 71-85.
12. Mikanović, Brane (2013) "Vrednosne orijentacije učenika osnovne škole u slobodnom vremenu", *Istraživanja*, br. 4., str. 53-69.
13. Mesihović, Salmedin (2015) *ORBIS ROMANVS: Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije*, Sarajevo. Elektroničko izdanje.
14. Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske, "Katalog obveznih udžbenika i pripadajućih dopunskih nastavnih sredstava za osnovnu školu 2014./2015.", <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=13199&sec=3625>. Pristupljeno: 3. kolovoza 2016.
15. Peko, Anđelka i Pintarić, Ana (1999) *Uvod u didaktiku hrvatskoga jezika*, Osijek: Pedagoški fakultet, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
16. Peternai Andrić, Kristina (2005) *Učinci književnosti: Performativna koncepcija pripovjednog teksta*, Zagreb: Disput.
17. Roland Barthes (1971) *Reflection on a Manual*. Publications of Modern Language Association of America, 112, str. 72-75. U: Meta Grosman (2004) "Novi odgojni potencijali suvremene književnosti za djecu u 21. stoljeću", *Književnost i odgoj*, Zbornik, (priredila: Javor, Ranka), Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, str. 26-37.
18. "Vrste pitanja u nastavi književnosti", *Filozofski fakultet u Splitu, Sveučilište u Splitu*, https://www.ffst.unist.hr/_download/repository/Vrste_pitanja_u_nastavi_književnosti.pdf. Pristupljeno: 24. veljače 2016.

PRILOG 1. Popis analiziranih osnovnoškolskih udžbenika za nastavu hrvatskoga jezika i književnosti za školsku godinu 2014./2015.

1. Pavličević-Franić, Dunja, Velički, Vladimira, Zalar, Diana, Domišljanović, Vlatka (2015) Čitam i pišem: hrvatska početnica – udžbenik za prvi razred osnovne škole – tiskana slova, Zagreb: Alfa.
2. Pavličević-Franić, Dunja, Velički, Vladimira, Zalar, Diana, Domišljanović, Vlatka (2015) Čitam i pišem: hrvatska početnica – udžbenik za prvi razred osnovne škole – pisana slova, Zagreb: Alfa.
3. Budinski, Vesna, Diković, Marina, Ivančić, Gordana, Veronek Germandik, Saša (2008) P kao početnica: početnica za prvi razred osnovne škole, (1. dio, za učenje tiskanih slova), Zagreb: Profil.
4. Budinski, Vesna, Diković, Marina, Ivančić, Gordana, Veronek Germandik, Saša (2008) P kao početnica: početnica za prvi razred osnovne škole, (2. dio, za učenje pisanih slova), Zagreb: Profil.
5. Marjanović, Vesna, Škribulja, Andrea, Gabelica, Marina, Gredelj Renata (2014) Početnica slova na dlanu: početnica za prvi razred osnovne škole, 1. dio, za učenje tiskanih slova, Zagreb: Profil.
6. Marjanović, Vesna, Škribulja, Andrea, Gabelica, Marina, Gredelj Renata (2014) Početnica slova na dlanu: početnica za prvi razred osnovne škole, 2. dio, za učenje pisanih slova, Zagreb: Profil.
7. Ivić, Sonja, Krmpotić-Dabo, Marija (2014) Pčelica početnica – I. dio: za 1. razred osnovne škole + slovarica, Zagreb: Školska knjiga.
8. Ivić, Sonja, Krmpotić-Dabo, Marija (2014) Pčelica početnica – II. dio: za 1. razred osnovne škole + listići, Zagreb: Školska knjiga.
9. Zokić, Terezija, Vladušić, Benita (2014) Slovo po slovo 1: početnica u prvom polugodištu – tiskana slova, Zagreb: Školska knjiga.
10. Zokić, Terezija, Vladušić, Benita (2014) Slovo po slovo 1: početnica s višemedijskim nastavnim materijalima u drugom polugodištu – pisana slova, Zagreb: Školska knjiga.
11. Zalar, Diana, Dvornik, Dijana, Petruša, Frano (2009) Kuća svemoguća: čitanka za drugi razred osnovne škole, Zagreb: Profil.
12. Budinski, Vesna, Franjčec, Katarina, Zelenika Šimić, Marijana, Lukas, Ivana (2009) Od slova do snova 2: čitanka za drugi razred osnovne škole, Zagreb: Profil.
13. Centner, Sandra, Peko, Anđelka, Pintarić, Ana, Bakota, Lidija, Majdenić, Valentina (2014) Moja staza 2: čitanka s višemedijskim nastavnim materijalima u drugom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.
14. Težak, Dubravka, Polak, Sanja, Cindrić, Darko (2015) Cvrkut riječi: čitanka i jezični udžbenik za drugi razred osnovne škole, Zagreb: Alfa.
15. Marjanović, Vesna, Škribulja, Andrea, Gabelica, Marina, Gredelj, Renata (2014) Hrvatski na dlanu 2: čitanka i udžbenik hrvatskoga jezika za drugi razred osnovne škole, Zagreb: Profil.
16. Ivić, Sonja, Krmpotić-Dabo, Marija (2014) Zlatna vrata 2: integrirani udžbenik za nastavu hrvatskog jezika i književnosti u 2. razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.
17. Zokić, Terezija, Vladušić, Benita (2014) Slovo po slovo 2 – 1. polugodište: integrirani radni udžbenik hrvatskog jezika i književnosti s višemedijskim nastavnim materijalima u drugom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.
18. Zokić, Terezija, Vladušić, Benita (2014) Slovo po slovo 2 – 2. polugodište: integrirani radni udžbenik hrvatskog jezika i književnosti u drugom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.

19. Zalar, Diana, Dvornik, Dijana, Petruša, Frano (2010) Kuća igrajuća: čitanka za treći razred osnovne škole, Zagreb: Alfa.
20. Budinski, Vesna, Franjčec, Katarina, Veronek Germadnik, Saša, Zelenika Šimić, Marijana, Lukas, Ivana (2009) Od slova do snova 3: čitanka za treći razred osnovne škole, Zagreb: Profil.
21. Centner, Sandra, Peko, Anđelka, Pintarić, Ana, Bakota, Lidija, Majdenić, Valentina (2014) Moja staza 3: čitanka s višemedijskim nastavnim materijalima u trećem razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.
22. Težak, Dubravka, Polak, Sanja (2014) Carstvo riječi: čitanka i jezični udžbenik za treći razred osnovne škole, Zagreb: Alfa.
23. Marjanović, Vesna, Škribulja, Andrea, Gabelica, Marina, Gredelj, Renata (2014) Hrvatski na dlanu 3: čitanka i udžbenik hrvatskoga jezika za treći razred osnovne škole, Zagreb: Profil.
24. Ivić, Sonja, Krmpotić-Dabo, Marija (2015) Zlatna vrata 3: udžbenik hrvatskog jezika u 3. razredu osnovne škole: čitanka s pravopisom i gramatikom, Zagreb: Školska knjiga.
25. Zokić, Terezija, Vladušić, Benita (2014) Slovo po slovo 3 – 1. polugodište: integrirani radni udžbenik hrvatskog jezika i književnosti s višemedijskim nastavnim materijalima u trećem razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.
26. Zokić, Terezija, Vladušić, Benita (2014) Slovo po slovo 3 – 2. polugodište: integrirani radni udžbenik hrvatskog jezika i književnosti u trećem razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.
27. Zalar, Diana, Dvornik, Dijana, Petruša, Frano (2010) Kuća putujuća: čitanka za četvrti razred osnovne škole, Zagreb: Alfa.
28. Budinski, Vesna, Franjčec, Katarina, Veronek Germadnik, Saša, Zelenika Šimić, Marijana, Lukas, Ivana (2009) Od slova do snova 4: čitanka za četvrti razred osnovne škole, Zagreb: Profil.
29. Centner, Sandra, Peko, Anđelka, Pintarić, Ana, Bakota, Lidija, Majdenić, Valentina (2014) Moja staza 4: čitanka s višemedijskim nastavnim materijalima u četvrtom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.
30. Težak, Dubravka, Polak, Sanja, Cindrić, Darko (2012) Čarolija riječi: čitanka i jezični udžbenik za četvrti razred osnovne škole, Zagreb: Alfa.
31. Marjanović, Vesna, Škribulja, Andrea, Gabelica, Marina, Gredelj, Renata (2014) Hrvatski na dlanu 4: čitanka i udžbenik hrvatskoga jezika za četvrti razred osnovne škole, Zagreb: Profil.
32. Ivić, Sonja, Krmpotić-Dabo, Marija (2013) Zlatna vrata 4: udžbenik hrvatskog jezika u 4. razredu osnovne škole: čitanka s pravopisom i gramatikom, Zagreb: Školska knjiga.
33. Zokić, Terezija, Vladušić, Benita (2014) Slovo po slovo 4 – 1. polugodište: integrirani radni udžbenik hrvatskog jezika i književnosti s višemedijskim nastavnim materijalima u četvrtom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.
34. Zokić, Terezija, Vladušić, Benita (2014) Slovo po slovo 4 – 2. polugodište: integrirani radni udžbenik hrvatskog jezika i književnosti u četvrtom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.
35. Babić, Nada, Golem, Dinka (2014) Zvijezda jutarnja 5: čitanka iz hrvatskoga jezika za 5. razred osnovne škole, Zagreb: Alfa.
36. Levak, Julijana, Močibob, Iva, Sandalić, Jasmina, Skopljak Barić, Irena (2014) Ljubičasta čitanka: čitanka za peti razred osnovne škole, Zagreb: Profil.
37. Šojat, Anita (2014) Snaga riječi 5: hrvatska čitanka s višemedijskim nastavnim materijalima u petom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.
38. Franić-Glamuzina, Lada, Grbaš Jakšić, Dijana, Matijašić, Igor, Peić, Irena, Randić Đorđević, Ina, Žic, Milena, Katalinić, Zrinka, Motik, Marica, Rimac, Maša, Sušac, Senka,

Haukka, Emilia (2014) Kocka vedrine 5 – 1. dio: integrirani udžbenik hrvatskog jezika i književnosti s višemedijskim nastavnim materijalima u petom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.

39. Franić-Glamuzina, Lada, Grbaš Jakšić, Dijana, Matijašić, Igor, Peić, Irena, Randić Đorđević, Ina, Žic, Milena, Katalinić, Zrinka, Motik, Marica, Rimac, Maša, Sušac, Senka, Haukka, Emilia (2014) Kocka vedrine 5 – 2. dio: integrirani udžbenik hrvatskog jezika i književnosti s višemedijskim nastavnim materijalima u petom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.

40. Babić, Nada, Golem, Dinka (2014) Zvijezda jutarnja 6: čitanka iz hrvatskoga jezika za 6. razred osnovne škole, Zagreb: Alfa.

41. Bežen, Ante, Jambrec, Olga (2009) Hrvatska čitanka: za 6. razred osnovne škole, Zagreb: Ljevak.

42. Levak, Julijana, Močibob, Iva, Sandalić, Jasmina, Skopljak Barić, Irena (2014) Zelena čitanka: čitanka za šesti razred osnovne škole, Zagreb: Profil.

43. Šojat, Anita (2014) Snaga riječi 6: hrvatska čitanka s višemedijskim nastavnim materijalima u šestom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.

44. Franić-Glamuzina, Grbaš Jakšić, Dijana, Matijašić, Igor, Peić, Irena, Randić Đorđević, Ina, Žic, Milena, Katalinić, Zrinka, Motik, Marica, Rimac, Maša, Sušac, Senka, Haukka, Emilia (2014) Kocka vedrine 6 – 1. dio: integrirani udžbenik hrvatskog jezika i književnosti s višemedijskim nastavnim materijalima u šestom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.

45. Franić-Glamuzina, Grbaš Jakšić, Dijana, Matijašić, Igor, Peić, Irena, Randić Đorđević, Ina, Žic, Milena, Katalinić, Zrinka, Motik, Marica, Rimac, Maša, Sušac, Senka, Haukka, Emilia (2014) Kocka vedrine 6 – 2. dio: integrirani udžbenik hrvatskog jezika i književnosti s višemedijskim nastavnim materijalima u šestom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.

46. Babić, Nada, Golem, Dinka (2014) Zvijezda jutarnja 7: čitanka iz hrvatskoga jezika za 7. razred osnovne škole, Zagreb: Alfa.

47. Bežen, Ante, Jambrec, Olga (2014) Hrvatska čitanka: za 7. razred osnovne škole, Zagreb: Ljevak.

48. Levak, Julijana, Močibob, Iva, Sandalić, Jasmina, Skopljak Barić, Irena (2014) Modra čitanka: čitanka za sedmi razred osnovne škole, Zagreb: Profil.

49. Šojat, Anita (2014) Snaga riječi 7: hrvatska čitanka s višemedijskim nastavnim materijalima u sedmom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.

50. Motik, Marica, Katalinić, Zrinka, Rimac, Maša, Sušac, Senka, Haukka, Emilia (2014) Kocka vedrine 7 – 1. dio: integrirani udžbenik hrvatskog jezika i književnosti s višemedijskim nastavnim materijalima u sedmom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.

51. Motik, Marica, Katalinić, Zrinka, Rimac, Maša, Sušac, Senka, Haukka, Emilia (2014) Kocka vedrine 7 – 2. dio: integrirani udžbenik hrvatskog jezika i književnosti s višemedijskim nastavnim materijalima u sedmom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.

52. Babić, Nada, Golem, Dinka (2015) Zvijezda jutarnja 8: čitanka iz hrvatskoga jezika za 8. razred osnovne škole, Zagreb: Alfa.

53. Bežen, Ante, Jambrec, Olga (2014) Hrvatska čitanka: za 8. razred osnovne škole, Zagreb: Ljevak.

54. Levak, Julijana, Močibob, Iva, Sandalić, Jasmina, Skopljak Barić, Irena (2014) Narančasta čitanka: čitanka za osmi razred osnovne škole, Zagreb: Profil.

55. Šojat, Anita (2014) Snaga riječi 8: hrvatska čitanka s višemedijskim nastavnim materijalima u osmom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.

56. Jurić Stanković, Nataša, Šimić, Davor, Šodan, Andres, Haukka, Emilia (2014) Kocka vedrine 8 – 1. dio: integrirani udžbenik hrvatskog jezika i književnosti s višemedijskim nastavnim materijalima u osmom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.
57. Jurić Stanković, Nataša, Šimić, Davor, Šodan, Andres, Haukka, Emilia (2014) Kocka vedrine 8 – 2. dio: integrirani udžbenik hrvatskog jezika i književnosti s višemedijskim nastavnim materijalima u osmom razredu osnovne škole, Zagreb: Školska knjiga.

OBLICI RADA U NASTAVI MATERNJEG JEZIKA

Sažetak

Tema ovog rada je nastava gramatike i oblici rada. Ovdje je istražena, kritički analizirana i provjerena primjena pojedinih oblika rada u nastavi gramatike u osnovnoj školi.

Oblici rada u nastavi su dio metodike, i zajedno sa principima i metodama rada čine jedinstvo.

Ovaj rad se sastoji iz dvaju dijelova.

Prvi dio - teorijski dio će se osvrnuti na spoznaje koje su do sada zabilježili mnogi autori.

Drugi dio - metodološki dio pokazuje nam rezultate do kojih se došlo anketiranjem. Rezultati dobiveni ovim istraživanjem, upućuju nas na zaključak da postoje razlike u korištenju oblika rada. Neophodno je koristiti sve oblike rada, koji su neodvojivi, te ih je najbolje kombinovati.

Primjena različitih oblika rada pridonosi optimalnom ishodu rezultata učenja.

Ključne riječi: *Oblik rada, gramatika, pravopis, frontalni oblik rada, grupni oblik rada, individualni oblik rada, individualizirani oblik rada, rad u paru.*

Abstract

The theme of this paper is teaching grammar and forms of work. Here are explored, critically analyzed and verified application of certain forms of grammar work in elementary school.

The forms of teaching work are part of the methodology, and together with the principles and methods of work, they make unity.

This work consists of two parts.

The first part - the theoretical part will look at the findings that have so far been noted by many authors.

The second part - the methodological section shows the results that have been made by questioning. The results obtained by this research suggest that there are differences in the use of forms of work. It is imperative to use all forms of work, which are inseparable, and are best combining them. The application of different forms of work contributes to the optimal outcome of learning outcomes.

Key words: *Form of work, grammar, spelling, frontal form of work, group work, individual form of work, individualized form of work, paired work.*

1. Uvod

Predmet ovog rada je, između ostaloga, ispitati šta su do sada kazali razni autori o oblicima rada u nastavi gramatike.

Isto tako, predmet rada je i ispitati kakvi su stavovi učenika osnovnih škola o upotrebi različitih oblika rada, kakvi su stavovi studenata bosanskog jezika i književnosti, te nastavnika i profesora bosanskog jezika o pomenutoj temi.

Do sada su se ovim pitanjima bavili autori: A. Muratović, I. Osmić, R. Tomić, H. Musić, S. Kačapor, S. Težak, M. Nikolić i dr. Ovi autori govore o četiri osnovna oblika rada: frontalni oblik rada, grupni oblik rada, individualni oblik rada i rad u paru.

Pored ovih oblika rada, autorica R. Tomić navodi i masovni oblik rada. Kao oblike rada M. Nikolić navodi i učenikov i nastavnikov monolog.

¹ Predškolska ustanova "Aladin" Tuzla, Bosna i Hercegovina e- mail: lejla.mujanović@gmail.com

² Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Bosna i Hercegovina e- mail: emyyy_87@hotmail.com

„Pod oblicima rada podrazumijeva se način aktivnosti nastavnika i učenika, a karakteriše ih odgovarajuća vrsta sociološke organiziranosti.“ (Osmić-Tomić 2008: 172).

Proces školskog učenja počinje učenjem čitanja i pisanja, te se može zaključiti koliko je jezik, u ovom slučaju, bosanski jezik bitan za školovanje djeteta (prim. L.M.)

U našem školstvu se sprovodi proces inkluzije pa moramo spomenuti i peti oblik rada - individualizirani oblik rada, kojeg navode neki autori..

Želja za istraživanjem ove teme je proizašla iz vlastitog iskustva, i iskustva drugih u nastavi u osnovnoj školi. Iskustvo i razgovor s kolegama doveli su do zaključka da je frontalni oblik još uvijek dominantan u našim školama.

Ovaj bi rad trebao bar malo doprinijeti u unapređenju nastave buđenjem svijesti o upotrebi svih oblika rada u nastavi, zavisno od teme, uzrasta, mogućnosti i interesovanja učenika.

2. Oblici nastavnog rada u bosanskom jeziku

2.1. Pojam i podjela

Kada su u pitanju nastavni oblici rada u nastavi u didaktičkoj literaturi starijeg i novog doba vlada relativno veliko šarenilo u shvatanju pojma oblika nastavnog rada. Neki autori pojam oblici rada poistovjećuju s pojmovima nastavni postupci, vrste nastave, oblici poučavanja, nastavne metode i sl. Neki oblici rada se prenaplašavaju, a neki zanemaruju.

„Pod oblikom nastavnog rada podrazumijeva se način aktivnosti nastavnika i učenika, a karakteriše ih odgovarajuća vrsta sociološke organiziranosti.“ (Tomić- Osmić, 2006: 143.).

Prema autorima Osmić-Tomić oblici nastavnog rada dijele se na:

- Frontalni oblik rada;
- Individualni oblik rada;
- Rad u paru;
- Grupni oblik rada.

3. Metodologija istraživanja

Riječ *metodologija* potiče od grčke riječi *methodos*, što znači put i *logos*, što znači um. To je nauka o putevima dolaženja do naučnog saznanja.

3.1. Značaj istraživanja

Teorijski značaj ovog istraživanja se ogleda u tome da preko mišljenja učenika osnovnih škola, nastavnika i profesora razredne nastave i bosanskog jezika i književnosti i studenata bosanskog jezika saznamo koji je oblik rada dominantan u nastavi gramatike u osnovnoj školi.

Ovo istraživanje ima i praktični značaj, a ogleda se u tome da pokušamo uticati na svijest nastavnika razredne nastave i bosanskog jezika koje oblike rada treba da koriste u nastavi gramatike i tako pomognu učenicima da lakše usvoje znanja.

Društveni značaj se ogleda u tome što će se ovim istraživanjem pokušati uticati na poboljšanje kvaliteta odgojno-obrazovnog rada, odnosno doprinijeti istraživanjima na području metodike.

3.2. Cilj i predmet istraživanja

Cilj i predmet istraživanja je ispitati, analizirati i interpretirati kakvi su stavovi ispitanika, u ovom slučaju, učenika osnovnih škola, studenata bosanskog jezika, nastavnika i profesora razredne nastave i bosanskog jezika o tome koji su oblici rada najdominantni i najučinkovitiji u nastavi bosanskog jezika.

3.3. Zadaci istraživanja

Iz cilja istraživanja proizlaze i zadaci istraživanja:

1. Ispitati da li su se nastavnici i profesori razredne nastave, nastavnici i profesori bosanskog jezika i studenti bosanskog jezika sreli sa pojmom oblik rada u nastavi, te da li znaju koja su to četiri osnovna oblika rada u nastavi,
2. Ispitati koje oblike rada najčešće koriste u radu i kojima daju prednost,
3. Ispitati, preko anketa, koji su oblici rada dominantni u nastavi gramatike bosanskog jezika,
4. Ispitati pomoću kojih oblika rada učenici najlakše usvajaju znanja i koji su im oblici najzanimljiviji,
5. Ispitati da li su studenti savladali metodičko-teorijske osnove i da li prednost daju savremenoj nastavi u kojoj frontalni oblik rada ne bi trebao da bude dominantan.

3.4. Hipoteza istraživanja

Pretpostavlja se da su u školi dominantni frontalni i individualni oblici rada.

3.5. Pomoćne hipoteze

1. Pretpostavlja se da se nastavnici i profesori bosanskog jezika najčešće koriste predavačkom nastavom.
2. Pretpostavlja se da se nastavnici i profesori pripremaju za nastavni čas, da pišu nastavne pripreme i da navode oblike rada koje će koristiti.
3. Pretpostavlja se te da učenici nastavne sadržaje više pamte kada svi učestvuju u nastavi.
4. Pretpostavlja se da nastavnici i profesori u toku svog organizovanja strukture za obradu nastavne jedinice iz područja gramatike planiraju i koriste pretežno tradicionalnu nastavu i frontalni, a rjeđe grupni oblik rada.
5. Pretpostavlja se da učenici smatraju da kada rade u grupama svi učenici podjednako učestvuju u radu.
6. Pretpostavlja se da studenti bosanskog jezika i književnosti daju prednost savremenoj nastavi, te smatra da učenici treba da budu uključeni u rad.
7. Pretpostavlja se da su studenti savladali metodičko teorijske osnove i da znaju šta su to oblici rada u nastavi. prednost daju savremenoj nastavi u kojoj je frontalni oblik rada u drugom planu.

3.6. Uzorak istraživanja i populacija:

Učenici osnovne škole	Studenti Filozofskog fakulteta u Tuzli	Nastavnici i profesori
JU OŠ "Sjenjak" Tuzla	Odsjek za bosanski jezik i književnost	JU OŠ "Sjenjak" Tuzla 10 nast. i prof.

60 učenika	45 studenata	
JU OŠ "Miladije" Tuzla 50 učenika		JU OŠ "Miladije" Tuzla 10 nast. i prof.
JU OŠ "Miričina" Gračanica 40 učenika		JU OŠ "Miričina" Gračanica 10 nast. i prof.
		JU OŠ "Slavinovivći" Tuzla 10 nast. i prof.
Ukupno učenika 150	Ukupno studenata 45	Ukupno nast. i prof. 32

3.7. Metode istraživanja

U radu su korištene sljedeće metode:

- Metoda teorijske analize i
- Empirijsko-neeksperimentalna metoda (Servey metoda).

3.7.1. Metoda teorijske analize

Ova metoda podrazumijeva korištenje pedagoško-psihološke literature, priručnika, udžbenika, nastavnih planova i programa, stručnih i naučnih radova, enciklopedija itd., te omogućava da se nakon proučavanja izvora, prikupljenih činjenica i analiziranih veza i odnosa, proučavanja predmeta i pojava dođe do novih rješenja i naučnih zaključaka. Metoda teorijske analize je u ovom istraživanju korištena za prikupljanje i analizu izvora korištenih za definiranje osnovnih pojmova, kao i pri proučavanju pisanih izvora teorijskog značaja, koji se odnose na definiranje osnovnih pojmova vezanih za tematiku ovog rada, ali i dublje proučavanje, kako karakteristika svakog oblika tako i ostalih elemenata bitnih za prikazivanje njihovih nedostataka, prednosti i ostalih obilježja.

3.7.2. Empirijsko-neeksperimentalna metoda (Servey metoda)

Ova metoda se najčešće koristi za ispitivanje mišljenja i stavova užeg i šireg javnog mijenja.

Putem ove metode prikupljamo podatke i materijal, a onda ih analiziramo i sintetiziramo. Pomoću ove metode za relativno kratko vrijeme može se doći do velike količine informacija.

Nedostaci Servey metode:

- Pretpostavka da se odgovori daju iskreno, za što nemamo dokaz da je tačna,
- Nema dovoljno nadzora nad ispitanicima i saradnicima koji učestvuju u istraživanju (oni mogu napraviti grešku u provođenju istraživanja i uticati na njegov ishod),
- Uslovi odgovaranja na pitanja se ne kontrolišu, ne znamo tačno pod kakvim su uslovima odgovori dati.

U ovom istraživanju, navedena metoda je korištena za ispitivanje mišljenja i stavova učenika osnovnih škola, nastavnika i profesora razredne nastave, nastavnika i profesora bosanskog jezika i sudenata bosanskog jezika, o oblicima rada koji se koriste u nastavi gramatike u bosanskom jeziku.

3.8. Istraživački postupci (tehnike)

U ovom istraživačkom radu je korištena tehnika anketiranja.

Anketiranje je postupak u kome anketirani pismeno odgovara na pitanja koja se odnose na činjenice koje su u poznate ili pitanja u vezi s vlastitim mišljenjem. On pruža mogućnost masovnijeg upoznavanja stavova, mišljenja i opredjeljenja. Da bi se izbjegli neiskreni odgovori često se provode anonimne ankete. Vremenski je ekonomično jer se istovremeno može anketirati veći broj ispitanika, a nema ni prostornih ograničenja. Nedostatak je u tome što su ankete ponekad formalne pa ih ispitanici ne žele ispunjavati. Instrument ankete je anketni list. Sređivanje podataka dobivenih anketiranjem je složen i odgovoran posao, a sastoji se od dva dijela:

- sređivanje odgovora i
- obavljanje kvantitativne i kvalitativne analize.

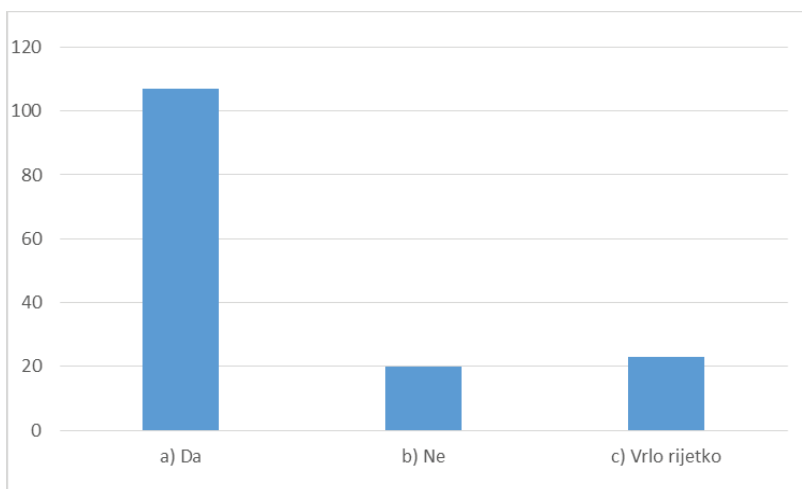
U ovom radu ankete smo koristili za ispitivanje stavova o oblicima rada u nastavi gramatike u osnovnoj školi. Rad sadrži tri anketna upitnika. Jedan anketni upitnik je namijenjen za učenike osnovne škole s nešto jednostavnije formulisanim pitanjima, primjerenim njihovom uzrastu i mogućnostima intelektualnog rasuđivanja o ovim pitanjima. Drugi anketni upitnik namijenjen je nastavnicima i profesorima razredne nastave i nastavnicima i profesorima bosanskog jezika sa nešto kompleksnijim pitanjima. Treći anketni upitnik namijenjen je studentima bosanskog jezika i književnosti. Anketni listovi su korišteni s ciljem otkrivanja stavova i mišljenja ispitanika o oblicima rada u nastavi gramatike.

4. Rezultati istraživanja

(Navest ću neke od interpretacija anketnih upitnika)

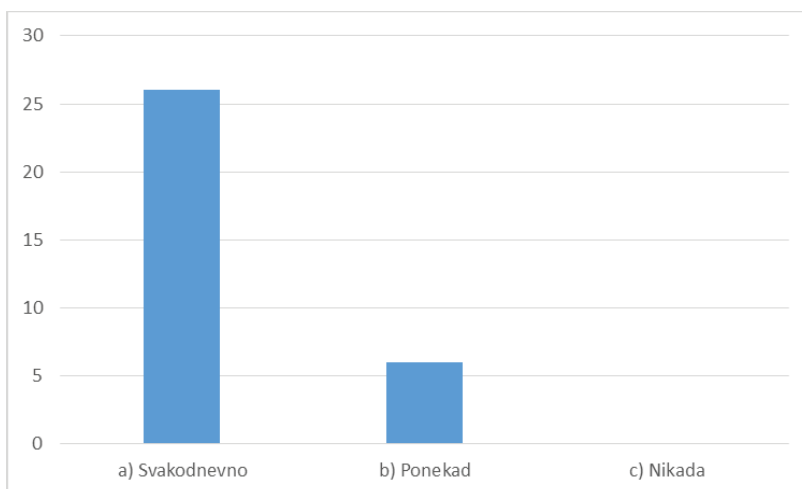
1. Na časovima bosanskog jezika nastavnik najčešće „predaje“ gradivo?	Učenici	
	F	%
a) Da	107	71,3
b) Ne	20	13,3
c) Vrlo rijetko	23	15,3

Iz tabele je vidljivo da se rezultati učenika razlikuju u maloj mjeri. Veliki broj učenika, njih 107 ili 71,3 % kao odgovor na navedeno pitanje izjasnilo se da nastavnik bosanskog jezika najčešće „predaje“ lekcije. Njih 20 ili 13,3 % izjasnilo se da nastavnik najčešće ne predaje lekcije, a 23 ili 15,3 % smatra da nastavnik ponekad predaje lekcije. Odgovori ispitanika upućuju na činjenicu da nastavnici pretežno koriste tip predavačke nastave, a samim tim i frontalni oblik rada. Prema tome zaključujemo da je pomoćna hipoteza potvrđena.

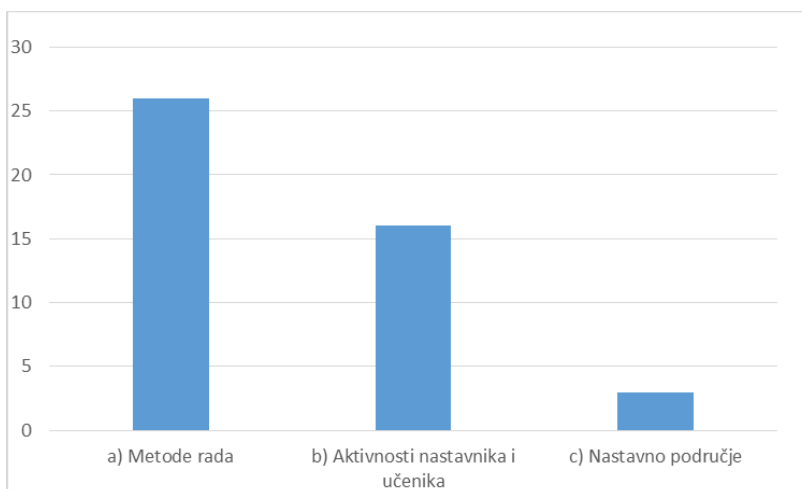
2. Frontalni oblik rada primjenjujem?	Profesori	
	F	%
a) Svakodnevno	26	81,2
b) Ponekad	6	18,8
c) Nikada	0	0

Na osnovu dobivenih podataka iz tabele se vidi da većina ispitanika koristi svakodnevno frontalni oblik rada, njih 26 ili 81,2 %. Šest ispitanika ili 18,8 % se izjasnilo da ponekad primjenjuju frontalni oblik rada. Niti jedan ispitanik se nije izjasnio da nikada ne koristi frontalni oblik rada. Ono što je vidljivo iz činjenica je da većina nastavnika preferira tradicionalnu nastavu i frontalni oblik rada, čime je i potvrđena pomoćna hipoteza.

3. Šta su to oblici rada u nastavi?	Studenti	
	F	%
a) Metode rada	26	57,8
b) Aktivnosti nastavnika i učenika	16	35,6
c) Nastavno područje	3	6,7

Na osnovu dobivenih podataka koje vidimo iz tabele možemo zaključiti da većina studenata poistovjećuje oblike rada sa metodama rada, njih 26 ili 57,8 %, što nije tačan odgovor. U ovom radu je već ranije spomenuta činjenica da i u didaktikama postoje određene nesuglasice po pitanju toga da li je oblik rada metoda u nastavi. Međutim, savremene didaktike povlače crtu između ta dva pojma. Samo 3 ili 6,7 % studenata je dalo odgovor da su oblici rada nastavna područja. Samo 16 ili 35,6 % studenata je dalo tačan odgovor da je oblik rada aktivnost između nastavnika i učenika. Na osnovu rezultata zaključuje se da počna hipoteza nije potvrđena.

5. Zaključak

Da bi nastavnik mogao učenicima prenijeti znanje, mora biti siguran da je dobar u svom poslu. On treba da bude moderator, da rukovodi nastavnim procesom, da podstiče učenike na rada, da kontinuirano prati njihov rad, da je prijateljski nastrojen, širokih interesa i entuzijast, uravnotežen i ugledan, da je ugodnog izgleda, da poštuje učenikovu ličnost, da pokazuje empatiju i vjeruje u učenikove sposobnosti, da je samokritičan, itd. U posljednje vrijeme djeca su izložena raznim negativnim faktorima koji utječu na njihov razvoj i zaokupljaju njihove mlade ličnosti. Škola im postaje samo „obaveza“. Postavlja se pitanje ko je kriv za to? Nezainteresovanost samih nastavnika da svoje predmete učine što zanimljivijim, nedostatak edukacije, nezainteresovanost djece, ili, je krivac društvo i sredina u kojoj djeca odrastaju. Nije ni važno ko je kriv. Važno je da nastavnici daju sve od sebe, da učine sve što je u njihovoj moći, da škola ostane odgojno - obrazovna institucija.

U ovom istraživanju se pokušalo dati odgovore na pitanja: koliko nastavnici i profesori znaju o oblicima rada, kako se pripremaju za nastavu, da li koriste sve oblike rada, kako djeca najviše usvajaju znanja, da li im nastavnici pružaju više vrsta oblika rada na časovima, da li studenti bosanskog jezika i književnosti znaju šta je to oblik rada u nastavi, kojem obliku rada daju prednost...

6. Literatura

1. Cowly, S., (2006), „Tajne uspješnog rada u razredu; vještine, tehnike i ideje“, Školska knjiga Zagreb
2. Delors, Jacques (1998), *Učenje blago u nama*, Educa, Zagreb
3. Filipović, N. (1988), *Didaktika 1, 2*, Sarajevo
4. Franković, D., Šimleša, P., Zlatko, P., (1963), *Enciklopedijski riječnih pedagogije*, Matica Hrvatska, Zagreb
5. Glasser William (1999), *Nastavnik u kvalitetnoj školi*, Educa, Zagreb
6. Glasser, William (1994), *Kvalitetna škola*, Educa, Zagreb
7. Gordon, Tomas (1998) *Kako biti uspješan nastavnik*, Kreativni centar, Beograd
8. Gossen, D. & Anderon, J., (2006), *Stvaranje uvjeta za kvalitetne škole*, Alinea, Zagreb,

9. Greene, B. (1996) *Nove paradigme za stvaranje kvalitetnih škola*, Alinea, Zagreb,
10. Grupa autora (1999), *Interaktivno učenje*, Ministarstvo prosvjete RS, Banja Luka
11. Hadžić- Suljkić, Mirzeta (2009), *Metodologija istraživanja u odgoju i obrazovanju*, PrintCom, Tuzla
12. Hadžić-Suljkić, Mirzeta (2009), *Vажnost uloge nastavnika kao nositelja promjena*, Časopis za nastavnu teoriju i praksu, Didaktički putokazi, br. 50, Zenica
13. Jovanovic-Ilić, M. (1997), *Razvoj sposobnosti učenja.*, Prosveta, Beograd
14. Kačapor, Sait i dr. (2002), *Pedagogija*, Zenica
15. Kuka, Miroslav (2008), *Opšta pedagogija i pedagoška psihologija*, Janus, Beograd
16. Omerović, M.(2016), *Metodika nastavnog rada-pedagoška moć odlučivanja*, Tuzla
17. Omerović, M. (2014), *Vrednovanje pedagoškog rada škole – susret s metodičkom praksom*, Tuzla, Off-set

ФОРМАЛНА КОНТРОЛА НАСИЉА У ШКОЛАМА

Резиме

Предмет рада је истраживање све присутније вршњачкој насиља у основним школама. Циљ рада је да се испитају начини превенције млађег вршњачкој насиља у основи школи, као и његове санкције, односно методе рада при његовом ошклањању. У раду ће бити разматрани начини на које наставници у основним школама покушавају да сузбију вршњачко насиље, биће анализиран Правилник о материјалној и дисциплинској одговорности ученика основне школе, као и ош начини санкционисања одређених прекршаја у понашању, од усмене опомене разредној старјешине до укора Наставничкој вијећа и смањења владања на незадовољава. Испитани су наставници о учесталости различитих облика насилној понашања у школи, о томе како реају када примјетне неки случај насиља међу ученицима, о укључености родитеља у активност везаних за превенцију насиља у школи, о програмима стручној усавршавања за превенцију насиља, процјени личних способности за рјешавање вршњачких конфликта, врстама насиља и распрострањености међу дјецом у школи.

Кључне ријечи: *насиље у школи, превенција насиља и санкције у основној школи, едукација наставника*

Summary

The subject of this paper is the study of the more and more perpetrated peer violence in elementary schools. The aim of this paper is to examine ways of preventing juvenile violence in the elementary school, as well as its sanctions, or methods of work in its elimination. The paper will examine the ways in which primary school teachers try to suppress peer violence, the Rulebook on the material and disciplinary responsibility of elementary school students will be analyzed, as well as a description of the manner of sanctioning certain violations in the behavior, from the oral warning of the class elder to the reprimand of the Teachers' Council and Reducing government to dissatisfaction. Teachers were examined about the frequency of various forms of violent behavior in school, how they react when you notice a case of violence among students, parents' involvement in violence prevention activities at school, vocational training programs for the prevention of violence, assessment of personal abilities for solving peer conflicts, types of violence and prevalence among children at school.

Keywords: *violence in school, prevention of violence and sanctions in elementary school, teacher education*

¹ ЈУ ОШ „Кнез Иво од Семберије“ Бијељина

² ЈУ ОШ „Кнез Иво од Семберије“ Бијељина

³ ЈУ ОШ „Вук Караџић“ Забрђе

1. Увод

Вршњачко насиље као посебан вид насиља у основним школама, се нажалост, веома често јавља у савременом друштву, па му се треба посветити посебна пажња. Циљ овог рада је истраживање о врстама насиља и начинима санкционисања насиља у једној основној школи у Бијељини и основној школи у Угљевику, Забрђу. Према неким ауторима «Школа као посебна друштвена институција, мора омогућити ученицима сигурност, али је многи памте по насиљу, увредама, социјалној изолацији и страху» (Макисимовић, Мандић, 2013). За остваривање школских промјена истиче се пет могућности: развој сарадничких односа, кориштење резултата истраживања, акцијска истраживања, иницијативе за промјене курикулума, усвајање нових наставних стратегија. Сваки од наведених приступа може допринијети унапређивању васпитно-образовне праксе. Како би се оствариле битне промјене важно је подстаћи процесе који не мијењају само понеки аспект школског система, већ стварају претпоставке за темељне промјене у начину мишљења и дјеловања (Макисимовић, Мандић, 2013. према Joynce in Hopkins, 2001, 59). Овај рад је настао из тих потреба.

У првом дијелу рада ће теорисјки бити описани појмови: делинквенција, малолетничко преступништво, насиље, превенција и медијација. Биће дат Правилник о материјалној дисциплинској одговорности ученика у Основној школи «Кнез Иво од Семберије» у Бијељини, резултати неких других истраживања о овом проблему, а такође ће и бити испитани наставници те школе о врстама насиља и начинима санкционисања непожељног понашања у школи.

2. Делинквенција и малолетничко преступништво

Међу првим дефинисањима делинквената на основама органских, физиолошких, урођених, наследних и других биолошких фактора у разним психолошким теоријама, делинквентну особу виде као особу: специфичних тјелесних дегенеративних карактеристика, било институционалних специфичности, ендокриних и хромозомских аберација, генетских предиспозиција и урођених склоности било расних предиспозиција, као особе испод просјечне интелигенције, ниског прага фрустрационе толеранције, с поремећајима нагона (психоаналитичари), формирана у процесу социјалног учења (бихевиористи), искомплексирану (индивидуална психологија) и слично. Делинквентна личност је често дефинисана поремећајима душевног стања и нервног система. Не постоји општи профил делинквентне личности, али у разматрању појединих врста криминалитета могу се издиференцирати поједине типологије извршилаца кривичних дјела, по психолошким и социјалним обиљежјима (Бошковић, 2007:149). Делинквенција малолетника је углавном повезана са еступнишвом, а то је, према проф. Васиљевић-Продановић универзални проблем у свим земљама, без обзира на друштвени систем, степен економског и социјалног развоја. Постоји више преко 20 термина којима се она означава, а неки од њих су: малолетничка делинквенција, малолетничко преступништво, васпитна запуштеност, друштвена неприлагођеност, морлана посрнулоост, млади са дисоцијалним понашањем, антисоцијално понашање, асоцијално понашање, социјално патолошко понашање и др. (Васиљевић-Продановић 2011:11). У пракси се користе сви поменути термини, али и моги други.

3. Насиље

Није риједак случај, а нажалост све је чешћи и заступљенији, да у основним школама долази до разних врста насиља међу малољетницима. Ријеч насиље долази од ријечи сила, и означава однос између двије стране у коме једна страна употребом или самом пријетњом употребе силе утиче на другу страну. Насиље је свјесна окрутност усмјерена према другима с циљем стицања моћи помоћу наношења психичке и/или физичке боли. Насиље се дефинише као сваки облик једанпут учињеног или поновљеног вербалног или невербалног понашања које има за посљедицу стварно или потенцијално угрожавање здравља, развоја и достојанства дјеце/ученика. О насиљу говорило се када неко неког намјерно повриједи или учини да се осјећа лоше, када неко повриједи нечије тијело или осјећања (Жунић- Цицварић, Цицварић, 2009:4). Према истом извору, насиље може да се деси свакоме, и дјеци и одраслима. Из тог разлога се све више прича и пише о томе, организују радионице у које се укључују како наставници и ученици, тако и родитељи.

Ако се неки облик насиља често понавља истој особи, онда кажемо да је то злостављање. Када је ријеч о насиљу над дјецом, онда може да буде насиље од стране одраслих, као и од стране саме дјеце. Када дјеца над другом врше насиље, то је вршњачко насиље (Жунић- Цицварић, Цицварић, 2009:4). Насиље у школи нарушава сигурност дјетета и његов психофизички живот. Без активности наставника и родитеља није могуће смањити насиље у школама (Жунић- Цицварић, Цицварић, 2009:7). У његовом спречавању могу помоћи поменуте радионице и предавања.

Формално насиље најчешће обухвата следеће облике: вербално насиље, физичко, емоционално, социјално, сексуално, културно и економско насиље (Бранковић, 2010). Наведени облици насиља често су испреплетени, с тим да увијек у одређеном тренутку преовлађује неки од облика формалног насиља. На пример, ријетко ћемо чути да насилник бије своју жртву, вршећи физичко насиље, а да при томе не изговара погрдне и увриједљиве ријечи (истовремено манифестујући и вербално насиље). С друге стране, вербални сукоби су често праћени неким облицима физичког насиља, као на примјер: гурањем, ударањем или физичким поврјеђивањем. Сви они облици насиља у оквиру којих се испољава насиље, а жртва и насилник нису у директним односима, дакле, формални контакт не постоји означавају се као облици неформалног насиља. Насилници кроз ове облике насиља често нису познати ни самој жртви.

У васпитно-образовним институцијама, дјеца су изложена разним облицима вршњачког насиља. Посљедице трпе сви: жртва, насилник и они који присуствују сценама насиља. Зато је веома важно да сви актери (запосленици, ученици, родитељи) активно сарађују како би дјецу заштитили од насиља у школама и створили услове за њихово сигурно одрастање (Макисимовић, Мандић, 2013. Према Томоњић и сар., 2009, 46-58). Под насиљем подразумијевамо намјерно и неоправдано наношење штете другоме. Понашање којим се неком наноси штета може бити разноврсно, али се може класификовати као вербално и невербално (Макисимовић, Мандић, 2013. према Попадић, 2009.). Ученик је злостављан када је понављано и трајно изложен негативним поступцима од стране једног или више ученика. Он сматра да је силедијство (булинг) облик агресивног понашања, жртва је поновно изложена оваквом понашању, а постоје и неразмјер моћи. Као најчешћи облици испољавања вршњачког насиља наводе се вербални, физички и релацијски тип (Макисимовић, Мандић, 2013. према Olweus, 1993). Вршњачко насиље се најчешће дешава у школи и то у вријеме одмора у учионици, на ходнику или у дворишту. По правилу, одрасли нису присутни. Насиље међу вршњацима се дешава и прије почетка наставе или по завршетку, на путу у школу

или при повratку кући. Школска дворишта и игралишта су мјеста на којима дјеца проводе своје слободно вријеме и често су мјеста гдје се дешава вршачко насиље. Свака неправда коју доживе ученици, може бити подстицај повријеђеном ученику да свој бијес, умјесто на оног ко је неправду учинио, усмјери на вршњака. Нереаговање наставника, стручних сарадника, али и вршњака на насилно понашање ученика, и лош надзор и одређеним дијеловима школе (игралиште, ходници) само олакшавају насилним ученицима да буду агресивни и застрашују другу дјецу (Жунић- Цицварић, Цицварић, 2009:8). Дужност наставника је да направе корак при рјешавању тог проблема.

4. Превенција насиља

Превенција по *Farrington & Welsh* има три дефинитивне карактеристике: укључује мјере спроведене у раним годинама живота; интервенција младих прије него што се укључе у делинквенције и у том смислу рана превенција укључује интервенције на цијелу заједницу да се спријечи делинквенција; и рана превенција подразумијева мјере које су у великој мјери од развојног или социјалног карактера – спречавају развој кривичног потенцијала у појединцима или побољшање социјалних услова (Farrington & Welsh 2003).

Када говоримо о насиљу, битно је поменути и методе за измирење посвађаних страна. Медијација је поступак или начин рјешавања спорова, у којем медијатор-неутрална страна, странкама помаже да кроз преговоре дођу до обострано прихватљивог рјешења спора. Поступак је вансудски, добровољан (Удружење медијатора у БиХ, 2005). Медијатор посредује на неутралан начин, без предрасуда у погледу странака и предмета спора (Недић, Тоскић, 2015). Школе треба да креирају климу у којој се учи, развија и његује култура понашања и уважавања личности, не толерише насиље, не ћути у вези са насиљем, развија одговорност свих, сви који имају сазнање о насиљу се обавезују на поступање (Жунић- Цицварић, Цицварић, 2009:11). Школе за многу дјецу представљају «другу кућу», гдје проводе највише времена и мјесто које треба да буде лијепо и сигурно мјесто.

5. Правилник о материјалној и дисциплиној одговорности ученика Основне школе «Кнез Иво од Семберије» у Бијељини

У основним школама се, у циљу спречавања насиља међу ученицима, примјењују разне превентивне васпитно-дисциплинске мјере, а једна од њих је и доношење Правилника о материјалној и дисциплиној одговорности ученика. Примјер једног таквог Правилника је донио и Школски одбор Јавне установе Основна школа «Кнез Иво од Семберије» у Бијељини, на сједници одржаној 16.10.2015. године, а који гласи Правилник о материјалној и дисциплиној одговорности ученика, којим се, према чални 1. утврђује дисциплинска и материјална одговорност именоване Јавне установе за изрицање мјера, васпитно –дисциплинских мјера и поступака за ублажавање или укидање васпитно-дисциплинских мјера. Према члану 5. овог Правилника ученик одговара за повреду обавеза коју учини у школи и ван ње.

Дисциплински поступак се покреће кад постоји основана сумња да је ученик учинио лакшу или тежу повреду ученичких обавеза. Директор школе формира трочлану комисију која спроводи дисциплински поступак, коју чине: разредни старјешина, педагог/психолог и један од наставника који предају у том одјељењу.

Према члану 17. За повреду обавеза ученику може да се изрекне васпитно-дисциплинска мјера:

А) опомена одјељенског старјешине – изриче се за лакшу повреду обавезе ученика и за неоправдано изостајање из школе од пет до седам часова;

Б) Укор одјељенског старјешине – изриче се за лакше повреде обавеза ученика утврђених општим актом школе или за неоправдано изостајање из школе од осам до 12 школских часова;

В) Укор одјељенског вијећа – изриче се за лакше повреде обавеза ученика утврђених општим актом школе или за неоправдано изостајање из школе од 13 до 24 школска часа;

Г) Укор директора школе – изриче се за теже повреде обавеза ученика утврђених законом;

Д) Укор Наставничког вијећа – изриче се за теже повреде обавеза ученика утврђених законом или за неоправдано изостајање из школе од 25 до 30 школских часова у току школске године;

Ђ) Премјештање из одјељења у одјељење,

Е) У изузетним случајевима за тежу повреду обавеза ученику се може изрећи васпитно-дисциплинска мјера премјештање из једне у другу најближу школу. Ова тачка се односи само за ученике од 6. до 9. разреда, а изриче се случајевима за тежу повреду обавеза ученика када су претходно изречене мјере наведене у тачки г) овог става или за неоправдано изостајање са наставе више од 30 часова у току године.

Према члану 18. лакше повреде обавеза ученика су:

- неримјерено и некултурно понашање према вршњацима,
- неприкладно и недисциплиновано понашање на часу,
- необавјештавање родитеља о позиву за долазак у школу од стране одјељенског старјешине или другог наставника,
- кршење свих одредби о изгледу и понашању ученика обухваћених кућним редом (толеранција – двије опомене годишње),
- доношење школског прибора за час и домаће задаће (толеранција – три часа годишње),
- боравак ван учионице након звона за ученике (толеранција – два часа годишње),
- неоправдано изостјање са часова у трајању од 8 до 12 часова,
- неоправдано изостјање са часова у трајању од 13 до 24 часова,
- необављање дужности редара, односно дежурног ученика,
- уништавање уџбеника и другог школског прибора у просторијама школе и школског дворишта,
- доношење у школу шунд литературе, прнографских часописа и публикација које нису у вези са васпитно-образовним радом.

Члан 19. Каже да ученик може бити кажњен опоменом разредног старјешине, укором одјељенског старјешине и укором одјељенског вијећа.

Према члану 20. Теже повреде обавеза ученика утврђене овим Правилником у складу са Законом о основном образовању и васпитању су:

- Преправка података у свједочанству, ђачкој књижици и другим школским документима,
- Преправка или дописивање података у школској евиденцији,
- Крађа или уништавање школске имовине или имовине ученика,
- Употреба, посједовање или подстицање ученика на употребу дувана, алкохола или наркотичког средства,
- Изазивање туче или учешће у тучи,
- Изражавање вјерске или националне нетрпеливости,

- Недоличан однос или насиље према наставницима и другим радницима школе,
- Недоличан однос или насиље ученика једних према другима,
- Неоправдано изостајање из школе од 25 до 30 часова у току школске године,
- Посједовање оружја,
- Кориштење мобилног телефона у вријеме наставе и снимање видео-клипова за вријеме боравка у школи и њихова дистрибуција.

Према члану 21. За повреду обавеза из члана 20. ученик може бити кажњен укором директора, укором наставничког вијећа, премјештањем из одјељења у одјељење и премјештањем из једне у другу најближу школу.

Мјеру премјештања у друго одјељење и премјештања ученика у другу школу изриче директор школе на приједлог наставничког вијећа, одјељенског вијећа, одјељенског старјешине или стручне службе школе.

6. Оцјене владања

Оцјену **примјерно** добија ученик који редовно похађа наставу и понаша се у складу са прописаним обавезама и одговорностима и представља примјер другима својим односом према ученицима, запосленим и имовини.

Оцјена из владања, према Правилнику, снижава се у случају када је ученику изречена васпитно-дисциплинска мјера за повреду обавеза ученика и то:

- Владање се оцјењује оцјеном **врлодобар** уколико се ученику изрекне васпитно-дисциплинска мјера – **опомена одјељенског старјешине** и исту потписују одјељенски старјешина и директор школе.
- Владање се оцјењује оцјеном **добар** уколико се ученику изрекне васпитно-дисциплинска мјера **укор одјељенског старјешине**, исту потписује одјељенски старјешина и директор школе.
- Владање се оцјењује оцјеном **задовољава** уколико се ученику изрекне васпитно-дисциплинска мјера **укор одјељенског вијећа** и исту потписују одјељенски старјешина и директор школе.
- Владање се оцјењује оцјеном **незадовољава** уколико се ученику изрекне васпитно-дисциплинска мјера **укор директора или наставничког вијећа** и исту потписује одјељенски старјешина и директор школе.

Снижена оцјена из владања ученику ће бити поправљена када дође до позитивних промјена у понашању ученика на тај начин да се васпитно-дисциплинска мјера ублажава или укида, уколико није изречена због неоправданог изостајања са наставе.

Снижена оцјена из владања треба да буде у функцији корективне васпитне мјере и подстицај ученику да уз подршку школе коригује најбоље своје владање.

Оцјена из владања се на крају другог полугодишта може поправити ученику којем је у првом полугодишту снижена због неоправданих изостанака, ако је у другом полугодишту његово понашање било примјерно и није имао неоправданих изостанака.

Према члану 24. Правилника приликом изрицања васпитно-дисциплинских мјера због повреда обавеза ученика узмеће се у обзир:

- услови под којима је повреда учињена,
- ранији рад и понашање ученика,
- друге околности које могу битно утицати на доношење одлуке.

Све изречена васпитно-дисциплинска мјере евидентрају се у ђачку књижицу и матичну евиденцију школе. Потписом у ђачкој књижици родитељи потврђују обавјештеност о изреченим васпитно-дисциплинским мјерама.

7. Претходна истраживања о насиљу

Према подацима истраживања о насиљу у школи Плут, Д. и Попадић, Д. према Жунић- Цицварић и Цицварић 2009. наводе податке да је 65% ученика, бар једном, а 24% више пута било изложено неком облику насилног понашања у периоду од три мјесеца; да су се дјечаци нешто чешће од дјевојчица изјашњавали као насилници и нешто чешће били изложени насиљу вршњака и одраслих; најзаступљенији облици насилног понашања су: вербално насиље (вријеђање и искијавање), ширење лажи и сплеткарење, пријетње и застрашивања; најчешћи облик реаговања дјецe на вршњачко насиље је избјегавање, враћање истом мјером, док велики број ученика на насиље реагује тако што ћути; скоро половина ученика изјављује да су њихови неки вршњаци вербално агресивни према наставницима; 85% случајева дјетету, жртви насиља, не помогне нико! Већина ученика остаје пасивна када присуствују насиљу, нису сигурни како треба реаговати (Жунић- Цицварић, Цицварић, 2009:11).

8. Методологија истраживања

Полазни проблем и предмет истраживања је све присутније вршњачко насиље у школама.

Циљ рада је да се утврди присутност различитих врста насиља у основним школама, ставови наставника о процјени личне оспособљености за рјешавање проблема у вези са насилним понашањем ученика, ставови о начину кажњавања ученика који показују насилно понашање, као и број изречених мјера на крају школске 2016/2017. године.

Задачи истраживања су:

- утврдити присутности облика насиља у школи,
- испитати ставове наставника о оспособљености за рјешавање проблема у вези са насилним понашањем ученика,
- увидом у педагошку документацију утврдити примјену васпитно-дисциплинских мјера и оцјена владања ученика.

У складу са природом проблема за потребе овог истраживања подаци су прикупљени методом проучавања стручне литературе и анализе педагошке документације. Анкетни упитник комбинованог типа, као техника истраживања, је израђен за прикупљање података за ово истраживање.

Проучавањем стручне литературе у вези са овим проблемом, постављене су следеће хипотезе:

1. У основној школи је присутно више облика вршњачког насиља а најзаступљеније је вербално насиље;
2. Наставници сматрају да нису довољно едуковани за рјешавање и поступање приликом насилног понашања ученика,
3. Наставници сматрају да су васпитно-дисциплинске мјере утврђене Правилником о материјалној и дисциплинској одговорности превише благе и немају учинак на побољшање понашања ученика.

Узорак истраживања чини 55 наставника разредне и предметне наставе у Основној школи «Кнез Иво од Семберије» у Бијелини и Основној школи «Вук Караџић» у Забрђу, Општина Угљевик.

Истраживање је спроведено у јуну 2017. године.

9. Резултати и анализа истраживања

Одабранм техником истраживасње анкетирано је 55 наставника, 38 у Основној школи «Кнез Иво од Семберије» у Бијелини и 17 наставника у Основној школи «Вук Караџић» у Забрђу, Општина Угљевик.

Током истраживања о проблему вршњачког насиља у школама, прикупљени су подаци које смо изабрали, приказали табеларно и графички и приступили анализи истих.

➤ *Присусиство различитих облика насилног понашања у школи*

Наредном табелом приказане су процјене наставника о присутности различитих облика насилног понашања ученика у њиховим школама. Наставници су бирали одговоре о учесталости наведених врста као и да ли им таква врста понашања представља проблем у школи и у коликој мјери.

Табела 1: Листа различитих облика насилног понашања у школи, који се односе на насилно понашање ученика

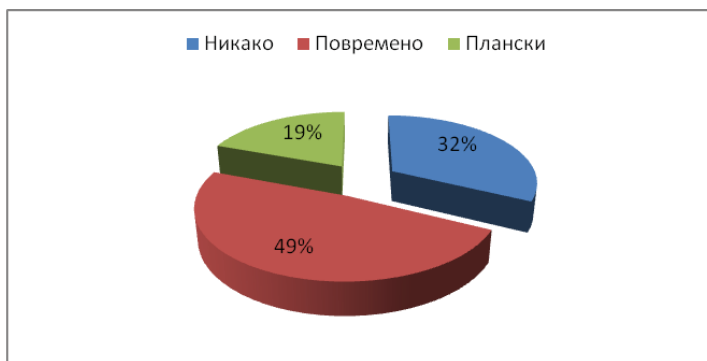
Питања се односе на протеклу и ову школску годину.	Немамо таквих проблема	То је мањи проблем за ову школу	То је озбиљан проблем за ову школу
исмијавање, вријеђање, називање погрдним именима	0%	64%	36%
ударање, шутирање, гађање, закључавање	35%	60%	5
ширење лажи и гласина о ученику/ци с намјером да се остали/е одврате од дружења с њим/њом	20%	44%	36
отимање новца и ствари, уништавање личне имовине	25%	75%	0%
претње и застрашивања	28%	44%	28%
присиљавање ученика/це да чини оно што не жели	64%	31%	5%
сексуално узнемиравање других ученика/ца	100%	0%	0%
узнемиравање других ученика путем дигиталних медија	28%	49%	23%
туче између група ученика/ца	49%	51%	0%
вербална агресивност ученика/ца према наставном особљу	65%	18%	17%
физичка агресивност ученика/ца према наставном особљу	100%	0%	0%

Анализирајући резултате истраживања у обје испитиване школе, дошли смо до сазнања да је, по процјени испитаних наставника, најмањи проблем вербална агресивност ученика. Озбиљан проблем у школи, по мишљењу испитаних наставника је исмијавање, вријеђање, називање погрдним именима, затим ширење лажи и гласина о ученику/ци с намјером да се остали/е одврате од дружења с њим/њом, претње и застрашивања и узнемиравање других ученика путем дигиталних медија. Мањи проблем у школи је, по процјени испитаних наставника: ударање, шутирање, гађање, закључавање, затим отимање новца и ствари, уништавање личне имовине, присиљавање ученика/це да чини оно што не жели, као и туче између група ученика/ца. Сексуалног узнемиравања ученика, као и вербалне и физичке агресивне

ученика према наставном особљу, а по процјени испитаних наставника, није било у испитиваним школама.

- Особособљеност наставника за поступање превенције насилног понашања ученика

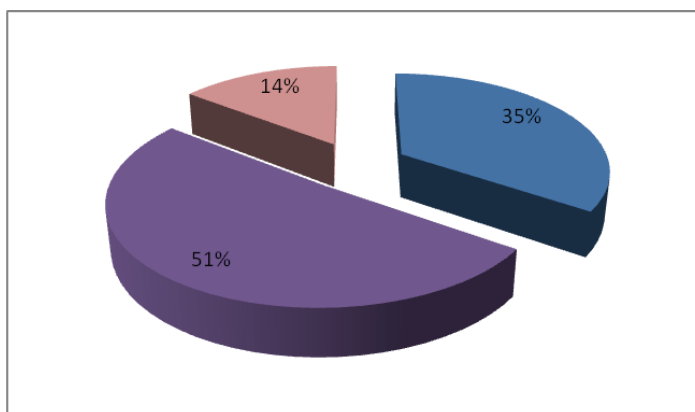
Личну оспособљеност ученика смо процјенили према одговорима на питање: Да ли су поучавали ученике о томе шта би требали да раде када осјећају бијес, када присуствују насилном догађају, када су други насилни према њима и сл.

Графикон 1: Поучавање ученика о насилном понашању

Из наведеног графикана видимо да је највећи проценат наставника који повремено поучавају ученике (49%, 30 наставника), док је само 19% испитаних наставника плански ради на поучавању ученика о поступању, понашању када осјећају бијес или присуствују насилном понашању или је неко насилан према њима.

На питање «Да ли сте учествовали у неком програму стручног усавршавања који се тиче превенције насиља?», 19 наставника је одговорило са «Нисам учествовао/ла у обуци, програму овог типа», 28 наставника је одговорило «Учествовао/ла сам у једној обуци, програму овог типа», док је само 8 наставника одговорило «Учествовао/ла сам у двије или више обука, програма овог типа».

Графикон 2: Учествовање наставника у програму стручног усавршавања о насиљу

Из графикана је очигледно да је 51% наставника учествовало на једном програму, обуци о насилном понашању и превенцији.

Следећа табела приказује скалу процјене личне оспособљености наставника за рјешавање проблема у вези са насилним понашањем ученика. Наставници су на скали од 1 (нимало) до 10 (у потпуности), заокруживали личном процјеном степен оспособљености.

Табела 2: *Оспособљеност наставника за рјешавање проблема у вези са насилним понашањем ученика*

Како процењујете личну оспособљеност за решавање проблема у вези са насилним понашањем ученика, на скали од 1 (нимало) до 10 (у потпуности)?

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10	8	6	9	8	11	3	-	-	-

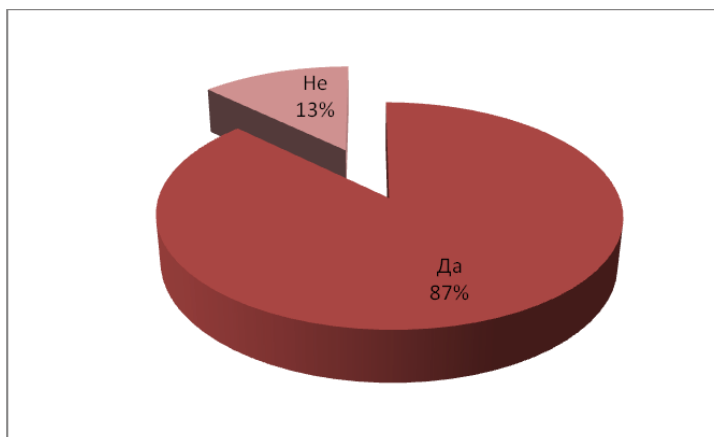
Из табеле видимо да ни један наставник не сматра да је у потпуности оспособљен за рјешавање проблема овог типа што и представља велику забринутост и школе као васпитно-образовне установе, такође и надлежних интитуција одговорних за перманентну едукацију просветних радника, а с обзиром да вршњачко насиље, нажалост има тенденцију пораста у данашње вријеме, требало би се озбиљно позабавити овим податком.

Наставници су се изјаснили да у ситуацији насиља међу ученицима реагују тако што: разговарају с учеником, родитељима и разредним старјешиним, усмјеравају ученике ка правилном и лијепом понашању у социјалној средини, едукују ученике о насиљу и казнама за насилнике, кажњавају насилнике повећаним радом, обавјештавају родитеље и стручну службу и у сарадњи са њима спроводе одговарајуће поступке.

➤ *Изречене васпитно-дисциплинске мјере ученицима*

Увидом у педагошку документацију дошли смо до податка да је од 1586 ученика, колико је било уписано у школу на крају првог полугодишта, 45 ученика или 3% је имало смањено владање, док на крају другог полугодишта, од 1583 ученика, 26 или 1,6% је имало смањено владање. Дилема остаје, да ли су се они заиста васпитно «поправили» или им је владање поправљено стимулативно или из неког другог разлога.

На питање «Сматрате ли да је начин кажњавања ученика благ», 48 наставника је одговорило са «Да», док је само 7 наставника одговорило са «Не». Тај податак смо приказали и графички.

Графикон 3: Да ли је начин кажњавања ученика блаи?

Највећи дио испитаних наставника 87% сматра да је кажњавање ученика благо и да би мјере требало да се поопштре, у виду бржег реаговања при смањењу владања, пребацивањем у другу школу, већим новчаним казнама за уништавање имовине и сл. , као и мишљења су да се младим преступницима много тога толерише прије изрицања прве санкције опомене разредног старјешине.

10. Закључак

Проблем и предмет овог истраживања је све присутније вршњачко насиље у школама. У раду су испитани наставници о учесталости различитих облика насилног понашања у школи, о томе како реагују када примијете неки случај насиља међу ученицима, о програмима стручног усавршавања за превенцију насиља, процјени личних способности за рјешавање вршњачких конфликта, што је и био главни циљ испитивања. Такође су испуњени задаци истраживања; утврђена је присутност различитих облика насиља у школи, испитани су ставови наставника о оспособљености за насилног понашања ученика и увидом у педагошку документацију утврђена је примјена васпитно-дисциплинских мјера. Након анализе и интерпретације резултата добијених истраживањем, можемо донијети следеће закључке:

Анализирајући резултате истраживања у обје испитиване школе, дошли смо до сазнања да је, по процјени испитаних наставника, најмањи проблем вербална агресивност ученика, чиме је прва хипотеза рада, која гласи: «У основној школи је присутно више облика вршњачког насиља а најзаступљеније је вербално насиље» одбачена. Остале врсте насиља које се јављају у школи, по мишљењу испитаних наставника је исмијавање, вријеђање, називање погрдним именима, затим ширење лажи и гласина о ученику/ци с намјером да се остали/е одврате од дружења с њим/њом, претње и застрашивања и узнемиравање других ученика путем дигиталних медија. Мањи проблем у школи је, по процјени испитаних наставника: ударање, шутирање, гађање, закључавање, затим отимање новца и ствари, уништавање личне имовине, присиљавање ученика/це да чини оно што не жели, као и туче између група ученика/ца. Сексуалног узнемиравања ученика, као и вербалне и физичке агесије ученика према наставном особљу, а по процјени испитаних наставника, није било у испитиваним школама.

Друга хипотеза се односила на оспособљеност наставника о поступању приликом насилног понашања ученика. Добијени резултати су показали да 49%

наставника повремено поучава ученике о превенцији насиља, дк чак 32% никако. Такође, алармантно је да наставници нису довољно присиствовали програмима, обукама о поступању у вези насиља као и превеницији истог. У програму стручног усавршавања који се тиче превенције насиља није учествовало 19% испитаних наставника из обје испитане школе, 51% испитаних наставника је учествовало у једној обуци, док је само 14% наставника учествовало у двије или више обука, програма овог типа. Наставници су такође, на скали процјењивали личну оспособљеност за рјешавање проблема у вези са насилним понашањем ученика, јако ниским оцјенама, чак 11 наставника на скали од 1 до 10, личну оспособљеност су процјенили оцјеном 6. Сви ови резултати указују да наставници сматрају да нису довољно едуковани за рјешавање и поступање приликом насилног понашања ученика, чиме је друга хипотеза овог рада потврђена.

Увидом у педагошку документацију дошли смо до податка да је од 1586 ученика, колико је било уписано у школу на крају првог полугодишта, 45 ученика или 3% је имало смањено владање, док на крају другог полугодишта, од 1583 ученика, 26 или 1,6% је имало смањено владање. Такође, дошли смо до резултата да 87% наставника сматра да је начин кажњавања ученика насилног понашања благ, док 13% наставника сматра да начини кажњавања нису благи. Овим резултатима смо трећу постављену хипотезу која је гласила «Наставници сматрају да су васпитно-дисциплинске мјере утврђене Правилником о материјалној и дисциплинској одговорности превише благе и немају учинак на побољшање понашања ученика», потврдили.

Након спроведеног истраживања, на основу одговора наставника може се извести општи закључак рада: да је у основним школама присутно насиље различитих врста, али да није у великој мјери па самим тим и школама представља мањи проблем, да наставници нису довољно оспособљени за поучавање ученица и личну превенцију насилног понашања ученика, а мјере и санкције за контролу насиља су благе и немају много ефекта код проблематичних ученика. Резултати рада показују могу послужити као мотив за учесталију едукацију наставника о овом проблему који, нажалост има тенденцију пораста чим ће, свакако основним школама представљати велики проблем у организацији и реализацији цјелокупног васпитно-образовног рада.

11. Литература

- Бошковић, М. (2007): Криминологија, Нови Сад, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет
- Бранковић, Д. (2010). Формално и неформално насиље у традиционалним школама. У *Вршњачко насиље*. (стр. 27-47). Бања Лука: Филозофски факултет.
- Васиљевић-Продановић, Д. (2011): Преступници под лупом, Београд, Задужбина Андрејевић
- Васиљевић-Продановић, Д., Стојковић, И. (2011): Практични аспекти вршњачке медијације у школи. У: Грујић, Т. (ур.) *Зборник ВШССОВ*, 1/2011. ИССН 2217-5725, стр. 34-41.
- Водич кроз медијацију у БиХ, (2005): Удружење медијатора БиХ, Сарајево
- Максимовић, Ј., Манчић, Д. (2013): Акцијска истраживања у функцији превенције вршњачког насиља, Филозофски факултет Ниш, Методички обзири 8
- Недић, Б., Тоскић, А. (2015): Приручник за медијацију у локалној заједници, Партнери за демократске промјене Србије, Београд
- Плут, Д., Попадић, Д. (2007) Реаговање деце и одраслих на школско насиље. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 2, стр. 347-366.
- Жунић-Цицварић, Цицварић, (2009): Насиље у школи, Ужице, Ужички центар за права дјетета

EKONOMSKI ASPEKTI IMPLEMENTACIJE FORENZIČKE REVIZIJE U SFERI VISOKOG OBRAZOVANJA

Sažetak

Rad razmatra ekonomske aspekte forenzičke revizije na otkrivanju i sprečavanju finansijskih prevara, te mogućnost njegove brže implementacije u praksu bosanskohercegovačkih preduzeća. Značaj forenzičke revizije u BiH se povećava sa činjenicom da su finansijske manipulacije u stalnom porastu. Manipulacije finansijskim izvještajima i veliki rizici od prevara djeluju na usporavanje privrednih aktivnosti države. Spoznajama o kreiranju efikasnih mjera za sprečavanje i otkrivanje finansijskih prevara i nerealnog prikazivanja finansijskih izvještaja, moguće je utvrditi ograničenja izloženosti riziku prevara. Zaključci istraživanja ukazuju da u Bosni i Hercegovini nije stvoreno adekvatno poslovno okruženje, kao i nivo svijesti o potrebi i značaju računovodstva i revizije, a posebno forenzičkog revizora. Dio razloga je i u nedostatku autoritativnih tekstova iz ovog područja. Količina edukacije o finansijskim prevarama u sistemu visokog obrazovanja ne samo da nije adekvatna, nego je praktično vrlo malo zastupljena. Edukacija revizora na području interne, eksterne i forenzičke revizije u cilju otkrivanja finansijskih prevara i izgradnja sistema obrazovanja koji će odgovoriti na sve promjene na tržištu rada je najznačajnija mjera za povećanje efikasnosti revizije i očekivanja investitora.

Ključne riječi: *prevare, manipulacija finansijskih izvještaja, kreativno računovodstvo, edukacija, Bosna i Hercegovina*

ECONOMIC ASPECTS OF IMPLEMENTATION FORENSIC AUDIT IN HIGHER EDUCATION

Summary

The paper examines the economic aspects of the forensic audit on the detection and prevention of financial fraud, and the possibility of its faster implementation in practice of Bosnian companies. The significance of the forensic audit in BiH increases with the fact that financial manipulations are constantly increasing. Manipulation of financial statements and the great risks of fraud act on slowing economic activities of the country. Knowledge about the creation of effective measures for the prevention and detection of financial fraud and unrealistic presentation of financial statements, it is possible to determine the limits of risk exposure scam. Conclusions of the study indicate that there is no adequate business environment in Bosnia and Herzegovina as well as the level of awareness of the necessity and significance of accounting and auditing, especially forensic auditors. Part of the reason is the lack of authoritative texts in this area. The amount of education on financial fraud in the system of higher education is not only adequate, but it is practically very little represented. Training auditors in the field of internal, external and forensic audit in order to detect financial fraud and build a system of education that would respond to any changes in the

¹ SVEUČILIŠTE/UNIVERZITET "VITEZ" u Travniku, student III ciklusa studija na studijskom programu Finansije, Računovodstvo i Revizija, email: envera.halilcevic@unvi.edu.ba; enverahalilcevic@gmail.com

labor market is the most significant measure to increase auditor efficiency and investor expectations.

Keywords: *Scams, manipulation of financial statements, creative accounting, education, Bosnia and Herzegovina.*

1. Uvod

Razdvajanjem funkcije vlasništva od upravljanja, vlasnici sredstava preduzeća su nastojali i nastoje, da se zaštite od grešaka i prevara, tj. kriminalnih radnji koje su vezane za upravljanje i poslovanje preduzeća, te nanose ne samo finansijske gubitke preduzeću, nego i gubljenje ugleda u javnosti. U savremenom poslovanju sve je veća pojava i prevara, manipulacija finansijskim izvještajima, pa i dobro smišljenih kriminalnih radnji i bankrota, što je ozbiljan problem. To nije problem samo za vlasnike preduzeća, investitore i druge zainteresovane strane, nego i za revizore koji moraju razrađivati postupke i procedure za istraživanje kriminalnih radnji koje se odražavaju i na finansijske izvještaje preduzeća.

Evidentiranjem poslovnih događaja i transakcija u preduzećima dešavaju se računovodstveno-administrativne greške koje nisu namjerne, već su posljedica obimnosti rada, neznanja i sl. Nisu napravljene s namjerom da nanesu gubitke preduzeću, iako imaju posljedice na računovodstvene informacije i ispravnost finansijskih izvještaja. Međutim, ako te greške imaju značajan karakter ili se odnose na protivzakonite radnje (prisvajanja imovine, prikazivanja fiktivnih transakcija, falsifikovanja dokumenata i sl.), za rezultat imaju neobjektivno prezentiranje finansijskih izvještaja. Lažno finansijsko izvještavanje i manipulacije finansijskim izvještajima obuhvataju elemente koje čini kreativno računovodstvo i koji iskrivljuju finansijske informacije usmjerene prema zainteresovanim korisnicima finansijskih izvještaja, kako bi donijeli pogrešne odluke. Nastojanja u sprečavanju i otkrivanju prevara i manipulacija finansijskim izvještajima su djelovala na razvoj forenzičke revizije.

Prevare i manipulacije finansijskim izvještajima su namjerne radnje čija je funkcija protivzakonito prisvajanje imovine i novca, falsifikovanje knjigovodstvenih dokumenta, prikazivanje nepostojećih transakcija, izmjena dokumenata i evidencije, i sl. Posao forenzičkog revizora je bitan za otkrivanje nepravilnosti informacija prezentiranih u finansijskim izvještajima, tj. za istraživanje prevara i otkrivanje izvršioca tih prevara. Finansijske prevare su prijetnja dosadašnjem povjerenju tržišta kapitala, menadžerima korporativnih organizacija i revizijskoj profesiji. Da bi opstala na tržištu preduzeća nastoje smanjiti troškove, ne ulažući sredstva u interne kontrole i mehanizme upravljanje rizicima, i samim tim, otvaraju vrata za nove prevare. Zbog naizgled nemogućnosti da se otkriju prevare širokih razmjera, pogođena je časna revizorska profesija.

U svijetu je forenzičko računovodstvo već odavno prisutno u sferi nauke i visokog obrazovanja. Forenzičke računovođe se bave otkrivanjem i sprečavanjem organizovanog kriminala, poput pranja novca, poreskih utaja, prevara u finansijskim izvještajima i sl. Na globalnom nivou forenzičko računovodstvo i forenzička revizija predstavljaju jedan od načina presjecanja veza organizovanog kriminala, kanala ilegalnog sticanja profita i praktično je postalo dio nauke.

2. Teorijska razmatranja

U izjavama menadžmenta koji su sastavni dio računovodstvenih izvještaja, postoji mogućnost pojave nenamjerno učinjenih pogrešnih knjiženja poslovnih događaja, pogrešnog procjenjivanja pojedinih bilansnih pozicija i sl. Ne smije se isključiti mogućnost pojave prevare pojedinih članova u raspolaganju finansijskim resursima, s namjerom ostvarivanja lične koristi na štetu preduzeća. Prema navodima autora knjige Pijić, J. [1], „*Nije rijedak slučaj da menadžeri preduzeća nastoje da uspješnost poslovanja i finansijski položaj preduzeća u finansijskim izvještajima prikažu tako da korisnike finansijskih izvještaja dovedu u zabludu kako bi ovi donijeli pogrešne odluke.*“ Savremena teorija, ali i praksa revizije, su sve više orjentisane definisanjem i pronalaženjem načina za otkrivanje onoga što se u praksi pominje kao kreativno računovodstvo. Brojni slučajevi propasti svjetskih kompanija i slomova finansijskih sistema su dokaz da ovaj posao nije lagan, niti bespotreban.

Prema navodima autora Syed Zulfiqar, A., Safdar, B., Yasir, B. T. [2] „*Kreativno računovodstvo je instrument, mnogo sličan oružju. Ako se ispravno koristi može biti od velike koristi svom imaoocu, ali pogrešnim rukovanjem u pogrešnim rukama može uzrokovati mnogo štete.*“ Pravilnim korištenjem mogućnosti koje daje kreativno računovodstvo, iskazivanjem fer i korektnih vrijednosti računovodstvenih pozicija, mogu unaprijediti vrijednost informacija prezentovanih u finansijskim izvještajima. U finansijskim izvještajima ne bi bilo oscilacija između knjigovodstvene i tržišne vrijednosti. Neadekvatnim korištenjem ovih tehnika stvara se mogućnost za dotjerivanje i prilagođavanje vrijednosti pojedinih pozicija u finansijskim izvještajima, kao i rezultata poslovanja preduzeća. To dovodi do kratkoročnih rješenja problema preduzeća, ali na duže staze dovodi preduzeće do propasti. Jedan od najčešćih primjera korištenja kreativnog računovodstva pa i u bosanskohercegovačkoj privredi je preliv dobiti iz jedne poslovne godine u drugu, s ciljem izbjegavanja plaćanja poreza na dobit. Računovođe uspijevaju preljevati dobit formiranjem rezervisanja iz jedne poslovne godine u drugu, ali taj problem se vraća već u narednoj godini kada ta rezervisanja stignu i dodaju se na postojeću dobit. Nerijetko se dešava da iznalaženjem rješenja problema vrlo lako dolaze na sam rub zakonske regulative.

Kodeks etike za profesionalne računovođe koji je izdao Odbor za međunarodne standarde etike za računovođe (IESBA – International Ethics Standards Board for Accountants) objašnjava zahtjeve koji se stavljaju pred sve profesionalne računovođe i revizore u smislu etičkog i fer ponašanja, u cilju očuvanja dostojanstva profesije. Poznato je iskorištavanje fleksibilnosti unutar računovodstvenih propisa i pravila s ciljem kreiranja finansijskih izvještaja koji odgovaraju menadžmentu preduzeća. Taj proces se nerijetko odvija u granicama dozvoljenog i često ga je teško osporiti, jer je poslovnim subjektima dozvoljeno da biraju one sisteme obračuna i vrijednovanja koji odgovaraju njihovoj djelatnosti. Kada računovođa pređe dozvoljenu granicu računovodstvenih pravila i zakonskih propisa, to prelazi u kriminalno područje kreativnog računovodstva. Dobivamo krivu sliku o položaju preduzeća, a samim tim se korisnici finansijskih izvještaja dovedu u situaciju donošenja pogrešnih odluka. Prevare je jako teško otkriti jer se koriste mnoga nedozvoljena sredstva, kao falsifikovanje dokumenata, djelovanje na crnom tržištu i sl. Otkrivanje prevara može predstavljati ozbiljne probleme kruga klijenata sa kojim je preduzeće poslovalo kao i propast preduzeća. Menadžment preduzeća nalazi svoj motiv za primjenu kreativnog računovodstva bilo da je vezano za ostvarivanje profita ili zadržavanje postojeće pozicije u preduzeću.

Prema mišljenju autora Syed Zulfiqar, A., Safdar, B., Yasir, B. T. [2] „*Interesi menadžmenta se mogu svesti na sljedeće stavke:*

- *Ispuniti interne ciljeve – Menadžment nastoji ispuniti ciljeve koje odredi Nadzorni odbor ili vlasnik. Ciljevi poput prodaje, profitabilnosti i sl., ukoliko odstupaju od zadatih, u negativnom smislu, javlja se potreba za korištenjem kreativnog računovodstva u cilju smanjenja tih odstupanja.*
- *Ispuniti eksterna očekivanja – Stabilno stanje finansijskih izvještaja preduzeća ukazuju na mogućnost napretka i njegovog širenja. S obzirom da i poslovni partneri očekuju što dužu saradnju sa preduzećem, može doći do prilagođavanja finansijskih izvještaja da bi se podigao ugled preduzeća.*
- *Izgladivanje priliva prihoda – Menadžment poznavajući investitore, može izglatiti prilive koje ima preduzeće i uljepšati sliku o finansijskom položaju i uspješnosti preduzeća.*
- *Oporezivanje – Kreativno računovodstvo se koristi veoma često u svrhu dobivanja poreskih olakšica, gdje se finansijske stavke u izvještajima oblikuju tako da smanjuju oporezivi dio dobiti.*
- *Aranžiranje izloga radi dobivanja zajma – Ubrzavajući prilive i usporavajući rashode i odlive, kako bi finansijski pokazatelji bili što atraktivniji. Samim tim, zajam dobiva preduzeće koje ga ne zaslužuje, a time ne samo da povećava rizik od gubitaka, nego i zajmodavac ima potencijalne probleme o kojima nema saznanje.“*

Prevarom se nastoje sakriti svi tragovi, te je internim revizorima teško uočiti probleme u poslovanju preduzeća. To je i razlog neprestanog školovanja revizora kako bi postali svjesniji poslovnih događaja koji djeluju na tržištu kao i prepoznati znakove prevara. Tradicionalna revizija finansijskih izvještaja obezbjeđuje, razumno uvjeravanje da su finansijski izvještaji preduzeća u saglasnosti sa opšte prihvaćenim računovodstvenim principima i predstavljaju fer i korekno finansijsku poziciju u svim materijalnim aspektima.

Forenzička revizija obuhvata dublji i detaljniji pregled u cilju otkrivanja manipulacija u finansijskim izvještajima preduzeća, bez obzira na stepen njenog djelovanja na objektivnost finansijskih izvještaja. Forenzičkom računovodstvu i forenzičkoj reviziji se daje prednost po pitanju manipulacija finansijskim izvještajima, razjašnjavanju činjenica i transakcija, kao i sprečavanje i otkrivanje kriminalnih djela koje mogu biti predmet sudskog postupka. Manipulacije u finansijskim izvještajima su doprinijele da velike svjetske revizorske kompanije pružaju usluge forenzičke revizije. Iz tradicionalne revizije se razvijaju specijalizovane usluge revizora. Svojim tehnikama forenzička revizija povećava stepen zaštite korisnika finansijskih izvještaja od kreativnog računovodstva i manipulacija finansijskim izvještajima. Prema mišljenju autora rada Buckhoff, A., T., [3] „*Američki institut za certificirane javne računovođe (AICPA) definiše forenzičku reviziju kao oblast, koja primjenjuje računovodstvene principe, teorije i discipline na činjenice ili pretpostavke u pitanjima sudskih sporova, obuhvatajući pri tome svaku granu računovodstvenog znanja. Forenzičku reviziju dijele na dvije vrste usluga: usluge povezane sa sudskim sporom u kojem forenzički revizor učestvuje kao ekspert ili savjetnik i usluge provođenja istrage koje mogu uključivati svjedočenje na sudu.*“

Otkrivanje i dokazivanje prevara je istraživački posao sa komponentama rada revizora i rada kriminalnog istražioca. Taj posao zahtjeva iskustvo i logičko zaključivanje, znanja o psihologiji čovjeka, poznavanja šema prevare, rutinskim pronalaženjima dokaza, crvene zastavice i sl. Forenzički revizori rade sa velikim skupom informacija i njihovih izvora, te putem eliminisanja neodgovarajućih informacija i sužavanjem izbora, potvrđuju prevaru.

3. Forenzička revizija kao instrument sprečavanja i otkrivanja prevara u finansijskom izvještavanju

Forenzički revizori u provođenju revizije imaju za cilj podnošenje dokaza sudu, pri čemu se odvija nevidljivi prelaz iz revizije u istragu. Forenzički revizori obavljaju djelatnost prikupljanja, obrade, analiziranja i izvještavanja o podacima u svrhu prikupljanja činjenica i dokaza uslijed manipulacija u finansijskim izvještajima. Određivanje izvršioca prevare je najvažniji korak u forenzičkoj reviziji. Izvršioци prevare mogu biti zaposlenici ali i menadžment preduzeća. Određivanje mjesta i načina kojim je izvršena manipulacija u finansijskim izvještajima zahtjeva iskustvo u reviziji i računovodstvu, oprezivanju i drugim povezanim oblastima.

Zadaci forenzičke revizije se razlikuju po svojim karakteristikama i specifičnim aktivnostima koje obavlja u odnosu na tradicionalnu reviziju. Kod forenzičke revizije je potpuno drugačiji pristup finansijskim izvještajima po pitanju materijalnosti, obuhvatanju prevare i samog načina izvještavanja forenzičkih revizora. Karakteristike forenzičke revizije se ogledaju u:

- ispitivanju većine ili svih transakcija u preduzeću gdje su se pojavili nagovještaji prevare,
- usmjerenosti na otkrivanje kriminalnih radnji i manipulacija finansijskih izvještaja bez obzira na materijalnost,
- provjeravanju dužeg vremenskog perioda od poslovne godine,
- izvještaji moraju biti prihvatljivi za sudski postupak.

Prema navodima autora Forensic Auditing, Relevant to ACCA Qualification Paper P7, [4], proces forenzičke revizije se sastoji iz sljedećih faza:

- Prihvatanje istrage – Ovaj posao zahtjeva detaljno znanje o istraživanju prevara kao i poznavanje pravnih okvira i zakonske regulative. Samim tim prvi korak je da forenzički revizor mora procijeniti da li posjeduje iskustvo i vještine da prihvati posao. Forenzički revizor prolazi obuku o tehnikama intervjuisanja i ispitivanja, te mora znati kako održati prikupljene dokaze sigurnim.
- Planiranje istrage – Forenzički revizor mora planirati kao i definisati ciljeve istrage. Ciljevi istrage uključuju: identifikovanje prevare, u kojem vremenskom periodu je nastala prevara, kako je bila skrivana; identifikovanje osoba koje su učestvovalе u prevari; procjenu finansijskog gubitka ili štete koja je uzrokovana prevarom; prikupljanje svih dokaza koji mogu biti korišteni u sudskom procesu; pružanje savjeta kako bi se spriječile ponovne prevare u budućnosti.
- Prikupljanje dokaza – Prije nego forenzički revizor započne prikupljati detaljne dokaze, mora razumjeti tip i specifičnost određene prevare kao i način na koji je prevara izvršena. Dokazi moraju biti valjani i kvalitetni da bi se dokazao identitet izvršioca, kao i suma finansijskog gubitka za preduzeće. Dokazi moraju biti uvjerljivi za korištenje na sudu, i čuvani do sudskog procesa. Dokazi se mogu prikupljati različitim tehnikama: testiranje internih kontrola u preduzeću s ciljem otkrivanja slabosti sistema; upotrbom analitičkih metoda za poređenje trendova tokom određenog vremenskog perioda; intervjui sa zaposlenicima i menadžmentom preduzeća; primjena revizijskih tehnika podržanih kompjuterskim programima; ispitivanje dokumentacije, i sl. Za forenzičkog revizora je naročito bitan i kritičan dio faze prikupljanja dokaza, kao i cijele istrage.
- Izvještavanje – Klijent koji je zahtjevao forenzičku reviziju, očekuje izvještaj koji uključuje: rezultate istrage, dokaze i rezultat istrage sa konkretnim iznosom

finansijskog gubitka koje je preduzeće pretrpilo zbog prevare. Izvještaj sadržio i detaljne podatke kao i šemu po kojoj je izvršena prevara. Forenzički revizor može savjetovati i klijenta o poboljšanju kontrole, kako bi se izbjegle ili spriječile prevare u budućnosti.

- Sudski postupak – Rezultati istraživanja forenzičkog revizora o samom slučaju vode ka sudskom postupku protiv izvršioca prevare. Članovi tima forenzičkih revizora mogu biti dio tog postupka. Njihova je obaveza da objasne sudu način na koji su identificirali izvršioca prevare kao i da objasne prikupljene dokaze. Računovodstveni materijal je potrebno objasniti profesionalno i objektivno, kako bi bili razumljivi i za one članove koji nemaju znanje o računovodstvu. Forenzički revizor mora imati specijalnu obuku vezano za njihov posao, kako bi se osiguralo da njihova vjerodostojnost i stručnost ne može biti narušena tokom pravnog postupka.

Primarni zadatak istraživanja je istražiti ulogu forenzičke revizije u otkrivanju manipulacija finansijskim izvještajima i kriminalnih radnji u preduzećima, kao i odgovornosti menadžmenta, interne revizije u sprečavanju i otkrivanju prevara i upotrebe kreativnog računovodstva protivzakonito. Istražiti koje su moguće tehnike i mjere za efikasnost revizora u otkrivanju manipulacija finansijskim izvještajima. Cilj rada je i ukazati da nakon završetka revizije nije prestala odgovornost menadžmenta preduzeća za greške, prevare i manipulacije finansijskim izvještajima. Revizor je odgovoran za adekvatnost procedura i profesionalnost, koja obezbjeđuje uvjerenje da greške i manipulacije finansijskim izvještajima ne postoje. Istraživački rad na otkrivanju i dokazivanju prevara kombinuje rad revizora i kriminalnih istražioca.

Temeljne referense problema, i predmeta istraživanja definiranih u ovom radu odredili su naučni okvir za postavljanje radne hipoteze:

H1. Uvođenje forenzičke revizije kao profesije efikasna je mjera za sprečavanje i otkrivanje grešaka, prevara i manipulacija finansijskim izvještajima preduzeća i većeg povjerenja javnosti i korisnika finansijskih izvještaja.

PH1. U Bosni i Hercegovini nije stvoreno adekvatno poslovno okruženje, kao i nivo svijesti o potrebi i značaju računovodstva i revizije, a posebno forenzičkog revizora.

Forenzička revizija je oblast koja ima potencijal, kao i metode otkrivanja nepravilnosti u poslovanju preduzeća. Obuhvatajući svaku granu računovodstvenog znanja i primjenom računovodstvenih principa, forenzička revizija obezbjeđuje dokaze u pitanjima sudskih sporova. I u najkvalitetnije izvršenim revizorskim postupcima, prikupljanjem adekvatnih dokaza, ne može se steći uvjerenje da su revizori otkrili sve prevare koje su materijalno značajne u računovodstvenim izvještajima. Greške i prevare koje imaju materijalni efekat, a koje se ne otkriju u revizorskim postupcima, djeluju na dobivanje iskrivljene slike o finansijskoj situaciji preduzeća, što uzrokuje donošenje loših odluka korisnika računovodstvenih izvještaja. Gubici velikih preduzeća uzrokovani činjenjem nepravilnosti i kriminalnim radnjama zaposlenih ili menadžmenta, ukazuju na činjenicu da postoje uslovi i okolnosti koje pogoduju pojavi računovodstvenih grešaka i prevarama u finansijskim izvještajima. Finansijski gubici kompanija prouzrokovani činjenjem nepravilnosti i manipulacijama su povećali potrebu za uvođenjem forenzičke revizije kao instrumenta za istraživanje prevara i manipulativnog kreativnog računovodstva.

4. Ekonomski aspekti implementacije forenzičke revizije u sferi visokog obrazovanja

Razvojem finansijskih tržišta, inoformacione tehnologije, i sve većom konkurencijom preduzeća kako bi dobili poziciju na tržištu, razvijaju se i razne mogućnosti prevara. Javni sektor u BiH je u procesu uvođenja sistema internih kontrola, te imamo sve veću potrebu za edukaciju i sticanje sertifikata internog revizora. Osim uspostavljanja efikasnog sistema mjera za otkrivanje i sprečavanje manipulacija finansijskim izvještajima i kriminalnih radnji zaposlenih ili menadžmenta preduzeća, taj sistem je neophodno kontinuirano unapređivati. Preventivne mjere zloupotrebe kreativnog računovodstva obuhvataju procjenu rizika prevara, testiranje kontrola koje su u funkciji sprečavanja manipulacija i provođenje revizije. Uvođenjem vlastitog kodeksa etike preduzeća mogu djelovati na smanjenje motiva za manipulacije i kriminalne radnje. Da bi se menadžment efikasno suprostavljao greškama i manipulacijama koje se mogu pojaviti u finansijskim izvještajima potrebno je: efikasan sistem interne kontrole, adekvatan ljudski potencijal, kvalitetan etički kodeks, kontinuirana obuka zaposlenih u preduzeću u vezi detekcije grešaka i manipulacija, postaviti jasno pisana pravila ponašanja, suzbijati loše ponašanje i sl. U zloupotrebi kreativnog računovodstva više učestvuju menadžeri, kako bi ostvarili svoje ciljeve. U takvom preduzeću gdje menadžeri daju lažne finansijske izvještaje, očekivati je da i zaposlenici vrše različite prevare. Prevare, manipulacije koje nastanu i koje nisu spriječene treba istražiti i dokazati. Forenzička revizija je efikasna mjera za sprečavanje i otkrivanje grešaka i manipulacija finansijskim izvještajima preduzeća. Zahtjeva iskusnog i stručnog istraživača.

Prema mišljenju autora Vukoja, B. [5], „*Pozicija samog računovodstva u BiH je nezahvalna, prije svega zbog uslova i okruženja u kojima bosanskohercegovačke računovođe obavljaju svoj posao. Razlozi za to su:*

- *nedovoljno uređena računovodstvena legislativa sa pratećim propisima,*
- *neredovno obnavljanje informacija o izmjenama MRS/MSFI,*
- *neadekvatno valorizovanje računovodstva kao profesije i njenih pripadnika,*
- *nedovoljan razvoj svijesti o potrebi, odnosno navici cjeloživotnog učenja,*
- *ostali subjektivni i objektivni razlozi“.*

Današnji poslovni život je dinamičan u tehnološkom pogledu, pa veliki broj transakcija i poslovnih događaja stvara uslove za učestalije pojave prevara i manipulacija, što ugrožava povjerenje javnosti u finansijsku stabilnost, ali i u istinitost finansijskih izvještaja koji su nerjetko osnova za donošenje odluka potencijalnih investitora. Prevare i manipulacije dovode do poremećaja privrede, širenja sive ekonomije, utaje poreza i sl. Korupcija kao svakodnevnica koja se polahko uvlači u sve sfere društva, predstavlja ozbiljan politički i ekonomski problem u BiH. U državi koja je u razvoju, korupcija unosi neizvjesnost i predstavlja dodatni transakcijski trošak, a za posljedicu ima ogromne štete po efikasnost privrede. Ekonomska cijena korupcije, prevara i manipulisanja finansijskim izvještajima ogleda se u usporenom privrednom rastu i smanjenju investicija.

Kreativno računovodstvo i otkrivene prevare ne samo da nanose finansijske gubitke i štete preduzećima nego i narušavaju ugled računovodstvenoj i revizijskoj profesiji. Iskazivanje niže ili više dobiti od ostvarene, tj. manipulacije troškovima su neke od najčešćih metoda manipulacije finansijskim izvještajima. Neke od tehnika za prikazivanje više ili niže dobiti u preduzeću su: precjenjivanje zaliha, razvlačenje troškova amortizacije, prenošenje prihoda u narednu poslovnu godinu, i sl. Uspostavljanje mjera za sprečavanje i otkrivanje prevara i manipulacija je bitno za stabilnost privrede u državi. Nije dovoljno samo usvojiti kodeks etike u preduzeću nego ga provoditi i u praksi. Sistem internih kontrola u preduzeću treba da:

osigura obavljanje poslovnih transakcija i korištenje sredstava u skladu sa politikom preduzeća, tačne finansijske izvještaje u skladu sa MRS, i sl. Do prevare može doći i ako preduzeće ima efikasan sistem interne kontrole. Sistem internih kontrola u preduzećima je neophodno kontinuirano unapređivati i štititi od potencijalnih prevaranata. Iako je nemoguće upotpunosti eliminisati rizik pojave grešaka, prevara i manipulacija u preduzećima, pravovremenim poduzimanjem mjera za sprečavanje i otkrivanje prevara, rizik prevare se može umanjiti.

Aktivnosti za sprečavanje i otkrivanje prevara trebaju biti usmjerene na:

- usavršavanje zakonske regulative i propisa koji će suziti prostor za djelovanje prevaranata i djelovati na efikasniju djelatnost svih koji kontrolišu poslovne aktivnosti,
- organizovanjem efikasnih sistema interne kontrole i internih revizija, naročito u većim preduzećima,
- motivisati menadžment i zaposlenike preduzeća na planu preventivnih mjera i aktivnosti na smanjivanju mogućnosti za prevare (edukacije, materijali o poslovnoj i računovodstvenoj politici, organizovanje redovnih kontrola i sl.).

Forenzička revizija ima potencijal u BiH, a ono što nedostaje je tržište sa potrebama ove profesije. Specifičnosti zadatka forenzičkog revizora doprinijele su razvoju osjećaja za istraživanje i otkrivanje prevara i manipulacija. Forenzička revizija kao profesija može izmjeniti pogled na računovodstvenu i revizijsku profesiju. Razlozi za razvoj forenzičke revizije su brojni. Nedostatak specijalističkih znanja, nedovoljnog iskustva internih i eksternih revizora, računovođa pri istragama finansijskih prevara su jedan od razloga pojave forenzičke revizije. Našim revizorima nisu nepoznati analitički postupci koji se koriste u forenzičkoj reviziji, kao što je poređenje sadašnjih podataka preduzeća sa podacima iz prehodnih perioda, poređenje rezultata bilansa uspjeha sa izvještajem o novčanim tokovima, poređenje sintetičkih i analitičkih podataka i sl. Kako bi se specijalizovali za otkrivanje prevara i manipulacija finansijskim izvještajima, revizori završavaju dodatne edukacije i pohađaju različite seminare. Posao revizora se sastoji u prikupljanju dokaza za izdavanje mišljenja o pozicijama iz finansijskih izvještaja, dok forenzički revizori se više fokusiraju na neobične pojave i nešto što nije uobičajeno. Revizori procjenjuju snagu sistema interne kontrole, dok se forenzički revizor fokusira na slabosti interne kontrole koje se mogu iskoristiti za prevare. Revizori se koriste teorijama finansijskog računovodstva, stečenim iskustvom, dok forenzički revizori imaju pristup analize velikog broja informacija uz traženje izvršioca prevare i manipulacija finansijskim izvještajima.

U bosansko-hercegovačkoj stvarnosti, potrebno je raditi na izmjeni okvira razmišljanja o računovodstvenoj i revizijskoj praksi, gdje računovođe, revizori i finansijski radnici trebaju istražiti i usvojiti znanja o novim pravcima računovodstvene djelatnosti, koja će doprinijeti razvoju poslovanja. Potreba za dodatnom edukacijom revizora na polju otkrivanja prevara u našoj državi je velika kako samoj revizorskoj profesiji u očuvanju njenog rejtinga tako i cjelokupnom društvu.

Prema Rezaee Z. i Rilley R. [6] u svom djelu „*dugoročni uspjeh bilo kojeg poslovnog poduhvata izvodi se iz tri izvora: istraživanja, prakticiranja i obrazovanja. Istraživanje potiče profesionalnu inovaciju. Praktičari područja implementiraju proizvode istraživanja primjenjivanjem, testiranjem i rafiniranjem teorijskih i istraživačkih nalaza u „stvarnom“ svijetu. Obrazovne institucije stvaraju okvire za učenje kroz koje studenti ostvaruju prednosti od kombinovanih napora prakse i istraživanja. Do danas je revizorsko i bihevioralno*

istraživanje koje se fokusira na pitanja prevara i forenzičkog računovodstva objavljeno u mnogim publikacijama. Forenzički zasnovano ispitivanje je završeno i objavljeno u ekonomiji i finansijama. Takvi se napori trebaju nastaviti tako da osobe zainteresovane i za više obrazovanje i za praksu prevara i forenzike imaju vitalne prilike za karijeru“.

Uvođenje forenzičke revizije kao profesije efikasna je mjera za sprečavanje i otkrivanje grešaka, prevara i manipulacija finansijskim izvještajima preduzeća i većeg povjerenja javnosti i korisnika finansijskih izvještaja. Kako je u razvijenim državama svijeta već uvidena korist od informacija koje pruža forenzička revizija, realno je očekivati da će i na našim prostorima se razviti potreba za ovom djelatnošću. Povezivanje znanosti, sektora naprednih tehnologija, visokoškolskih ustanova i javne uprave bi trebao biti jedan od prioriteta onih koji kreiraju ekonomsku strategiju u BiH. Mali broj riješenih slučajeva privrednog kriminala, daje sve veće mogućnosti prevarantima. Forenzički revizori primjenjujući računovodstvena načela, vještine i istraživačke postupke, istražuju, prikupljaju dokaze i dokumentuju prevare i manipulacije finansijskim izvještajima. Greške, kriminalne radnje, manipulacije finansijskim izvještajima su negativne pojave, kojima će države kao i računovodstvena a posebno revizijska profesija u budućnosti posvetiti značajnu pažnju. Budućnost revizorskih usluga se karakteriše u održavanju koraka sa očekivanjima javnosti i poslovnog okruženja.

5. Zaključci

Stalne promjene globalnog tržišta, koje prati i ubrzan razvoj i primjena informacionih tehnologija u poslovanju, stvaraju poslovnu klimu preduzeća kao i njihovog okruženja gdje postoji vjerovatnoća za nastanak i postojanje grešaka, prevara i manipulacija finansijskim izvještajima. Cilj revizije je verifikovanje finansijskih izvještaja preduzeća, te da korisnicima finansijskih izvještaja ispravno saopšti mišljenje o njihovoj tačnosti i usklađenosti sa međunarodnim računovodstvenim standardima. Pored uobičajenih problema sa kojima se susreću bosanskohercegovačka preduzeća kao što je opstanak na tržištu, neizvjesnost poslovanja, ubrzana privredna kretanja, treba da daju i veliku pažnju na sprečavanje finansijskih prevara i manipulacija finansijskim izvještajima. Prevare, manipulacije finansijskim izvještajima koje se dese i koje nisu spriječene potrebno je istražiti i dokazati.

Lične, psihološke i društvene karakteristike zaposlenih, menadžmenta i vlasnika preduzeća su odrednice njihovih odluka o prevarama, i iskrivljivanja finansijskih izvještaja. Uvođenjem sistema interne kontrole u preduzeće je moguće smanjiti ali ne i eliminisati procenat prevara i manipulacija zaposlenih ili menadžmenta preduzeća. Da bi se menadžment preduzeća suprostavljao greškama i prevarama koje se mogu pojaviti u finansijskim izvještajima uveliko pomaže: pouzdan računovodstveni sistem, odgovarajući kontrolni postupci, kao i jasno definisanje politike računovodstva i finansijskih izvještaja. Potreban im je i adekvatan ljudski potencijal, razumljiv etički kodeks kao i obezbjeđenje kontinuirane obuke za zaposlene u vezi računovodstvenih grešaka i manipulacija finansijskim izvještajima. Revizor prilikom revizije finansijskih izvještaja preduzeća ne može i nema za cilj otkrivanje prevara. To je posao posebno osposobljenog istražioca prevara, forenzičkog revizora. Potreba za dodatnom edukacijom revizora u cilju sprečavanja i otkrivanja prevara i manipulacija finansijskim izvještajima, kao i otkrivanje primjene kreativnog računovodstva u Bosni i Hercegovini je velika, u očuvanju reputacije države, kao i u mogućnosti za privlačenje investicija koje su nam neophodne.

Objedinjujući sve navedene argumente i dokaze u ovom radu, u potpunosti su dokazane hipoteze: Uvođenje forenzičke revizije kao profesije efikasna je mjera za sprečavanje i otkrivanje grešaka, prevara i manipulacija finansijskim izvještajima preduzeća i većeg povjerenja javnosti i korisnika finansijskih izvještaja. U Bosni i Hercegovini nije stvoreno adekvatno poslovno okruženje, kao i nivo svijesti o potrebi i značaju računovodstva i revizije, a posebno forenzičkog revizora.

Izgradnja sistema obrazovanja sposobnog odgovoriti na sve promjene koje se dogode na tržištu rada, i promovisanje koncepta cjeloživotnog učenja, kao i edukacija revizora u cilju otkrivanja prevara je najznačajnija mjera za povećanje efikasnosti revizije i očekivanja investitora. Forenzička revizija kao profesija može izmijeniti pogled na računovodstvenu i revizijsku profesiju. Efikasna je mjera za otkrivanje i sprečavanje grešaka i kriminalnih radnji, kao i manipulacija finansijskim izvještajima preduzeća.

6. Reference

- [1] Piljić, J., (2012): Analiza finansijskih izvještaja – Utjecaj izbora i primjene računovodstvenih politika na finansijski položaj i uspješnost poslovanja gospodarskog društva, „Off-set“, Tuzla.
- [2] Syed Zulfiqar, A., Safdar, B., Yasir, B. T., (2011): Use or Abuse of Creative Accounting Techniques, International Journal of Trade, Economics and Finance, Vol. 2, No. 6, December 2011.
- [3] Buckhoff, A., T., (2008), Forensic Audit vs. Financial Statements Audits, Current accounts, Georgia Society of CPAs, September/October 2008.
- [4] Forensic Auditing, Relevant to ACCA Qualification Paper P7, Student accountant, <http://www.accaglobal.com/ie/en/student/exam-support-resources/professional-exams-study-resources/p7/technical-articles/forensic-accounting.html>, pristupano (27.10.2017).
- [5] Vukoja, B., (2012): Značaj forenzičkog računovodstva i revizije za pouzdanost finansijskih izvještaja u BiH, „Financing“, Finrar d.o.o.Banja Luka i Financing d.o.o. Brčko, broj 2, godina III, juni 2012.
- [6] Rezaee, Z., Riley, R., (2014): Prijevarena u finansijskim izvještajima sprečavanje i otkrivanje, MATE d.o.o.Zagreb, 2014.

PRAVNI OKVIR ZA OSTVARIVANJE PRAVA STUDENATA U BiH**Sažetak**

Univerzitet je institucija visokog obrazovanja i istraživanja, koja ima pravo da dodjeljuje akademske titule i zvanja. Riječ univerzitet je nastala od latinskog „universitas“ što znači udruženje. Najstariji univerziteti na svijetu su svi evropski. Institucije sa višim školstvom su bile starije i od evropskih univerziteta, a postojale su u zemljama kao što su Kina, Egipat i Indija. Na univerzitetima student ima određena prava, dužnosti i obaveze, koja se propisuju pravilima univerziteta i državnim zakonima. U Federaciji BiH i Republici Srpskoj studentska prava su, prvenstveno, uređena Okvirnim zakonom o visokom obrazovanju BiH. Potpuno ostvarivanje studentskih prava je moguće samo ukoliko su studenti u potpunosti upoznati sa njima i odlučni ostvariti ih.

Ključne riječi: *pravo, prava studenata, zakoni o visokom obrazovanju*

THE LEGAL FRAMEWORK FOR REALIZATION OF STUDENTS' RIGHTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA**Abstract**

The university is the institution of higher education and research, which has the right to award academic titles and vocations. The word university originated from the Latin "universitas" which means the association. The oldest universities in the world are all European. Institutions with higher education were older than European universities, and existed in countries such as China, Egypt and India. At universities, the student has certain rights, duties and obligations, which are determined by the rules of the university and state laws. In the Federation of BiH and the Republic of Srpska student rights are primarily regulated by the Framework Law on Higher Education in BiH. Full realization of student rights is only possible if the students are fully acquainted with them and are determined to achieve them.

Keywords: *right, students' rights, laws of higher education*

1. Uvod

Ljudska prava i osnovne slobode predstavljaju najviše vrijednosti kojima raspolaže ljudski rod. Pravo na obrazovanje se svrstava u osnovna ljudska prava i u kategoriju kulturnih prava. Ovo pravo je jako uticajno na ostvarivanje svih drugih ljudskih prava. Osnovna konstatacija koja glasi: „Svako ima pravo na obrazovanje“, pokazuje koliko se moraju poštovati, štiti, učvršćivati i unapređivati čovjekova osnovna prava, dostojanstvo, slobode, prijateljstva između naroda i sl. Međunarodni standardi posebno nalažu:

- osnovno obrazovanje treba da bude obavezno i besplatno za sve;
- srednje obrazovanje u svojim različitim oblicima, uključujući tehniku i stručnu srednju nastavu, treba da bude opštedostupno za sve putem potrebnih sredstava i posebno postepenim uvođenjem besplatne nastave;
- visokoškolsko obrazovanje treba da se učini jednako dostupnim za sve prema sposobnostima, svim mogućim sredstvima, a posebno postepenim uvođenjem besplatne nastave;

¹ Evropski univerzitet "Kallos" Tuzla, farisa.bukvic@gmail.com

- osnovno obrazovanje treba da se podstiče ili pojačava za one koji ga nisu stekli;
- školsku mrežu na svim stepenima obrazovanja treba stalno razvijati;
- pojedinci i pravna lica imaju pravo da osnuju i vode obrazovne ustanove (pravno osnivanja privatnih škola), i
- uvesti odgovarajući sistem stipendiranja i stalno poboljšavati materijalni položaj nastavnog osoblja.²

2. Historijski razvoj formalnog obrazovanja

Instituti visokog obrazovanja nastaju u zreloom i kasnom srednjem stoljeću. Vladao je davao status školama. Univerziteti su bili „organska zajednica učitelja i učenika“. Pretežno nastaju u razvijenim gradovima Italije, ali i u drugim evropskim zemljama, Salerno u XII stoljeću, Bologna 1158. godine, Pariz oko 1150. godine, Oxford u XII stoljeću, Cambridge 1209. godine, Pragu 1348. godine, Beču 1365. godine, Krakovu 1364. godine, Heidelbergu 1386. godine. Ovi prvi univerziteti nose naziv *studium generale* - opći studij sa specifičnostima. *Studium generale* imao je četiri fakulteta: medicinski, pravni, teološki i filozofski. Profesori su se birali tajnim glasanjem ali su morali imati dozvolu ili sposobnost da mogu svugdje predavati.

Nastavnici i studenti su se udruživali i bili su nezavisni od crkvene i kraljevske vlasti. Primjer univerziteta u Oxfordu da je nastao sukobom gradskih vlasti i studenata. Engleski studenti su protestno napustili Pariz.

Da je postojala autonomija univerziteta govore činjenice da su univerziteti bili nezavisni od sudstva odnosno imali su svoje posebne sudove što je do danas sačuvano jedino u Engleskoj. Dozvole za rad i određene privilegije dodjeljivane su im od strane papa ili kraljeva. Jezik koji se koristio u ovim evropskim univerzitetima je bio latinski.

Univerziteti nastaju kao potreba za razvojem društva, širenje gradova i sl. U početku predmet izučavanja je bila teologija.

U historiji evropskog obrazovanja posebno značajnu ulogu su imali pedagoški projekti Francuske buržoaske revolucije krajem 18. stoljeća. Demokračnost školskog sistema istaknuta je u zahtjevima za jednakim pravima i obavezama za dječake i djevojčice, pripradnike svih staleža. Hevletius (1715-1771) ističe pravo svih ljudi na osnovno i srednje obrazovanje, a Diderot (1713-1784) zahtijeva da nastava bude obavezna, besplatna i svjetovna. Nakon što je vlast preuzela krupna buržoazija ukinuta su mnoga prava tako da je zakonom iz 1794. godine ukinuta opšta obavezna osnovnog školovanja i počelo je otvaranje privatnih škola. XIX stoljeće je obilježeno borbom za demokratizaciju škole. Fosterovim zakonom o obrazovanju iz 1870. godine Velika Britanija po prvi put preuzima brigu za osnovno obrazovanje.

Veliki značaj u razvoju modernog univerziteta ima Humboldtova ideja univerziteta. Pruski ministar Karl Wilhelm Freiherr von Humboldt utemeljitelj univerziteta u Berlinu 1809. godine prema čijem mišljenju je „obrazovanje put pojedinca prema samom sebi“ odnosno „Istinska svrha čovjeka to jeste najviše i najsrazmjernije obrazovanje njegovih snaga

² Nedo Milićević, *Ljudska prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007, str. 131

u jednu cjelinu“. Po njemu je cilj obrazovanja bio totalitet odnosno razvoj svih individualnih sposobnosti pojedinca koji tvore njegov identitet. Postoje četiri stavke koje čine njegovu reformu a to su:

- Prednost opšteg obrazovanja čovjeka prije svake posebne izobrazbe za poziv;
- Školstvo kao jedinstven sistem vodoravno podijeljen prema dobnom stepenu;
- Potiskivanje uticaja države i području odgoja i obrazovanja, i
- Borba protiv mentaliteta podanika.

Humboldtova ideja univerziteta postala je institucionalni obrazac za sve moderne evropske univerzitete. Početkom XX stoljeća formalno obrazovanje se povećalo radi obimnije proizvodnje.³

2.1. Razvoj školstva u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini 1869. godine u doba osmanske vlasti donesen je Školski zakon kojim su predviđene posebne škole kako za muslimansku tako i za kršćansku djecu kao i mogućnost zajedničkog obrazovanja. U to doba školstvo je imalo vjerski karakter. Škole su se osnivale pod nadzorom vjerskih zajednica a nastavni kadar su bili pripadnici toj vjerskoj zajednici. Mektebi su bili najbrojnije kulturno-prosvjetne ustanove u BiH. Osnivači su bili sultani, carski namjesnici i viši oficiri. Učilo se arapsko pismo. Za vrijeme Austro-ugarske uprave isto stanje se zadržalo u pogledu obrazovanja.

Počeci pismenosti hrvatskog stanovništva u BiH desilo se kada su franjevci dobili od sultana Mehmeda II (Osvajača) Ahdnamu kao garanciju za slobodu vjeroispovijedanja. Prve škole za djecu pravoslavne vjerosipovijesti osnivaju se uz crkve i manastire u drugoj polovini 18. i 19.stoljeća.

Važan akt koji dovodi do napretka u kulturnoj i obrazovnoj djelatnosti je Hatišerifa od Gulhane kojim je 1839.godine svoju vladavinu započeo sultan Abdul Medžid. To je vrijeme reformi ili tanzimata.

U 1846. godini uvode se i svjetovni predmeti. Hati Humajun 1856. godine je drugi značajni pravi akt kojim se potvrđuje jednakost svih podanika.

Prva svjetovna škola zvala se rudžija u Sarajevu i osnovao je Topal Šerif Osman-paša, odgovarala je tadašnjim školama u Evropi. Reforma školstva započela je uredbom koja je predviđjela postojanje tri vrste osnovnih škola:opće narodne, privatne i konfesionalne škole.

Nakon Drugog svjetskog rata kada je započeo razvoj nauke i tehnologije tražilo se sve više obrazovanih ljudi. Načela nove politike glasila su: „Škola postaje ustanova cijelog društva i služi njegovom napretku i oslobađanju“.

U periodu socijalizma obrazovanje je bilo jako bitno i donesen je Opšti Zkon o osnovnim školama koji je cilj škole definisao: „Izgraditi svestrano razvijenu ličnost naše socijalističke zajednice, to jest obezbijediti skladan fizički, umni, tehnički, moralni i estetski razvoj“.

Uvođenjem samoupravljanja poboljšava se rad narodnih i radničkih univerziteta. Univerzitet u Sarajevu osnovan je 1947.godine a kasnije su osnovani univerziteti u Banjoj Luci (1974.), Tuzli (1976.), i Mostaru (1977.). Naučno društvo Bosne i Hercegovine

³Elvira Islamović, *Sociologija obrazovanja*, Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću, Bihać, 2013, str.22-28

osnovano 1951. godine preraslo je u Akademiju nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Obrazovna politika socijalističke Jugoslavije imala je ateističku orijentaciju.⁴

Da su studenti bitan faktor društva i da mogu biti pokretači većih demonstracija pokazuje primjer poput protesta u SFRJ koji su počeli 2. juna 1968. godine u Beogradu. Organizovane su manifestacije „Karavan prijateljstva“ i „Mikrofon je vaš“. Nezadovoljni studenti su počeli proteste bacanjem kamenica. Sedam dana je trajala pobuna, sukobi studenata sa policijom koja je provodila represivne mjere. Tada su ubijena 4 studenta. Nakon toga je tadašnji predsjednik Tito ispunio jedan od zahtjeva za koji su se zalagali, odnosno uveo je minimalni lični dohodak.

2.2. *Studentski nemiri u svijetu*

Godina 1968. je obilježena u svijetu kao revolucionarna. Zahvatila je veliki broj kapitalističkih zemalja od SAD-a do Japana a vrhunac je dostignut u Francuskoj. Studentski nemiri su krenuli iz Pariza 8. januara 1968. godine konfliktom između francuskog ministra za mladež i sport i njemačkog studenta. Sukobi su nastavljeni sa policijom (oko 10 000 studenata). Na stranu pobunjenika osim profesora stali su radnici i građani. Može se reći da je studentsko nezadovoljstvo preraslo u građansko. U takvoj situaciji predsjednik Francuske Republike Charles De Gaulle raspustio je parlament i raspisao nove izbore nakon kojih su prestale pobune.

Malo drugačija situacija je bila u Čehoslovačkoj kada je Aleksandar Dubček –sekretar Komunističke partije omogućio pokret poznat pod imenom „Praško proljeće“ odnosno veliki pokret za slobodu. Okončan je brutalno vojnom intervencijom.

Treba naglasiti da su bitne razlike između studentskog pokreta na Zapadu, Istoku i u bivšoj Jugoslaviji. Praško proljeće je bila bitna prekretnica za čitavu Istočnu Europu. Studentska nezadovoljstva u zapadnim zemljama su česta i redovna pojava u demokratskim i visoko razvijenim društvima.⁵

2.3. *Martin Luther King i borba za građanska prava Afroamerikanaca*

Još od XIX stoljeća počela je borba za jednakost Afroamerikanaca u SAD-u sa predsjednikom Abrahamom Lincolnom koji je 1863. godine ukinuo ropstvo. Tada je obećano da će crnci i bijelci biti ravnopravni pred zakonom. Naravno da je to obećanje bačeno u zaborav narednih 100 godina do pojave Martin Luther Kinga. Borba koja je započela jednostavnim bojkotom autobusa kojom su željeli prekinuti rasnu segregaciju. Mirne, nenasilne borbe su išle preko Montgomerya, Albanya, Birminghama i Selme sve do Washingtona. Martin Luther King je bio predsjednik udruge Negro Leaders Conference. Svrha organizacije bila je u pomaganju i davanju savjeta. Kao predsjednik udruge King je putovao i držao govore stičući veliku popularnost. A 1960. godine počeo je studentski sit-in prosvjed u Nashvilleu koji se brzo širio. Studenti su organizovali odbor za usklađivanje djelovanja studentskog nenasilnog pokreta. Nakon što im se i sam King pridružio bio je uhapšen sa njih sedamdeset i pet prosvjednika. Ubrzo su svi pušteni osim Kinga koji je dobio kaznu. Razlog radi kojeg su Afroamerikanci podržavali J.F Kennedyja je taj što je pomogao Kingu da izađe iz zatvora. Mnogi mladi ljudi bijelci i crnci su nastavili prosvjede potaknuti prvim sit-in prosvjedima. Nazvani su „Jahačima slobode“. U decembru 1961. godine ponovo

⁴ Ibid. str.28-41

⁵Berislav Jandrić, *Prilog proučavanju studentskih demonstracija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1968*, Hrvatski institut za povijest u Zagrebu, br. 1, Zagreb, 2002, str. 7-40.

se King pridružuje pokretu organizovanom od strane studentske udruge za ljudska prava Albany. I ovaj pokret tražio je ukidanje segregacije. Nakon Birminghamske kampanje u kojoj je ubijen J.F Kennedy proizašao je zakon iz 1964. godine koji je ukinuo segregaciju i rasnu diskriminaciju te omogućio lakše glasanje na izborima Afroamerikancima. Martin Luther King ubijen je 1968.godine. Ostavio je dubok trag u američkoj historiji. Svojom ustrajnošću započeo je revoluciju za demokratizaciju SAD-a. Bitna činjenica je da su ovog nobelovca u njegovim tako značajnim borbama u velikom broju podržavali i pratili studenti. To pokazuje njihovu moć, istrajnost.⁶

2.4. Pravo na obrazovanje u Ustavu BiH

Pojam ustava (constitutio) upotrebljavali su još antički filozofi Platon i Aristotel kada su opisivali ukupno uređenje državnica-polisa. U srednjem vijeku, a i danas, crkva i pojedine vjerske zajednice ustavom nazivaju najviši akt kojim se uspostavlja njihova unutrašnja organizacija. Tek će prosvjetitelji i liberalni filozofi početi upotrebljavati pojam ustava da bi označili najviši pravni akt kojim se uspostavlja i garantuju ljudske slobode i prava.

Ustav BiH je dio međunarodnog ugovora – Mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu. Stupio je na snagu danom potpisivanja tj.14.decembra 1995.godine.⁷ Ustavom Bosne i Hercegovine u članu II-*Ljudska prava i osnovne slobode* pod brojem 2. Međunarodni standardi, propisano je sljedeće: „Prava i slobode predviđeni u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i u njenim protokolima se direktno primjenjuju u Bosni i Hercegovini. Ovi akti imaju prioritet nad svim ostalim zakonima.“ Na ovaj način, Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i njeni protokoli, smatraju se ustavnom kategorijom u Bosni i Hercegovini.

U Katalogu prava propisano je da sva lica na teritoriji Bosne i Hercegovine uživaju ljudska prava i slobode, što, između ostalog, uključuje: pravo na život; pravo lica da ne bude podvrgnuto mučenju niti nečovječnom ili ponižavajućem tretmanu ili kazni; pravo lica da ne bude držano u ropstvu ili potčinjenosti, ili na prisilnom ili obaveznom radu; pravo na ličnu slobodu i sigurnost; pravo na pravično saslušanje u građanskim i krivičnim stvarima i druga prava u vezi sa krivičnim postupkom; pravo na privatni i porodični život, dom i prepisku, itd. U ovom katalogu svrstano je i pravo na obrazovanje kao jedno od osnovnih ljudskih prava.⁸

Ovo pravo se može tretirati kao lično i političko, jer je njegovo ostvarivanje u oba slučaja neophodno. Cilj ovog prava je da u potpunosti osigura potpuni razvoj ljudske ličnosti i dostojanstva, jer samo se obrazovan čovjek može boriti za ostvarivanje ljudskih prava. Ostvarivanje ovog prava stvara uslove za formiranje slobodnog društva i to je najveći razlog zašto se u nacionalnim ustavnim sistemima i međunarodnom pravu velika pažnja pridaje pravu na obrazovanje. Međunarodni standardi obuhvataju:

- obavezno, besplatno i svima dostupno osnovno obrazovanje;
- srednje obrazovanje treba da bude svima dostupno pod jednakim uslovima, država treba da stvara i uslove da bude besplatno;
- više i visoko obrazovanje treba da bude svima dostupno pod jednakim uslovima i zavisno od sposobnosti, a država treba da preduzima mjere da ono bude i besplatno;

⁶ Bojan Amanović, *Martin Luther King i borba za građanska prava Afroamerikanaca*, Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti, 3(3), 2011, str. 99-104.

⁷ Kasim Trnka, *Ustavno pravo*, Fakultet za javnu upravu Sarajevo, Sarajevo, 2006. godine, str.33

⁸ Ustav Bosne i Hercegovine. Sarajevo. OHR, Office of the High Representative

- postoji sloboda organizovanja privatnih škola pod uslovima propisanim zakonom i pod nadzorom javnih vlasti;
- sloboda nastavnog i naučnog rada i autonomija univerziteta.⁹

2.5. Pravo na obrazovanje u međunarodnom pravu

Ženevska deklaracija o pravima djeteta donesena je 1924.godine. Ovakva aktivnost nastavila se u Organizaciji ujedinjenih nacija. Prvi fond koji je osnovan UN za pomoć djeci pod nazivom UNICEF 1946. godine. Generalna skupština UN-a usvojila je Deklaraciju o pravima djeteta 1958. godine ali nije odmah imao obavezujuću snagu za članice organizacije. Potpuni akt sa obavezujućom pravom snagom donesen je 1989.godine pod nazivom Konvencija o pravima djeteta.

Konvencija definiše dijete kao „ ljudsko biće koje nije navršilo osamnaest godina života, ako se, na osnovu zakona koji se odnosi na dijete, punoljetstvo ne stiče ranije“. Konvencija određuje da države članice UN preuzimaju obavezu da priznaju djeci širok katalog građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava „bez ikakve diskriminacije i bez obzira na rasu, boju kože, pol, jezik, vjeru, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno, etničko ili socijalno porijeklo, imovinsko stanje, onesposobljenost, rođenje ili drugi status djeteta ili njegovog roditelja ili staratelja“. U dugom spisku prava djeteta najznačajnije su: pravo na život, pravo na identitet, zabrana odvajanja djece od roditelja protiv njihove volje, pravo djeteta da iznosi svoje mišljenje o pitanjima koja se tiču njega, sloboda djeteta na mišljenje, savjest i vjeroispovijest; pravo na udruživanje i okupljanje... Konvencija nadalje sadrži pravila usvajanja i pravila postupanja prema djeci izbjeglicama te pravo na zaštitu njihovog zdravlja, pravo na osiguranje, pravo na zadovoljavajući životni standard kao i pravo na obrazovanje. Konvencijom je ustanovljen Odbor za prava djeteta, čija je dužnost da „razmatra postignuti napredak država članica u izvršavanju obaveza iz ove konvencije“.¹⁰

Konvencijom je u članu 28. uređeno da države članice priznaju djetetu pravo na obrazovanje te će u vrhu regulisanja tog prava omogućiti : svima omogućiti obavezno i besplatno obrazovanje; poticati razvoj srednjoškolskog obrazovanja uključujući opću i stručnu izobrazbu, te ih učiniti raspoloživim i dostupnim svakom djetetu; svim prikladnim sredstvima učiniti više i visoko obrazovanje dostupno svima na temelju sposobnosti; učiniti da obavijesti o školovanju te stručnoj izobrazbi i profesionalnom usmjeravanju budu dostupne svakom djetetu; poduzeti mjere za poticanje redovitog dolaska na nastavu i smanjenje stope ispisa djece iz škole.¹¹ Član 29. navodi ciljeve obrazovanja kao što su puni razvoj djetetove osobnosti, nadarenosti, duševnih i tjelesnih sposobnosti; promicanju poštivanja ljudskih prava i temeljnih sloboda te načela proglašanih u Povelji Ujedinjenih naroda; poticanju poštivanja djetetovih roditelja, njegovog kulturnog identiteta, jezika i vrijednota, nacionalnih vrijednota zemlje u kojoj dijete živi i zemlje iz koje potiče te poštivanje civilizacije koje se od njega razlikuje; pripremi djeteta za odgovoran život u slobodnoj zajednici u duhu razumijevanja, mira, snošljivosti, ravnopravnosti spolova i prijateljstva među svim narodima, etničkim, nacionalnim i vjerskim grupama te osobama starosjedilačkog porijekla; poticanju zaštite prirodnog okoliša.¹²

⁹ Kasim Trnka, *cit. djelo*, str.153-154

¹⁰ Nedo Miličević, *cit. djelo*, str.40-41

¹¹ Član 28 Konvencija o pravima djeteta

¹² Član 29 Konvencija o pravima djeteta

3. Normativnopravni okvir studentskih prava u Bosni i Hercegovini

Prava i obaveze studenata u BiH su regulisana Okvirnim zakonom o visokom obrazovanju BiH¹³, Zakonom o visokom obrazovanju Republike Srpske¹⁴, Zakonima o visokom obrazovanju na području svakog kantona i Zakonom o visokom obrazovanju u Brčko distriktu¹⁵.

Na nivou države Bosne i Hercegovine veći dio prava i obaveza studenata regulisano je Okvirnim zakonom o visokom obrazovanju BiH. Ovaj zakon uređuje pitanje učešća studenata u raznim aktivnostima fakulteta i utvrđuje obavezu da statut svake visokoškolske ustanove treba da sadrži odredbe koje osiguravaju studentima, da u skladu sa zakonom, ispituju i testiraju stečena znanja i nude nove ideje, te kontroverzna i nepopularna mišljenja, a da se time ne izlažu sankcijama, te osiguravaju studentima, da u skladu sa zakonom imaju slobodu govora, organizacije i okupljanja.¹⁶

Pored ovog, propisano je i da studenti imaju pravo iznijeti svoja mišljenja u pogledu kvaliteta nastave ili drugih usluga ustanove, a statut visokoškolske ustanove treba da sadrži odredbe za pravično rješavanje takvih pritužbi. Studenti imaju pravo pred nadležnim sudom osporiti sve konačne odluke visokoškolske ustanove koje se odnose na njihovo ispisivanje iz akademskih ili disciplinskih razloga, kao i žalbene procedure, a koje su razrađene ustavom.¹⁷

Okvirnim zakonom o visokom obrazovanju BiH, pored ostalog, utvrđena je i obaveza uspostave studentskog predstavničkog tijela koje je definisano u statutu ili drugom osnovnom dokumentu visokoškolske ustanove. Ovo predstavničko tijelo treba da zastupa interese studenata i daje doprinos kulturnim, društvenim, akademskim potrebama studenata na osnovu demokratskih principa. Studentska predstavnička tijela mogu osnovati asocijaciju studentskih predstavničkih tijela u Bosni i Hercegovini putem kojih se ostvaruje članstvo u međunarodnim organizacijama i asocijacijama studenata.¹⁸

3.1. Normativnopravni okvir studentskih prava u Federaciji BiH

Osnovna prava studenata koja su regulisana zakonima o visokom obrazovanju na području kantona uopšteno su lična i neprenosiva. Primjera radi, u Zeničko-dobojskom i Tuzlanskom kantonu, ta prava su sljedeća: prisustvovanje svim oblicima nastave, kvalitetan nastavni proces u skladu sa usvojenim i odobrenim nastavnim planom i nastavnim programom, informisanje o svim pitanjima koja se odnose na studij, ravnopravnost u pogledu uslova studija i tretmana u visokoškolskoj ustanovi, kao i na povlastice koje nosi status studenta, završetak studija u kraćem roku, različitost i zaštitu od diskriminacije, pravo na zdravstvenu zaštitu, korištenje biblioteke i drugih usluga koji se pružaju studentima na visokoškolskoj ustanovi, konsultacije i pomoć akademskog osoblja u savladavanju nastavnog sadržaja, slobodu mišljenja i iznošenja ličnih stavova koji su u vezi sa nastavnim sadržajem u toku realizovanja nastavnog procesa, evaluacija rada akademskog osoblja, priznavanje

¹³ Okvirni zakon o visokom obrazovanju BiH objavljen je u Službenom glasniku BiH, br. 59/07 i 59/09.

¹⁴ Zakon o visokom obrazovanju Republike Srpske objavljen je u Službenom glasniku RS, br. 73/10, 104/11, 84/12, 108/13, 44/15 i 90/16.

¹⁵ Zakon o visokom obrazovanju u Brčko distriktu objavljen je u Službenom glasniku Brčko distrikta BiH, br. 30/09.

¹⁶ Član 38 Okvirnog zakona o visokom obrazovanju u BiH

¹⁷ Član 39 Okvirnog zakona o visokom obrazovanju u BiH

¹⁸ Član 40 Okvirnog zakona o visokom obrazovanju u BiH

prenosa bodova između visokoškolskih ustanova, učešće u postupku izbora za predstavnički organ, pravo na dobrovoljan rad i sl. Pored toga, studenti imaju pravo na sudsku zaštitu, mirovanje njihovih prava i obaveza i drugo.¹⁹

Neke razlike između navedena dva kantona u pogledu regulisanja studentskih prava postoje. Uzevši u obzir da statut predstavlja najvažniji akt visokoškolske ustanove, Zakon o visokom obrazovanju na području Zeničko-dobojskog kantona propisuje obavezu da statut visokoškolske ustanove mora sadržavati odredbe koje osiguravaju slobodu studenata da u skladu sa zakonom, ispituju i testiraju primljena znanja i da nude nove ideje i kontroverzna i nepopularna mišljenja, a da se time ne izlažu opasnosti od gubitka svog statusa. Dalje, studentski predstavnički organi mogu osnovati ili pristupiti asocijaciji studentskih predstavničkih organa u Bosni i Hercegovini, putem kojih se ostvaruje članstvo u međunarodnih organizacijama i asocijacijama studenata. Zakon o visokom obrazovanju Tuzlanskog kantona ne propisuje da statut mora sadržavati određene odredbe u pogledu regulisanja studentskih prava i sloboda.²⁰

Nadležnost sektora za visoko obrazovanje u okviru Federalnog ministarstva obrazovanja je, pored ostalog, da učestvuje u realizaciji programa razmjene studenata dodiplomskog i postdiplomskog studija, te akademske razmjene, vrši poslove na uspostavljanju održivog sistema finansiranja visokog obrazovanja, kao i sistema finansiranja studentskog standarda, prati i koordinira implementaciju odredbi međunarodnih konvencija, sporazuma i drugih dokumenata u oblasti visokog obrazovanja, koje je preuzela Bosna i Hercegovina u domaće zakonodavstvo, radi na unapređenju studentskog standarda, radi na podizanju kvaliteta studija, inicira i pruža podršku uspostavljanju i učvršćivanju veza između visokoškolskih ustanova u Federaciji BiH i visokoškolskih ustanova u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine; i ima i druge zakonom i podzakonskim aktima utvrđene nadležnosti.²¹ Iz ovoga se vidi da su i na nivou Federacije BiH zagarantovana odgovarajuća prava studenata posredstvom propisanih nadležnosti Federalnog ministarstva obrazovanja.

3.2. Komparativni prikaz uređenosti prava studenata u Bosni i Hercegovini

Statutom Univerziteta u Tuzli u poglavlju koje nosi naslov „Studenti“, propisana je obaveza upoznavanja studenata sa pravima i obavezama od strane predmetnih nastavnika i saradnika, zatim objavljivanje rasporeda nastave, ispitnih termina, obavještenja o rezultatima ispita i sl. Regulisani su i razlozi kada može studentu prestati status studenta, kao i proces ponovnog sticanja statusa. Uređena je i mobilnost studenata, što podrazumijeva pravo studenta da jedan semester ili studentsku godinu provede na drugom univerzitetu. Pored prava, propisane i odgovarajuće obaveze studenata, kao i utvrđivanje ogovornosti za povrede tih obaveza.²² U statute nisu navedena osnovna prava i obaveze studenata u potpunosti, a ona koja su navedena upućuju na primjenu Zakona o visokom obrazovanju. U poglavlju o studentima u većem broju odredbi više je posvećena pažnja regulisanju i određivanju disciplinskih mjera i sankcija u slučaju povrede studentskih obaveza.

¹⁹ Zakon o visokom obrazovanju Zeničko-dobojskog kantona objavljen je u Službenim novinama Zeničko-dobojskog kantona, br. 6/09.

Zakon o visokom obrazovanju Tuzlanskog kantona objavljen je u Službenim novinama Tuzlanskog kantona, br. 7/16, 10/16 i 5/17.

²⁰ Član 100. Zakona o visokom obrazovanju Zeničko-dobojskog kantona

²¹ <http://www.fmon.gov.ba/Sektor/PregledSektora?id=2>, pristupljeno 25.01.2018. godine

²² Čl. 187-191 Statuta Univerziteta u Tuzli (http://www.untz.ba/uploads/file/akti/2016-17/STATUT_UNTZ_i_Aneks_djelatnosti_03_02_2017.pdf) pristupljeno 30.01. 2018. godine

Statutom Univerziteta u Sarajevu u posebnom poglavlju su definisana sva osnovna prava, kao što je prisustvovanje predavanjima, kvalitetan nastavni process, informisanje, ravnopravnost u pogledu uvjeta studija, različitost i zaštita od diskriminacije, zdravstvena zaštita, korištenje biblioteke, konsultacije i pomoć akademskog osoblja, sloboda mišljenja, učešće u evaluacije rada akademskog osoblja, priznavanje i prijenos bodova između visokoškolskih ustanova, učešće u postupku izbora u radu studentske organizacije i sl. Pored prava, utvrđena je i obaveza studenata u pogledu pravila ponašanja, poštovanja akata fakulteta i sl. I na kraju, uređena su i pitanja disciplinske odgovornosti studenta, vođenja disciplinskog postupka, kao i mirovanja prava i obaveza studenta u slučaju trudnoće, bolesti i sl.²³ Posebnim poglavljem su uređeni oblici studentskog organizovanja i obaveze univerziteta prema studentskom parlamentu, gdje se posebna pažnja posvećuje pravima studenata na organizovanje studentskog predstavničkog tijela i obaveze univerziteta da im omogući prostor za okupljanje, sredstva za sufinansiranje i sl.²⁴ Za razliku od Statuta Univerziteta u Tuzli, Statom Univerziteta u Sarajevu su detaljnije regulisana prava i obaveze studenata, iz čega možemo zaključiti da se pridaje veći značaj njihovim pravima i obavezama.

Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru svojim statutom uređuje sva pitanja o studentskim pravima i obavezama na sličan način kao i prethodna dva navedena univerziteta, ali na jasniji i koncizniji način, što ga čini kvalitetnijim od prethodna dva.²⁵

Evropski univerzitet „Kallos“ Tuzla, Internacionalni Burch univerzitet u Sarajevu i CKM Mostar su privatni univerziteti koji u svojim statutima jasno preciziraju osnovna studentska prava i obaveze. Posebno je zanimljivo što je na univerzitetu CKM Mostar propisana obaveza univerziteta da osigura ta osnovna studentska prava poput slobode studenata da ispituju stečena znanja i nude nove ideje bez bojaznosti od sankcija, osiguranje slobode govora, organizovanja i okupljanja studenata; štiti studente od diskriminacije prema bilo kojem osnovu kao što je spol, rasa i sl.²⁶

3.3. Normativnopravni okvir studentskih prava u Republici Srpskoj

U Republici Srpskoj Zakon o visokom obrazovanju posvetio je cijelo poglavlje studentskim pravima i obavezama. Uređena su studentska prava koja su regulisana statutom, a posebno u pogledu učešća u radu univerziteta, gdje studenti imaju pravo da učestvuju u izborima za studentska mjesta u studentskim predstavničkim tijelima, kao i da se bore za zaštitu autonomije i digniteta visokoškolske ustanove, da učestvuju u sistemu osiguranja kvaliteta visokoškolske ustanove i na priznavanju i prenosu bodova između akreditovanih visokoškolskih ustanova u RS-u, BiH i inostranstvu u skladu sa zakonom.²⁷ Pored navedenog, zakonom je propisano da odredbe statuta visokoškolskih ustanova u Republici Srpskoj moraju da osiguravaju studentima slobodu okupljanja, organizacije, govora, kao i da

²³ Čl. 138-142 Statuta Univerziteta u Sarajevu (<http://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2017-10/KonacniStatutUNSA.pdf>) pristupljeno 02.02.2018. godine

²⁴ Čl. 147-148 Statuta Univerziteta u Sarajevu.

²⁵ Poglavlje IX Statuta Univerziteta Džemal Bijedić u Mostaru ([file:///C:/Users/Windows10/Downloads/Statut - FINAL - Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru.pdf](file:///C:/Users/Windows10/Downloads/Statut_-_FINAL_-_Univerzitet_Dzermal_Bijedic_u_Mostar.pdf)) pristupljeno 02.02.2018. godine

²⁶ Član 88. Statuta CKM Mostar (<http://web.ckm.ba/wp-content/uploads/2015/01/STATUT-UNIVERZITETA.pdf>) pristupljeno 15.02.2018. godine

²⁷ Član 103. Zakona o visokom obrazovanju Republike Srpske

ispituju i testiraju primljena znanja i nude nova mišljenja, a da se time ne izlažu opasnosti od sankcija.²⁸ Identičnu odredbu sadrži i Okvirni zakon o visokom obrazovanju.

Studenti imaju pravo da iznesu svoja mišljenja u pogledu kvaliteta nastave ili drugih usluga visokoškolske ustanove, a statut visokoškolske ustanove treba da uredi pravično rješavanje takvih pritužbi u roku koji ne može biti duži od 30 dana. Ovakvo rješenje sadrži i Okvirni zakon o visokom obrazovanju, izuzev toga da rok nije preciziran. Statutom mora biti uređeno i studentsko pravo na osporavanje odluka visokoškolskih ustanova u pogledu njihovog ispisa, bilo to iz akademskih ili disciplinskih razloga, i to pred nadležnim sudom.²⁹ Upoređujući statute Univerziteta u Banja Luci i Univerziteta u Istočnom Sarajevu, može se zaključiti da su njima regulisana osnovna prava studenata, a koja su već navedena u Zakonu o visokom obrazovanju RS-a. Bitno je istaći da postoji razlika u tome što Statut Univerziteta u Istočnom Sarajevu detaljno razrađuje pitanje ponovnog sticanja statusa studenta, a predstavlja jako bitan faktor u pogledu ostvarivanja prava studenata. Statutom je propisano da student kome je prestao status studenta, može status ponovo steći pod uslovima: da univerzitet ima prostorne, kadrovske i druge uslove za omogućavanje nastavka studija; da student polaže ispite i izvršava obaveze nastavnim planom koji je u primjeni u vrijeme ponovnog sticanja statusa studenta. Pravo na ponovno sticanje statusa može se koristiti samo jednom u toku studija, a u odluci o odobravanju ponovnog sticanja statusa studenta uređuju se obaveze studenta u nastavku studija.³⁰ Analizirajući visokoškolske ustanove u privatnom vlasništvu u Republici Srpskoj, može se zaključiti da su studentska prava na sličan način uređena. Statutom Panevropskog univerziteta Apeiron u Banja Luci uređena su osnovna prava studenata u posebnom poglavlju. Pored ostalog, naglašena je obaveza Senata univerziteta da razmatra prigovore, odnosno prijedloge studenata u pogledu kvaliteta, organizacije nastave, i to u roku koji ne može biti duži od 30 dana.³¹

3.4. Normativnopravni okvir studentskih prava u Brčko distriktu

U Brčko distriktu ne postoji univerzitet u državnom vlasništvu, nego postoje dislocirana odjeljenja državnih univerziteta – Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Sveučilišta u Mostaru i Univerziteta u Sarajevu. Pored ovih, postoje dva privatna univerziteta - Evropski univerzitet Brčko distrikt i Internacionalni univerzitet Brčko distrikt, kao i jedna privatna visoka škola Empirica. Zakon o visokom obrazovanju u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine regulisao je studentska prava, gdje jasno navodi da studenti imaju pravo na izjašnjavanje o kvalitetu rada nastavnika i kvalitetu nastave, kao i na učestvovanje na izborima za studentska mjesta u studentskim predstavničkim tijelima i drugim organima ustanovljenim u skladu sa statutom visokoškolske ustanove; samorganizovanje i izražavanje vlastitog mišljenja. Uređena je obaveznost odredaba statuta u pogledu osiguravanja slobode studenata, da u skladu sa zakonom, testiraju i ispituju primljena znanja kao i da nude nove ideje i kontraverzna i nepopularna mišljenja, a da se time ne izlažu opasnosti od sankcija. Statutom mora obavezno biti definisano i rješavanje pitanja disciplinske odgovornosti studenata.³² Studenti imaju zakonom zagarantovano pravo da pred nadležnim sudom osporavaju sve

²⁸ Član 105. Zakona o visokom obrazovanju Republike Srpske

²⁹ Član 106. Zakona o visokom obrazovanju Republike Srpske

³⁰ Član 103. Statuta Univerziteta u Istočnom Sarajevu (<http://www.alutb.com/uis-statut-univerziteta.pdf>) pristupljeno 16.02. 2018. godine

³¹ Član 159. Statuta Panevropskog univerziteta Apeiron (<http://www.apeiron-uni.eu/statusna-dokumentacija-files/statut-univerziteta.pdf>), pristupljeno 16.02. 2018. godine

³² Čl. 106-108. Zakona o visokom obrazovanju u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine

konačne odluke visokoškolske ustanove koje se na njih odnose.³³ Zakonom je propisano na koji način se ostvaruju studentski interesi kroz studentski predstavnički organ, ko čini taj organ i na kojem principu radi predstavnički organ.³⁴ Precizirano je ko bira i razrješava studentske predstavnike u predstavničkom organu, kako studentski predstavnički organ pomaže studentima odnosno kako zastupa njihove interese.³⁵ Zakon o visokom obrazovanju u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine jasnije i šire je regulisao studentska prava i obaveze više nego Okvirni zakon o visokom obrazovanju BiH, a i Zakon o visokom obrazovanju Republike Srpske. Statutom Evropskog univerziteta Brčko distrikt se, na osnovu zakona, preciziraju ove odredbe koje se odnose na učešće studenata u predstavničkim organima, kao i donošenje ogovarajućeg akta predstavničkog organa. Pored toga, razrađena su i sva prava i obaveze studenata u posebnom poglavlju koje tretira zaštitu prava studenata i odgovornost studenata.

4. Rezultati istraživanja

U okviru rada sprovedeno je i istraživanje o tome koliko su studenti zaista informisani o svojim pravima na univerzitetu. U tu svrhu anketirana su 23 studenata na Evropskom univerzitetu „Kallos“ Tuzla i Evropskom univerzitetu Brčko distrikt. U niže prikazanim tabelama od br. 1 do 4, istaknuto je koliko su studenti informisani o svojim pravima, da li znaju na koji način se mogu upoznati sa svojim pravima, da li su do sada imali i kakvih su imali iskustava sa ostvarivanjem ili kršenjem svojih prava. Možemo zaključiti da je većina studenata upoznata sa studentskim pravima ili zna gdje ih može pronaći, ali i to da rijetko koriste svoja studentska prava. Oni studenti, koji su do sada imali određena iskustva sa ostvarivanjem svojih prava, konstatovali su da su ona u većini slučajeva bila pozitivna. Analizirajući ovu anketu možemo konstatovati da glavni problem predstavlja što većina studenata nema iskustva sa ostvarivanjem svojih prava.

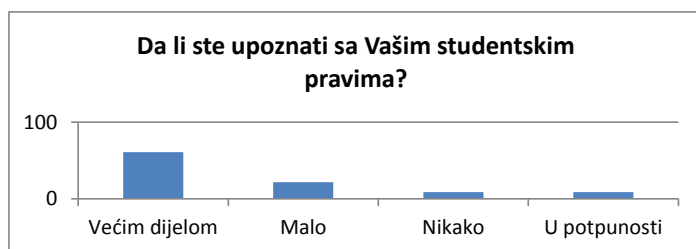

Tabela 1.

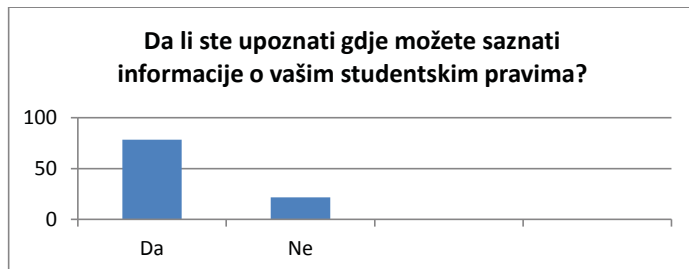

Tabela 2.

³³ Član 110. Zakona o visokom obrazovanju u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine

³⁴ Član 115. Zakona o visokom obrazovanju u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine

³⁵ Član 116. Zakona o visokom obrazovanju u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine

Tabela 3.

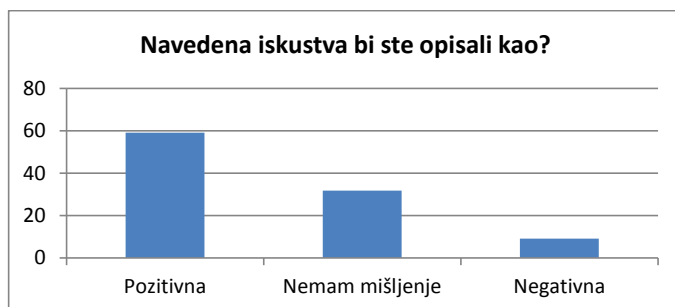

Tabela 4.

Najbolji primjer, koji je pokazao da je moguće izboriti se za svoje studentsko pravo uz istrajnost i dosljednost, jeste borba studenata u Kantonu Sarajevo za produženje roka za završetak studija „po starom“, odnosno po predbolonjskom sistemu studiranja.

Izmjene zakona uslijedile su kao rezultat organizovane borbe studenata za svoja prava. Studenti su obrazovali neformalnu grupu predstavnika sa Medicinskog, Farmaceutskog, Veterinarskog fakulteta, kao i drugih fakulteta, te su se počeli obraćati SPUS-u (Studentski Parlament Univerziteta u Sarajevu), kao i Ministarstvu za obrazovanje KS. Međutim, kako od njih nisu dobijali nikakve adekvatne smjernice niti odgovore, počeli su da traže drugi put do ostvarenja svojih studentskih prava, te su istražili na koji način se zakon može mijenjati – ko predlaže, ko glasa i ko donosi odluke o izmjenama zakona. Tada su studenti došli do liste zastupnika Skupštine Kantona Sarajeva, te odlučili se obraćati direktno njima. Išli su od stranke do stranke i zakazivali sastanke sa političkim strankama. Pošto su većinu u Skupštini Kantona Sarajevo činile zastupnici stranaka SDA i DF, a na sastanku sa njihovim predstavnicima dobili su pozitivan *feedback* naročito od članova DF-a, tražili su da neka od tih partija predstavlja njihov slučaj na sjednici Skupštine. Studenti su predali pismeni zahtjev za izmjenu Zakona o visokom obrazovanju, sa prijedlozima i argumentima za izmjene Zakona. Mladi član partije DF-a Mario Vukasović, zastupnik u Skupštini Kantona Sarajevo, pokazao je istinsko interesovanje i razumijevanje za ovaj zahtjev studenata, te je iznio taj slučaj na sjednici. Na kraju je zahtjevu studenata i udovoljeno, te je Skupština Kantona Sarajevo usvojila predložene izmjene Zakona. Naime, Skupština Kantona Sarajevo usvojila je izmjene Zakona o visokom obrazovanju kojim je omogućila studentima, koji su studije započeli po tzv. predbolonjskom sistemu studija, produženje zakonskog roka za okončanje studija. Tako je utvrđen novi rok 31. decembar 2018. godine za okončanje

studija po starom sistemu studiranja, umjesto dotadašnjeg kraćeg roka (30. septembar 2015. godine).³⁶

5. Zaključak

Cilj ovog rada je ispitati koliko su u stvarnosti studentska prava zastupljena kroz zakonske okvire i da li se provode, te u kojoj mjeri su studenti upoznati i zainteresovani za njihovo ostvarivanje. Rezultati istraživanja su pozitivni, ako se uzme u obzir poznavanje studentskih prava u studentskim krugovima, ali da bi se poboljšao studentski položaj potrebno je da su svi studenti upoznati u potpunosti sa svojim pravima, odnosno sa odredbama zakona koji regulišu oblast visokog obrazovanja da bi znali u kojem smjeru mogu usmjeriti prijedloge za postizanje boljeg kvaliteta visokog obrazovanja. Pored toga, studenti moraju da vjeruju da njihovi napori mogu uroditi plodom što pokazuju prikazani historijski primjeri studentskih dostignuća kroz proteste i jedan primjer ne tako davne izmjene Okvirnog zakona aktivizmom od strane asocijacije studenata. Trenutno postoje određeni napori da se izmijeni Okvirni zakon, ali nema dovoljno političke volje, a posebno nema dovoljno studentskih aktivnosti. Posljednji pokušaji usvajanja izmjene Okvirnog zakona su propali na sjednici Parlamentarne skupštine BiH od 31.01.2018. tako što nije usvojen Prijedlog zakona o dopunama Okvirnog zakona o visokom obrazovanju u BiH. Uzimajući sve u obzir studenti se moraju više educirati i aktivirati na vannastavnim poljima kako bi ostvarili svoja prava.

6. Literatura

1. Amanović, B. *Martin Luther King i borba za građanska prava Afroamerikanaca*, Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti, 3(3), 2011. godine
2. Islamović, E. *Sociologija obrazovanja*, Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću, Bihać, 2013. godine
3. Jandrić, B. *Prilog proučavanju studentskih demonstracija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1968*, Hrvatski institut za povijest u Zagrebu, br. 1, Zagreb, 2002. godine
4. Miličević, N. *Ljudska prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007. godine
5. Trnka, K. *Ustavno pravo*, Fakultet za javnu upravu Sarajevo, Sarajevo, 2006. godine

Propisi:

1. Okvirni zakona o visokom obrazovanju BiH („Službeni glasnik BiH“; broj 59/07 i 59/09)
2. Zakon o visokom obrazovanju Tuzlanskog kantona („Službene novine Tuzlanskog kantona“; broj 7/16, 10/16 i 6/17)
3. Zakon o visokom obrazovanju Zeničko-dobojskog kantona („Službene novine Zeničko-Dobojskog kantona“, broj 6/09)
4. Zakon o visokom obrazovanju Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 73/10, 104/11, 84/12, 108/13, 44/15 i 90/16).
5. Zakon o visokom obrazovanju u Brčko distriktu BiH („Službeni glansik Brčko distrikta BiH“, broj 30/09)
6. Zakon o visokom obrazovanju Kantona Sarajevo („Službene novine KS“, broj 33/17)
7. Zakon o izmjenama zakona o visokom obrazovanju Kantona Sarajevo („Službene novine Kantona Sarajevo“, broj 42/13)
8. Konvencija o pravima djeteta
9. Statut Evropskog univerziteta „Kallos“ Tuzla (<http://www.evropskiuniverzitetkallos-tuzla.com/Akti%20Univerziteta/Statut%20Evropskog%20univerziteta%20Kallos.pdf>)
10. Statut Evropskog univerziteta Brčko distrikt, prečišćen tekst (<https://eubd.edu.ba/01-Dok/Preciscen%20tekst%20statuta.pdf>)

³⁶Čl. 1-2 Zakona o izmjenama zakona o visokom obrazovanju („Službene novine Kantona Sarajevo“, br. 42/13).

11. Statut Univerziteta u Tuzli (http://www.untz.ba/uploads/file/akti/2016-17/STATUT_UNTZ_i_Aneks_djelatnosti_03_02_2017.pdf)
12. Statut Univerziteta u Sarajevu (<http://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2017-10/KonacniStatutUNSA.pdf>)
13. Statut Univerziteta Džemal Bijedić Mostar (file:///C:/Users/Windows10/Downloads/Statut_-_FINAL_-_Univerzitet_Dzemal_Bijedic_u_Mostaru.pdf)
14. Statut Internacionalnog Burch univerziteta (https://www.ibu.edu.ba/assets/userfiles/file/Propisi/Propisi%202017-2018/1_statut_ibu_bos.pdf)
15. Statut CKM Mostar (<http://web.ckm.ba/wp-content/uploads/2015/01/STATUT-UNIVERZITETA.pdf>)
16. Statut Univerziteta u Banja Luci (http://unibl.org/uploads/files/strane/zakoni_i_interni_propisi/2017/Statut/Statut.pdf)
17. Statut Univerziteta Istočno Sarajevo (<http://www.alutb.com/uis-statut-univerziteta.pdf>)
18. Statut Panevropskog univerziteta Apeiron Banja Luka (<http://www.apeiron-uni.eu/statusna-dokumentacija-files/statut-univerziteta.pdf>)

Internet izvori:

<http://www.fmon.gov.ba/Sektor/PregledSektora?id=2>
<http://mon.ks.gov.ba/ministarstvo/nadle%C5%BEnosti>

SUBJEKTI PRAVA

Sažetak

Definicija subjekta prava bila bi da je to svaka osoba koja je nositelj prava i dužnosti odnosno obveza i ovlaštenja. Ova suvremena pravno-teorijska definicija ne odgovara u potpunosti shvaćanju subjekata prava u okviru rimske pravne tradicije s obzirom da ova definicija podrazumijeva svaku osobu, dok rimsko pravo ne pridaje pravni subjektivitet robovima koje ne promatra kao subjekte prava, već kao objekte prava. Za gospodarski razvoj društva od velike je važnosti i postojanje pravnih osoba, a upravo razdvajanje subjektiviteta fizičkih od pravnih osoba dugujemo tradiciji rimskog prava te se nameće pitanje bi li se svijet jednakom brzinom razvijao da već rimski pravници nisu prepoznali odvojenost subjektiviteta fizičkih od pravnih osoba i time omogućili lakše prikupljanje kapitala s ciljem postizanja određene pravno dopuštene svrhe.

Ključne riječi: subjekti oprava, pravne osobe

LAW SUBJECTS

Abstract

The definition of a right-holder would be that every person who is the holder of rights and duties, or obligations and authorizations. This contemporary legal-theoretical definition does not fully correspond to the concept of rights under the Roman legal tradition since this definition implies any person, while Roman law does not attribute legal personality to slaves whom he does not regard as subjects of rights, but as objects of rights. For the economic development of society it is of great importance also the existence of legal persons, and the separation of the subjectivity of natural and legal persons owes to the tradition of Roman law and the question is whether the world is developing at the same speed that even Roman jurists have not recognized the separation of subjectivity from physical persons to facilitate the collection of capital with the aim of achieving certain legally permissible purposes.

Key words: subjects of equipment, legal persons

1. Uvod

Prema suvremenoj teoriji prava, pravni odnos bio bi nezamisliv bez četiri bitna elementa pravnog odnosa, a to su : subjekt, objekt, ovlaštenje i obveza. Pri naglasku da su subjekti prava najvažniji element pravnog odnosa ne želi se umanjiti važnost ostalih elemenata pravnog odnosa, no valja istaknuti kako pravo prije svega uređuje odnose između ljudi te stvara veze između dvaju ili više subjekata prava.

Opća i najjednostavnija definicija subjekta prava bila bi da je to svaka osoba koja je nositelj prava i dužnosti odnosno obveza i ovlaštenja. Ova suvremena pravno-teorijska definicija ne odgovara u potpunosti shvaćanju subjekata prava u okviru rimske pravne tradicije s obzirom da ova definicija podrazumijeva *svaku osobu*, dok primjerice rimsko pravo ne pridaje pravni subjektivitet robovima koje ne promatra kao subjekte prava, već kao objekte prava.

Norme koje uređuju položaj subjekata prava ubrajaju se u osobno ili statusno pravo, no u rimsko doba statusno pravo obuhvaćalo je i one norme koje se odnose na osobe

¹ Pravni fakultet Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku

udružene u neke društvene skupine poput rimske obitelji (*familia*), takve norme prema suvremenoj razdiobi pripadale bi obiteljskom pravu, a ne statusnom pravu. Iako je prethodno već navedena definicija subjekata prava, nije navedena temeljna podjela subjekata prava koja je vrijedila u rimska vremena, a vrijedi i danas. Tako se subjekti prava dijele na fizičke osobe što podrazumijeva pojedince odnosno ljudska bića (*personae physicae*) i pravne osobe (*personae iuridicae*) što podrazumijeva određene društvene tvorevine kojima se iz određenih razloga priznaje pravni subjektivitet.

2. Pojam fizičke osobe

U uvodnom dijelu već je rečeno kako se prema suvremenoj teoriji prava pravni subjektivitet pridaje svakom živom biću te se svaki subjekt prava smatra nositeljem prava i dužnosti, no u rimsko doba pojam subjekta prava nije se shvaćao na isti način kao danas, iz samog razloga jer su robovi smatrani za stvari odnosno smatrani su kao objekti, a ne subjekti prava. U Rimskoj državi također je nepoznat pojam jednakosti pojedinaca s obzirom da je punu pravnu sposobnost imao samo slobodan čovjek koji je uz to bio rimski građanin i stajao na čelu porodice.²

Prema rimskom pravu fizička osoba kao subjekt prava nastaje rođenjem uz ispunjenje nekoliko uvjeta. Prije svega dijete je moralo biti odvojeno od majčine utrobe te se smatralo da do odvajanja od majčine utrobe dolazi rezanjem pupčane vrpce, zatim dijete se moralo roditi živo iz razloga jer se smatralo da mrtvorodenče nije niti začeto niti rođeno. Prokulovci su kao dokaz života tražili plač djeteta dok su Sabinovci tražili bilo kakav dokaz života, primjerice puls ili disanje. Nadalje kao treći uvjet postavljao se zahtjev da porod mora biti perfektan odnosno da je začetak trebao biti dovoljno nošen te se kao vremensko trajanje trudnoće, po Hipokratovu učenju, uzimalo vrijeme od šest mjeseci inače se smatralo da je došlo do pobačaja. Zadnji uvjet koji je trebalo ispuniti da dijete bude priznato kao subjekt prava bio je taj da je dijete moralo imati ljudski oblik iz razloga jer nakazu nisu smatrali ljudskim bićem.

Nerodeno, a začeto dijete (*nasciturus*) dakle nije se smatralo subjektom prava. No međutim, u slučaju nasljeđivanja stvorena je presumpcija da je dijete već rođeno ako se radi o njegovim pravima, što je značilo da se odluka o dodjeljivanju ostavine odgađa do vremena kada bi trebalo normalno očekivati porod uz pretpostavku da je posmrče (*postumus*) bilo začeto prije očeve smrti. Takvo shvaćanje sadržano je u sljedećoj izreci: „*Nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de eius commodis agitur.*“³ Kao dokaz utjecaja rimskog prava na suvremeno pozitivno pravo pa tako i pozitivno pravo Republike Hrvatske treba uzeti primjer članka 17. stavka 2. Zakona o obveznim odnosima u kojem je navedeno sljedeće: „Uzima se da je začeto dijete rođeno, kadgod se radi o njegovim probicima, pod uvjetom da se rodi živo.“⁴ Za zaštitu budućih prava *nasciturusa* bio je određen poseban staratelj (*curator ventris*).

Pravna sposobnost neke fizičke osobe u rimsko doba prestajala je smrću osobe, uostalom kao što i danas prestaje status fizičke osobe. Za razliku od danas kada registre o rođenima, umrlima i vjenčanima vode posebna državna tijela (matični uredi) u obliku matica rođenih, umrlih i vjenčanih, u rimsko vrijeme nije postojala obveza registriranja rođenja i smrti, odnosno važilo je pravilo da onaj tko izvodi neka prava na temelju nečije smrti, mora tu okolnost i dokazati.⁵ U slučaju neke nesreće ako bi istovremeno umrlo više osoba koje su u

² Romac, Ante, *Rimsko pravo*, Zagreb, 2007, str. 86.

³ Zametak se smatra već rođenim ukoliko se radi o njegovim interesima

⁴ Zakon o obveznim odnosima (Narodne novine 35/05, 41/08, 125/11 i 78/15)

⁵ Romac,, op. cit. (bilj. 2), str. 87.

međusobnom srodstvu (*commorientes*) smatralo se da su te osobe umrle istodobno ako se nešto drugo ne dokaže s obzirom da se prilikom nasljeđivanja postavljalo pitanje tko je prije, a tko kasnije umro. Ovakvo shvaćanje prema klasičnom pravu, izmijenjeno je u Justinijanovu pravu te je uvedena pretpostavka da su odrasli potomci nadživjeli svoje pretke, a nedorasli da su umrli prije njih. Takvo shvaćanje prema Justinijanovu pravu je napušteno te je ponovno vraćeno shvaćanje prema klasičnom pravu, a koje je također sadržano i u pozitivnom pravu Republike Hrvatske u članku 17. stavku 4. Zakona o obveznim odnosima, a koji glasi: „U dvojbi koja je od više osoba prije umrla, smatra se da su umrle istodobno, ne utvrdi li se da je jedna umrla prije druge.“⁶ Također je postojala još jedna pretpostavka po kojoj se smatralo da je određena osoba umrla onog trenutka kada je pala u ropstvo odnosno da je osoba umrla u trenutku zarobljavanja, iz razloga kako bi se sačuvala valjanost oporuke. Gubitkom statusa slobodna čovjeka (*capitis deminutio*) također bi prestajalo svojstvo subjekta prava, a do gubitka statusa uglavnom bi dolazilo osudom na tešku kaznu koja je značila smrt ili pak rad u rudnicima te se time čovjek pretvarao u roba odnosno u objekt prava.

3. Status

U modernom se pravu pravni položaj građana kao subjekata prava u načelu ne razlikuje, to se temelji na jednakosti kao temeljnom načelu i vrijednosti suvremenih država. U rimskom pravu pravni položaj određuje činjenica je li netko slobodan ili rob, građanin ili stranac te je li na čelu obitelji ili samo njezin član. I u europskom feudalizmu i drugim poredcima diljem svijeta postoje kaste i staleži te je status plemića drukčiji od onog statusa koji je imao kmet, sluga, svećenik i građanin.⁷

U rimskom pravu razlikovala su se tri statusa i to *status libertatis*, *status civitatis* i *status familiae*. Pravni položaj pojedinca nije bio trajan tijekom cijelog života, već se mogao mijenjati te se s promjenom pravnog položaja mijenjao i status pojedinca. Promjena statusa koja je kao posljedicu imala i promjenu pravne sposobnosti naziva se *capitis deminutio*. Tako se razlikuje *capitis deminutio maxima* koja označava gubitak slobode, zatim *capitis deminutio media* što označava gubitak svojstva rimskog građanina te *capitis deminutio minima* koji je vezan uz promjenu ili gubitak položaja unutar obitelji te se može smatrati najbezazlenijim oblikom.

A. Status libertatis

U vrelima rimskog prava izričito se navodi da se ljudi dijele na slobodne i neslobodne odnosno robove (I. 1, 2, pr. i D. 1, 5, 3).⁸ U starije doba bio je običaj da robovi žive u obitelji svoga gospodara, da rade zajedno s ostalim članovima obitelji te se time niti sami položaj roba nije razlikovao od ostalih članova obitelji podređenih vlasti *patris familias*. Za robove rimski pravници uglavnom rabe izraz *servus*, ali i izraze *homo* ili *puer*, dok za ropkinju rabe izraz *ancilla*, za muške i ženske robove koristili su i izraz *mancipium*.

Ropstvo se označuje ustanovom *iuris gentium* na temelju koje je netko podložan vlasništvu drugoga. Stoga se robove ne promatra kao subjekte, već kao objekte prava odnosno kao stvar (*res*). Rob dakle nije bio sposoban imati imovinska prava poput vlasništva ili posjeda niti obiteljska prava te je spolna veza između roba i ropkinje imala samo značaj zajedničkog života (*contubernium*), ali ne i braka te se za djecu iz takvog odnosa smatra da u pravnom smislu nisu u srodstvu sa svojim biološkim roditeljima, a niti među sobom. Nadalje, rob nije mogao biti tužen niti je imao pravo tužiti, a što je sadržano u rimskoj izreci „*Cum*

⁶ Zakon o obveznim odnosima (Narodne novine 35/05, 41/08, 125/11 i 78/15)

⁷ Vrban, Duško, *Država i pravo*, Zagreb, 2003, str. 265.

⁸ Eisner, Bertold; Horvat, Marijan, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1948, str. 106.

servo nula actio est“ (Gai. D. 50, 17, 107).⁹ S obzirom da je rob smatran za stvar te je kao stvar pripadao vlasništvu gospodara, putem pravnih akata gospodar je mogao robom raspolagati kao i s ostalim stvarima, tako mancipacijom prenijeti vlasništvo roba na drugoga, dati roba na uživanje (*ususfructus*), u zalog ili u zapis, a isto ga je mogao i ubiti te se takva vlast gospodara nad robom nazivala *dominica potestas*. Ako je netko povrijedio roba, isključivo je gospodar roba bio ovlašten tražiti zadovoljštini, ali su isto tako i gospodari bili odgovorni za delikte koje bi prouzročili robovi, no gospodar nije bio dužan nadoknaditi štetu, već je roba koji je prouzročio delikt mogao ustupiti oštećenome što se nazivali *noxā dediti*. Rob je mogao stjecati za gospodara, ali nije mogao proizvoditi obveze za gospodara, osim ako nisu nastale iz delikta kao što je već prethodno rečeno.

Položaj roba se s vremenom i u rimskom doba mijenjao te je rob sve više dobivao oblike pravne sposobnosti. Tako je u nekim slučajevima gospodar prepuštao robu na samostalno korištenje i upravljanje neki dio imovine koji se nazivao *peculium*, prvotno uglavnom manje stado, a kasnije i zgrade, zemljišta i brodove. Ta pekulijarna imovina bila je u vlasništvu gospodara, a njome je stvarno upravljao rob koji je pak mogao sklapati pravne poslove s trećim osobama. Za takve pravne poslove odgovoran je bio gospodar, ali ograničeno odnosno do visine vrijednosti pekulija, a u ostalim slučajevima gospodar je odgovarao ako je od posla imao koristi (*in rem versio*). Rob je vezano uz upravu nad pekulijem mogao ulaziti i u ugovorne odnose s gospodarom, no time je nastajala samo prirodna obveza (*obligatio naturalis*), ali ne i pravna obveza te takav ugovor nije bio utuživ. Odnos prema robovima mijenjao se i na način da se s vremenom zabranjivalo robove davati u borbe s divljim zvjerima, kažnjavalo se gospodare ako bezrazložno ubiju ili zlostavljaju roba te se u konačnici namjerno ubojstvo roba proglašavalo zločinom što ipak govori da i rimski pravnici u konačnici kroz pravnu evoluciju u rimska vremena nisu na robove gledali kao na obične stvari, već da su i oni ljudska bića.

B. Status civitatis

Iako je prethodno rečeno da se svojstvo subjekta prava razlikovalo prema tome je li bio slobodan ili rob, niti slobodni ljudi nisu imali jednaku pravnu sposobnost. Prema rimskom civilnom pravu u početku se poznavalo samo svojstvo rimskog građanina (*civis romani*) koji je bio nositelj prava i dužnosti tek kasnije se pravni subjektivitet priznaje i slobodnim ljudima koji su nerimski građani, a propisi koji su određivali prava nerimskih građana nazivani su *iuris gentium*.

Najpovoljniji položaj unutar rimske države imali su Latini, a nakon njih *peregrini*, oni su smatrani slobodnim ljudima, ali bez građanskog statusa.

Kao što je već prethodno rečeno, rimski građani (*cives romani*) imali su punu pravnu sposobnost, ali postojale su razlike između spolova. Tako su žene bile ograničene u pravima i to ponajviše u javnom pravu. Unutar obitelji također su postojale razlike, tako je netko mogao biti *pater familias* te su tom muškarcu pripadala sva prava bez ograničenja ili je netko mogao biti samo član unutar obitelji te je imao podređeni položaj *alieni iuris* i prava su mi bila znatno ograničena, prije svega osobna i imovinska prava. Temeljna prava rimskog građanina bila su *ius suffragi* (aktivno biračko pravo) i *ius honorum* (pasivno biračko pravo). U pogledu privatnog prava, rimski građani imali su pravo da stječu i imaju kviritisko vlasništvo (*dominium ex iure Quiritium*), posebnu vlast na podređenim članovima obitelji i imovinom (*patria potestas*), prava slična očinskoj vlasti koja su se odnosila na suprugu i štice

⁹ Ibid.

(*manus i tutela*), imali su aktivno i pasivno nasljedno pravo (*testamento factio activa ei passiva*), pravo sklapanja pravnih poslova po propisima civilnog prava (*ius commercii*), dobivali su svojstvo stranke u civilnom postupku (*ius agendi*) te su imali pravo sklapanja valjanog rimskog braka (*ius conubii*). Rimski građanin koji je uživao sva ova prethodno pobrojana prava nazivao se *civis optimo iure* odnosno građanin s najboljim i najpotpunijim pravnim statusom.

4. Stjecanje i prestanak građanskog statusa

Da bi se steklo rimsko građanstvo bilo je potrebno da se dijete rodi u valjanom rimskom braku i to od roditelja rimskih građana ili pak od oca Rimljanina, a majke Latinske s *ius conubii*. Izvanbračna djeca stjecala su građanstvo po majci. Također je postojao oblik stjecanja građanstva manumisijom koja je već prethodno objašnjena, ali je oslobođeni rob imao ograničena prava. Kao zanimljivost valja istaknuti da je dodjeljivanjem građanskog statusa, osoba bila oslobođena od plaćanja zemljišnog poreza.¹⁰

Status rimskog građanina gubio se u doba republike ako je osoba bila prognana ili je osoba sama otišla u progonstvo (*interdictio aquae et igni*), a u carsko doba ako je osoba bila deportirana u određeno mjesto. Nadalje državljanski status se mogao izgubiti i preseljenjem u drugu državu s kojom je Rim bio u ugovornim odnosima, iseljenjem iz Rima, a prije i iz Italije, a i zbog kazne koja je značila gubitak građanskog statusa o čemu se već prije govorilo (*capitis deminutio maxima*).

5. Položaj latina

Kao što je već rečeno Latini su imali najbolji položaj u odnosu na rimske građaninice. Latini nisu imali građanski status, ali su bili slobodni stanovnici Latiuma u kojem je smješten Rim. Razlog tome je bila neposredna blizina Latina Rimu te zajednička kulturna, jezična i religijska obilježja, ali staro savezništvo između Latina i Rimljana prilikom mnogih osvajačkih pohoda. Po pravnom položaju, Latini su se dijelili u tri skupine, i to: *Latini prisci*, *Latini coloniarii* i *Latini iuniani*.¹¹

Latini prisci koji su bili nastanjeni u latinskim općinama u neposrednoj blizini Rima imali su najpovoljniji pravni položaj. Uživali su pravo sklapanja pravnih poslova (*ius commercii*) po *ius civile* te im je u većini slučajeva priznato pravo sklapanja valjanog rimskog braka (*ius conubii*), a ukoliko su se preselili u Rim, stjecali su i ostala prava rimskog građanina. Status *Latini prisci* gubi se širenjem rimskog građanstva sa *Lex Iulia* i *Lex Plautia Papiria* (90.-89. p. n. e.)¹².

Latini coloniarii naseljavali su se u kolonijama koje je formirao Latinski savez te su imali jednak pravni položaj kao i *Latini prisci*, ali im je pripadalo samo pravo sklapanja pravnih poslova (*ius commercii*), ali ne i pravo sklapanja valjanog rimskog braka (*ius conubii*) odnosno mogli su ga sklopiti samo iznimno na temelju posebne dozvole. Građanski

¹⁰ Romac, op. cit. (bilj. 2), str. 97.

¹¹ Eisner, op. cit. (bilj. 8), str. 115.

¹² Romac, op. cit. (bilj. 2), str. 97.

status mogli su steći preseljenjem u Rim, ali samo ako su u koloniji obnašali viši magistratski položaj. Oni su također dobili kao i *Latini prisca* puni građanski status aktima koji su prethodno navedeni kada su uostalom svi Latini priznati za punopravno rimske građane.¹³

Latini iuniani bili su oslobođenici odnosno osobe koje su oslobođene na neformalan način koje nije priznavao *ius civile*. Oni su uživali slobodu pod zaštitom pretora te su imali pravni položaj kao *Latini coloniarii*, ali u suženom obliku. Imali su samo *ius commercii*, a nije im pripadala *testamenti factio* te je svu njihovu imovinu nasljeđivao patron odnosno bivši gospodar. Nisu mogli stjecati nasljedstvo te se kaže da su bili ograničeni odnosno *incapaces*.

6. Položaj peregrina

U početku se naziv *peregrini* upotrebljavao isključivo za strance u pravom smislu riječi odnosno za pripadnike stranih država koje su s Rimom imale međunarodne ugovore na temelju kojih su njihovi državljani uživali određena prava i zaštitu od rimske države. Kasnije se terminom *peregrini* označavaju osobe koje nisu bile ni *cives* ni *Latini*.¹⁴

Razlikovale su se dvije vrste peregrina, i to peregrini kojima je ostavljena samouprava (*sui legibus uti*) odnosno izvjesna autonomija kada su dobrovoljno ili porazom ušli u okvir rimske države te *peregrini dediticii* koji su se morali predati na milost i nemilost i redovno su im ukidane općine i nisu imali nikakav stupanj autonomije.¹⁵ Niti jedna vrsta peregrina nije imala politička prava niti pravnu sposobnost prema *ius civile* stoga nisu mogli sklapati pravne poslove poput *manicipatio* ili *stipulatio* te nisu imali *ius conubii* i *testamenti factio*. U poslovne odnose s Rimljanima mogli su ulaziti po načelima *ius gentium* te je za takve poslove postojao *praetor peregrinus* koji je pružao pravnu zaštitu. Na međusobne odnose peregrina, primjenjivalo se njihovo domaće pravo. Valja istaknuti kako su *peregrini dediticii* smatrani najnižim slojem slobodnog rimskog građanstva.

C. Status familiae

U rimskome pravu pravni položaj koji rimskom građaninu pripada s obzirom na njegov položaj unutar obitelji (*familia*) naziva se *status familiae*. U rimskom doba obitelj je obuhvaćala sve osobe koje su podložne vlasti kućnog starješine (*patris familias*) koji je smatran osobom *sui iuris* te je to mogao biti samo muškarac neovisno o tome je li maloljetan ili punoljetan dok su podređeni članovi obitelji smatrani *alieni iuris* te su njihova osobna i imovinska prava bila znatno ograničena.

Vlasti kućnog starješine prije svega bila su podređena djeca (*filii familias*) te daljnji potomci ukoliko su živjeli u istoj obitelji, zatim adrogirani i usvojeni, osobe *in manicipio* te supruga i snaha ako su bile u braku *cum manu*. Svi oni ako su i nešto stekli, nije pripadalo njima, već je pripadalo kućnom starješini.¹⁶

Sin (*filius familias*) kućnog starješine smatrao se *homo alieni iuris* pa čak ako je i odrastao i oženjen. Sin je uz ispunjenje određenih pretpostavki imao pravo glasa u narodnim

¹³ Eisner, op. cit. (bilj. 8), str. 115.

¹⁴ Ibid., str. 116.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Romac, op. cit. (bilj. 2), str. 100.

skupštinama (*ius suffragii*) te je mogao postati magistratom (*ius honorum*) jednako kao što je to mogao postati i *pater familias*. No međutim, ukoliko bi sin koji je bio osoba *alieni iuris* dobio zvanje patricija, postao konzul ili biskup postao bi osoba *sui iuris* te se više ne bi nalazio pod očinskom vlašću.¹⁷ U građanskopravnom smislu sin ili kćer, iako punoljetni, bili su pod vlašću *patris familias*.

7. Pravne osobe

U današnje suvremeno doba bilo bi nezamislivo odvijanje pravnog prometa bez postojanja pravnih osoba (*personae iuridicae*). Pravne osobe su društvene tvorevine u kojima dolazi do udruživanja ljudi ili imovine kojima pravni poredak pridaje pravni subjektivitet. Pravne osobe djeluju prema pravno dopuštenom cilju, nastaju, djeluju i prestaju prema normama pozitivnog prava. Stjecanjem pravnog subjektiviteta pravne osobe, također kao i fizičke osobe, mogu biti nositelji prava i dužnosti odnosno obveza i ovlaštenja. Fizičke osobe pravni subjektivitet stječu rođenjem dok pravne osobe prema članku 17. stavku 5. Zakona o obveznim odnosima pravnu sposobnost stječu danom svojeg nastanka koji se utvrđuje posebnim propisima. Glavni razlog postojanja odnosno svrha pravnih osoba leži u tome što pravne osobe za razliku od fizičkih osoba lakše mogu ispuniti brojne društvene ciljeve, raspolažu većom imovinom te su transpersonalnog karaktera odnosno postojanje pravnih osoba nije uvjetovano trajanjem života fizičkih osoba koje djeluju u pravnoj osobi. U današnje vrijeme se pravnim osobama smatraju razni subjekti, poput države, gradova, općina, fakulteta i druge ustanove te razna trgovačka društva. Pravne osobe ne posjeduju djelatnu sposobnost, već djelatnu sposobnost posjeduju fizičke osobe koje djeluju u ime i za račun pravne osobe te takve fizičke osobe kada djeluju u ime i za račun pravne osobe ne izražavaju vlastitu volju, već izražavaju volju pravne osobe, a što također proizlazi iz dikcije članka 18. stavka 5. Zakona o obveznim odnosima¹⁸ gdje se navodi: „*Za pravnu osobu volju očituju njezina tijela u pravnim poslovima i postupcima koje poduzimaju u tome svojstvu*“.

Pandektna znanost razlikuje tri vrste pravnih osoba, i to korporacije, zaklade i zavode.¹⁹ Temeljna distinkcija između ovih triju vrsta pravnih osoba proizlazi iz podloge postojanja pravnih osoba. Kod korporacija glavna podloga postojanja pravne osobe je udruživanje fizičkih osoba te je ovdje presudan personalni element (*universitas personarum*). Zaklade, za razliku od korporacija, počivaju na imovinskoj podlozi te se ovdje radi o udruživanju imovine radi postizanja određenog cilja (*universitas rerum*) te je ovdje presudan materijalni element. Zadnja vrsta pravnih osoba, a to su zavodi, pretpostavlja važnost i personalnog i materijalnog elementa kao podloge za postojanje zavoda.

Rimska pravna znanost također razlikuje subjektivitet fizičkih osoba od subjektiviteta društvenih tvorevina odnosno pravnih osoba, a u prilog tome govori sljedeće Ulpijanova tvrdnja: „*Si quid universitati debetur, singulis non debetur: nec quod debet universitas singuli debent*“.²⁰ U rimskome pravu pravne osobe pojavljuju se u sklopu javnog i privatnog prava, uostalom kao što je situacija i danas. U sklopu javnog prava pravni subjektivitet imaju rimska država i gradske općine, dok u sklopu privatnog prava pravni subjektivitet pridaje se raznim udruženjima i društvima koji su uglavnom bili vezani uz javno-pravne i kultno-

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Zakon o obveznim odnosima (Narodne novine 35/05, 41/08, 125/11 i 78/15)

¹⁹ Romac, op. cit. (bilj. 2), str. 109.

²⁰ Ono što se duguje udruženju ne duguje se pojedincu, niti ono što duguje udruženje ne duguju pojedinci. - Ulpijan

sakralne svrhe. Sve te pravne osobe smatraju se korporacijama (*universitas personarum*), dok je razvoj zaklada (*universitas rerum, fundatio*) sporiji, a predstavljale su određenu imovinu namijenjenu nekoj društvenoj svrsi. U postklasičnom razdoblju pravni subjektivitet pridani su i kršćanskoj crkvi te je smatrana korporacijom s obzirom da je predstavljala skup vjernika, a crkvu je predstavljao, i njenom imovinom upravljao biskup.

Nadalje, postojala su razna udruženja (*collegia*) koja su temelje postojanja crpili još iz Zakonika XII ploča, a ta udruženja imala su raznu svrhu poput profesionalne što bi predstavljalo današnja udruženja obrtnika, trgovaca odnosno komore, zatim su postojala razna socijalna udruženja gdje se posebno ističu pogrebna društva. Potkraj republike, postavljeno je pravilo da osnivanje i rad udruženja mora nadzirati Senat s obzirom da su udruženja počela sve više politički djelovati. Za osnivanje udruženja važno je sljedeće rimsko pravilo: „*Tres faciunt collegium*“²¹, a označavalo je potrebu za najmanje trojicom članova za osnivanje udruženja ili društva, no međutim takvo društvo bi nastavilo i dalje postojati ako padne na samo jednog člana društva ukoliko još ima imovine i imena društva.²²

8. Zaključak

Rezimirajući cjelokupni pregled rimskog statusnog prava koji je iznesen u prethodnim izlaganjima zasigurno se pobliže dobiva bolja slika o važnosti i utjecaju rimskog prava na razvitak prava uopće, a i na razvitak hrvatskog pozitivnog prava u koji su integrirani mnogi rimski pravni instituti, a u prilog tome prethodno su u razradi navedeni samo neki primjeri. Svakako da se cjelokupno rimsko pravo ne može primjenjivati u današnjem suvremenom svijetu, robovlasnički sustav ili negativan odnos prema ženama nikako nije prihvatljiv s današnjeg gledišta, no svakako da se ono najbolje iz rimskog prava može koristiti i danas. Iako je rimsko statusno pravo uređivalo pravni položaj gospodara i robova, osoba *sui iuris* i osoba *alieni iuris* odnosno kojim opsegom prava raspolaže osoba *sui iuris* ili pak *alieni iuris*, ne možemo reći da je rimsko statusno pravo kreiralo takav odnos u društvu koji se iz današnje perspektive čini primitivnim i kontroverznim, već je rimsko statusno pravo normiralo postojeće društvene odnose i običaje kroz institucionalni okvir.

Rimsko statusno pravo položilo je temelj za razvoj drugih grana prava i odnosa u društvu. Bez temeljnih pojmova statusnog prava koji svoje korijene crpe iz rimskog prava, poput fizičkih i pravnih osoba, pravne i djelatne sposobnosti, nastanka i prestanke subjektiviteta osobe, potpuno besmislene bile bi i druge grane prava. Naime, teško bi se mogao zamisliti razvoj stvarnog, obveznog ili pak nasljednog prava ako ne bi postojale norme statusnog prava koje nam ukazuju na to tko uopće i pod kojim uvjetima može sklapati pravne poslove, stupati u pravne odnose, preuzimati obveze ili pak u kojem trenutku se nečija subjektivna prava gase te prelaze na nasljednike. Kao posebnu zanimljivost valja istaknuti da je rimsko pravo posebnu pažnju posvećivalo i pravnoj sigurnosti u Rimskoj državi te je kroz institute ograničenja djelatne sposobnosti sprječavalo određene subjekte da zbog svog spola, narušenog duševnog zdravlja, dobi ili rasipništva stvaraju, ukidaju ili mijenjaju prava i obveze. Takvi pravni instituti sadržani su i danas u pozitivnom pravu Republike Hrvatske osim dakako ograničenja vezano uz spol o kojima je i bespredmetno govoriti s obzirom da bi se takve norme izravno kosile s ustavnim normama.

²¹ Trojica čine društvo.

²² Romac, op. cit. (bilj. 2), str. 111.

Za gospodarski razvoj društva od velike je važnosti i postojanje pravnih osoba, a upravo razdvajanje subjektiviteta fizičkih od pravnih osoba dugujemo tradiciji rimskog prava te se nameće pitanje bi li se svijet jednakom brzinom razvijao da već rimski pravnici nisu prepoznali odvojenost subjektiviteta fizičkih od pravnih osoba i time omogućili lakše prikupljanje kapitala s ciljem postizanja određene pravno dopuštene svrhe. Danas postoje razni tipovi pravnih osoba, od jednostavnih do složenih, norme koje se odnose na pravne osobe također su složenije te se izučavaju u okviru zasebne grane trgovačkog prava, no one temeljne postulate, na kojima današnja društva stvaraju svoju pravnu arhitekturu vezanu uz pravne osobe, dugujemo upravo rimskome pravu.

6. Literatura

1. Andrassy, Ljudevit (ur.), *Institucije rimskog prava*, Zagreb, 1925,
2. Eisner, Bertold; Horvat, Marijan, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1948,
3. Horvat, Marijan, et al., *Hrestomatija rimskog prava*, Zagreb, 1998,
4. Romac, Ante, *Rimsko pravo*, Zagreb, 2007,
5. Vrbanić, Duško, *Država i pravo*, Zagreb, 2003,
6. Obiteljski zakon (Narodne novine 103/15),
7. Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor (Narodne novine 116/99, 109/00, 53/03, 69/03, 167/03, 44/06, 19/07, 20/09, 145/10, 24/11, 93/11, 120/11, 19/15 i 104/15),
8. Zakon o lokalnim izborima (Narodne novine 144/12 i 121/16),
9. Zakon o obveznim odnosima (Narodne novine 35/05, 41/08, 125/11 i 78/15),
10. Zakon o stečaju potrošača (Narodne novine 100/15).

ISHODI UČENJA I TRŽIŠTE RADA U DIGITALNOJ EKONOMIJI**Sažetak**

Zbog ogromne potražnje za IKT stručnjacima, dešava se da na tržištu ne možemo pronaći dovoljan broj kadrova ni po kvantitetu ni po kvalitetu. Oni koji su kvalitetni su već angažovani ili su napustili zemlju. Obrazovni sistem izbacuje mali broj kadrova, sa nedovoljnim praktičnim vještinama, kadrova koji nisu odmah upotrebljivi. Privrednici ne znaju da definišu šta im od vještina treba. Studenti su neupućeni o mogućnostima.

Cilj ovog istraživanja je analizirati i ukazati na uticaj nekih od glavnih faktora koji utiču na profilisanje kadrova i kako oni utiču na ishode učenja koji su neophodni kadrovima na tržištu rada i daljem profesionalnom životu. Posebna pažnja biće posvećena trendovima u industriji, posebno digitalnoj ekonomiji, tržištu rada i obrazovnim institucijama.

Predmet ovog istraživanja su glavni akteri koji mogu najviše da utiču na poboljšanje ishoda učenja i da stvore neophodan i efikasan kadar, a to su privrednici(poslodavci) edukatori(nastavnici, profesori, mentori) i ljudski potencijal(studenti, zaposleni).

Namjera ovog istraživanja je da na jedan jednostavan i praktičan način ukaže na mogućnosti unapređenja neophodnih ishoda, na koje mogu da utiču poslodavci, edukatori i sami studenti. Takođe, namjera je i ukazati na načine i primjere dobre prakse kako da se povežu potrebe privrede za efikasnim kadrovima i mogućnost zajedničkog rada svih aktera na unapređenju i stvaranju odgovarajućih kurikuluma i programa obrazovanja i obuke.

Ključne riječi: Ishodi učenja; Tržište rada; Digitalna ekonomija; Obrazovni sistem; Poslodavci; Studenti; Analiza posla.

Abstract

Due to enormous demand for ICT experts, we have the situation where we are not able to find enough personnel on the market by quantity or quality. High quality experts already have the job or they have left the country. The educational system produces a small number of students, having weak practical skills, who are not ready for professional engagement. Entrepreneurs do not know how to define which skills they need. Also, students are not aware of available opportunities.

The aim of this research is to analyze the influence and point out some of the major factors that affect students guidance and the influence on learning outcomes, necessary for labour market and further professional development. A special attention will be devoted to trends in the industry, especially the digital economy, the labour market and educational institutions.

The subjects of this research are major participants who have the most influence on learning outcomes improvement and development of necessary and also efficient labour, namely entrepreneurs (employers), educators (teachers, professors, mentors) and human potential (students, employees).

The purpose of this research is to indicate in a simple and practical way the possibilities of improving the outcomes, under possible influence of employers, educators and students themselves. Also, the intention is to point out to the ways and examples of best practice how to link the needs of the economy to the efficient labour and the ability of all participants to

¹ Ekonomski fakultet, Evropski univerzitet Brčko distrikt

work together to improve and create appropriate curricula and educational training programs.

1. Uvod

Unazad 250 god do otkrića parne naštine, svi su ljudi na neki način bili preduzetnici, bavili su se stočarstvom, ratarstvom, proizvodili su hranu za sebe, i ono što nisu uspjeli da pojedu i portroše prodavali su drugima. Ako su živjeli u gradovima bili su obrtnici, nije bilo zaposlenika u ovom smislu kao danas, nije bilo fabrika, nije bilo ovako glomaznih ministarstava. Ali nakon te 1764 godine sve se promijenilo, javlja se pojava masovne proizvodnje, otvaraju se fabrike i javlja se potreba za zaposlenicima i smanjuje se potreba za preduzetnicima. Ljudi tada nisu znali kako biti zaposlenik, i država tada preuzima obrazovanje u svoje ruke i formira škole ovakve kakve mi sada imamo, u tim školama djecu su učili kako biti dobra, poslušna, kako biti dobri i vrijedni zaposlenici. Desilo se da industrijska revolucija dolazi a nije bilo dovoljno radne snage da podmiri sve industrijalce kojima su potrebni radnici. Industrijalci su se umješali u obrazovanje, kapital je ušao u obrazovanje. Oni žele da imaju neograničen izvor radne snage spremne da se uključi u industriju. Industrija je tu definisala obrazovanje samim zakonom ponude. Tako je bilo sve do prije 20 godina, kada sve većom automatizacijom ljude zamijenjuju mašine i računari. Znači poslove koje su radili ljudi sada izvode roboti i mašine potpomognuti računarima. Okolnosti su se danas promijenile, obrazovanje nije isto tad i danas i potrebe nisu više iste. Krenuli smo jednostavno u drugom smjeru, ponovo raste potreba za preduzetnicima i inovatorima.

Javlja se potreba za obrazovanjem učenika koji će stvarati nove poslove ili da budu oni najkreativniji koje će firma uzeti zato što će joj davati dodatnu vrijednost. Pitanje je, da li se obrazovanje prilagodilo ovim promjenama i čine li nastavnici i profesori dovoljno da osposobe učenike i studente za samostalan život i da budu spremni za tržište rada?

2. Digitalna ekonomija i transformacija poslovanja u industriji 4.0

Digitalna transformacija poslovanja je neminovna i sva preduzeća bilo javna ili privatna moraju da se prilagode nadolazećim trendovima i modernizaciji postojećih načina poslovanja. IKT mijenja dosadašnje poslovne modele u gotovo svim oblastima od medicine, finansijskog sektora, obrazovanja, proizvodnje, poljoprivrede, logistike itd. Industrija se sve više automatizuje. Tehnika vrši duboke promjene u organizaciji rada, organizacijskoj strukturi, strukturi radnih mjesta i kadrova, što izaziva promjene u sistemu školovanja i obučavanja kadrova i njihovog profilisanja. Rastu potrebe za inovatorima, kreatorima, tehničarima, inženjerima i programerima. Preko 50-60% poslova koji će se pojaviti na tržištu tokom sledećih 5-7 godina trenutno ne postoji i zato je važna sposobnost zaposlenih da se prilagode neprekidnim promjenama posla i zanimanja. Trend je i pojava virtuelnih firmi bez fiksne fizičke lokacije, koje posluju globalno mijenjajući pojam o vremenu i prostoru brišući fizičke granice. Poslovi su sve više orijentisani kroz projektnu organizaciju zadataka i obaveza.

Suštinu digitalne ekonomije čine znanje, internet i tehnologije koje pomažu upravljanju i razvoju poslovanja. Zato svako preduzeće koje želi da posluje i opstane u digitalnoj ekonomiji mora da ima razvijenu digitalnu strategiju². Ona treba da se sastoji iz sledećih komponenti i trendova:

¹ Milena redžić, "Poslovanje prilagođeno savremenom trenutku", Bussines&IT br.5 Beograd 10/2015. str.34

Vidljivost na internetu; Digitalni marketing; Online prodaja; Interakcija sa kupcima (CRM); Zaštita podataka; Interakcija sa dobavljačima; Prilagodavanje mobilnim uređajima; Efikasnost i outsourcing - sve se više čuje slogan „ fokusirajte se na svoj posao, a ne na kompjuter “; **CLOUD computing**-Zajedničko svim cloud servisima je formula: „koristi koliko ti treba i kad ti treba te plati samo ono što koristiš određeno vrijeme, po potrebi. Podaci su dostupni bilo kad i bilo gdje. Jednostavno je započeti razvoj koristeći CLOUD servise kao što su: IoT (internet stvari), Mashine Learning, Big Data, Mobile Services, Web Apps i sl.

Svjetski trendovi kao ključnu tehnologiju pored clouda i digitalne sigurnosti ističu i poslovnu analitiku i napredne analize. Možemo zaključiti da su danas ključni multidisciplinarnost, povezivanje različitih konteksta, događaja, i promjena u novu cjelinu, što dovodi do novih poslovnih modela. Pored navedenih trendova u tehnologiji sve više se priča i o vještačkoj inteligenciji, mašinskom učenju, pametnim gradovima i pametnim kućama, ekološkoj održivosti, proširenoj stvarnosti, virtualnoj realnosti u kojim leži ogroman potencijal razvoja svih oblasti IKT-a, a time i potreba za ljudskim potencijalom odgovarajućeg znanja i sposobnosti.

Mi još nismo ušli ni u industriju 3.0(automatizacija, robotizacija) a pričamo već o industriji 4.0(Inteligentna povezanost svega, mashine learning, umreženost i pametno odlučivanje, pametna proizvodnja, pametna poljoprivreda...).

3. Trendovi i situacija na tržištu rada

Evropska komisija stalno skreće pažnju za nedostatkom kvalifikovane radne snage u IKT sektoru. Evropi već danas treba preko 900 000 stručnjaka iz ove oblasti. Evropska komisija ovaj problem pokušava riješiti pokretanjem ”Velike koalicije za digitalna radna mjesta” kojoj je cilj rješavanje nedostatka IT profesionalaca u Evropi. Njemačkoj u ovom trenutku nedostaje 43000 IT profesionalaca. Najtraženiji IT stručnjaci su programeri koji imaju iskustva u razvoju softvera, IT konsultanti, sistemski i mrežni administratori, projektni menadžeri i stručnjaci za sigurnost računarskih sistema.³

Koliko je EU svjesna važnosti IKT-a govore i njene direktive koje su obavezne za sve njene članice: dinamika razvoja broadbanda, promjene nastavnih programa, po prvi put u istoriji pisani programi cjeloživotnog učenja, masovne prekvalifikacije radnika. Nova Agenda za Evropu(2016) podupire saradnju između obrazovanja, zapošljavanja i industrije, stvaranje većeg broja digitalnih talenata, osposobljavanje u digitalnim vještinama kako bi pronašli kvalitetna radna mjesta i poboljšali karijeru.

Kod nas je bum rada i pružanja usluga naših IT stručnjaka za strane kompanije kao jeftinija radna snaga tzv. Outsourcing. Najtraženiji su softverski inženjeri 61% , poslovni analitičari(koji poznaju IT i poslovanje) 16% , konsultanti za IT rješenja 8%. Više je nego očito da se cijeni dobra kombinacija poznavanja IT-a i potreba biznisa.⁴

U toku 2015 na sajtu HelloWorld objavljeno je preko 4.820 oglasa vezanih za zapošljavanje u IT sektoru.tj u toku jednog dana se objavi 12 IT oglasa za posao. Svaki peti oglas je za PHP i Java programere. Iza njih su NET. Developeri, front-end developeri i sistem administratori, zatim C# developer, Konsultant za poslovni softver, QA Specialist. Osjeća se rast potrebe za programerima za razvoj aplikacija za mobilne uređaje. Ponuda je generalno veća od potražnje ali do seniora je veoma teško doći.⁵ Ttehnologije koje treba poznavati su: JavaScript, SQL, Java, HTML, CSS, MySQL, C#, PHP, jQuery, Linux, .NET.

³ Bojana Mandić, “EU nedostaje 900000 IKT stručnjaka”, MREŽA br.5, BUG, Zagreb, 2013 .

⁴ Marina Pavlič, “Koliko košta it stručnjak”? MREŽA br.2, BUG, Zagreb, 2017.

⁵ Aleksandar Matić, “Pogled na IT tržište rada”, PC Press, Beograd, 03/2016 str.94

Prema portalu MojPosao, u 2017 objavljeno je više od 3000 IT oglasa. A školski sistem izbaci jedva 1500 studenata na tržište rada. Najtraženije zanimanje u zadnjih 5 godina je "Programer" sa ili bez visoke stručne spreme. Najpopularnije platforme su: HTML, CSS, JavaScript(NodeJS, AngularJS, ReactJS..), Java, Microsoft.NET, PHP, Python, C/C++; Administratori baza: MS SQL, Oracle, mySQL, DB2; Administratori za poslovno izvještavanje(*business inteligens*); Inženjeri *embedded* sistema; iOS i Android developeri.⁶

Traže se ljudi koji su u stanju raditi na integraciji raznih informatičkih platformi, ali i potreba za programerima koji se bolje razumiju u poslovne procese i funkcije. Sve je veća potreba i za sistemama koji su u stanju integrisati ili raditi na više različitih tehnologija, kao i da se ne boje napisati koji red koda. Univerzitet ne generiše kvalitetne kadrove niti prati potrebe ovih kompanija. Nedostaje transfer znanja između univerziteta i privrede.

Poražavajući je podatak da 43% radne snage u EU nema kvalifikacije za ono što danas traže poslodavci. Poslovni i IT rukovodioci, njih 93% smatra da je znanje njihovih kadrova manjkavo, nije na razini zadataka koji su im zadati. 50% njih navodi i kako nemaju proces koji bi identifikovao koja su znanja stvarno potrebna IT osoblju.⁷

4. Kako poslodavci mogu da utiču na ishode

Poslodavci u IKT-u očekuju da će na startu dobiti produktivnog zaposlenog, bez inicijalnog ulaganja u obuke. Dolaze im dobri kandidati sa odličnim ocjenama, sa dobrim teorijskim znanjem, ali sa vrlo malim i nerazvijenim praktičnim vještinama. Na projektima koji se rade, ne trebaju doktori opšte prakse, ti studenti znaju od svake oblasti po nešto, ali njima trebaju stručnjaci za pojedine niše. Bitno im je šta čovjek zna a ne šta je završio.

Mnogi poslodavci ne raspisuju oglase za posao i cijene inicijativu da se sami javite. Obavljaju preliminarni razgovor sa kandidatom, procjenjuju ga kao osobu, hoće li se uklopiti u tim, kakvi su mu interesi. Zatim slijedi stručno testiranje i ono zavisi da li je student ili je prije već radio. Zatim se ide na razgovor sa voditeljem tima sa kojim bi kandidat trebao raditi. Odmah na početku dobijaju test npr. ako traže grafičara, onda on mora napraviti scenu prema predlošku. Testira se njegovo znanje kroz poznavanje nekoliko ključnih pojmova vezanih za alate kojima se radi u firmi. Kada se uvjere da kandidat dobro poznaje alate, dogovara se probni rok, koji može trajati od jednog do tri mjeseca. Ako kandidat nije puno radio u alatima koji se koriste, nije važno, pruža mu se prilika da nauči.

Pored fakulteta plus je ako kandidat ima i širi spektar interesovanja, prošao je raznorazne radionice ili kurseve vezano za programiranje, ako je bio dio nekog tima, nekog projekta, ako je spreman pokazati neku aplikaciju ili rad na intervjuu itd. Pozitivno je ako je programer isprobao više od jednog programsog jezika, a onada u nečemu posato jako dobar.

Mnogi nastoje što brže saznati koje su lične aspiracije radnika, šta žele postići, u kom smjeru žele ići, koje su to tehnologije i poslovi u kojima se želi razvijati te pronaći idealno radno mjesto za zaposlenog i za firmu, stvoriti autentičnu motivišuću organizacionu kulturu.

Kandidati koji dolaze sa fakulteta imaju dobre temelje, znaju principe objektno orjentisanog programiranja i neke platforme. Potrebno je barem 3 mjeseca rada sa mentorom, da se postavе temelji za određenu programsku platformu, *patterni* arhitekture, *code review* proces, najbolje prakse i korišteni *libraryji*, kako bi osoba mogla kvalitetno funkcionisati kao produktivan junior član tima.

Izbor kadrova i potrebnih znanja za pojedina radna mjesta zavisi u prvom redu od potreba na tržištu, koje oblikuju radno mjesto. Jedan od bitnih faktora koji utiče na profilisanje i

⁶ Zvonko Pavić, "PROGRAMER - Najtraženije zanimanje u Hrvatskoj", BUG, BUG d.o.o, Zagreb, 02/2018.

⁷ Vanja Švajcer, "Nedostatak znanja", MREŽA br.5, BUG, Zagreb, 2012

potražnju za određenim konkretnim znanjima, vještinama i sposobnostima unutar preduzeća je svakako plan i strategija preduzeća kao odgovor na promjene i zahtjeve okruženja. Kod planiranja kadrova u skladu sa planovima i strategijom preduzeća izražen je problem što većina poslodavaca nema razvijen proces koji bi identifikovao koja su znanja stvarno potrebna IT osoblju. Zato je neophodna temeljna analiza posla.

4.1. Analiza posla

Rezultati analize posla su opis posla i specifikacija zaposlenih u vidu sposobnosti i znanja neophodnih za obavljanje tog posla. Koristi se kod: regrutovanja i selekcije, orijentacije novozaposlenih, evaluacije zaposlenih, da se preoblikuje dato radno mjesto, planiranju obuka itd. Kod analize posla koriste se razne tehnike, kao što su: individualni i grupni intervjui, razgovorom, upitnici, posmatranje, ček liste, vođenjem evidencije na radnom mjestu itd. Najčešće se koristi kombinacija različitih tehnika (npr. upitnik+individualni intervjui, itd) i više izvora informacija. Neophodno je potražiti savjet od ljudi koji će saradivati sa novim radnikom. To će omogućiti da se precizno opiše posao, odnosno uloge i odgovornosti u timu.⁸

Neophodni elementi analize posla na konkretnom radnom mjestu ili u projektu su:

Naziv radnog mjesta. Mora da bude precizno definisano npr. "web dizajner" a ne "programer".

Svrha radnog mjesta - Zašto postoji radno mjesto? Treba da da odgovore na pitanja: Šta se radi? Zašto se radi? Kako se radi?

Opis zadataka ili aktivnosti - Opisom treba da se vidi rezultat (tj. šta zaposleni radi). Zadatke treba navesti po logičnom redosledu (po značajnosti zadataka ili po redosledu izvršavanja). Opis zadataka definiše zaduženja, odgovornosti i ovlaštenja zaposlenog.

Potrebna znanja, vještine i sposobnosti - šta zaposleni treba da zna, umije i može⁹

Kao pomoć i kao alat za analizu posla može da posluži proširiva *tabela 1. Opis posla.*

Naziv:	web dizajner	
Svrha posla:	Zašto postoji radno mjesto: Oblikovanje i proizvodnja web rješenja.	
Opis svrhe posla: Šta se radi? Zašto se radi? Kako se radi?		
Ključni poslovi	Aktivnosti	Potrebna znanja, vještine i sposobnosti

Tabela br. 1 Opis posla

4.2 Kako pojačati ishode kako bi novozaposleni postao što prije upotrebljiv

Nakon izvršene selekcije i izbora, vrši se prijem i uvođenje (pripreme i početne obuke) radnika u posao, pod nadzorom mentora odnosno stručnog lica. Postupak mora biti postepen,

⁸ Linda A. Hil, "Zapošljavanje radnika", Harvard Business School Publishing Corporation, DATA STATUS, Beograd 2008, str 14

⁹ <http://organizacija.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2014/03/01-Sistematizacija-RM-i-opisi-poslova-2013.pdf>

pokazno instruktivan i uz lagano osamostaljivanje novozaposlenog. Pri tome, treba steći uvid u realna znanja i sposobnosti novoprimiteljnog i podstaći ga na dalje učenje i usavršavanje.¹⁰

4.2.1 Obuka i usavršavanje

Organizacije treba da definišu programe za obuku i razvoj za sticanje nedostajućih i potrebnih novih vještina. Obuka se izvodi ili u organizaciji samog preduzeća ili pak profesionalne ustanove. Konačan efekat obuke zaposlenih posmatra se kroz osnovni pokazatelj, a to je povećanje radne sposobnosti i efikasnosti zaposlenih.

Faze procesa planiranja obuke i osposobljavanja radnika su:

Iniciranje potreba za obukom: Analizom radnih zadataka, provjerom učinka, uočeni problemi u radu i ponašanju zaposlenih uslovljeni nedostatkom znanja i vještina, utvrđuje se koje su posebne vještine (opšte i specifične) potrebne za povećanje ishoda.

Navode se ciljevi i vrste obučavanja. Ciljeve obučavanja treba tako postaviti da predstavljaju opise učinka tj. ishoda koje polaznici treba da dostignu.

Plan obrazovanja obuhvata strukturu predmeta i broj časova, predavanja i vježbi.

Programom se utvrđuje sadržaj i struktura tematskih oblasti i raspored izlaganja, nastavnici, literatura i oblici realizacije obrazovnog sadržaja (teoretski i praktični).

Organizacija i realizacija - organizator: planira realizaciju, vodi evidenciju o polaznicima i postignutim rezultatima i ishodima, izdaje sertifikate i ostala dokumenta o završenim oblicima obučavanja i obrazovanja.

tehnike obuke na radnom mjestu - davanje uputstava, pokazivanje, saradnju sa kolegama, rotacija posla, kombinacija školskog podučavanja i obuke na radnom mestu; simulirana obuka, studije slučaja, rad na aktuelnim projektima, ili *kroz kurseve i seminare*.

Kod izbora organizatora obuke treba izabrati one čiji su programi zasnovani više na praktičnom radu sa konkretnim alatima i na realnim projektima. Kursevi treba da budu osmišljeni kao praktična simulacija rada u firmama, svako dobije svoje zadatke na kojima radi, samostalno ih obavlja, uz što manje zapitkivanja i što veći samostalni rad. Ako nekom negdje zapne pomaže mu se da što efikasnije izađe na kraj sa datim problemom i zadatkom.

Uglavnom veliki strani sistem integratori prate razvoj karijera svojih zaposlenih, godišnje individualizirano prate i propisuju minimalni broj edukacija koje mora ili želi proći. Slijede ih jači domaći sistem integratori pa telekom operateri, koji vrlo dozirano i škrto školuju svoje zaposlene. U treću grupu spadaju kratkovidi poslodavci, koji će radije otpustiti i zamjeniti ga novim, samo da izbjegnu trošak edukacije. Izvan tih kategorija su zaljubljenici u IKT, koji su spremni sami platiti ili participirati u plaćanju, jer znaju da je taj novac dobro utrošen. U IKT svijetu odavno je poznato – “*ako u poslu ne napredujete, zapravo nazadujete*”.

Zaposleni danas moraju češće da nadograđuju i proširuju svoje sposobnosti i koriste više različitih vještina, da preoblikuju svoje vještine da bi ostali konkurentni. Trebaju uvijek imati jasnu predstavu o tome šta je sledeće što žele da urade ili nauče tako što će preduzeti potrebne korake kako bi pronašli odgovarajuće prilike i stekli odgovarajuće znanje.

Radne organizacije imaju potrebe za profesionalnim profilima kadrova kojih nema dovoljno ni među zaposlenima ni među nezaposlenima i za koje se mladi u procesu obrazovanja ne pripremaju.¹¹

¹⁰ Prof.dr Boško Nadoveza. „Menadžment ljudskog potencijala“, CEKOM Novi Sad, 2011, str.

¹¹ Prof.dr.Nevenka Nićin, „Menadžment ljudskih resursa“, EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT, 2012, str.107

5. Uloga obrazovnog sistema

Na kraju dolazimo do obrazovanja, kao najvažnije karike. Ta karika je i najslabiji dio sistema jer izbacuje kadar koji nije odmah spreman za tržište rada. Uskladenost tržišta rada i obrazovnog sistema u BiH skoro da i ne postoji. U škole se i dalje ne upisuju oni profili koji su potrebni tržištu, nego se uglavnom vodi računa o strukturi profesora i gleda se da se spasu ta radna mjesta.

Sa jedne strane poslodavci nisu svjesni značaja prakse i ne ulažu sami dovoljno da bi na neki način natjerali škole da im pošalju đake. S druge strane, škole i tamo gdje imaju dogovorenu praksu jednostavno nemaju kvalitetno ostvarenu saradnju sa firmama, nego pošalju djecu i za to se više niko ne brine. Potrebno je da se škole i privreda skupa dogovore šta je to što je potrebno da se uči u školi i šta je to što se treba raditi na praksi. Baš zbog toga što studenti nisu imali dodira sa industrijom, kad izađu sa fakuleta osjećaju se kao riba na suvom, jer nemaju tog nekog praktičnog iskustva. To je neko neprivredno okruženje kada se izadje iz akademske priče, kao neki vakum. Praksa služi kao jedan lijepak koji povezuje svu tu teoriju, kada ljudi naprave nešto što je smisleno, što mogu da upotrebe i tako se ne gubi ljepota akademskog učenja. Problem kod fakulteta je ta neophodna dinamika promjena, gdje se promjene dešavaju pod uticajem tih stručnjaka iz industrije, a to fakulteti ne mogu da isprate.

Susrećemo se, takođe i sa nedostatkom kompetentnog nastavnog kadra i po broju i po znanjima, nefleksibilnim kvotama za upis, nedostatkom prostora, prisutna je tehnološka zaostalost škola, nedostatak infrastrukture i širokopojasnog interneta, što rezultuje lošijim kvalitetom nastave. Veliki problem je i otpor promjenama kod samih nastavnika kod uvođenja novih tehnologija i metoda rada.

Obrazovanje na temu informatike svodi se na poznavanje dijelova računara, učenje progamiranja kroz rješavanje matematičkih zadataka(fokus), uz rijetke osvrtne na praktičnu primjenu. To je kao kada bi u auto školama učili kako da napravite automobil, umjesto kako da ga vozite.

5.1 Ishodi učenja u visokom obrazovanju

Ishodi su iskazi koji eksplicitno, jasno i nedvosmisleno ukazuju na to šta učenik/ca kao posljedicu interakcije sa nastavnicima aktivnostima, tj. nakon realizovane nastavne aktivnosti treba da zna, razumije i bude sposoban/na da uradi. Ishodi učenja su osnova za temeljnu promjenu procesa obrazovanja, iako se njihovo formulisanje u praksi često svodi na zadovoljavanje forme koju propisuje bolonjski proces. Novi pristup obrazovanju usmjeren je ka studentu i procesu učenja a ne na proces nastave i nastavnika, za razliku od tradicionalne nastave. U prvi plan postavljaju se kompetencije, znanja i vještine koje će student razviti tokom procesa učenja i ponijeti nakon završenog studijskog programa. S druge strane, za nastavnika, ishodi učenja određuju šta će tačno modul isporučiti na kraju studija. Kvalifikacije zasnovane na ishodima učenja imaju veći kredibilitet i transparentnije su za studente i poslodavce¹².

Project BHFHE podržava stvaranje institucionalnih kapaciteta za nastavak razvoja i modernizacije KOBiH za period 2014–2020 i modernizaciju nastavnih planova i programa temeljenih na ishodima učenja, kao i lakšem definisanju minimalnih standarda kvalifikacija po ugledu na Evropski kvalifikacijski okvir za cjeloživotno učenje(EQF-LLL) i Kvalifikacijski okvir Evropskog područja visokog obrazovanja (QF-EHEA).

¹² Prof.dr. Alma Dizdarević UNTZ, Haris Muhić dipl.ing SUSBiH. “Priručnik za primjenu kvalifikacijskog okvira u visokom obrazovanju”, SUS, Sarajevo. 2016 god.

Ishodi učenja definisani su deskriptorima koji opisuju očekivana znanja, vještine i kompetencije za svaki kvalifikacijski nivo, od osnovnog obrazovanja do nivoa doktorata.¹³

Evropski obrazovni sistemi morali su se prilagoditi zahtjevima društva zasnovanom na znanju i izazovima dinamičnog tržišta rada. Bilo je neophodno napraviti otklon od do tada dominantnog pristupa obrazovanju zasnovanog na enciklopedizmu i akademskom znanju koje nije moglo naći primjenu u svakodnevnom životu i praksi.

5.2 Odakle početi?

Neophodno je početi od najranijeg uzrasta, osnovne i srednje škole. Jedna od najvažnijih kompetencija koju čovjek danas mora steći počevši od osnovne škole do radnog mjesta, jeste sposobnost rješavanja problema. Matematika bi trebalo da bude puno više od pukog rješavanja zadataka, na šta se ona danas uglavnom svodi. Nastavnik matematike npr. mora znati djeci pokazati da je matematika vještina kojom se rješavaju problemi stvarnog svijeta. Kao prvo, treba učiti kako pravilno formulisati problem. Znati rješavati probleme i sa viškom i sa manjkom podataka. Pravilno interpretirati rezultate i na kraju provjera onoga ima li logičnog smisla to što se radi.

Sadašnji sistem je neadekvatan, krut i trom i fokusira se previše na teoriju, a premalo na primjenu naučenog. Ne možemo sa dosadašnjim načinom podučavanja zadatak, tabla, kreda, kao prije 30 godina, a očekivati od učenika da budu kreativniji. Ne možemo učenicima reći samo „budite kreativniji“, u stvari profesori moraju sami postati kreativniji, ubaciti što više životnih primjera, dati im da rade na projektima iz stvarnog poslovanja.

Treba učenicima objasniti ne samo kako se nešto radi već i zašto to radite. Kroz primjere pokazati učenicima kakv realan uticaj to ima na njega, gdje to relno može da primjeni. Npr. plaćanje poreza, krediti, kućni budzet itd. Ako je nastavnik motivisan i voli to što radi, onda će učenici i studenti zavoliti taj predmet, pa makar to bila i matematika.

Kao jedno od rješenja za povećanje broja i kvaliteta programera bilo bi uvođenje projektnog programerskog školovanja u osnovne i srednje škole kao u Indiji, koja danas ima najveću svjetsku populaciju programera.

5.3 Zašto je važno programiranje?

Nije više važno u učenike “uliti” mnoga znanja već ih moramo naučiti razmišljanju, rješavaju problema. Ne možemo očekivati da će svi učenici postati programeri, ali uvođenjem programiranja mi im omogućavamo usvajanje vještina problemskog i algoritamskog razmišljanja, konvergentnog i divergentnog razmišljanja. U samom početku metodički je važno učenicima prikazati programiranje kao lični ili grupni projekat koji može biti interaktivna priča, kompjuterska igra ili nešto drugo. Svaki projekt sastoji se od niza manjih zasebnih aktivnosti, aktivnosti se sastoje od niza procedura, a procedure od niza naredbi. Stoga osnovni dio uvoda u programiranje u osnovnoj školi je postaviti projektni problem, te odrediti cilj projekta. Šta želimo kreirati, šta time želimo postići? Koje funkcionalnosti želimo postići? Koje likove želimo kreirati? Kakav će biti tok igre? itd.

Učenicima se pojam algoritma i algoritamskog razmišljanja mora približiti od njima poznatih elemenata koji su im svakodnevno dostupni. Na primjer mama želi napraviti tortu za

¹³http://www.cip.gov.ba/images/pdf/okvir/Nacionalni_kvalifikacijski_okvir_hr.pdf

rodendan. To je njen cilj. Kako će je napraviti? Prvo joj je potreban recept kako bi uopšte mogla odabrati sastojke. Recept je algoritam itd.

5.4 Neki od ključnih trendova u obrazovanju i učenju

Potrebno je iskoristiti sledeće trendove da bi učenici efikasnije i na zanimljiviji način usvajali neophodna znanja i vještine:

Prilagodljivo učenje – Poosobljavanje učenja – Prilagodljivi udžbenici – Studenti danas mogu da oblikuju i kreiraju vlastitu nastavnu građu - projektno utemeljeno učenje - integrativna nastava, interaktivna nastava, problemska nastava - Virtuelna učionica – obrnuta učionica; Učenje preko oblaka – Učenje u kretanju – Igrifikacija učenja¹⁴.

Učenik kroz projektnu nastavu ima povratnu informaciju i zna da je na pravom putu. Lakše sagledava vrijednost vlastitog iskustva, praktičnu vrijednost svoga rada koristeći različite spoznajne izvore, profesionalno se usmjerava i efikasnije priprema za aktivno učešće u radnim procesima.¹⁵

Moramo da promjenimo sociološki model, kako škola funkcioniše, da bi učenici postali kokreatori znanja i sadržaja. Učenika što više staviti u ulogu istraživača, stvaratelja, potaći ga na samoučenje. Učenje novih sadržaja i sticanje novih vještina treba osmisliti tako da se nadograđuju na postojeća iskustva, znanja i vještine. Nastavnik u ovakvom načinu podučavanja osim klasične uloge nastavnika sve više ima ulogu moderatora nastavnog procesa, mentora učenika i suradnika u učenju.¹⁶

U Finskoj, Engleskoj i Japanu već od vrtića djecu uče tom programerskom i algoritamskom načinu razmišljanja kroz uvođenje junior SCRATCHA u vrtiće, SCRATCHA i ALICE od prvog razrede osnovne škole, u starije razrede STEM vještine, Arduiono za robotiku. Kroz te vizuelne alate djeca kroz igru na zanimljiv način usvajaju ta znanja i imaju odmah povratnu informaciju.

5.5 Stanje na fakultetima

Imaju li fakulteti kapaciteta da proizvedu kvalitet i kvantitet u obliku ljudskog potencijala sa ishodima učenja koji su potrebni tržištu rada? Prati li obrazovanje “zov” tržišta? Vrlo je važno da ustanova koju student bira ima razrađenu strategiju proučavanja tržišta i praćenja trendova traženih poslova i da ima prilagođeno karijerno vođenje. Dugo je vremena bio problem jer su se školovali kadrovi za zanimanja koja tržište uopšte ne treba, a kad bi to i pogodili, događa se da je program zastario i potpuno neprilagođen zahtjevima tržišta. Nemoguće je znati potrebu na tržištu ukoliko niste u stalnoj interakciji sa firmama u privredi jer one diktiraju potrebu.

Privatni fakulteti su nešto bolje opremljeni, bolje se prilagođavaju potrebama tržišta, te više rade na tome kako bi se u studiranje uveli primjeri iz prakse i individualni rad sa studentima. Sa druge strane, javni fakulteti imaju bolji odnos uložnog i dobijenog. Fakultet nas ne priprema za tržište rada u potpunosti, jer nedostaje praktičnog dijela. Ne gleda se koja je struka tražena, a koja nije, pa da se ovisno o tome regulišu kvote upisa na pojedine fakultete. Pored toga, potrebna je kvalitetna “snimka” traženih struka u BiH i u svijetu, pa da se i obrazovanje prilagodi.

¹⁴ Esad Jakupović, “IT tržište 2015-2016”, MREŽA br.2, BUG, Zagreb, 2016.

¹⁵ Prof.dr. Hariz Agić, “Projektni menadžment u školi”, Pedagoški fakultet Sarajevo, mart 2016.

¹⁶ Sonja Lušić Radošević, “Fakultativna nastava iz BAiKe”, Zagreb, 23.02.2017 <http://baika.9gimnazija.hr/>

5.6 Kako uskladiti programe sa potrebama tržišta

Najrazvijenija oblast na svijetu je Šangajska oblast u Kini i najbolje rezultate na PISA testovima postiču njihovi učenici. Tamo nastavne planove i programe prave ljudi iz privrede, a ne profesori sa univerziteta. U Japanu od vrtića počinju pripreme za fakultet i tržište rada.

Fokus treba da je na programima koji studentima daju primjenjiva znanja, prateći tehnološke trendove i proizvode koji se koriste u praksi, tako da budu odmah pripremljeni za posao posle studiranja. Potrebno je kroz privrednu komoru surađivati sa IT poslodavcima i redovno pratiti projekcije potreba za pojedinim radnim mjestima u saradnji sa zavodom za zapošljavanje i portalima za traženje posla kao što je npr. Posao.ba. Jednom godišnje anketirati poslodavce, kakve IT stručnjake trebaju i šta traže i na osnovu toga prilagođavati programe. Kroz osnivanje privrednih vijeća oslušnuti koje su konkretne potrebe firmi, kakav IT profil traže, koja znanja nedostaju onima koji se zapošljavaju, a zatim se kroz nastavni plan i program i rad sa studentima približiti tom cilju. Jer tržištu treba dati stručnjake koji su zaposlivi odmah sutra. Experti iz privrede treba direktno da su uključeni u nastavni program, kroz zajedničke razvojno-istraživačke projekte, kroz studentske prakse kao i izradu završnih i diplomskih radova na konkretnim problemima i projektima iz privrede. Problem je u tome, što naš budući IT kadar za vrijeme svog studiranja ne radi skoro ništa, osim studiranja. Potrebno je u mnogim IT firmama održavati praksu i vježbe za studente na problematici i opremi koje oni koriste u svakodnevnom radu. Omogućiti da priznati predavači i stručnjaci iz IT firmi drže predavanja na fakultetu.

Potrebno je omogućiti kroz regulative, što se tiče praksi, da studenti rade 2-3 dana sedmično u firmama, ali za to mora da postoji akreditacija radnih mjesta, radno pravo, sigurnost, bezbjednost, i razna regulativa koja trenutno ne postoji.

Profesori i mentori treba da pomognu studentima na početku studija da izaberu određenu nišu za koju žele da postanu eksperti. Oni žele da postanu IT inženjeri, ali šta to znači zanimanje „IT inženjer“? To je nakad bilo, ali danas je, ili ste stručnjak za php, ili administrator za windows ili linux, c# itd. Studenti polažu godinu za godinu i prolazi vrijeme i tako dođe vrijeme da se zaposle i oni od svega znaju po nešto, ali to kompaniji ne treba, kompaniji trebaju eksperti za određene niše. Od niša treba izabrati dvije do tri i tu se usavršiti u skladu sa potrebama tržišta.

Potrebno je staviti naglasak na mentorski vođeni rad studenata koji bi trebao da čini oko 30% nastavnog programa. Broj izbornih predmeta treba da je veći od obaveznih, za specijalizovanje u pojedinim područjima - nišama. Omogućiti studentu da u skladu sa svojim afinitetima i ambicijama ima mogućnost biranja predmeta i da sklapa kockice svog budućeg traženog profila.

Kroz IRC (inovacijsko-razvojni centar) osigurati prakse i dodatne edukacije na radionicama. Centar karijera u okviru IRC-a treba da prati studente od početka do kraja studiranja. U okviru centra za cjeloživotnog obrazovanje osnovati CISCO NetAkademiju sa stvarnim simulacijama i laboratorijskim vježbama za mrežne administratore. U saradnji sa nekom od IT kompanija implementirati savremenu virtualizacijsku CLOUD tehnologiju. Osigurati da svi studenti u okviru Microsoft DreamSpark programa imaju na raspolaganju sav microsoftov program i sve njihove razvojne alate licencirane za ličnu upotrebu tokom studiranja.

Obezbjediti svakom studentu laptop i omogućiti studiranje 24/7/365. Uz učenje na daljinu usavršavati i opcije za e-učenje i m-učenje. Predavači i profesori treba da kontinuirano pišu naučne radove, odlaze na stručna usavršavanja, konferencije, prate trendove u obrazovanju i poslovnom svijetu kako bi studentima osigurali najaktuelnije primjere iz prakse i nova saznanja iskoristiti u evaluaciji nastavnog programa. Omogućiti obuku za sticanje svjetski priznatih IT sertifikata. Uskladiti programe sa akademskim IT programima Microsofta, IBM-

a, EMC-a, CISCA, Oracle-a itd. i studentima omogućiti besplatno najnoviji softver i stručne materijale.

Neophodno je da se koristi neki vid modernih online platformi kao što su “office 365 for education” koja je besplatna za obrazovne institucije, kao i Moodle. Moodle sistem profesorima pruža podršku pri organizaciji i izvođenju on-line kursa kroz sledeće mogućnosti: veliki broj kurseva na jednom mjestu; planiranje kurseva (raspored aktivnosti, kalendar); upravljanje korisnicima, korisničkim ulogama na kursu; postojeće datoteke i obrazovni sadržaji; provjera znanja i ocjenjivanje; zadavanje on-line zadataka; praćenje aktivnosti korisnika; alati za komunikaciju i kolaboraciju; izrada sigurnosnih kopija, statistike, logovi; obiman sistem pomoći.¹⁷

6. Studenti – kako poboljšati neophodne ishode

“Samoobrazovanje je jedino obrazovanje koje postoji”¹⁸ – Isak Asimov.

6.1 Svijest o razvoju sopstvene karijere u IKT sektoru

Zbog Nerazvijenog karijernog vođenja u našem obrazovnom sistemu, mladi nemaju predstavu o sopstvenim potencijalima, ne dobijaju jasnu sliku o mogućnostima zaposlenja kao ni o postojećim i budućim zahtjevima tržišta. Iz tog razloga pojedinac treba da prođe kroz proces razvoja koji možemo definisati kroz tri koraka: 1. Procjeniti sebe (SWOT), 2. Postaviti cilj karijere, 3. Razviti plan razvoja karijere.¹⁹ Takođe treba da odrede koja su im najveća interesovanja, vrijednosti i vještine²⁰.

U prvom redu potrebno je da mladi upoznaju i razumiju zahtjeve određenog radnog mjesta: svrha radnog mjesta, ključne odgovornosti, prirodu i osobine radnih zadataka, zahtjevi ličnosti (znanje, vještine, lične karakteristike). Kao pomoć može da posluži *tabela 1. analiza posla*.

Potrebno je da posjećuju sajmove poslova i praksi za studente i diplomce. Takvi sajmovi predstavljaju vezu između obrazovnog sistema, kompanija kao poslodavaca i studenata. Studenti od aktuelnih kompanija saznaju o poslovima i praksama u ponudi, kao i to koja znanja i vještine je potrebno da razviju kako bi se lakše zaposlili. Studenti mogu učestvovati na brojnim radionicama, tribinama, kao i *open space technology* interaktivnim radionicama na kojima kompanije, stručnjaci i studenti zajedno rade na trenutnim tehnološkim problemima u zemlji. Nije loše da student nađe firmu u kojoj bi mogao da volontira, a da ga obučavaju i mentoriraju njihovi najjači ljudi. Veoma je dragocjeno to iskustvo tih ljudi iz privrede. Zbog velike potražnje za programerima i njihovim uslugama, analiziramo kako najbolje ući u tu oblast i razviti neophodne vještine.

6.2 Kako steći neophodna znanja, vještine i sposobnosti u programiranju?

a.) Prvo treba izaberati oblast programiranja (**Web-development, Mobile-development, Desktop-development, Razvoj-igara**).

b.) Kako naučiti programiranje?

¹⁷ Doc.dr Zvezdan Stojanović. “Elektronsko poslovanje”, SLOBOMIR P UNIVERZITET, 2014 god, Str.174

¹⁸ https://sr.wikipedia.org/sr-el/Ајзак_Асимов

¹⁹ Jelena Dorđević Boljanović, Lazar Dražeta, Lepa Babić, Gordana Dobrijević, “Razvoj karijere i poslovnih veština”, Univerzitet SINGIDUNUM, Beograd 2013. god. Str.12.

²⁰ Džeјms Valdrup, Timoti Batler, “Oblikujite svoju karijeru”, 2008 Harvard Business School Publishing Corporation, DATA STATUS, Beograd

Mentori - Iskusni mentor će znatno ubrzati proces učenja. Jedan od načina da se pronađe mentor je pohađanje prakse u nekoj od IT kompanija, gdje će imati kreiran plan učenja i mentora koji će pratiti napredak. Druga opcija je ako poznaju nekog prijatelja koji se bavi programiranjem i zamoliti ga da mu bude mentor.

Internet - Postoji mnogo oblika u kojima je materijal za učenje dostupan - knjige, prezentacije, blogovi, video-materijali, sajtovi za interaktivno učenje... početnicima najviše odgovaraju video-kursevi. Postoje **onlajn zajednice** i grupe ljudi koji će vam rado pomoći da definišete šta treba da naučite kako biste postigli određeni cilj. Svaki kontakt sa kodom i drugim programerima je prilika za mini-mentorstvo.

Knjige Knjige mogu biti odlična dopuna uz kurs. **Blogovi** - mogu pomoći da se vidi kako razmišlja neko ko je tamo gdje biste vi željeli da budete.

Konferencije, meetupi... Tu mogu da upoznaju nekoga ko će biti uzor ili mentor u daljem usavršavanju. Pratiti Startit dešavanja, pronaći support (meetup) grupu za sebe.

Fakulteti - Ono što programerski fakulteti ipak pružaju jeste istraživanje teoretskih osnova i davanja solidne baze za dalje usavršavanje. Iako ovakav pristup traje dugo i znatno je teži, jasno se vide koristi u kvalitetu rada programera koji su završili fakultet.

Online-fakulteti - besplatni online kursevi (MOC) nekih poznatih svjetskih fakulteta, kao što je Harvard, MIT itd. Ali ne treba se fokusirati na eventualni sertifikat, već na suštinu - znanje. U suštini, dobijate fakultetsko znanje od najboljih svjetskih profesora i predavača, ali sami gradite svoj program, slažete ga kao kockice od znanja koja su vam potrebna i određujete tempo učenja.

6.3 Najefikasnija metoda učenja programiranja

Da bi došli do nivoa znanja koje mogu upotrebiti da se zaposle u nekoj programerskoj firmi, moraju imati i nekog praktičnog znanja i iskustva. Najefikasnija metoda učenja u programiranju je smisliti neki mali projekat i napraviti ga (sajt, aplikacija koja rješava neki problem). Koliko god mali i jednostavan bio, iz toga će naučiti mnogo više nego iz čitanja lekcija. Neminovno će naići na mnogo problema, tad treba da potraže pomoć svog mentora ili da postavite pitanje na sajtu StackOverflow. Takođe, treba da rade redovno, popunjavati portfolio ličnim projektima, jer taj "zanatski" dio programerskog posla umije brzo da se zaboravi. Za nekoliko mjeseci, imaće šta da pokažu potencijalnim poslodavcima.

Napraviti nalog na GIT.hub-u i na njemu postavljati javno dostupne završene ili započete projekte. Treba pokazivati „kod“ drugima, ne stiditi ga se. *Code review* je jedna magična stvar: ako vaš kod gleda neko ko raspolaže seniorskim znanjem, naučićete mnogo. Ako kod pokazujete kolegi vašeg nivoa, zajedno ćete naučiti mnogo. Ako kod pokazujete nekome sa manje iskustva od vas, naučićete ih nečemu novom, a sebi otvoriti priliku da provjerite svoje razumjevanje napisanog koda i sami uvidite greške. Svaka od ove tri putanje vodi ka jednom trenu "mini-mentorstva".

7. Zaključak

Analizom trendova u digitalnoj ekonomiji i tržišta rada sa posebnim osvrtom na glavne aktere ovog istraživanja dolazimo do bitnog zaključka, da mi još uvijek nismo svjesni urgentnosti trenutka vezano za nedostatak *kvalitetnog* ljudskog kadra. Iz tog razloga neophodna je hitna reforma obrazovanja i usaglašavanje sa potrebama tržišta uz saradnju privrednika, obrazovnih institucija i studenata na izgradnji programa koji bi doveli do odgovarajućih ishoda učenja na kraju svakog perioda obrazovanja.

Kao što je navedeno na početku, većina poslodavaca ne zna kako da definiše koje su vještine potrebne i koje nedostaju kod budućih i sadašnjih zaposlenih. Zato je analiza posla od ključnog značaja i nameće se kao ključni alat čijom analizom dobijamo detaljne podatke o potrebnim znanjima, vještinama i sposobnostima koje treba da posjeduje neko ko želi da se priključi tržištu rada, da bude efikasan na radnom mjestu i da zna šta treba da usavrši. Obrazovnim institucijama je *analiza posla* kao alat od pomoći da zajedno sa privrednicima naprave odgovarajuće planove i programe u skladu sa aktuelnim poslovima.

Prisutno je nerazumijevanje da poslodavac može zaposliti samo onog ko mu može ponuditi korisna znanja i vještine, a ne samo da popuni stolicu. Često se radno mjesto ne doživljava kao nešto gdje morate svakodnevno prodavati svoja znanja i vještine. Učenici i studenti trebaju biti upoznati o konkurentskim prednostima svojih obrazovnih kvalifikacija i o potrebama tržišta rada kojem će se pridružiti.

Svaki čovjek ima određeni skup znanja i vještina uz pomoć kojih zarađuje za svoj život. Zavisno od stepena potražnje za tim znanjima i vještinama i njihovoj raspoloživosti, čovjek je više ili manje potreban, odnosno više ili manje tražen i bolje ili lošije plaćen za posao kojeg obavlja. Ali malo mladih ljudi se postavlja prema svojim znanjima i vještinama tako da ih gleda kao nešto što je podložno zakonima ponude i potražnje.

IT firme bi trebale pokrenuti vlastite edukacijske centre koji bi olakšavali prelazak iz akademskog u poslovno okruženje kroz razne edukacije na realnim projektima za konkretne specijalizovane vještine. Tako bi se dobri programeri i dizajneri pretvorili u odlične stručnjake za određeno područje (iOS, Android, JavaScript ili UI/UX Design npr.).

Jasno je da nakon završenog fakulteta čovjek nije odmah iskoristiv i da treba proći određeno vrijeme tokom kojeg će on steći i razviti potrebna znanja i vještine, međutim iznenađuje koliko često ti mladi ljudi nemaju uopšte ideju šta mogu raditi sa svojom diplomom, koji je za njih potencijalni izbor zanimanja, gdje se njihova znanja traže.

Neshvatljivo je onda da budući IT stručnjak, koji vidi svoju karijeru u programiranju, razvoju aplikacija, administraciji servera itd. naveče ili vikendom kada nema obaveza, ne proučava neke zanimljive tehnologije makar iz radoznalosti. Jer ne može se zamisliti student muzičke akademije, koji nakon dnevnih obaveza ne uzme neki instrument i jednostavno malo svira, proučava, komponuje, eksperimentiše sa muzikom. Logično bi bilo da se sami studenti zainteresuju i zapitaju kako se rade android aplikacije, gdje sve mogu primjeniti znanje Jave, kako izgleda arhitektura Cloud rješenja i kava je korist od njih.

*Mnogi ljudi poistovjećuju obrazovanje sa znanjem, ali to je samo prvi najniži nivo, iznad njega je šta možemo da uradimo, a iznad njega je šta stvarno želimo da uradimo sa svim tim što možemo.*²¹

8. Literatura:

1. Milena redžić. "Poslovanje prilagođeno savremenom trenutku". Bussines&IT br.5 Beograd 10/2015. str.34
2. ¹Bojana Mandić. "EU nedostaje 900000 IKT stručnjaka". MREŽA br.5, BUG, Zagreb, 2013 .
3. ¹Marina Pavlič, "Koliko košta it stručnjak?" MREŽA br.2, BUG, Zagreb, 2017.
4. ¹Aleksandar Matić, "Pogleed na IT tržište rada", Pc Press, Beograd, 03/2016 str.94
5. ¹Vanja švajcer, "Nedostatak znanja," MREŽA br.5, BUG, Zagreb, 2012

²¹ Aleksandar Đukić, "Razvoj ljudskog potencijala u IKT sektoru", Diplomski rad, Evropski univerzitet Brčko distrikt, 2017, str.82.

6. ¹Linda A. Hil, “Zapošljavanje radnika”, Harvard Business School Publishing Corporation, DATA STATUS, Beograd 2008, str 14¹
7. ¹Prof.dr Boško Nadoveza. „Menadžment ljudskog potencijala“, CEKOM Novi Sad, 2011. str.
8. Prof.dr.Nevenka Nićin,“Menadžment ljudskih resursa”, EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKT, 2012, str.107
9. Prof.dr. Alma Dizdarević UNTZ, Haris Muhić dipl.ing SUSBiH. “Priručnik za primjenu kvalifikacijskog okvira u visokom obrazovanju”. SUS,Sarajevo. 2016 god.
10. Esad Jakupović, “IT tržište 2015-2016“, MREŽA br.2, BUG, Zagreb, 2016
11. ¹Prof.dr. Hariz Agić, “Projektni menadžment u školi”, Pedagoški fakultet, Sarajevo, mart 2016.
12. Doc.dr Zvezdan Stojanović, “Elektronsko poslovanje”, SLOBOMIR P UNIVERZITET, 2014, Str.174
13. Jelena Đorđević Boljanović, Lazar Dražeta, Lepa Babić, Gordana Dobrijević,“Razvoj karijere i poslovnih vještina”, Univerzitet SINGIDUNUM, Beograd 2013. god. Str.12.
14. Džejs Valdrup, Timoti Batler, “Oblikujte svoju karijeru”, 2008 Harvard Business School Publishing Corporation, DATA STATUS, Beograd
15. Jadranka Cvetković, Slobodan M. Dragičević, “Analiza stanja tržišta IKT preduzeća u BiH”, Projekat WeB-PRKS-Područna privredna komora. Banja Luka 2013.
16. Jenifer Niederst Robbins, “Naučite veb dizajn”, O'REILLY. Mikro knjiga, Beograd 2014.
17. Lepa Babić,“Upravljanje edukacijom u organizaciji”, Univerzitet SINGIDUNUM, Beograd 2009.
18. Aleksandar Đukić, “Razvoj ljudskog potencijala u IKT sektoru”, Diplomski rad, Evropski univerzitet Brčko distrikt, 2017, str.82.
19. Prof. dr sc Asim Tenić, Doc. Dr sc Halid Žigić, “Menadžment informacijskih sistema”, EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO, Brčko 2013,
20. Vladimir Tomašević, “Profesionalni razvoj i poslovne vještine”, Univerzitet SINGIDUNUM, Beograd 2007.
21. Zvonko Pavić, “PROGRAMER - Najtraženije zanimanje u Hrvatskoj”, BUG, BUG d.o.o, Zagreb, 02/2018.
22. http://www.cip.gov.ba/images/pdf/okvir/Nacionalni_kvalifikacijski_okvir_hr.pdf.
23. <http://organizacija.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2014/03/01-Sistematizacija-RM-i-opisi-poslova-2013.pdf>
- ¹24. Sonja Lušić Radošević, Fakultativna nastava iz BAIke, Zagreb, 23.02.2017 <http://baika.9gimnazija.hr/>.
25. https://sr.wikipedia.org/sr-el/Ajзак_Асимов

INTERAKCIJSKI ODNOSI U NASTAVI MATEMATIKE NA PRINCIPIMA SIMEDONIJE

Rezime

Ponašanje učenika predstavlja izraz njegove volje i sposobnosti da bira i odlučuje. Kada je mogućnost volje razvijena na zdrav način, kvalitet života i usluga postaju njen prirodan izraz. Kada smo razvili takav stepen unutrašnje discipline i mogućnosti da kreiramo našu sposobnost i znanje, ljubav i volju u funkciji drugih, a u svrhu stvaranja ljubavi, sreće, pomoći drugima onda je uspjeh zagarantovan. Interakcijski odnosi u nastavi matematike na principima simedonije se zasnivaju na podršci, pomoći u uspjehu i napredovanju, te radovanju sreći drugih.

Ključne riječi: učenici, nastavnici, nastavno gradivo, interakcija, simedonija.

„Jedna od najljepših kompenzacija koje nam život pruža je u tome što ni jedan čovjek ne može iskreno da pomogne drugom, a da pri tome sam sebi ne pomogne.“
Ralph Waldo Emerson (1803 - 1882)

Uvod

U savremenim uslovima života, kada se pred školu postavljaju novi izazovi sve više je očigledno da vaspitanje i obrazovanje ne obezbjeđuje razvoj onog tipa neegoistične ličnosti koja je sposobna da se raduje sreći drugih. Ponekad je put ka radovanju, pomaganju ka boljem životu suočen sa poteškoćama. Kada posrćemo, najlakše je očajavati i odustati, ali planove treba mijenjati, ukoliko želimo uspjeti moramo naći put, izdizati se neizmjerljivo, snažno koristiti svoju moć, snagu i pamet, odnosno s ljubavlju, pozitivno davati podršku drugima svim svojim srcem.

Glava i srce se moraju ujediniti, duhovno se mora uskladiti, lično i univerzalno moraju biti u sinergiji, tako da ćemo biti sposobni da koristimo svoje emocije, znanja i shvatanja u službi napredovanja i pomaganja drugima. Naše ideje moraju imati ogromnu moć da bismo uspjeli.

Najveći dar čovjeku je znanje, sposobnost, razumijevanje, otkrivanje i stvaranje. Učenici su učitelji budućih generacija, zato im trebamo pomagati da uče, gledaju, razumiju svijet, dolaze do novih otkrića i da neizmjerljivo razumiju vlastite potrebe i potrebe drugih ljudi. Dobrobit jednog je dobrobit svih. Fokusiranje na pozitivno razmišljanje, pozitivne emocije, pomaganje drugima ima jasne vizije, vodi nas da postanemo bolji, da učimo da izbjegnemo loše i borimo se protiv „negativnog“, a jačamo „pozitivno“.

¹ Osnovna škola „Ivo Andrić“ Banja Luka; E-mail: lolicm@blic.net

² JU Osnovna škola „Husino“ Tuzla

Razlika između ovo dvoje može izgledati jedva primjetna, ali je izuzetno važna. Vaspitni proces počinje od nas samih: pažljivim razmišljanjem o svojim stavovima, izborima – postupcima. Sa zrelijom i prosvijetljenijom sviješću dolazi i viši nivo sposobnosti. Roditelji i profesori imaju ključnu ulogu u obrazovanju mladih i trebali bi im pomoći da razumiju svijet oko sebe, da pomažu drugima, da bi i oni mogli prihvatiti ove principe i prirodno ih koristiti. Ovakvi planovi mogu uspjeti samo ako se svi potrudimo, i djelujemo zajedno.

1. Učenje

Veliki broj faktora utiče na učenje i pamćenje: fiziološki, psihološki, organizacijski, fizički i drugi posebni faktori. Djeca trebaju podršku i pomoć ne samo u ranom djetinjstvu, nego i u školi, kada se javljaju novi izazovi koje treba savladati u životu, naučiti. Učenje je vezano za usklađivanje sa obavezama, sa okolinom vršnjaka i odraslih, istovremeno sa brojnim unutrašnjim dilemama neusklađenosti i konfliktima. Sa svim ovim izazovima dijete se suočava sa više ili manje uspjeha. Za sve to mu je potrebna podrška. Podrška koju on traži od roditelja, nastavnika, drugih... Pitanje je koliko su drugi spremni za podršku? Ovo pitanje bi se moglo postaviti na više različitih načina. Simedonijski karakter vaspitanja i obrazovanja podrazumijava pomoć pri rješavanju svih ovih pitanja.

Razvoj je važan, a njega nema bez podrške, pomoći i podsticanja drugih. Uloga nastavnika nije samo da predaje i brine se o usvajanju gradiva, njegova uloga je i da podstiče, suosjeća, podržava, potpomogne učenje i razvoj mladih i omladine, kao i da razumije potrebe, probleme, mogućnosti i brigu o njemu kao o važnoj ličnosti, da podstiče drugarski odnos između učenika na principima simedonijskog karaktera vaspitanja i obrazovanja. Samim tim mijenja se i funkcija nastavnika. Simedonijski karakter vaspitanja i obrazovanja stvara nove potrebe nastavnika da se prilagode situaciji u kojoj djeca zahtijevaju više autonomije, razumijevanja, podrške.

Nastavnik treba da pomogne roditeljima da ne zanemaruju emocionalne stavove, „učenje srca“ – učenje onog što dijete hoće, učenje da voli drugog, pomaže mu i radujem se svom i uspjehu drugog, a naš zadatak je upravo da se učenjem mjenjamo, razvijamo, stičemo novo iskustvo, širimo naše vidike, interesovanja, ukratko: „*Učimo se za život na principima simedonije*“...

Radost učenja u osnovnoj školi možemo razvijati. Danas u školama imamo malo radosnog učenja, a više učenje kao obaveza, a naročito u nastavi matematike. Učenje se svede na učenje zbog ocjene, učenje da se dokažemo roditeljima... Upravo simedonijski karakter učenja sadržaja matematike u osnovnim školama kod djece treba da razvije želju za učenjem sa uživanjem, učenje na principima razumijavanja drugih, učenje sa interesovanjem za učenje, učenje uz osmijeh i želju da pomognemo drugima, da usvojimo znanje. Sve ovo je moguće i ostvarljivo uz dobru uzajamnu vršnjačku podršku i saradnju kao i uz bogatu interakciju između učenika, učenika i nastavnika, učenika i roditelja, roditelja i nastavnika, što je u stvari i svrha ovog istraživanja

2. Simedonija

Zadovoljan čovjek je sretan čovjek. Zadovoljstvo se razvija u nama. Koliko ćemo i u kojoj mjeri biti srećni, radovati se i biti zadovoljni zavisi od nas samih. Simedonija (symhedonia) se najjednostavnije definiše kao simpatija za sreću drugih ljudi to jest sklonost čovjeka da podrži drugoga, da mu pomogne u uspjehu i napredovanju, da se raduje sreći drugog (Suzić, 2008, str. 8).

Ako se sada vratimo na Williamovu misao, zaključujemo da je svaka osoba individualna, originalna, neponovljiva, sa sebi svojstvenim motivima, željama, i kao takva ima sposobnost da voli, razumije, raduje se, stvara. Način na koji izražavamo ove sposobnosti je jedinstven za svakog pojedinca i grupu. Ljudska bića nisu samo predmet biološkog rasta, nego se razvijaju i kao emocionalna, spoznajna, društvena rast. Taj put, kada se život razvija od jedinstvenosti i zrelosti, protkan je vaspitanjem i obrazovanjem od čijeg kvaliteta će zavisi krajnji ishod. Da bi ljudsko biće imalo simedonijski karakter kulture treba da bude u stanju da ostvari jedinstvo sa čovječanstvom kao i da bude u stanju da neprestano razvija svoj menatalni sklop. Takva osoba postaje katalizator i njeguje i poboljšava vaspitno obrazovni proces.

Uspostavljanje međuljudske saradnje je veoma bitno. Moramo imati dobre ideje kako simedoniju sprovesti vaspitno obrazovnu djelatnost. Trebamo biti u mogućnosti prepoznati svoju energiju i talente i upotrijebiti ih za dobrobit drugih. Pružiti učenicima priliku da znaju kako da pomognu, jedni drugima, kako bi matematičke sadržaje bolje savladali. Kreirati sopstveno ljudsko biće da se raduje sreći i napredovanju drugih, da pomaže drugima je proces što znači da zahtijeva vrijeme i napor.

Za početak moramo vidjeti možemo li kreirati taj osjećaj unutar nas samih. Kao jedinstvene osobe možemo podržati drugog, pomoći mu, radovati se njegovoj sreći. Zatim moramo uspostaviti dobre odnose sa drugim osobama različitih mišljenja, iskustava, moramo biti voljni da učimo jedni o drugima da razumijemo, volimo jedni druge. Uspostavljanje interakcijskih odnosa je veoma bitno. Posmatrajući ljude oko nas, vidimo tjeskobu koja vlada svuda, usamljenost, strah, izgubljenost.

Kada bi svako od nas pružio drugom priliku, ruku, pomogao, to bi bio put kojim se može postići da stvarno volimo jedni druge, da budemo spokojni, potpuno prožeti ljubavlju. To je život. Mi živimo zato što nam je važno, da naučimo nešto novo, da prihvatamo istine, da se trudimo da nas obasja svjetlost, a to je najljepše iskustvo na svijetu. Živimo da se mijenjamo jer tada ćemo biti u stanju da sagledamo svijet onakvim kakav je i tek tada ćemo voljeti i druge. Ako se ne mijenjamo, ne pomažemo drugima, ne volimo druge, živjećemo čitav život u zabludi, s našim iluzijama i neprekidno u sukobu sa stvarnošću. Tri osnovne ljudske sposobnosti – znanje, ljubav, volja javljaju se univerzalno i preko granica funkcionišu.

Znanje se zasniva na moći, a vezano je za istinu i povjerenje. Krajnji rezultat sposobnosti ljudi da znaju jeste istina u pogledu ideja s jedne strane, a istine i povjerenja u kontekstu ljudskih odnosa sa druge strane. Ljubav po svojoj prirodi predstavlja osnovnu snagu prosvjećenja. Volja je naš lični pokretač – možemo raditi šta god hoćemo, ako hoćemo i gdje god hoćemo, ako to želimo. Dolazi iz mogućnosti izbora. Drugim riječima slobodni smo da kreiramo našu sposobnost znanja, ljubavi, volje u funkciji drugih i u svrhu stvaranja uslova za dobrobit drugim, pomaganjem drugim... Ljubav je ujedinjujuća i sveobuhvatna i djeci treba pomoći da uče da vole sebe, druge i zadovoljavaju svoje želje, i želje drugih.

U svojoj čistoj i zreloj formi ljubav nema granica, ne zna ni za kakve granice, nema izuzetaka. Iznad svega zrela, zdrava ljubav, ljudska volja i želja da se pomogne drugim je najviši nivo ljudske slobode. Svaka osoba sa sobom donosi svoje jedinstvene misli, osjećaje i iskustva. Mi kreiramo na dva nivoa: 1) Kreiramo naše sopstveno ljudsko biće i 2) Radujemo se sreći i napredovanju drugog.

Cjelokupna vaspitno-obrazovna djelatnost koja uvažava potrebe i mogućnosti svakog učenika, maksimalno razvija njihove duhovne i fizičke potencijale, obezbjeđuje uslove za stvaralačko uključivanje i interakciju u vaspitno-obrazovnom procesu prilikom savlađivanja matematičkih sadržaja.

2.1. Ograničenje simedonije

Sedam studija je testiralo hipoteze koji su upoređene sa simedoniom simpatija (simpatija prema tuđem bogatstvu) i koje pokazuju da je simedonija urođeno jače povezana sa osnovnim ljudskim emocijama. Epizode simedonije su više izražene nego simpatije, posebno ako je cilj nepoznat. Često pitanje je da li smo i koliko zaista sretni zbog drugih ljudi. Zdrav razum upućuje da su takva osjećanja česta i rasprostranjena. Ali neki moderni mislioci smatraju drugačije, Adam Smith u „teoriji o moralnim sentimentima“ kaže da je simpatija sa žaljenjem bolje primjećena od simpatije sa radošću. Šopenhauer smatra da nas simpatija prema drugima vodi do vlastite patnje. Žan Pol kaže da je „sazaljenje za ljude, a radost za anđele“. Aldoks Haksli kaže: „Mogu se suosjećati sa tuđim bolom, ali ne i sa tuđom radosti. Postoji nešto dosadno u vezi sa tuđom srećom“ (Royzman, Edward, Rozin, 1987, str. 82- 93).

Nakon dva i po vijeka poslije Smita, različiti izvori nastavljaju tretirati simpatiju (ili empatiju) kao nominalno neutralni termin. Ipak teži više ka negativnom značenju. Grubo rečeno, izraz „simpatijska (saosjećajna) radost“ (simedonija) je neobičan, čak i neadekvatan. Postoji više termina kojima se izražava saosjećanje za nešto negativno, ne postoji niti jedan koji izražava saosjećanje za pozitivno osjećanje. Zapanjujući je nedostatak interesovanja za simedoniju. Čak simedonija uopšte ne nalazi svoje mjesto u analizi pozitivnih osjećanja, iako može da postoji kao model pozitivnog osjećanja. Ključna razlika između simpatije i simedonije u stepenu prethodne emocionalne povezanosti kao preduslova za pojavljivanje, smatra se da je simedonija više djelimična, selektivna i manje rasprostranjena. Međusobna povezanost pozitivnih emocija, mišljenja trebala bi da bude metoda samoostvarenja kako bi se dostiglo osjećanje sreće, radosti, ljubavi, lagodnosti.

Već ujutru treba početi sa „pozitivnim stavom prema danu“, to se onda može proširiti do „pozitivnog stava prema životu“, kao i „pozitivnog stava za učenje sadržaja matematike“. Pošto negativne misli izazivaju samo bijes i tugu, treba ih zamijeniti „dubokim pozitivnim mislima“, uostalom, svaka nelagodnost se mora odbaciti, ona ionako potiče od unutrašnje napetosti i negativnih misli i osjećanja.

Ko ovako razmišlja rijetko će biti razočaran, a čak iako bi trebao da se razočara, onda samo prijatno. Pozitivno mišljenje se izlaže prinudama za uspjeh. „Pozitivno“ znači imati uspjeh, doživjeti uspjeh, radovati se uspjehu. Biti pozitivno raspoložen, dobro se osjećati, biti zadovoljan znači „biti pobjednik“. Pozitivno mišljenje nema svoje korijene, ono ne stoji ni u

kakvom filozofskom kontekstu i ono nije zamišljeno kao računica u okviru životne umjetnosti, ono se nalazi u svakom čovjeku.

3. Bogatstvo interakcije u nastavi matematike

Cilj ovog rada je odgovoriti na pitanje u kojoj mjeri je zastupljen simedonijski karakter učenja i savladavanja sadržaja nastave matematike, odnosno ispitati kako razmišljaju učenici, roditelji, nastavnici i u kojoj mjeri zastupljena simedonijska interakcija učenik – nastavnik i to iz ugla učenika, roditelja i nastavnika.

U okviru provjere prve pothipoteze gdje se provjerava pretpostavka da između učenika i nastavnika vlada bogata interakcija u vaspitno–obrazovnom procesu učenja i savladavanja sadržaja nastave matematike primijenjeno je nekoliko statističkih postupaka. U prvom redu je izvršena analiza mjera deskriptivne statistike da bi se ustanovile tendencije u okviru kojih se kreću dopijeni rezultati. Nakon toga je izvršena provjera odstupanja dobijenih distribucija u odnosu na normalnu. Poslije toga je razmatran stepen slaganja učenika i njihovih roditelja oko procjene kvaliteta interakcije učenik – nastavnik. Na osnovu svih ovih podataka dobili smo i odgovor.

Tabela 1: Mjere deskriptivne statistike za procjenu interakcije učenik – nastavnik od strane učenika, roditelja i nastavnika učenju i savladavanju sadržaja matematike na principima simedonije

	Pozitivno vrednovanje nastavnika od strane učenika	Pozitivno vrednovanje nastavnika od strane roditelja	Pozitivno samovrednovanje nastavnika od strane nastavnika
N	213	113	213
M	41,52	41,94	41,35
SE M	0,49	0,42	0,32
SD	7,23	6,15	3,44
W	52,31	37,94	11,85
Sk	-1,027	-0,52	-0,003
Ku	1,40	-0,65	-0,081
Min	11,00	26,00	33,00
Max	50,00	50,00	50,00
χ^2	132,14	59,86	63,000
df	28	22	15
p	0,00	0,00	0,00

- N* – uzorak
M – aritmetička sredina
SE M – standardna greška aritmetičke sredine
SD – standardna devijacija
W – varijansa
Sk – skjunis
Ku – kurtozis
 χ^2 – hi kvadrat test

df – *stepen slobode*
p – *nivo statističke značajnosti*

Podaci koji se odnose na kvalitet interakcije učenik – nastavnik pokazuju vrlo visoke rezultate bez obzira na to da li se radi o procjeni samih učenika, nastavnika ili roditelja. Sve tri varijable imaju vrijednosti aritmetičke sredine koje prelaze vrijednost 40. Imajući u vidu da je maksimalna moguća vrijednost za sve tri varijable 50, možemo jasno zaključiti da se radi o procjeni interakcije učenik – nastavnik kao vrlo kvalitetne i frekventne.

Ukoliko se pogledaju vrijednosti skjunisa kao indikatora horizontalnog pomjeranja distribucije skorova vidimo da su sve tri dobijene vrijednosti negativnog predznaka, što jasno sugerira da su rezultati svih ispitanika pomjereni ka višim skorovima, odnosno ka pozitivnom maksimumu. Sa druge strane, kurtosis kao mjera vertikalnog odstupanja za procjenu datu od strane učenika pokazuje da je spljoštena, odnosno da učenici daju značajno različitiije odgovore u odnosu na nastavnike i roditelje. Sa druge strane vidimo, da su rezultati nastavnika i roditelja sa negativnim vrijednostima skjunisa, što pokazuje spljošteniju distribuciju od normalne, odnosno manji raspon skorova koje nastavnici i učenici postižu.

Konačno, ukoliko se navedena odstupanja posmatraju u cjelini i ukoliko se dobijene raspodjele procjene interakcije učenik – nastavnik uporede sa normalnom distribucijom onda možemo zaključiti da su sve tri procjene interakcije učenik – učenik značajno odstupaju od normalne raspodjele. Naime za sve tri procjene (učenici, nastavnici i roditelji) je statistička vrijednost hi kvadrat testa statistički značajna. Napominjemo da su sve tri dobijene vrijednosti hi kvadrat testa statistički značajne na nivou 0,01. Drugim riječima, procjene interakcije od strane učenika, nastavnika i roditelja su pomjerene ka pozitivnim vrijednostima odnosno na osnovu do sada dobijenih rezultata mogli bismo reći da je ispitivna interakcija učenik –nastavnik bogata.

Dalje razmatranje je izvršeno na osnovu poređenja rezultata procjene interakcije učenik – nastavnik dobijenih od strane učenika i roditelja. Obzirom da su podaci tako pripremljeni da odgovaraju zahtjevima primjene t testa za nezavisne uzorke, ovdje smo u isto vrijeme posmatrali i postojanje statistički značajne razlike između procjena učenika i roditelja. Istovremeno će na ovaj način biti moguće dobiti i podatak o postojanju eventualnog stabilnog odnosa procjena interakcije učenik – nastavnika od strane roditelja i učenika.

Tabela 2: Provjera značajnosti razlika u procjeni nastavnika od strane roditelja i učenika putem T testa

Varijabla	N	M	SD	t	p
pozitivno vrednovanje nastavnika od strane učenika	213	41,52	7,23	-0,743	0,458
pozitivno vrednovanje nastavnika od strane roditelja	213	41,94	6,15		

N – *uzorak*
M – *aritmetička sredina*
SD – *standardna devijacija*
W – *varijansa*

t – *t* test za zavisne uzorke
p – nivo statističke značajnosti

Posmatrani podaci pokazuju da u procjeni kvaliteta interakcije učenik – nastavnik između samih učenika i njihovih roditelja nije zabilježena ni jedna statistički značajna razlika niti na jednom nivou statističke značajnosti. Skorovi u procjenama koje postižu i jedni i drugi su vrlo visoki i među njima nema značajne razlike, odnosno i jedni i drugi procjenjivane interakcije označavaju bogatom i kvalitetnom.

Tabela 3: Korelacija procjena interakcije učenik – nastavnik od strane roditelja i učenika

Varijabla	pozitivno vrednovanje nastavnika od strane roditelja
pozitivno vrednovanje nastavnika od strane učenika	0,240**

** – statistički značajno na novou 0,01

Ukoliko se pogledaju korelacije između procjena interakcije učenik – nastavnik koje daju roditelji i učenici, vidi se da je dobijena korelacija vrijednosti 0,240 statistički značajana na nivou 0,01, što bi trebalo da znači ne samo da su procjene učenika i nastavnika ujednačene već i da u manjoj mjeri ali pouzdano variraju.

Na osnovu svega što smo do sada interpretirali možemo zaključiti da se ova tvrdnja prihvata, i da po ocjeni učenika, nastavnika i roditelja postoji bogata interakcija učenik – nastavnik u vaspitno-obrazovnom procesu u učenju i savladavanju sadržaja matematike na principima simedonije.

Zaključak

Stepen zastupljenosti simedonijskog karaktera učenja i savladavanja sadržaja nastave matematike u osnovnim školama kao problem istraživanja se u stvari odnosio na težnju da se ispita kako razmišljaju učenici, roditelji, nastavnici u pogledu međusobne interakcije, oblika komunikacija, razmjena iskustava i emocija, razmjenom i razvojem empatije u učenju i savladavanju sadržaja matematike.

U ovom radu smo saradnju učenika sa nastavnikom, drugim učenicima i roditeljima posmatrali kroz varijable koje su sadržavale različite aspekte odnosa koji bi se u svome pozitivnom obliku mogao označiti simedonijskim ispoljavanjem interaktivnim ispoljavanjem. Same varijable su, obzirom na to da se svi navedeni simedonijski aspekti ispoljavaju kroz direktnu ili indirektnu interakciju, upravo tako i nazvane: a) interakcija nastavnik – učenik, b) interakcija učenik – učenik i c) interakcija učenik – roditelj.

Ovi oblici interakcije posmatrani su iz ugla nastavnika, roditelja i samih učenika tako da se o njima zaključivalo na jedan poseban ali objektivan način.

U prilog tome takođe možemo navesti i podatak o vrlo ujednačenim procjenama učenika, nastavnika i roditelja. To, takođe, uz visoke rezultate govori o značajnom prisustvu kooperativnih interakcija.

Ono što ostaje za dalja istraživanja je u kojoj mjeri su rezultati važeći samo za uzorak na kome su dobijeni i u kojoj se mjeri mogu uopštavati.

Ovim ispitivanjem su utvrđene jasne i stabilne osnove za razvoj i njegovanje interaktivnog simadonijskog pristupa učenja i savladavanja sadržaja matematike na principima simedonije.

Literatura

- 1) Amonašvili, A. (1999). *Škola života*. Beograd: Zajednica učiteljskih fakulteta Srbije.
- 2) Bandur, V. i Potkonjak, N. (1999). *Metodologija pedagogije*. Beograd: Savez pedagoških društava Jugoslavije.
- 3) Branković, D. i Ilić, M. (2003). *Osnovi pedagogije*. Banjaluka: Komesgrafika.
- 4) Bošnjak, B. (1989). *Filozofija, uvod u filozofsko mišljenje i riječnik*. Zagreb: Naprijed.
- 5) Clark S., Margaret, Mills, J. (1979). *Interpersonal Attraction in Exchange and Communal Relationships, Journal of personality and Social Psychology*, Vol. 37, No. 1 12-24.
- 6) Despot, B. (1991). *Filosofija kao paideja*. Zagreb: Metodički ogledi, god.2, sv. 1 (2).
- 7) Joksimović, S., Gašić-Pavišić, S. i Miočinović, Lj. (1997). *Vaspitanje i altruizam*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- 8) Joksimović, S. i Vasović, M. (1990). *Psihološke osnove čovekoljublja*. Beograd: Prosveta.
- 9) Keršenštajner, G. (1939). *Teorija obrazovanja*. Beograd.
- 10) Kohut H. (2001). *Budućnost psihoanalize*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- 11) Krebs D. (1975). *Empathy and Altruism, Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 32, No. 6, 1134-1146.
- 12) Marić, S. (1991). *Filozofski riječnik*. Beograd: Derata.
- 13) Maslov, H. A. (1982). *Motivacija i ličnost*. Beograd: Nolit.
- 14) Mužić, V. (1969). *Metodologija pedagoških istraživanja*. Sarajevo: Svjetlost.
- 15) *Pädagogisches wörterbuch*, Hrsg. Hans Joachim. Berlin, 1987.
- 16) *Pedagoška enciklopedija* (1989). Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva. Zagreb: IRO Školska knjiga. Sarajevo: Svetlost.
- 17) *Pedagoški leksikon* (1996). Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva.
- 18) Rot, N., Radonjić, S. (1995). *Psihologija za drugi razred gimnazije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva.
- 19) Royzman, B., Edward, Rozin., (1987). P., Limits of Symhedonia: *The Differential Role of Prior Emotional Attachment in Sympathy and Sympathetic Joy*, Emotion Vol. 6, No 1, 82- 93.
- 20) Shaw L., L., Batson D., C., Todd R., M., (1994) Empathy Avoidance: *Forestalling for Another in Order to Escape the Motivational Consequences, Journal of Personality and Social Psychology Vol. 67, No. 5, 879-887*.
- 21) Smiljanić, D. (2001): Svetovi. Novi Sad.
- 22) Suzić, N. i Stević, P. (1996). *Učenje učenja*. Banja Luka: Glas Srpski.
- 23) Suzić, N. (2007): *Primenjena pedagoška metodologija*. XBS. Banja Luka.
- 24) Suzić, N. (2005). *Pedagogija za XXI vijek*. Banja Luka: TT – centar.

- 25) Suzić, N. (2008). *Uvod u inkluziju*. Banja Luka: XBS.
- 26) Vilotijević, M. (1999). *Didaktika I*. Beograd: Naučna knjiga i Učiteljski fakultet.
- 27) Vilotijević, M. (1999). *Didaktika III - Organizacija nastave*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- 28) Zelenski M. J., Larsen J. R., *The Distribution of Basic Emotions in Everyday Life: A State and Trait Perspective from Experience Sampling Data*, Journal of Research in Personality. No. 34, 178-197.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

378(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп Актуелни проблеми високог
образовања и науке (2018 ; Брчко [Дистрикт])

Aktuelni problemi visokog obrazovanja i nauke. Tom 3 : zbornik
radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 13. aprila 2018.
godine / priredila Albina Abidović. - 1. izd. - Brčko [Distrikt] : Evropski
univerzitet, 2018 (Banja Luka : Markos). - 429 str. : ilustr. ; 25 cm

Tiraž 200. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija
uz svako poglavlje. - Summary.

ISBN 978-99955-99-41-6

COBISS.RS-ID 7321624